

શ્રીભક્તિસૂત્ર જેન પુસ્તકાલય

શ્રીમાલી પાળ, ભરૂચ, તા.

સ્વાદ્વાદ (અનેકાંતવાદ)ની સાચી કતા.

મહર્ષિ વેદવ્યાસ અને આદ્યશંકરાચાર્યનો દષ્ટિભેદ.

જેન સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરવાથી આધુનિક
મધ્યસ્થ જેનેતર વિદ્વાનોને થએલો બોધ.

સખનાર—મુનિ ચતુરવિજય (ભરૂચ).

૦૦૦૦૦૦૦૦૦
૦૦૦૦૦૦૦૦૦

શ્રી

માન વેદવ્યાસ મહર્ષિએ જ્યારે "મૈકલ્મિષસંમવાત્"
(અહાસૂત્ર પુસ્તક ૨, પ્રકરણ ૨, સૂત્ર ૩૩) આ સૂત્ર
રચવાને અને આદ્યશંકરાચાર્યે એજ સૂત્ર પર વિરતૃત
બાધ્ય સખીને જેનોના સ્વાદ્વાદ સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવા કલમ
પકડી દરી, ત્યારે તેમને સ્વપ્ને પણ એવો તક નહીં આવ્યો
હોય કે વખત જતાં પોતાનાજ અનુયાયિ દાસનિકો તેને અસંબદ્ધ
અને આદ્યેપયુક્ત હોવાથી આમ દરી કહાડયે.

આ સ્વાદ્વાદની રહસ્ય ગર્ભિત તાત્ત્વિકતા આજે સુસ્તમાં
સુરત ગણાતા દાસનિકો-મતવાદિઓની વિચારશ્રેણીને નિમંલ
તેમજ ઉદાર બુનાવી રહી છે.

દર્શનશાસ્ત્રીના હિંદા અભ્યાસકો સ્પષ્ટ સખદોમાં કહે છે કે
કોઇ પણ સુવિચારકને તત્ત્વજ્ઞાન માટે સ્વાદ્વાદ સિદ્ધાંતનો આશ્રય
લીધા વિના આગળ ચાલવું હેઠ અશક્ય છે. તત્ત્વોનો નિર્ણય
આપીવા અને સમજવા માટે પ્રત્યેક જ્ઞાસુઓએ સ્વાદ્વાદ સિદ્ધાંત
ની સાચી કતા સ્વીકારવીજ જોઇએ.

સ્વાદ્વાદ (અનેકાંતવાદ)નું પ્રાધાન્ય જેનદર્શનમાં એટલું
બધું માનવામાં આવ્યું છે કે જેના લીધે જેનદર્શનનું અપરનામ

‘સ્વાદ્વાદ દર્શન’ અથવા ‘અનેકાંત દર્શન’ કહેવામાં આવે છે. વિવિધ મતવાદિઓના દષ્ટિબિંદુ સમજવામાં અનેકાંતવાદ જેવી સહાય કરે છે, તેની સહાય કાંઈ પણ એકાંતવાદ ન આપી શકે.

આ સ્વાદ્વાદનું મથાસ્થિત સ્વરૂપ નહીં સમજવાને કારણે કેટલાકેએ એને સંશયવાદ તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે, પરંતુ વસ્તુતઃ ‘સ્વાદ્વાદ’ એ સંશયવાદ નથી. ‘સંશય’ તો એનું નામ છે કે “એક વસ્તુ કાંઈ ચોક્કસ રૂપે સમજવામાં ન આવે.” અધારામાં કાંઈ લાંબી લાંબી વસ્તુ જોઈને વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે ‘આ દોરડી છે કે સર્પ?’ અથવા દૂરથી લાકડાના કુંડા જેવું કાંઈ દેખી વિચાર થાય કે ‘આ માણસ છે કે લાકડું?’ આનું નામ ‘સંશય’ છે. આમાં સર્પ કે દોરડી, કિંવા લાકડું કે માણસ કાંઈ પણ નિષ્કૃંપ આપવામાં આવ્યો નથી તેથી એ સંશય છે. પરંતુ સ્વાદ્વાદમાં તેવું નથી. ત્યારે ‘સ્વાદ્વાદ શી વસ્તુ છે?’ એ આપણે જોઈએ. ‘સ્વાદ્વાદ’ની સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થઈ શકે છે. “एकस्मिन् वस्तुनि सापेक्षरूपा विरुद्धानां धर्मस्वीकारो हि स्वाद्वादः” એક પદાર્થમાં અપેક્ષાપૂર્વક વિરુદ્ધ નાના પ્રકારના ધર્મોના સ્વીકાર કરવો એનું નામ “સ્વાદ્વાદ” છે. સંસારના તમામ પદાર્થોમાં અનેક ધર્મો રહેલા છે. જો સાપેક્ષ રીતિથી આ ધર્મોનું અવલોકન કરવામાં આવે તો તેમાં તે ધર્મોની સત્યતા જરૂર જણાશે. અનેક ધર્મો અથવા વિવિધ શુભો એકજ વસ્તુમાં શી રીતે રહી શકે એ ધણા વિદ્વાનો પણ નથી સમજતા તેથી ‘સ્વાદ્વાદ એ અનિશ્ચિતવાદ છે, નૈનો પાસે પણ નિશ્ચિત-ચોક્કસ કથન નથી’ એવા આક્ષેપો મુકવામાં આવે છે. પણ જો સ્વાદ્વાદનો સિદ્ધાંત બરાબર સમજવામાં અને સમજાવવામાં આવે તો આવા આક્ષેપોને સ્થાન મળી શકેજ નહીં. દાખલા તરીકે વાલુકા ભારે છે, તેમજ દલકી પણ છે. હોટ વિગેરેની અપેક્ષાએ તે ભારે છે તેમજ શીયા વિગેરેની અપેક્ષાએ દલકી પણ છે. તે દષ્ટિબિંદુ સમજવાની જરૂર છે.

કોષ માણસને ૧૦૫ ડીગ્રી સુધી ચઢી ઉતરેલા તાવ ૧૦૨ ડીગ્રી હોય તે વખતે પ્રગ્ન પુછનારને જોછો તેમજ વધારે પણ ઠંડી શકાય. ૧૦૫ ડીગ્રીની અપેક્ષાએ જોછો અને હલ્લા ડીગ્રીની અપેક્ષાએ વિશેષ પણ ગણાય તેમાં ખોટું શું? એક માણસ છે તેમાં અનેક ધર્મો રહેલા છે. તે પિતા છે, તે પુત્ર છે, તે ભત્રીજો છે, તે કાકો છે, તે મામા છે, અને તે ભાણેજ પણ છે. આ બધાએ ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, છતાં તે એકજ વ્યક્તિમાં રહેલા છે; પરંતુ તે વિરુદ્ધ ધર્મો આપણે અપેક્ષાપૂર્વક જોઈએ તોજ સિદ્ધ થાય છે. મતલબ કે તેના પુત્રની અપેક્ષાએ તે પિતા છે, તેના પિતાની અપેક્ષાએ તે પુત્ર છે, તેના કાકાની અપેક્ષાએ ભત્રીજો છે, તેના ભત્રીજાની અપેક્ષાએ તે કાકો છે, તેના ભાણેજની અપેક્ષાએ તે મામા છે, અને તેના મામાની અપેક્ષાએ તે ભાણેજ પણ છે. જો આ પ્રમાણે અપેક્ષાપૂર્વક ન જોવામાં આવે તો એવા વિરુદ્ધ ધર્મો એક વ્યક્તિમાં નજ સંભવી શકે.

આવીજ રીતે દુનિયાના તમામ પદાર્થોમાં—આકાશથી લઈને દીપક પર્વતમાં સાપેક્ષ રીતે નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, પ્રમેયત્વ, વાચ્યત્વ, આદિ ધર્મો રહેલા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તે ત્યાં સુધી કે આત્મા જેની નિત્ય ગણાતી વસ્તુને પણ જો સ્યાદાદત્તી દષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં જો નિત્યત્વ અનિત્યત્વ આદિ ધર્મો રહેલા જણાશે.

આ પ્રમાણે તમામ વસ્તુઓમાં સાપેક્ષરીત્યા અનેક ધર્મો રહેલા હોવાથીજ શ્રીમાનુ ઉમાસ્વામિ વાચકે દ્રવ્યનું લક્ષણુ ઉત્પાદવ્યવ-ધૌવ્યયુક્તં સત્ ઉત્પાદ-ઉત્પન્ન થવું, વ્યય (નાશ) થવું, અને દ્રૌવ્ય-રિચર રહેવું એ દ્રવ્યનું લક્ષણુ છે, એવું ખતાવ્યું છે. અને કોષ પણ દ્રવ્ય માટે આ લક્ષણુ નિર્દોષ લક્ષણુજ જણાય છે.

આ પ્રમાણે સ્યાદાદત્તરીતી જીવ ઉપર પણ આ લક્ષણુ ધરાવીએ.

આત્મા યદ્યપિ દ્રવ્યાચિંક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, પરંતુ પર્યાયાચિંક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ માનવો પડશે. જેમ

કે કોઈ સંસારી જીવ પુણ્યની અધિકતાના સમયે જ્યારે મનુષ્ય-ગતિ છોડીને દેવથોનિર્મા જીવ છે તે વખતે દેવગતિમાં ઉત્પાદ (ઉત્પન્ન થવું) અને મનુષ્ય પર્યાયનો વ્યય (નાશ) થાય છે. પરંતુ બન્ને ગતિમાં ચેતના ધર્મનો સ્થાપ સ્થોળ. અતઃ એવ આત્મામાં કથમિત્ત નિત્યત્વ અને કથમિત્ત અનિત્યત્વનો સ્વીકાર જરૂર કરવો પડશે.

આતો ચેતન્યનું દૃષ્ટાંત આપ્યું, પરંતુ જડ પદાર્થોમાં પણ ઉપર જણાવેલું દ્રવ્યનું લક્ષણ સ્પષ્ટાદૃશ્યથી કરવું ખાસ જરૂરનું છે, જેમકે સોનાની એકે મુદ્રિકા.

મુદ્રિકાને ગણાવીને કુંડળ બનાવ્યાં. જે વખતે મુદ્રિકાને ગણાવી કુંડળ બનાવીએ છીએ, તે વખતે કુંડળનો ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ અને મુદ્રિકાનો વ્યય-નાશ થાય છે. પણ સુવર્ણત્વનો મુલ્ય છે-વિધ-માન છે. આમ કુનિયાના તમામ પદાર્થોમાં નિત્ય, અનિત્ય મુલ્યની અપેક્ષાએ આ દ્રવ્યનું લક્ષણ ઘટે છે. અને એજ સ્પષ્ટાદૃશ્યથી છે. એકાંત નિત્ય, એકાંત અનિત્ય કોઈ પણ પદાર્થ માની શકાયજ નહીં. મુદ્રિકાને ગણીને કુંડળ બનાવતાં મુદ્રિકા આકારરૂપે માત્ર બદલાય છે, નહીં કે મુદ્રિકાની તમામ વસ્તુનો નાશ થયો અને કુંડળ ઉત્પન્ન થયાં. એકાંત નિત્ય તો ત્યારેજ મનાય કે મુદ્રિકાનો સ્વરૂપ ગમે તે વખતે જેવાને તેવાજ કાયમ રહેતો હોય, ગાળવા કે તોડવા છતાં પણ બદલાતો નહોય. તેમ એકાંત અનિત્યપણ ત્યારેજ મનાય કે મુદ્રિકાને તોડતાં કે ગાળતાં સર્વથા તેનો નાશ થતો હોય. તેમની એક અંશ પણ ખીજ વસ્તુમાં (કુંડળમાં) ન આવતો હોય.

આવી રીતે તમામ પદાર્થોમાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, પ્રમેયત્વ, વાચ્યત્વ આદિ ધર્મો રહેલા છે. એ ધર્મોના સાપેક્ષ રીતિથી સ્વીકાર કરવો-એ ધર્મોના સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ જેવા-એનું નામજ સ્પષ્ટાદૃશ્ય છે.

રીઠી રીતે નહીં તો આડકતરી રીતે પણ આ સ્પષ્ટાદૃશ્યનો સ્વીકાર લગભગ બધા-તમામ આસ્તિક દર્શનકારોએ કર્યો છે, એમ દ્વં મારા દાર્શનિક અભ્યાસ ઉપરથી જણી શક્યો છું. બધા

દર્શનકારોએ જુદી જુદી રીતે શી રીતે સ્વાદ્વાદનો સ્વીકાર કર્યો છે ?
 એ ખતાવતાં વિશેષ વિસ્તાર માંય તેથી કાશીના સ્વર્ગસ્થ સુપ્રસિદ્ધ
 વિદ્વાન્ મહામહોપાધ્યાય પંડિત શ્રી રામભિશ્ર શાસ્ત્રિજીએ ‘સુન્નન
 સંમેલન’ નામના જૈન ધર્મ સંબંધી પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં સ્વાદ્વાદ
 સંબંધે ઉદ્દેષેષેણ ચબ્દોજ અહિં ટાંકી ખતાવુ એટલે જણાશે.

“સર્જનો? અનેકાંત વાદ તો એક એવી વસ્તુ છે કે તેને દરેકે
 સ્વીકારવીજ પડશે, અને સ્વીકારી પણ છે. જુઓ વિષય પુરાણ
 અધ્યાય ૬, દ્વિતીયાંશમાં લખ્યું છે કે:-

નરકસ્વર્ગસંતે વૈ પાપપુણ્યે દ્વિજોત્તમ ।।

વસ્ત્વેકમેવ દુઃસ્વાય મુગ્ધાદેર્માર્જવાય ચ ।

ક્રોધાય ચ ચત્તસ્તસ્માદૂ વસ્તુ વસ્ત્વાત્મકં કુતઃ ? ॥

શ્લોક ૪૨.

અહિં પરાચર મહર્ષિ’ કહે છે કે ‘વસ્તુ વસ્ત્વાત્મક નથી’
 આનો અર્થજ એ છે કે કોઈપણ વસ્તુ એકતિ એક રૂપ નથી. જે
 વસ્તુ એક સમયે સુખનો હેતુ છે, તેજ ખીજા ક્ષણમાં દુઃખનું
 કારણ બને છે, અને જે વસ્તુ કોઈપણ વખતે દુઃખનું કારણ બને
 છે, તેજ વસ્તુ ક્ષણ માત્રમાં સુખનો હેતુ પણ થાય છે.

સર્જનો? આપ સમજી શક્યા હશે કે અહિં ‘અનેકાં-
 તવાદ’ કહેવામાં આવ્યો છે. એક ખીજી વાત ઉપર પણ ધ્યાન
 આપશો. જેઓ સદસદ્ગુણમનિર્વચનીય જગત્ (આ જગત્ સદ્ અથવા
 અસત્ બનેમાંથી એકે રીતે કહી શકાય નહીં.) કહે છે. તેમને પણ
 વિચાર દિણી જોવામાં આવે તો ‘અનેકાંતવાદ’ માનવામાં હરકત
 નથી, કારણ કે જ્યારે વસ્તુ સત્ નથી કહી શકાતી અને અસત્
 પણ કહી શકાય નહીં, તો કહેવું પડશે કે કોઈ પ્રકારથી સત્
 હોઈને પણ કોઈ રીતે તે અસત્ પણ છે. એટલા માટે નતો
 સત્ કહી શકાય અને ન અસત્ તો અનેકાંતતા માનવી સિદ્ધ થઈ.

સર્જનો! નૈમ્યાયિકો અધિકારને ‘તેજો અભાવ સ્વરૂપ’
 કહે છે, અને મીમાંસક તથા વૈદાતિકો તેનું અંગન કરીને જોર

સોરથી તેને 'ભાવસ્વરૂપ' કહે છે. તો હવે જોવાની વાત એ છે કે આજ સુધી એનો કાંઈ ફેંસલો થયો નથી કે કાણુ બરાબર કહે છે? ત્યારે તો બેની સમઘર્ષમાં ત્રીજાના પાખારા છે. અર્થાત્ જૈન સિદ્ધાંત સિદ્ધ થયો. કારણકે તે કહે છે કે- 'વસ્તુ અનેકાંત છે.' તેને કાષ્ટ રીતે ભાવરૂપ કહે છે, અને કાષ્ટ રીતે અભાવરૂપ પણ કહે છે. આવીજ રીતે કાષ્ટ આત્માને 'જ્ઞાનસ્વરૂપ' કહે છે, અને કાષ્ટ જ્ઞાનાધારસ્વરૂપ કહે છે. ત્યારે હવે કહેવુંજ શું? અનેકાંતવાદે સ્થાન મેળવ્યું. એવી રીતે જ્ઞાનને કાષ્ટ 'દ્રવ્યસ્વરૂપ' માને છે, તો કાષ્ટ 'શુદ્ધસ્વરૂપ.' કાષ્ટ જગતને 'ભાવસ્વરૂપ' કહે છે, તો કાષ્ટ 'શુન્યસ્વરૂપ' ત્યારે તો અનેકાંતવાદ અનાયાસે સિદ્ધ થયો. "

આવીજ રીતે 'ચિત્રમય જગત્' નામના માસિકના વર્ષ ૧૧ માના સં. ૧૯૨૫ ના રિસેંબર માસના અંકમાં 'જૈનસિદ્ધાંત' નામના લેખમાં મહાશય લક્ષ્મણ રઘુનાથ લીડે લખે છે કે- "અનેકાંતવાદ-ઉપર જણાવેલી અનાયનતત્ત્વની માલિકા વાંચતાની સાથેજ અદ્વૈતવાદ જૈન સિદ્ધાંતને અમાન્ય છે એ દેખાઈ આવે છે, સાધુજન્ય મુકિત માનનારો દ્વૈતવાદ પણ તેને તેટલોજ અમાન્ય છે. કારણ મોક્ષ એટલે જીવાત્માએ શુદ્ધાત્મભવમાં લીન થવું એમ જૈનિઓ પણ માને છે. જગતના મિથ્યાત્વ સંબંધે પણ તેમની વિચાર સરણી આવીજ સાપેક્ષ છે. મિથ્યા શબ્દનો અર્થ શંકરાચાર્યની પેઠે અસત્ય કિંવા અદ્વૈતી ભાગવતોની પેઠે અનિર્વાચ્ય એવો જૈનિઓ કરતા નથી પણ હમેશાં બદલનાર અત એવ બ્રામક એવો કરે છે. અર્થાત્ 'જગન્મિથ્યા' એટલે જગત એ નથીજ, કિંવા અતકર્પ છે એમ નહીં, પણ તે બ્રામક છે, કિંવા હમેશાં બદલનાર છે એવો અર્થ છે. આ સંક્ષેપ વિચાર પદ્ધતિને 'અનેકાંતવાદ' એમ કહે છે. અનેકે બંતા-ધર્મા યસ્મિન્ માંવ સોડ્યમનેકાન્ત એટલે જેમાં અનેક ધર્મ છે તે, આવા. એકાંગી ઉત્તર એ ક્યારેય પણ અપૂર્ણ હોય છે. કારણ કોઈપણ વસ્તુ હમેશાં એકજ અવસ્થામાં રહેતીજ નથી. તેથી ઉત્તર કિંવા વર્ણન

એ ક્યારેય પણ સાપેક્ષ અને તેથીજ અનેકાંગી હોય. આ વર્ણન સાત રીતે કરી શકાય છે. તેથી એ પદ્ધતિને સપ્તભંગી પણ કહે છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ને જાવ આ ચાર અપેક્ષા વડે કાંઈ પણ વસ્તુનું વર્ણન કરવું પડે છે. કાંઈ પણ એક વસ્તુ સંબંધે ખોસતાં આ અપેક્ષા ચતુષ્ટયાનુસાર વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે એમ કહેવું એ પહેલો પ્રકાર, (૧) ખીજી એકાદ વસ્તુના ઉપલા અપેક્ષા ચતુષ્ટયાનુસાર અસ્તિત્વની દૃષ્ટિએ પહેલી વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી એમ કહેવું એ બીજો પ્રકાર, (૨) કાંઈ પણ વસ્તુને માટે ખીજી જે વસ્તુના સાપેક્ષચતુષ્ટયાનુસાર અસ્તિત્વ કિંવા શૂન્યત્વ કહેવું એ ત્રીજો પ્રકાર, (૩) કાંઈ પણ વસ્તુની બાબતમાં અન્ય જે વસ્તુના સાપેક્ષ ચતુષ્ટયાનુસાર એકદમ ઉત્તર આપવા અશક્ય હોવાથી અવકતવ્ય છે આ ચોથો પ્રકાર, (૪) કાંઈ વસ્તુને માટે ખીજી જે વસ્તુઓની દૃષ્ટિએ ખોલવું અશક્ય, પણ એક વસ્તુની દૃષ્ટિએ અસ્તિપક્ષે ઉત્તર આપવું એ પાંચમો પ્રકાર, ઉલટું નાસ્તિ પક્ષે ઉત્તર આપવું એ છઠ્ઠો પ્રકાર, (૬) કાંઈ પણ વસ્તુને માટે ખીજી જે વસ્તુની દૃષ્ટિએ એકી સાથે કહેવું અશક્ય, પણ અનુક્રમે અસ્તિ નાસ્તિ પક્ષે ઉત્તર આપવું એ સાતમો પ્રકાર, (૭) આ સાત પદ્ધતિ વડે તકે અભાવ્યા પછી જે સાર નીકળે તે ખરો છે એમ કહેવાને દરકત નથી. એકંદરે સાપેક્ષાત્મક વિચાર કરવાની આ સર્વાંગિક પદ્ધતિ હોવાથી તે અત્યંત પરિણામ કારક છે એમાં શંકા નથી.

ડૉ. ભાંડારકર, મહાત્મા ગાંધીજી તેમજ કેટલાક પારશ્યાત્મ પાંડિતોએ આ તર્કપદ્ધતિની પ્રશંસા કરી છે તે કંઈ અમથી નહીં. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં અનેક શાખાઓ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એકાંગીવાદપદ્ધતિ છે. અનેકાંતપદ્ધતિજ વડે ચર્ચા કરતાં બધી શાખાઓને સાપેક્ષ માન્યતા દેવી પડશે. ઉપરની સાત પદ્ધતિને 'સ્થાત્' શબ્દથી અંકિત હોવાને લીધે આ પદ્ધતિને સ્થાદ્વાદ-પદ્ધતિ પણ કહે છે. "પ્રશ્નવત્તાદેકસ્મિન્ વસ્તુન્યવિરોધેન વિધિપ્રતિષેધવિકલ્પના સ્થાત્કારાંકિતસપ્તધાવાક્યપ્રમેદેન, સ્થાદ્વાદપદ્ધતિર્ભવતિ" આવી આ પદ્ધ-

તિની વ્યાખ્યા છે. વિવિધપ્રતિષેધાદિ કોઇ પણ વિધાન સાન પ્રકારે ને અપેક્ષા અગ્રુષ્ટય સહ કરવું એજ આ પદ્ધતિનું રહસ્ય છે. સૃષ્ટિ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાઘનંત છે. પણ પર્ણાયતઃ ક્ષણવિનશ્વર છે. આત્મતત્ત્વના મુલભૂત ગુણની દૃષ્ટિએ સર્વજીવાત્મા એક છે. પણ કર્મબંધના જિજ્ઞત્સવને લીધે તે અનેક પણ છે. આ પ્રમાણે સર્વ અપેક્ષાઓ લક્ષ્યમાં લઇને સિદ્ધાંત, તથાપવો એજ અનેકાંતવાદ!!

એ શિવાય બીજા પણ ઘણા વિદ્વાનો સ્વાદ્વાદની સાથેકતા જાહેર કરે છે, તેમાંથી કેટલાક અત્રે રજુ કરી વાંચકવર્ગનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચું છું.

કાશી વિશ્વવિદ્યાલયના ગ્રી-સીપાલ અને ગુજરાતના સમય વિદ્વાન પ્રો. આનંદેશંકર બાપુલાલ ધ્રુવે પોતાના એક વખતના વ્યાખ્યાનમાં 'સ્વાદ્વાદ' સંબંધે કહ્યું હતું કે—“સ્વાદ્વાદ એકીકરણનું દૃષ્ટિબિંદુ અમારી રહામે ઉપસ્થિત કરે છે. યંત્રાચાર્યે સ્વાદ્વાદ ઉપર જે આલેખ કર્યો છે, તે મૂળ રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે—વિવિધદૃષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઇ વસ્તુ સંપૂર્ણ રૂપે સમજવામાં આવી શકે નહીં. આ માટે 'સ્વાદ્વાદ' ઉપયોગી તથા સાથેક છે. મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં નથી માનતો. અમને મેળવી નોંધએ એ અમને શીખવે છે.”

કાશી હિંદુવિશ્વવિદ્યાલયમાં દશન શાસ્ત્રના મુખ્ય અધ્યાપક શ્રીમત રૂણીભૂષણ અમિકારી M. A. જણાવે છે કે—“સ્વાદ્વાદનો સિદ્ધાંત ઘણો મહત્વ પૂણું અને ખેંચાણકારક છે. એ સિદ્ધાંતમાં જૈનધર્મની વિશેષતા તરી આવે છે, અને એજ 'સ્વાદ્વાદ' જૈનદશનની અદિતીય સ્થિતિ પ્રગટ કરે છે. છતાં કેટલાકોને મન સ્વાદ્વાદ એ એક મૂળ શબ્દ, તથા કેટલાકોને તો તે ઉપદા-સારપદ પણ લાગે છે. જૈન ધર્મમાં એ એક શબ્દદ્વારા જે સિદ્ધાંત ઝલકી રહ્યો છે, તે ન સમજી શકવાથીજ કેટલાકોએ તેનું

ઉપદાસ કર્યું છે, એ અજ્ઞાનતાને પ્રતાપેજ કેટલાકોએ તેમાં દોષો તથા ભિન્ન ભિન્ન અર્થોનાં આરોપણ કર્યાં છે. હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિમત કરું છું કે વિદ્વાન ચંકરાચાર્ય જેવા પુરૂષ પણ એ દોષથી અજગા નથી રહી શક્યા. તેમણે પણ એ સ્વાદ્વાદ ધર્મ પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. સાધારણ યોગ્યતાવાળા માણસો એવી બુલ્લ કરે તો તે માફ કરી શકાય, પણ મને સ્પષ્ટ વાત કહેવાની રજા મળે તો હું કહીશ કે 'ભારતના એવા મહાન વિદ્વાન માટે એવો અન્યાય સર્વથા અક્ષમ્ય છે' જો કે હું પોતે એ મદધિ પ્રતિ અતિશય આદરભાવથી નિદાણું છું, તથાપિ મને એમ ચોખ્ખું દેખાય છે કે તેમણે 'વિવસન સમય' અર્થાત્ નાગા સોકોનો સિદ્ધાંત એવું જે અનાદર-સુચવતું નામ જૈન ધર્મના શાસ્ત્રો વિષે વાપર્યું છે તે કેવળ મૂળ જૈન ઋષોનો અભ્યાસ નહીં કરવાનું પરિણામ છે.

'સ્વાદ્વાદ' એક ભારે સત્ય તરફ આપણને દોરી જાય છે. હું એક વાત ઉપર ખાસ ભાર મુકવા માંગું છું કે વિશ્વના અથવા તેના કોઈ એક ભાગને જેવા માટે માત્ર એક દૃષ્ટિકોણ સર્વથા પૂરું ન લેખી શકાય. ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તોજ અખંડ સત્ય જોઈ શકીએ. ખરું જોતાં આ વિશ્વ અસંખ્ય તત્ત્વો તથા પદાર્થોના સમુદાયરૂપ છે, અને આપણાં યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં સાધનો એટલાં અપૂરું છે કે આપણા પરિચિત દૃષ્ટિકોણથી ભાગ્યેજ પૂરું સત્ય પામી શકીએ. કેવળ સર્વજ્ઞ પૂરું સત્યને પૂરુંપરું જાણી શકે છે. આપણે તો એકાંગિક વિચાર અને અપૂરું સ્પષ્ટીકરણનાં અત્યારે અધિકારી ગણાઈએ. આપણે પૂરું સત્યને કદાપિ ન્યાય ન આપી શકીએ. x x x આવી સ્થિતિમાં શ્રીમદ્ધિસેને (?) અને દ્રશ્યગવાનું મહાવીરની સ્તુતિ અર્થે જે યોગ્ય શબ્દો વાપર્યા છે, તે મને માફ આવે છે:-

અન્યોન્યપક્ષપ્રતિપક્ષમાવાદ,

યથા પરે મંતરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

વચન એ ધબ્બાભાગે કલ્પના શ્રદ્ધા કે નકરના પાયા ઉપર રચાયેલું હોવાથી તેની પ્રતિષ્ઠા બદ્ધ જ શકાય, વિવાદાર્થ અને અતિ સક્રિય મનાય છે ત્યારે ઇતિદાસ-વિજ્ઞાન શ્વેત ઉપકરણો, પ્રત્યક્ષસવાની સાધનો અને અવિચ્છિન્ન પરપરાની સામગ્રીવડ સંભળેલું હોવાથી તેની પ્રામાણિકતા નિર્વિવાદ રૂપે સર્વવ્યાપી સ્વીકારાય છે અને તેથી આધુનિક વિજ્ઞાનસમાજમાં ઇતિદાસ-વિજ્ઞાને લગભગ આગમપ્રમાણ ઉપર વિનય મેળવ્યો છે અને તેને એક રીતે વાનપ્રસ્થ બનાવ્યો છે. ઇતિદાસની આજુ ચાતુર્યન ચક્રવર્તીની માફક સર્વ વિજ્ઞાનસમાજ ઉપર એક સરખી મનાય છે ત્યારે આગમવચનની આજુ માત્ર કરે માડનિકોની માફક, પોતપોતાના અનિ મર્યાદિત સામ્રાજિક મંડળોમાં પણ અનેક વાદવિવાદો માથે સ્વીકારાય છે.

એ ઉપરાંત ઘણી વખતે આગમ-પ્રતિપાદિત કેટલાક વિચારોનું રદઅ-આવિરોધી ઇતિદાસ-વિજ્ઞાનની પદ્ધતિએ જેટલું સ્પષ્ટતાપૂર્વક ચર્ચ શકે છે તેટલું સ્વયં આગમવચન ઉપર જ નિર્બર રહેવાથી નથી થતું એટલું જ નહિ પણ કેટલીકવાર તો કેવળ આગમવચનાવરબન ઉદ્ધુ ભમરપ થઈ પડે છે અને સ્પષ્ટ સત્યને અસ્પષ્ટ બનાવી મૂકે છે. ઇતિદાસ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિના અભાવે ધારીવાર કેવળ આગમવાદનું જુદાં જુદાં મુક્રિય બનાવી મૂકે છે અને તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને બદલે કેવળ કલ્પમયપણું જ વધુ મેળવાય છે એથી વિરુદ્ધ ઐતિદાસિક દષ્ટિ જુદાં જુદાં વધુ ને વધુ વિકસિત બનાવે છે અને પરિણામે મધ્યમ્યજ્ઞાવને ખીનવે છે કે જે સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રધાન કારણજૂત છે. આ રીતે ઐતિદાસિક દષ્ટિનું મદત્ત અનેક રીતે વધી જાય છે અને તેથી આધુનિક વિદ્વાનને વિદ્યામાં સર્વ પ્રદેશોમાં તેને એક રીતે પ્રમુખસ્થાન આપ્યું છે. શોધક વિદ્વાનો જે જગતના ધર્મોના અભ્યાસ કરે છે તે આગમવચનની સત્યાસત્યના સમજવા ખાતર નહિ પરંતુ મનુષ્ય જાતિના ઇતિદાસમાં કયા ધર્મને કયું સ્થાન છે અને કયા ધર્મે કેટલો ફાળો માનવસમાજના વિકાસક્રમમાં આપ્યો છે તે ખોળી કાઢવા ખાતર હોય છે અને આ રીતે ઐતિદાસિક પ્રમાણના આધારે સ્થાપિત થયેલા કેાઈ પણ વિચાર કે મિદ્ધાનો વિદ્વાન આદર સાથે સ્વીકાર કરે અને તેને લખતી જો કેાઈ જાતિ કે જૂન ચાલી આવતી હોય છે તો તેનું તુરંત મરોધન કરે છે. પ્રાચીન કાળમાં જે સ્થાન ન્યાય કે તર્કપ્રમાણને પ્રાપ્ત હતું તે આજે ઇતિદાસ પ્રમાણને પ્રાપ્ત થયું છે એટલે પૂર્વકાળમાં જેમ તર્કશાસ્ત્રનો પારમાર્થી પ્રભાવક પુરુષ

ગણ્યતો તેમ આજે ઇતિહાસશાસ્ત્રનો પારમાર્થી ' પ્રભાવક પુરૂષ ' ગણ્યવો જોઈએ

જૈન સમાજનો સાહિત્યોપાસક અને ધર્મોપદેશક જે ખાસ કરીને સાગીવર્ગ છે તેમા આ ઇતિહાસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જરાયે નથી અથવા અત્યલ્પ છે તેથી જૈનધર્મનું જગતના ઇતિહાસમા કયુ સ્થાન છે તે પોતે જાણવા કે ખીજને જણાવવા અસમર્થ હોય છે અને એટલા માટે આ અથ જોવા અથો ખુદ જૈન સંશોધકોના હાથે લખાઈ જગતને જૈનધર્મનો યથાર્થ પરિચય કરાવવામા મદદગાર થવા જોઈએ, તેને બદલે અન્ય દેરા અન્ય ધર્મી અને અન્ય બાપાભાષી વિદ્વાનોના હાથે લખાયેલા અથોદ્ધારા જિજ્ઞાસુઓના જ્ઞાનપિપાસા પૂરી કરાય છે, પણ એમ કયા વગર છૂટકો નથી જ્યાં સુધી આપણે આટલી બધી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ ન મેળવીએ અને જગતમા આપણે આપણા જ્ઞાનની છાપ ન મેસાડીએ ત્યાં સુધી આપણે અન્યના જ્ઞાનબળ ઉપર જ અવલબીને રહેવું પડશે

આપણે ઇચ્છીએ તો આવા અથોના વાચનથી આપણે આપણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી શકીએ, પશ્ચિમના વિદ્વાનોની આયેખન અને વિવેચન પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરી શકીએ અને પરિણામે આપણે પણ આવી જાતનું નવીન સાહિત્ય સર્જી શકીએ

જૈન બહારોમા હજીએ અગણિત પ્રમાણમા એવું સાહિત્ય-ધન દટા યેવું પડ્યું છે કે જે ઇતિહાસશાસ્ત્ર સંશોધકોના પરિશ્રમની વાટ જોઈ રહ્યું છે જે દિવસે આપણે આપણા એ ધનને ખોદી કરી બહાર કાઢીશું અને આધુનિક પદ્ધતિએ તેનું સંશોધન-પરિમાર્જન કરી અસૂકૂત રૂપમા જગત આગળ મૂકીશું તે દિવસે આપણે આપણા જ્ઞાનની સાચી પ્રભાવના અને પૂજ્ય કરેલી કહેવાશે તથાસ્તુ

રાન્તિનિષેતન
જાન્યુન પૂર્ણિમા સંવત ૧૯૮૭

}

જિનવિજય.

આભાર પ્રદર્શન.

હિન્દુ અને બૌદ્ધધર્મની પુરાનામા, ભારતવર્ષમા જન્મ પામેલા ત્રીજા ધર્મ જૈન ધર્મ વિશે પશ્ચિમમા જોષએ એટલું ધ્યાન નથી અર્પાવ્યું જો કે એ ધર્મે ગજાશૂભિના ઇતિહાસ સાહિત્ય તથા કના ઉપર કંઈ જોછો પ્રભાવ નથી પાડ્યો અને તેના વિશિષ્ટ વિચારો અને આચારો વિશે ધર્મ-સંશોધકોને બહુ મદત્વનો રસ પડે એમ હે આ પુસ્તક એ ખાતરી કરવાની અને વર્તમાન જૈન ધર્મ વિશે સારી અને સાચી જાણકારી પથા શક્ય, સમ્પૂર્ણ ચિત્ર આપવાની ઇચ્છા રાખે છે

મારા આ કાર્યમા મને જૈન-સંઘના પ્રસિદ્ધ પુરોહીની સહાયતા મળી છે, તેમજ મને અનેક અજો જોવા આપ્યા છે અને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા છે, એ સહાયતા માટે મારે એમનો આભાર માનવો પડે છે ધર્મશ્રુતિ ગાંધીવિગાર જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસિંહ ધર્મશ્રુતિ ઇતિહાસ તત્ત્વમહોદધિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય ઇન્દ્રસિંહ, મુનિ હંમવિજય શ્રીકૃષ્ણ એસ કે જહારી (ઈદાર) શ્રી બનાગ્રીયાસ જૈન (લડન), શ્રી ચપરાય જૈન (લરદોઈ), શ્રી છોનાય જૈન (કલકત્તા) શ્રી હરમીચન્દ્ર જૈન (અમદાવાદ), શ્રી મી એસ મલિનાથ જૈન (મદ્રાસ), શ્રી પન્નાલાલ જૈન (દિલી), રાયમલાદુર જગમદરાન (ઈદાર) શ્રી પૂરણચંદ નદાર (કલકત્તા) તેમજ અખિલ ભારત જૈન મંડળ (ઈદાર)

રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ મી યાકોબીએ (Geheimrat Jacobi, Bonn) અને પ્રો આર સિમોને (R. Simon Berlin) આ પુસ્તક લખે બાવે સુધારી આપ્યું છે પ્રો કિર્ફેને (W. Kierfel Bonn), પ્રો શુબ્રિંગ (W. Sehubring Hamburg), પ્રો એન સુઆલીએ (L. Suali, Paris), ડૉ એફ ડબ્લ્યુ થોમસે (F. W. Thomas London) અને હર્બર્ટ વોરને (Herbert Warren London) મને જોષતી વિગતો આપી છે ડૉ ડબ્લ્યુ કોને (W. Cohn Berlin), રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ મી ફ્રીશે (Geheimrat Driesch Leipzig) રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ મી યાકોબીએ, બ્રુક્લીન ઇન્સ્ટિટ્યુટ મ્યુઝિયમે (Brooklyn) ઓક્સફર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યુટ (Oxford) માનવશાસ્ત્ર વિષેના સરકારી મ્યુઝિયમે (Staatliaben museum fur Volkerkunde, Berlin) તથા વિક્ટોરિયા અને એલ્બર્ટ મ્યુઝિયમના ભારત વિભાગે (Victoria and Albert Museum, Indian Section London) પોતાની પાસેના સુંદર સાહિત્યોના સંગ્રહમાથી મને ઉપયોગ કરી લેવા દીધો છે મારા પિતાએ જૈનકાવ્યોના ગ્રંથોના ઉતારા આપ્યા છે એ માટે એ સૌનો આ સ્થળે આભાર માનું છું

૨૦, ઓગસ્ટ ૧૯૨૫

ખર્શન

હેલ્થ મુટ ફ્રોન ગ્લાઝગુઆપ

સમાવેશ. (અનુક્રમણિકા)

અધ્યાય ૧ લો.

શ્રમિકા

૧

અધ્યાય ૨ લો.

ઇતિહાસ

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ
નોંધ	૬	૩ પ્રમાણ અને ઉત્પત્તિ	
૧ તીર્થ કરો		ઉત્તર ભાગતમા જૈનધર્મ	૪૩
પૂર્વ ઇતિહાસ	૧૦	મુજસતમા જૈનધર્મ	૮૯
પાશ્વનાથ	૧૯	દક્ષિણમા જૈનધર્મ	૫૮
મહાવીર	૨૩	દક્ષિણ ભાગતમા જૈનધર્મ	૬૦
૨ પ્રાચીનતમ સદ્ય		૪ અવનતિ	૬૨
મહાવીરના શિષ્યો	૩૩	દિન્દુધર્મની ભરતીને બળે	
બિહારમા જૈનધર્મ	૩૪	જૈનધર્મનો ઓટ	૬૨
ઓરિસામા જૈનધર્મ	૩૮	મુસનમાન સભ્ય નીચે જૈને	૬૭
મોટા મનભે	૪૯	દિન્દુ સભ્ય નીચે જૈને	૬૯
		સુધાગ	૭૧
		૫ વર્તમાન સ્થિતિ	૭૫

અધ્યાય ૩ લો.

અન્યો.

પૂર્વકથન	૮૩	અવત્તીન ગોણુ અન્યો	૧૦૭
૧ શાસ્ત્રઅન્યો		૨ શાસ્ત્રોત્તર અન્યો	
શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ	૯૧	ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક અન્યો	૧૦૮
સ્વેતામ્બર અન્યો		કથાઓ અને કાવ્યો	૧૧૭
(૪૫ આગમ વગેરે)	૯૪	નાટક	૧૩૬
ત્રિગમ્બર અન્યો		સામયિક સાહિત્ય	૧૩૭
સુપ્ત અન્યો	૧૦૫	૩ લેખો	૧૩૯

અધ્યાય ૪ થો.

સિદ્ધાન્તો.

પૂર્વકથન	૧૪૨	કુ ખતુ વર્ણન અને મોક્ષની	
જ્ઞાનતત્ત્વ		શ્રમ્યતા	૧૯૦
જ્ઞાનસાધન	૧૪૪	કર્મના મૂળ કારણ	૧૯૫
તત્ત્વશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્ર	૧૪૬	મોક્ષનો માર્ગ	૧૯૬
સત્ય અને તેનું જ્ઞાન	૧૫૦	૧૪ મુશ્કરિયાન	૧૯૮
તત્ત્વજ્ઞાન		ધર્માચાર	
ધર્મતત્ત્વ	૧૫૩	પુણ્ય અને પાપ	૨૦૩
દ્રવ્ય	૧૫૪	ધર્મવિધિ	
જીવ	૧૫૪	મૃદસ્થધર્મ	૨૦૫
અજીવ	૧૫૪	સાધુધર્મ	૨૦૮
કર્મ	૧૫૬	કર્મના સવરના સાધન	૨૦૯
કર્મબંધનવાગો જીવ		નિર્જરાના સાધન	૨૧૧
દેહીજીવનું શારીરિક જીવન,		મોક્ષ	૨૧૬
શરીર અને ઇન્દ્રિયો	૧૭૦	વિશ્વજ્ઞાન	
પ્રાણી	૧૭૪	ધર્મરના જગત્કર્તૃત્વવિરુદ્ધ	
અતિવેદ	૧૭૬	પ્રમાણ	૨૧૮
જન્મ અને મરણ	૧૭૭	વિશ્વનો આકાર અને તેનું	
આધ્યાત્મિક દેહી જીવનું માનાસિક જીવન		પ્રમાણ	૨૨૬
વીર્ય	૧૭૮	વિશ્વતોક	૨૨૮
જ્ઞાનસંકિત	૧૮૦	વિશ્વવર્ણન	
સમ્યગ્ જ્ઞાન	૧૮૩	મધ્યતોક	૨૩૦
સમ્યક્ચાગ્રિ	૧૮૫	અધોતોક	૨૩૬
લેસ્મા	૧૮૭	ઉચ્ચતોક	૨૩૯
જીવના ભાવ	૧૮૯	સિદ્ધોનું ધામ	૨૪૭
નીતિ		ઇતિહાસ અને સન્તચરિત	
નીતિનું ધાર્મિક કારણ		શ્રૂતિકા	
		સર્વિષી અને યુગ (આર)	૨૪૮

૩ શલાકા પુરૂષ	
૨૪ તીર્થંકર	૨૫૧
૧૨ ચક્રવર્તી	૨૬૦
૯ બલદેવ, ૯ વાસુદેવ,	
૯ પ્રતિવાસુદેવ	૨૬૩
ભરતવર્ષનો અને એના શયા- કાપુરૂષનો ઇતિહાસ	
પૂર્વકથન	૨૬૪
ભરતવર્ષના વર્તમાન અવસર્પિ- ણીના છ આરા અને શલાકા- પુરૂષનું થ ન	૨૬૬
વર્તમાન અવસર્પિણીના છ આરા અને શલાકાપુરૂષ	૨૬૮
૧ સુપમસુપમા	૨૬૮
૨ સુપમા	૨૭૦

૩ સુપમદુ પમા	૨૭૦
૪ દુ પમસુપમા (તીર્થં- કરોનું વર્ણન)	૨૭૬
૫ દુ પમા	૩૧૦
૬ દુ પમદુ પમા	૩૧૫
ભાવિ હિત્સર્પિણીના છ આરા અને તેમા ચનારા તીર્થંકરો	
૧ દુ પમદુ પમા	૩૧૬
૨ દુ પમા	૩૧૬
૩ દુ પમસુપમા	૩૧૭
૪ સુપમદુ પમા	૩૧૭
૫ સુપમા	૩૧૭
૬ સુપમસુપમા	૩૧૮
અન્ત વિવેચન	૩૧૯

અધ્યાય ૫ મો.

સઘ.

સઘનો પાઘો	
જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ રૂપે	૩૨૨
નાતજાત	૩૨૪
ગજકાજ	૩૩૩
ધાર્મિક અને અધાર્મિક	
સઘનું બધાગણ	૩૩૮
આવક સઘ	૩૪૧
સાધુ અને સાધ્વી	૩૪૪

સમગ્રદાયો	
પ્રાચીન કાળના વિચ્છેદ	૩૫૪
પછીના કાળના સમગ્રદાય	૩૫૮
સ્વેતામ્બર	
મૂર્તિપૂજક	૩૬૦
મૂર્તિવિરોધક	૩૬૨
દિગમ્બરો	
ગોટા સઘ	૩૬૪
વર્તમાન સઘ	૩૬૬

વર્ણનમા આવતા *Gymnosophists* (Gymnosophists) તે આ નથી, કારણ કે એ નામ પૂર્ણ નમ્રતાએ નહિ પણ આછે કપડે ગહેનાગ્રાહણ તપસ્વીઓને અને તત્ત્વજ્ઞોને માટે યોગ્ય હતું આ લેદને અનુકૂળ પાત્રમા મૈકાના અન્ત પૂર્વે થઈ ગએલા હેન્રિ ક્રિયોસની (Hesychios) આ પ્રમાણે ટીપ છે ૧

મધ્યકાળમા જે થોડા યુરોપિયનોએ પૂર્વદેશોમા પ્રવાસ કરેલા, તેમના લેખોમાથી પણ જૈનો સળધીની કશી માહિતી આપણને મળતી નથી, અને વારકો ડા ગામાએ (Vasco da Gama) ભારતનો જળમાર્ગ શોધી નાંખ્યો, ત્યારપછી પશ્ચિમના જે સાસ્થા નિકે ત્યા ગયા તેમણે પણ એમને વિષે બહુ થોડું જ આપણને જણાવ્યું છે, અપદ્ ગીતે જણાઈ આવતી એમની જીવરક્ષા અને તે કારણે એમણે સ્થાપેલી જીવો માટેની આપધશાળા (પાત્રશાળા) વિષેના એમના પ્રખ્યાત લક્ષણો જેવી થોડીઘણી માહિતી એમણે આપી છે એટલું જોજ

અગ્રેજી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અધિકારીઓએ અને કચેરીઓએ જ સૌથી પ્રથમ આ વિષયમા વિગતવાર તપાસ કરવા માડી^૨ તેમના ધર્મ વિષેની નિશ્ચિત અને સવ ગ્રાહી હકીકત એચ ટી કોલબ્રૂકે (H T Colebrooke 1760-1837) આપીને પોતાના મૌલિક કથમા પ્રસિદ્ધ કરી અને ખરી રીતે તો ભારતવિદ્યાના (Indologist) અનેક વિષયમા પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર એ જ પડિત હતો. કોલબ્રૂકે આપેલા વર્ણનને હોરેસ હેમન વિન્સને (Horace Hayman Wilson 1781-1860) વિસ્તાર્યા ને પુરા કર્યા^૩, આ બે માન્ય પડિતોના પુસ્તકો ઘણા લાખા કાળ સુધી એકમાત્ર પ્રમાણભૂત સાધન મનાતા ગયા અને ૧૯ મા સદીના મારા પૂર્વા હમા જૈનધર્મ સળધી મર્ફે હકીકત એ જ પુસ્તકો આપતા રહ્યા જૈન ગ્રંથનો સૌથી પ્રથમ અનુવાદ કન્વાનુ માન તો સદૃશ ડાઇય ગ્રાન્ડોપના અગ્રાદક ઓટો બોટલિંગકે (Otto Bohtlingk) ઘટે છે, એણે રિયુ (Ch. Rieu) સાથે મળીને હેમચન્દ્રના અભિધાન ચિન્તામણીનો જર્મન અનુવાદ ૧૮૪૭ મા કર્યો જે જે

સ્ટિવન્સને (Rev J Stevenson) ૧૮૪૮ મા કલ્પસૂત્ર અને નવતત્ત્વને અગ્રેજીમાં ઉતાર્યા ત્યરપછી સસ્કૃતભાષાના આચાર્ય આલ્બ્રેક્ટ વેબરે (Albrecht Weber) ૧૮૫૮માં શત્રુજયમાહાત્મ્યમાથી અને ૧૮૬૬ મા મગવલીમાથી સુન્દર ભાગો વીણી કાઢી તેના અનુવાદ કર્યા એ જ પડિતે શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના અન્ધામાં પ્રવેશ કર્યો અને જૈન-સંશોધનના વિવિધ પ્રદેશોના દ્વાર પોતાના સંશોધનની અને લેખોની ચાવીઓથી ખોલ્યા ૪ એનાથી પ્રેરાઈને એચ યાકોબીએ, ઇ લેઇમાને (L Lemmann) જે કલાટે (J Klatt), જી બુર્હલરે (G Buhler) આર હોર્નલે (R Hoernle), ઇ વિન્ડિશે (E Windisch) વિવિધ પ્રકારના જૈનઅન્યો વિષે સંશોધન કરવા માંડ્યું, અને એલ રાઇસે (L Rice), ઇ હુલ્ટિંગે (L Hultingeh), એફ કીલહોર્ને (F Kielhorn), પી પિટર્સને (P Peterson), જે ફર્ગ્યુસને (J Ferguson) અને જે બર્ગેસે (J Burgess) જૈનસમ્પ્રદાયના હસ્તલેખોના, શિલાલેખોના અને સ્મરણ મન્દિરોના સંશોધન કરવા માંડ્યા.

શરૂઆતથી જ સંશોધકોએ સાહિત્યોએ એકઠા કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સન્તોષ માન્યો નહિ, પણ જૈનધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા એ વિષે પ્રથમ કહેલા નિર્ણય માત્ર કટપનાજનિત ને ભૂલભરેલા હતા, અને એમ, રોમનહેવ જનુમના (Janus) અથવા તો ચાહુદી પુગણ પ્રસિદ્ધ (૨ ટિથોથી ૩૮, એકસોડસ ૭૧૧) મિમરી બાહુગર જન્મમના (Janes) નામ માથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઈ, મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાર્સીતાણના નામને પેલેસ્ટિના (Palaestina=અ Palestine) નામ સાથે સમજાવ્યું છે એવી પણ કલ્પના થઈ, અને એવી એવી તો અનેક કલ્પના થઈ કંઈક વધારે મલવનીય દેખાયાથી વળી એ પડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ-ધર્મનો સમજાવ્યો જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા આ દિશામાં કંઈક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા (કોલબ્રૂક લેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધધર્મનો જન્મ જૈનધર્મમાથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન (Wilson), લામન અને એ વેબર (A Weber) લેવા અનેકે

એમ માન્યુ કે ઐશ્વર્યધર્મમાથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે પણ અન્તે ૧૮૭૬ માં ચાકોળીએ બતાવી આપ્યું કે ' આ ઉવટની કટપના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આકસ્મિક સમાનતા ઉપરથી જ કરી લેવામાં આવી છે ' ચાકોળીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે ' જૈન અને ઐશ્વર્ય એ બે એકબીજાથી સંપૂર્ણરીતે સ્વતંત્ર ધર્મસંઘ છે અને મહાવીર તથા જૌતમજીવ અને બે સમ કાલિન બિન મહાપુરુષો હતા '

અનેક પડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પશ્ચિમામે જૈનધર્મના ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાંયે એ ધર્મના હૃદય-તેના સિદ્ધાન્તો-મગ્ગબંધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણું વખત સુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહીં. આ વસ્તુસ્થિતિનું સુખ્ય કારણ તો એ હતું કે ઘણાખરા સરો ધર્મોનો એક તત્ત્વજ્ઞાન અને સરકૃતિ તરફ કરતા પુરાતત્ત્વ અને ભાષાતત્ત્વ તરફ વધારે હતો, અને વળી વધારે મળળ કારણ તો એ હતું કે શરૂઆતના મરોધર્મોએ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રતિસ્પર્ધી બ્રાહ્મણધર્મના પુસ્તકોમાંથી કંઈક અંશે અને જૈનધર્મના ગ્રંથોમાંથી કંઈક અંશે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં અસ્પષ્ટ અને જૈનગ્રંથોમાં અવ્યવસ્થિત હકીકતો હોવાથી એ પ્રયત્નો મરૂળ નિવડેલા નહિ તથાપિ ૧૯૦૬ માં આ અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અન્ત આવ્યો એ વર્ષમાં ચાકોળીએ પછીના કાળના જૈન સિદ્ધાન્તના વ્યવસ્થિત ગ્રંથનો ગ્માસ્વામીના તત્ત્વાચારિ-ગમત્ત્વનો-અનુવાદ કર્યો ને નિશ્ચિત જ્ઞાનમેત્રમાં એક પગલું આગળ બધું આ પુસ્તક પ્રથમ જ વાર જૈન સિદ્ધાન્તોના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિ આપી અને ત્યાં સુધી અન્ધારામાં રહેલા ઘણા મહત્ત્વના પ્રદેશો વિષેના જ્ઞાનની ગાંઠ ખોલી આપી ચાકોળીના શિષ્યોએ પોતાના ગુરૂને માર્ગે ચાલી અનેક દિશાઓમાં પ્રયાણ કર્યું છે

હાલમાં જૈન-સંશોધન પશ્ચિમના ઘણાખરા દેશોમાં, બે કે વિવિધ પરિમાણે થવા લાગ્યું છે જર્મનીમાં- (Deutschland=અર્મનિ) એ પ્રદેશમાં લાંબામાનનો-શિષ્ય સ્વ હુઇટેમાન (W

Huttenmann), શ્રાડર (F O Schrader), શુબ્રિગ, યાકોબીનો શિષ્ય કિર્કલ અને ગ્લાઝનુઆપ (H V Glasenapp), વર્ણી હર્ટલ (G Hertel) અને તેની શિષ્યા ચાર્લોટે કાઉઝે (Charlotte Krause), પછી વર્ણી હુલ્સચ (L Hultsch), સ્મીટ (R Schmitt) અને બીજા સંશોધકો પ્રાગના (Prag, અ Prague) જર્મન વિદ્યાપીઠમાં વિષ્ટરનિટ્સ (M Winternitz) અને સ્ટાઇન (O Stein), સ્વીડનમાં (Schweden અ Sweden) કાર્પેન્ટિયર (S Charpentier) હોલ્લેન્ડમાં ફાડેગોન (B Faddegon) ઇંગ્લેન્ડમાં બાર્નેટ (L D Barnett), ફ્લીટ (G F Fleet), સ્મિથ (V A Smith), શ્રીમતી સ્ટિવન્સન (Frau M Stevenson), ટાઉની (C H Taurney), ટાઉમસ ફ્રાન્કલિચ (Franklich, અ ફ્રેન્સ) એ ગેરિનો (A Guerinot), એલ, મિલો (L de milloue), જે વીન્સી (J Vinson) ઇટાલિયનમાં (Italian, અ Italy) બાલિની (A Ballini), બેલોનિ-ફિલીપ્પિ (F Belloni-Filippi), પારોલીની (P L Parolini), પુલે (F L Pulle), સુઆલિ, સ્વં ટેસિટોરિ (L Tessitori , ચેકોસ્લોવાકિયામાં (Tschecoslowakei) લેસ્ની (V Lesny) અને પેર્ટોલ્ડ (O Pertold), રુસલેન્ડમાં (Russland અ Russia) મિરોનોવ (N mironow) અને નોર્થ અમેરિકામાં (Nordamerica અ north America) બ્લૂમફીલ્ડ (M Bloomfield) શ્રમ કરી ગયા છે (અને તેમના કેટલાક શ્રમ કરતા કરતા સ્વર્ગવાની થયા છે)

ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકામાં તો ભારતવર્ષના નૈનોએ પણ પોતાના ધાર્મિક અને મામારિક જ્ઞાનચથોને છપાવવા માડ્યા પોતાના મહાધર્મીઓ પોતાના ધર્મના તત્ત્વ બજાવતા થાય અને બીજા લોકો એ ધર્મની દીક્ષા લેતા થાય એ હેતુથી વર્ણી માથે માથે એમણે પુસ્તકો અને નિબંધો અગ્રેજી ભાષામાં પ્રકટ કરવા માડ્યા વર્ણી ભાણ્ડારકર, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, ભાઉ દાજી, સતીશ્વન્દ્ર વિદ્યા ભૂષણ, ઍમ ઍન દાસગુપ્ત વગેરે હિન્દુઓ પણ ધીરે ધીરે એ ક્ષેત્રમાં વધારે કાર્યકર્તા થયા છે

ભવિષ્યમા યુરોપના અને ભાન્તના પવિત્રો વચ્ચે આ કાર્યમા ગાઢો સહકાર થાય એવી આશા ગણવામા આવે છે યુરોપિયનોની અથ વિરોધનની પ્રજ્ઞાલી અને ઝીલુવટથી ભાગતપવિત્રો સાચુ ને વિવેચક કાર્ય કરી શકશે, ભાન્તપવિત્રોના સહકારથી યુરોપિયનોની દૃષ્ટિ વિવિધ પ્રકારે ખુલશે ધર્મપગથી ઉતરી આરેની કથાઓ હજી ગહુ બગવાગી છે પણ કેટલીક હજી પુસ્તકોમા ઉતાનડ નથી, એ કથાઓ ખીજી હકીકતોના સહવામમા આવવાથી ધમાઈ જાય અને અનેક કટપનાઓથી તથા પાવિરત્યના આડગળથી અનુદ્ધ થઈ જાય તે પહેલા એમને બચાવી લેવી ધટે જૈનોની માથે સગળાધ જોડવાથી જ એ જાની નકે જ્યાં જૈનધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપને મરૂપૂર્ણરીતે મમજવા અને વિશ્વાસપાત્રરૂપે આકવા માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમ પોતાના યમમા મહકારે જોડાશે, ત્યારે જ જાણ્યામાથી ધીરે ધીરે અજાણ્યામા પ્રવેશતે પ્રવેશતે, પ્રાચીનથી અનુક્રમે જે જે પગથિયે થઈને એ ધર્મ અર્વાચીનમા ઉતરી આવ્યો તે સૌ પગથિયાના ફર્યાન થશે અને એ ધર્મના દૃઢતા પ્રવાહમૂળથી તે આજમુખીના જીવન ઉપર દૃષ્ટિ નાખી શકાયો

અધ્યાય ૨

ઇતિહાસ

નોંધ

જૈનોના ઇતિહાસ મળ પે હકીકતો મેળવવા માટે જે માહિતી ચો નજી આવે છે, તે આ છ અથો શિલાલેખો અને સ્થાનો મ્મરણ મહિતો, સિદ્ધાઓ આદિ સંશોધને-પ્રયોજને અથો ગહુ કામમા આવે એમ છે જૈનોઅ ચોને ધર્મના ઇતિહાસ વિષે અધ્યાનુ નૂત્ર મગમ ગાખ્યે જવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, યુરોપિયનના સાશ્રીય વિરોધનની દૃષ્ટિએ આ અધ્યાનુ મહત્ત્વ મેળા જુદું જ છે પ્રખ્યાત

આગળ પ્રવાસી અલ-બીરુનીએ (al-Biruni) ૧૦૩૦ના અર-
મામા ભાગતવાસીઓ મઘન્યે જે ગણેદા ઠહેલા તે જૈનોને પણ
અનેક ગીતે લાગુ પડે છે “ પ્રમગોના ઐતિહાસિક યજ્ઞિભો
ઉપર તેઓ ચોડુ જ વ્યાન આપે છે અને પોતાના ગજઓની
વશાવળીઓની ગણનામા બહુ એકઠાં છે ત્યારે તમે એમને
ઝીણા પ્રશ્નો પૂછો અને તેના ઉત્તર એ જલજતા ન હોય, ત્યારે
એ કથાઓ કહેવા પ્રેમી જશે ” જૈનધર્મનો ઇતિહાસ જૈનોને
હાથે જે પુસ્તકોમા લખાયો છે, તેમાનો મોટો ભાગ કથામિશ્રિત
છે ઐતિહાસિક હકીકતો વર્ણવાય તેના કૃતા શ્રદ્ધાશુ વાચકને
એકાદ કલાક ધાર્મિકવાચન આપી ગઠાય એ હેતુએ એ પુસ્તક
લખાયા હોય એમ એના ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા જણાવ આવશે આ
લેખકના હાથમા અનેક પુસ્તકો એવા આવેલા છે ૮ જેમાની
હકીકતો આજમુખી ગુદ ઐતિહાસિક મનાતી આવી છે, તેમા પણ,
યુગેપિયનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કથાભાગનો ઝોક વધારે છે
અને આ ખામી હતાયે જૈનોના ઘણા ઇતિહાસગ્રન્થોમા મહત્ત્વનુ
માહિત્ય ભંડુ છે, અને વિવચનદૃષ્ટિ નખીને ચાલીએ તો તેમાથી
ઉપયોગી અનેક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય ઇતિહાસના અવધા એના
આરંભગરના ગ્રન્થો ઉપગત ખીનત પ્રકારના માહિત્ય ગ્રન્થો પણ
ઇતિહાસશ્રોધકને અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, કાન્થકે
એમા અમુક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ગુચેલી હોય છે અથવા તો
અમુક જુગના ભાવની હખી આડેલી હોય છે લેખકે પોતાના
ગ્રન્થમા પોતાના નામ માથે ટુજની, પોતાના આશ્રયદાતાની અને
એવી ખીણ હકીકતો મોઘેલી હોય છે, ત્યારે તેના આગ્રભવાકયો
માવી દે પ્રશન્તિવાકયોમાથી મહત્ત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો મળી
આવે છે અમુક માધુમઘના ગુરૂપગમ્પગના પત્રમાથી જેને જગત્તિ
ઠહે છે તેમાથી પ્રખ્યાત પુરોના શુવનકાજ વિષેના નિર્ણય દવા
માટેના ઉપયોગી માધન મળી આવે છે, પણ ત્યાયે વિશ્વાસ તો
વિચારીને જ મેલવો, કાન્થ કે લેખકો પોતાને લાગતી ઉણપો
પોતાની ઠપ્પનાએ પુરી કાઢે છે અને એવી ગીતે એ લેખકોએ
મહાવીર સુધીનો અથવા એમનીયે પૂર્વ થઇ ગયેલા પાર્શ્વનાથ

સુધીનો ઇતિહાસ દોગી કાઢ્યો છે જૈનોના ઇતિહાસ અન્ધોમા આપેલી હકીકતોને આપણે કસોટીએ ચઢાવી લેવી જોઈએ અને બ્રાહ્મણોના બૌદ્ધોના અને બીજા અન્ધોની હકીકતોની માથે તોળી પાળી લેવી જોઈએ આ અન્ધોની વારતવિક્રતા પણ બેશક અનેક વાર ગદારીલ છે, કાળુ કે જૈનોના પ્રતિસ્પર્ધી હોવાથી તેમના ઉપર અમત્યો અને અપરાધો આરોપવાના પ્રયત્નોમા તેઓ મિત્રો અને પ્રગમકોની પેઠે જ, વાં વાર સત્યથી નિમુખ થઈ ગયા છે

અન્ધોની જેટલી વિપુલ તો નહિ, પણ અનેક ગીતે વિશ્વા મપાત્ર માહિતી શિક્ષાલેખોમાથી મળી આવે છે અમુક ઘડનાને પ્રમગે લેખો કેાતવામા આવેલા હોય છે, ત્યારે આ લેખોને અમુક તાજા અને માની હકીકતો માથે સમગ્ર હોય છે અને તે હકીકતો પછીના સાહિત્યમા નોધાય છે ઘણાખં લેખો ધર્મપ્રિય રાજાઓએ કે શેઠ-શાહુદાગેએ કેાતરાવેલા હોય છે ને તેમા દેવાલય કે દેવપ્રતિમા કળાબ્યાની, ભૂમિદાન કર્યાની કે ન્યાય આખ્યાની હકીકતો નોધેલી હોય છે તેમા આવતા રાજ્યકર્તા અને તેની પૂર્વેના ગણઓના નામ, કાન પામેલા સાધુના અને તેમના ગુરુઓના તથા પૂર્વાચાર્યોના નામ અને તાગિજો આપણને ઇતિહાસનું કાઠું બાધવામા બહુ જ ઉપયોગી થાય છે, કાળુ કે એના ઐતિહાસિક સત્ય વિષે ઘણ કઠીને શકા લેવા જેવું કશું હોતું નથી

આજસુધી ટકી ગયેલા વિવિધ પ્રદારના સ્થાનો અને દેવાલયો ઉપર તેમના નિર્માણના કે છર્ણોદ્ધારના લેખો કેાતગેલા હોય તો તે પણ ઐતિહાસિક વિષયને સ્વચ્છ કરવાને બહુ કામ લાગે એ લેખ ખાસ ઉપયોગના તો એટલા માટે છે કે ભૂતકાળના માણસોનું, વસ્તુઓનું અને સ્થિતિનું સજીવ ચિત્ર એ આપણી સામે બહુ કરે છે અને તેથી પ્રાચીનકાળ સમગ્રધના પુરતકો વગેરેથી આપણને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને સ્વચ્છ કરી શકાય છે

છેલ્લા સૈકામા અનેક મશોધકોએ આ કઠણું કાર્ય કરવામા જે માહિત્યો સાથે ગડમથલ કરી છે, તે છે તો બેશક મહત્વના, પણ છતાંયે જૈનધર્મના ઇતિહાસ સંબંધે કેાઈ નિર્ણિત ચિત્ર દોરી

શકાય એટલા પ્રમાણ હજી મળી શક્યા નથી, તેમા અનેક સ્થળે અનેક છિદ્રો છે, અનેક અસ્પષ્ટતાઓ છે એ ધર્મની ઉત્પત્તિ અને તેના આચાર વિચારના વિકાસ સબંધે, તેણે જે તડકો છાયડો ભેચેલો તે મળે છે જે મૈ વાતો આજે અન્ધકારમા તેના ઉપર પૂર્ણ પ્રકાશ કરીએ પાડી શકાયે કે કેમ એ તો વળી શકાનો જ વિષય છે ત્યારે જૈનધર્મના સ્વરૂપનું ચિત્ર આકવા આજમુખી જે બધા પ્રયત્ન થયા છે, તે હજી તો વિરલ ઐતિહાસિક ઘટનાઓને, રાકાસ્પ વાર્તાઓને અને વળી ધાર્મિક તથા સામાજિક કથાઓને એકઠી કરીને ઐતિહાસિક સૂત્રમા શુદ્ધવા પુરતા જ થયા છે તેવી જ રીતે ગયા અનેક મૈકામા જૈનોએ જે ચઢતી પડતી ભેધ છે તેના ઇતિહાસનું ચિત્ર આકવાનો આ ગ્રન્થમા જે પ્રયત્ન થયો છે, તે પણ તેમના ઇતિહાસનું મમ્પૂર્ણ ચિત્ર આપવાનો દાવો કરતો નથી લેખક બહુ બહુ તો, તીર્થંકરોના, ધર્મના વિકાસના, ઉન્નતિના અને અવનતિના ચિત્રની આછી ઝાંખી રેખાઓ દોરવાના જ પ્રયત્ન કરી રહેશે વિગતવાર હકીકતોને વિવેચનાદષ્ટિએ વ્યવસ્થિત ગોઠવવાને અને ઓછા મહત્ત્વના નામની અને તારીખોની શુદ્ધ તારીખ આપવાને બદલે થોડીક નિર્ણિત હકીકતો અને જૈનોમા મહત્ત્વની મનાતી થોડીક ઠથાઓની દુકી માહિતી વાચક સમક્ષ રજુ કરશે લેખકની પરિસ્થિતિ તો એટલી દુકી માહિતી આપી શકે એવી જ છે, પણ તે માહિતીએ કરીને, એમા અધુન રહેલા કોયડાનો ઉકેલ લાવે અને અહીં દોરેલી ચિત્રની આછી ને ઝાંખી રેખાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ ને તાદૃશ ચિત્ર બહુ કરે એવો જો કોઈ ઐતિહાસિક પાકશે તો આ લેખકના આનન્દનો પાર રહેશે નહિ

તીર્થંકરો.

પૂર્વ ઇતિહાસ

જૈનો પોતાના ધર્મને શાશ્વત અને અવિચલ માને છે અને સમયે સમયે હુખ્ત થાય, છતાં એ કદાપિ એનો અન્ત આવવાનો નથી ફરીફરીને પ્રવર્તતા અમુક જુગોની અન્દર સત્યને અજ્ઞાન છાવરી અન્ધકાર પ્રવર્તાવે, પણ પાછું એ અજ્ઞાન ટળી જાય ને જૈનધર્મનો પ્રકાશ ફરી પ્રકટાય તેવા તેના કિન્છો ફરી વિસ્તરે એવી રીતે આજે આપણે એવા જુગમાં છીએ કે જ્યારે ધર્મજ્ઞાન પામીએ છીએ અને તેથી આનંદ પણ પામીએ છીએ, ત્યારપછી એવા જુગ આવશે કે જ્યારે જૈનધર્મ હુખ્ત થશે, ત્યારપછી વળી એવો પણ જુગ આવશે કે જ્યારે એ ધર્મ નષ્ટપ્રાય થશે પણ ખરી રીતે તો એ ધર્મ કદાપિ નષ્ટ થવાનો જ નથી, પણ વળી પાછો નવી જુવાનીમાં શાશ્વત સૌન્દર્ય ખીલશે, જેમ સતુઓમાં ૬૦ વર્ષે વસન્ત પાછી ખીલતી આવે છે તેમ જ્યારે સમય આવે છે ત્યારે અમુક વર્ષોને અન્તરે એક પછી એક એમ ચોવીશ તીર્થંકરો પ્રકટે છે તે સત્ય ઉપરના આવરણને સહારે છે આપણા આ જુગમાં પણ એવા ચોવીશ ધર્મજ્ઞાતા અને ધર્મજ્ઞાતા પ્રકટયા છે જૈનો એમના નામ જાણે છે અને તેમના જીવનના પ્રસંગ વર્ણવે છે એમાના ઘણાખરા વિષે જે વર્ણન આપવામાં આવે છે તે સાવ કથાજનિત ■ પહેલા તીર્થંકર જ્ઞણદેવનું આયુ ૮૪,૦૦,૦૦૦ પૂર્વતું હતું, એ ૫૦૦ ધનુષ ઉંચા હતા અને જોકે એક પછી એક તીર્થંકરનું આયુ અને કલેવર ઘટતું ચાલે છે, છતાં એ બાવીસમા તીર્થંકર અરિષ્ટનંભિનું આયુ ૧૦૦૦ વર્ષતું હતું અને એમનું કલેવર ૧૦ ધનુષતું હતું આ ક્રમમાં આવતા માત્ર છેલ્લા બે તીર્થંકરના આયુ અને કલેવર માની શકાય એવા આરોપાય છે ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથનું આયુ ૧૦૦ વર્ષતું હતું તથા તેમનું કલેવર ૬ હાથ હતું, ૨૪ મા તીર્થંકર મહાવીરનું આયુ ૭૨

વર્ષનું હંતુ તથા તેમનું કલેવર ૭ હાથ હંતુ વળી જૈનો જુદા જુદા જે તીર્થ કરેના સમય ગતાવે છે તેમાથી માત્ર પાર્શ્વનાથનો અને મહાવીરનો જ સમય ઇતિહાસથી નિર્ણય થઈ શકે એમ છે મહાવીર ૪ પૂ આશરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર અને પાર્શ્વનાથ ૬ પૂ આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા મનાય છે, પણ અરિષ્ટનેમિ પાર્શ્વનાથની પૂર્વે ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર નિર્વાણપદ પામ્યા માનવામા આવે છે, અને એમની પૂર્વેના તીર્થ કરેને અનુક્રમે એટલે એટલે દર મૂકવામા આવ્યા છે કે તેની કાળગણના પણ થવી અશક્ય થઈ પડે આ સ્થિતિમા યુરોપિયન મશોધકે પહેલા ણાવીશ તીર્થ કરેને ઐતિહાસિક પુરંચો માનવાનું કારણ નથી અને માત્ર છઠ્ઠા જે તીર્થ કરેના ઇતિહાસ સમજાવે સંશોધન કરવા ધ્યાન આપવું જોઈએ ૨

જૈનશ્રેયામા મહાવીર વિષે ઘણા વિશ્વાસયોગ્ય લખાણો મળી આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જૈનેતર ગ્રંથોમા પણ એમને વિષે ઉલ્લેખો મળી આવે છે, તેથી એટલું તો નિશ્ચિત છે કે મહાવીર ઇતિહાસ કાળમા થઈ ગયા ખૌદોએ અને જૈનોએ પરસ્પરને મત્ય ધર્મના શત્રુ માન્યા છે, અને એટલા માટે પરસ્પર વાદવિવાદ ઉઠાવ્યા છે, છતાં ખૌદોએ મહાવીરને પોતાના શુદ્ધ ગૌતમ પુરુષના સમકાલિન પુરૂષ હતા એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમ એમના અસ્તિત્વની સાબીતી આપી છે મહાવીરની પૂર્વે થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથની ઐતિહાસિકતા વિષે પણ શકા લેવાનું કશું કારણ નથી બેશક એમને સમજાવે આપણે જૈનશ્રેયામા જ ઉલ્લેખો જોઈએ છીએ અને જે ઉલ્લેખોમા એમના વિષે જે વર્ણન છે તે ધાર્મિક ક્વાઓથી જ ભરપૂર છે, છતાં જે આ મહાપુરુષના વર્ણનસ્વરૂપની આસપાસ વળગેલી ઉધધએ એના ઐતિહાસિક ગર્ભના નાશ નથી કરી નાખ્યો તીર્થ કરેની ઐતિહાસિકતા સમજાવે નાથી વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે એમના વ્યક્તિત્વ અને એમના મિદાન્તો વિષેના આપણા જ્ઞાનવડે એમનું જે ચિત્ર ખડું થતું હોય, તે ચિત્રને ભારતવર્ષના ધાર્મિક મિદાન્તોના વિકાસની શાસ્ત્રીય ઘટનાઓની કસોટીએ

ચઢાવી લેવુ જોઇએ ત્યારે આ વિકાસની ઘટનાઓને ઇતિહાસ કમે તપાસી જઇએ

કાર્મિકની પૂર્વેના બીજા સૈકાને અન્તે ભાન્તના ધાર્મિક જીવનમા ગભીર પરિવર્તન થયા પ્રથમ આવેલા આર્યોના મરવ અનેકેશ્વગ્વાદને ચણ આદિ કર્મકાણ્ડે નવો વિકાસ આપ્યો, તેથી દેવોની સત્તા તેમના લોકોને મન ધીરેધીરે સંકોચાતી ચાલી અને તેને ખદલે દેવી સત્તાઓ અદ્ભુત શક્તિ ધગવનાર શુદ્ધોના અલૌકિક કર્મકાણ્ડમા આવતી મનાવા લાગી આથી શુદ્ધ પદના સ્થાનને ચિરમહેત્વ મળ્યુ તેઓ ઉચે ચઢ્યા ને ધીરેધીરે વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કરીને પોતે શ્રેષ્ઠ જન્યા આ માર્ગે ચાલતા એક નવો સિધ્ધાન્ત જન્મ પામ્યો અને તેણે સમાજશ્રેણિના ખળને અનુમરીને ધાર્મિક સ્વરૂપ પકડ્યુ એ સિધ્ધાન્ત તે કર્મનો, કર્મના ફળનો અને તેને અનુમરતો પુનર્જન્મના સિધ્ધાન્તનો.

પ્રત્યેક જીવ પોતે સ્વતંત્ર નથી, પણ સમસ્ત જીવશ્રુખલાનો એક આકંઠો છે, એ સિધ્ધાન્ત ઉપરથી ગભીર પ્રકૃતિના મનુષ્યને એ પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવે કે જન્મમરણની અવિરત ઘટમાળમા ફરીફરી અવતરવા જીવણુ એ શુ યોગ્ય છે ? ધાર્મિક વૃત્તિનો મનુષ્ય તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમા જ આપશે એ તો નવી તૃષ્ણાનો તથા નવા દુખનો નાશ થાય એટલા માટે જન્મમરણની પારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા, ભૌતિક ક્ષધિની પેઠે જે યોડા જ સમયમા નાશ પામતુ નથી એણુ ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરવા મધ્યે શાશ્વત, ચિરસ્થાયી, અકિન્ન સુખ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ આકાંક્ષામા તેના આચારવિચાર ઇહલોકમાથી અને તેના ક્ષણિક સુખ થી વિરકત થાય છે, ચણયાગથી અને તેના બાહ્ય અને તેથી અન્તઃઆત્માને સન્તોષ નહિ આપના ક્રિયાકાણ્ડથી પણ વિરકત થાય છે સસારજીવનને ખડકેથી ખસેલો આ શાન્ત વિચારક કંઈક ઉચ્ચ અને અબોલિક પ્રાપ્ત કરવાને માટે મન્યસ્તાશ્રમનો સ્વીકાર કરે છે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની તૃષ્ણા એટલી મર્વ સામાન્ય હતી કે દિનેએ, જીવનના ઉચ્ચતમ પ્રશ્નો મળે

ચિન્તન કરવા માટે વૃધ્ધાવસ્થામાં વનની એકાતમા જગુ જોઇએ
એવી એમની કુળના ધર્મ મનાયા

ચાગ આશ્રમની પ્રાદ્યક્ષુવ્યવસ્થા પ્રમાણે વેદ ભણ્યા પછી અને
ગૃહસ્થજીવન જીવ્યા પછી પ્રાદ્યક્ષે મમાગ ત્યજી બ્રહ્મનિમગ્ન થવું
જોઇએ અને અન્તે નિર્ગૃહી સિદ્ધુક થવું જોઇએ આ વ્યવસ્થાની
ભાવના કેટલે અગ્રે આચારમાં મૂકી શકાય એ મળ ધે કંઈ કહેવાનું
નથી પણ એટલું તો નક્કી છે કે તેની ઉપગ લોકની ગમ્ભીર
આસ્થા હતી, નક્કી છે કે એ વ્યવસ્થાની આજ્ઞાઓથી પણ આગળ
આલનાન કેટલાક આતુર લોક હતા અને તે માનતા કે ગૃહસ્થના
વાળા મદ્દેદ થાય, તેની ચામડી ઢીલી પડે, તેની ઘુટી ફેરતી દેખે
ત્યારે જ એ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડે એમ નહિ, પણ તે પૂર્વે પણ
પોતાનું સમસ્ત જ્ઞાનબળ મમર્ષવા તેણે સસારનો ત્યાગ કરવો
જોઇએ સગ્ગા વિચારના એકઠા થતા અને મન્યસ્તમ ધ સ્થાપતા
એ સૌ અમુક નિયમોથી પગપગ મગ્ગબધ રહેતા અને દયાળુ
ભકતજનોના હાનવડે જીવનનિર્વાહ કરતા

અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટેના પ્રયાસ એ જીગમાં દ્વિજ-
ભતિના ઉત્તમ આત્માઓએ મરખે પ્રમાણે કરેલા જણાય છે
યજ્ઞ-યાગથી અલૌકિક શક્તિ પ્રાપ્ત થતી મનાતી ને એ શક્તિ
પ્રાપ્ત કરનાર આ મમારમાંથી નીકળી ઉત્તમ પદ પામતા મનાતા,
એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રાદ્યક્ષે કઠણ તપસ્યા કરતા પ્રાદ્યક્ષે જ
નહિ પણ ક્ષત્રિયો પણ પરલોકપ્રાપ્તિને માટે મમારત્યાગ કરતા
પ્રાદ્યક્ષુના કરતા ક્ષત્રિયને કુલાચારના ને જ્ઞાતિના બન્ધન બોધા
હતા અને તેથી તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે વધારે
સ્વતંત્રતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરી ચક્રતા તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક કઠણ
પ્રશ્નોને એ ઉકેલી શકેલા, એવા પ્રશ્નો ઉપગ એમણે પ્રથમ સ્પષ્ટી
કરણ કરેલું જણાય છે, અને વળી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં ક્ષત્રિયોએ
પ્રાદ્યક્ષેને નીચું જોવડાવ્યું હોય, પ્રાદ્યક્ષેને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા
માટે ક્ષત્રિયો પાસે જવું પડ્યું હોય એવા પણ વર્ણન મળી આવે છે

કાણંત પૂર્વેના હરેક મૈકાનુ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઉપનિષદોમાં

તેમ જ વેદની ટીકા અને પૂર્તિરૂપે લખાયેલા આરણ્યકોમા મળી આવે છે ઋષિઓએ નવે સ્વરૂપે મૂકેલા અને નવા જુગની જરૂરિયાતોને તથા પ્રશ્નોને અનુકૂળ લખેલા, વિવિધ વિષયો ઉપરના વિચારનું મહત્ત્વ એટલું બધું હતું કે એમા ઉપદેશોનું જ્ઞાન મૂળે તો, બ્રાહ્મણોનું ધ્યાન અને સત્તા ટકાવનાર ચરકાણડના સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ જતું દેખાયું, પણ પછીથી બુદ્ધિમાન પુરોહિતો સાચી વાત મમજી ગયા, નવીન વિચારોને પોતાના કરી લીધેલા સિદ્ધાન્તોમા મેળવી લીધા, અને છેવટે એને પથે રહી પુરાણા વિચારોની માથે યુદ્ધ કરવા પણ ખડા થઈ ગયા આ નવા વિચારો એકેવારે તો પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કરી રાકે એમ નહોતું, પણ બ્રાહ્મણસમ્પ્રદાયે પવિત્ર બનાવેલા આચારોનો જે ભાર વિરોધ કરવા લાગ્યા, તેમ જ ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના એકમાત્ર શુદ્ધ હોવાના બ્રાહ્મણોના દાવાનો પણ છડેચોક નિષેધ કરવા લાગ્યા છતાં સૈકાથી તો આપણે એવા પણ અનેક આચાર્યોને જોઈએ છીએ, જેમણે બ્રાહ્મણ સમ્પ્રદાયનો વિરોધ કર્યો અને વૈદિક ચરકા વિધિનો પણ વિરોધ કર્યો, તેમજ વૈદિક મતને વેગળે મૂકીને પોતાને સ્વતંત્ર માર્ગે આત્મા મહાવીરની, ગોશાલની અને ગૌતમબુદ્ધની પણ પૂર્વે એવા સ્વતંત્ર ઉપદેશક થઈ ગયેલા અને પોતાના ઉપદેશનો ખૂબ પ્રચાર કરનારા ગ્રંથોને એમણે એકઠા કરેલા એ વાત હવે આપણે સ્વીકારવી પડે છે પોતાના સઘના શામનભાટે એ શુદ્ધોએ જે નિયમો કર્યા છે, તે બ્રાહ્મણોએ કરેલા નિયમોને અનુસરતા છે, પણ એમા તક્ષવત એટલો જ છે કે તેમા બ્રાહ્મણોના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો નથી હોઈન્લે જણાવે છે તેમ બ્રાહ્મણસત્તાને તોડવા માટે જ આ તક્ષવત રાજવામા આવ્યો હતો અને મત્તા એકેવારે તોડવાને માટે એ તક્ષવતની ધારને બને એટલી લીક્ષુ કરવામા આવી હતી, બ્રાહ્મણ શુદ્ધોના વાવગ નીચે ઉભેલા સમ્પ્રદાયો શ્રેષ્ઠવર્ણના આચાર્યોની પગવાનગી વિના નીકળેલા આ નવા નાસ્તિક માર્ગોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, ત્યારે બહલામા ક્ષત્રિય-ભિત્રુકોએ બ્રાહ્મણોનો અને તેમના કર્મકાણડનો ત્યાગ કર્યો બ્રાહ્મણોત્તર સમ્પ્રદાયોમાથી ઉભા થયેલા ધાર્મિક મંદોમા શુદ્ધ

પ્રભાવની વિરૂદ્ધતા તત્ત્વ હતા, શુરુપ્રભાવનો દાવો એમને અયોગ્ય લાગ્યાથી તેની સામે એ નવા મગ્ગદાયો થયા ખગ, પણ સઘ-
બધનના નિયમો એમણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા નહિ, તેમજ
જાતિભાવનાને ભુખી નાખી નહિ આધુસઘની અદગ્ના ઉચ્ચ
નીચના ભેદ એમણે દાખ્યા, તથાપિ એની ઘડાગ્ના એ ભેદનો
વિરોધે ય કર્યો નહીં કે એમને જે-વ્યા ય નહીં અને તેથી બ્રાહ્મણેત-
ધર્મના ગૃહસ્થાત્રમીઓમા જ્ઞાતિવ્યવસ્થા એટલી જ પ્રબળતાએ
પ્રવર્તતી આપણે જોઈએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ જન્મ, લગ્ન,
મરણ અથવા ખીબા પ્રમગોને અનુમગતા સમ્ભાગ કરાવવાના
બ્રાહ્મણના અધિકાર સામે પણ એવો નજીવો વિરોધ ઠગવામા
આવ્યો છે કે એ ગૃહસ્થો પોતાના ધર્મની વિરોધ ક્રિયાઓ પોતાના
ધર્મના આચાર્યો ખાને કરાવે છે ખરા, તથાપિ પેલા સમ્ભારો
કરાવવાને માટે તો બ્રાહ્મણોને બોલાવે છે (આમા એક વિન્ન
અપવાદ દોખાય છે અને તે આજુબુધી શ્વેતાશ્વર જૈનોનો જ છે)

નિર્વાણ પામવાની ઇચ્છા, સમાગ્ની ઘટમાળમાથી છુટવાની-
નવનવા કલેશભર્યા ભવના દુખમાથી છુટવાની ઇચ્છા એ જ આ
સર્વે મન્યાગ્ની મગ્ગદાયોના તત્ત્વજ્ઞાનનું મધ્યખિન્ન હંતુ છતાંયે
અતિ પ્રાચીનકાળમા આ વિચારશ્રેણિના તત્ત્વો છેક માઠા હતા
પ્રાચીન ઉપનિષદોના ઋષિઓએ આત્મતત્ત્વ અને અનાત્મ તત્ત્વ વચ્ચે
ભેદ પાડ્યો નથી, અને આત્મતત્ત્વ મગ્ગન્ધે તેમણે ગદુ વિચારો
કર્યા નથી Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern
(ભાગ્તીઓમા પ્રભુ ભાવનાનો વિકાસ) નામના પોતાના ગ્રન્થમા
૮ મે પૃષ્ઠથી ચાકોળી લખે છે એમ આત્મતત્ત્વ તેઓ એઠલાવે
માનતા નહોતા, પણ ગદ, વાચા, દષ્ટિ, શ્રુતિ અને બુદ્ધિ એ
પચતત્ત્વના કે પ્રાણના મમ્હડપે માનતા એ પચતત્ત્વ જ્યારે
મળે ત્યારે વ્યક્તિત્વરૂપ ધાગણ કરે, જ્યારે પ્રાણી મગી જાય ત્યારે
એ તત્ત્વોનો મગ્ગન્ધ છુટી જાય અને છતાંયે મગણ પડી પુનર્જન્મ
થઈ શકે છે, જ્યારે પાછા એ પચતત્ત્વ એકઠા થાય છે ત્યારે
કર્મને બળે પૂર્વજન્મમા કરેલા પાપ કે પુણ્યના ફળ આપવાને
બળે આ પચતત્ત્વનો મયોગ નિયમિત રૂપે બને છે જેમણે

પોતાના કર્મનો ક્ષય કર્યો છે અને એમ કરીને પુનર્જન્મના ખીજનો નારા કર્યો છે તેમની જન્મમરણની ઘટમાળ તુટે છે અને જે એ ઘટમાળથી પર છે, જેમાથી આ સૌ ઉત્પન્ન થયેલું છે, જે આ મૈના મૂળમા છે અને જે આ મૈને પોતામા સંકેતી લે છે એવા પ્રદાના જ્ઞાનથી અને મન્યન્તથી આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રદામા જે લય પામી જાય છે તે જ દુઃખમાથી, પાપમાથી અને પદ્મમાથી મુક્ત થાય છે

સૌથી પ્રાચીન (રુદ્રદારગવ્ય, છાન્દોગ્ય તાત્તિર્યિયિય એતરેય, વૌશાનકા) ઉપનિષદોમા વર્ણવેલું આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ એક નથી લાવનાને કારણે પછીના કાળના (ટાટક આદિ) ઉપનિષદોમા જાહેરાય છે એ લાવના તે આત્મતત્ત્વના વ્યક્તિત્વની લાવના આત્મતત્ત્વ અને અનાત્મતત્ત્વ હવે સ્પષ્ટ ગીતે ભિન્ન થયા, આત્મતત્ત્વ હવે ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોનો મમૂક નથી, પણ અચ્છેદ્ય અને શાશ્વત શુદ્ધ તત્ત્વ છે ઇન્દ્રિય કે મનુષ્ય, પશુ કે વડુ સર્વમા ચેતન અહમ્ આત્મા છે, તેના પૂર્વલાવના કર્મકૃણ તેને ભોગવવાના છે, અને એ કર્મકૃણનો ભાગ જ્યાસુધી એના ઉપર છે ત્યાસુધી એક ભરેથી ખીજે ભવે એને રખડવું પડવાનું છે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને લાગેલા કર્મકૃણનો જ્યારે ક્ષય થાય અને એ આત્મસ્વરૂપને વિષે શુદ્ધ જ્ઞાન થાય તથા પ્રદાની સાથેનું એનું તાદાત્મ્ય અનુભવાય, ત્યારે જ મોક્ષ પમાય-પરમાત્મા માથે જીવાત્માનો અત્યન્ત અભેદ એ મોક્ષ

ઉપનિષદોના સ્થિતિમા આ આત્મતત્ત્વની લાવનાએ અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું, પ્રદાજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત ઉપર જેમણે પોતાની લાવના રચી નહિ, તેવા વિચારકોએ પણ આત્મતત્ત્વની લાવનાને તે મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે પ્રાદાણ અને પ્રાદાણે તર વિવિધ સમગ્રદાયોએ પોતાના અધ્યાત્મજ્ઞાનના અને નીતિના મન્દિરો એ જ પાયા ઉપર રચ્યા જીવની એકખીજથી અને પ્રકૃતિથી કેવળ ભિન્નતા સ્વીકારનાર અને છતાંયે પરમાત્માનું અસ્તિત્વ નહિ સ્વીકારનાર (સામ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, જૈન આદિ) દર્શનો અનાત્મતત્ત્વમાથી આત્મતત્ત્વનું કેવળ ભિન્ન થવું

એને જ મુક્તિ માને છે, અને તેથી તેઓ માને છે કે વિવિધ જીવો ગરીબ વિના પણ ગ્રહી શકે છે અને ત્યારે પણ ભૌતિક જીવનને લગતા દુઃખ અને પાપ તેને વળગેલા રહે છે (?)

પ્રાણી મનુષ્યમા અને ત્યારપછીના મનુષ્યોમા શા શ્વેત અને પૃથ્વિ આત્મા વિષે કેવી ભાવનાઓ ઘડાઈ એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા, પણ પ્રાચીન ભારતના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસની પુરી ઝાંખી ઠગવાને માટે આત્મતત્ત્વના સમગ્ર લક્ષણો વિષેની વિગિઠ ભાવના કેવી રીતે ઘડાઈ એ જોવાનું હજી જાણી છે ચાકોળી અને સ્ટ્રેચર્બાટસ્કી (The stretchbatsky જણાવે છે, એ ને સર્વાંશે સાચું લાગે છે કે જૈન મિધ્યાન્ત પણ આ પ્રાચીન મિધ્યાન્તમાથી જન્મ પામ્યો છે, એ સિધ્યાન્ત આ છે—વ્યક્તિત્વ નથી, આત્મા નથી, પણ જે માનસિક-ભૌતિક વ્યક્તિત્વ રૂપે દેખાય છે તે ખરું જોતાં પચ્ચ સ્વ વનુ બનેલું છે અને ત્યારે આ પાચ સ્વચ્ચ (પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને તેના સ્થાન, five senses part their objects, માં feeling, ગુદિ idea, નિત્ત aptitude & impulsion અને ગ્રહણ consciousness) પ્રાચીન ઉપનિષદોના પાચ પ્રાણમાથી ચેતના હોય અને તે એ બને મિધ્યાન્તો આ એક જ મિધ્યાન્ત ઉપરથી ઘડાયા હોય કે વ્યક્તિત્વ તે એવા પાચ તત્ત્વોનો માત્ર સમૂહ છે, મરણસમયે આ તત્ત્વોનો આ સમૂહ વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે, કર્મના નિયમને બળે પાછો ફરી એમનો સંયોગ થાય છે, અને કર્મક્ષયથી નિર્વાણ પામે છે પ્રાચીન કાળના પ્રાણના સરલ સિધ્યાન્ત ઉપરથી ગૌતમ બુદ્ધના સ્વચ્ચનો જે સિધ્યાન્ત પ્રકટ થયો, તે બેશક ઉત્પત્તિની દિશાએ એક પગલું આગળ મૂકાયું ગણાય, અને આ જે સિધ્યાન્તોના પ્રકટીકરણ વચ્ચેના એક સિધ્યાન્તનો વિકાસ થઈને બીજા સિધ્યાન્તની પ્રાપ્તિને માટે વીતેલા-પાચસો વર્ષના અનુક્રાન્ત ઇતિહાસની હજી યુધ્ધી આપણને કશી માહિતી નથી તથાપિ આપણા આ અનુમાનને આધાર મળે એવો કંઈક સસવ છે પ્રાચીન જાળની મગલ સ્થિતિ વર્ણવનાર ભવ્ય જૈન અનન્તા મિધ્યાન્તમા

ઉતરીએ, જાતમની પહેલાના બુધ્ધના અનેક લવમાના અગ્નિત્વ આજ સુધી ઘણું કરીને કથાનકોમા વર્ણવાયેલા, પણ જોદાને મતે અતિ મહત્ત્વના એ અસ્તિત્વ-વિષે વિચાર કરીએ તો આ પણ અનુમાન કંઈક મગ્રમાણુ છે એમ લાગશે ઉપનિષદના પ્રાણ-સિદ્ધાન્ત અને જાતમના સ્વચ્ચ-નિધાન્ત વચ્ચે બાંધ જનામ વાદના કેટલાક પગથીઆ આવે છે, તેમાનું એક તો (ઇ પૂ ૮૦૦ ના અરસામા રચાયેલા) કાઠક ઉપનિષદમા (૪૧૪) મળી આવે છે, શ્વેર્ષાદસ્કી સ્પષ્ટરૂપે આગલી કરી દેખાડે છે કે ઘણું કરીને ત્યા પ્રથમર્મના તત્વોના સમૂહરૂપે માનસ મિધ્યાન્તનો ઉલ્લેખ છે બન્ને પ્રકારના તાત્વિક સમગ્રદાયોનો વિરોધ સ્પષ્ટ કરનાર એ વચન સૌથી પુગતન હોય એમ જણાય છે, અને એ વિરોધ સબધે યુદ્ધે ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા ત્યાંપછીના એક મેકા સુધી મહત્ત્વનો ભાગ લજ્જ્યો છે

ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અધકારમા ઘેરાયેલો છે અને તેથી મ્યારે અને કોણે આત્માના મિધ્યાન્તની સ્થાપના કરી તે નિશ્ચિત ભાવે આપણાથી કહી શકાતું નથી સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદોમા આત્મા દેખાતો નથી, પણ પછીના સમયના ઉપનિષદોમા મામાન્ય રીતે એનો સ્વીકાર થયેલો છે, તે ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય કે એની ઉત્પત્તિ કાઈસ્ટ પૂર્વેના સહસ્રાબ્દની શરૂઆતમા, અથવા તો નિદાન એના પૂર્વાર્ધમા, થઈ હોવી જોઈએ જૈનમગ્ગદાય પોતાના તત્ત્વદર્શનમા જીવ અને પુણ્ય વચ્ચે ભેદ માને છે અને જીવને શાશ્વત સ્વતત્ર માને છે તેથી આત્માના નવીન મિધ્યાન્તની સ્થાપના સમયમા એની પ્રથમ ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ પ્રાચીન અને નવીન ઉપનિષદોમા આત્મ તત્ત્વ વિષેના ભેદ સબધના જે મત હતા તે કાઈસ્ટ પૂર્વેની સહ-સ્રાબ્દની શરૂઆતના મેકામા સ્થિર થવા લાગ્યા, એટલે જૈનદર્શનની ઉત્પત્તિ પણ તેવામા જ થઈ મનાય વળી જૈનોમા પણ એવું સ્પષ્ટ ભાવે મનાય છે કે જીવ અને પુણ્ય એ બિન્ન તત્ત્વ છે તથા પુણ્યલના આપરણુમાથી જીવને મુક્ત કરતા નિર્વાણ પમાય છે એવો મિધ્યાન્ત તીર્થંકર પાર્શ્વનાથે ઇ પૂ આઠમા

સેકાના પ્રમિદ્વ કર્યો ત્યાં પાર્શ્વનાથે ઇ. પૂ. ૮૦૦ ને આશરે જૈનધર્મની સ્થાપના કરી એવું સ્વીકારીએ તો દર્શનશાસ્ત્રના ઇતિહાસમા કંઈ અડચણ આવતી નથી, એટલું જ નહિ પણ તે જુગના ધાર્મિક જીવન વિષે આપણને જે માહિતી મળે છે, તેને એ સ્વીકારવી અનેક રીતે અનુકૂળતા મળે છે.

જીવાત્માના અગ્નિત્વ વિષેનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રૂપે પ્રથમ પાર્શ્વનાથે જ સ્થાપ્યો કે કેમ? તેમના પત્રીના આચાર્યો તેમને અનુમત્તો અને તેમના સિદ્ધાન્તને પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમા વણી લીધો કે કેમ? અથવા પાર્શ્વનાથે ડોઢ પૂર્વાચાર્યનો એ સિદ્ધાન્ત પોતે સ્વીકારી લીધો અને એને પોતાની દર્શનપ્રણાલીમા વણી લીધો કે કેમ? તે નિશ્ચિત લાવે કહી શકીએ એવી સ્થિતિમા હજીએ આપણે નથી જૈનધર્મના ઇતિહાસમા આ મહત્ત્વના કોઈક ડાનો ઉકેલ હવે પત્રીના સંશોધનથી વળતે થાય, એટલે આપણે એ તરફથી ખરીને પાર્શ્વનાથ તરફ જઈશું ને જે પરિમિત સાહિત્ય આપણી પાસે છે તે વડે એમનું જીવન અને એમના સિદ્ધાન્ત વિવેચના દૃષ્ટિએ તપાસીશું અને એમને વિષે છળી ખડી કઠીશું.

પાર્શ્વનાથ.

મળી આવતા વર્ણનો પ્રમાણે પ્રખ્યાત રિશ્વાક કુળના રાજા દ્રવસેન અને એની રાણી વામાને ઘેર કાશીનગરમા પાશ્વનાથે જન્મ લીધો હતો. પિતાના લગ્ન દુષ્કારમા સુગવસ્થા આનન્દમા ગાળ્યા પત્રી ૪૦ વર્ષની વયે એમના મનમા ભૌતિક સુખોની અનિત્યતા વિષે વિચાર આવ્યા, જગતનો અને એના સુખનો ત્યાગ કર્યો ને સન્યસ્ત લીધું. થોડા મમયમા એમને આત્મજ્ઞાન પ્રકટયું અને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા નત્યનો એ પ્રયાગ કરવા લાગ્યા ૧૦૦ વર્ષના થયા ત્યાં જિહ્વામા આવેલ સમેતશિવર ઉપર ગયા (અને એમના નાન ઉપરથી આજે પૃથ્વી એ શિખર પાશ્વનાથ પર્વત કહેવાય છે), ત્યાં અન્નજળનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો અને એવી સ્થિતિમા એક માસ રહ્યા પત્રી નિર્વાણ પદને પામ્યા.

તેનોએ પોતાના ધર્મગ્રંથોમા અનેકવિધ કથાઓ દ્વારા

આપેલી આ એકની જીવનકથા ઐતિહાસિક વસ્તુરિથિતિને કેવી
ગીતે અને કેટલે અંશે ળધએસતી થાય એનો નિર્ણય થઈ શકે
એમ નથી, પણ પાર્શ્વનાથ પ્રમિદ્ધ કુળમા જન્મ્યા હતા, એમની
યુવાવસ્થા આનન્દમા ગઈ હતી, એમને અનેક પ્રકારના ભૌતિક
સુખ હતા છતાં એમણે વનવાસી મન્યામીના ત્યાગપૂર્ણ, પણ
આનન્દભર્યા જીવનમા આત્માનુ માયુ ઠર્યાણ શોધ્યું અને
તે એમને મળ્યું એ કથાઓના તથ્ય વિષે તો થકા લેવાનું કશું
કારણ નથી ઉઠી પડવી અને અતુલ સત્તા આપનાર મુખસ પત્તિ
થી પણ અમનુષ્ટ થઈ સારા ઘરના જીવાનો મમાર છોડી દે અને
આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ચર્યામા અને પ્રાપ્તિમા પોતાનું જીવન સમર્પી
દે એવી ઘટનાઓ ભારતવર્ષમા ઠેઠ ઉપનિષદ પૂર્વેના જીગથી તે
આજ સુધી કંઈ વિરલ નથી, છતાં ચે આ યુવાન સન્યાસીએ
સત્તાનો ને રાજ્યનો જે ત્યાગ કર્યો હતો, તે વિષે પછીના જીગના
તેમના શિષ્યોએ ઐતિહાસિક વર્ણન કર્યા છે અને એ વીરના ત્યાગને
મહત્તા આપવાને માટે એ વર્ણનને પુષ્કળ અલકૃત કર્યા છે.

જૈનોના વર્ણવ્યા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના સિદ્ધાન્તોનો આ
મુખ્ય સાર છે અસ્રષ્ટ અને અશાશ્વત વિશ્વના ત્રણ ભાગ છે—
ઉપલોક, એમા દેવો વગેરે રહે છે, તિવલ્લોક, એમા મનુષ્ય તિર્થંચ
વગેરે રહે છે, અને અપોલોક, તેમા રાક્ષસો અને નરકવાસીઓ
રહે છે એ શાશ્વત, અવિનશ્ય જીવો અમખ્ય છે આ જીવો પોતે
તો શુદ્ધ અશરીરી અને પવિત્ર છે, એમનું જ્ઞાન નિરવધિ, એમની
શક્તિ અમર્યાદિત છે, એ પોતે પરિપૂર્ણ છે, અને પડવીમા સૌ
સરખા છે, તથાપિ પ્રકૃતિએ મળેલા એ ગુણો ઘણા જીવોમા
જલગી વિકાસ પામતા નથી, ઘણાખરા જીવોને જગતમા લાખા
દુકા આયુષના દેહ મળેલા હોય છે, કોઈને દેવના, કોઈને મનુ
ષ્યના, કોઈને પશુના, કોઈને વૃક્ષના અથવા કોઈને નરકવાસીના
મળેલા હોય છે, તૃણા અને દુખના ચક્રમા સપડાયેલા હોય
છે, તેમનું જ્ઞાન, તેમની શક્તિ, તેમની આધ્યાત્મિક ગ્થિતિ
અપૂર્ણ વિકસેલી હોતી નથી અને તેમનું અનિવાર્ય પ્રારબ્ધ
તેમના જીવનને ઉર્વસ્થિતિએ લઈ જઈને સુખ, પ્રભુત્વ અને

સધનતા આપે છે અથવા તો અધસ્થિતિએ લઈ જઈને દુઃખ, દામ-
ત્વ અને નિર્ધનતા આપે છે જીવથી લિપ્ત અને ઇતર પ્રકારના
પુદ્ગલ નામે તત્ત્વના મયોગને પગિણામે જીવના ગુણોમા દેવ
દાન થાય છે, અથવા વાન્તવિઠ કહીએ તો એ સ્વાભાવિક ગુણો
એને આવગણે ઢકાય છે મહમ અદૃશ્ય પુદ્ગલ જીવો ઉપર મ્થાયી
ભાને અમર કરે છે, તેમને વિવિધ પ્રકારની ઇદ્રિયોના વિવિધ
પ્રકારના દેહ અપાવે છે, તેમના જ્ઞાનને, ઇચ્છાને, કર્મને નિયત કરે
છે અને એકવાર ખુબ સુખ અપાવે છે તો બીજીવાર ખુબ દુઃખ
અપાવે છે કર્મના અનિવાર્ય ફળ જન્મ મરણની નિગ્નતર ઘટ-
માળ, ભવભવનો પ્રવાહ, સુખ દુઃખની ઉચી નીચી સ્થિતિ ખુદ
મમાગ્યક એ મૌ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે લિપ્ત તત્ત્વોના
મગ્નન્ધ મયોગના પગિણામ ત્રિવાય બીજી કશું ચ નથી, એવો
પાર્શ્વનાથનો મત છે અનાદિ કાળથી મરીત પામેલો પ્રત્યેક જીવ
પોતાના વિચાર ઉચ્ચાર અને આચાર દ્વારા પુદ્ગલ-તત્ત્વોને પોતાના
આવગણમા આડર્ષે છે, તે તત્ત્વો જીવના કર્મસ્વરૂપને ધાગણુ કરે
છે, તેમનામા દુહીભૂત થાય છે અને ન્યા સુધી થોડેવત્તે અંશે
જીવને ફળ આપે નહિ તથા તેને બદલે બીજા નવા આવે નહિ ત્યા
સુધી એમનો કાય વતો નથી

જીવ ન્યા સુધી પોતાની વામનાની બેડીમા બધાયેલો રહે
છે, ન્યા સુધી પોતાના કર્મમા ન્યોપન્યો રહી પુદ્ગલ સાથે
મગ્નન્ધ રાખ્યે જ જાય છે, ન્યા સુગ્રી એ પુદ્ગલમાથી મુક્ત થતો
નથી જ ના નવીન પુદ્ગલનો પ્રવાહ બધ પડે અને છે તે પુદ્ગલનો
કાય થાય ત્યારે જ એ પુદ્ગલના બનેલા કર્મે કરીને બન્ધાયેલુ
જીવનુ આવગણુ તુરે મમત્ર આચાર વિચાર ઉપર ન્યારે અદૃશ્ય
મૂંડાય અને મમન્ત જીવનક્રમને બદલી નખાય ત્યારે જ આમ બની
શકે પાત્ર ઇન્દ્રિયોના દ્વારને બહારની પ્રવૃત્તિના વિહારથી બન્ધ ઠગવા
જોઈએ, વિચારને ખુબ સચમમા નખવા જોઈએ, ક્રોધ, માન, માયા
અને લોભ એ ચાર પ્રકારના ઠગાયનો નાશ કરવો જોઈએ, અને
જીવનની ઇચ્છાનો જેરી વૃક્ષને જેમ અકુરમાથી મારી નખાય,
તેમ મૃગમાથી જ નાશ કરી નાખવો જોઈએ આ હેતુની સિદ્ધિને

માટે પાર્શ્વનાથે આ નત પાળવાના વિધાન કર્યા, અને પોતાના ધર્મના એને મૂળતત્ત્વ બનાવ્યા ત્રણ ચાર મત આ પ્રમાણે છે ૧ સધ્વાઓ ણણાદ્વાયાઓ વિરમણ મર્વે પ્રકાગ્ની જીવહિ સાથી દ્વર રહેવું, ૨ સધ્વાઓ મુસાવાયાઓ વિરમણ-મર્વે પ્રકાગ્ના મિથ્યાભાષણ થી દ્વર રહેવું, ૩ સધ્વાઓ અદિગ્ણદાણાઓ વિરમણ-ન આપેલી એવી કૈાંપણ વસ્તુથી, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ચોરીથી દ્વર રહેવું અને ૪ સધ્વાઓ બહિદ્વાદાણાઓ વિરમણ-મર્વે પ્રકાગ્ના બહાગ્ના દાનથી દ્વર રહેવું અર્થાત્ નિર્ધન રહેવું પાર્શ્વનાથના આ ચાર મત સૂક્ષ્મ ભાવે પાળવા ગૃહસ્થને બહુ કઠણ છે, એવી ગીતે પાળવાને તો મનુષ્યે સસાર ત્યાગ કરવો પડે જેમણે ભૌતિક જીવનનો નાગ કર્યો છે, તેમનેજ સમ્યક્ દર્શ, સમ્યક્ સર્વ અને સમ્યક્ આજ્ઞાએ ત્રણ રત્નત્રય નો પ્રકાશ મળે છે જ્યાં સુધી નિશ્ચિત ભાવે આત્મજ્ઞાન થાય નહિ, જ્યાં સુધી આત્માનો સ્વભાવ સંપૂર્ણ શુદ્ધ ભાવે સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી દૃઢ ભાવે કાયકલેશ સહન કરીને મનુષ્યે આત્મ તત્ત્વના શુદ્ધ સ્વરૂપને વિષે ચિન્તન કરવું ઘટે જ્ઞાનમેધમાથી પડેલા જળદ્વારા વાસના-અગ્નિ ઓલાઈ જાય, ત્યારપછી જીવ નવા કર્મબન્ધનમાં આવતો નથી અને આજસુધી જે કર્મબન્ધન એને લાગેલા હોય છે તેનો નાશ થાય છે જીવને બન્ધનમાં રાખનારા કર્મનો મર્વાંગે ક્ષય થાય, એને વળગેલા બધા પુણ્યલક્ષ્ણ થઈ જાય એટલે જીવ પોતાની અનન્ત મત્તાએ પ્રકાશે છે, એટલે એ મુક્ત થાય છે બધા પુણ્યલક્ષ્ણથી મુક્ત થઈને સસારને શિખરે ચઢે છે, ત્યાં અનન્ત કેવલજ્ઞાનમાં અને શાશ્વત ઉર્ધ્વલોકમાં વસે છે, અને દ્વીપ ઉપર જેમ સાગરના મોજાથી મુક્ત રહેવાય છે તેમ એ જીવ ત્યાં મસારમાગ્ના મોજાથી મુક્ત રહે છે

કથા આપણને જણાવે છે તેમ પાર્શ્વનાથના મિધ્યાન્તોનો સારાશ ઉપર પ્રમાણે છે અને તે જૈનધર્મનો આધારરૂપ છે પાર્શ્વ નાથને નામે જે મિદ્ધાન્તો વિષે પછીના કાળના વર્ણનોમાં ઉલ્લેખ છે તે મિદ્ધાન્તો, ખરી રીતે એમના પોતાના જ છે કે કેમ ? એ નિશ્ચિત ભાવે કહી શકાય નહિ તથાપિ એટલું તો સમ્ભવિત લાગે છે કે પછીના કાળના અમ્બાયાના મૂળતત્ત્વ પાર્શ્વનાથના

મિદ્ધાન્તને આધારે ગ્યાએલા છે ઠાણુ કે જૌદ્ધધર્મના અને
પ્રાજ્ઞાણધર્મના દર્શનોમાના સિદ્ધાન્તોના અસ્પષ્ટ સ્વરૂપો જે અતિ
પ્રાચીનમા ઉદ્ભવ પામ્યા હતા, તે કાળ સુધી જૈનધર્મના મિદ્ધા
ન્તોના મૂળ પહોચેલા જણાય છે

જ્યસત્રને વર્ણને પાર્શ્વનાથના સઘમા હજારો ગિધ્યો લખ્યા
હતા, ૧૬૪૦૦૦ શ્રાવકોએ અને ૩૨૭૦૦૦ શ્રાવિકાઓએ એમને
ગુરૂરૂપે સ્વીકાર્યા હતા, એમના મિદ્ધાન્તોને મત્યરૂપે સ્વીકાર્યા
હતા ને મનારમા જીને પાળી શકાય એટલા પાળ્યા હતા એ
મિદ્ધાન્તો નર્વાશે પાળી શકાય એટલા માટે ૧૬૦૦૦ પુરૂષો
દીક્ષા લેખને માધુ થયા હતા અને ૩૮૦૦૦ સ્ત્રીઓ માધ્વી થઈ
હતી, તથા એમણે માધુસઘ અને માધ્વીસઘ ગ્યાખ્યા હતા જેમણે
મોહના ને તિગ્મકાગ્ના, કુટુમ્બના, ધનમાલના ને દેરાચાગ્ના
ખન્ધન તોડી નાખીને પગલોડના કલ્યાણુની પ્રાપ્તિને માટે મમસ્ત
જીવન મમર્ષ્યા તે નિમ્ગ્ન કહેવાયા ન્ધના શુદ્ધ શાસનને માટે
અને તેના જ્ઞાણુને માટે નિયમો ગ્યાયા પાર્શ્વનાથના નિર્વાણુ
પછી તેમના આઠ પદ્મગિધ્યોમાના (શુભદત્ત, આર્યષોવ, વશિષ્ઠ, વ્રજચારા,
સામ, ધાવર, વારમદ્ર અને યશસ) શુભદત્ત સઘના મુખ્ય ગણુધર થયા એ
મના પછી અનુક્રમે હરિદત્ત, આસમુદ્ર, વ્રમ અને કેશિ ગણુધર થયા ૮

પાર્શ્વનાથ નિર્વાણુ પામ્યા અને કેળિ અધિકારપદે આવ્યા તે
વયમાના ૨૫૦ (ખરી ગીતે ૧૭૮) વર્ષમા પાર્શ્વનાથે સ્થાપેલા ૪૮
દૃઢરૂપે પળાયા દેખાતા નથી, એટલે કે એ કઠિન મતોમા નિથિલતા
આવી ગઈ દેખાય છે આ સ્થિતિમા નિર્જન્યોને સફલાગ્યે એક પ્રતાપી
મહાપુરુષનો જન્મ થયો, એમણે એ સઘને જડમૂળથી નવા સ રહાર
આપ્યા આ પુરૂષ તે મહાવીર જૈનોના આ જુગના છેલા તીર્થંકર

મહાવીર.

વર્ષમાન, પાછળથી જે મહાવીર મોટા વીર-કહેવાયા, તે ક્ષત્રિય
સિદ્ધાર્થના પુત્ર હતા અને વર્તમાન વિહાર પ્રદેશના પટના નગરની
ઉત્તરે આવેલા (વર્તમાન વેસાર) વૈશાલા પ્રદેશના મુખ્ય નગર

(વસુકુંડ) કુટુમ્બમાં જન્મ પામ્યા હતા કથા પ્રમાણે એમના પિતા પ્રતાપી રાજા હતા, અને પૂર્વપ્રદેશોના મહારાજાઓના ષોડશકો એમના દુશ્મનાઈમાં હતા. પણ એ કથનમાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે, અને વસ્તુસ્થિતિને ખુબ શણગારી દીધી છે, કાળજી કે મિદ્ધાર્થ માત્ર મોટા જમીનદાર હતા અને દુરિયોના ન્યાયીન તત્ત્વમ ડાળના પ્રમુખ હોવાથી ગણ કહેવાતા પણ બેશક એમનું કુળ તે ઉચ્ચ હતું જ, કારણ કે તેમના પત્ની ત્રિશલા રાજકુળના હતા ત્રિશલા વૈશાલીના ગણ કેન્દ્રના બેન હતા, જેની પુત્રીના લગ્ન પાઠણથી મગધના પ્રતાપી ગણ વિમ્બિસાર માથે થયા હતા.

જે કુળ જાતિમાં મહાવીરનો જન્મ થયો હતો તે જાતિનું સમ્વૃત્ત નામ જાત્રિ, પ્રાવૃત્ત નામ નાય (નાત) હતું, તે ઉપથી તે કુળના પુરુષો જાત્રિપુત્રા (નાતપુત્રા) કહેવાતા મહાવીરનું ગોત્ર કારયપ હતું.

મોટા ઘડના જુવાનીઆ જે રીતે પોતાની જુવાનીનો અમય ગાળતા તેથી કંઈ જુદી રીતે વધમાંને પોતાની જુવાનીનો અમય ગાળ્યો હોય એમ જણાતું નથી એમણે માન ધરની સુન્દર કન્યા વગોદા સાથે લગ્ન કર્યા હતા અને તેનાથી એમને એક પુત્રી અનીષ્ઠા (પ્રિયદશના) થઈ, તેના લગ્ન એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ જમાલિ સાથે કર્યા હતા અને તેને શયવતી (ચરોમતી) નામે પુત્રી જન્મી હતી.

પાર્શ્વનાથના સપ્રહાયના હોવાથી વર્ધમાનના માળાપે ઉપવાસ કરીને દેહ ત્યાગ કર્યો તે વેળાએ મહાવીર ૨૮ વર્ષના હતા. પાર્શ્વનાથના વિધાન પ્રમાણે એમણે પણ સસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરી, પણ કુટુમ્બજનોના આગ્રહથી ઘર રહ્યા. જે જ વર્ષ પછી પોતાના મોટાભાઈ નન્દિવલ્લભના અને પિતૃનગરના ગજમડાણની અનુમતિ લેઈ એમણે દીક્ષા લીધી ઘડનો ને નગર

દિગમ્બર કથા પ્રમાણે નો મહાવીર કહી નવ જ નરોત્ત કથુ અને જુવાનીમાં-અજગ્ર નાનપણમાં-સ ચરત પ્રાણુ કથુ હતુ એમણે સસારત્યાગ કર્યો ત્યારે પણ એમના મામાપુત્રના દના એવો વિગત મત છે

નેા ત્યાજ કર્યો અને કુટુરની પાડોશમાના જ્ઞાતમજન નામે ઉપ વનમા ગયા ત્યા અશોકવૃક્ષ નીચે એમણે છકૂનો તપ કરી, પચ મુષ્ટિ લોચ કર્યો એટલે પાચ મુઠી વાળ ઉતાર્યા અને માધુને સ્વાગ ધાનજી ઠર્યો, પંત્રી તેજ માસ સુધી બદલ્યા વિના એક જ વસ્ત્ર ધાનજી ઠર્યું, ત્યાગપછી તે તે પણ ત્યજી દીધું ને દિગમ્બર તપસ્વી રૂપે રહેવા લાગ્યા એમ જણાય છે કે થોડો વખત તે પોતાની માતૃભૂમિ પાસેના ડોધ પ્રદેશમા આવેલા પાર્શ્વનાથના મન્મદાચના સાધુમઘમા જઈ રહ્યા, પણ પંત્રી ત્યાના બીજા માધુઓ માથે મતભેદ થતા એ ત્યાથી નીકળી ચાલ્યા ને પશ્ચિમજી કરવા લાગ્યા

ટાઢતડકાની કશી પણ પગવા કર્યા વિના એમણે ત્યાગપછી બાર વર્ષ કળતાએ વધારે વખત સુધી કર્યા કર્યું કઠણ વનપ્રદેશોના હુ ખ સહ્યા અને માનવીઓ વિગેરેની તગ્કના પરિમહ અને ઉપસર્ગ સહ્યા સર્વ પ્રકારના કાયકલેશ ઉભાવ્યા ને મહ્યા, ધ્યાન ધયુ અને જગત તથા પ્રાગ્બધ વિષેના વિચારો ઉપર ચિન્તન ઠર્યું બહુ બહુ વિચાર ઠર્યા પછી-બહુ બહુ ચિન્તન કર્યા પછી અન્તે એમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, એટલે કે સમાગ્ના સ્વરૂપનુ એમને મપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન થયુ અને પગ્મકલ્યાણનો-નિર્વાણનો-માર્ગ એમને જડ્યો જૂમિ-વાગ્મા નામના મ્થળની પાસે રિજુપાલિકા નદીને કાઠે શાલ વૃક્ષની નીચે એમને આ જ્ઞાન થયુ એ ચિરસ્મગ્ણીય ક્ષણથી વર્ધમાન, (આજે એમનુ સન્માનીય નામ મહાવીર છે) જિન એટલે વિજેતા થયા, અર્થાત્ એમણે મસાર ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તેવા થયા મ્હત્ થયા, તર્કિત્તર થયા ત્યારથી પાર્શ્વનાથના ધર્મને સસ્કાર આપી નવુ સ્વરૂપ આપવુ અને ધર્મસત્ય પ્રાણીમાત્રને સમન્તવયુ એ પોતાની દ્રશ્ય એમણે માની પછીના જીવનનો બધો ભાગ એમણે તે માટે ગાળ્યો અને દેવને ને માણુમને, આર્યને ને અનાર્યને મોને સત્યધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો પોતાની માતૃભૂમિ બહાગ્ના સર્વે પ્રદેશોમા પરિભ્રમણ કર્યું અને અનેક જણુ તેમના શિષ્ય થયા

એવી રીતે ત્રીશ વર્ષ સુધી ઉપદેશ આપ્યા પછી અન્તે હસ્તિપાલ નામના ગાંધ્યમા પાતાપુરીમા એમણે દેહ ત્યજ્યો ને નિર્વાણ પામ્યા

મહાવીરના જીવનકાળ સમજાવે કશો નિર્ણય મત આપી શકાતો નથી, કાળુ કે એમના નિર્વાણ વર્ષ માટે જૈનોમા જ મતલેદ છે મામાન્ય મત એવો છે કે ઇ પૂ ૫૭૭ મા એ નિર્વાણ પામ્યા હેમચંદ્રના પરિશિષ્ટવને મતે મહારાજા ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યાગેહણુ (પ્રમિદ્ધ ઇતિહાસ પ્રમાણે ઇ પૂ ૩૦૦ અથવા ૩૨૧) પૂર્વે ૧૫૫ મે વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા, તે ઉપરથી યાદો બીએ નિર્ણય આપ્યો કે એ પ્રમગ ઇ પૂ ૪૭૭ અથવા ૪૭૬મા ગન્યો હોવો જોઈએ (હેમચન્દ્રે ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણુનું વર્ષ કોઈ બીજુ લીધુ હોય એમ સ્વીકારીએ તો ૪૬૭ની પૂર્વે) બૌદ્ધ ગ્રંથોમા જણાવ્યું છે કે ગૌતમ બુદ્ધના દેહત્યાગ પૂર્વે કેટલેક વર્ષે ત્રિગ્ગય નાતપુત્તનો દેહત્યાગ થયો હતો, એ પ્રમાણે આશરે ૪૭૭નું વર્ષ લઈ શકાય, એ મળધના યુગેપિયન સંશોધનના અભિપ્રાય પણ એકસરખા નથી, આમ જૈનધર્મના ઇતિહાસનો આ અતિ મહત્વનો પ્રમગ ખરેખરી રીતે ક્યારે ગન્યો એના સમજાવેમા હજી કંઈ પાકો નિર્ણય થયો નથી

મહાવીર સમજાવે આપણે જે ભાષીએ છીએ, તે ઉપરથી મહત્વની હકીકત તો એ મળી આવે છે કે એ મહાપુરુષ હતા અને એમણે તે સમયના પુરુષો ઉપર પોતાના માનસિક અને આધ્યાત્મિક બળે બહુ ગભીર પ્રભાવ પાડ્યો હતો એમના મમયમા જે જે પ્રશ્નો ઉઠેલા તે ગર્વે ઉપર એમણે પ્રબળ અને ગભીર વિચાર કરેલા, અને બધા કોયડા ઉકેલવાના પ્રયત્નો કરેલા એમની આસપાસની સૌ વાતોની સ્પષ્ટતા કન્વા માટે, પૃથક્કરણ કરવા માટે ને નિરાકરણ કરવા માટે તે મમયે એમની ખામ આવશ્યકતા હતી મઘની વ્યવસ્થિતિ કરવા માટેના એમના પ્રયત્નો અને એમની દીર્ઘદષ્ટિને કારણે એ સમ્પ્રદાય સ્થાપી શક્યા પોતાના ઉપદેશમા એમણે ઈહલોક અને પરલોક વિષે સ્પષ્ટ પરિદેશન આપ્યું છે સંસારજીવનમા પ્રાપ્ત થયેલી

રાજ્યબુદ્ધિને બળે એ મૌ વાતોના ભેદને કળી લેતા અને અતિ ઉંચા જ્ઞાનને બળે એમની પાને જે દોષ ઉપદેશ લેવા આવતુ તે મૌને શુદ્ધમાર્ગ દર્શાવતા

એમણે પોતે ત્યાગી જીવન ગહુ કઠોરભાવે પાળ્યુ છે ને કઠોરભાવે પાળવાની બીજાઓને આના કરી છે. ઉચે હેતુએ જીવનને મમર્ષવા એમણે પોતાના વિલામજીવનનો, આનન્દજીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો. અન્તિમ મીમાંસુધી એમણે કાયકલેશ સહન કર્યું હતું, બધી વામનાઓનો નાશ કર્યો હતો અને પ્રબળ આત્મનિયમથી મર્વોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતાના શિષ્યોને કઠોર ભાવે આજ્ઞા કરી કે તમારે પણ એવું જ જીવન ગાળવું અને એમ કરીને એમણે મન્યન્ત ધર્મને ખુબ ઉચે આપ્યો. મન્યન્ત-ધર્મને કઠોરમાર્ગે એમણે દૃઢભાવે પગલા ઢેમ ભરવા માલ્યા એની માળીતી, કથા એવી રીતે આપે છે કે તે સમયના બીજા મન્યા-મીઓ માત્ર માથુ ઝુડાવતા અને મન્યન્તના વચ્ચે ધાગણ કરીને સન્તોષ પકડતા, ત્યારે મહાવીરે તો પોતાના વાળ એના મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા અને વચ્ચનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો મહાવીરની ઉંચી સન્યન્તભાવના ગૌતમ બુદ્ધની ભાવનાથી ભુદી હતી મહાવીરે ઉપવાસની અને તપસ્યાના બીજા પ્રકારોની આવશ્યકતા માની હતી, પણ બુદ્ધે તો એને બ્રમમાર્ગ માન્યો હતો એ માર્ગની અને વિલામભર્યા તથા તેમા જ ગ્રંથાપગ્રંથા રહેવાના મમાજ-જીવનના તિગ્નદૃત માર્ગની વચ્ચેના સમ્યગ્ માર્ગનો એમણે ઉપદેશ આપ્યો હતો.

બીજા એક વિષયમા પણ આ બે મહાપુરુષો વચ્ચે મહત્વનો ભેદ છે લોકસમાજ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમા એ બે વચ્ચે મહત્વનો ભેદ છે એર્નસ્ટ લૅન્ગમાન (Ernst Lenmann) એ સબધમા આમ કહે છે — “ મહાવીર મકુચિત પ્રવૃત્તિના હતા, બુદ્ધ વિશાળ પ્રવૃત્તિના હતા મહાવીર લોકસમાજમા ભળવાથી દૂર રહેતા, બુદ્ધ લોકસમાજની સેવા કરતા આ ભેદ કંઈક અગ્રે એ ઉપજી નીકળે વાય છે કે પોતાના શિષ્યો જ્યારે પ્રમગોષાત બુદ્ધને જમવા

નોતરતા ત્યારે તે તેને ત્યા જતા, પણ મહાવીર તો એમ માનતા જે જનનમાજ સાથે સાધુને આવો સંગબંધ ન ઘટે વળી કંઈક અંશે આ ભેદ એ ઉપરથીયે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે બુદ્ધ વિહાર કરતા કરતા જેની તેની સાથે વાતો કરતા અને પોતાના જીવન વિચારો તથા જીવનઆચારોમા ફેરફારો થતા લોકોને ઉપદેશ આપવાના અને તેમને ઉચ્ચ લેવાના ભાવમા પણ એ પ્રમાણે એ ફેરફાર કરી લેતા માણસોથી દૂર રહેવાની વૃત્તિને કારણે તપસ્વી મહાવીરે સર્વજનના આત્માના ઉદ્ધારને માટે આવું કંઈ કંઈ નથી આધ્યાત્મિક ઉપદેશ કરવાને માટે અને શિક્ષા આપવાને માટે બાણી બુદ્ધને કોઈ મનુષ્યને એમણે બોલાવ્યો હોય એવું જણાઈ આવતું નથી, અને જ્યારે કોઈ માણસ પોતાની મેળે ધાર્મિક ચર્ચા કરવાને માટે એમની પાસે આવતો, ત્યારે એની વિચારશ્રેણી સમજવાની એ ભાગ્યે જ પરવા કરતા, પણ માત્ર પોતાના મનતબ્યના કંઠથી સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આકરો ઉત્તર દેઈ દેતા "

અન્યોમા મળી આવતી હકીકત પ્રમાણે બુદ્ધને જેટલે અંશે મહાવીરે લોકકન્યાણીની પરવા કરી નથી એઓ લોકસમાજથી ઉચ્ચ આવડેને ગણેતા એ વાત ખરી, છતાંયે બ્રાહ્મણોએ જેમ પોતાનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પોતાના ખાસ નાના મડળમા શુભિની મુદ્રા મારી મતાડી રાખ્યું હતું, તે પ્રમાણે સતાડી રાખવાનો પ્રયત્ન મહાવીરે કદાપિ કર્યો નહોતો. સર્વે જિજ્ઞાસુને મહાવીર ઉપદેશ આપતા અને એ ઉપદેશનો લાભ અનેકને મળે એટલા માટે, મસ્કારી સમાજ જ સમજી શકે એવી સ્પષ્ટ ભાષાનો નહિ, પણ પોતાને ઘેર વખતી હતી એ ગ્રામાજી ભાષાનો ઉપયોગ કરતા તેમનો ઉપદેશ પામનારો લોકસમાજ બહુ મોટો હતો, એ જ ખતાવી આપે છે કે પોતાના શ્રોતાજન ઉપર છાપ પાડવાની એમનામા ભારે શક્તિ હતી તેમના ઉપદેશો જે શ્રોતાઓ ઉપર છાપ પાડી હતી તે શ્રોતાઓ લોકસમાજના સર્વ વર્ગમાના હતા, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય જ નહિ પણ શૂદ્રો ય, આર્યો જ નહિ પણ અનાર્યો ય, પુરુષો જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ ય એમનો ઉપદેશ સાભળવા લીડ કરતી પણ વળી તન્નવર્ગના લોકો પોતાના સ્વજનનો-

મહાવીરનો-ઉપદેશ માલજવાને મૈત્રી વધારે ઉત્સુક હતા ધણા મોટા રાત્રીએ પોતાના અન્ત પુર અને પોતાના દરબારીઓ અને અધિકારીઓ મમેત પોતાના ચોદાઓનો ને એવકોનો મોટો નાથ લઈને અને પ્રજાજનોના ટોળાએ ઘેરાઈને તીર્થ કરનો ઉપદેશ સાલજવાને જતા એના મોટા મોટા અત્યુક્તિ ભરેલા અલકૃત વર્ણનો જૈન શ્રેયોમાથી મળી આવે છે એમ કહેવામા આવે છે કે કમમા કમ ત્રેવીશ રાત્રીઓએ એમનો ઉપદેશ માલજીને એમનો ધર્મ મ્વીકાર્યો હતો અને એમની પૂજા કરી હતી

લોકને પોતાના ઉપદેશથી પોતાના કરી લેવાની જ ને તેમને પોતાના શિષ્યો બનાવવાની જ નહિ, પણ એ સ્થિતિ ચિન્થાથી ગમવાની પણ એમનામા શક્તિ હતી એમનામા યોજના ને વ્યવસ્થા કરવાની ભારે શક્તિ હતી અને એ શક્તિને બળે એમણે પોતાના શિષ્યોને માટે રચેલા સઘના નિયમો હજીયે ટકી રહ્યા છે મહાવીરના સમયમા સ્થપાયેલા માધુસઘોમા મૈ જૈનસાધુઓને બરાબર નિયમનમા ગમવાનું બળ હજીયે સચવાઈ રહ્યું છે એવું જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે કાળગળ જેના ઉપર કશીય અસર ન કરી શકે એવું સ્વરૂપ પાર્શ્વનાથના સાધુસઘને આપ્યા માટે એ મહાપુરૂષ ઉપર આશ્ચર્ય દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા સિવાય નથી ચાલતું

એમના સિદ્ધાન્તો માટે ભાગે સન્યસ્ત પક્ષના છે એ ખરૂં, તથાપિ ગૃહસ્થાશ્રમની આવશ્યકતા પણ એમણે સ્વીકારી છે માનવ સ્વભાવના ઉડા અભ્યાસી હોવાથી એ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકયા હતા કે સસારત્યાગ અને સન્યસ્ત તો બહુ થોડા જ માણસો સ્વીકારી શકે, ધર્મોપદેશ સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરનાર હતા તો બહુ, પણ તેમા અનેક જણ એટલા નિર્બળ સ્વભાવના હતા કે સન્યસ્તના કઠોર નિયમ પાળી શકે નહિ પાર્શ્વનાથ અને બીજા આચાર્યોની પેઠે એમણે પણ ગૃહસ્થો મઘમા પ્રવેશ પાત્રી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી માત્ર મુખ્યમત, અને તે પણ સસારમા જહીને પાળી શકાય એવે મધ્યલ ભાવે પાળવાની આજ્ઞા કરી આમ ગૃહસ્થોનો મઘની

યોજનામા સમાવેશ કરી લીધો એ જૈન ધર્મના પ્રચારને માટે બહુ આવશ્યક હતું મહાવીરના ધર્મમા સાધુસઘ અને શ્રાવક મંચ વચ્ચે જે નિકટનો મળઘ ટકી રહ્યો, તેને પગિલામે પણ જૈનધર્મ ભારતવર્ષમા આજ સુધી ટકી રહ્યો છે જીજ્ઞા જે ધર્મો મા આવો મળઘ નહોતો તે ગંગાબુમિમા બહુ લાગે કાળ ટકી શક્યા નથી

કથા એકમતે જણાવે છે કે મહાવીરે કેઈ નવું તત્ત્વદર્શન આપ્યું નથી, પણ પાર્શ્વનાથના દર્શનને વિસ્તાર્યું છે અને એમ ના મઘને વ્યવસ્થિત કર્યો છે એમ જણાય છે કે પાર્શ્વનાથે પોતાના શિષ્યોને માટે જે વ્રત સ્થિર કર્યા હતા, તે બરાબર રીતે પળાતા નહોતા બહુ દીર્ઘદષ્ટિને બળે મહાવીરે પાર્શ્વનાથના આધ્યાત્મિક વ્રતને એકવાર નિશ્ચિત ભાવે સ્પષ્ટ કર્યા આપણે જોઈ ગયા એમ પાર્શ્વનાથે પોતાના સઘના માધુઓને પ્રહ્લ્લથર્થ પાળવાની આજ્ઞા આપી હતી, પણ તેને અલગ ન ગણતા એવા વ્રતમા લેળી નાખી હતી સસય રહે નહિ એટલા માટે મહાવીરે સાધુઓને અને સાધ્વીઓને પંચિપૂર્ણ પ્રહ્લ્લથર્થ પાળવાની આજ્ઞા સ્પષ્ટરૂપે આપી, અને તે કારણે પૂર્વાચાર્યે ચોજેલા ચાર વ્રતોમા પાત્રમુ એક ઉમેર્યું, ગ્રાણીમાત્ર ઉપર કથા લાવ રાખવાની જે આજ્ઞા પૂર્વે પાર્શ્વનાથે કરેલી તે આજ્ઞાને મહાવીરે આચારમા બરાબર રીતે મૂકવાની આજ્ઞા આપી પાર્શ્વ નાથના શિષ્યો એક અગવચ્ચ ને એક ઉગવચ્ચ ગણતા પણ એમણે સર્વવચ્ચોનો ત્યાગ કર્યો, એ એમની નવીનતા હતી એક દરે જોતા એ બે તીર્થ કરાના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોના મૂળમા કઈ મહત્ત્વનો ભેદ હોય એમ જણાઈ આવતું નથી આમ હોવાથી પાર્શ્વનાથના મઘના શિષ્યોને પોતાના સઘમા બેળવી દેવામા મહાવીરને જરાયે સુશ્કેલી પડી નહિ અને પાર્શ્વનાથના મઘના તે વેળાના નેતા કેશિએ એક મવાદમા મહાવીરના ગિપ્ય ગોત્રમને કહેલું કે બને ગુરુના મત મમાનભાને મળતા આવે છે ?

પાર્શ્વનાથની પેઠે મહાવીર પણ ધર્મમશોધનના ને ચર્ચાના

કાળમા થયા હતા સમગ્ર દેશમા અનેક આચાર્યો ઉપદેશ આપી
ગયા હતા ને શિષ્યમંડળ ઉભા કરવા મડો પડ્યા હતા ડેટલાક
વેદધર્મની રક્ષા કરવાનો અથવા તો તેમા નવો પ્રાણ પુક
વાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ડેટલાક બ્રાહ્મણધર્મ સામે
પ્રચ્છડ વિરોધ કરી ગયા હતા ઉત્તર ભાગતના લોકસમાજ
ઉપર તે સમયે જે અનેક આચાર્યોએ પ્રભાવ પાડ્યો હતો, તે બધા
વિષેની પૂરી માહિતી આજે આપણને નથી, માત્ર જેમણે મહ
ત્વના સઘ સ્થાપ્યા તેમના જ નામ આપણે જાણીએ છીએ, અને
વળી તેમના સળધની જે માહિતી આપણને મળે છે તે પણ નહિ
જેવી અને અસ્પષ્ટ છે^{૧૨} મહાવીર અને જુદા ઉપગત તે વેળાએ
ગોલાલ મલ્લાપુત્રે (મ મસ્કરીપુત્ર) પણ મમ્મદાચ સ્થાપ્યો હતો,^{૧૩}
તે આજીવિક મમ્મદાચ હતો અને તે ઇક મહત્ત્વ પામ્યો હતો, એમના
સળધમા વિશિષ્ટતા એ છે કે એકવાર એમને મહાવીર સાથે ગાંઠો
મળધ હતો ગોસાલ એક લિક્ષાચરના પુત્ર હતા અનેક અતુ
લવો લીધા પછી એ નિર્જયસઘમા પ્રવેશ્યા, પણ એમા છ વર્ષ
રહ્યા પછી પાછા એ મધમાથી નીકળી ગયા અને પોતાનો જુદો
મધ સ્થાપ્યો સોળ વર્ષ પછી ફરી જ્યારે મહાવીરને મળ્યા, ત્યારે
એ બેની વચ્ચે પ્રબલ વિરોધ જાગ્યો ત્યારપછી થોડા જ મમયમા
ગોસાલે દેહત્યાગ કર્યો હોય એમ જણાય છે, પણ એમના શિષ્યો
એમના મૃત્યુ પછી પણ એમના મમ્મદાચને વળગી રહ્યા જણાય
છે, કારણ કે ઈ મ ના હઠા સૈકામા પણ આજીવિક અલગ
મમ્મદાચ રૂપે પ્રસિદ્ધ હતો અને તેરમા સૈકામા પણ એ સમ્મ
દાચનુ નામ જણાય છે પણ પછીથી ઘણું કરીને એ નામ ફિગ
મ્મદેને અપાવા લાગ્યું અને છેવટે એ બે સમ્મદાચ એક થઈ ગયા,
ગોશાલ બેશક અતિ પ્રતાપી પુરુષ હતા, એમના વિરોધીઓ-
ખૌદો અને જૈનો-એમના બ્રહ્મ જીવન અને વિચિત્ર સિદ્ધાન્તો
વિષે આપણને જે કથાઓ કહે છે તે કેવળ સાચી જ છે એમ
માની લેતા અનેક શકાઓ ઉઠે છે, કાણુ કે વિરોધી મમ્મદાચો
પોતાથી વિમુખનાની ઉપર મર્વ પ્રકારનુ દોષારોપણ કરવાના
પ્રયત્નો કરે જ છે જૈન સિદ્ધાન્તોને અનુરૂપ અનેક સિદ્ધાન્તોનો

ગોસાલે પ્રચાર કર્યો છે, ગમે તો એ મિદાન્તો એમણે જૈન સમ્રાટાયમાથી લીધા હોય કે ગમે તો એ મહાવીરની સાથે રહેતા હતા તે મમયમા એમણે પ્રતિપાદન કર્યા હોય અને તે વેળાના પોતાના શિષ્યોને એ ઉપદેશ્યા હોય (એમ થયેલું બહુ સંભવતું નથી), એમના અનેક મિદાન્તો અને વિશેષ કરીને પુનર્જન્મનો મિદાન્ત જૈન શિદ્ધાન્તોથી સ્પષ્ટબાવે જુદો પડે છે પ્રારબ્ધવાદના વિખ્યાત શિદ્ધાન્તનો એ પ્રચાર કરતા તે ઉપનત પુનર્જન્મના શિદ્ધાન્ત વિષે એક વિશિષ્ટતા એમણે પોતાના સમ્રાટાયમા આપી હતી એમનો એવો મત હતો કે જીવને અનેક પ્રકારના વિવિધ લવમા અવતરવું પડે છે અને જીવે નિર્વાણપદ પામતા પહેલાં જીવતા લવમા માતવાગ જોગિયા બદલવા પડે છે, એટલે કે કોઈ મૃત્યુ પામેલા દેહમા પેશીને નવેરે જીવનચર્યા કરવી પડે છે આમ થયા પછી જ નિર્વાણપદ પામી શકાય છે પોતે પણ ૧૩૩ વર્ષના ગાળામા સાતવાર જોગિયા બદલાયા છે, એમ જોમાલ કહેતા જવાર જોગિયા બદલાયા પછી અતે છેલ્લીવાર શ્રાવસ્તી મા ગોસાલના શબમા એમણે પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સોળ વર્ષ જ્યાં આ મિદાન્તને આધાર ગોસાલ કહેતા કે મહાવીરના પૂર્વે જે ગોસાલ શિષ્ય હતા તેવું તો મેં માત્ર જોગિયું ગ્રહણ કર્યું છે, બાકી મારા જીવ સાથે એ ગોમાલને કઈ લેવા દેવા નથી, કાંણુ કે એ તો મરી ગયો છે અને એનો જીવ ફેવલોકમા પુનર્જન્મ પામ્યો છે

મહાવીરના શિષ્યમાથી માત્ર ગોસાલ જ તેમનાથી જુદા પડ્યા હતા એવું કંઈ નહોતું એમના સઘમા બે વાર કલહ થયા હતા અને તેથી તેમા કાટ પડી હતી, પણ તે બહુ મહત્વના કલહ નહોતા, છતાંયે એમાવી સમ્રાટાય વિષે ચર્ચા ઉભી થઈ હતી

પ્રાચીનતમ સંઘ.

મહાવીરના ગિણ્યો.

કથાગા વર્ણન છે તે પ્રમાણે મહાવીરે પોતાના ઉપદેશથી ૧૪૦૦૦ માધુઓને, ૩૬૦૦૦ માંવીઓને, ૧૫૬૦૦૦ શ્રાવકોને અને ૩૧૮૦૦૦ શ્રાવિકાઓને પોતાના મતના કર્યા હતા આ ચારે તીથ અલગ અલગ પણ પોતાના કુળજ નેતાને અનુમગતા હતા.

માધુમધના નેતા ૧૧ ગણધર હતા, પ્રત્યેક ગણધરના હાથ નીચે મેકડો મુનિ હતા મુખ્ય ગણધર ગૌતમ દ્વિભૂતિ હતા, ખીજા અમિભૂતિ, વાયુભૂતિ, અવમ્પિત, આર્યબ્દક આર્યમુધર્મા, મણિદત્તપુત્ર, મૌર્યપુત્ર, અચલધ્રાતા મેતાર્ય અને પ્રમાસ હતા માંવીસુધના નેતા ચંદ્રના હતા, શ્રાવક મધના નેતા શમ્ભ ને જતક અને શ્રાવિકા મધના નેતા મુનતા અને રેવતી હતા.

મધની વ્યવસ્થા જે ૧૧ ગણધરોના હાથમા હતી તેમાના ૬ તો પ્રભુના જીવનકાળમા જ નિર્વાણ પામ્યા હતા મહાવીર જે ગત્રે નિર્વાણ પામ્યા તે ગત્રે ગૌતમ દ્વિભૂતિને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેથી સઘને તીર્થ કરના ધર્મનો ઉપદેશ આપતા અટકી ગયા * ત્યારપછી બાર વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા તેમના કેવળજ્ઞાનથી મધને જોવાનું કાર્યમાત્ર મુધર્માના હાથમા આવી પડ્યું ગૌતમ દ્વિભૂતિના નિર્વાણ મુધી એમણે એ કાર્ય ચલાવ્યું, પછી એ પોતે કેવલી થયા અને એમણે સઘનો કાર્યભાર પોતાના શિષ્ય જમ્બૂસ્વામીને મોખ્યો ત્યારપછી એ આઠ વર્ષ જીવ્યા અને પછી નિર્વાણ પામ્યા ગુરુ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી (૮) વર્ષ મુધી જમ્બૂસ્વામીએ સઘનો કાર્યભાર ચલાવ્યો, પછી એમને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેઓ ૪૪ વર્ષ કેવળી રહી મહાવીર પછી

ઉપદેશ આપતા અટકી ગયા નથી-ઉપદેશ તો આખો છે, ફક્ત મુનિ-ઓને સાંજુ, વારજુ કરવાનું કામ તજી દીધું-તે જન-ચાવરચાવાળા મુધમા-સ્વામીને મોખ્ય

૬૪ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા આ જુગતુ કેવલજ્ઞાન એમની સાથે જ જગતમાથી ચાલુ ગયું, ત્યારપછીના ખીન્ન મત્સુરુપો દેવલોક મા ગયા, પણ કોઈ નિર્વાણ પામ્યા નહિ

ઉપર જણાવેલા ત્રણ કેવલી પછી સઘના ખીન્ન જે નેતા થયા, તેમને કેવલજ્ઞાન થયું નહોતું, છતાં એ તીર્થંકરે આપેલા સિદ્ધાન્તોનું એમને સાચું જ્ઞાન હતું, કારણ કે એમને એ મિધ્યાન્તો મહાવીરના પ્રત્યક્ષ (પ્રથમ) શિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ પાનેથી સાબળ્યા હતા અને સુધર્મા પાસેથી શબ્દમિધ્ય કરી લીધા હતા તેઓ ધર્મશાસ્ત્રોના સાચા જ્ઞાતા હોવાથી ધૃતકેવલી કહેવાયા, મધને વ્યવસ્થામા રાખનાર એવા પાત્ર શ્રુતકેવલી (આઠ પૂર્વી) અનુક્રમે થયા પછી સઘનો કાર્યભાર શ્રુતકેવલીના હાથમાથી ૭ અથવા ૧૧ આચાર્યોના હાથમા અનુક્રમે ગયો, તેઓને પણ ધર્મશાસ્ત્રોનું (કેટલાક પૂર્વોનું) જ્ઞાન હતું એમના પછી જેમના હાથમા મધનો કાર્યભાર ગયો, તેમનું જ્ઞાન ધીરે ધીરે જોણું થતું જતું હતું કેવલીઓ અને એમના પછીના નેતાઓ મળે છે હકીકત મળી આવે છે, તેમાથી ઘણીખરી તો કથારૂપે છે એમાની કેટલીક હકીકતો પરસ્પર વિરોધી છે, કેટલીકમા શ્વેતાશ્વરો અને હિમશ્વરો જુદા જુદા નામ આપે છે, તેથી એવી સ્થિતિમા એમાની કેટલી હકીકત ઐતિહાસિક ને કેટલી કાલ્પનિક છે એ તારવી કાઢવું કઠણ છે કેવલીઓ અને શ્રુતકેવલીઓ સમજાવી મહત્ત્વની આખ્યાયિકા પછીથી કહીશું

વિહારમા જૈનધર્મ

મહાવીર પોતાની માતૃભૂમિમાના અગ્રેસર રાજાઓની સાથે વધારે પરિચયમા આવ્યા હતા પોતાના વિહારને પ્રમુખે જગતની રાજધાની ચમ્પા, વિદેહની મિથિલા, મગધની ગજધાની રાજગૃહ આદિ અનેક, વિહાર ગજ્યોની મહત્ત્વની રાજધાનીઓમા એ ગયેલા, અને યદ્યે માન પામેલા મગધના મહારાજા બિમ્બિસારે (જેમને જૈનો પ્રેષિત પણ કહે છે) જુધ્ધને અનુમોદન આપેલું, અને વળી તીર્થંકર ઉપર પણ એટલી શ્રદ્ધા રાખેલી કે પછીના સવમા એ તીર્થંકર રૂપે જગતમા આવશે એમ જૈનો માને છે ગિરિજમારના

કૂર પુત્ર જ્ઞાતકનુચ્છે (કૃષ્ણકે) પિતાને મૃત્યુ કારણ^૧ આપ્યું, છતાંયે
જૈનો એને શ્રદ્ધાની નજરે^{૧૪} જુઓ છે, પણ સૌથી મોટો ધર્મરક્ષક
તો એના પછીનો ગણ સ્વર્ણ હતો. મહાન મિત્રનંદે ભારતવર્ષ
ઉપર આક્રમણ કર્યું તેવા સમયમા નવ-નંદ વશે શિશુનામ રાજા-
ઓનું ગભ્ય લઈ લીધું, આ નંદવંશના આશ્રય નીચે પણ જૈન
ધર્મ ખીટ્યો અને લોકનિન્દ છેલ્લા નંદ પાસેથી તેનું રાજ્ય મૌર્ય
વંશના મહારાજા ચન્દ્રગુપ્તે પડાવી લીધું, ત્યારે પણ એ સ્થિતિમા કશો
ફેરફાર થયો નહિ ભારતવર્ષના પ્રથમ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મહારાજા
ધિરાજ ચન્દ્રગુપ્તને તેમજ એમના પ્રતાપી અમાત્ય વાળ્ક્યને પણ જૈનો
પાતાના ગણે છે તેઓ એમ માને છે કે ચાણક્ય શ્રાવક ગનીનો
પુત્ર હતો ગની જૈનધર્મનો આશ્રહી ચોધો હતો ચન્દ્રગુપ્તને અમાત્યે
એના હિતને સારૂ વિધર્મમાંથી કેવે પ્રકારે વાળ્યો એને વિષે આવી
કથા છે-એની પામે અમાત્યે મર્વે સમગ્રહાયોના આચાર્યોને બોલા
વરાવ્યા તે સૌને રાજાના અન્ત પુરની પાસે રાખ્યા, એમની ધર્મ-
શાળાની ચારે બાજુએ પાતળી રેતી પથરાવી દીધી રાજા તેમની
પાસે આવ્યો તે પહેલા ચન્દ્રગુપ્તની રાણીઓના અન્ત પુર તરફ એ
વિપરી આચાર્યો અન્ધકાગ્મ કરવા લાગ્યા પણ જ્યારે રાજાની
માથે મુલાકાત થઈ ત્યારે તેની સાથે મ સારત્યાગના મહત્ત્વ વિષે
મોટી મોટી વાતો કરવા લાગ્યા તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે
ચાણક્યે રાજાને અન્ત પુરની પાસે પહેલા એમના પગના દેખા
ડયા ને તેથી ખાત્રી કરી આપી કે એ તો મૌ નાસ્તિક દગ્ધીઓ
હતા ખીજે દિને ચાણક્યે જૈનમાધુઓને બોલાવ્યા, આમણે આવીને
અન્ત પુર તરફ નજરેય કરી નહિ, પણ તેમને માટે નિયત કરેલા
સ્થાનોએ બેઠા ને રાજાના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યા એ ઉપ-
રથી ચન્દ્રગુપ્તે જાણ્યું જે સત્યધર્મના પાલક તો આ જ છે અને

૧ નિરવાલીસૂત્રમા કૃષ્ણકે પિતૃવધના પાપને ધોવાનો પ્રયત્ન કર્યોનું
કહ્યું છે તેમા લખ્યું છે કે એણે પિતાને બેઠીઓ જરી કેન્દ્રમા નાખ્યો હતો, પણ
પાખળથી એણે પિતાની બેઠીઓ કમરથી કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી
પિતાએ માન્યું કે પુત્ર મારો વધ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી કુળને પિતૃવધના
કલકમાંથી ઠગારી લેવાને માટે પિતાએ આત્મહત્યા કરી

ત્યારપછીથી એમના ઉપર કૃપાદષ્ટિ દેખાડવા માડી પછીથી રાજા એવો આતુર જૈન થયો કે, દિગમ્બર કથા પ્રમાણે એણે ગજપાટ ત્યજી દીધું, સાધુ થયો અને પૂજ્યશ્રી ભદ્રબાહુની માથે મૈત્રુ ગયો, ત્યાં થવળનેલગોલની એક ગુફામાં રહ્યો અને ત્યાં જ દેહત્યાગ કર્યો ૧૫

ચન્દ્રગુપ્તની પછી બિન્દુસાર (ઇ પૂ ૨૬૮-૨૭૩) ગાદીએ બેઠો. કથા એવી છે કે ચાણક્યને તેના પ્રતિસ્પર્ધી સુવલ્લુએ ડહાં કિત બનાવ્યો, તેથી કરીને એને અધિકારપદ છોડવું પડ્યું એણે પોતાનું સર્વ ધન ગરીબોને આપી દીધું અને ઉપવાસના તપથી મૃત્યુ પામવાને હેતુએ નગરની બહારના એક ઉકરડા ઉપર જઈ રહ્યો બિન્દુસારે એને સન્તુષ્ટ કરવાના વિદ્વજ પ્રયત્નો કર્યા અને તેની પાને જઈને ક્ષમા માગવાની સુળંધુને સૂચના કરી સુળંધુએ એક બાળુથી તો ક્ષમા માગી, પણ બીજી બાળુથી ઉકરડાની નીચે ગુપ્ત રીતે દેવતા મૂકાવ્યો તેથી ચાણક્ય બળી મર્યો ચાણક્ય મરી ગયા પછી દેવરૂપે થયો પણ એ મગ્ધ પામેલા અમાત્યે પોતાના વિરોધી ઉપર ભયકર વેર વાળ્યું સમાર છોડતા પહેલાં એણે અનેક મૃત્યુવાન સુગન્ધી પદાર્થો એક કરડીઆમાં ભર્યા, તેને સો તાળાઓ વાસ્યા અને પોતાના ઘરમાં મૂકતો ગયો ચાણક્યના નીકળી ગયા પછી સુળંધુએ એના ઘરની ઝડતી લીધી, તેમાં આ કરડીઓ મળી આવ્યો તે કરડીઓ ઉઘાડતા અનેક સુગન્ધી પદાર્થો દીઠા તે સુધ્યા તે મૃત્યુવાન દ્રવ્યોની અદરથી એક કાગળ મળ્યો, તેના ઉપર આમ લખ્યું હતું “ જોણે આ પદાર્થોનો વાસ લીધા પછી માધુલ્યન સ્વીકાર્યું નથી, તેણે મૃત્યુને આમ ત્રણ આખ્યું છે એમ સમજવું ” મૃત્યુભયથી ત્યારપછી સુળંધુએ બધા ભૌતિક વૈભવ ત્યજી દીધા અને પૃથ્વી ઉપર અગાન્તલાવે જમણું કર્યું કર્યું ૧૬

મગધદેશના રાજાઓનો જૈનધર્મ માથેનો સળધ આટલે સુધી માત્ર કથાઓના અવકૃત વર્ણનથી અને પત્રી તે કથાઓને જે ગ્રન્થોમાં ઉતારી લીધેલી તે ગ્રન્થોથી જાણીએ છીએ, પણ એ જાણતોને જાણ પ્રમાણોનો કયો આધાર મળતો નથી, પણ બિન્દુસાર પછી ગાદીએ આવનાર મહાગજા અશોકવર્ધનને

(૪૫ ૨૭૦-૨૩૨) જૈનધર્મ સાચે જે મળધ હતો તે વિષેના પ્રમાણો વિષે કશો વિવાદ નથી અશોક મહાપ્રતાપી રાજા હતો, દીર્ઘદર્શી હતો પોતાના વિશાલ ગજન્યમા ધાર્મિક અને નૈતિક જીવનની ઉન્નતિ થાય એટલા માટે એણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા એટલા માટે પોતાના ગજન્યના સર્વ મમ્પ્રદાયોને એણે ઉદ્ધારવા સહાયતા કરી પોતાના જીવનના ઉત્તરકાળમા એણે ઝોદ્ધધર્મ ફરીકર્યો અને એના વ્લક તરીકેના ઘણા ચિહ્ન એ^{૧૭} મૂકી ગયો છે, પણ જૈનો માને છે કે પહેલા એ જૈનધર્મ પાળતો ઝોદ્ધધર્મ ઉપર પોતાનો રનેહ હોવા છતાયે, વિવિધ મમ્પ્રદાયોને મમાનભાવે પે પણ આપવાનું એણે છોડી દીધું નહોતું પ્રત્યેક મમ્પ્રદાય ઉપર દૃષ્ટિ ગખવા માટે ખામ અધિકારીઓની યોજના કરી હતી પોતાના ધમ્મમહામાતાને આજ્ઞાઓ આપવા માટે એણે શિલાલેખોમા જે શામન કોતગબ્યા છે, તેમાના ૭ મામા એણે જૈનો વિષે પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને એમને વિષે ક્ષિપિબદ્ધ ઉલ્લેખ એ પ્રથમ જ છે લેખમા એ આમ સૂચવે છે —

“ દેવા વિવો વિવદસિ રાજા આમ ધૃષ્ટિ છે-માગ ધમ્મમહા-માતા અનેક પ્રકારના દયાધર્મના કર્મ આચરે તેમજ જેઓ મન્યમ્ત ધર્મ પાળે છ તથા ગૃહસ્થ ધર્મ પાળે છે તેમના તરફ મમદૃષ્ટિએ જુએ, અને વળી વિવિધ મમ્પ્રદાયો તરફ પણ સમ દૃષ્ટિએ જુએ મે આજ્ઞા કરી છે કે તેઓ (ઝોદ્ધ) સઘની વ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ રાખે, તેમજ મે આજ્ઞા કરી છે કે પ્રાહણો અને આજીવિકો ઉપર પણ દૃષ્ટિ નાખે, મે એવી પણ આજ્ઞા કરી છે કે નિગંધો (જૈનો) ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખે, મે એવી આજ્ઞા કરી છે કે વિવિધ મમ્પ્રદાયો ઉપર દૃષ્ટિ રાખે ”

ત્યારપછી શામનમા આગળ આલતા એ ધર્મિષ્ઠ મહાગાન પોતાની પ્રજાને માતાપિતા તથા વડીલો પ્રત્યે આદરભાવ નાખવાની તથા પ્રાહણ અને શ્રમણ, દુષ્પી અને દગિરી પ્રત્યે દયાભાવ ગખવાની સૂચના કરે છે, અને દયાભાવના, દાનના, મત્યના, શુદ્ધિના, મૃદુતાના અને ધાર્મિકતાના કર્મ આચરવાની તેમને આજ્ઞા કરે છે, અને જીવહિમાના નિયેધની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવે છે

“ મારા પુત્રો અને પૌત્રો ગત્ય કરતા હોય, સૂર્યચન્દ્ર તપતા હોય ત્યાસુધી પગાય અને માણસ તે પાળે એટલે માટે આ આજ્ઞાઓ કન્વામા આવે ॥ માણસ^૧ જે જે પાળશે તો ઇહલોકમા તેમજ પગલોકમા એનું કન્યાણ થશે ”

અશોકનો પુત્ર કુણલ અધ હોવાથી, મહારાજાની પત્ની એમની ગાદીએ એમના ઠાકા દશરથ અને સમ્પતે આવ્યા ગત્યના બે ભાગ થયા, પૂર્વભાગમા દશરથે રાજ્ય કર્યું, પશ્ચિમ ભાગમા સમ્પતિએ જૈનકથામા માત્ર સમ્પતિનું નામ છે, એણે ઉત્તજનમા રાજ્ય કર્યાનું અને પોતાના ધર્મને આશ્રય આપ્યાનું વર્ણવ્યું છે પ્રખ્યાત સાધુ મુહસ્તીએ જે ગભને જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી તથા જે રાજાએ અનેક જૈનમંદિરો બધાવ્યા હતા એવી પણ કથા છે મંદિર બધાવનાર તરીકે પાછળથી એની એવી બધી ખ્યાતિ થયેલી કે જે મંદિર બંધાવનારનું નામ ન જડે, તે મંદિર એણે જ બંધાવેલું મનાય વળી એવી પણ કથા છે કે એણે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય ઉત્તમાહરે કરેલું અને આર્યેતર પ્રદેશોમા પણ એણે જૈનવિહાર બંધાવેલા

પછીના મૌર્યરાજાઓના મમયમા અને એમના પત્ની જેમણે મગધ ઉપર રાજ્ય કરેલું તેમના મમયમા જૈનધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે બહુ થોડું જ જાણવામા આવ્યું છે ચીના જાત્રાળુ હ્યુએનસાંગે (Hsuen Tsiang) ઇ સ ૬૩૯મા પણ વરાલીમા, રાજગૃહમા, નાલંદામા અને પુટ્ટવદનમા અનેક નિર્ગન્થને^૧ જેથેના ત્યારપછી જૈનધર્મે પોતાના કાર્યમિત્રનું મધ્યગિન્દ પોતાની જન્મ બુમિમાથી ધીરધીરે ખનેડ્યું ને બીજા પ્રદેશો તરફ ફેરવ્યું

ઓગિસ્તામા જૈનધર્મ.

પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ કલિંગદેશમા પ્રસરીયો હોય એમ જણાય છે, પત્તી ઓગિસ્તામા આવેલા કટક પાસેના તદ્યગિરિમાથી મળી

આવેલા શિલાલેખન ઉપન્થી જણાય છે કે નાના સારવેને અગ્નિજનની (એટલે કે પ્રથમ તીર્થ કરૂં કપલદેવની) એક પ્રતિમા કગવી હતી અને સાધુઓ માટે શુક્લઓ કેતગવી હતી જેવાલ પોતે જૈન હતો કે માત્ર મમદર્શી હોવાથી પોતાની પ્રજ્ઞના હિત પ્રત્યે સમાનભાવે વર્તતો તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, ઘણું કરીને તો મમદર્શી હતો પણ ચીનો જ્ઞાત્રાણ હુએનત્સ્યાગ (૬૦૯-૬૪૪) કલિંગ દેશને જૈનધર્મનું મુખ્ય સ્થાન કહે છે, ૨૦તેવી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્યાં તેનું પરિણામ લાખા મમય મુખી ટકી રહ્યું હતું

મોટો મતભેદ.

મૌર્યરાજ્યમા જૈનધર્મ ખીલ્યો તે સમયમા તેમા અનેક રૂપાન્તરો પણ થયા ગિહારમા ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય ચાલતુ હતુ તે સમયે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો તે વખતે સઘના ગણધર મદ્રાહુ હતા એમણે જાણ્યુ કે આ સ્થિતિમા વ્યતિથી બહુ માધુઓનુ પોષણ થઈ શકે એમ નથી તેમ માધુઓથી બધા મત પાળી શકાય એમ પણ નથી, તેથી પોતાના કેટલાક શિષ્યોને લઈને કર્ણાટક એટલે અર્વાચીન મૈસુર તરફ ચાલી નીકળવુ એમને ઠીક લાગ્યુ, બાકીના સાધુઓ મગધમા જ રહ્યા ને ભદ્રબાહુના શિષ્ય દ્વલ્લભ તેમના ગણધર થયા દુષ્કાળની કઠિનતા પરિસી માણે પહોચી અને તેથી ધર્માચાર બરાબર રીતે પાળી શકાયો નહિ અને ધર્મશ્રન્થો બરાબર રીતે માનવી શકાયા નહિ આથી ધર્મશ્રન્થોને ફરી વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ એ હેતુએ પાટલીપુત્રમા સઘ બરાયો પણ બધા ંથોને એકઠા કરવાતુ કાર્ય આ મઘથી બની શક્યુ નહીં, એમણે કરેલો મ અહ માત્ર અમુક અરો જ હતો અને જ્યારે મૈસુર ગએલા સાધુઓ મગધદેશમા પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે સઘના એ નિર્ણયને

ઃ એ લેખને હાથીગુપ્તનો શિનારેખ કહે છે, ભગવાનતાન ઇદ્રજને મને મૌર્ય-સવત ૧૬૫ મા એ લખાયેનો છે ચ દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણની ગણનાએ એ ૪૧૭ ૫ ૧૫૭-૧૫૬ આવે. એ લેખના એ વર્ષ સબધે ખીનઓ વાધો લે ૩

સ્વીકાર્યો નહીં આ ગ્થિતિમા મગધમા નહે. અને વિદેશ જઈ આવેલા સાધુઓ વચ્ચે સાધુઓની જીવનચર્યાના ધર્મો વિષે વિવાદ ઉભો થયો. આપતે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે પાર્શ્વનાથના સમગ્ર દાયના સાધુઓને વચ્ચે પહેરવ ની છુટ હતી, પણ મહાવીરે પોતે તો વસ્ત્રનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો હતો. ગુરુનું અનુકરણ કરીને મહાવીરના ગિર્યોએ વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો, પણ એમ જણાય છે કે દિગમ્બર રહેવું ઇષ્ટ મનાયેલ છતાં એમ આચરવું અશક્ય મનાયેલું મગધમા રહેલા સાધુઓએ નમ્મતાનો એકેવારે ત્યાગ કર્યો અને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરવા માડ્યા બહાર ગયેલા સાધુઓએ મહાવીરે પાળેલો આચાર આચર્યો, એટલું જ નહિ પણ મૈત્રેયે માટે આવશ્યક માન્યો. જ્યારે પાળાં એ મગધમા આન્યા, અને પોતાના બંધુઓને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરતા જોયા, ત્યારે એમણે એમને ધર્મથી પતિત થયેલા માન્યા, મગધમા રહેલા એ નમ્મ પ્રવાસીઓને અત્યાગ્રહી માન્યા ને માન્યું કે ધર્માજ્ઞાને એ સ્ત્રીમા પાર ખેંચી ગયા છે આ ઉપરથી એ બે સમગ્રદાયો વચ્ચે લેહ પડ્યો, ધર્માજ્ઞાને અલ્પરશ માનનાર દિગમ્બર કહેવાયા, તેમા છુટ છાટ મૂકનાર શ્વેતામ્બર કહેવાયા આ બેહ તેમનામા પડ્યો ને પછીથી ચિરન્તન થઈ ગયો.

હજી એ જૈનધર્મમા એ લેહ છે જ, પણ એના મૂળ એ ભારતવર્ષના દુષ્કાળમા જ રેપાયેલા કે કેમ તે નિશ્ચિતરૂપે હજી કહી શકાતું નથી વળતે એમ પણ હોય કે મૂળથી જ જૈન ધર્મમા બે મત હોય એક અત્યાગ્રહી, તે મહાવીરની આજ્ઞાને માનનારો અને બીજો કઈક કુમળો, તે પાર્શ્વનાથની નરમ આજ્ઞાને પાળનારો. સાધ્વીઓને માટે તો શરૂઆતથી જ આજ્ઞા હતી કે તેમણે નગ્ન નહિ રહેવું, તે ઉપરથી એવું તો જણાય છે કે નગ્ન રહેવાની એ આજ્ઞા સર્વસામાન્ય સ્વીકારાઈ નહોતી ભારતવર્ષના વિશાળ પ્રદેશોમા એ ધર્મ પ્રસર્યો અને જુદે જુદે સ્થળે સ્થપાયેના દૂર દૂરના સઘ પાતપોતાને વિશેષભાવે ઘડાયા એથી પણ કાળ વહેતા એ બે સમગ્રદાયો વચ્ચેનો લેહ સ્પષ્ટ ને તીવ્ર થયો કાળે કરીને આ મતલેહનો વિકાસ એવી સ્ત્રીમાએ પહોંચ્યો કે જ્યાં

પછી એ બે વિરુદ્ધભાવવાળા સમ્પ્રદાયો વચ્ચે મેળ થઈ શકે એવી કશી આશા રહી નહીં ત્યારે તેઓ છેવટના જુદા પડ્યા કયા અને કેવી રીતે સમ્પ્રદાયોના સ્વરૂપલેદની સ્પષ્ટ રેખાઓ દોરાઈ એ કહી શકાતું નથી એ સળધે એ બે સમ્પ્રદાયો જે હકીકતો આપે છે તે પણ જુદી જુદી છે, કારણ કે અમારો જ સમ્પ્રદાય એ સાચો પ્રાચીન જૈનધર્મ છે અને પેલાનો સમ્પ્રદાય તો શુદ્ધધર્મનું માત્ર અપભ્રંશ સ્વરૂપ છે એમ બંને સમ્પ્રદાયના લોક કહે છે શ્વેતાશ્વરેને મતે દિગમ્બર સમ્પ્રદાયનો જન્મ ઇ સ ૮૩ માં અને દિગમ્બરેને મતે શ્વેતાશ્વર સમ્પ્રદાયનો જન્મ ઇ સ ૮૦ માં થયો છે તે ઉપરથી એમ તો જણાય છે કે એ બે સમ્પ્રદાયો ઇસ્વીમનના પહેલા સૈકાના ચોથા ચરણમાં જુદા પડ્યા હોય. ૨૧

તે સમયથી જૈનધર્મના એ બંને સમ્પ્રદાય પોતપોતાને માર્ગે આડ્યા ગયા છે એ બે વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયા છતાં એમની વચ્ચેનો ભેદ માત્ર નહોતો જો માધુઓના વસ્ત્રોમાં જ એ ભેદ ખામ દેખાઈ આવે છે ને તે પણ આજે તો નહોતો જ દેખાય છે, કારણ કે આજે તો નવ દિગમ્બર માધુઓ તો ગણ્યા ગાઠ્યા જ છે અને તે પણ એકાન્ત સ્થળોમાં ગહે છે એ બેના સામાજિક બધારણોમાં પણ ભેદ છે અને તેનું મૂળ પણ વસ્ત્રો મળધેના મતલેદને લીધેજ છે અને પરિણામે તેમના મન્ત્રવ્યોમાં અને ક્રિયાકાણ્ડમાં પણ ભેદ પડી ગયો છે, દિગમ્બરો માને છે કે શ્રી નિર્વાણ પામી ચક્રે નહિ તેમની ભાવના પ્રમાણે તીર્થ-કરે નવ હોય ને તેથી તેઓ તેમની પ્રતિભાઓને વસ્ત્ર કે આભૂષણ પહેરાવતા નથી, શ્વેતાશ્વરો પહેરાવે છે અને આ મત લેદને કારણે તેમની કથાઓમાં પણ જે ભેદ પડ્યો છે તે પણ ભેવા જેવો છે શ્વેતાશ્વરોની પેઠે દિગમ્બરો માનતા નથી કે મહાવીર ગણી ત્રિશલાના ગર્ભમાં આવ્યા તે પૂર્વે દેવાનન્દાના ગર્ભમાં રહ્યા હતા, અને સસારત્યાગ કર્યા પૂર્વે એમણે લગ્ન કર્યું હતું, વળી તેઓ માને છે કે તીર્થંકર આહાર કરતા નહોતા ને તેની એમને જરૂર પડતી પણ નહોતી

અનેક જાળતોમા આ બે સમ્રદાયો વચ્ચેનો મહત્વનો ભેદ તરી આવે છે, અને તે મતભેદ પોતાની કથાઓમા ઉતાર્યો છે અને એમ માને છે કે ભદ્રનાદુ છેલા યુત્તવેલી થયા ને ત્યારપછીના આચાર્યોને બધા શાસ્ત્રોનું મામદુ જ્ઞાન હોય શકે નહિ છતાં એ દિગમ્બરો માને છે કે શાસ્ત્ર થોડે થોડે ઘમાતા આવ્યા આવે છે અને તેથી આજે તો સુન્યવત્ થઈ ગયા છે, ત્યારે સ્વેતામ્બરો માને છે કે તેમાનો મોટો ભાગ આજસુધી પણ ઉતરી આવ્યો છે, અધકારના ને તોફાનના સમયસુધી પણ ઉતરી આવેલા શાસ્ત્રગ્રન્થો કદાચ સમૂળા નાશ પામશે એવો ભય હોય થયાથી સ્વેતામ્બરોએ વીર સવત ૯૮૦ માં (અથવા ૯૯૩ માં) શુજરાતમા આવેલા વલ્લમાનગમ્મા વેરદિગણિને પ્રમુખ પદે સઘ બોલાવ્યો ને સઘે ગ્રન્થોને છેવટના એવી રીતે ગોઠવ્યા કે જે હજીયે તે સ્વરૂપમા છે

જો કે સ્વેતામ્બરોને ધર્મગ્રન્થો છે ને દિગમ્બરોને નથી, જો કે તેમના મન્ત્રગ્રન્થોમા ને ભાવનાઓમા ભેદ છે, જો કે તે બે વચ્ચે વિરોધભાવ છે ને ઇર્ષ્યાભાવ પણ છે, છતાંયે એ સમ્રદાયો વચ્ચે કદાચ કદાપિ તીક્ષ્ણરૂપ ધારણ કરતો નથી અને સમ્રદાયનું મૂળ સમાન છે, અને બે વચ્ચેનો ભેદ હંમેશા સીમામા જ રહેલો છે, પરસ્પરનો આધ્યાત્મિક સમ્બંધ એ બે સમ્રદાય કદાપિ ભુલ્યા નથી આમ જનવાનું ખાસ કાનજી તો એ છે કે એક સમ્રદાયના લોકો ખીજા સમ્રદાયના આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કરે છે અને એક સમ્રદાયના વિદ્વાનોએ ખીજા સમ્રદાયના ગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખી છે

૩ પ્રચાર અને ઉત્પત્તિ.

ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મ.

જિહારમાથી જૈનધર્મે પશ્ચિમ દિશા તરફ પગલા ભાડયા તેની પ્રામાણિક હકીકતો લેખો ઉપરથી મળી આવે છે. યામી નદીને કાંઠે આવેલી અને આજે કૃષ્ણભક્તિના ધામરૂપે થઇ પડેલ પવિત્ર મથુરા નગરીમાથી એના શિલાલેખ મળી આવ્યા છે એ મેં પ્રાચીન કાળના છે ઇ પૂ ૨ જા મેકાથી ઇ સ ૫ મા સૈકા સુધી એ લેખ છે અને તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે આ લાખા સુધી મથુરા નગરી જૈનધર્મનું મુખ્ય ધામ ગન્યુ હતું જૈનધર્મ ઇતિહાસની અનેક શાખાઓ ઉપર એ લેખો સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાડે છે. ઇ સ ૧ લા મેકામા મૂંઝી શકાય એવા અનેક લેખો જણાવે છે કે સમયે પણ શ્વેતાશ્વર અને હિંગશ્વર સમગ્રદાયો સ્પષ્ટ રીતે છુટા પડી ગયા હતા શ્વેતાશ્વર સમગ્રદાયને લગતા લેખો ઉપરથી જણાય છે તેમા પણ અનેક ભાગ પડી ગયા હતા તેમા આપેલી ગણની, વિગળની, કુલની, શાલાની અને આચાર્યોની પદ્માવલિની હકીકતો બદલે હુના કલ્પસૂત્રમા આપેલી હકીકતો માથે મળતી આવે છે, અને રીતે શ્વેતાશ્વરોના શ્રદ્ધાની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ આપે છે શિલાલેખોમા વાચક શંક છે તે ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે તે વખતે એમના ધર્મશ્રદ્ધા શ્રવણથી મહત્વા હતા અમરણ સ્તંભો ઉપર વળી એ પણ જણાય છે કે ઇ સ ૧ લા મેકામા તીર્થ કરોનો કમ ગોઠવાઇ ગયો હતો અને તેમના ચિન્હ પણ નિશ્ચિત થઈ ગયા હતા તીર્થ કરોની ઉર્ધ્વ પ્રતિમાઓ થતી તે ઉપરાત જૈનો દેવદેવીઓની પૂજા કરતા, તેમા સરસ્વતીની—જ્ઞાની દેવીની પણ કરતા એ ધર્મવિષેની મહત્વની માહિતીઓ તે સમયના સ્તંભો ઉપરથી પણ મળી આવે છે ધર્મની વ્યવસ્થા ગણવા ચોક્કસ મધના સાધુઓની અને માધ્વીઓની આજ્ઞા શ્રાવકો માનતા આજની પેઠે ત્યારે પણ એ શ્રાવકો મોટા વેપારી હતા ૨૨ બુદ્ધલે અને એવી બીજી ઘણી હકીકતો પ્રકટ કરી છે તે ઉપરથી લેખી પુ

મળી આવે છે કે જૈનધર્મના મન્તવ્યો અને વ્યવસ્થા અતિ પ્રાચીન કાળના છે અને તેની અનેક દિશાઓની નૃપતિ આધી આધાર ભૂત ઠરે છે

જૈનધર્મનું વળી મોટું ધામ માળવામાં અને તેની રાજધાની ઉત્તજનમાં હતું (૩૮)મા પૃષ્ઠ ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે ત્યાં રાજા મગપ્રતિ રાજ્ય કરતો હતો, એણે જૈનધર્મને બહુ મોટો આશ્રય આપેલો અને પછીના કાળમાં પણ જૈન ગ્રન્થોમાં આ પ્રખ્યાત નગરને વિષે અને તેમના ધર્મના ઇતિહાસ વિષે અનેક વિગતવાર વર્ણનો આવે છે

અનેક કથાઓમાંનીરૂઝ એક કથામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઈ પૂ ૧ લા સૈકામાં ઉત્તજન નગરમાં ગર્દભિલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો એણે કાલક નામના સાધુની (કાલિકાચાર્યની) રૂપવતી યેન (મરસ્વતી) જે સાધ્વી હતી, તેને હુટી લીધી (ઉપાડી ગયો) હુટેલો માલ (સાધ્વીને) પાછો આપવાની તે સાધ્વીના ભાઈની પ્રાર્થના રાજાએ સાંભળી નહિ, ત્યારે તે ભાઈ (કાલિકસૂરિ) શક રાજાના સુબા શાહનશાહને શરણે ગયો અને ગર્દભિલ ઉપર સેના લઈને ચઢાઈ કરાવી સુબાએ ગર્દભિલને હરાવ્યો, પદબ્રહ્મ કર્યો અને દેશનિકાલ કર્યો શક રાજા અને તેના માણસો ઉત્તજનમાં જ રહી ગયા અને ત્યાં રાજ્ય સોગવવા લાગ્યા જૈનધર્મનો પ્રભાવ જામ્યો અને જ્ઞાની કાલકને (કાલિકસૂરિને) ચરણકમળે શ્રમસ્પન્દની પેઠે સૌ ભમવા લાગ્યા થોડા સમય પછી રાજા વિક્રમાદિત્યે શકો પાસેથી રાજ્ય પાછું જીતી લીધું એક કથામાં વર્ણવ્યું છે કે વિક્રમાદિત્ય તે ગર્દભિલનો પુત્ર હતો ઇગ્વિશ કથામાં રાજા આર્દુસનું () જે ઉચ્ચ સ્થાન છે, તેવું ઉચ્ચ સ્થાન વિક્રમનું ભારતકથાઓમાં છે, જૈનો એને પોતાના ધર્મનો અને મહારાણી સિદ્ધેન નો શિષ્ય માને છે એમ કહેવાય છે કે વિક્રમ સવત્તની સ્થાપના ઈ પૂ ૫૭-૫૮ માં એ રાજાએ કરેલી અને એ સવત્ હજીયે ઉત્તર ભારતમાં-અને જૈનોમાં-પણ વપરાય છે ગર્દભિલ, શકો અને વિક્રમાદિત્ય વિષે જે હકીકતો આપણે ઉપર જોઈ તે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કેટલી વાસ્તવિક

છે તે શકારપદ છે વિક્રમાદિત્ય મળધેની ઘણી કથાઓ તો ખીલ
એક વિક્રમાદિત્ય સળધેની છે ને તે આને નામે ચઢાવી દીધેલી
દેખાય છે, તે ખીલે રાજા ગુપ્ત વશનો અન્દ્રગુપ્ત ખીલે વિક્રમાદિત્ય,
જેણે ઈ મ ૩૬૦ ના અરસામા ઉજ્જવન છતી લીધુ હતુ ને જેણે
કાલિદાસને આશ્રય આપ્યો હતો

કથા એવી છે કે પછીથી વિક્રમાદિત્યને શાલિવાહને પદબ્રહ્મ કરી
દીધા અને ત્યારપછી પોતાનો શક ઇ મ ૭૮ મા વર્ત્યો. આ શાલિ-
વાહને પાછળથી દક્ષિણમા એક બળવાન રાજ્ય આપ્યુ, પણ કથા
પ્રમાણે તે ચાર વર્ષની(?) એક બ્રાહ્મણ વિધવાનો પુત્ર હતો એ વિધવા
ગોદાવરીમા નાહવા ગઇ હતી, ત્યાં એને નાગગન્ધ શેષથી ગર્ભ રહ્યો
પૈઠણમા એક કુભારને ઘેર એ ઉછર્યો અને એને એના ઇદદેવે વિક્ર-
મને બતાવી કહ્યું કે 'એની પામેથી રાજ્ય લઇ લેજે' વિક્રમ એની સામે
મમગણણમા ઉતર્યો, શાલિવાહને ચળદ(મૃતિકા)માત્રવી હાથી, ઘોડા ને
મૈનિક ઉત્પન્ન કર્યા, જાદુથી તેમને જીવતા કર્યા, તેમની સહાયતાથી
વિક્રમાદિત્ય ઉપર વિજય મેળવ્યો ને પોતે રાજા થયો.^{૨૪} વિક્રમની
પેઠે શાલિવાહન પણ તીર્થ કરનો ભાવિક ભક્ત થયો હતો
એવી કથા છે

ઉત્તર ભારતના ગાંધીઓનો જૈનધર્મ સાથે કેવો સંબંધ હતો
એની ઐતિહાસિક માહિતી જૈન કથાઓમાથી કાઢી શકાય એમ
નથી આપણી કાળગણનાને માટે ઉપયોગમા આવે એવો ઉત્તરભાર-
તના જૈનધર્મનો ઇતિહાસ અન્ધકારમા ઘેરાયેલો છે ત્યારપછીના
કાળ સમજધેની સ્થિતિ પણ સ્પષ્ટ નથી બેશક આપણે મારી
રીતે જાણીએ છીએ કે તીર્થ કરનો ધર્મ વિશાળ પ્રદેશોમા
પ્રસર્યો હતો અને ઉત્તર ભારતના વિવિધ રાજાઓએ એને આ-
શ્રય આપ્યો હતો, પણ પ્રામાણિક મર્યાદાને માટે હજી ઘણી
હકીકતોની જરૂર છે, કાળે કાળે એ ધર્મની સામે વિરોધ પણ
થતો હજી રાજા સિદ્ધિચંદ્રે ઇ મ ૪૮૦ ના અરસામા પ્રતાપી ગુપ્ત
વશનો અન્ત આણ્યો, એણે પણ જૈન ધર્મનો વિરોધ કર્યો હતો
નિર્બંધ સાધુઓ પોતાની આણુ માનતા નથી એમ જાણવામા

આવતા એણે આજ્ઞા કરી ' કે એ પરદેશીઓને દિવસમા પહેલી જે આહારસામગ્રી ખાવા માટે આપવામા આવે તે જમ કરવી ' હવે ધર્મના વિધાન પ્રમાણે જરાજર ચાલનાર તીવ્ર સાધુ તો દિવસમા એક જ વાર જપોરે ખાય અને તેમા કંઈ વિધન આવે તો તે દિવસે કશું ન ખાતા બીજે દિવસે જપોરે જ ખાય આમ હોવાથી રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તો માધુઓના લાઘણે મરણ થાય, પરંતુ એની બુદ્ધિ ધારણા મદ્દલાગ્યે પાર પડી નહિ, કથામા છે કે અન્તે એ રાજા યુદ્ધમા હાર્યો, હણાયો ને પોતાના કર્મના ફળ ભોગવવા એ નરક લોકમા ગયો. ૨૫

વાયેશ્વરનો દુષ્કર્મ (ઇ સ ૬૦૬-૬૪૭) બહુ પ્રતાપી રાજા હતો, લગભગ સમસ્ત ઉત્તર ભારતમા અને કનોજમા પણ તેણે રાજ્ય હતું સર્વ ધર્મના સાધુઓને અને ઉપદેશકોને આશ્રય આપવામા અગ્રોહની સમાવડીઓ હતો તેના કુળના રાજાઓ મૂળથી જ ઉદાર અને સહિષ્ણુ હતા અને આ રાજા પણ એવો હતો, તેના પૂર્વજો શિવમાર્ગી હતા તેના પિતા સૂર્યપૂજક હતા અને તેના ભાઈએ જૈન ધર્મના હોનવાન સમ્રાટના હતા એ રાજા પોતે એકે કાળે એ સર્વે ધર્મોને પાળતો, અને પોતાના ઉત્તરવંશમા ચીના જાત્રાળુ હુએનત્સાંગના ઉપદેશથી જૈન ધર્મના મહાવાન સમ્રાટના તરફ વિશેષ લાવે વળ્યો પ્રયાગમા એણે પાંચ વર્ષ સુધી ધર્મના મહામેળો ભરવાની યોજના કરી, ત્યાં બધા ધર્મના અને સાથે જૈન ધર્મના પણ ધાર્મિક પુરુષોને નોતરી પુષ્કળ દાન દીધું

ત્યારપછી ગોપગિરિમા (આલિયરમા) રાજ્ય કરતા કનોજના રાજા જામને (૮ મા સૈકામા) સિદ્ધમેનના પ્રખ્યાત શિષ્ય વપ્પભટ્ટિએ જૈન ધર્મની દીક્ષા આપી બાત્યાવસ્થામા આમને અને તેની માતાને દરબારી ખટપટને કારણે તેના પિતા વરોવર્માએ દેશનિકાલ કર્યા હતા, બપ્પભટ્ટિએ એને ભવિષ્યવાણી લાગેલી કે તું રાજા થઈશ, આથી જ્યારે એ રાજા થયો ત્યારે તેણે બપ્પભટ્ટિને પોતાના દરબારમા આમન્ત્રણ આપ્યું ને બહુમાન કર્યું લક્ષ્મણવર્માના જન્મ વર્ષ સાથે આમને કંઈ હતો બપ્પભટ્ટિએ આ કલહનો રૂધિર પાડ્યા

વિના નીકાલ કરવાનો માર્ગ આમને સૂચવ્યો, જે રાજાઓના પડિતો એકઠા થઈને શાસ્ત્રાર્થ કરે, જેનો પડિત પરાજય પામે તેનું રાજ્ય સામાને જાય ધર્મરાજ તરફથી જોઈ પડિત વર્દમાનકુંજર અને આમરાજ તરફથી ગંધર્વશાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થયા જે પડિતો વચ્ચે છ માસ સુધી શાસ્ત્રાર્થ આપ્યો, પણ કશો નિર્ણય આવ્યો નહીં અન્તે ગંધર્વશાસ્ત્રાર્થે મરુત્વતીદેવીની આરાધના કરી, દેવીએ જૈન પડિતને કહ્યું કે-જોઈ પડિતના સાત પૂર્વજવની તપશ્ચાને કૃપે કૃપા કરીને મેં પોતે એને અવિરત વાક્યપ્રવાહની ગોળી આપી છે, એ ગોળી જ્યાં સુધી એના મ્હોમા હશે ત્યાં સુધી એ અપરાજિત રહેશે, હવે ધર્મના દરબારમા કવિ વાક્યપતિ હતો, તે ગંધર્વશાસ્ત્રાર્થે મિત્ર હતો અને તે વર્દમાનકુંજરની સાથે શાસ્ત્રાર્થમા આવ્યો હતો એ કવિમિત્રની માથે મળીને ગંધર્વશાસ્ત્રાર્થે એવી વ્યવસ્થા કરી કે હવે શાસ્ત્રાર્થ કરતા પહેલાં તેમા ભાગ લેનાર સૌએ પોતાના મ્હો પગાળીને પોતાને આસને બેસવું વાક્યપતિએ એ પ્રમાણે શરૂઆત કરી ને એનું પરિણામ ધાર્યું આવ્યું કેગળા કરતા જોઈ પડિતના મ્હો-માની ગોળી નીકળી પડી અને તેથી શાસ્ત્રાર્થમા એમનો પરાજય થયો રાજા ધર્મે પોતાનું રાજ્ય રાજા આમને સોંપી દીધું, પણ ગંધર્વશાસ્ત્રના કદાચી રાજા આમે ઉદાર ભાવે રાજા ધર્મને તે પાછું મોખ્યું

આમના રાજ્યકાળના ઉત્તર ભાગમા એના દગ્ધારમા ગંધર્વનો પ્રભાવ ખુબ જાણ્યો હતો તેમના મિત્ર વાક્યપતિને કે જેમણે તેમના જ મમયમા ગઢવહો નામે પ્રખ્યાત પ્રાકૃત કાવ્ય લખ્યું હતું, તેમને પણ જૈન ધર્મમા આવડ્યા અને એમની જ પ્રેરણાથી વાક્યપતિએ ઉપવાસ કરીને મૃત્યુને સેવ્યું એવી કથા છે ત્યારપછી ગંધર્વની પ્રેરણાથી આમે પ્રકાશ જાત્રાસઘ કાઢ્યો, ને એમણે બધા મોટા મોટા તીર્થના દર્શન કર્યા અને અન્તે રાજા છ મ દરજ મા મૃત્યુ પામ્યો ત્યારપછી પાંચ વર્ષે ગંધર્વે પણ પોતાના આશ્રયદાતાની પાછળ પ્રયાણ કર્યું ને અમરપદ પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૬

વિવિધ ધર્મમતો પ્રત્યે ભારતમા જે શુદ્ધ સહિષ્ણુતા પગાતી હતી તે હર્ષરાજાની પછીના રાજાઓમા પણ આપણે જોઈ શકીએ

છીએ જૈન સુખ્યાત રાજા મુજ (૯૭૪-૯૯૫) અને મોજ પણ એજ પ્રકારે ધર્મસહિષ્ણુતા પાળવામા પ્રખ્યાત હતા. લોજરાજાએ ધારા-નગરીમા ૧૦૧૮ થી ૧૦૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું, કથા એવી છે કે એ રાજાએ બધા ધર્મના પડિતોના ઉપદેશ એકઠા કર્યા, પછી એ બધા ધર્મોના પરસ્પર વિરોધભાવમા સત્ય શુ છે ? તે શોધી કાઢવાને તે જોએ સરસ્વતીની આરાધના ૬ માસ સુધી કરી ત્યારે દેવીએ એમને દર્શન દીધા ને બધા ધાર્મિક તત્વોમાથી સત્ય શોધી લેવાનો આ માર્ગ દેખાડ્યો.

“શુદ્ધના જ્ઞાનનું અનણુ કરો, જૈનોના નિયમોને સાચી રીતે પાળો, વેદજ્ઞા પ્રમાણે જીવન આચરો, પરમ(બ્રહ્મ)ના ધ્યાનમા મગ્ન થાઓ.”

પડિતોએ ત્યારપછી આ નીચેનો શ્લોક પણ કહ્યો

“ગમે તેવા બ્રહ્મનીએ હિ સા ન કરો, સરસ્વતીની સેના કરો,
ગમ્ભીર ધ્યાનથી મુક્ત થઈ શકરો-આ બધા ધર્મોનું મૂળ છે.”

આમ એ સૌ પડિતો રાજાને તેના જીવન માટે શુદ્ધાચાર બતાવી શક્યા ૨૭

જે રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા નહોતા, છતાંયે એ ધર્મના માર્ગમા કઈવિધ નાખતા નહિ એવા પરધર્મસહિષ્ણુ રાજાઓના રાજ્યમા તીર્થંકરનો ધર્મ જીવન પ્રચાર ને ઉન્નતિ પામ્યો. આશ્રા અને અયોધ્યાવાળા હાલના સ મુક્ત પ્રાન્તોમા, કાશિમરમા, પાળબમા, ખાસ કરીને રાજપુતાનામા, મધ્ય હિંદ એજન્સીમા અને મધ્ય પ્રાન્તોમા-એમ સમગ્ર ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના સૌ પ્રદેશોમા જૈનધર્મના પ્રચારના ચિન્હ મળી આવે છે. આ વિશાળ પ્રદેશોમા જૈન મહત્ત્વ એટલી ઉન્નત સ્થિતિએ તો ભાગ્યે જ આવેલું કે ત્યાં કોઈ રાજા જૈન હોય, કે જ્યાંની પ્રજા મોટે ભાગે જૈન હોય, પણ જૈનોએ એકંદરે ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું અને ખાસ કરીને રાજપુતાનામા તથા મધ્ય ભારતમા સરકારી જીવન ઉપર કોઈ રીતે જોછો પ્રભાવ પાડેલો નહિ. વેપારને કારણે એ લોક ધનિક છે, અને એ ધનિકતાને તથા તેમના આચાર વિચારને કારણે નગરોમા અને રાજદરબારોમા એમણે પ્રભાવશાલી ભાગ ભજવ્યો છે, ઉંચે અધિકારે ચઢ્યા છે.

ભૂતકાળમા જૈનધર્મે જે સત્તા અને પ્રભાવ લોગવેલો એની સાક્ષી એમના ભવ્ય મન્દિરો ઠરે છે. ધર્મશ્રદ્ધાળુ જૈન ગૃહસ્થોએ મોટા મોટા દાન આપીને એ મન્દિરો વિવિધ સ્થાને બાંધેલા. સંયુક્ત પ્રાન્તોમા કામ્પિલમા, કોસમમા, લલિતપુરમા, (૧૧ મા મૈકામા), પળખમા મોહનામા અને વડાસમા, સિન્ધમા વિરાવ પાને, રાજપુતાના મા અહારમા, જૈસલમેરમા, કાર્લિજરામા, રેનિમા (૬૪૨) અને ખાસ કરીને તો આશુ પર્વત ઉપર, મધ્ય પ્રાન્તોમા અજયગઢમા (૧૨ મા-૧૪ મા મૈકામા), ઘરોમા, મોજપુરમા (૧૦ મા-૧૩ મા મૈકામા), કુડનપુરમા, મઢવામા, ઓંચિયામા (૭૮૩) અને જનમા એવા મન્દિરો બાંધાવેલા છે. વળી આ પ્રદેશમા રાજાહોના (૧૧ મા ૧૨ મા) સૈકામા અને મલિયરના મન્દિરો બાંધાવનારની ધનિકતાના અને કલાકૃષ્ટિના પ્રખ્યાત સ્મારક છે.

ગુજરાતમા જૈનધર્મ.

પુગતન કાળથી જૈનધર્મે ગુજરાતમા જેવું પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવું માગ સારતવર્ષમા પ્રાપ્ત કર્યું નથી. અ. ૨૨ મા તીર્થ કંઠ અરિષ્ટનેમિએ તપશ્ચર્યા કરેલી, અહીં એ નિર્વાણ પામેલા, અહિં પવિત્ર નિરનાર અને શત્રુજય પર્વતો ઉપર ધણા ધર્માત્માઓ મોક્ષ પામેલા વીર મવત ૬૮૦ (૬૬૩) મા અહીં વહ્નલી નગરમા શ્વેતાગ્રન્થ સાધુઓનો મધ્ય મળેલો અને પોતાના ધર્મ-શાસ્ત્રોના અન્થોને વ્યવસ્થિત કરેલા, એ જ વાત પ્રમાણ આપે છે કે ગુજરાતમા પ્રાચીન કાળે પણ શ્વેતાગ્રન્થો કેવું ઉન્નત સ્થાન લોગવતા હતા.

વિવિધ પ્રખ્યાત વશના રાજાઓ ગુજરાતમા જૈનધર્મના છત્રધરો થઈ ગયા છે. ચાવઢા વશના રાજા વનરાજને રાજા થતા પૂર્વે (૭૨૦-૭૮૦) વનમા જૈન સાધુ રાલગુણસરિએ ઉછેરેલો, અને તે પ્રભાવે એ રાજાને પાછળથી જૈનધર્મનો શિષ્ય બનાવેલો. જ્યારે રાજાએ અણહિલવાઢ વન નગર વસાવ્યું, ત્યારે જૈનમત્રોથી ક્રિયા

કરાવી, ને તેમા એક મંદિર બંધાવ્યું ને તેમા પોતે પાર્શ્વનાથનો શિષ્ય છે એમ પ્રતિદ્ધ કર્યું ૨૮

જૈનધર્મના આશ્રયદાતા સૌથી વધારે તો જૌલુક્ય (સોલંક) વંશના રાજાઓ હતા એ વંશનો સ્થાપનાર રાજા મલ્લરાજ (૯૬૧-૯૯૬) ધર્મે હતો તો યૈવ, પણ એણેય જૈન મંદિર બંધાવેલું ભીમ ૧લાના (૧૦૨૨-૧૦૬૪) રાજ્યકાળમા શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક વિમલે આળુ પર્વતના લબ્ધ શિખર પ્રદેશ ઉપર ૧૦૩૨ મા પ્રખ્યાત જૈન મંદિર બંધાવેલા તે હજીસુધી એ વિમલ-વસદિ (વિમલનો વામ) એ નામે આળુને પ્રખ્યાત રાખે છે ૨૯

પણ પ્રખ્યાત હેમચન્દ્રને-એ પ્રભાવશાળી લેખકને પરિભળે જ ગુજરાતમા જૈનધર્મે એકદમ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હેમ ચન્દ્રનું પૂર્વાવસ્થાનું, નાનપણનું નામ ચગદેવ હતું ગુજરાતના ધંધુકામા એક જૈન વેપારીને ઘેર ૧૦૮૮ અથવા ૧૦૮૯ મા એ જન્મ્યા હતા ૩૦ સાધુ દેવચન્દ્રનું ધ્યાન આ બુદ્ધિશાળી બાળક તરફ આકર્ષાયું, એના માબાપની પરવાનગીથી એમણે એ બાળકને શિક્ષણ આપ્યું અને ૮ (૯) વર્ષની ઉંમરે એમને મત આપ્યું, તે પ્રસંગે એમનું નામ હેમચન્દ્ર રાખવામા આવ્યું જૈનવિદ્યાની સર્વ શાખાઓનું એમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, એ યુવકે પોતાના અતૌકિક બુદ્ધિબળે મહત્વનું બધું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, બ્રાહ્મણ વિદ્યાઓમા પણ એ પારંગત થયા ૨૧ વર્ષે એ આચાર્ય થયા, એમનું નામ હેમચન્દ્ર પડ્યું, તથા તેમના ગુરૂને સ્થાને એમને બેસાડ્યા એમના જ્ઞાનથી અને કથાવાર્તામા એમની નિપુણતાથી એ જ જૌલુક્ય વંશનો રાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજ (૧૦૬૪-૧૧૪૩) આકર્ષાયો અને આચાર્યની સાથે એણે મિત્રતા બાધી * આ રાજા પોતાના રણવિજયોથી વિખ્યાત થયો છે, તેમજ એણે લબ્ધ મકાનો બંધાવીને પણ પોતાનું નામ અમર કર્યું છે વળી એને

* સિદ્ધરાજ શબ્દનો અર્થ ' જાદુગરનો રાજા ' છે એ નામ જયસિંહને એટલા માટે મળેલું કે એણે વર્ષેક નામે રાક્ષસને છતીને એની પાસેથી જાદુબળ સિદ્ધ કરેલું હતું

માહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પણ સ્નેહ હતો. જો કે એ પોતે પાળતો તો જૈવધર્મ, છતાંયે અણુહિલવાડ પદ્ધતિના પોતાના દગ્ગાગમા જૈન માધુને તેડાવ્યા પોતાના આશ્રયદાતાની પ્રેરણાથી હેમચન્દ્રે પોતાનું પ્રમિદ્ર વ્યાકરણ સિદ્ધ હેમચન્દ્ર (સિદ્ધરાજને માટે હેમચન્દ્રે લખેલું) અને બીજા અનેક ગ્રંથ લખ્યા. ગળને ઉપદેશ આપીને એ માધુએ પોતાના ધર્મની મહત્તા સાબિત કરી આપી જયમિહ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો તો નહિ, છતાં એ હેમચન્દ્રની પ્રેરણાથી સિદ્ધપુગમા મહાવીરનું મંદિર બધાવી આપ્યું અને આશ્ચર્યની માથે નેમિનાથના દર્શન કરવાને ગિરનારની જાત્રાએ ગયો. કણ્ઠાટકથી આવેલા દિગમ્બર કુમુદચન્દ્ર અને શ્વેતામ્બર દેવચન્દ્ર વચ્ચે એના દગ્ગાગમા મોટો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો, એ સાબિત કરી આપે છે કે એ રાજા જૈનધર્મમાં કેટલો રસ લેતો હતો. શાસ્ત્રાર્થમાં વિજય શ્વેતામ્બરનો થયેલો, પણ એમાં કંઈક દરબારી તર્કટ રચાયું હતું એની કથા છે. આટલું બધું છતાંયે જૈનમંદિરો ઉપર વાવટાઓની ગરગટ્ટીઓ ચઢાવવાની થોડો વખત એ રાજાએ મનાઈ કરી હતી, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે જયમિહ જૈનો ઉપર મદાસર્વદા કૃપાદષ્ટિથી જોતો નહોતો.

જયમિહ ૧૧૪૩ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો અને ત્યારપછી એના ભાઈનો પુત્ર કુમારપાલ શુજગતની ગાદીએ બેઠો. એના ઉપર પણ હેમચન્દ્રે મારો પ્રભાવ પાડ્યો એમણે ગળને ધીરેધીરે જૈન ધર્મ તરફ આકર્ષ્યો અને એમ કરતે કરતે અન્તે તેને જૈન ધર્મની દીક્ષા પણ આપી. કુમારપાલે ત્યારપછી મામાહાર છોડી દીધો, પોતે શિક્ષા કર્યો છોડ્યો ને પોતાના રાજ્યમાં પશુહિંસાનો, માસાહારનો, મધપાનનો અને બુગારનો નિષેધ પ્રવર્ત્યાવ્યે. આ આજ્ઞાઓથી શુજરાત નમુનેદાર જૈન રાજ્ય બનવા લાગ્યું એ ચોજનાઓને બહુ મખ્ત રીતે પગાવવાના પગલા લેવાયા પશુહિંસા છોડી દેવાને માટે કમાઈઓને, તેમને ત્રણ વર્ષમાં મળેલા નફાની સરામરી રકમ આપીને, પોતાના ધધામાં મળતો નફો છોડી દેવાની આજ્ઞા કરી અને બ્રાહ્મણોને યજ્ઞમાં પશુને બદલે અનાજ હોમવાની આજ્ઞા કરી રાજા પોતાને વ્રતમાર્ગે જરાબર આવે

એટલા માટે હેમચન્દ્રે એના ઉપર મખત અકુશ રાખ્યો હતો ને એટલા માટે ચાલતી આવેલી રાજ્યપ્રણાલીમા પણ દેરકાર કરાવ્યા હતા એ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાડવા રાજશેઠ્ઠર પોતાના પ્રવચનામા નીચેની કથા વર્ણવે છે “ કુમારપાલે પ્રાણીહિમાને નિવેધ કર્યા પછી, યોડા જ વખતમા આશ્વિન માસનો ગુરુલપક્ષ આવ્યો. જ્ઞાતેશ્વરી અને બીજી દેવીઓના પૂજારીઓએ રાત્રને જણાવ્યું કે ‘ મહારાજ ! કુળાચાર પ્રમાણે રાત્રએ સપ્તમીને દિવસે ૭૦૦ બકરા ને ૭ પાડા, દુર્ગાદેવીને દિવસે ૮૦૦ બકરા ને ૮ પાડા અને નવમીને દિવસે ૯૦૦ બકરા ને ૯ પાડા દેવીને ચઢાવવા જોઈએ ’ આ સાંભળીને રાજા હેમચન્દ્ર પાસે ગયો અને એમને એ વાત કરી. આચાર્યે રાજાના કાનમા કંઈક કહ્યું, તે ઉપરથી રાજા ઉડીને પૂજારીઓ પાસે ગયો ને દેવીને નૈવેદ્ય આપવાનું સ્વીકાર્યું. રાત્રને મમે દેવીમંદિરમા પશુને આપ્યા, તેમને પૂરીને તાળા માર્યા ને વિશ્વાસુ રાજપુતોને ઘોડી કરવા રાખ્યા બીજે દિવસે સવારે રાજા આવ્યો ને મંદિરના દરવાજા ઉઘડાવ્યા અહીં પવનથી રક્ષાયેલા વાડામા પશુઓ નિરાતે વાગેળાતા હતા. તે જોઈને રાજા બોલ્યો - ‘ બ્રાહ્મણો ! દેવીને એમના ઉપર રૂચિ હોત, તો તો એ એમને ક્યારનીયે ખાઈ ગઈ હોત, પણ એ તો એમ ને એમ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે દેવીને તો મામ ઉપર રૂચિ નથી, માત્ર તમને રૂચિ છે, માટે હવે તો ખમ કરો, જીવતા પ્રાણીની હિંસા કરવાની પરવાનગી આપીશ નહિ ’ બ્રાહ્મણોના માથા નમી પડ્યા. રાજાએ પશુઓને છોડી દીધા, પણ પશુ કરતાં યે વધારે મૂંઝવાન નૈવેદ્ય ચઢાવ્યું ” ૩૧

કુમારપાલે જૈનોના ઘણા તીર્થોની જત્રા કરી અને દેવળ બંધાવ્યા, જૈનધર્મને એણે સ્વીકાર્યો તે પૂર્વે ૩૨ દાત વટે જે માસ લોજન કરેલું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે ૩૨ મંદિર બંધાવ્યા.

પોતાના રાજસ્વામીને આશ્રયે રહીને હેમચન્દ્રે અનેક માહિત્ય ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. જૈનોના સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ એમણે પ્રખ્યાત યોગશાસ્ત્ર લખ્યું છે, તે ઉપરાંત ત્રિપટિચલાકાણ્યવર્તિત નામે વિશ્વ-

ઇતિહાસનો વિશાળ ગ્રન્થ અને કુમારપાલ ચરિત નામે ઇતિહાસનો વિશાળ ગ્રન્થ લખ્યો છે, કુમારપાલ ચરિતમાં ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો ને ખાસ કરીને કુમારપાલનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તત્ત્વર્હસીતિરામના જૈનકૃષ્ણે રાજ્ય ચલાવવાની કળાનું વર્ણન કર્યું છે, અને તે ઉપરાંત ખીજા પણ ગ્રન્થો એ આચાર્યે રચ્યા છે રાજ્યકાર્યભારમાં અને ખીજા રાજનીતિમાં પણ એ સાધુનો પ્રભાવ જણાઇ આવે છે પોતાની આશ્ચર્યજનક બહુશક્તિથી એમણે અફલુત કાર્યો કર્યા વિધેની, અને સાચી પઠેલી એમની ભવિષ્યવાણીની અનેક કથાઓ લખાયેલી છે ગુજરાત છતી લેવાના હેતુએ એક શત્રુ કુમારપાલ ઉપર ચઢી આવ્યો, ત્યારે પોતાના ભયભીત રાજાને આચાર્યે કહ્યું કે 'જૈનધર્મની રક્ષાપાલિકા દેવીઓ રાજ્યને ખચાવશે' કુચ કરતી વખતે શત્રુરાજા પોતાના હાથી ઉપર રાતે ઉઠતો હતો, ત્યારે તેના ગળાની માળા માર્ગમાં ઝાડની ડાળીએ લગાઇ ગઇ, તેથી તેને ગળે ફાસો આવ્યો ને એ મરી ગયો.

૮૪ વર્ષ સુધી પ્રભાવશાળી જીવન જીવ્યા પછી હેમચન્દ્રે ૧૧૭૨ માં ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યો ત્યારપછી થોડે કાળે કુમારપાળે પણ તેજ રીતે દેહત્યાગ કર્યો એનો ભત્રીજો અજયપાલ એની પછી ગાદીએ આવ્યો, તે દુરાશક્તિ શૈવ હતો એણે જૈનો ઉપર જીલમ કર્યો અને કુમારપાલના દરબારમાં મહત્ત્વના ગણાતા પંડિત રામચન્દ્રને તપાવેલા ત્રાળાના પતરા ઉપર બેસાડી એમનો જીવ લીધો.

ચૌલુક્ય વંશનો અમલ પૂરો થયા પછી ૧૩ માં સૈકાની શરૂઆતમાં ગુજરાતની રાજસત્તા ઉપર વાઘેલા આવ્યા તે વંશના રાજ્યકાળમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામે બે ભાઈઓની કુશળતાએ કરીને જૈનધર્મની ખડું ઉન્નતિ થઇ તે બે ભાઈઓ પ્રધાનપદે આવેલા અને પોતાના કાર્યને લીધે પ્રખ્યાત થયેલા^{૩૨} તેજપાળની પત્ની અનુપમાની ગ્રેજીયાથી એ ભાઈઓએ પોતાનું અતુલ ધન એવી રીતે ખર્ચ્યું કે તેને બધાએ જોઇ શકે, પણ ઠોઠાં લુટી શકે નહિ, એમણે આજી, શત્રુજય અને ગિરનાર ઉપર ભવ્ય દેવાલયો બનાવ્યા, તે હજી એમના સ્મારકરૂપે ઉભા છે.

દમ્પણુમા જૈનધર્મ

આજે તો મોટે ભાગે જીર્ણ થઈ ગયેલા દેવાલયો, તેમજ શિલાલેખો અને ગ્રંથો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે મહારાષ્ટ્રમાં તેમજ કાનડી ભાષા બોલતા પ્રદેશોમાં એટલે કે વર્તમાન મુળદંડલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર ભાગમાં, કુર્ગમાં તથા હૈદરાબાદના અને મૈસુરના રાજ્યમાં અનેક જૈનધર્મીઓ હતા અને એ ધર્મ ખુબ ઉત્તતિ પામ્યો હતો એ પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરનાર અનેક રાજાઓ ભેદ્યે તો પોતે જ જૈન હતા અથવા તો કમમાં કમ પોતાના અનેક પ્રજાજનોના એ ધર્મને ઠાનથી અને ખીજી રીતે સારી રીતે આશ્રય આપતા

ઇસ્વીસનના શરૂઆતના સૈકામાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાની (આજના હૈદરાબાદ રાજ્યમાં ગોદાવરીને કાંઠે) પ્રતિષ્ઠાન નગરીમાં હતી તે વેળાની ત્યાંની મહારાષ્ટ્રી-પ્રાચીન ભાષાનો ઉપયોગ શ્વેતા અક્ષરોએ પોતાના ગ્રંથ લખવામાં કર્યો અહીંના રાજા શાલિવાહને (૫ ૪૫ જોશો) સ્થાપેલા રાજવંશમાં થયેલા રાજા સાતવાહને પ્રાકૃત ગાથાઓનો એક પ્રખ્યાત ગ્રંથ રચ્યો કે તેનો સંગ્રહ કર્યો એમ કહેવાય છે જૈનો એની પોતાના ગ્રામ (વિક્ર માદિત્ય, શાલિવાહન, મુજ, લોજ) વિદ્વાન રાજાઓમાં ગણના કરે છે આન્ધ્રવંશનો શાલિવાહન નામ ધારણ કરનાર રાજા પોતાના હોવાનો જે દાવો જૈનો કરે છે, તે ખરે જ સાચો છે કે કેમ તે સંકાર્પક છે, કારણ કે જ્ઞાનવદન માં રાજ્ય કરતા આજ વંશના રાજાઓ આગ્રહી બોદ્ધો હતા અને અમરાવતીના સ્તૂપમાં ગૌતમના ધર્મનું સુંદર સ્મારક કરાવી ગયા છે, એમાં તો કશી સંકા નથી

પશ્ચિમથી પૂર્વ કાઠા સુધીના સમસ્ત દ્વીપકંઠ ઉપર જૈન ધર્મનો પ્રભાવ ફેરી વળ્યો હતો લેખો અને ખીલ્લ સ્મારકો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે મહારાષ્ટ્રી ભાષા બોલતા સમસ્ત પ્રદેશમાં તેમજ કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં ઠંઠ ઓરિસ્સા સુધી (૫ ૩૮ જોશો) એ ધર્મનો પ્રભાવ ફેરી વળ્યો હતો આજના

મદ્રાસ ઇલાકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા પ્રદેશોનો રાજકીય ઇતિહાસ હજી સ્પષ્ટ થવો બાકી છે, છતાંયે શેષગિરિગવે પોતાના *Andhra Karnala Jainism* મા જે કાવ્યસંગ્રહ કર્યો છે તે ઉપરથી બાણી શકાય છે કે આજના વિજાગાપટમ, કૃષ્ણ, નેલોર વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ પ્રચર્યો હતો અને એ ધર્મના દેવળ બધાયા હતા.

પણ જૈનધર્મે મૈથી મહત્વનો ભાગ તો કાનડા પ્રાન્તના ઇતિહાસમાં ભજવ્યો છે એ પ્રાન્ત પ્રાચીનકાળે દિગમ્બર મઘ્મ દાયતુ મુખ્ય ધામ હતું એવી કથા છે કે ૩૯ મા પૃષ્ઠ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે બિહારમાં જ્યારે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ભદ્રબાહુ કેટલાક સાધુઓને લઈ મૈસુર તરફ ચાલી નીકળ્યા ત્યારે એમણે એ ધર્મને આ પ્રદેશમાં આણ્યો દિગમ્બર કથા પ્રમાણે શ્રવણબેલગોલની એક ગુફામાં ભદ્રબાહુનો દેહત્યાગ થયો, અતઃ મમયે ગત ચન્દ્રશુભ્ર એમની સાથે હતો અને તેમની શિષ્ય મહાળીમાં ભજ્યો હતો, એ રાજા પોતે પણ પાદગથી માધુ થયો હતો બાર વર્ષ પછી ચન્દ્રશુભ્રે પણ પોતાના ગુરુ અનુકરણ કરીને-ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યા આ કથાને શ્વેતામ્બરો માનતા નથી, પણ લેવિસ રાઇસ (*■ Lewis Rice*) એને ઐતિહાસિક માને છે, સંશોધકો આ કથાને બનાવટી ગણી કાઢે છે ને કહે છે કે એના મૂળમાં કશુંયે ઐતિહાસિક સત્ય કદાપિ હોય તો તો ઇ. મ. પૂ. ૧ લા સૈકામાં થઈ ગયેલા બીજા જ ભદ્ર બાહુની કથા આ પ્રખ્યાત ભદ્રબાહુને નામે ચઢાવી દેવામાં આવી હોય અને તેથી ચન્દ્રશુભ્રને નામે કહેવાતી કથા પણ બીજા કોઈ મળે હોય.

મોટે ભાગે મમન્તમદ્રે (કથા પ્રમાણે તો ઇ. મ. ૧ લા, પણ ધણુ કરીને ઇ. સ. ૬૦૦ ના અગસામાં), પૂજ્યપાદે અને અક્લર્ જૈનધર્મનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં અને દક્ષિણમાં કર્યો એવી કથા છે કે સમન્તભદ્રે યુવાવસ્થામાં એવી તો કઠોર તપસ્યા કરેલી કે શુવન એમને અકાદ્ થઈ પડ્યું તેથી આહારત્યાગ કરી મૃત્યુ

શોધવાની તેણે ઇચ્છા કરી પણ એમના ગુરુએ એમને વાર્યા અને
 જૈનધર્મના ઉપદેશક બનવાની પ્રેરણા કરી, એમના એ કાર્યમા
 અતિ આગ્રહને લીધે એમણે મમસ્ત ભારતમા પ્રવાસ કર્યો,
 (વિહારમા) પાટલીપુત્ર, (પળબમા) ઠક્કા, સિંધ, વૈદિશ,
 (મધ્ય ભારતમા લિલસા), કરહાટક (પશ્ચિમ ઘાટમા સતારા
 જિલ્લામા કરહાડ), બનારસ અને કાચી (કાજીવરમ) વગેરે
 સ્થાનોએ મમન્તભદ્રે મોટા અનુચર વર્ગ સાથે ધર્મનો ઉપદેશ
 કરવા પ્રવાસ કર્યો એ લેખક પણ હતા એમણે પ્રખ્યાત
 આત્મમીમાંસા નામે જૈન તર્કશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર મળધે
 ગ્રન્થ રચ્યો છે, ખીજા પણ અનેક ગ્રન્થો રચ્યા છે એ જ રીતે
 ધર્મનો પ્રચાર કરવાને હેતુએ પૂજ્યપાદે પણ લાખા પ્રવાસ કર્યા
 ને ઠેક ઓરિસ્સા સુધી ફરી વળ્યા એમનામા અદ્ભુત જાદુશક્તિ
 હતી એમ પણ કહેવાય છે પણ એમનું મહત્વનું કાર્ય તો
 સાહિત્યના પ્રદેશમા હતું જૈનતત્ત્વદર્શન ઉપર અતિનિપુણ
 તાથી ચર્ચા કરી છે, એટલું જ નહિ પણ વૈદ્યકના વિષય ઉપર
 અને વળી ખાસ કરીને વ્યાકરણના વિષય ઉપર પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો
 રચ્યા છે સમન્તભદ્રે પોતાના ગ્રન્થો લખવામા કાનકી ભાષાનો
 ઉપયોગ કર્યો છે, તેવી જ રીતે આમણે પણ એ ભાષાનો ઉપ
 યોગ કર્યો છે, પણ એ બેમાથી એકેયના ગ્રન્થ અત્યારે મળી
 આવતા નથી અકલંકે આત્મમીમાસા ઉપર પ્રખ્યાત ટીકા લખી
 છે, અને ખીજા પણ અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે

ગગ અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજવંશોને આગ્રયે જૈન ધર્મ સૌથી
 વધારે ઉત્તતિને પામ્યો ૩૩

ગગ રાજાઓએ ઇ સ ૨ જા થી ૧૧ મા સૈકા સુધી
 મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાને આવેલા પ્રદેશો ઉપર
 રાજ્ય કર્યું, એ રાજાઓના શિલાલેખો પશ્ચિમમા કુર્જથી પૂર્વમા
 ઉત્તર આર્કાટ સુધી અને દક્ષિણમા મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી
 ઉત્તરમા મુળઈ ઈલાકાના બેલગામ જિલ્લા સુધીના પ્રદેશોમા મળી
 આવે છે કથા એવી છે કે ' ગગ રાજ્યની સ્થાપના મોટે ભાગે

જૈન માધુ મિહનન્દી એ કરી આપી હતી ઉજ્જનના રાજા મહી
 પાલે સૂર્યવંશી રાજા પદ્મનાભને યુદ્ધમાં હાજરો પદ્મનાભના
 પૂર્વજોને ઈન્દ્ર પાનેથી પાત્ર રત્નો મળ્યા હતા, તે એની પાત્રે
 હતા, એની પાસેથી એ રત્નો લઈ લેવાની મહીપાલને ઇચ્છા થઈ,
 પણ તે લઈ લે તે પહેલા પદ્મનાભે એ રત્નો પોતાના દરિય અને
 માધવ નામના બે પુત્રોને આપી દક્ષિણમાં મોકલી દીધા વેદમાં
 એમને મિહનન્દી મળ્યા એમણે એ જાળકોને પદ્માવતી દેવીની
 કૃપાથી રાજ્ય મેળવી આપ્યું પદ્માવતીએ કૃપા કરીને એક ખડગ
 આપ્યું માધવે તેવડે પત્થરનો સ્તંભ કાપી નાખ્યો આ અમરકાર
 ગુલ શકુનરૂપે મનાયો માળ રાજાની સાથે યુદ્ધ કરીને માધવે
 વિશાળ રાજ્ય મેળવ્યું કર્યું, એ રાજ્યની રાજધાની કોલર નગર
 હતું માધવની પછી દક્ષિણનો પુત્ર કિરિય માધવ ગાદીએ બેઠો, ને
 ત્યારપછી ઘણા રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું, પછીના સમયમાં તલગદ
 એમની રાજધાની થયું હતું, એ સૌ રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા
 હતા રાજા મારસિદ ૨ જનો અને રાજમણ ૪ થાનો અમાત્ય
 પ્રતાપી ચામુન્દરાય હતા, તેણે જૈનધર્મને ધુળ આશ્રય આપ્યો
 શ્રવણમેલગોલમાં એણે ઇ સ ૬૮૦ ના અરસામાં અરિષ્ટનેમિત્ર
 ભન્ય દેવાલય બનાવ્યું તેમજ ગોમતેશ્વરની પ્રકાશક પ્રતિમા
 બનાવરાવી વળી એણે ઘણા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે વિદ્વાન નૈમિષ્ય
 એના ગુરુ હતા એ ગુરુના જૈનધર્મ વિષેના પુસ્તકો ઉપર
 દિગમ્બરોને એટલી બધી શ્રદ્ધા છે કે એ એમને સિદ્ધાન્ત વ્યવર્તી
 કહે છે ચામુન્દરાય વળી કાનકી કવિ રત્નો મોટો આશ્રયદાતા
 હતા ચાલ રાજા રાજેન્દ્ર ઇ સ ૧૦૦૪માં ગંગ રાજધાની તલકાક
 હતી લીધી, ત્યારથી એમનો પ્રતાપ ઝાઝો થઈ ગયો એ વંશના
 રાજાઓએ ત્યારપછી પણ રાજ્ય તો કર્યું, પણ આ ફટકા પછી
 ફરી એ ઉઠવા પામ્યા નહિ, એ ફટકો ત્યાંના જૈનધર્મને પણ
 સખત વાગ્યો

રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રદ રાજાઓની રાજધાની પૂર્વે તો નાસિક પાસે
 આવેલા મોરણમાં હતી, પણ ૬ મા સૈકાની શરૂઆતમાં હૈમરાખાદ

રાજ્યમા આપેલા માતરેડમા થઈ એક સમયે એ વરના નાનકો પશ્ચિમ કાઠાના સમસ્ત પ્રદેશોમા મૌઘી બળવાન હતા એ પ્રતાપી રાજાઓમા અગ્રેષ્ઠ ૧ લો (૥ સ ૮૧૫-૮૫૭) પણ હતો, અને તે જૈન પડિત જિનસેનનો શિષ્ય હતો જિનનેને પાદ્યામુદય નામે અન્થ રચ્યો છે અને તેમા પાર્શ્વનાથનું જીવનચરિત કાન્યમા ગાયુ છે તેમજ એમણે આદિપુરાણ અને હરિવંશપુરાણ લખ્યા છે, એ બે પુરાણને દિગમ્બરો જગતના ઇતિહાસના પ્રમાણભૂત અન્થો લખે છે અમોઘવર્ષ વળી જિનનેનના શિષ્ય ગુણમદને પણ આશ્રય આપ્યો ગુણભદ્રે પોતાના ગુરુએ અધુરૂં મૂકેલું આદિપુરાણ સંપૂર્ણ કર્યું ને તેની પૂર્તિરૂપે વત્સપુરાણ લખ્યું રાજા પોતે પણ પડિત હતો ને દિગમ્બરો તો માને ૬ પ્રધોત્તરસમાલિંગ એણે જ લખી છે એ અન્થમા સસાર નમ્બ ધની ચર્ચા માધુની દૃષ્ટિથી કરી છે પવિત્ર જીવન ગાળવાને માટે રાજપાટ છોડી દીધા પછી અમોઘવર્ષે એ પુસ્તક લખ્યું હોય જોઈએ આ રાજાના પુત્ર અને અનુયાયી જ્ઞાણ મળાએ, ચક્રાલયે ગુણભદ્રના શિષ્ય લાજસેનને આશ્રય આપ્યો લોકસેને ઉત્તરપુગણ સંપૂર્ણ કર્યું અને આશરે શાકે ૮૨૦ મા તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ વરના પછીના એક રાજા જ્ઞાણ ૩ જાએ (૮૩૬-૮૬૮) કવિ વોજને આશ્રય આપ્યો છે એ કવિએ મસ્કૃત અને કાનડી બંને ભાષામા રચના કરી છે અને તેથી રાજાએ એને ઝમગચ્ચિચમ્મર્તીનું (બંને ભાષાનો કવિચકવર્તી) પદ આપ્યું છે પશ્ચિમના ચૌલુક્યોએ ૬૭૩ મા રાષ્ટ્રકૂટનો પરાજય કરીને એમની સત્તાનો અન્ત આણ્યો છે હા રાષ્ટ્રકૂટ રૂદ્રે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે વિક્ષણ થતા ધર્માર્થી જૈન બનીને ઈ સ ૬૮૭ મા શ્રવણમેલગો લમા ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામ્યો

ચૌલુક્યોની બે શાખાઓ થી પૂર્વની વાદામિમા અને પશ્ચિમની વેજિમા રાજ્ય કરતી હતી, તે જ કુળની વળી એક ઉપ શાખાએ ગુજરાતમા રાજ્ય કર્યું છે ને જૈનોને આશ્રય આપ્યો છે, તે વિષેની હકીકત ૫૫૦ ઉપર આપી છે દક્ષિણના ચૌલુક્યોએ પણ જૈન ધર્મને સારો આશ્રય આપ્યો છે તેમણે જૈન ધર્મના દેવાલય બધા

વ્યા છે, તેમનો જીવોદ્ધાર કરાવ્યો છે, તેમને દાન આપ્યા છે અને કાનડી મહાપરિત અદિગ્મ્ય (મરણ ૯૦૨) જેવા પડિતોને તથા કવિઓને પોતાના દરબારમાં બોલાવી આશ્રય આપ્યો છે. વ્યંગીના કલતુય રાજાઓએ અને જીવના નાના ગાયોના અનેક રાજાઓએ પણ એ જ પ્રમાણે કર્યું છે.

હોયસન વશના ગરુડાતના ગજાઓ પણ આશ્રયી જૈન હતા. મૂળે તો એ ગજાઓ ચૌલુક્યોના માળડગિકો હતા, પણ ૧૧૧૬ માં મૈસુરમાંથી ચોસ ગજાઓને હાકી કાઢીને એમણે દોરસમુદ્રમાં (હલેન્દ્રમાં) બળવાન ગજા ત્યાંથી તેમનું નામ નીચેની ઘટના ઉપજી પડ્યા વિશે કથા છે. તેમના પૂર્વજ સલ રાજાએ પોતાના જન્મસ્થાન માસાવરમાં (પશ્ચિમ ઘાટમાં અગદિ) પોતાની કુળદેવી વાસન્તિકાની એના મન્દિરમાં આરાધના કરી અને ત્યાં પોતાના ગુરુ જૈનસાધુ સુદત પાસેથી વિદ્યા ભણ્યો. અકસ્માત એક અચ્છડ વાદ્ય વનમાંથી નીકળી આવ્યો અને મલ ઉપર તુટી પડ્યો. સાધુએ પોતાનો ક્ષણ હાથમાં લીધો અને તે મલને આપી કહ્યું “ પોય સલ ” (માન, શમલ) મલે વાદ્યને મારી નાખ્યો. આ અલૌકિક ઘટનાનું સ્મરણ રાખવા માટે એણે વૈષ્ણવ નામ ધારણ કર્યું, ફરીને પાછળથી હોયમલ યદ્ય ગયું રાજા શિવદેવ ? (૧૧૦૪-૧૧૪૧) સુધી હોયમલ રાજાઓ જૈનમાર્ગી હતા, પણ વૈષ્ણવ ધર્મના મમુદ્દારક રામાવર આચાર્યે એને વૈષ્ણવ ધર્મમાં લીધો. તે ત્યારે રાજાએ પોતાનું નામ વિષ્ણુવર્ધન રાખ્યું ૩૪ એની પહેલી રાણી શાન્તલદેવ જૈનધર્મમાં જ ગઈ એ અપુત્ર મળ્યું પામી તેના હુખમાં જ તેના પિતા પણ મરણ પામ્યો. તેથી તેમજ જમાઈ પૈતૃકધર્મથી પતિત થયો તેથી એની માતા મચિકવ્વેને એવો તો મખત આઘાત થયો કે તે એક મામના ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામી ૩૫ પછીના ડેટલાક હોયસલ રાજાઓ પાછા જૈનધર્મવલગ્ની થયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ ધર્મનો પ્રભાવ એમના રાજદરબારમાં પુજા દેખાય છે, અને એમના અનેક પ્રખ્યાત અમાર્યો અને સેનાપતિઓ તીર્થ કરના લકત હતા ૧૪ મા

સૈકાના આરભમા હોયસલ રાજ્યનો અસ્ત થયો અને તેની જ સાથે જૈનધર્મને મળતા પ્રકાણડ આશ્રયનો પણ અસ્ત થયો.

કાનડી લોકોના અને તેમના પાડોશના પ્રદેશના લોકોના ધાર્મિક જીવન ઉપર જૈનધર્મની જે છાયા પડી છે, એનું વર્ણન કર્યું જાય એમ નથી પ્રાચીન કાળે સર્વ સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમા તેઓ મુખ્ય અને અનેક રીતે એકમાત્ર અગ્રેસર હતા, એમની કોઈ પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકતું નહિ ત્યારે આશ્ચર્ય શું જે ૧૨ મા મૈકાના મધ્ય ભાગ સુધી સમસ્ત કાનડી સાહિત્ય જૈન હતું અને પછીના સમયમા પણ કાનડી સાહિત્યમા જૈનધર્મ મહત્વને સ્થાને હતો કાનડી ભાવનાઓની પ્રાચીન અને મહાન સૃષ્ટિ ઉપર પણ જૈનધર્મના સ્પષ્ટ ચિહ્ન પડ્યા છે શિષ્યકળામા પણ એ ચિહ્ન તરી આવે છે આ ક્ષેત્રમા પણ આ પ્રદેશના જૈનો બીજાઓની આગળ નીકળી ગયા છે, એ વાતના સાક્ષી એમના દેવાલયો, વસ્તીઓ, મંદિરો, ગેમ્મતની પ્રકાણડ પ્રતિમાઓ અને બીજા સ્મારકો. ■

દક્ષિણ ભારતમા જૈનધર્મ

મહાવશ તે સિંહલદ્વીપનો મહાકાવ્ય-ગ્રંથ છે તે ના ૫ મા મૈકામા કવિ મહાનામે રચેલો એમા લખ્યું છે કે ' રાજા પળ્લવામ્બની રાજધાનીના નગર અનુરાધપુરમા પણ નિર્ગ્રંથ માધુ ઓના દેવાલયો અને ઉપાશ્રયો હતા આ હકીકત સર્વાંશે વિશ્વા સપાત્ર ન હોય તોપણ એ ઉપરથી એટલું તો માનવું જ ઘટે કે અતિ પ્રાચીન કાળથી જૈનધર્મનો પ્રચાર સિંહલદ્વીપમા થયો હોય, અને ત્યારે તો એ પણ સ્વીકારી લેવું જ ઘટે કે જૈનધર્મે પોતાના જન્મસ્થાનની અને સિંહલદ્વીપની વચ્ચે આવેલી ભૂમિમા તેવારે મળનાચરણ કર્યું હોય. સામાન્ય રીતે એમ માનવામા આવે છે કે ભદ્રબાહુના સમયમા જૈનધર્મે મૈસુર ગહાર દક્ષિણ દ્વીપકંપમા પ્રથમ પગલા ભરવા માળ્યા મદુરા અને રમનદ જિલ્લાઓમા વાઙ્મી લિપિએ લખેલા શિવાલેખો મળી આવ્યા છે હજી પુરેપુરા ઉકેલી શકાયા નથી, પણ તે ઇ સ ના ૩ લ મૈકાના અન્તના કે બીજા

મૈકાના આરંભના હોય એમ ધારવામા આવે છે એ જૈન લેખો છે એમ કેટલાક નશોધરો ધાગે છે, કારણ કે તે સ્થાનોની પાને જ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સહિત જૈનધર્મના દેવાલયોના ભગવાવગેયો મળી આવ્યા છે ૩૭ આ ધાગણા નાચી હોય તો જૈન ધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ ભારતમા અતિ પ્રાચીનકાળથી થયો હતો એમ માનવાને પ્રમાણ મળી આવે

અવગેયો અને ખીલ્લ અનિશ્ચિત માહિત્યો ઠાન તામિલ પ્રદેશમા અને તેની પામેના પ્રદેશોમા જૈનધર્મ પ્રચર્યાનો ઇતિ હામ પણ આપણે ડઇક જાણી શક્યા છીએ એટલું તો નક્કી છે કે જૈનો એ પ્રદેશમા મહત્વનું સ્થાન ભોગવતા હતા અને ત્યાના સમાજ ઉપર ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કાર રેડી શક્યા હતા મર વોલ્ટર ઇલિયટને ૩૮ (Sir Walter Elliot) મતે દક્ષિણના વેપાર તેમજ કાળાના ને કારીગરીના કામ ઉપર જૈનોનો પ્રભાવ ગંભીર છે પણ જૈનોનો મૌથી વધારે ગંભીર પ્રભાવ તો તામિલ સાહિત્ય ઉપર પડ્યો છે બિશપ્ ઓલ્ડવેલ (Bischof Olden) સાચું જ કહે છે કે “ જૈનોનો ઉન્નતિનો (આચાર વિચારની ઉન્નતિનો, ગૃહકીય ઉન્નતિનો નહિ) યુગ તે તામિલ સાહિત્યનો મહાયુગ છે ૩૯ ” મહુરના માલમ્મ ડળમા-કવિનમ્મ પ્રહાયમા-મોટે ભાગે જૈનો હતા, તે વળતના અનેક મુખ્યાત તામિલ ગ્રન્થો એ મહાળના પરિતોએ લખેલા મરળ મમક્ષ ગ્લુ થયેલા ને મહાળનું અનુમોદન પામેલા હતા

મહુરના એ માક્ષરમહાળનો કાળ નિશ્ચિત થયો નથી તામિલ લેખકો એ કાળના ત્રણ જુગ પાડે છે, અને છેલ્લા જુગને ઇ મ ર જા મૈકામા મૂકે છે ખીલ્લો એ જુગને કઇક પરીના કાળમા મૂકે છે જૈનોએ તામિલનો, કાનડીનો અને ખીજી લોક ભાષાઓનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કર્યો, તેથી પણ કઇક અગ્રે, સન્કૃત ભાષાનો બહુધા ઉપયોગ કરનાર તેમના પ્રતિપર્ધી બ્રાહ્મણ પરિતો કન્તા વધારે ઉરે મૂળ નાખી શક્યા હોય

પાળટક વશના નજીઓએ જૈનધર્મને આત્રય આપેલો અને

કંઈક અશે એ ધર્મના આચારવિચાર પણ એમણે સ્વીકારેલા, તેથી તેમની રાજધાનીની નગરી મદુરા દક્ષિણ ભાગના જૈનોનું અગ્રમથાન થઈ પડેલું પૂર્વ કિનારે ઇ મ ૪ થી ૧૦ મા મૈકા સુધી રાજ્ય કરનાર મહાપ્રતાપી વણવ નબ્બાએ પણ જૈનો ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખતા એમની રાજધાની વામોનગર બધા ધર્મોનું ધ્રુવ બિન્દુ હતું, ત્યાં મૌ ધર્મો માથે માથે રહેતા મળિમેલસદ નામે તામિલ ભાષામાં બૌદ્ધ કાવ્ય છે, એ કાવ્યમાં નાયિકા મણિમે ખસઈને, આધુવેશ ધારણ કરીને કાચીના પડિતો પાનેથી વૈદિકના, શંખના વૈષ્ણવના આજીવિકના નિમ્ગળના, સાન્દ્યના વરોપિરના અને જોશાયતના સિદ્ધાન્તો સમજી લેવાની અને તેમાંથી જે શ્રેષ્ઠ લાગે તે સ્વીકારવાની, તેનો પિતા આજ્ઞા કરે છે ચીનો જાત્રાળુ જીએન ત્યાગ ૭ મા મૈકામાં કાચી ગયેલો, તેણે એ ભગ્ય નગરમાં વિવિધ પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મોને માથે સાથે જ ક્ષલતા કુલતા જોયેલા, અનેક જૈનોને જોયેલા એ વાત પણ એ કહે છે એ વાતથી પણ પ્રમાણ મળે છે કે કાચી તે જુગમાં જૈનનું પણ આશ્રય મથાન હતું કથા ■ કે સમર્થ દિગમ્બર પડિત સમન્તભદ્રે (ઇ ન ૬૦૦ ના અરમાં) મન્દિરમાં ચમત્કાર દેખાડીને ત્યાંના ગણ શિવજોડિને શૈવધર્મમાંથી જૈનધર્મમાં આવડ્યો^{૪૦} હતો, અકલ કે ઇ સ ૭૦૦ ના અરમાં બૌદ્ધોને શામાર્યમાં પનાજિત કરેલા તે ઉપરથી ગણ હેમરાતલે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ને બૌદ્ધધર્મને સિંહલદ્વીપમાં હાકી કાઢેલો^{૪૧} પહોરોએ શૈવમાર્ગ સ્વીકાર્યો ત્યારે અને ખાસ કરીને તો મહાવીરના ધર્મના અનમી થતું અને શૈવધર્મના અનન્યભક્ત ચોન રાજાઓના તાબામાં ૧૧ મા મૈકામાં કાચી નગર ગયું અને ત્યાં એમની રાજધાની થઈ ત્યારે ત્યાંથી જૈન ઉન્નતિનો અન્ત આવ્યો

૪ અવનતિ

હિન્દુધર્મના ભરતીને બળે જૈનધર્મનો જોડ થયો છે મહા વીરસ્વામીના સમયથી જ જૈનધર્મને બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ સામે યુદ્ધ મથા એ જવું પડ્યું છે વૈદિક ગ્રાહણધર્મની વડદ અને બૌદ્ધધર્મની

વિરૂદ્ધ વેદના સિદ્ધાન્તો માથે પશુબલિને કાગ્લે અને મમાજ્ઞમા
 ગ્રાહણો બીજા વર્ણો કરતા ઉચ્ચ ગ્ધાન દળાવી બેઠા હતા એ
 પર્વિચિતિને કાગ્લે જૈનધર્મને ગ્રાહણધર્મ માથે યુદ્ધ ચાલતું
 બોલે. અર્હમ્ તત્ત્વને સ્વીકારતા નહોતા, અને તીર્થંરેને બદલે
 બીજા મહાત્માઓને નિર્વાણનો માર્ગ દેખાડનાર માનતા, એ
 તેમના સિદ્ધાન્તોને કાગ્લે તેને બૌદ્ધધર્મ માથે યુદ્ધ ચાલતું
 બૌદ્ધધર્મ થોડા વખત મુઢી તો જૈનધર્મ ઉપર એવું પ્રચ્છન્ન
 દળાણુ થયું કે તેને પોતાના ક્ષેત્રના ઘણા પ્રદેશો ખાલી કરવા
 પડ્યા, એની માતૃભૂમિ બૌદ્ધોનો જ પ્રદેશ થઇ પડી ને ત્યાં એટલા
 બધા વિહાર બધાયા કે તેથી એ પ્રદેશનું નામ જ વિહાર પડી
 ગયું, પણ વખત જતા ત્યાંથી એને ઓમરવુ પડ્યું દક્ષિણમાં ને
 પશ્ચિમમાં તો એ જૈનધર્મની બળબળી કળી શક્યો જ નહોતો
 અને કુમારિલે (આગળે ઇ મ ૭૦૦) અને રાક્ષે (ઇ મ
 ૭૮૮-૮૦૦) ઉચ્ચે માર્ગને ગ્રાહણધર્મ ફરી સ્થાપ્યો ને આખા
 ભારતવર્ષમાંથી બૌદ્ધધર્મને ખસતો થયો આમ એ પોતાની
 જન્મભૂમિમાંથી અમત પામ્યો વૈદિક યજ્ઞકાણ્ડના પુનરુદ્ધારક
 કુમારિલે અને માયાવાદના તથા બ્રહ્મવાદના ગ્ધાપનાર મહાન
 શરે પણ વેદધર્મવિરોધી જૈનધર્મની વિરૂદ્ધ પોતાના મર્વે
 શાસ્ત્રીય આયુધો વડે યુદ્ધ આરંભ્યું ૪૨ નવીન મત વિરૂદ્ધ પ્રાચીન
 મતે આક્રમણ કર્યું ને એ આક્રમણ ધીરેધીરે એવું બળવાન
 થયું કે તેના દળાણુથી જૈનધર્મને નમતું આપવું પડ્યું અને
 જો કે એણે બહુ બળથી પોતાનું નક્ષણુ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા,
 છતાંયે અનેક ગીતે એ નબળો પડી ગયો ને ડગી ગયો.

ગ્રાહણધર્મના પુનરુત્થાનને પશ્ચિમમાં વૈષ્ણવ અને રૌવ મ-
 મપ્રદાયો પણ નવે સ્વરૂપે બળ પામ્યા એ બંને મમપ્રદાયો જૈન
 ધર્મના લય કર શત્રુઓ નિવર્યા અને દખ્ખણમાં એટલે દક્ષિણ
 ભારતમાં એમણે જૈનધર્મ ઉપર પ્રચ્છન્ન પ્રહાર કર્યો.

નાનમસ્ત્વરે અને અર્ષે (૭ મા મૈકામા) તેમજ સુન્દરમૂત્ત
 એ (૮ મા કે ૯ મા મૈકામા), મણિક વાર્કર (૯૦૦ ના

અન્સાના) અને એવા બીજા ગૈવલકતોએ પોતાના લજ્જનોથી ઘણાને જૈનધર્મમાંથી આકર્ષાને ગૈવધર્મમાં લીધા અપ્પર તેવીજ રીતે પશુવ નાજ મહેદ્રવમ્માને શૈવધર્મમાં લીધો, અને ત્યારપછી એ રાજાએ કડયોરનું જૈનમંદિર તોડી નાખ્યું ને શિવમંદિર બાંધ્યું^{૪૩} ચોલવંશના રાજાઓના દગ્ગારમાં તો ગૈવો ખામ આદર પામ્યા એમના પ્રભાવનું ખાસ કાણુ તો એ હતું કે મહુગના પાણ્ડ્ય ગજાઓ, જે ત્યાં સુધી જૈન હતા તે પણ ત્યારે ગૈવધર્મો બની ગયા પાણ્ડ્ય રાજા કુદર (૧૧ મા સૈકામાં ?) એ નકન્યા ગજા રાજેન્દ્રની યેન સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને રાણીના પ્રભાવથી મુન્દરે શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો મુન્દર એવો દુરાગ્રહી શૈવ નિવડ્યો કે જેઓએ તેનું અનુકરણ કરીને શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ તેમના ઉપર વિનાવિવેકે જુલમ કર્યો જે લોકોએ જૈનધર્મ ત્યજ્યો નહિ તેવા આઠેક હજાર પ્રજાજનોને એણે મૂગીએ ચઢાવવાનો હુકમ કર્યો એવું કહેવાય છે કે ‘આ ભાગ્યહીન ધર્મવીરાની પ્રતિમાઓ ઉત્તર આર્ડામાં આવેલા નિવતૂરના દેવાલયની ભીંતો ઉપર કાતરી છે’

જૈનધર્મના બીજા પ્રચરક શત્રુઓ શૈવધર્મના લિંગાયત સમ્પ્રદાયીઓ નીકળ્યા વગર નામના બ્રાહ્મણે લિંગાયત ધર્મની સ્થાપના કરી અથવા તો એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો જસવ જલજુરિ રાજા વિજ્ઞાને (૧૧૫૬-૧૧૮૭) અમાત્ય હતો જૈનો કહે છે કે ‘જસવે વિવેકશૂન્ય બની મહાપ્રચરક બળે અનેક લોકને પોતાના એકેશ્વર સમ્પ્રદાયના શિષ્યો બનાવ્યા અને ગુરુઓની વિરૂદ્ધતા અને બ્રાહ્મણવર્ણવ્યવસ્થાની વિરૂદ્ધતા પોતાના મામાનિક સમ્પ્રદાયનો અતિધણો પ્રચાર કર્યો’ લિંગાયતોએ જૈનો ઉપર અસહ્ય અત્યાચાર કર્યો, તેમના જાનમાલનો નાશ કર્યો, તેમના મંદિરો તોડી નાખ્યા અથવા તેમને પોતાના ધર્મના બનાવી દીધા આ નવીન સમ્પ્રદાયના પ્રચારમાં આચાર્ય દમ્ભાન્ત-રામચંદ્રનું નામ વિશેષ મહત્ત્વનું છે એમને વિષે એવી કથા છે કે એમણે જૈનો સાથે વિવાહમાં ઉતરીને એવી મરત કરી કે હું માઉ માથું કાપી નાખું ને શિવની કૃપાથી જો માત દિવસમાં પાછો જીવતો યાઉ તો

જૈન પ્રતિમાઓનો નાશ કરવો ને તેને સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના કરવી એકાન્તદ-ગમ્યે આ ચમત્કાર કરી બતાવ્યો, પણ જૈનોએ પોતાની ચરત પાળી નહિ, તેથી એણે એમના તીર્થ-કરની પ્રતિમાનું મરતક કાપી લીધું અને પોતાના દેવની મૂર્તિ આગળ ધગવું જૈનોએ આ બાબતની ફરિયાદ રાજ પાસે કરી આચાર્યે પોતાનો ચમત્કાર કરી કરી બતાવવા સ્વીકાર્યું ને વળી ઠણું કે જૈનો પોતાના ૭૦૦ દેવાલય હારવા તૈયાર થતા હોય તો માફ માથું કાપીને બાળી નાખવા પણ તૈયાર છું પણ જૈનો આ વારે મરતમા ઉતર્યા નહિ, તેથી બિજ્જલે એમને ઠપકાવ્યા અને એકાન્તદ-ગમ્યે બન્ધાવેલા વીર-સોમનાથના ગિવમન્દિરને (આજના ધાન્વાડ છાત્રામા આવેલા) અપ્પૂરમા ભૂમિદાન દીધું ૪૬

લિગાયતો પોતાને વીર-ચૈવ કહે છે એમણે થોડા વખતમા તો કાનડી અને તેણુ પ્રદેશોમા માત્ર સ્થાન મેળવ્યું એમનો ધર્મ મૈસુરના અને ઝમ્મરના વોડેયર રાજાઓનો (૧૩૯૯-૧૬૧૦) અને કેલહીના નાયર રાજાઓનો (૧૫૫૦-૧૭૬૩) રાજધર્મ હતો, આજસુધી એ દક્ષિણ ભારતના પાશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમા મોટી વસતિ એ ધર્મ પાળે છે જૈન લોકો માથેનો એમનો સમ્બન્ધ હમેશા દેવભાવભર્યો રહ્યો જણાય છે એક ગિલાલેખ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ૧૬૩૮ મા એક મતાન્ધ લિગાયતો હલેબી ડમાના જૈનોના એઠ મુખ્ય દસ્તિના સ્તબ ઉપર શિવલિંગ કોતર્યું જૈનોએ એ સામે વાધો લીધો ને છેવટે મન્ધિ થઈ સન્ધિની સરત એ થઈ કે જૈનોએ પોતાના મન્દિરમા ચૈવ ક્રિયાકાણ્ડને અનુસરી પ્રથમ ભગ્ન અને તારણુલ આણુવું અને ત્યારપછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી ૪૭

દક્ષિણ ભારતમા ચૈવધર્મ આમ નવે સ્વરૂપે મહત્વ પામતો હતો, તેવે જ સમયે વૈષ્ણવ ધર્મમા પણ પ્રચણ વિકાસ થઈ ગયો હતો પ્રસિદ્ધ આચાર્ય રમાનુજ (૧૦૫૦-૧૧૩૭) (ત્રિચિ નેપની પાસે) થીરગમા વૈષ્ણવ ધર્મના પોતાના વિશિષ્ટદેવ મતનું

સપાદન કરી રહ્યા હતા ને લોકને પોતાના શિષ્યો બનાવ્યે જતા હતા વિષ્ણુ કરતા શિવ મોટા છે એવા મતનો પ્રચાર કરવાનું એમને ચોલ-રાજાએ કહ્યું રામાનુજને એ આજ્ઞા પાળવી પાવને એમ નહિ હતું, તેથી એ ત્યાથી નાશી છુટ્યા હોયમલ રાજા બિદિદેવે એમને આશ્રય આપ્યો અને એમનો શિષ્ય થયો પહેલાના પોતાના સહધર્મીઓ જૈનો પૈકી જેઓએ આ નવા ધર્મમાં આવવાની ના પાડી તેમને ઘાણીએ ઘાવીને પીલાવી નાખ્યા ૪

૧૩૬૮ ના એક લેખ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ત્યાં પછી પણ જૈનો ઉપર વૈષ્ણવોનો અલમ યથેલો એ લેખમાં જણાવ્યું છે કે વૈષ્ણવો પોતાને પજવે છે એવી કૃતિયાઈ જૈનોએ વિજયનગરના રાજા શુકરાયા પાસે કરી રાજાએ તે ઉપરથી આજ્ઞા કરી કે ' પોતાના રાજ્યમાં સૌ ધર્મના લોકોને મમાનભાવે ગહે વાની ને મૈને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે ' લેખમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે ' શ્રવણેલગોવમાં ગોમ્મતની પ્રતિમાને કોઈ બ્રહ્મ કરે નહિ એટલા માટે ત્યાં ૨૦ માણસોનો ચોકીપહેરો મૂક્યો અને જાડિત થયેલા દેવાલયોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા કરી ' ૪

નમાનુજ પછી સો વર્ષે હાનડા પ્રદેશમાં એક ખીજા વૈષ્ણવ આચાર્ય થયા એમનું નામ મન્ન અથવા મ્મનન્દતીષ (૧૧૬૬-૧૨૭૮) હતું એમણે દ્વૈતમતનો પ્રચાર કર્યો, પશ્ચિમકાંડા ઉપર ઘણા લોકો એમના શિષ્ય થયા એ સમગ્રદાયે પણ જૈનધર્મને મોટો ધક્કો માર્યો ૫૦ બેલારી શુદ્ધામાં વસતા નિમ્બ નામે ગ્રાહ્યજી નતિમાં જન્મ પામેલા નિમ્બાર્ક નામના આચાર્યે (૧૩ માં સૈકામાં ?) મેદામેદવાદનો પ્રચાર મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર ભારતમાં મથુરા પ્રદેશમાં કરવા માલ્યો પણ એ આચાર્ય જૈનોને હાનિ કરી શક્યા હોય એમ જણાતું નથી એક લેખ પ્રમાણે તો તેમના સમગ્રદાયને જૈનોએ ઉખેડી નાખેલો, અને પછીથી પાછો ધીનિવાણે તેનો પુનરુદ્ધાર કરેલો ૫૧ પણ જૈનોનો મહત્વનો વિરોધી તો ત્યારપછી તેલુગુ પ્રદેશમાં જાગ્યો એ વિરોધી તે શુદ્ધદ્વૈત સમગ્રદાયના સ્થાપનાર વલ્લભ (૧૪૭૬-૧૫૩૧) નામે

બ્રાહ્મણ હતા મથુરામાં ઉપદેશાયેલા એ મગ્ગદાયનો ખુબ પ્રચાર થયો મથુરા પ્રદેશમાં, રાજપુતાનામાં અને ગુજરાતમાં એણે મૂળ નાખ્યા ખાસકરીને જે અનેક ધનવાન વેપારીઓ પૂર્વે જૈન હતા, તે આ મગ્ગદાયમાં ચાલ્યા ગયા વળી બગાળી આચાર્ય ચૈતન્યે (૧૪૮૫-૧૫૩૩) દૃષ્ટ્યભક્તિના ભજન ગાયા, તેમના ઉપદેશનો આધ્યાત્મિક પ્રવાહ સારા ભારતમાં વહ્યો અને તેમાં અનેક જૈનો તણાયા

હિન્દુધર્મની ચઢતી થતી કળાને કારણે આજે જૈનધર્મના અનેક શિષ્યો તે ધર્મમાં ચાલ્યા ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ અત્યારે એના જે શિષ્યો છે, તેમાં પણ હિન્દુ ધર્મના અનેક આચારવિચાર પ્રવેશ પામી ગયા છે એવી જ રીતે જૈનધર્મમાં હિન્દુધર્મના જે દેવદેવીઓને પૂર્વે સમૂળ સ્થાન નહોતું તે દેવદેવીઓ સ્થાન પામ્યા છે, તથા અનેક પારિભાષિક શબ્દો પણ વેદાન્તને પ્રભાવે તેમના સાહિત્યમાં આજે સ્થાન પામ્યા છે ભાવ નાઓમાં અને સામાજિક જીવનમાં પણ જૈનો ધીરેધીરે હિન્દુભાવ સ્વીકારતા જાય છે

મુસલમાન રાજ્ય નીચે જૈનો.

મુસલમાનોએ ભારત ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યા, ઇ સ ૭૧૨ માં સિંધમાં મુસલમાન રાજ્ય સ્થપાયું, મહમૂદગઝની (૧૦૦૧) અનેકવાર ભારત ઉપર ચઢી આવ્યો, મહમૂદગઝનીએ (૧૧૭૫) પણ ત્યારપછી એ દેશ ઉપર સ્વામીઓ કરી, આ નવી સત્તાને બળે હિન્દુ તેમજ જૈનધર્મ ઉપર જીવંત થવા માગ્યા મુસલમાન ગ્લ-ઉદ-દીન મહમૂદગઝની ચિલગીએ (૧૨૯૭-૯૮) ગુજરાતપ્રાન્ત જીતી લીધો અને એના તરફથી ત્યાં જે જીવંત ગુજરાતી તે ત્યાંના લોક હજીયે યાદ કરે છે મૂર્તિઓ અબડાવી, દેવળો તોડી નાખ્યા અથવા તેમની મરજીદો બનાવી દીધી, ગ્રન્થો બાળી મૂક્યા, બખ્તના લુટી લીધા અને ઘણા જૈનોને મારી નાખ્યા મત્તાબ મુસલમાનોએ જ્યાં દ્રાવિડ રાજ્યો તોડી પાડ્યા ત્યારે ત્યાં દખ્ખણમાં

પણ એમણે એવા જ લયકર જીવન કર્યા એ સમય જૈનોને માટે અતિશય સકટનો હતો. ચૈવ અને વૈષ્ણવ ધર્મમાં અનેક જૈનો ચાલ્યા ગયાથી તેમની સખ્યા નાની તો થઈ જ ગઈ હતી, તેમાં વળી આ મુસલમાનોએ પાછો ઘગરો કરવા માંડ્યો આ મકદમાથી બચવાને નાશી છુટ્યા સિવાય એમને બીજો કોઈ આશ નહોતો. પોતાના ગ્રંથ લખડારેને એમણે લોચરામાં ઘાવી દીધા ને ત્યાં થોડા માધુર્યો મિલાય બીજી કોઈ પ્રવેશ પામી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી તેમના દેવાલયોને મુસલમાની રાજાઓનો કંઈક ઘાટ આપીને એ મતાન્ધોના જીવનમાંથી બચાવી લીધા.

અનેક મુસલમાન રાજાઓએ જૈનોની અગ્નિથી અને તવ વારથી ખુવારી કીધી છે, એ વાત ખરી, તેમને બાળાતકારે વટાળવા માટે જીવન કર્યા છે એ વાત પણ ખરી, પણ એટલા ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે મુસલમાનો અને જૈનો વચ્ચેનો સમ્બંધ સદૈવ વેગલયો હતો એથી ઉલટું એમ પણ જણાય છે કે ઘણા જૈનો ઉપદેશથી પણ મુસલમાન થયેલા. વીર મહાવીર જમશ્યત નામે આરબ ઉપદેશક ૧૩૦૪ માં ભારતમાં આવ્યા, તેમણે પોતાના વાહવિવાહને બળે અને ઉપદેશને બળે દબાવ્યું. અનેક જૈનોને મુસલમાન કર્યા હતા.^{૧૨} મુસલમાનો અને જૈનો વચ્ચે મિત્રતા ભર્યો સમ્બંધ હતો એના પણ અનેક ઉદાહરણ મળી આવે છે. જૈનો જે અલાઉદ્દીનને જૂનીનું ઉપનામ આપે છે તેજ અલાઉદ્દીને જૈનકવિ રામચંદ્રસરિને મોટી લેખે આપેલી,^{૧૩} અને સુલતાન ફિરોઝશાહ તખ્તકે (૧૩૫૧-૧૩૮૮) કીર્ણાલચરિતના લેખક રત્નસાગર ને માન આપેલું. પણવળી મહાન મોગલ બાદશાહોએ પ્રસિદ્ધ જૈન પંડિતો પ્રત્યે ખાસ કૃપાભાવ રાખેલો. મહાટ ચક્રવર્તી [૧૫૫૬-૧૬૦૫] શ્વેતામ્બર સાધુ હીરવિજયસરિને મિત્ર બની રહેલો. જૈનોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને વિષે એ સમ્રાટ એટલો રસ લેતો હતો કે એ પોતે શ્રુતપણે જૈનધર્મ પાળે છે એવી પણ શકા લેવાતી હીરવિજયસૂત્રિના પ્રસ્તાવથી અકબરે ૧૫૬૩ માં એક લખત કરી આપ્યું ને તેમાં શુદ્ધ રાતમાં આવેલા ગિરનાર રાજ્ય અને જ્ઞાનુ પર્વત ઉપરના, રાજગારના (રાજગૃહીના) પચપહાડના, ણિહારમાં આવેના પાર્વતીચ (મ મેતરિખર)

પર્વત ઉપગ્ના તથા બીજા શ્વેનામ્બર દેવાલયોને ધર્મસ્થાન તરીકે ઠરાવી આપ્યા બાદશાહે એ દેવાલયોની પાને જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો, જૈનોને એમની પાસેથી ખુચવી લીધેલા એમના ગ્રંથો પાછા મોખ્યા અને તે ઉપરાત બીજી અનેક રીતે કૃપાદષ્ટિ દેખાડી હીંગવિજયના શિષ્ય વિજયમેન સાથે અને સરત્તર ગચ્છના ગણધન જિનચન્દ્ર માથે પણ અકબરને મમ્બન્ધ હતો જહાંગીર બાદશાહે (૧૬૦૫-૧૬૨૭) તેવી જ રીતે જિનચન્દ્રને તથા એમના શિષ્ય જિનસિંહને પોતાના હરબાગમાં તેડ્યા અને ગતુજયના નક્ષત્ર માટેનું ફરમાન કાઢી આપ્યું, વળી જિનમિહને યુગપ્રવાનનું પદ આપ્યું શાહજહાંએ (૧૬૨૭-૧૬૫૮) પણ એવું જ ફરમાન કાઢ્યું, તેના પુત્ર (પ્રથમ ગુજરાતનો સુબો અને પછીથી એના બાઈએ મારી નાખ્યો ત્યાસુધી થોડાક મમય બાદશાહ) સુરાદશ્વએ તથા બાદશાહ ઓરંગઝેબે (૧૬૫૬-૧૭૦૭) ફરબારી ઝવેરી શાંતિદાસ જૈનને શત્રુજયનો પ્રદેશ, તેની બે લાખની આવક માથે ઇનામમાં આપ્યો એ જ રીતે અહમદશાહે (૧૭૪૮-૧૭૫૪) પારમનાથ પર્વત જગતશેઠ મહતાવરાયને અને એના વાગ્મોને આપ્યો કે જેથી જૈનો નિર્વિદ્ને ત્યાની જાત્રાએ જઈ શકે ૫૪

હિન્દુ ગાંધ્ય નીચે જૈનો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ મુમલમાન રાજાઓના રાજ્યમાં પણ જૈનો નિર્વિદ્ને પોતાનો ધર્મ પાળી શકતા, ત્યાં મુમલમાન સત્તાથી અસ્પૃષ્ઠ અને તેથી સ્વતન્ત્ર અથવા તો અર્ધસ્વતન્ત્ર હિન્દુ રાજાઓના રાજ્યમાં જૈનો પોતાનો ધર્મ સ્વતન્ત્રતાએ પાળી શકે એ તો સહજ સ્વભાવિક છે બેશક તીર્થંકરના અનુયાયીઓનું સખ્યાબળ અને તેમનું મહત્ત્વ પ્રતિસ્પર્ધા શીવો અને વૈષ્ણવો સાથેના વિગ્રહથી ઘટી તો ગયું જ હતું લેખો અને દેવાલયોથી પ્રમાણ મળે છે કે ભાસ્તવર્ષના નૈઋત્ય પ્રદેશમાં જૈન ધર્મના આશ્રયદાતા રાજાઓ મરી પરવાર્યા નહોતા મહાવીરના ધર્મને આશ્રય આપનાર ત્યારેય હતા, એ વાત શ્રવણબેલગોલની ગોમત પ્રતિમાનું અનુકંણ દક્ષિણ કાનડામાં બે સ્થાને થયું છે

એ જ સાબિત કરી આપે છે કારકલમા રાજા વીરપાળએ ૧૪૩૨ માં અને વેદરામા રાજા તિમ્મરાજે ૧૬૦૪ માં એ પ્રતિમા કરાવી હતી જોવા જેવી વાત તો વળી એ છે કે મૈસુરમાં જૈનધર્મને ૧૬ માં સૈકાની અધવચ પ્રિસ્તીધર્મ સામે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડ્યું હતું ૧૫૩૦ ના એક શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે શ્રીરંગનગરનો મુખ્ય પેરિગીયત માં વટલાઈ ગયો હતો તેને સાધુ વિગ્નાન્દે તે ધર્મ છોડાવી દીધો ૫૫

એમના મુખ્ય ધામ ગુજરાત ઉપરાન્ત ગીજ પ્રદેશોમાં પણ હતા ખાસ કરીને મધ્ય પ્રાન્તોમાં અને રાજપુતાનામાં પણ જૈનોનો પ્રતાપ વિશેષ હતો આ પ્રદેશોના રાજ્યોમાં એ મોટા વેપારીઓ ને શરદા હતા અને તે રીતે તેમની મત્તા બારે હતી, વળી રાજ્યોમાં મોટે અધિકારપદે પણ હતા જૈન સાધુઓ અનૌકિક બહુ વિદ્યા બાણતા એમ મનાતું, અને ઠહેવાય છે કે ઉપદેશ રત્નાકરનાં અને બીજા ગ્રંથોના લેખક મુનિશ્વરદાસરિએ (મરણ ૧૪૪૬) એક સ્તોત્ર (સતિકર) ના પાઠથી હુબ્બાળ અટકાવ્યો હતો તેમ જ સિતહીમાં તીડોના ઉપદ્રવથી કર્ણાવનો યનારો નાશ અટકાવ્યો હતો.

જૈન સંઘના તે મમયના પ્રતાપને અને ધનને બળે કળાના પણ ધણા કાર્ય થયા છે ખાસ કરીને તુવાર વચના રાજ્યકાળમાં (૧૪૪૦-૧૪૭૩) જાવિયર પાસેના ખડક ઉપર તીર્થ કરની પ્રતિમાઓ નિર્માઈ હતી, રિશ્વદેવનું અને રાણપુર (રાણકપુર) તુ દેવાલય (બને ૧૫ માં સૈકામાં) બધાં હતાં અને રાજપુતાનામાં કીર્તિસ્તંભો બનાવા હતા.

ઉદેપુરના સિસોદિયા રાજાઓએ જૈનો ઉપર જે કૃપાકૃષ્ટિ દેખાડેલી, તે ઉપરથી રાજપુતાનાના હિંદુ રાજાઓ તેમની સાથે કેવો સમ્બંધ રાખતા તે જણાઈ આવે. ■ બહુ પ્રાચીન કાળથી મેવાડના રાણા એમને આશ્રય અને અનેક હક આપતા આવ્યા છે તેના બદલામાં જૈનોએ પણ એ ગજ્યની નિમકહલાવ નોકરી કરી છે પ્રતાપસિંહને સમ્રાટ અકબરની સેનાએ હરાવ્યો હતો અને એણે પોતે પોતાની નામતી સેનાને વિજેરી નાખી હતી, તેવે

સમયે નવી સેના ઉભી કરવાને માટે એક જૈને એને પોતાનું સર્વ ધન સોંપ્યું હતું એથી પ્રતાપરાણો વિગ્રહ ચાલુ રાખવાને અને અન્તે વિજયી થવાને શક્ત બન્યો હતો. ઉપકારવશ થઈને એ રાજાઓએ જૈનોને પણ ઘણા હક્ક બક્ષ્યા છે ૧૬૬૩ માં મહારાણા ગજસિંહે સનદ કરી આપી તેમાં જૈનોની જમીન ઉપર પ્રાણી હિંસા કરવાનો નિષેધ કર્યો અને ઠગવ્યું કે એમના પવિત્ર સ્થાનમાં જે પ્રાણી જાય તેમને ગ્રહણ આપવું, અને જે પ્રાણી એને કમાઈખાને લઈ જવાના હોય, તેમને જ નહિ પણ જે ત્યાંથી નાગી છુટી એમના ગ્રહણ નીચે જતા ગદ્દા હોય તેમને પણ ગ્રહણ આપવું બાકરોલના એક સ્તંભ ઉપર મહાગણા જયમિંહે ક્રોત-ગવ્યું છે કે 'ચોમામામા ઉલરાઈ આવતા અનેક જન્તુઓનો નાશ થાય નહિ, એટલા માટે આપાદી એકાદગીથી માટીને ગરુપૂર્ણિમા સુધીના ચોમાસાના ચાર મહિનામાં ડોઈએ તળાવનું પાણી ઉલે ચવું નહિ, ધાત્રી ફેરવવી નહિ કે માટીના વામણ ઘડવા નહિ' ૧૫

જાણવા જેવું છે કે ૧૫ માં મંકામાં પણ ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મનો પગ ગ્રિથ હતો. જોગરાનો (પત્તણમાં) ગબ્ત નરેન્દ્રગન્ધ ૧૪૮૭ માં ગબ્ત કરતો હતો, તે એક પ્રકટ વિક્ષેપ પછી થોડા જ સમયમાં જૈન થયો હતો ૧૬

મુધારા.

મુસલમાનોની મૂર્તિપૂજા વિરોધના વલણને લીધે હિંદુઓમાં પણ અનેક ધર્મમુધારકો ઉભા થયા તેઓએ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ પ્રચણ્ડ વિરોધ ઉભો કર્યો એવા પુરૂષોમાં કપીર (૧૪૭૦ ના અર મામાં), નાનક (૧૫૦૦ના અરમાંમાં) અને રાદુ (૧૫૭૫ ના અરમાંમાં) એ મુખ્ય હતા, તેમણે ઉત્તર ભારતમાં પ્રબળ વિરોધ ઉઠાવ્યો અને પોતપોતાના અલગ મંત્રપ્રદાય સ્થાપ્યા, એ મંત્રપ્રદા યોએ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધના મુદ્રાલેખવાળા પોતાના વાવટા ઉડતા કર્યા

તે સમયે જૈનોમાં પણ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ ઢોલાહલ મચાવ નાં ઉભા થયા અમદાવાદમાં શ્વેતાચળા પથનો લોકાસા નામે

પ્રસિદ્ધ વેપારી (લઢીયો) હતો એ ૧૪૫૧-૫૨ માં અન્થોની વ્યવસ્થા રાખવાને એક મન્દિરમાં જતો આવતો કાળે કરીને ખવાઈ ગયેલા એક અન્થ ઉપર એની નજર પડી એનો સમૂળો નાશ ન થઈ જાય એટલા માટે એ અન્થની ખીજી પ્રત કરાવી લેવાની એને જરૂર લાગી એ મન્દિરનો વહીવટ તે વેળાએ જ્ઞાનજી નામે સાધુના હાથમાં હતો, તેમની પાસે એણે એ અન્થ માગી લીધો, જ્ઞાનજીએ ત્યાંપછી ખીજા અન્થો પણ એને આપ્યા લોકાશાએ એ અન્થોની નકલો કરાવી લીધી એ અન્થો વાચવાથી એને જણાયું કે એ અન્થોમાં તો તે સમયે મન્દિરમાં આવતી મૂર્તિપૂજા હતી જ નહિ, વળી જે આચારો તે વખતે જૈનધર્મમાં પળાતા તેમાંના પણ અનેક એ અન્થો પ્રમાણે ધર્મસમ્મત નહોતા આથી એણે વિશેષ સંશોધન કરવા માંડ્યું અને નકલ કરવા જે અન્થો એણે આપેલા, તેમાંના ઘણા સૂત્રોની નકલ પોતાને માટે કરી લીધી એ બધા અન્થોના સંશોધનથી એ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે અપભ્રંશ થયેલા જૈનધર્મમાં સુધારો કરવો અને તેને પાછો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આણવો બેશક જ્ઞાનજીને તો એ દેવવી શક્યો નહીં અને ખીજા અનેક સાથે એણે એ વિષે વાતો કરી, પણ કોઈએ એને મરમતિ આપી નહિ, છતાં આખરે એ પોતાનું ધાર્યું કરી શક્યો, ઠારણ કે શત્રુજય પી જાત્રા કરીને એક મઘ અમદાવાદ થઈને જતો હતો તેને એણે પોતાના મતનો કરી નાખ્યો પણ જ્યાં સુધી આચાર્ય થઈ શકે એવો માધુ કોઈ મળે નહિ ત્યાં સુધી નવો સમ્પ્રદાય રચાવી શકાય નહિ માળજી નામે એક શ્રાવક આ સમ્પ્રદાયનો સાધુ થયો, એટલે એ સંકટ ટળ્યું અને ૧૪૬૭માં એ પોતે પણ સાધુ થયો લોખનો (લુખનો) અથવા તો લુખાજના મઘનો એ પ્રથમ ગણધર થયો ને ત્યારપછી એના શિષ્યો એ પદે આવ્યે ગયા.

પડીથી લોકામતમાં પણ લાગવિલાગ પડી ગયા સુરતનો એક જૈન સાધુ થઈ ગયેલો તે કીરના પુત્ર જ્ઞાનજીએ વળી લોકામતમાં સુધારો કરવા ધાયું એણે જોયું કે લોકાજીના ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે જરાબર ચાલતા નથી એણે નવો સમ્પ્રદાય રચાવ્યો.

ને સમય જતાં એ સમ્પ્રદાય એવો પ્રગયો કે તે લોકામતના ધર્મ-
સિધ્ધાન્તોનો રક્ષણકર્તા થઈ પડ્યો ૧૬૫૩ માં મ્યપાયેલો આ
સમ્પ્રદાય ગુજરાતમાંના અનેક શ્રાવકોને પોતાના શિષ્ય બનાવી
ગકયો ને કુટિયા (ગોધનાર) સમ્પ્રદાયને નામે પ્રસિદ્ધ થયો એ
નામ માનપ્રદ છે હુદિયા પોતાને સ્વાનુવાસી કહે છે, કારણ કે
ધર્મના મર્વ વ્યવહાર મન્દિરમાં નહિ, પણ સ્વાનુમાં (ગણપતમાં)
કરે છે મધ્યામાં આજે સ્થાનકવાસીઓને દિગમ્બરો મળીને
મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો જેટલા લગભગ છે અને તેથી જૈનધર્મના
ત્રીજા સમ્પ્રદાય જેવો એમના સમ્પ્રદાયને ગણી શકાય છતાંયે એ
સ્થાનકવાસીઓ પોતાને શ્વેતામ્બર જ માને છે, કારણ કે થોડાક
મતભેદને બાદ જતાં ઘણી રીતે એ શ્વેતામ્બરોને મળતા છે એ
સમ્પ્રદાય ૩૨ ધર્મશ્રન્ધાને (સૂત્રોને) માને છે લોકાએ તો
૩૧ને જ સ્વીકાર્યા હતા, વ્યવહારસૂત્રને એણે બાતલ માન્યું હતું
પણ ત્યારપછીના સ્થાનકવાસીઓ એને પ્રમાણભૂત માને છે ધર્મ-
શ્રાવમાં તો સ્થાનકવાસીઓ શ્વેતામ્બરોથી અનેક રીતે ભિન્ન
છે તેઓ મૂર્તિપૂજને માનતા નથી, મન્દિર રાખતા નથી ને જાત્રા
ઉપર પણ બહુ શ્રદ્ધા રાખતા નથી એમનામાં વળી પાછી
શાખાઓ છે ને તે માધુલ્યવન અતિશય પ્રગળલાવે પાળવાનો
આશ્રય રાખે છે

લોકાએ અને ત્યારપછીના એના સમ્પ્રદાયવાળાઓએ માત્ર
મૂર્તિપૂજા સમ્પ્રન્ધે જ નહિ, પણ એકઠરે આચારવિચાર સમ્પ્રન્ધે
સુધારો કરવાના પ્રયત્ન કર્યા એ સમ્પ્રદાયના વિરોધીએ એના
નવા આચારવિચાર સામે ગમે એટલો કોલાહલ કર્યો, પણ જૈન
ધર્મમાં કેઈ નીચેથી ઉપર સુધી સુધારો કરવાની જરૂર છે એનો
સ્વીકાર કર્યા વિના તો એમને છુટકો ન જ થયો, કાગણ કે વખત
વહેતા સાધુઓના સામનમાં અને નિયમનમાં ધીરે ધીરે શિથિલતા
આવી ગઈ હતી મહાવીરે ચોજેલા ૬૬ સૂક્ષ્મવ્રત બહુ શિથિલતાએ
પળાતા, અને કેટલાક વિષયમાં તો એ વ્રતની વિરૂદ્ધ જ આવરણ

યતા હતા ચાતુર્માસ નિવાસની બીજી ઋતુમાં એક સ્થાને લાભા
વખત સુધી રહેવાનો જે નિષેધ હતો, તેનું ઉત્થાપન થયું હતું
અપરિગ્રહનું વ્રત બરાબર પળાતું નહોતું, સાધુઓ અનેકવાર સસાગના
મોહમાં તણાતા, મંદિરોનો કળજો કરી બેસતા અને પોતાની ધાર્મિક
ફરજો ચૂકતા ઘણા ય ઉપાશ્રયના ગણધરો સ્વરનાર્યની અને બીજી
હિન્દુ આચાર્યોની પેઠે હાથીએ અને સુખપાલોએ ચઢીને વિહંગતા,
અનુચરો અને સેવકો રાખતા અને શાવકશિષ્યો તરફથી દાનનું
અતુલ ધન વિલાસમાં ઉડાવતા આ સ્થિતિની મામે વિરોધ કર-
વાનો પ્રયત્ન અનેક અન્તર્દર્શી નેતાઓએ કરેલો, પણ એમને
જોઈએ એટલા અનુયાયીઓ નહિ મળેલા ૧૭ મા સૈકામાં શુજ-
રાતના દ્વેતાગ્નશેમાં જડવાદ બહુ ભરાઈ ગયેલો જણાય છે,
એથી સામાન્ય રીતે મર્વત્ર શિયિલતા અને નિરકુશતા વ્યાપી
ગઈ ઉચી ભાવનાએ અને શુદ્ધ ધર્મે પ્રેરાયેલા પુરૂષોએ પોતાના
શિષ્યોના સખળ દળ બાધ્યા અને તેમણે સાધુજીવનની ઉચ્ચ
ભાવનાઓ પાછી ભાવવાના પ્રયત્ન કર્યા પ્રાચીન અને સૂક્ષ્મ
સાધુવ્રતને ફરી સ્થાપવા જે પુરૂષોએ સખળ પ્રયત્ન કર્યા, તેમાં
આ સુખ્ય છે જ્ઞાનન્દપન, સત્યવિજય, વિનયવિજય અને યશોવિજય
(૧૬૨૪-૧૬૮૮) છેલા બેએ તો ગ્રન્થો લખીને પણ પોતાના
પ્રયાસ અનેક રીતે સફળ કર્યા વિનયવિજયે લોકપ્રસાર લખ્યો
ને તેમાં જૈનધર્મના સર્વે વિષયોના સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ કર્યો
યશોવિજયે શુજરાતીમાં અને સસ્કૃતમાં મોએક અથ લખીને
નામના કાઠી આ આચાર્યોને અનુસરનારા સાધુઓએ કેશરીઆ
વચ્ચ પહેર્યા ને એ રીતે દ્વેત વચ્ચ પહેરનારથી જુદા પડ્યા આ-
પણ એ સર્વેની સમ્પ્રદાયનો સઘ છે અને પોતાની આદર્શ જીવન
ચર્ચાને કાળે અત્યન્ત માન પામે છે

તેવી જ રીતે દિગમ્બરોમાં પણ અનેક ફેરફાર થઈ ગયા છે
સાધુઓએ દિગમ્બર રહેવું એવું પ્રખર શાસન ઈ મ ના પહેલી
નહસ્તાગિહના છેલા સૈકાઓમાં શિયિલ થઈ ગયું હતું, એમ એ
સમયના લેખકોની સખ ફરિયાદો ઉપરથી જણાઈ આવે છે

મુસલમાનોએ દિગમ્બર યતિઓની ઉપર જીલ્લમ શુભર્યો ને તેથી વિનાવશ્વે કરવું એમને અશક્ય થઇ પડ્યું ત્યારપછી તેના મુનિઓ પણ લોકસમાજમા ભળવા લાગ્યા, તેથી પણ વસ્ત્ર પહેરવાનો રિવાજ પડ્યો એ રિવાજને વસત્તવાતિના (૧૨૦૦ ના અન્સામા) લેખકે અનુમોદન આપ્યું છે જે દિગમ્બરો એને અનુમર્યા, તેઓ વિશ્વ (વિશ-અથવા વિસ-) પચી, એટલે કે સર્વ સામાન્ય, સરળ પથને અનુમરનારા કહેવાયા પ્રાચીન સપ્ત મતને માનનારા તે આ રિવાજની વિરુદ્ધ થયા, એવો વિગેધ કરનારમા મુખ્ય પદ્ધતિ મનારમીદાસ હતા, તેમણે ૧૬૨૬ ના અગ્મામા આશ્રમા તૈરાપન્યા નામે સમ્પ્રદાયની સ્થાપના કરી ૬૦

વર્તમાન સ્થિતિ.

રાજકીય જીલ્લમોના અને વિરોધી ધર્મોના ત્રાસના વિધ્ન બ્રિટિશ રાજ્યકાળમા ન હોવાથી જૈનો પોતાના ધાર્મિક આચારો સ્વતંત્રતાએ પાળી શકે છે જૈનો પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ વેપારીઓ તો હતા જ, તેમા વળી અગ્રેજી રાજ્યે શાન્તિ ને વ્યવસ્થા દેશમા સ્થાપી તથા વેપાગના સાધનો વધાર્યા, તેથી જૈનોની સ્થિતિ મુધરી ને વેપારીઓ ધનાઢ્ય થયા ભૂતકાળના જૈનોનું અનુકંણ કરીને મોટા મોટા શેડીઆએ અને શરદેશએ મોટા મોટા દાન આપીને તીર્થ કરે પ્રત્યે ગ્રહાભાવ પ્રદર્શિત કવ્વામા અને દયા ધર્મ કરીને સત્કર્મ સચી લેવામા કચી પાછી પાની કરી નથી શેક હડીસિ હે ઇ સ ૧૮૪૮ મા અમદાવાદમા ૧૫ મા તીર્થ કર ધર્મગાથનુ શ્વેત મર્મગુ મોટું દેવાલય બન્ધાવ્યું, તેમજ બીજા અતિ મૂલ્યવાન મકાનો છેલ્લા મૈકામા બન્ધાયા છે, તે એ સઘની ધનશાલિતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે

બહાગનો આવડો મોટો પ્રતાપ છતાં સઘનું સખ્યાબળ ધીર ધીર ઘટતું જાય છે આ વસ્તુસ્થિતિને જોટી ઠહી શકાય એમ નથી, અને સર્વજ્ઞે પોતે જ એવી ભવિષ્યવાણી લાખી હતી એવા ખ્યાલથી આ વસ્તુસ્થિતિ મળધે જૈનો પોતે પણ એક કરે

છે મહાવીરના ધર્મના અનુયાયીની સખ્યા ઓછી થવાનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે અનેક જૈનો હિંદુ થઈ જાય છે. લોકો જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું સાચું સ્વરૂપ બહુ ઓછું જાણે છે, અને ધર્મના અન્ય તથા બીજા પ્રમાણબૂત અન્યનું વાચન તો વળી એથી ઓછું કરે છે. જૈનધર્મની અને હિંદુધર્મની કેટલીક ધર્મક્રિયાઓ અને દેહ તથા આત્મા, પુનર્જન્મ અને ઈર્મ આદિ ઉપરના સિદ્ધાન્તો સહેજમાજ એક બાદ કન્તા લગભગ સરખા જ છે, ત્યારે જૈન હોઈએ તો ય શુ ને ન હોઈએ તો ય શુ એમ પણ ઘણા માને. ■ હિંદુ આચાર વિચારનો સ્વીકાર કરવાથી, વળી હિંદુ દેવતાઓની પૂજાનો પણ સ્વીકાર કરવાથી અને તેમના પર્વો પાળવાથી બ્રાહ્મણોના અને જૈન મુનિઓના ધર્મ વચ્ચેના ભેદની રેખા ધીરે ધીરે ઓપી થતી જાય છે અને તેથી અનેક જૈનોની ધર્મભેદની લાગણી નરમ પડતી જાય છે ને વસ્તિપત્રકને પ્રસંગે પોતાને જૈન નહિ, પણ હિંદુ લખાવે છે. ભારતવર્ષના છેલ્લા કેટલાક વસ્તિપત્રકના આકાંક્ષા નીચે આપ્યા છે તે ઉપરથી આ રીતે જૈનોની વસ્તિ કેટલી ઝડપે ઘટતી જતી જાય છે તે જણાયે.

૧૮૯૧	૧૪ ૧૬ ૬૩૮	જૈનો
૧૯૦૧	૧૩ ૩૪ ૧૪૮	,,
૧૯૧૧	૧૨ ૪૮ ૧૮૨	"
૧૯૨૧	૧૧ ૭૮ ૫૮૬	,, ૧૧

પ્રથમ સાધુઓએ અને ત્યારપછી છેલ્લા જમાનામાં શ્રાવકોએ પણ જૈનધર્મની આ અવનતિ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા માડ્યા છે. આગળ જણાવેલા યશોવિજયને માર્ગે અનુસરનારા વિજયાનંદ આ દિશાએ પ્રયત્ન કરનાર સ્નેહાગ્રહ સાધુઓમાં મુખ્ય હતા. તે આત્મારામજીને (૧૮૩૭-૧૮૯૭) નામે પ્રસિદ્ધ છે, એમણે પોતાના સઘમાં કઠોર નિયમન પાત્ર પ્રવર્તાવ્યું છે એટલું જ નહિ સાથે સાથે સાહિત્યપ્રદેશમાં પણ મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે એમણે લોક શૈલીમાં અનેક અન્યો લખ્યા છે, અને એમ કરીને જૈન મિદ્ધાન્તોના પ્રચારનું ક્ષેત્ર વિશાળ કર્યું છે. આપણા સમયમાં આચાર્ય

વિજયધર્મસૂરિએ (૧૮૬૮-૧૯૨૨) જૈન મિધાન્તોના પ્રચાર માટે પ્રબળ પ્રયાસો કર્યા છે આ પ્રતાપી પુરુષનું પૂર્વાવસ્થાનું નામ મૂલચન્દ્ર હતું, કાઠિયાવાડમાં મહુવા ગામે એમનો જન્મ થયો હતો અને ૧૯ વર્ષને વયે આચાર્ય તદ્વિચ્છ્રજીના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી હતી શાળાની એમની ઠાર્યવાહીથી તે એમના માળાપ અને શિક્ષકો નિરાશ થયેલા, પણ એમની ધીરશક્તિ અને ખતથી પછી એમના બધા મહાધ્યાયીઓ કરતા આગળ નીકળી ગયેલા કાઠિયાવાડમાં, ગુજરાતમાં, ગજપુતાનામાં, નગરોમાં અને ગામડાંમાં મધ્યમનો ઉપદેશ આપતા ઉઘાડે પગે ને ઉઘાડે માથે વિચર્યા ગ્રાહ્યો નામ્નિક કહીને જૈનોનો તિગ્ગકાર કરે છે, પ્રાચીન ગ્રાહ્યો ધર્મના મુખ્ય ધામ કાળીમાં ગ્રાહ્યોનો એ તિગ્ગકાર એમણે જીતી લીધો ને ત્યાં જૈનપાઠશાળા તથા જૈન પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું ત્યારપછી એ બિહારમાં ને બંગાળમાં વિચર્યા અને ૧૯૧૧ માં પાછા ગુજરાતમાં આવીને એમણે પાલીતાણામાં યશોવિજય જૈન ગુરુકુલ સ્થાપ્યું વળી પાછા ત્યારપછી સમુક્ત પ્રાન્તોમાં અને ગજપુતાનામાં વિચર્યા અને જોધપુરમાં પ્રથમ જૈન સાહિત્ય પરિષદ ભરી એમ સતત પોતાના પ્રયાસો કરતા કરતા એમણે ૧૯૨૨ માં દેહ ત્યાગ કર્યો વિજયધર્મસૂરિનું કાર્ય માત્ર મગઠનના ને લોકવ્યવહારના જ ક્ષેત્રમાં સંકેતાર્થ રહ્યું નહોતું, સાહિત્યના પ્રદેશમાં પણ હતું એમણે સન્નૃતમાં, ગુજરાતીમાં અને હિન્દીમાં અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે અને એમાં જૈનધર્મના તાર્કિક અને નૈતિક વિષયોનું અતિ સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ પ્રકારનું નિરૂપણ બતાવ્યું છે વળી અનેક ગ્રન્થોનું અને લેખોનું એમણે મગોધન અને મરક રણ કર્યું છે, તે ઉપરથી ઇતિહાસનું અને શિલ્પશાસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન કેવું વિશાળ હતું અને એમની વિવેચના ભૂધ કેવી તીક્ષ્ણ હતી એનું પ્રમાણ મળી આવે છે વળી એમણે અનેક મરકત અને પ્રાકૃત ગ્રન્થોને નાશ પામતા બચાવવા એકઠા કર્યા, અને પોતે જ સ્થાપેલા યશોવિજય જૈન પ્રત્યમાલામાં છપાવી પ્રકટ કર્યા તેમજ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રન્થોનો ઐતિહાસિક રસપ્રદમાં સંગ્રહ કર્યો ભારતના તેમજ યુરોપના લગભગ સર્વે જૈન સંશોધકો

સાથે તેમનો અવિરત પરવ્યવહાર ચાલતો અને તેમને અગમ્ય અને કંઠણ પ્રશ્નો ઉઠેલી આપીને તથા પુસ્તકો અને લેખો મોકલીને તેમના અભ્યાસમાં સહાયતા આપતા આ ગ્રન્થનો લેખક પણ અનેક ક્ષેત્રે એમનો કણી છે મદવાડથી એ પ્રતાપી પુરુષનો અત અકાળે આબ્યો, પણ એમનું જીવનકાર્ય એમના શિષ્ય આચાર્ય વિજયેન્દ્રસૂરિ એમને જ અનુભરીને આગળ ધપાવી રહ્યા છે ૬૨

સ્થાનકવાસીઓમાં સાધુ રત્નચંદ્ર બહુ માનાસ્પદ ગણાય છે એ કાઠિયાવાડમાં મરોઢામાં જન્મેલા પરણ્યા પછી ત્રણ વર્ષે એ મના પત્ની મરણ પામ્યાથી પદર વર્ષની વયે એમણે સસાર છોડ્યો એમણે સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં ઘણા શ્રેષ્ઠ લખ્યા છે અને કેશરીચંદ મજારીએ તૈયાર કરેલો અર્ચમાળથી શુદ્ધ કૌશ પ્રકટ કર્યો છે

જૈનો પોતાના ધર્મમાં રહે અને એમનામાં એકતા બળ જામે એને વિષે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકાથી શુદ્ધ શ્રાવકોને પણ સમજાઈ છે ૬૩ રાજચંદ્ર રવજીમાઈ (૧૮૬૮-૧૯૦૦) મોરબી રાજ્યના ગ્રહીશ હતા, ધર્મે સ્થાનકવાસી જૈન અને ધર્મે ઝંવેરી હતા પોતાની માતૃભાષામાં કવિ તરીકે એમણે નામના મેળવી હતી અને તે જવિને નામે જ જોળખાતા વાઠાપાડાના બેદ તરફ દૃષ્ટિ નહિ રાખતા સમસ્ત જૈનધર્મના હિતને માટે નૌ જ નોએ માથે મળીને પ્રયાસો કરવા, એ વિચારને મૌથી પ્રથમ અને મહત્ત્વનું સ્થાન એમણે આપ્યું

લેગા મળીને સૌએ પ્રયાસો કરવા એ વિચારને વ્યવહારિક સ્વરૂપ પ્રથમ દિગમ્બરોએ આપ્યું ૧૮૬૩ માં એમણે મારતઘાવ દિગમ્બર જૈનમહામ્માં સ્થાપી, અને તેનું મુખ્ય ધામ (મધ્ય પ્રાન્તોમાં) મુદ્દમાં રાખ્યું ૧૯૦૩ માં શ્વેતામ્બરોની પહેલી કોન્ફરન્સ મારવા ડામાં ભરાઈ, અને તેનું મુખ્ય ધામ મુબઈ ઠર્યું ૧૯૦૬ માં સ્થાનક વાગીઓએ પહેલી કોન્ફરન્સ ભરી અને તેનું મુખ્ય ધામ અજમેર ઠાવ્યું આ બંધી કોન્ફરન્સોનો હેતુ એક જ પ્રકારનો છે દરેક સમ્પ્રદાયના અનુયાયીઓએ એકઠા થવું અને હિન્દુઓના, મુસલમા

નોના તેમજ ખ્રિસ્તિ-પાદરીઓના આક્રમણથી ધર્મનું રક્ષણ કરવું કંઈક અશ્યે કોન્ફરન્સોના અને કંઈક અંગે એ કોન્ફરન્સોને અનુ-મરનારા સ્થાનસ્થાનના મહાજનોના તેમજ સભાઓના વિવિધ પ્રયત્નો દ્વારા એ હેતુ પાર પાડવાની ધારણા છે. દેશી તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં વર્તમાનપત્રો તથા માસિકો તેમજ ચોપડીઓ અને ચોપાનીયા પ્રમુદ્ધ કળામાં આવે છે પ્રાચીન ગ્રંથો છપાવવામાં આવે છે, પુસ્તકાલયો સ્થાપવામાં આવે છે, પડિતોને અને વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપવામાં આવે છે, રાજાઓ અને ઉપદેશકો તૈયાગ કરનારી મંદિરો સ્થાપવામાં આવે છે, મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવે છે, વિધવાશ્રમો, અનાથાશ્રમો, પાનગપોળો વગેરે હિંતદાત્રી મંદિરો સ્થાપવામાં આવે છે અથવા તે સ્થાપવામાં આવે છે.

સમસ્ત ભારતવર્ષના સમસ્ત જૈન મંદિરોને એકત્ર કરવાના પ્રયત્ન માટે ઇ સ ૧૮૬૬ માં Jain young men's association સ્થપાયું ને ૧૯૧૦ માં એણે પોતાનું નામ ભારત જન મદમહન રાખ્યું પરંપુ લડતા સમપ્રદાયોમાં એકતા સ્થાપી અને ઉત્તરિને માટે ઉપાય યોજવા એ હેતુએ આ મંદિરે અગ્રપદે ગાખ્યા છે એ મંદિરનું મુખપત્ર *Jaina Gazette* છે અને તે મંદિરમંથી પ્રકટ થાય છે ઇદિગ ગાખ્યના હિંચા અધિકારી જગમદગવાલ જૈનીની યોગ્ય આગેવાની નીચે એ મંદિર ઘણું મારું કામ કરી શક્યું છે ૧૯૧૩ ના હીસેબનારની રજૂ થી તારીખે એ મંદિરની ભરાયેલી સભામાં પ્રોફેસર ચાકોળીને જનદર્શન દિવાલનું પદ આપ્યું હતું એવું એ સભાના નિવેદનપત્ર ઉપરથી જણાય છે.

ઉપર જણાવેલા મંદિરો પોતાના ધારેલા અમુક દેવોએ જૈન ધર્મના સમસ્ત પ્રદેશમાં કાર્ય કરી રહ્યા છે, ત્યાં વળી ખીલ્ત કેટલાક મંદિરો અમુક નાના કે મોટા કાર્યક્ષેત્રમાં રહીને ધર્મની સેવા કરી રહ્યા છે. મુખ્યમંત્રી આ જીવદયાનપ્રવાલ પદ જીવરક્ષા કરવાને અને અનાહારનો ઉપદેશ કરવાને હેતુએ કાય કરે છે એ મંદિરમાં જૈનેતર લોકો પણ છે, દેશી ભાષાના તેમજ ઇંગ્લેશ અને અમેરિકાથી આવેલા પુસ્તકોના અને ચોપાનીઓના એ

મહાન યુગ પ્રચાર કરે છે, અને દેશના સભ્ય મહારાજાઓને ને
ગ્રેટ શાહુકારોને યશમા પથુ હોમવા વિરુદ્ધ ચરણ્યો કરે છે
Jain Students association જેવા મહાનો ઢળવાયેલા જૈનોને
સંગઠિત કરવાના પ્રયત્ન કરે છે અને Jain Ladies Association
શ્રીઓને જૈનધર્મમા રસ લેતી કરે છે ઈ સ ૧૯૧૧ માં મીરતમા
સ્થપાયેલો અષ્ટમ વ્રજવ્યાયમ માધુભાવનાઓ પ્રચારવાનો પ્રયત્ન કરે
છે કાશીનુ સ્વાદ્વાદવિદ્યાલય અને એવી ખીણ સમ્યાઓ સમ્પ્રદાય
અને પ્રાકૃત વ્યાકરણનું, ન્યાયનું અને તત્ત્વશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રચાર
વાનો ઉદ્દેશ કરે છે યુરોપિયન પદ્ધતિએ જૈન સંશોધન કરવાને
માટે પથુ અનેક યોજનાઓ થઈ છે, પાત્રીતાણુનો જન વિદ્યાપ્રસારક
વર્ગ, અમદાવાદની જૈન વિદ્યાશાલા યુરોપિય જૈન પ્રાચીનશાસ્ત્ર, રામચન્દ્ર
જૈન શાસ્ત્રમાલા સનાન જૈન પ્રાચીનશાસ્ત્ર, વગેરે શ્રેણિમા પ્રાચીન જૈન
ધર્મના પુસ્તકો સંશોધાય છે અને છપાય છે. એવા મહાનો
શઠ દેવચન્દ્ર લાલમાદ વગેરો શઠ મનસુખમાદ મગુમાદ વગેરે શ્રીમન્તો
તરફથી ધનની સહાયતા મળે છે વળી ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસમા
ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગ્રન્થો Jain Religion Cyclopoedia,
Illustrated ardha magadha Dictionary, અભિધન રાજન્દ્ર
જેવા કોષો પથુ ધનવાનોની મહાયતાથી પ્રસિધ્ધ થઈ શકયા છે
Bibliotheca Jainica અને Sacred Books of the Jainas
નામે અંગ્રેજીમા કરવા ધારેલા અનુવાદો અંગ્રેજી વાચકોને
બહુ ખર્ચ લાગશે Sacred Books of the Jainasમા જે શ્રેણિ
ગણવાની યોજના છે એકમા સ્વેતાશ્વરેના ગ્રન્થો લેવાશે, ખીજમા
દિગમ્બરેના મહાવીરના ધર્મના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને અને નવા
જૈન કરવાને હેતુએ જૈનોની કલમે અંગ્રેજીમા લખાયેલા પુસ્તકોની
સખ્યા પથુ નાનીસૂની નથી એવી રીતે પુસ્તકો લખી
પ્રકટ કરનાર થોડાક પ્રસિધ્ધ લેખકોના નામ આપુ જગમદરલાલ જૈની

જાનનગરખાતે શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા અને શ્રી જૈન આત્માનંદ
સભા આ સંબંધમા ઘણો પ્રયાસ કરે છે પુષ્કળ સખ્યામા ગ્રન્થો બહાર પાડયા
છે ૪: ને ૨: વર્ગીથી જૈન માસિક કાગે ડે આ હકીકતથી લેખક અગત્ય
હોવાથી તે નામ આપનામા આવ્યા નથી

પો સી નહાર, ઇ થી લેટે, રિગવદાસ જૈની, હિરાચદ લીલાચદ મેંગી, ચમ્પ-
તરાય જૈન, ટ દો ઘરોડિયા, કેશરીચન્દ મટારી, માણેચન્દ જૈની, બનારસી-
દાસ જૈન અને વિદ્વાન્ મુનિ જિનવિજય વળી જૈનો પોતાના સાહિત્ય
પ્રયામો ખીજી રીતે પણ મફળ કરે છે તેઓ જૈન સાહિત્ય સમેલન
વારવા લેરે છે, ૧૯૧૩ માં એ સમેલન બેધપુરમાં ભગ્યાની
વાત તો પૃ ૭૭ ઉપર કહી છે જ, તેમજ વળી Jam Literature
Society ૧૯૧૦ માં સ્થપાઈ છે, તેનું મુખ્ય ધામ લડનમાં છે
અને ભાગતમાં એની શાખાઓ છે, તે મહળ જૈન સાહિત્યના
સંશોધનનું કાર્ય કરે છે અને પોતાના પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં છપાવે છે

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જૈનો પોતાના ધર્મની ઉત્તતિને
માટે પોતાના દેશમાં જ પ્રયામો કરી રહ્યા છે એમ જણાશે,
પરંતુ એ એટલેથી જ અટક્યા નથી, પણ ભાગત બહારના લોકોને
પણ એ ધર્મમાં રમ લેતા કંવાને અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષણો કરતા
થયા છે આવો એક પ્રસંગ ગયા મેકાના છેલ્લા દગકામાં બનેલો
તે વખતે શિકાગોમાં જગન્નધર્મોના મહા સઘ (Parliament of
the World Religion) ભગ્યો જૈનોએ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર
કરવા પોતાના પ્રતિનિધિને એ સઘમાં અમેરિકા મોકલ્યો
મઘના અધ્યક્ષે (પૃ ૭૪ માં જણાવેલા) સાધુ આત્મારામજીને
ત્યાં તેકાવવા આમત્રણ આપ્યું હતું, પણ ધર્મશ્રદ્ધાળુ હિન્દુઓ
તેમજ જૈન સાધુઓ કાઠાણાણીને ઓળગવાનો નિષેધ માને છે,
તેમ એ પણ માનતા આથી તે એ આમત્રણને સ્વીકારી શક્યા
નહિ, અને પોતાને બદલે પોતાના યુવાન પ્રતિનિધિ વીરચન્દ
રાયજી ગાવાને (જન્મ ૧૮૬૪) મોકલ્યા એમણે અનેક રીતે
પોતાના સહધર્મીઓના હિતને માટે પરિશ્રમ કર્યો છે આત્મા
રામજીને હાલે પોતાના કાર્યને માટે તૈયાર થઈને વીગ્યદ
શિકાગો ગયા અને સઘની સભાઓમાં પોતાનો શ્રમ સફળ
કરી બતાવ્યો (૧૮૬૩) મઘની સભાઓની મમાપ્તિ થયા
પછી એમણે અમેરિકાના અનેક નગરોમાં પ્રવાસ કર્યો, ત્યાં જૈન
ધર્મ વિષે ભાષણો આપ્યા અને Gandhi Philosophical Society

સ્થાપી પછી એ ઇંગ્લેન્ડ ગયા, ત્યાં પણ અનેક સભાઓમાં ભાષણ આપ્યા પછી પાછા ૧૮૯૫ માં એ દેશમાં આવ્યા અહીં એમણે સંજીવન કરેલા હેમચન્દ્રચાર્ય વગેરેના અગ્રેસર ભાગ લીધો ૧૮૯૬ માં વળી પાછા એ અમેરિકા ગયા, ત્યાંથી ઇંગ્લેન્ડ ગયા ને ત્યાં સાથે માથે કાયદાનો અભ્યાસ પણ કર્યો પછી જોનોએ પોતાના અમુક હિતકાર્યમાં અમુક પ્રસંગો લાગે માધી હોવાને એમને બોલાવ્યા, તેથી પાછા એ દેશ આવ્યા ત્યાં થોડો વખત રહ્યા પછી વળી પાછા ઇંગ્લેન્ડ ગયા તે ઠેક ૧૯૦૧ સુધી ત્યાં રહ્યા તે વર્ષમાં એ દેશ આવ્યા ને આવ્યા પછી એ જ અઠવાડિયામાં ૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૧ને દિવસે મુંબઈમાં મરણ પામ્યા ^{૧૪}

ગાંધીએ ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રયાસ કર્યાને પરિણામે ત્યાંના લોકમાં જૈનધર્મ વિષે જિજ્ઞાસા પેદા થઈ એટલું જ નહિ, પણ એ ધર્મના ત્યાં અનુયાયી પણ થયા હર્બર્ટ વારન (Herbert Warren) નામે અગ્રેજો ગાંધીને પ્રયાસે મહાવીરના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, એટલું જ નહિ પણ ગાંધીએ આપેલા વિચારોને આધારે *Jainism in Western robe as a solution of the Great life-riddle* નામે નાનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું વારને ખીલ થોડાક લોકોને પણ જૈનધર્મમાં આપ્યા જૈનધર્મને માટે અનેક રીતે પરિશ્રમ ઉઠાવનાર પ્રસિદ્ધ જગમહારલાલ જૈની થોડો વખત ઇંગ્લેન્ડમાં રહ્યા હતા તેનો લાભ ઉઠાવીને ૨૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ ને દિને વારને લંડનમાં *Mahavira Brotherhood* સ્થાપન કરી, પશ્ચિમમાં જૈનધર્મનું ધામ સ્થાપવું અને મહાવીરના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવો એ એ મહત્ત્વનો હેતુ છે એ મહત્ત્વમાં હજી સુધી તો ચાર ૪ (Herbert Warren alexander Gorden, mrs. Ltel Gorden, Louis D saintier) જ સલાસદો છે ^{૧૫} અને પશ્ચિમમાં જૈનભાવનાને એ કેટલું સ્થાન અપાવી શકશે એ તો હજી હવે જોવાનું છે, છતાં એ એ ઉપરથી એટલી વાત તો સિદ્ધ થાય જ છે કે તીર્થ કરેના અતિ પ્રાચીન ધર્મમાં એવી આશ્ચર્યજનક જીવનશક્તિ છે કે તે આજને સમે પણ પરદેશમાંય નવા શિષ્યો ખનાવી શકે છે

૩ અધ્યાય.

ગ્રન્થો

પૂર્વકથન.

મર્વ કાળે જૈનોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમા પુષ્કળ કાર્ય કર્યું છે જૈન લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના હતા, આતુર્માત્રમા વિહાર કરવાનો જૈન સાધુઓને ખામ નિષેધ છે, તે સમયે તેઓ એક ધ્યાને રહીને લખતા, વળી હેમચન્દ્ર અને એવા બીજા જૈન ઇતિહાસમા પ્રખ્યાત થયેલા પ્રતાપી પુરૂષો એક સ્થાને રહેતા, તે પછુ ગ્રન્થો લખતા લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના હતા, તેને પરિણામે ગ્રન્થો પછુ મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના લખાયા છે અને વળી ભારત સાહિત્યના ઇતર ક્ષેત્રોમા જે વિષયો ઉપર ચર્ચા થઈ છે, તે વિષયો ઉપર આ લેખકોએ પછુ ચર્ચા કરી છે આ ધ્યાત્મિક ભાવનાઓ, ધાર્મિક કથાઓ, શિલ્પશાસ્ત્ર અને તીર્થ કરના સ્તોત્રો એ સાહિત્ય સુખ્યત્વે છે તે ઉપગત વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાર્તાઓ, નાટકો તેમ જ લેખો વગેરે સામાજિક વિષયના ગ્રન્થો દ્વારા પણ યથાશક્ય ધર્મને પોષણ આપ્યું છે

ભારતની જુદી જુદી-આર્ય તેમજ આર્યેતર, દ્રાવિડિયન-ભાષાઓ અને ઉપભાષાઓમા જૈનસાહિત્ય લખાયું છે ઇટા-આર્ય ભાષાના વિકાસક્રમના ત્રણ પગથીઆ આપણે જાણીએ છીએ તે નીચે પ્રમાણે છે

૧ પ્રાચીન અથવા સસ્કૃત

૨ માધ્યમિક અથવા પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ

૩ અર્વાચીન અથવા માળા

જૈનોએ એ ત્રણે કાળની ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે અનુ માને કલ્પી લેવાય કે મૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થો સસ્કૃતમા લખાયા હશે,

પણ એમ નથી, એ કાળના અન્યો પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે ત્યાં મસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે પરસ્પર મળધ કેવો છે એ વિષે બે બોલ ઠહીએ

ભાગ્યપ્રવાસી આર્યોની મૌથી પ્રાચીન ભાષાઓના નમુના રૂપે મળેદના મત્રો છે અને છતાંયે એમાં જે ભાષા વપરાઈ છે તે બેશક એમની રચનાના કાળમાં પબ્જમાં ચાલતી લોક ભાષા તો નહિ જ પણ એ માત્ર કાવ્યભાષા જ છે, બ્રાહ્મણ આચાર્યો વાપરતા તે ભાષા છે આર્યગોત્રીમાં રાજ બોલાતી ભાષાઓને પોતાની સાહિત્ય કથાને બળે એમણે સરકાર આપ્યા એ લોકભાષાઓને એક બીજા સાથે સબધ હતો, છતાં તેમાંયે કંઈક ઠંડક લોક તો હતો જ એ અતિ પ્રાચીન અન્ધના ૧૦ માં મહાભારતમાં તેમ જ બીજા વેદોમાં અને વળી ક્રિયાકાણ્ડનું નિરૂપણ કરનાર માઘણ અન્ધોમાં, આત્મા-પરમાત્મા વિષે વિચાર કરનાર આરણ્યકોમાં અને ઉપનિષદોમાં અને નૈતિક વિષયો મગ્ગ ધે અર્થા કરનાર સૂત્રોમાં એ ભાષાનો વિકાસ થયો આ ગદ્ય અન્ધોની મસ્કૃત ભાષાને પ્રખ્યાત વૈયાકરણી પાણિનિએ (ઇ પૂ ૪ થુ મૈકુ ?) વ્યાકરણથી બાધી લીધી અને એવું અવિચળ સ્વરૂપ આપ્યું કે તે હજી આજેય જેવી ને તેવી જ છે કાવ્યોની અને સાહિત્યની ભાષા મોટે ભાગે આ જ મસ્કૃત ભાષા છે એથી બેશક એની શુદ્ધિ તો સચવાઈ જ રહી છે, પણ લોકભાષાઓથી દૂર ને દૂર થતી ગઈ છે અને થોડાક પડિતો જ વાપરી શકે ને સમજી શકે એવી હિંચી થઈ ગઈ છે

વેદના મમયની લોકભાષા પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મ પ્રયોગમાં વાપરેલી ભાષાથી અનેક રીતે જુદી હતી આમ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે અતિ પ્રાચીનકાળથી સાહિત્યની વિશિષ્ટ ભાષા અને લોકમાં બોલાતી પ્રાકૃત ભાષા, એમ બે ભાષાઓ માથે સાથે જ પ્રવર્તતી હતી હા ચાકોળી^૧ એ સમજાવે આમ કહે છે

વૈદિક સસ્કૃત ભાષાથી ભિન્ન આવી કેઈ લોકભાષા મૂળ પ્રાકૃત ભાષા હતી તેના પ્રબળ પ્રમાણ મળી આવે છે સસ્કૃત

ભાષાના ઉચ્ચારણના નિયમથી કેવળ જુદા પ્રકારના ઉચ્ચારણના સ્વરૂપો અનેક પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ સ્વરૂપો વેદમાં છે, વેદના મત્રો બધાયા, તે મત્રોએ પશ્ચાત્તમા બોલાતી મૂળ-પ્રાકૃત ભાષાના અનેક ગણે તે મત્રોમાં લેવાયા છે વોલ્ટર પિટરસન માયુ જ કહે છે કે વેદ બોલનાર લોકને મમન્ય નહિ એવા ભાષાના ફ્રેન્કા વૈદિક ધર્મિઓએ ઠર્યા હાય અને એવી રીતે પ્રાકૃતભાષા ઉભી થઈ હોય એમ તો માની ગયાય જ નહિ, અર્થાત વૈદિક સંસ્કૃત ભાષામાંથી ભાષાગાત્રને સ્વાભાવિક નિયમે વિદાન પામીને પ્રાકૃત ભાષા ઉત્પન્ન થાય એ તો સંભવતુ નથી પણ પ્રાકૃત ભાષાના મંથોદનથી એવું મિદ્ધ થાય કે કે એવું મૂળ નથી તો વેદની સંસ્કૃત ભાષામાં તે નવી માહિત્યની સંસ્કૃત ભાષામાં એ મળ્યે જે વાલ્કનાગલ (Walckenaegel) ૩ આમ કહે છે વૈદિક ભાષાથી સ્વતંત્ર, પણ ઈટા-ઇંગ્લિયન ભાષામાંથી વિકાસ પામેલી લૌકભાષાઓ ભારતવર્ષમાં ખરૂં જોતા હતી જ, એના પ્રમાણ મધ્યજાળના સ્માગ્દોમાં મચવાઈ રહેલી ભાષામાંથી અનેક અને અપ્રત્યે રીતે મળી આવે છે

લૌકભાષાઓ વિકાસ પામીને જેમ જેમ આગળ ચાલતી ગઈ અને એકવાર મત્રીપની, પણ માહિત્યને પ્રતાપે સ્થિત અવિચળ થઈ ગયેલી સંસ્કૃત ભાષાને પાછળ મૂકી અવગ માર્ગે ફર થતી ગઈ, તેમ તેમ એ બે ભાષાઓ વચ્ચેના ભેદભાવ વધતો ચાલ્યો, માથે માથે બને ભાષાઓ વાપરનાર પડિતોને માટે સંસ્કૃત ભાષા ગહી અને સંસ્કૃત મમજી શકનાર પણ બોલી નહિ જાણનાર લોકમમૂલને માટે પ્રાકૃત ભાષા થઈ ત્યાં હવે સમજી શકાય છે કે કાઈમટપૂર્વેના પંચમા સંક્રાંતિ પડિતવર્ગના આચાર્યોની મામે વિરોધ કરીને મમમ્ત જનમમૂલને માટે મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કરવા નવા ધર્મોદારકોએ પોતાના ઉપદેશમાં અગમ્ય સંસ્કૃત ભાષાનો નહિ પણ લૌકભાષાનો ઉપયોગ કર્યો મહાવીરની જન્મભૂમિ મગધમાં જે ભાષા બોલાતી તેનું નામ માર્ગ હતું આ ભાષા સંસ્કૃત ભાષાથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ અગમ્ય જુદી પડે છે ર નો લ અને ર નો ર થાય છે અને પ્રથમ એક વચનને છેડે જમ ને બદલે ઈ આવે છે જૈન શ્રવ્યોમાં જે ભાષા વપરાઈ છે તેમાં આમાંનો છેલ્લો જ ભેદ

સ્વીકારેલો છે, એટલે કે અર્ધો જ હોદ્દા સ્વીકારેલો છે, તેથી એને અર્ધમાગધી કહે છે શુદ્ધ માગધીથી આમ એ બુદ્ધી પટેલી ભાષાનો ઉપયોગ મહાવીરે કર્યો હતો એમ મર્વ જૈનગ્રન્થો સ્વીકારે છે માગધી ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, પણ બીજી ભાષાઓના પણ તત્ત્વો સ્વીકારેલા એવી મિશ્રભાષા તે આ અર્ધમાગધી બધા મથળના અને તેથી પોતાની જન્મભૂમિના સીમાપ્રાન્તોમાં પણ વસના લોકોને ઉપદેશ આપવાને હેતુએ મહાવીરે આ મિશ્રભાષાનો ઉપયોગ કરેલો. આના જેવા બીજા દુષાન્તો નથી જ એમ નથી આજે પલ્લબમાં ઉપદેશકો પલ્લવી અને હિંદી ભાષાઓની મિશ્ર ભાષામાં ઉપદેશ આપે છે^૧ કથિત પરપરા એવી છે કે મહાવીર જે બોલેલા તે જ ભાષામાં શ્વેતામ્બર ગ્રન્થો લખાયા છે, પણ એ ગ્રન્થોમાં વપરાયેલી ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં તો અનેક સૈકા પછીની એ લોકભાષા છે, અને તેથી અર્ધમાગધી નથી ખરી રીતે તો એ ભાષા માગધીને નહિ, પણ મહારાષ્ટ્રીને વધારે મળતી આવે છે, અને તેથી યુરોપિયન સંશોધકોએ એને જૈનપ્રાજ્ઞ એવી વિશિષ્ટ મહા આપી છે જૈનોએ ભાષાને સામાન્ય રીતે માર્ગ એટલે જ્ઞપિની ભાષા કહે છે અને માને છે કે એ દેવોની ભાષા છે, અને એ પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃત અને બીજી બધી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે

બહુ પ્રમાણમાં જૈનોએ મહારાષ્ટ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે ભારતને પાશ્ચિમ કાંઠે આજના મરાઠાઓના પ્રદેશમાં-મહારાષ્ટ્રમાં એ ભાષા બોલાતી બધી સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મહારાષ્ટ્રી મોખરે છે અને બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ પણ પોતાના કાવ્યોમાં એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે જૈનોએ તો પરમા જ નહિ, પણ ગદ્યમાં અને શાસ્ત્રગ્રન્થોની ટીકામાં પણ એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે

દિગમ્બરોએ પોતાના ગદ્ય ગ્રન્થોમાં ભાષા ફેરવી છે, તે પછી ના કાળમાં લખાયેલા શ્વેતામ્બરોના શાસ્ત્રગ્રન્થોને કંઈક મળતી આવતી દેખાય છે, છતાં એ મહત્ત્વના વિષયમાં (૨ નો ૪ લખ વામાં) એ શૌરેનીને વધારે મળતી આવે છે, આર પિશલ (R. Pischel) આ પ્રાકૃતને જૈન શૌરેની કહે છે હું યાકોબીને^૨

મતે આ ભાષાનું મૂળસ્થાન હિંદુસ્થાન અને પશ્ચિમ હિંદુ, અને એ પ્રદેશમાં એ ભાષા એક વાર બોલાતી પણ ખરી

અપભ્રંશને ભારતના કેટલાક વૈયાકરણી પ્રાકૃતનું ઉપાગ માને છે, ત્યારે કેટલાક એને મસ્કૃત અને પ્રાકૃતની માથે સ્વતંત્ર ભાષા માને છે, સાચી રીતે તો પ્રાકૃતની અને અર્વાચીન ભાષાઓની વચ્ચેની એ નાકળ છે કેટલાક જૈનોએ એમાં પણ કવિતાઓ લખી છે, પણ ૧૦-૧૨ માં સૈકામાં રચાયેલા થોડાક ગ્રંથોને આધારે જ અપભ્રંશ સાહિત્ય સળધે આપણે જે ઠઈ જાણીએ છીએ તે જ જાણીએ છીએ

સમસ્ત જનસમૂહ પોતાના શાસ્ત્રો સમજી શકે એ હેતુએ જૈનો પોતાના ગ્રંથ સસ્કૃતમાં નહિ, પણ પ્રાકૃતમાં લખતા પણ સમય જતા પ્રાકૃત ભાષાઓએ પણ સાહિત્ય ભાષાઓનું એવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે લોકોને મમજાતી બધ થઈ ગઈ, વળી શાસ્ત્રીય ઉપયોગને માટે મસ્કૃત ભાષાએ સમસ્ત ભાગ્યમાં એવું મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું કે જૈનોએ પણ એ ભાષા વાપરવાનું ચોક્કસ માન્યું

હિગમ્બરોએ તો બહુ પૂર્વેથી જ સસ્કૃત ભાષામાં લખવા માંડ્યું હતું શ્વેતામ્બરોએ પોતાના ટીકાગ્રંથોમાં સસ્કૃતનો જ ઉપયોગ કર્યો છે, પ્રથમ હરિમંદ્રે (૪ સ ૭૫૦ ના અરસામાં) ટીકા લખવામાં સસ્કૃતનો ઉપયોગ કર્યો, હરિશ્ચંદ્રની પૂર્વે માત્ર થોડા જ ગ્રંથો સસ્કૃત લખાયા હોય એમ જણાય છે જૈન લેખકોની સસ્કૃત ભાષા ભિન્ન પ્રકારની છે, કેટલાક લેખકો શુદ્ધ અને બ્યાકરણના નિયમને અનુસરીને મસ્કૃત ભાષા લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે બીજાઓ, જનસમૂહ પોતાનું લખ્યું સમજી શકે એટલા માટે, પોતાના ગ્રંથોમાં લોકભાષાના પ્રયોગોના પણ ઉપયોગ કરે છે

પ્રાકૃત ભાષાઓના વિકાસમાંથી ધીરે ધીરે આજે ભારતમાં બોલાતી અર્વાચીન ભાષાઓ થઈ ઇ મ ના બીજા સૈકાની શરૂઆતથી આ ભાષાઓ સાહિત્યને ચોક્કસ બની હતી પ્રથમ તો

એમણે પ્રાકૃતને પાછળ હડમેવી દીધી ને પછી સંસ્કૃતના સર્વોત્તમ પદ સામે પણ માથુ ઉચકયું અને પગિણામે આ ભાષા, ઉપરની શ્રેણિના શિષ્ટ લોકોની ભાષા રૂપે જે ઉચ્ચ પદે હતી તે પદેથી ખસી પડી છે હવે તો માત્ર ઘોડાક પડિતો જ સંસ્કૃત ભાષા બોલી શકે એમ છે અને ઘોડાક શિષ્ટ લોકો, એને મરણતાથી સમજી શકે એમ છે, ને તેમની મજબૂત પણે બોલી થતી જાય છે

અર્વાચીન ઇંડો-આર્ય ભાષાઓ અનેક છે અને તેમને એક મેકને મળન્ધ હોવા છતાંયે તેમનામાં બહુ ભિન્નતા છે એ ભાષાઓમાં વગવા રાજસ્થાની, હિન્દી બિહારી ગાજ્યા બંગાળી, ગુજરાતી અને મરાઠી એ મુખ્ય છે અને એક દરે રૂઢ કંદાડ જણ્યું એ ભાષાઓ બોલે છે એમાંની રાજસ્થાની, હિન્દી અને ગુજરાતી જૈનમાહિત્યને માટે મહત્ત્વની છે આ બધી ભાષાઓની અદ્ય રથાનિક વિભા પાઓ પણ અનેક છે એ બધી ભાષાઓ વિકાસનિયમે કમેકમે આજ મુધી ઉતરી આવી છે એમાંની કેટલી પ્રાચીનરૂપે આજે પણ સાહિત્યના ઉપયોગમાં લેવાય છે ખરી, પણ રાજના બ્યવહારમાં બોલાતી નથી

ભાગવતવર્ષની આર્યેતર ભાષાઓમાં દક્ષિણની દ્રાવિડિયન ભાષાઓ જૈનધર્મને કારણે ને હેતુએ મહત્ત્વ પામી છે ૬૦ માં પાના ઉપર જણાવ્યું છે એમ જૈનોએ એ ભાષાને બોલવામાં જ નહિ, પણ સાહિત્યમાં ય ઉપયોગ કર્યો છે કાનડીનો ઉપયોગ કરનાર અતિ પ્રાચીન કવિઓ જૈનો હતા, કાનડી માહિત્યમાં જૈન ધર્મનું ઉચ્ચ સ્થાન ઇ સ ૧૨ માં સૈકા મુધી જળવાઈ રહ્યું તે મમયથી નવા ઉત્પન્ન થયેલા લિંગાયતધર્મે સાહિત્યમેત્રમાં જૈનોની સામે શીંગડા કરવા માલ્યા, અને છતાં યે ત્યારપછી લાખા કાળ મુધી જૈનોએ કાનડી સાહિત્યને પ્રખ્યાત લેખકો આપ્યા છે તામિલ ભાષાના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ જૈનોનું એ જ સ્થાન હતું, તામિલ સાહિત્યના અનેક ગમ્ભીર ગ્રન્થો જૈનોની લેખણે લખાયા છે આ પ્રદેશમાં પણ રીવ વૈષ્ણવ ધર્મના આક્રમણથી જૈનધર્મને પાછા પગલા જેમ જેમ ભરવા પડતા ગયા, તેમ તેમ તેના સાહિત્યને પણ સકોચાના જુ પડ્યું

ભારતવર્ષના મીમાંસાન્તોમા બોલાતી ઇસનિયન અને મોગો લિયન ભાષાઓનો ઉપયોગ જૈન માહિત્યમા ઠઠાપિ થયો નથી ભારતમા ષિટિશોનુ રાજ્ય થયા પછી અગ્રેજી ભાષાઓનો પ્રચાર પ્રબળ થયો છે અને આ નવા જુગમા જૈનો પણ પોતાના માહિત્યમા જોનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તે પ્રાચીન સાધનોને આધારે પોતાના નિદ્ધાન્તોને નવીન રીતે ચર્ચવામા કે વિવાદ કરવામા કે મામિદોમા લેખો લખવામા જ મોટે ભાગે જોનો ઉપયોગ કરે છે

હિન્દુઓ અને બોદ્ધોની પેઠે જૈનો પણ અતિ પ્રાચીન કાળથી શ્રુતિપર પગદ્વારા માચવીને પોતાના ધર્મગ્રન્થોને ઉતારી લાયા છે મૌથી પ્રાચીન લખાણુ આપણા જાણ્યા પ્રમાણે ૪૩ મા પાના ઉપર જણાવેલા શિક્ષાલેખ છે એ લેખો ઈ પૂ ૩ જ સંક્રા સુધી જવા જાય છે એ કાળના હસ્તલેખો તો મળી આવતા નથી, કારણકે ભારતવર્ષની ગન્ધ હવા લખેલા તાલપત્રો ને લાણુ આયુષ લોગવવા કે એવી નથી એટલે પગિણામે જૈનગ્રન્થો મચ્છધના જે બધા હસ્તલેખો આજે જોઈએ છીએ તે બહુ પછીના કાળના છે, ૧૪ મા સંક્રાના હસ્તગ્રન્થો પણ મોટે ભાગે આજે વિગલ થઈ ગયા છે ભારત વર્ષમાથી મળી આવેલા પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગ્રન્થો ૧૧ મા સંક્રાના છે, ભારતના એથીયે પ્રાચીન હસ્તલેખો નેપાલમાથી, પૂર્વ તુર્કિયા નમાથી અને જાપાનમાથી અનેક મળી આવ્યા છે, અને એમાના કેટલાક તો ઈ સ ૧ લા સંક્રા સુધીના જેટલા જુના છે આ અતિ પ્રાચીન હસ્તગ્રન્થો બૌદ્ધ ધર્મના છે ઉમરમા એમની સ્પર્ધા કરી શકે એવા જૈન હસ્તલેખો હજી તો મળી આવ્યા નથી

જૈનો દેવનાગરા પૂર્વેની, તેને મળતી અને તેમાથી અપભ્રંશ પામેલી લિપિ પોતાના ગ્રન્થોમા વાપરતા, દક્ષિણ ભારતની લિપિલિપિ લિપિઓ પણ વાપરતા, મુઝલમાનોએ દેશને છૂટી લીધો ત્યારપછી ગ્રન્થોની નકલો કરતા ફારસી-આરબી શબ્દોએ દબાઈ ગયેલી હિંદીમા એટલે કે ઉર્દુમા આરબી લિપિનો વખતે ઉપયોગ કરતા અને આજના નવીન જુગમા લૅટિન લિપિનો પણ ઉપયોગ કરે છે

પત્થર અને ધાતુના પતરા ઉપર લેખો કોતરવામા આવતા લોખપત્ર ઉપર, લાકડાના પાટીયા ઉપર, તાવપત્ર ઉપર અને કાગળ ઉપર લેખો લખવામા આવતા કાગળ તો મુસલમાનોએ એ દેશમા આણેલા કાગળ ઉપર લખેવ મૌથી પ્રાચીન ત્ર ય સ્વાવરક સ્વ ને તે ઇ મ ૧૧૩૨ મા લખાયેલો છે, એમ જી બુધ્ધર માને છે

લખાણની સ્વચ્છતામા અને શુદ્ધતામા જૈન હસ્તલેખો ખીલ્યોના કરતા ચઢી જાય છે અનેક રંગની શાહીને ઉપયોગ તેમા કરેલો હોય છે, અનેક પુસ્તકોમા નાના ચિત્રો ચીતરવાનો લેખકનો શોખ પણ એમા તરી આવે છે, એક એક પુસ્તકમા અનેક લખ્યોરસ પાના હોય છે, તેને એકમીલ ઉપર ગોઠવે છે, પછી તેમની ઉપર નીચે મજજુત લાકણ (પાટલી) મૂકે છે અને પછી તે મીને એક સાથે ઢોરીએ બાધે છે પ્રાચીન ગ્રન્થોના (તાડપત્રના) પાનામા વચગાળે ધણુ કરીને કાલ પાડવામા આવેલુ હોય છે, તેમા યધને ઢોરી પડેવે છે અને પછી એના અમુક પાના અમુક રીતે બાધી દે છે

ગયા મૈકાથી આજ સુધી હજી કેટલાક જૈન ગ્રન્થો એ પ્રાચીન હસ્તલેખોને સ્વરૂપે છપાય છ, પણ હવે મોટે ભાગે તો યુરોપીયન પદ્ધતિએ છપાવા ને બધાવા માગ્યા છે

જૈનો પૂર્વ કાળથી સાહિત્યના આશ્રયદાતા હતા અને ધર્મ ગ્રન્થોની નકલો કરાવવામા સુવ્ય માનતા, તેથી જૈન હસ્તગ્રન્થોના મોટા સંગ્રહ સચવાઈ રહ્યો છે, અને છાપખાના નીકળ્યા પછી તો થોકેથોકે જૈન ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે મન્દિરોમા અને ઉપાશ્રયોમા મોટા મોટા સરસ્વતી મળદાગાર હોય (એને આજે માત્ર મળદાર કહે છે) અણુહિલવાડ પાટણના ભણડારો વિષે યાકોબી આમ લખે છે—

“ જે ભણડારો મે જોયા તે ઉત્તમ સ્થિતિમા હતા, અમુક સખ્યામા ગ્રન્થોને બાધ્યા હતા અને તેમા જન્તુ ન પડે એવા પદાર્થો મૂક્યા હતા (પૂર્વે એ હેતુએ ઘોડાવજના વકડા મૂકતા)

તેમને મજબુત પેટીઓમા ગોઠવ્યા હતા, અને સૌથી સુકી જગાએ એ પેટીઓને મૂકી હતી સપ્તવયસા ના ભાણડારમા ૮૮૪ પ્રાચીન તાલપત્રો ઉપર લખેના ગ્રન્થો છે, તેની પણ જનતી કાળજી લેવાતી મેં જોઈ જીજ્ઞાસા ઉપાશ્રયમા ગ્રન્થોનો જે મશરૂફ મેં જોયો તે પણ ઉત્તમ ગીતે જળવાતો જોયો ગ્રન્થોને લાખા મજબુત મુતગઉ કપડામા વીંટીને સભાળથી બાંધ્યા હતા, જેથી એ ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કંવામા પણ કંઈક શ્રમ પડે ”

વિશાળ જૈન સાહિત્યના ગ્રન્થોની વિગતવાર માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા તો પાનાના પાના ભરાઈ જાય, એટલે હું તો મર્વ સામાન્ય અને અતિ મહત્વના ગ્રન્થોની અહીં નોંધ લઈશ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપ્યો એ તો સાહિત્યોના અનેક સાધનો ના આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાને કરીને હજી અશક્ય છે વળી એવું કાર્ય તો એની વિશાળતાને કારણે અને એને પહોંચી વળવાની અશક્તિને લીધે આ ગ્રન્થની યોજના બહારનું છે જેને વધારે વિગતવાર હકીકત જોઈતી હોય તે એમ વિટરનિટ્સના *Geschichte der indischen Literatur* ગ્રન્થમાથી *Die heiligen Texteder Jainas* વાળા અધ્યાય ભાગ ૨ ના (પૃ ૨૮૬-૩૫૬), *Essai de Bibliographie jain* મા આપેલી વિગત અને જે એન ફ્રાંકવારે (J n Farquhar) કાળક્રમે ગોઠવેલો ઉપયોગી સમગ્ર outline of the Religions Literature of India જુઓ

૧ શાસ્ત્રગ્રન્થો

શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ.

જૈનોને મતે ધર્મના મિદ્ધાન્તો પ્રથમ તીર્થંકર સ્વભદ્રેવના સમયથી જ સત્તામા આવ્યા હતા, અમુક તીર્થંકરોના સમયમા ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે ધર્મગ્રન્થો મોજુદ હતા, વચ્ચે (તીર્થંકરોના વચ્ચગાળાના સમયમા) મિદ્ધાન્તો હ્રુષ્ટ થતા ત્યારે ગ્રુષ્ટ ગહેતા, પણ વળી દરેક તીર્થંકરના સમયમા પાછા ફરી નવે રૂપે પ્રકટ થતા

જુના મતના જૈનોમા એવી કથા ચાલે છે કે બધા તીર્થ કરેના સમયના ધર્મગ્રન્થો ખરી રીતે તો એકસરખા જ હતા (અને તેથી તીર્થકરેની જીવનકથાઓ પણ મહત્ત્વના બધા વિષયોમા એક સરખી જ હતી, માત્ર નામ જ સૌના જુદા હતા)

પૂર્વના તીર્થ કરેના સિદ્ધાન્તોની પેઠે મહાવીરના સિદ્ધા તો પણ કેટલાક ગ્રન્થોમા ગોઠવાયા હતા એમના ગણધર શિષ્યોએ ભાવિ જૈનોને માટે એ સિદ્ધાન્તો ૧૨ અગમા, અને તેમાથી છેલ્લા અગના ૧૪ પૂર્વમા ગોઠવ્યા એક કથા પ્રમાણે તો એ ગણધરેએ શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશને પ્રથમ ૧૪ પૂર્વમા ગોઠવ્યો અને પછી તેને વિસ્તારીને અગ બનાવ્યા આ અને બીજા ગ્રન્થોને આધારે રચાયેલું શાસન મહાવીર પછી તરતના શિષ્યોએ સઘના આચારમા સારી રીતે પાળ્યું, પણ એ શાસન ગ્રન્થોનો કેટલોક ભાગ પાળણથી કાળજીએ અરતવ્યસ્ત થઈ ગયો

સ્વેતામ્બરોને મતે ગ્રન્થોને નવેસરથી વ્યવસ્થિત કરવાને માટે ઇ સ ૩૦૦ ના અરસામા પાટલીપુત્રમા સઘ મળ્યો, (પૃ ૩૬ જોશો) તે પ્રસંગે એમ જણાયું કે છેવટના મુખ્ય ગ્રન્થો-૧૨ અગ ગ્રન્થો, તેમાના ૧૪ પૂર્વગ્રન્થો સમેત-પ્રમાણભૂત સ્થિતિમા ચાક રહ્યા નહોતા બદ્રબાહુને એ ગ્રન્થોનું સારી રીતનું જ્ઞાન હતું, પણ એ તે મમયે સઘમા હાજર હતા નહિ, કેમકે એ તો તે મમયે નેપાળમા બાર વરસનું તપ તપવા ગયા હતા એમને સઘમા તેડી લાવવાને સંઘે બે સાધુ મોકલ્યા બદ્રબાહુએ જણાવ્યું કે મારાથી અત્યારે પાટ લીપુત્ર અવાય એમ નથી, પણ તેને સ્થળે તે સમયે જો કોઈ શિષ્યો આવે તો તેમને બધા પૂર્વ શીખવું તેથી એમની પાસેથી પૂર્વ ગ્રંથો આવવાને સંઘે ૫૦૦ સાધુ સાથે સ્થૂલભદ્રને મોકલ્યા બીજા સાધુઓ આ શીખવાને અશક્ત નિવડ્યા, તેથી સ્થૂલભદ્રે એકલાએ ૧૪ પૂર્વ શીખી લીધા, પણ સઘને એ બહુ કામ ન લાગ્યા, કાળજીકે શુરૂએ એમને છેલ્લા ચાર પૂર્વ બીજા કોઈને શીખવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો આમ આવલો બધો શ્રમ લીધા છતાં શાસ્ત્રગ્રન્થો અધુરા રહ્યા આવી અપૂર્ણ સ્થિતિમા સ્થૂલ

ભદ્ર પછી સાત પુરૂષ સુધી તે ઉતરી આવ્યા પછી એ ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ હુમ થયું, પણ બાકીના ગ્રન્થો તો હતા જ, તેમને વીર સવત ૬૮૦ માં દેવદિંને પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમાં મળેલા સઘે નવેમરથી ઉવટના વ્યવસ્થિત કર્યા અને પહેલી જ વાર લિપિબદ્ધ કરી લીધા (કારણ કે ત્યાં સુધી બધા ધર્મગ્રન્થ શિષ્યપંપનાથી શ્રુતિથી ઉતરી આવતા હતા) મથુરામાં સ્વદિલે પ્રમુખપદે (વીર સવત ૬૬૩ માં ?) મળેલા સઘે એ ગ્રન્થોને ઉવટના પુસ્તકારૂઢ કર્યા. શ્વેતામ્બરોને મતે એમના આજના ગ્રન્થો એ સઘમાં જે રૂપે વ્યવસ્થિત થયા તે જ રૂપે છે

શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરો પણ માને છે કે ૧૪ પૂર્વના છેલા જ્ઞાતા ભદ્રબાહુ હતા એમના ગયા પછી વખત જતે ધીરે ધીરે બારમું અગ તેમજ એના ૧૪ પૂર્વ જે સાચા શાસ્ત્રો હતા, તે હુમ થઈ ગયા ભદ્રબાહુની પછી પણ ૧૧ પુરૂષ સુધી ૧૧ અગ ને ૧૦ પૂર્વ મચવાઈ રહ્યા હતા ત્યારપછીના ૫ પુરૂષ સુધી ૧૧ અગ જ રહ્યા ને ત્યારપછીના ૪ પુરૂષ સુધી આચારાંગ રહ્યું બીજી કથા પ્રમાણે આ ચાર પુરૂષોના સમયમાં ૧૦ મુ, ૬ મુ, ૮ મુ અને ઘણું કરીને ૭ મુ અગ હતું, અને ત્યારપછી પાંચ પુરૂષો એક અગ બાજુતા એમાના છેલા બેએ પુણ્દન્તેઅનેભૂતવલ્યાચાર્યે શાસ્ત્રગ્રન્થો લિપિબદ્ધ કરી લીધા, પણ એમ કર્યા છતાં ય ગ્રન્થો બચી શક્યા નહીં આ વર્ણન પ્રમાણે ૧૧ અગના ઉવટના જ્ઞાતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૩૬ મે વર્ષે અને ભૂતવલ્યાચાર્ય ૬૮૩ મે વર્ષે મરણ પામ્યા ગણાય ૧૦ ત્યારપછી મહાવીરે પ્રકટ કરેલું જ્ઞાન અગ કે બીજા કોઈ પ્રમાણુભૂત ગ્રન્થો ઉપરથી લિપિબદ્ધ થયું નથી પણ એ હુમ થઈ ગયેલા ગ્રન્થોના પરાક્ જ્ઞાન ઉપરથી નવા ગ્રન્થો રચાયા છે

શ્વેતામ્બરો માને છે કે સાચા શાસ્ત્રો, જે કે સમ્પૂર્ણ સ્વ-રૂપમાં તો નથી, તોય છે ખરા, પણ દિગમ્બરોને મતે તો સાચા શાસ્ત્રો કાયમના હુમ થઈ ગયા છે અને શ્વેતામ્બરોના શાસ્ત્રો તે માંથી શાસ્ત્ર નથી પછીના સમયમાં લખાયેલા ગ્રન્થોનો સમૂહ

એમના ધર્મને આધાર આપવા માટે પૂરતો મનાય છે, પણ તેમના કર્તાઓના હિસાબે એ ગ્રંથો મુખ્ય નહિ પણ ગૌણ ગણાય

૫ શ્વેતાશ્વર ગ્રંથો.

અત્યારે હું એ હિસાબે શ્વેતાશ્વરોના ૪૫ ગ્રંથો (આગમો) છે, તેમના કેટલાક ગદ્યમાં છે, કેટલાક પદ્યમાં છે નીચે જે હકીકત આપી છે, તે ઉપરથી એ ગ્રંથોમાના વિષયોનો સહજ ખ્યાલ આવી જશે, ફરેક ગ્રંથમાના વિષયની વિગતવાર હકીકત આપવાનું વચન શુદ્ધિગે પોતાના *Grundriss der Indo-arischen Philologie und altertums Kunde* ની ભૂમિકામાં ક્યારનું ય આપ્યું છે આદ્યેષ્ટ વેળે પોતાના *Indischen Studien* ના ૧૬ મા અને ૧૭ મા ભાગમાં *Über the heiligen schriften der Jainas* (૧૮૮૩-૮૫) નામના વિસ્તૃત પ્રકરણમાં ઘણીક જાણવા જેવી હકીકતો આપેલી છે

મુખ્ય નામ સંસ્કૃતમાં આપેલા છે તેના પ્રાકૃત નામ કૌસમાં આપેલા છે

૧ ૧૧ અંગ

૧ યાચારાઙ્ગ (યાચારાંગ) એમાં સાધુઓના આચાર વિધે વર્ણન છે

૨ સૂત્રતાઙ્ગ (સૂત્રગઢાંગ) એમાં પણ સાધુઓના આચાર વિધે વર્ણન છે અને પરદર્શનીઓ સામેનો વિરોધ છે

૩ સ્થાનાઙ્ગ (ઘણાંગ) એમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય તત્ત્વોની ગણના અને તેની વ્યાખ્યા આપેલી છે

૪ સમવાયાઙ્ગ (સમવાયાગ) એમાં ઉપન્યા અગની જેવી હકીકત છે પણ તે આગળ ચલાવી છે

૫ વ્યવહારપ્રજ્ઞપ્ત્યઙ્ગ અથવા ત્રિવાહપ્રજ્ઞિ (ત્રિવાહપ્રજ્ઞિ) એને મળવતી પણ કહે છે એમાં ઘણું ધર્મશાસ્ત્ર સંવાદોથી અને કથાઓથી ઉપદિશ્યું છે

૬ જ્ઞાતાધર્મકથાજ્ઞ અથવા જ્ઞાતૃધર્મકથાજ્ઞ (નાયાધર્મકથાઓ) એમા કથાઓથી અને ઉપમાઓથી ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે

૭ ઉપાસવાધ્યયનાજ્ઞ અથવા ઉપાસવદશા (ઉપાસવદસાઓ) એમા જોન ધર્મના ઉપાસકો (શ્રાવકો) અને પવિત્ર પુરુષોની કથાઓ છે

૮ અન્તરદશાજ્ઞ અથવા અન્તરુત્તરદશા (અન્તરુત્તરદસાઓ) એમા અતે કર્મનો ક્ષય કરનાર સાધુઓની કથાઓ છે

૯ અનુત્તરોપપાતિક્ષ્ણાજ્ઞ અથવા અનુત્તરોપપાતિક્ષ્ણદશા (અનુત્તરોપપાતિક્ષ્ણ દસાઓ) એમા મર્વોચ્ચસ્વર્ગમા ગયેલા અચાર્યોની કથાઓ છે

૧૦ પ્રથમ્વાચ્ચરણાજ્ઞ અથવા પ્રથમ્વાચ્ચરણાનિ (પન્હાવાગરણાઈ) એમા ધર્મના વિધિનિષેધ આપેલા છે

૧૧ વિપાકસૂત્રાજ્ઞ અથવા વિપાકધ્રુત (વિવાગસૂત્રમ્) એમા કર્મ ફળના ભોગ (મુખ દુખ) વિષેની કથાઓ છે

૨ લુપ્ત થએલ ૧૨ મુ અગ અને ૧૪ પર્વ

દળિપ્રવાદાજ્ઞ અથવા નિટિવાદ (નિટિવાચ) નામના લુપ્ત થએલા અગમાના વિષયની હકીકતો અને તેમનું એકીકરણ આજના કેટલાક ગ્રંથોમા છે તે ગ્રંથને નીચે પ્રમાણેના પાંચ ભાગમા સમાવી શકાય

ક પરિક્રમ

પરિક્રમના માત્ર વિભાગ છે અને એ વેળરને મતે એમા ગણિતના ૧૬ હિસાબને નામે સૂત્ર બાધવાની, અને સાચી રીતે તાજો મેળવી શકાય એવી ચાવી આપેલી છે ૧

સ્વ સૂત્ર

સાચુ અને જોડું જ્ઞાન દેખાડનાર ૮૮ સૂત્રો છે

ગ અનુયોગ

ધાર્મિક ઇતિહાસના મહાપુરુષોની કથાઓ એમા કહી છે

ઘ પૂર્વગત.

દષ્ટિવાદનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ આ જ છે, એમા આગળ જણાવેલા ૧૪ પૂર્વોનો સમાવેશ છે એ આ પ્રમાણે ॥

૧ ઉત્પાદપૂર્વ (ઉપાસ્યપૂર્વ) એમા દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ક્ષયનો વિષય છે

૨ અપ્રાપ્તનીયપૂર્વ (અગ્નેષ્ઠનાયપૂર્વ) એમા મૂળતત્ત્વ, દ્રવ્ય આદિ વિષય છે

૩ વૌર્યપ્રવાદપૂર્વ (વારિયપ્પવાયપૂર્વ) એમા દ્રવ્યની, મહાપુરૂષો ની અને દેવોની શક્તિનો વિષય છે

૪ અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદપૂર્વ (આત્મનાસ્તિપ્પવાયપૂર્વ) એમા નિર્ણયના સાત પ્રકાર અને ન્યાયના માત્ર પ્રમાણુવડે વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય દર્શાવ્યો છે

૫ જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વ (જ્ઞાનપ્પવાયપૂર્વ) એમા સત્ય અને મિથ્યા જ્ઞાન વિષે ચર્ચા છે

૬ મત્ત્વપ્રવાદપૂર્વ (સન્નપ્પવાયપૂર્વ) એમા સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે વિષે ચર્ચા છે

૭ આત્મપ્રવાદપૂર્વ (આયપ્પવાયપૂર્વ) એમા આત્માના સ્વભાવ વિષે વર્ણન છે

૮ કમપ્રવાદપૂર્વ (કમ્મપ્પવાયપૂર્વ) એમા કર્મ વિષે ચર્ચા છે

૯ પ્રલાભ્યાનપ્રવાદપૂર્વ (પલ્લક્ક્યાનપ્પવાયપૂર્વ) એમા કર્મોક્ષય વિષે ચર્ચા ॥

૧૦ વિદ્યાપ્રવાદપૂર્વ (વિજ્ઞાપ્પવાયપૂર્વ) એમા દરેક વિદ્યાને તે શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે વિષે ચર્ચા ॥

૧૧ કલ્યાણવાદપૂર્વ અથવા અવપ્પપૂર્વ (અવજ્ઞપૂર્વ) એમા ૬૩ શવાકા પુરૂષોની જીવનકથાઓના મુખ્ય પ્રસંગોનું વર્ણન છે

૧૨ પ્રાણવાદપૂત્ર (પાણવાયપૂત્ર) એમા ઔપધ વિષે અર્થા છે

૧૩ ક્રિયાવિશાલપૂર્વ (કિરિયાવિશાલપૂર્વ) એમા સંગીત વાદ્ય આદિ કલાઓ અને ધર્મક્રિયાઓનું વર્ણન છે

૧૪ લોમસ્તિન્દુસાર (લોગવિદુમાર) એમા લોક વિષે, અમુક ધર્મ ક્રિયાઓ વિષે અને ગણિત વિષે અર્થા છે

૬ ચૈલિકા

ચૈલિકા તે ટીકા જેવી છે

૩. ૧૨ ઉપાદ્ધ

ઉપાદ્ધ (ઉપાંગ)મા ધર્મકથાઓ અને વર્ણનો છે એમ માનવામા આવે છે કે એકેક અગને લગતુ એકેક ઉપાગ છે, પણ બે વર્ગના ગ્રન્થોને એકમેઠ માથે-તે તે અગને બે તેના તેના ઉપાગ સાથે મેળવીએ તો કશો મળધ જણાતો નથી ઉપાગો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ઔપપાતિક (આવગાહ્ય) મહાવીરના દરબનેએક રાજા (ઠાણિક) ગયેલો તેનું અને પછી દેવલોકમા જન્મ ઠેમ પામી શકાય તેની એમા કથા છે

૨ રાજપ્રતીય (રાયપસેણદ્વય) પાર્શ્વનાથના શિષ્યે (ઢેશિએ) રાજા પ્રદેશીને જૈનધર્મમા આપ્યો, પછી તે રાજા સૂર્યાસ નામનો દેવ થયો અને મહાવીરનું એણે સન્માન કર્યું તે વિષે એમા કથા છે

૩ જીવામિગમ એમા જગતનું અને એમા જે જીવો વને છે, તેનું વર્ણન છે

૪ પ્રજાપના (વજ્રવણા) એમા જીવના રૂપ શુભ વિગેરે અનેક બાબતોનું વર્ણન છે

૫ સૂર્યપ્રજ્ઞતિ (સૂરિયપજ્ઞતિ) સૂર્ય અને ગ્રહ નક્ષત્રનું એમા વર્ણન ॥

૬ જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞતિ (જમ્બુદીવપજ્ઞતિ) એમા જમ્બુદ્વીપનું અને પ્રાચીન ગણઓનું વર્ણન છે

૭ ચન્દ્રપ્રજ્ઞા (ચન્દ્રપ્રજ્ઞા) એમા ચન્દ્ર અને (પાત્રમાના જેવું
જ) મહા નક્ષત્રનું વર્ણન છે

૮ નિર્યાવલીમા જે દશ કુમારો પોતાના ઓરમાન ભાઈ રાજા
વૃણિક (૫૩૪) માથે મળીને પોતાના દાદા વૈશાલીના રાજા
ચેટકનો સામે યુદ્ધમા ઉતર્યા, માર્યા ગયા અને નરકમા ઉપજ્યા
એમની કથા છે એ સૂત્રને કળિયા પછુ કહે છે

૯ વસ્ત્રાવત્તોષિણ (વસ્ત્રાવત્તોષિણ) એમા આ રાજાના પુત્રો
સાધુ થયા ને વિવિધ સ્વર્ગમા ગયા એની કથા છે

૧૦ પુણિકા (પુણિકા) એમા જે દેવોએ મહાવીરની પૂજા
ઢરી તેમના પૂર્વ જન્મની કથાઓ છે

૧૧ પુષ્પચૂલિકા (પુષ્પચૂલિકા) એમા ઉપગ્ના જેવી જ
કથાઓ છે

૧૨ વૃણિકદશા (વૃણિકદશા) એમા તીર્થંકર અરિહનેશ્વરે
વૃણિકવશના દશ રાજાઓને જૈનધર્મમા આણ્યા એની કથા છે

૪ ૧૦ પ્રકીર્ણ

વિવિધ વિષયો ઉપર મુખ્યત્વે કરીને પદ્યમા કરેલી ચર્ચા ॥
અન્યોને પ્રકીર્ણ (વક્તવ્ય) કહે છે

૧ ચતુશરણ (ચતુશરણ) એમા પ્રાર્થના, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિષે
હકીકતો છે

૨ આતુરપ્રત્યાહ્વાન (આતુરપ્રત્યાહ્વાન) એમા જ્ઞાનીઓના અત
સમયના પ્રયત્નોનું વર્ણન છે

૩ મતપરિક્ષા (મતપરિક્ષા) એમા એજ વિષય સમજાવે વિધિ
આપેલી છે

૪ સત્તારક (સત્તારક) એમા મૃત્યુની ધ્વજાએ જ્ઞાનીઓ જે
કુશાસન ઉપર સુતા તેનું વર્ણન છે

૫ તદુલ્લવેતાલિકા (તદુલ્લવેતાલિકા) એમા શરીરવિદ્યા ગર્ભવિદ્યા
વગેરેનું વર્ણન છે

૬ ચન્દાવિનય (ચન્દાવિજ્ઞા) એમા ગુરુશિષ્યના ગુણ, પ્રયત્ન વગેરે વિષે વર્ણન છે

૭ દેવેન્દ્રસ્તવ (દેવિન્દ્રત્યવ) એમા સ્વર્ગના નાનાઓની ગણના છે

૮ ગણિવિદ્યા (ગણિવિજ્ઞા) એમા ક્ષત્રિય જ્યોતિષની ચર્ચા છે

૯ મહાપ્રત્યાક્ષ્યાનિ (મહાપચ્ચસ્તાન) એમા પ્રાયશ્ચિત્તના સ્વરૂપનું વર્ણન છે

૧૦ વીરસ્તવ (વીરવય) એમા મહાવીરની નામાવળી છે

૫ ૬ છેદ સૂત્રો

છેદસૂત્ર અથવા છેદપ્રથ (છેદગ્રંથ) એમા સાધુશામનના વિધિ છે

૧ નિશીથ (નિસીદ) એમા સાધુઓના ધર્મ વિષે અને એમા દોષ થતા તેના પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે

૨ મહાનિશીથ (મહાનિસીદ) એમા પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે

૩ વ્યવહાર (વવહાર) એમા શાસનના વિધિ છે

૪ આચારદશા (આચારદસાઓ) અથવા વશાશ્રુતસ્કન્ધ એમા આચારના વિધિ આપેલા છે આ ગ્રંથમાનો ૬ મો અધ્યાય ભદ્રબાહુનું જ્યેષ્ઠુ વલ્લસૂત્ર છે અને તેમા તીર્થ કરના જીવનચરિત, સાધુઓના આચાર વિષે નિયમો તથા સમપ્રદાયના નામ છે

૫ મુદત્કલ્પસૂત્ર એમા સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિ છે

૬ પચ્ચક્ષ્પ (પચ્ચક્ષ્પ) એમા પશુ ઉપર પ્રમાણે છે કેટલાક ખીજાઓ જિતક્ષ્પ ને ૬ ૬ છેદસૂત્ર કહે છે

૬. ૨ સૂત્રો.

૧ નન્દી એમા જ્ઞાનના પાત્ર પ્રકાર વિષે ચર્ચા છે

૨ અનુયોગદાર (અનુઓગદાર) એમા વિદ્યાસર્વસ્વનું વર્ણન છે

૭ ૪ મૂલમૂલ. ૧૨

૧ ઉત્તરાચ્ચયન (ઉત્તરજ્ઞયન) એમા મિદ્ધાન્તો ઉપર કથાઓ, દૃષ્ટાન્તો, ઉપમાઓ, મવાદો અને ઉપદેશો આપેલા છે

૨ આવરચક (આવસ્થય) એમા દિનચર્યાના આવશ્યક વિધિઓ આપેલા છે પણ ત્યારપછી બીજા વિવિધ વિષયો સબધે પણ હકીકતો આપી છે

૩ દશવૈકલિક (દશવૈકલિય) એમા માધુજીવનના નિયમ આપ્યા છે

૪ વિણુનિયુક્તિ (વિનિયુક્તિ) એમા સાધુઓએ હાન સ્વીકારવાના વિધિ આપેલા છે, કેટલાક એને બદલે આપનિયુક્તિ કહે છે

૪૫ આ, તથા તે ઉપરાંત બીજા ૨૦ પ્રકીર્ણ, ૧૨ નિયુક્તિ અને બીજા કેટલાક ગ્રન્થો ઉમેરીને એક દરે ૮૪ ધર્મગ્રંથોની ગણના કરવામા આવે છે

આ આગમ ગ્રન્થોને—શાસ્ત્રગ્રન્થોને પરિપૂર્ણ કન્વાને તેમા બીજા જે ગ્રન્થોની ગણના કરવામા આવે છે, તે નિગમ ગ્રન્થો અથવા વપનિષદ છે અને તેની સખ્યા ૩૬ ની છે ૧૩

ઉપર ગણાવેલા શ્વેતાશ્વર ગ્રંથોને બધાય શ્વેતાશ્વરે સરખી રીતે પ્રમાણભૂત માને છે એમ નથી તેમાનો સ્થાનકવામી મગ્ગ હાય ૧૦ પ્રકીર્ણને, બીજા અને છઠ્ઠા છેદસૂત્રને તેમજ પિણ્ડનિ શુક્તિને પ્રમાણભૂત નથી માનતો તેમના ધર્મગ્રંથોની સખ્યા એ હિંમાબે માત્ર ૩૨ છે (પૃ ૭૩ જોશો)

ઉપરના વિવરણમા દરેક ગ્રંથ માથે તેમાનો વિષય બતાવ્યો છે, તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે એમા કેટલા બધા વિષયોનો સમાવેશ છે વધારે ઉંડા ઉત્તરવાથી જોથી ચે વધારે વિષય જડશે, કેમકે દરેક ગ્રન્થના પોતાના ખાસ વિષય માથે ઠઈ લેવાદેવા નહિ એવા અનેક વિષયો, પ્રક્ષિપ્ત કે ઉત્ક્ષિપ્ત રવડપે, એ ગ્રન્થોમા અનેક છે અને તેથી તે વિષયો ઉપર કશું ધ્યાન અપાતું નથી

વિધિનિષેધની આવી વિવિધતાઓ છતાં બધા ગ્રન્થો કંઈ રસિક નથી કાન્હુડે એમા ઘણા વાક્યો એક ને એક સ્વરૂપે ને શુષ્ક ભાવે વારવાર આવ્યે બાંધ છે અને દરેક વિધિને અન્તે સુન્દર મુલા પિતો કે એક બે દૃષ્ટાન્તો આપ્યા હોય છે, તે જુદે સ્વરૂપે હોય છે શાસ્ત્રગ્રન્થોમા જે કથાઓ કહી છે તે પણ નિરસ અને લાળી હોય છે ઘણા બગ ધર્મગ્રન્થોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો એ છે જે તેમા અનેકાનેક પુનરુક્તિઓ આવે છે અને શબ્દોના જડ પદ્ધતિએ ચઢાવા આવ્યે બાંધ છે એ રિથિતિ એટલી હદે પહોંચે છે કે તે ગ્રન્થોના મૂળ લેખકોને કે પ્રતો ઉતાવળારને પણ એ શબ્દો ને વાક્યો આખા ને આખા વારવાર ઉતાવળા જરૂરના લાગ્યા નથી, એને બદલે તેમણે અમુક ચિન્હો મૂક્યા છે અને બીજા ઠાંઈ ગ્રન્થમાના અમુક રૂઢ વાક્યો અને પુનરુક્તિઓ મૂકીને વાચકને બાંધીને ભાગ પોતાની મેળે સમજી લેવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી છે સ્થાનો, પુરૂષો વગેરે સમજાવે વર્ણવતા પણ એવી જ ચોજના કરી છ કે ગ્રન્થમા તેનું એક જગ્યાએ વર્ણન હોય અને ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે એ સ્થાન કે પુરૂષ સમજાવે વર્ણન કરવાનું આવે ત્યારે પ્રથમ વર્ણનની જગ્યાનો માત્ર નિર્દેશ કરી દે આવા વર્ણનોને વર્ણન કહે છે, તેમા અનેક શબ્દો એકઠા ગોઠવીને મોટા મોટા વાક્યો અને અનેક શિખામણો મૂકીને સ્પષ્ટતા કરવામા આવે છે આ શૈલીનો કાન્યમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે માહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતા ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રન્થોને ઉચ્ચી કોટિમા મૂકી શકાય એમ નથી માત્ર શ્રોતાને જ નહિ, પણ વક્તાને પણ અતિશય નીરમ લાગે છે અને આજના વાચકને તેમા એવો ગમ તો ભાગ્યે જ આવે કે જેથી તેને અત્યાનન્દ થાય

સ્ત્રોતાગજરને પોતાને જ મતે એમાના અમુક ધર્મગ્રન્થો ઠેવળ જુદે જુદે મમયે ન્યાયેલા છે એમ માનવામા આવે છે કે અગ, ઉપાદૈ, અને બીજા કેટલાક ગ્રન્થો તો ગણધરોએ, ખાત્ર કરીને મુધર્માએ રચેલા, એમણે મહાવીરના શબ્દો માબળીને તે શબ્દો ગ્રન્થી કરી લીધેલા, અને કેટલાક પછીના આચાર્યોએ લિપિબદ્ધ કરી લીધેલા ૮ મુ ઉપાદૈ પ્રસાપના આચર્યામે રચ્યુ

કહેવાય છે અને એમ પણ કહેવાય છે કે એ આર્યશ્યામ કાલકાચાર્યનું (ઇ પૂ ૧ છ સૈક્ર, પૃ ૪૪) જ બીજું નામ હતું તેવી જ રીતે નન્દીસૂત્ર દેવર્દિએ (ઇ સ પ મા સૈકામા), અતુ યોગદ્વાર સૂત્ર ચાર્યરાજેત (ઇ મ ૧ લા સૈકામા), ચતુશરણ વીરમદે અને દશવૈકાલિક સૂત્ર શમ્ભવ રચેલ ગણાય ■ એક યુવાન માધુ કે જે તેમના સસારીપણે પુત્ર હતા તેનું મૃત્યુ છ માસમા થવાનું હતું, તેને એટલા દુઃખ મમયમા ધર્મનું જ્ઞાન કળવી શકાય એટલા માટે દશવૈકાલિક સૂત્રની રચના કરવામા આવી હતી એવી કથા છે ૪ થુ છેદ સૂત્ર અને બીજા પણ છેદસૂત્રો હરિભદ્રે (ઇ સ ૩૦૦) રચ્યા મનાય છે^{૧૪} અને હરિમદ્ (ઇ સ ૮ મા સૈકામા) મહાનિશીય રચ્યુ મનાય છે આમ આજે છ તે ગ્રન્થો જુદે જુદે કાળે ને જુદી જુદી લેખણે લખાયેલા છે, એમા એક કાળના વિચારોનું નિરૂપણ નથી, પણ અનેક જમાનાઓનો શ્રમ છે

અગ્ર ગ્રન્થો સૌ ગ્રન્થોમા માથી પ્રાચીન છે, પણ તે મપૂર્ણ નથી, કારણ કે ૧૪ પૂર્વ સમાવનાડ જે ૧૨ મુ અગ, તે તો અતિ પૂર્વકાળથી જ હુમ થઈ ગયું કહેવાય છે ૧૨ મુ અગ હતું એમા તો કશી શકા નથી, કારણ કે એને વિષે જે જે ઉલ્લેખો છે તે બધામા એકવાક્યતા છે, એટલું જ નહિ પણ એમાથી અવતરણો લેવાયેલા અને એને આધારે અનેક ગ્રન્થો લખાયેલા કહેવાય છે^{૧૫} ત્યારે એ દૃષ્ટિવાદનો લોપ કેમ થયો તેની આપણને ખબર પડતી નથી વળતે એમ પણ હોય કે એમાના વિષય પાછળના જમાનાને રસિક ન લાગ્યા હોય, કાગળ કે તે મમયના-પણ પાછળથી નષ્ટ થયેલા વિરોધી મગ્ગદાયોના મતનું ખટન એમા હોય, વળતે એમ પણ હોય કે એમાના વિષય બીજા ગ્રન્થોમા વધારે મારી ને સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચ્યા હોય, આથી એનો અભ્યાસ અટકી ગયો હોય ને ધીરે ધીરે એ અગ હુમ થઈ ગયું હોય^૧

૧ બારમું અગ બાગ વર્ષ દુષ્કાળને અગે મુનિઓ ન મભારી શક

ત્યારે વર્તમાન ૧૧ અગ, ઉપાગ્રમાના ૧૧,* અને બીજા કેટલાક અન્યો આગળ કહી ગયા એમ મહાવીરના શિષ્ય સુધર્માએ રચ્યા કહેવાય છે એમ પણ કહેવાય છે જે એ અન્યો શ્રુતિપરપરાથી ઉતરી આવતા હતા, તે પ્રથમ વીર સવત ૯૮૦ માં દેવર્દિના નિર્ણય પછી લિપિબદ્ધ થયા અને તેની અનેક પ્રતો-નકલો કરી તેનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. અન્યોને નિર્ણિત અને નિશ્ચિત પછીના સમયમાં કરવામાં આવ્યા એ વાત સાચી છે એમ જો સ્વીકારી લઈએ, તો પછી મહાવીર વિષે અને એમના મિદ્ધાન્તો વિષે એ અન્યોમાંથી જે માહિતી આપણને આજે મળે છે, તે મળે પાકી સકા ઉભી થાય આદ્યેર વેળા લખે છે^{૧૬} કે ધારે કે બાઈબલનો નવો કરાર ઇ સ ૯૮૦ સુધી (ખરી રીતે ૯૫૦ સુધી, કારણ કે આપણે કાઈસ્તના જન્મથી સવત ગણીએ છીએ, પણ જૈનો મહાવીરના નિર્વાણથી ગણે છે) લિપિબદ્ધ થયો જ ન હોય, ધારે કે જે માણસોને કાઈસ્ત સમયે પૂર્વ લિપિબદ્ધ કશુય મળ્યું ન હોય, પણ માત્ર શ્રુતિ પરપરાદારા જ જ્ઞાન હોય તે માણસો ચોપ મિલ્વેસ્ટર બીજાને (૧૫૧૯૪૯૧ ૩૩) અધ્યક્ષપદે એ જ્ઞાનને લિપિબદ્ધ કરે, તો આપણી સામે કાઈસ્તનું કેવું ચિત્ર હોય એની કલ્પના કરે ” અને છતાંયે ઉપરના વચનમાં બતાવી છે એટલી બધી અશ્રદ્ધાએ આ શાસ્ત્રઅન્યો જોવાના નથી, કારણ કે એમ માનવાનું કારણ જ નથી કે વહુલીના સઘમાં લિપિબદ્ધ થયા પહેલાં એ અન્યો કદી લખાયા જ નહોતા, ખરી વાત તો એ છે કે તે પ્રસંગે તો એમાના વિષયોનું સ્વરૂપ છેવટનું નિર્ણિત કર્યું અને ત્યાર-પછી તેની અનેક નકલો કરાવીને તેનો પ્રચાર કર્યો આ હકીકત માનવાનું ચોક્કસ કારણ પણ મળે છે કેમકે ઇ પૂ ૦ જ સૈકાના જૈન શિલાલેખો આપણી સામે જ છે તે ઉપરથી એમ તો સાબિત થાય છે જ કે જૈનો લેખનકળાનો ઉપયોગ બહુ પૂર્વેથી કરતા ત્યારપછી એ પણ નહિ બૂલવું જોઈએ કે ભારતમાં અતિશય વિકાસ પામેલી સ્મરણશક્તિને બળે અનેક અન્યો ગુરુમુખેથી

શિષ્યપગપગએ અનેક સૈકાથી ઉતરી આવ્યા છે, ઝાંખુકે વર્ત માનપત્રો અને ટેલીફોન વિનાના યુગમાં એ જ શક્ય હતું

એમાં તો શકા નથી જ કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પછીના મમયના વિચારો દાખલ થયા છે અને તેમાં ઘણા પ્રક્ષિપ્ત ભાગો પણ છે અને છતાંયે કહેવું પડે છે કે એ બહુ પ્રાચીન દાખના છે હા કોઈની એ સમજાવે છે કે આ ગ્રંથોની ભાષા, એમાં વપરાયેલા વૃત્ત અને એમાં આપેલી ઇતિહાસની મહત્વની હકીકતો એ મૌ પૂરવાર કરે છે કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો ઇ. પૂ. ૩૦૦ ના અગાઉના હોવા ભેદાયે, અને તે સમયે પાટલીપુત્રમાં સઘે મળીને ગ્રંથ નિર્ણય કર્યો હોય તે વાત માચી હોય વળી એમ પણ માની લેવાનું નથી કે મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા અને પાટલીપુત્રમાં મઘ મળ્યો એ બે વચ્ચેના આગરે ૧૦૦ વર્ષના ગાળામાં માત્ર ગમે તેવી ઉડતી કથાઓ ઉતરી આવતી હતી મમ્ભવિત છે કે મહાવીરસ્વામીના જીવન અને ઉપદેશ વિષે જે જ્ઞાને એમના શિષ્યમહાત્મા નિર્ણય સ્વરૂપ બહુ પૂર્વેથી જ ધારણ કરી લીધું હતું એ ઉપરથી જ મઘનું પછીના વખતનું મૌ સાહિત્ય રચાયું હોય

આમ શાસ્ત્રગ્રંથોનો ઘણો ભાગ પ્રાચીન કાળે રચાયો હતો એમ ભાગે છે છતાંયે એટલું પણ નક્કી છે કે મુખર્માએ રચ્યા કહેવાય છે તે અગ અને બીજા પ્રેતાગ્નર ગ્રંથો આજે જે સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપ તો ઘણા ફેરફાર પછી થયું છે એમના પછીના જમાનાના લોકો પોતાના વિચારને બદલેસતા થાય એવા ફેરફાર એમાં કરતા ગયા છે,* એ તો સ્વીકારી લેવું જ ભેદાયે પ્રેતાગ્નરના ગ્રંથો સાચા નથી એમ દિગ્ગમરે જે માને છે એ ઉપરથી પણ આપણા આ અનુમાનને ટેકો મળે છે

આ ફેરફાર નિસ્તિર્ણને સક્ષિપ્ત કરવા રૂપ કરેલો છે પણ તેના સ્વરૂપમાં બીજા ફેરફાર કરેલ નથી

દિગમ્બર ગ્રન્થો

લુપ્ત ગ્રન્થો

ગાદુવાર આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ દિગમ્બરોને ડેડ પ્રાચીન ગ્રન્થો છે જ નહિ, એ મગ્ગદાય તો માને છે કે પ્રાચીન ગ્રન્થો લુપ્ત થઈ ગયા છે અને 'વેતામ્બરોના ગ્રન્થો પણ સ્વાસ્થ્ય નથી આથી એ લુપ્ત થઈ ગયેલા પ્રાચીનગ્રન્થોની નહીં મહત્વનાથી અને તેમાના વિષયોની ડરેલી પુનર્યોજનાથી થયેલા નવા ગ્રન્થ તે જ દિગમ્બરોના ધર્મગ્રન્થ' નીચેના વિવગ્ધુમા એમના જે ગ્રન્થો બતાવ્યા છે, તેમના નામ કઈં જાણે 'વેતામ્બર ગ્રન્થોના નામને મળતા છે, વિષયો પણ કઈં જાણે 'વેતામ્બર ગ્રન્થોના વિષયો જેવા જ છે, છતાં એ અનેક ગ્રન્થો બનેના વિચારના મોટા વિગેધ પણ છે નીચે એનું યોગ્ય વિવગ્ધુ આપુ છું એ ધર્મગ્રન્થોના બે સમૂહ છે ૧ ગ્રંથ અને ૨ ગ્રંથગાથ (ગાથ બહારના તે)

૧ ગ્રંથ

'વેતામ્બરો પોતાના ગાથના જે નામ આપે છે તે જ નામ દિગમ્બરો પણ પોતાના ગાથના આપે છે મહત્વનો તફાવત એ છે ૧૨મા ગાથ દષ્ટિવાદમા જે પશ્ચિમ અને ચૂલિ કાઓ આવે તે 'વેતામ્બરો કૃતા દિગમ્બરોના બુદ્ધ છે (જોશી પૃ ૬૫) અને તે નીચે પ્રમાણે છે

૪ પરિક્રમ

- ૧ ચંદ્રપ્રગતિ એમા ચંદ્રનું વર્ણન છે,
- ૨ સૂર્યપ્રગતિ એમા સૂર્યનું વર્ણન છે,
- ૩ જમ્બૂદ્વીપપ્રગતિ એમા જમ્બૂદ્વીપનું વર્ણન છે
- ૪ દ્વીપમાગરપ્રગતિ એમા દ્વીપો અને માગરોનું વર્ણન છે અને
- ૫ ત્યાગ્યાપ્રગતિ એમા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું વર્ણન છે

૧ ચૂલિકા

૧ જલગતચૂલિકા એમા અમુક મત્રો બાણીને જળને કેમ ચલાવી શકાય એની પાર કેમ નીકળી શકાય, અગ્નિને કેમ ખાઈ શકાય વગેરે વિદ્યાઓનું વર્ણન છે

૨ સ્થલગતચૂલિકા એમા મત્રસાધનાથી કેમ દૂર દેશમા જઈ શકાય વગેરે વિદ્યાઓનું વર્ણન છે

૩ માયાગતચૂલિકા એમા અનેક પ્રકારના ચમત્કારો કેમ કરી શકાય એનું વર્ણન છે

૪ રૂપગતચૂલિકા એમા મિહ હાથી વગેરે પ્રાણીના રૂપ કેવી રીતે ધારણ કરી શકાય તથા વનસ્પતિ અને ધાતુના રૂપ કેવી રીતે ફેરવી નખાય એનું વર્ણન છે

૫ આકાશગતચૂલિકા એમા કેવી રીતે આકાશમા ઉડી શકાય એનું વર્ણન છે

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ભૂગોળ-ખગોળના જે અન્યોને શ્વેતા મળશે ઉપાર્જી, અન્ધોમા મૂકે છે, તેમને દિગ્મળને પરિક્રમ અન્ધોમા મૂકે છે દિગ્મળરો ઉપાર્જીની ગણના ધર્મઅન્ધોમા કરતા જ નથી

૨ અગ્નાદ્ય

એના ૧૪ પ્રકરણ નીચે પ્રમાણે છે

૧ સામાયિક એમા ભક્તિના પ્રકાર વિષે વર્ણન છે

૨ ચતુર્વિંશતિસ્તવ એમા તીર્થકરોના જીવન, શક્તિ, ગુણ વગેરેનું વર્ણન છે

૩ વદના એમા ગુરૂ પૂજા વિષે વર્ણન છે

૪ પ્રતિક્રમણ એમા પ્રાયશ્ચિત્ત વિષે વર્ણન છે

૫ વિનય એમા નિયમન-વિનય વિષે વર્ણન છે

૬ કૃતિકર્મ એમા જોન (પ્રતિમા) વગેરેના પૂજાવિધિનું વર્ણન છે

૭ દશાઈકાલિક એમા માધુજીવનના નિયમો છે

૮ રત્તરાધ્યયન એમા માધુજીવનની મુશ્કેલીઓનું વર્ણન છે

૯ ત્યઘ્યવહાર એમા શામન વિધિઓનું વર્ણન છે

૧૦ ત્યાગમ્ય (વિગનક) એમા સાધુએ શુ રૂ વાપરવું એનું વર્ણન છે

૧૧ મહાકમ્પ (સરક) એમા જિનકર્મ અને સ્યવિરક્ત્વી (સ્વ તત્ત્વ અને મધસ્થ) માધુજો માટેના નિયમો છે

૧૨ પુઠ્ઠીર એમા પુનર્જન્મે દેવયોનિ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા કર્મનું વર્ણન છે

૧૩ મહાપુગડરીર એમા પુનર્જન્મે દ્રવપદપ્રાપ્ત કરી શકાય એવા કર્મનું વર્ણન છે

૧૪ નિષિધિક એમા દોષોમાથી આત્માની શુદ્ધિ કરવાના સાધનો બતાવ્યા છે કેટલાક આ ગ્રંથાને અશીદિનસમને મૂકે છે

આમાના ૭ મા, ૮ મા અને ૯ મા ગ્રંથના નામ શ્વેતા મ્હારના એ પ્રકારના ગ્રંથના નામને મળતા છે ૧ લા થી ૪ થા સુધીના ૪ ના મૂલસુત્ર (આવશ્યક)ના અધ્યયનના નામને મળતા છે

અર્વાચીન ગૌણ ગ્રંથો

જે પ્રાચીન ગ્રંથો હુમ થઈ ગયા છે તેમને સ્થાને દ્વિગમ્ય દોષો ખીન્ન અનેક ગ્રંથો ગોઠવ્યા છે અને તેમને પ્રમાણભૂત મિદ્ધાન્તગ્રંથો માન્યા છે એ ગ્રંથોને ચાર વર્ગમા ગોઠવ્યા છે (૧) ઈતિહાસ, (૨) વિશ્વવ્યાખ્યાન, (૩) તત્ત્વજ્ઞાન અને (૪) નીતિ. આ ચાર વર્ગના ગ્રંથોને દ્વિગમ્યગે પોતાના ‘ચાર વેદ’ કહે છે એ દરેક વર્ગમા કયા કયા ને કેટલા ગ્રંથો છે, એની કશી સ્પષ્ટતા નથી આ બધા ગ્રંથો ઇ સ ૬૦૦ પૂર્વે ગયાયેલા છે, તેથી એમ માનવું ઘટે કે આ ગૌણ ગ્રંથો એ અર્વાચીન કાળના છે એ ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે

(૧) પ્રથમાનુયોગ (ઇતિહાસ) રવિસેનનુ પદ્મપુરાણ (ઇ ૨ ૬૫૦ ?) ત્રિસેનનુ હરિવંશપુરાણ (૭૮૩), અને ચાંદિપુરાણ, ગુણ મંત્રનુ ઉત્તરપુરાણ (૮૭૬ મા સમાપ્ત),

(૨) કરણાનુયોગ (વિશ્વવ્યાખ્યાન) સૂર્યપ્રગ્લભિ, ચંદ્રપ્રગ્લભિ, મયધવલ

(૩) દ્રવ્યાનુયોગ (તત્ત્વજ્ઞાન) કુદકુદ નો ૧ પ્રવચનસાર, ૨ સમયસાર, ૩ નિયમસાર ૪ પચાસ્તિકાચ, ઉમાસ્વામીનો તત્ત્વાર્ણાધિગમસૂત્ર અને સમન્તભદ્ર (૧૦૦), પૂજ્યપાદ (૭૦૦), અકલક (૭૫૦) વિદ્યાનન્દ (૮૦૦) વગેરેએ એના ઉપર લખેલી ટીકાઓ સમન્તભદ્રની જ્ઞાતમીમાસા (૬૦૦) અને અકલક, વિદ્યાનન્દ વગેરેએ એના ઉપર લખેલી ટીકાઓ

(૪) ચરણાનુયોગ (નીતિ અને ક્રિયાકાન્ડ) ઘટેર નો મૂલાચાર અને ત્રિવણાચાર, સમન્તભદ્રનો રત્નકરણકાવચાર (૬૦૦)

શાસ્ત્રેતર ગ્રન્થો.

ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક ગ્રન્થો

મહાવીરના સિદ્ધાન્તોને પ્રદર્શિત કરવા માટે, તેને ટીકાવડે સ્પષ્ટ કરવા માટે અને તેને વિકાસ આપવાને માટે તેમજ વળી સાધુઓને અને શ્રાવકોને તેમની જીવનચર્યાના નિયમ આપવા માટે તથા સઘને વ્યવસ્થા આપવા માટે અનેક લેખકોએ પરિશ્રમ લીધો છે આમાના સૌથી પ્રાચીન ભદ્રબાહુ છે, એમને શ્વેતામ્બરો તેમજ દ્વિગમ્બરો બંને સગળી રીતે ઉચી શ્રદ્ધાદષ્ટિએ જુએ છે અને છેલ્લા શ્રુતકેવલી માને છે ઇ ૨ ૩૦૦ ના અગમામા એ થઈ ગયેલા અને જે સાધુઓનો સઘ મૈત્રુ તરફ ગયેલો તેમા એમનુ નામ પણ છે, એમ કયા વાચતા જણાય છે (જોશી ૫ ૪૦) પણ છતાં એ એમને વિષે જે હકીકતો મળી આવે છે તે એકમેકથી ખુવાન્તરે વિરુદ્ધ છે શ્વેતામ્બરો એમને વૃદ્ધાવસ્થામા નેપાળ ગયેલા માને છે (૫ ૬૨), ત્યાં દ્વિગમ્બરો એમને

પોતાના ગિપ્ય મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત સાથે થવણુ-બેલગોલા ગયેલા માને છે (પૃ ૩૬) ઇ સ ૫૮૭ મા મૃત્યુ પામેલા જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરના એમને લાઇ માનવા એ તો ઇતિહાસમા ભૂલ કબ્વા સગ્ગુ છે

લદ્રખાદુએ અનેક શાસ્ત્રગ્રન્થો ઉપર નિર્બુક્તિઓ એટલે કે માગધી ટીકાઓ લખી છે એમના કટપસૂત્રને શ્વેતામ્બરો એટલે ઉચ્ચે સ્થાને મૂકે છે કે એની શાસ્ત્રગ્રન્થમા જ ગણુના કરે છે કાયદા વગેરેની ચર્ચા કરનાર મદ્રગહુ મહિતા નામના એક ગ્રન્થના પણુ એ જ્ઞતા ગણાય છે વળી એમ પણુ કહેવાય છે કે એ જ્યોતિર્વિદ પણુ હતા

ત્યારપછી ધર્મના સિદ્ધાન્તો ઉપર ચર્ચા કરનાર મૌથી પ્રથમ ઉમાસ્વાતિ હતા એમ લાગે છે બ્રાહ્મણોના દર્શનને અનુમગીને એમણે સૂત્રપદ્ધતિએ મમસ્ત ધર્મની દુકામા ચર્ચા કરી છે તત્વાર્ચાવિગમસૂત્ર નામે પ્રખ્યાત ગ્રન્થ એમણે લખ્યો છે બને સમ્પ્રદાય એ ગ્રન્થને પોતાનો પ્રમાણુભૂત ગ્રન્થ માને છે એ વિખ્યાત પુરૂષ અમાગ સમ્પ્રદાયના હતા એવો દાવો શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો બને કરે છે પણ ચાકોળી માને છે કે ઘણુ કરીને એ શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના હતા, કાગણુ કે એમણે પોતે જ પોતાના એ ગ્રન્થ ઉપર જે ટીકા લખી છે તે ટીકા માત્ર શ્વેતામ્બરો જ પ્રમાણુભૂત ગણે છે, ત્યારે દિગમ્બરો તો બીજાએ લખેલી ટીકાઓને પ્રમાણુભૂત ગણે છે એ બંને સમ્પ્રદાયો ઉમાસ્વાતિને સરખી શ્રદ્ધાએ પોતાના શુદ્ધ માને છે, એ વસ્તુ એમ માળીત કરે છે કે એમના મમયમા એ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચેનો ભેદલાવ પાછળના મમય જેવો હજી તીવ્ર નહોતો થયો ઉમાસ્વાતિના મમયનો હજી ચોકમ નિશ્ચય થયો નથી, નીનો પોતે એમને ઇ મન ની શરૂઆતમા મૂકે છે, પણ ઇ સ ૪ થા કે ૫ મા મૈકામા એ થયાનો વધારે સ્પષ્ટ છે ૨૦

ઉમાસ્વાતિ પછી શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના મહત્વના ધર્મજિ ગિદ્ગેન દિકામ્મ થયા કથા પ્રમાણે આ મહાન પવિત્ર મહારાજ વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન હતા (પૃ ૪૪) પણ ખરી રીતે ઇ સ ૬૫૦ પછી પ્રખ્યાત થયા હોય એમને વિષે નૈનો બહુ અફભુત

કથાઓ કહે છે એ કથાઓ પ્રમાણે જિવાકર મૂળે તો પ્રાદાણ હતા, પણ વદવાદામૂરિણ એમને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કર્યા ને પછી એમણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ને ત્યાંથી પોતાનું પ્રમ સિદ્ધમેવ ગણ્યું એકવાર એમણે જાધા જૈનગ્રન્થોનો પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત અનુવાદ કરવાની યોજના, પોતાના ગુરુ મમક્ષ મૂની, આ પાપના પ્રાયશ્ચિત માટે ગુરુએ એમને જાધા જૈનમન્દિરોની યાત્રા કરવાની આજ્ઞા કરી જાગ વર્ષ મુખી શ્રદ્ધાપૂર્વક યાત્રા કરતા એ કર્યા અને છેવટે ઉત્તરચીન ના શિવમન્દિરમાં આજ્યા ત્યાં જિવને નમસ્કાર કરવાને બદલે શિવ લિંગની મામે પગ કરીને મન્દિરમાં બેઠા આ બોધને શિવભક્તોએ રાજા વિક્રમાદિત્યને ફરિયાદ કરી રાજાએ પકિતને એમના અપરાધને કાળે ચાણુકેનો માગ મારવાની સજા કરી, પણ યશુ એવું કે પહેલી જ ચાણક મારતામાં તો રાજાના અન્ત પુરમાંથી ચીસ મળવાઈ, કાણુકે પકિતે બાહુજળથી એવું કર્યું કે ચાણુક પડે પોતાની ઉપર, પણ વાગે રાજાની પટ્ટરાણીને આ ઉપરથી સિદ્ધસેનને છાટી મેલવામાં આવ્યા, એમણે શિવલિંગ તરફ હાથ ઉઠાવ્યો ક્યોં એટલે લિંગ ચીરાઈ ગયું, તેમાંથી પ્રકાશ નીકળ્યો ને તેમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાના દર્શન થયા ૨૧

ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર અથ લખનાર જૈનોમાં સૌથી પ્રથમ સિદ્ધસેન જ હતા એમણે ૩૨ ૧લોકમાં ન્યાયના સમસ્ત પ્રદેશને ઘેરી લીધો છે એ ગ્રન્થનો સમય નિર્ણય કરવા માટે મહારવની વાત છે છે કે વિદ્વાન બોદ્ધ તાર્કિક ધર્મજીર્ણના ચ્યાચિન્દુ (૪ મ ૭મા નૈકામાં) વાંચ્યા પછી નિદ્રાસેને પોતાનો ગ્રન્થ લખેલો એમ યાગોળી જણાવે છે ૨

વીર સંવત ૬૮૦ માં (એટલે કે ૬ સ ૫ માં નૈકામાં) વહુબીમાં શ્વેતાગ્રંથ ગ્રન્થો વ્યવગિયત થયા, ત્યારપછી એ ગ્રન્થો ઉપર ખુબ ટીકાઓ લખાઈ છે ત્યાં મળેલા સઘના અધ્યક્ષ દેવલિંગે પણ ટીકાઓ લખેલી જણાય છે બીજા મુખ્ય ટીકાકારોના નામ આ પ્રમાણે છે - ૭ માં નૈકામાં મિત્તમેવગણિ, ૮ માં મા હરિમદ્, ૯ માં મા રીલાદ્, ૧૧ માં મા રાગિસુરિ ક્ષેત્ર અને અમવદ્, ૧૨ માં મા મનવગિર આમાના ઘણા લેખકો ધર્મગ્રન્થો ઉપર

ટીકા લખીને જ અટક્યા નથી, પણ એમણે બીજા મહત્વના સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખ્યા છે પણ એ ચોમા પ્રખ્યાત તો હર્ષિભદ્ર હતા.

હર્ષિભદ્ર પ્રાદેશી હતા અને એમણે મહાન વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો 'હું જે કાંઈ ન જાણતો હોઉં તે જે કાંઈ જાણતો હોય તેવા ગુરૂનો શિષ્ય થાઉં' એવી એમની પ્રતિજ્ઞા હતી એક વાર એમણે એક જૈનમાધ્વીને કંઈક શબ્દો બોલતી માલખી, પણ એનો અર્થ હર્ષિભદ્ર સમજી શક્યા નહિ પૂછી જોતા તે સાધ્વીએ એમને એ અર્થ જાણનાર ગુરૂનો પત્તો આપ્યો. હર્ષિભદ્ર એ ગુરૂપાને ગયા ને એમના ઉપદેશે જૈન થયા પછી બધા ગાત્રનો અભ્યાસ કરીને એ સાર થયા એમના બે ભત્રિજા હન અને પરમહસ એમના શિષ્ય થયા જૌદોને એમના જ શાસ્ત્રાથી પરાજિત કરવાને માટે એ બે જણ જૌદમાધુનો વેગ ધારણ કરીને, એમના મિથ્યાજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાને એક જૌદવિહારમા ગયા પોતાના મધમા પેત્રી ગયેલા આ બે માધુઓના સાચા ધર્મ વિષે જૌદોને શક થઈ ને તેમની કમોટી કાઢી જોવા બાંધ્યાને પગથીએ તીર્થ કન્ની મૂર્તિ ચિતરી, ચોરી રીતે તે જોના ઉપર પગ મૂક્યા વિના બહાનથી અહીં અવાય નહિ અને અહીંથી બહાર જવાય નહિ એ બે વેગધારી જૈનોએ બડીવડે મૂર્તિમા ફેરફાર કરી નાખ્યો, (એટલે પછી એ જૈનમૂર્તિ રહી નહિ) અને એના ઉપર થઈને નિર્ભયતાએ ચાલતા થયા. પણ જૌદા વાત કળી ગયા અને હસ તથા પરમહસ નામી ગયા, પણ ત્યાના જૌદ ગભની જેના એમની પાછળ પડી અને એમને મારી નાખ્યા પોતાના શિષ્યોનો આ પ્રકારે નાશ થયાથી હર્ષિભદ્રે એ જૌદવિહારના એક દર ૧૪૪૪ સાધુઓને મારી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે માટે તેમને સૌને પોતાને બહુબળે ઉકળતા તેલના કઢાયામા બાળી નાખવા એવી યોજના કરી, પણ આ યોજના એમના ગુરૂએ (કે એમની ધર્મમાતા સાધ્વીએ) વખતસર અટકાવી પાડી જે પાપ પોતે કરવા તૈયાર થયા હતા તેને માટે હર્ષિભદ્ર વિમાસવા લાગ્યા અને જૈનધર્મની સ્તુતિના ૧૪૪૪ ગ્રંથ લખ્યા જૈનધર્મ અને નીતિના ગ્રંથો ઉપરાંત એમણે પોતેના ગમયના વિવિધ ન્યાયમિદ્વાન્તો વિષે પણ ગ્રંથો લખ્યા.

શ્રેતાગ્નરોમા સૌથી પ્રખ્યાત લેખક તો હેમચન્દ્ર (૧૦૮૮-૧૧૭૨) થયા એમના મર્વતોમુખી જ્ઞાનને કારણે એ વલ્લિમલસવન ઠહેવાયા ધર્મમિદ્ધાન્તો ઉપર એમનો મુખ્ય અન્ય યોગશાસ્ત્ર અથવા અપ્પામરણનિષ્ઠ છે એ અન્યમા એમણે જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે વિશાળ ચર્ચા કરી છે, એટલું જ નહિ પણ એમા યોગવિષે વિગતારવી ચર્ચા કરી ॥ વાતરામસ્તવ નામે એક ખીજે નાનો અન્ય હેમચન્દ્રનો છે એ અથમા સ્તુતિરૂપે ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો છે, એમની એક ખત્રીશી ઉપર મનિસને ૧૨૮૦મા સ્વાદ્વાદમજરા નામે વિશાળ ટીકા અન્ય લખ્યો છે આ ટીકાઅન્ય પોતે પણ તર્કઉપર અનેક પ્રકારે ચર્ચા કરે છે

ધર્મમિદ્ધાન્તો ઉપર લખનાર અનેક પ્રખ્યાત શ્રેતાગ્નર લેખકો થઈ ગયા છે, પણ તેમાના પોડાનો જ અહીં ઉલ્લેખ કરી જઈશું, રવેન્દ્રમુરિએ (૧૩ મા મૈઠામા) સ્મરણ લખ્યા ॥ અને તેમા ધર્મના મિદ્ધા તની ચર્ચા અનેક દૃષ્ટિએ કરી છે ગુણરત્ને (૧૪૦૦ ના અન્મામા) હરિભદ્રના ન્યાયઅન્યો ઉપર ટીકા લખી છે વસાગર ૧૫૭૩ મા રૂપલકોશિસ્તરવિરણ નામે અન્ય લખીને દ્વિગ્નરોની ખખર લીધી છે ૧૭ મા સૈકામા થઈ ગયેલા વિનયવિજય અને યશોવિજય એ બે સફળ લેખકો વિષે તો ૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું જ છે વિનયવિજયનો લોકપ્રકાશ તો જ્ઞાનચક્ર જેવો અન્ય છે અને તેમા જૈનધર્મના સર્વ મેત્રો ઉપર ચર્ચા છે યશોવિજયે ન્યાય અને તર્ક ઉપર અનેક અથો લખ્યા છે, એમનો પ્રતિમાશતક અન્ય ખાસ આકર્ષક છે, એમા મૂર્તિપૂજા વિષે લખ્યું છે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે ચર્ચા અથવા વનાર સરકૂત અને પ્રાકૃત અન્યો આજ સુધી ચે લખાયા નય છે અને એવો છે-લો અન્ય, મારા જાણવામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે, ૧૯૧૭ મા વિજયધર્મસરિનો જૈનતત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટ થયો છે

શ્રેતાગ્નરોની પેઠે દ્વિગ્નરોએ પણ ધર્મ અને તેને અનુકૂળ શાસન વિષેના અન્ય ખહું ઉત્સાહથી લખ્યા છે, એ પ્રદેશમા લખનાર સૌથી પ્રાચીન લેખક કુન્દકુન્દ હતા એ ઈ ન ૬૦૦

પહેલા થઈ ગયા છે ડેટલાક તો એમને ઈ સ ની શરૂઆતમા લઈ જાય છે આ સમ્પ્રદાયના ડેટલાક આચાર્યોના ગ્રન્થો ધર્મના 'ગૌણગ્રન્થ' મનાય છે (પૃ ૧૦૭ જોશો), તેવી જ ગીતે આ આચાર્યના ગ્રન્થો પણ 'ગૌણગ્રન્થ' મનાય છે ખીજા ધાર્મિક લેખકો મમન્તભટ્ટ, પૂજ્યપાદ, અકલક, વિદ્યાનન્દ, નેમિચંદ્ર વિગે આગળ (પૃ ૫૫) ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, એટલે અહીં તો એમના નામ ગણાવી ગયે જ બસ થશે તે ઉપરાત ખીજા મહત્ત્વના લેખકો પ્રમાચન્દ્ર (૮૦૫ ના અરમામા), અમિતગણિ (૧૦૦૦ ના અરમામા), આચાર (૧૩ મા સૈકાની શરૂઆતમા), મવનર્મણિ (૧૪૬૪ ના અગ્રમામા) અને દુતસાગર (૧૫ મા સૈકાને અન્તે) થયા છે

એ બધા લેખકોએ પોતાના ગ્રન્થો મસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત શ્લોકોમા લખ્યા છે, અને એ ગ્રન્થો ઉપર એમણે પોતે જ અથવા તો એમના શિષ્યોએ અને ખીજા ટીકાકારોએ ટીકા લખી છે

પ્રખ્યાત ધાર્મિક ગ્રન્થોના અનુવાદ લાપામા થયા છે, અને એ ગીતે વર્તમાન ભારતભાષાઓનો ઉપયોગ જોનમાહિત્યમા થયો છે ગુજરાતી અને ખીજી ભાષાઓમા અનેક ધર્મગ્રન્થોના અનેક અનુવાદ થયા છે ડેટલાક ગ્રન્થકારોએ પૂર્વે પણ પોતાની માતૃ ભાષામા ગ્રન્થો લખ્યા છે શ્રીવદ્દેવ જન્મભૂમિનું એમનું નામ કુમ્ભારાચાર્ય ઠાનડામા થઈ ગયેલા ને તત્ત્વાર્થાધિગમસ્તૂત્ર ઉપર એમણે ઠાનડીમા ટીકા ૬૬૦૦૦ ગાથા (શ્લોક) મા લખી છે એ ગ્રન્થની રચનાનો સમય નિર્ણય નથી થયો, પણ કહેવાય છે કે ખારમા સૈકામા રચાયો હતો, દુર્લાભ્યે એ ગ્રન્થ અત્યારે પ્રાપ્ત નથી જેમ જેમ આપણે વર્તમાન સમય તરફ આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ જોન ધર્મ વિષેના ગ્રન્થો અર્વાચીન ભાષામા લખાયેલા વધારે જણાતા જાય છે ધર્મજ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવી તેનો જન સમૂહમા પ્રચાર કરી ગણાય અને શ્રાવકોને શુદ્ધ જ્ઞાન આપી શકાય એ હેતુએ બુદ્ધી બુદ્ધી લોકભાષામા અનેક ગ્રન્થો લખાયા છે

જૈનલેખકોએ પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ દેખાડીને, તેમનું પૃથક્કરણ કરીને કે તેના ઉપર પ્રકાશ પાડીને જ સતોષ પકડ્યો નથી એમણે ભારતના બુદ્ધિક્ષેત્રના બીજા બધા પ્રદેશોમાં પોતાનો હાથ અનેક રીતે અજમાવ્યો છે

એ દેશના લેખકો વ્યાકરણને મહત્ત્વનું શાસ્ત્ર માને છે, કારણકે અમુક અશે એના ઉપર બીજા બધા વિચારોનો આધાર છે એના સળધે એક શ્લોક આમ છે

તદ્દ્વારમપર્વરુષ વાઙ્મતાના વિકિસ્થિતમ્ ।

પવિત્ર સર્વવિદ્યાનામધિવિદ્ય પ્રવચતે ॥

‘ વ્યાકરણ સ્વર્ગનું દ્વાર છે, વાણીના દોપોનું એ ઔષધ છે, સર્વે વિદ્યાઓમાં એ પવિત્ર છે, મર્વ વિદ્યાઓમાં એ ઉપર છે ’

જૈન મસ્કૃત-વૈયાકરણીઓ પાણિનિના પ્રાક્ષણ વ્યાકરણને જ મોટે ભાગે અનુસરે છે પૂજ્યપાદ દેવનદીનું (પૃ ૫૦ નેશો) જૈન-દ્રવ્યાકરણ અને અમોઘવર્ણના સમયમાં (નવમા સૈકામાં) શામ્ભુદાયને લખેલું શાકગ્વયન-બાદરણ એ બે વ્યાકરણ સૌથી પ્રખ્યાત છે હેમચન્દ્રે (૧૨ મા સૈકામાં) પોતાનું વ્યાકરણ સિદ્ધહેમચન્દ્ર એ શાકટાયન-વ્યાકરણને અવલરખીને લખ્યું મધ્ય કાળમાં લખાયેલા સૌ વ્યાકરણોમાં સિદ્ધહેમચન્દ્ર સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવો દીવહોર્નનો મત છે ૨૪ જૈનોની ધર્મભાષા પ્રાકૃત છે, એટલે એ ભાષાના વ્યાકરણ વિષે પણ એમણે ખુબ લખ્યું છે તેમજ વર્તમાન ભાષાઓના વ્યાકરણ પણ એમણે લખ્યા છે શબ્દકૌષ અને એ પ્રકારના અન્ય પણ જૈનોએ સારી પેઠે લખ્યા છે વ્યાકરણના પ્રયોગો બીજા અન્યોમાં કરી બતાવવાનું ભારતના વૈયાકરણીઓને બહુ ગમે છે, હેમચન્દ્રનો કુમારપાલ ચરિત (દ્રવ્યાધ્યય મહાકાવ્ય) અન્ય એવી રીતના પ્રયોગોથી વ્યાકરણ અન્ય જેવો બની રહ્યો છે, અને એવી રીતે એ વિચાર-આચારનું સગઠન કરે છે પ્રાક્ષણ-અન્ય મદિકાવ્ય પણ એજ પ્રકારનો છે

કાવ્યકળા વિષે પણ અનેક જૈનોએ વિવિધ પ્રકારે લખ્યું છે, અને તેમાં અજિતસેન (૧૦ મા સૈકામાં), હેમચન્દ્ર, વાગ્મદ

(૧૧ મા સૈકાને અન્તે) અરિસિંહ, અમરચંદ્ર (૧૩ મા સૈકામાં) એ ખાસ છે ^{૨૫} હેમચન્દ્ર વગેરેએ છન્દશાસ્ત્ર વિષે લખ્યું છે અનેક લેખકોએ ખીલ્લોના પ્રખ્યાત સાહિત્યગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેવે પ્રસંગે જૈનકાવ્યોની જ નહિ પણ પ્રાક્ષણકાવ્યોની પણ ટીકા લખી છે ને ત્યારે ધર્મની પણ આડ માની નથી તેમજ ટીકામાં પોતાના ધર્મને આગળ ર્યો નથી ^{૨૬} મગીત સમ્બન્ધે પણ જૈનોએ અન્ય લખ્યા છે પાશ્વદેવના સર્ગીતમમયસાર અને સર્ગીત રત્નાકર ^{૨૭} (૧૭૧૦ પૂર્વે) અને કાનડી અન્ય રત્નાકર જગલ્લપદજાતિ ^{૨૮} એ ગ્રન્થોથી જણાઈ આવે છે

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે પૂર્વે અનેક જૈન રાજાઓ થઈ ગયા છે એમને માટે ગજનીતિના વિરિષ્ટ ગ્રન્થો પણ જૈન પવિત્રોએ લખ્યા છે

ભદ્રબાહુએ ભદ્રબાહુ સહિતા રચી છે, તેમાં જ્યોતિષ ઉપરાત ગજનીતિ વિષે ચર્ચા છે, સોમદેવસુરિને નીતિવાક્યામૃત (૬ મ ૬૫૦ ના અરસામાં), અનિતગતિને વર્ધમાનનીતિ (૬ મ ૧૦૧૧ ના અન્તમાં) અને હેમચન્દ્રને અર્ધજીતિ (૧૨ મા સૈકામાં) એ ગ્રન્થો શુદ્ધ ગજનીતિના જ છે ^{૨૯} અર્ધજીતિ અન્ય આપણી પાસે ને છે તે તો માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે અને તેનું નામ સર્વર્ધજીત છે, પણ તેમાં નોંધો મળી આવે છે, ^{૩૦} તેના ઉપરથી જણાય છે કે મૂળે તો રાજા કુમારપાળને માટે હેમચન્દ્રે શ્રદ્ધર્ધજીતિરાત્ર એ નામનો ગ્રન્થ પ્રાકૃતમાં ગ્યેલો અને આ સર્વર્ધજીતિ તો એ મૂળનો સન્વૃત મારાશમાત્ર છે

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસનો જૈનોમાં વિકાસ થયેલો, તે તેમાં વસનારાના સળધના એમના મતના નિર્ણયો ઉપરથી થયેલો એમના ઘણાખરા ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ગ્રન્થોમાં આ વિષય ઉપર અધ્યાયો લખાયેલા છે તે ઉપરાત ભૂગોળ અને જ્યોતિષ વિષય ઉપર જ ઘોડે કે ઘણે અગ્રે લખાયેલા એવા પણ ગ્રન્થો છે ^{૩૧} ભદ્રબાહુએ (૫) અને કાલકા ચાર્યે એ વિષય ઉપર ખાસ ગ્રન્થો લખ્યા મનાય છે ^{૩૨}

પોતાના સિદ્ધાન્તોમા જૈનોએ અપરિમિત સખ્યાનો ઉપયોગ કર્યો છે, એટલે એથી એમ પણ જણાય છે કે ગણિતશાસ્ત્રમા એ નિપુણ હોવા જોઈએ, અને એમનામા એ વિષય ઉપર અન્યો દખનાર પણ થઈ ગયા છે મહાવીરના (૪ સ ૯ મા મૈકામા) ગણિતપાત્રસમૂહ ચાને ગણિત શીખવનારા અન્યનો તો અગ્રેજીમા અનુવાદ પણ થયો છે ૩૩

જીવ અને અજીવના મિદ્ધાન્ત વિષે તો એમના ધાર્મિક અને તાર્કિક અન્યોમા પુષ્કળ ચર્ચા છે રત્નસિંહે પુદ્ગળ અને નિગોદ (સૂક્ષ્મતમ જન્તુ) વિષેના જૈન મિદ્ધાન્ત ઉપર નાના નાના અનેક લેખ (છત્રીશીઓ) લખ્યા છે, ૩૪ શાન્તિસૂત્રો (૧૧ મા મૈકામા) પોતાના જાવાવચારમા જીવનશાસ્ત્ર, ઉદ્ધિલિજ-શાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર સમગ્ર-ધે સારી ચર્ચા કરી છે ૩૫ પ્રખ્યાત પૂજ્યપાદે પોતાના કલ્યાણમરકમા વૈદિક વિષય ચર્ચ્યો છે આ અન્યમા ઔષધિની વનસ્પતિ વિષે ચર્ચા છે જગદલ સોમનાથે ૧૧૫૦ ના અરસામા એનો અનુવાદ કાનડી ભાષામા કર્યો એજ વિષય ઉપર કાનડી ભાષામા બીજો એક અન્ય મગરાજનો લગેદ્રમ શિવપણ છે ૩૬

અનેક જૈન લેખકોએ મત્રશાસ્ત્ર વિષે પણ લખ્યું છે, કાનડી પડિત રે (૧૩૦૦) રત્ન નામે અન્ય લખ્યો છે, તેમા વર માહ, ધરતીકપ, વિજળી અને વિવિધ પ્રકારના પૂર્વલક્ષણો વિષે ચર્ચા કરી છે હજકીર્તિએ જ્યોતિષસારોદાર નામે તારાઓ સબધેનો અન્ય લખ્યો છે અને એમા સ્વપ્નો, મત્રો અને બીજી અનેક શુભવિદ્યાઓ સબધે ચર્ચા છે ૩૭

કિયાકાળકના અન્યોમા મદિર બાંધવાની તથા પ્રતિમાઓ કોતરવાની કળા વિષે વર્ણનો છે સ્થાપત્ય અને શિલ્પશાસ્ત્ર વિષે પણ અન્યો જૈનોએ લખ્યા હોય એમ માનવાને કારણ છે પણ એવા અન્યો હજી સુધી મને મળી આ-યા નથી

જૈનોની સાહિત્યસેવા વિષે અહીં આપણે માત્ર દિગ્દર્શન જ કરી ગયા, એ નથી તો કોઈ ગીતે સમ્પૂર્ણ, કે નથી તો સમ્પૂર્ણ

કરવાનો કશો પ્રયત્ન પણ આપણે કર્યો, પણ એ ઉપગ્રી જણાઈ આવશે કે એમણે ડેટલી વિવિધ દિશાઓથી માહિત્યમેવા કરવાનો પ્રયત્ન ઉઠાડ્યો છે, અને વળી એ પણ જણાઈ આવશે કે ભાગ્યે તમા માહિત્યક્ષેત્રના કેાઈ પણ પ્રદેશને એમણે જતો નથી કર્યો, આપણે હજી એ વિષે પૂરું જાણતા નથી, એટલે એ વિષયમાં પૂરી માહિતી મળી આવે ત્યાંથી જોનોની માહિત્ય સેવા માટે મરૂપૂર્ણ અભિપ્રાય આપતા ચોલવું જોઈએ

કથાઓ અને કાવ્યો

જૈનગાઓ અનેક પ્રકારની કથાઓથી લગ્નપૂર છે, શાસ્ત્રોમાં તીર્થ ઠરો, ઉપદેશઠો અને માધુઓ વિષે જે વણુનો છે તેમને ઉપયોગ પાછળના લેખકાએ પોતાની સાહિત્યગ્થનામાં કર્યો અનેક ભાષાઓના અનેક ગ્રન્થોમાં એ પુરાણ વસ્તુને આધારે નવનવે ને તાજે સ્વરૂપે, મરણ અને સમજવે સહજ, તેમજ વળી કલાવિશિષ્ટ અને સમજવે શ્રમમાધ્ય સ્વરૂપે કથાઓને કાવ્યો લખાયા ઋષભદેવના, શાન્તિનાથના, અગ્નિનેમિના, પાર્શ્વનાથના, મહાવીરના અને ખીજા તીર્થઠરોના જીવનમાંથી અનેક કથાઓ લઈને તેમને પોતાની પ્રિય ભાવનાઓની મહાયતાએ નવા નવા સ્વરૂપ આપ્યા, વળી એમના જીવનમાં નવા નવા પ્રસંગો મૂક્યા, તેમના અને તેમના શિષ્યોના પાછલા જીવની કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો અને એ નૌને પોતપોતાના જમાનાને યથા બેસતા સ્વરૂપ આપ્યા

જૈનોએ જીવનકથાઓ લખવાનો પ્રદેશ પણ ખડું વિશાળ હીધો છે એમણે ધર્માચાર્યોની, પોતાના ધર્મને અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ જહેલાની, તેમજ લોકકથાઓમાંના આકર્ષક અનેક પુરૂષોની પણ જીવનકથાઓ વિસ્તારથી લખી છે ૨૪ તીર્થ ઠરો ઉપરાંત ૧૨ ચક્રવર્તીઓની અને ૨૭ વીરપુરૂષો (વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ, બળદેવ) ની જીવનકથાઓ લખી છે વળી મરત, સગર, રામ, નલ્લમણ, રાવણ, વલ્લદેવ, વળ્લ, પરાસધ વગેરે શ્રાક્ષણમાન્ય પુરૂષોને જૈનોએ પણ પોતાના માન્યા છે અને વળી ખડું ઉંચે

સ્થાને મૂક્યા છે આ અને બીજા પુરૂષોના ઇતિહાસ જૈનોએ રામાયણમાથી અને મહાભારતમાથી લીધા છે ને પોતાનો હેતુ સાધવા તેમા થોડો ઘણો પોતાને મનમાનતો ફેરફાર કરી લીધો છે, અને વળી એ લેખકો એ સૌ પુરૂષોને જૈન માને અને તેમને જૈનરૂપે આજેએ એ તો ઉઘાડી જ વાત છે પ્રાણી માહિત્યનો આધાર લઈને નવું માહિત્ય રચવાના (કહેવું જોઈએ કે દુરૂપ યોગ કરવાના પણ) ઉત્સાહમા જૈનોએ અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે જિનસેને હરિવંશ પુરાણ (૮ મા સૈકામા), આદિ પર્વ (૧૦ મા સૈકામા) કાનકી ભાષામા ચિન્માજુનચિન્ન (એને વપમારત પણ કહે છે), શુભચન્દ્ર (૧૬ મા સૈકામા) પાન્દવપુરાણ અને બીજા અનેક લેખકોએ અનેક અન્ય લખ્યા છે, અને તેમા મહાભારતમાથી કૃષ્ણ વગેરેનું વસ્તુ લીધેલું છે, રામાયણમાથી વસ્તુ લઈને શ્વેતાશ્વર વિમલસૂરિએ (૩ જા કે ૪ થા સૈકામા) પ્રાકૃત પદમચરિય, દ્વિગમ્બર રાવિસેને (૬૬૦ ના અરસામા) વસુપુરાણ, કાનકી કવિ તરુણ વર્ધે (૧૧૦૦) રામચન્દ્રચરિતપુરાણ (અથવા વપમાયણ) અને બીજા અનેકોએ એ પ્રકારના અનેક અન્ય લખ્યા

જિનસેને આદિપુરાણમા અને તેની પૂર્વિમા શુદ્ધભદ્રે (૭ ને ૮ મા સૈકામા) ઉત્તરપુરાણમા, હેમચન્દ્રે (૧૨ મા સૈકામા) ત્રિપણિશલાકાપુરુષચરિતમા તેમજ બીજા અનેક લેખકોએ પોતાના અન્યોમા ૬૩ મહાપુરૂષોના જીવનનો ઇતિહાસ બ્યવચ્ચિત કરી ગોઠવવાના પ્રયત્ન કર્યા છે

મહાવીરના સમય પછી સમગ્રદાયે જે પ્રગતિ કરી એનો ઇતિહાસ પણ લખાવાના પ્રયત્ન થયા છે કાળના પ્રવાહમા જૈન ધર્મે જે છાયા તાપ જોયા તેનું વર્ણન કરવાને માટે પણ અનેક અન્યો લખાયા છે બેશક આ અન્યોમા ઐતિહાસિક વાસ્તવ તો ઘણા ય છે, અને છતાં જે એમા કથાઓ ઉપકથાઓ એવી બધી શુદ્ધી નાખી છે કે એ અન્યોના બધા વસ્તુને ઐતિહાસિક માનતા બહુ સાવધાન રહેવું ઘટે લેખકોને ભાન થઈ હશે એવી રીતે એમા સત્ય અને કલ્પના એકઠા મળી ગયા છે અને તારીખવાર

નો ક્રમ કેવળ ઉલટસુલટ થઈ ગયો છે, આ પ્રકારના ગ્રંથ ઢગલા બધ છે જૈનો ચરિત્ર અને પ્રબન્ધ વચ્ચે ભેદ પારે છે ^{૩૮} બધા ત્રિપદિ શલાકા પુરૂષોની તેમજ વીર સવત ૫૫૭ મા સ્વર્ગ પામેલા અર્ચ્યગ્નિ સુધીના પ્રાચીન ધર્માચાર્યોની જીવનકથા તે ચરિત્ર, ત્યારપછીના ધાર્મિક પુરૂષોની તેમજ રાજા, પ્રધાન, વેપારી વગેરે ઇતર મહાપુરૂષોની જીવનકથા તે પ્રબન્ધ વળી ઐતિહાસિક પુરૂષોની કથાઓ ગુજરાતી તેમજ બીજી આધુનિક ભાષાઓના રાસ મા પણ લખાયેલી છે આ બધા ગ્રંથોનું ધ્યેય માત્ર ઇતિહાસ લખવાનું નથી (અને તેમા કથાઓને ખુબ વણી કાઢી છે), પણ ધર્મોપદેશમા દૃષ્ટાત દેવા માટે સાધન તૈયાર કરવાનું પણ છે વાચકને ધાર્મિક અને નૈતિક બનાવવો, જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવો અને સાધુઓને ઉપદેશનું સાધન કરી આપવું, એ ઉદ્દેશો આમાના ઘણાખરા ગ્રંથો લખાયા છે

હેમચન્દ્રે ત્રિપદિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર લખ્યા પછી તેની પૂર્તિરૂપે પરિશિષ્ટર્થ ગ્રંથ લખ્યો, તેમા જૈનધર્મના સળગ ઇતિહાસનો સમાવેશ કર્યો છે અને ધર્માચાર્યોની કથાઓ લખી છે વળી આ ગ્રંથની પૂર્તિરૂપે પ્રમાવત્તે અને પ્રણમ્નસરિત્તે (૧૨૫૦ ના અરસામા) પ્રમાવત્તચરિત ગ્રંથ લખ્યો અને તેમા હેમાચાર્ય સમેત ૨૨ જૈનાચાર્યોની જીવનકથા લખી મેસ્તુને (૧૩૦૦ ના અરસામા) પ્રગ્ધચિન્તામણિમા અર્ધ-ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો અને કાલ્પનિક કથાઓનો મ ગ્રંથ કર્યો, હેમચન્દ્રે કુમારપાલ ચરિત્રરૂપે ઐતિહાસિક કાવ્ય લખ્યું, અને બીજા અનેક લેખકોએ દાનવીરોની સ્તુતિરૂપ ગ્રંથોમા ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સાથે કલ્પનાઓ મેળવી નાખી, આપણા સમયમા દક્ષિણદેશમા રાજાવલિકથા નામે ગ્રંથ દિગમ્બર દેવચન્દ્રે ૧૮૩૮ મા કાનડી ભાષામા લખ્યો, તેમા મૈસુરની રાજકન્યાની સ્તુતિ છે, તેમા પ્રાચીન કાળના લેખોનો આધાર લઈને, પોતાના સમયના યુરોપિયન સંશોધકને રસ પડે એવી રીતે જૈન ધર્મના ગ્રંથાન્તો વિષે ચર્ચા કરી છે

જૈન ઇતિહાસકોની ખામ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે ઇતિહા

સમા જની ગયેલી ઘટનાઓને જ વર્ણવીને એ એની રહેતા નથી, પણ લવિધ્યમા શુ જનવાનુ છે તેનુ પણ વર્ણન કરવાનુ સાહમ કરે છે એ ધર્મને મતે જગતનો જે ઇતિહાસ છે એ આપણે પછીથી જોઈશુ, અને એ ઉપરથી જણાઈ આવશે જે હવે પછી પ્રવર્તનાર દુષ્ટ જુગમાની નિન્ગશાજનક સ્થિતિનુ પણ વર્ણન જૈન લેખકોએ કર્યુ છે છેક છેવટે થનાર શ્રાવકનુ અને સાધુનુ નામ પણ એમણે આપ્યુ છે જૈનધર્મનો કેવળ લોપ થઈ ગયા પછી તેની પાછી નવેસરથી આવતા જુગમા સ્થાપના કરનાર તીર્થંકરોના જીવનચરિત્ર વર્ણવવા એ કેટલાક લેખકોનો પ્રિય વિષય છે

કથાઓ અને વાર્તાઓના પ્રદેશમા બહુ પૂર્વેથી જૈન સાહિત્યકોએ અતિ મજાનુ કાર્ય કર્યુ છે તથાને માટે નવનવા વસ્તુઓ શોધી કાઢવામા અને તેમને બધબેમતા સ્વરૂપ આપવામા એમણે હિન્દુઓની અને બોદ્ધોની સ્પર્ધા કરી છે કથા સાહિત્યના પ્રદેશમા એમનુ લખાણ એટલુ બધુ છે કે હજી સુધીયે એ પોતાનુ મહત્ત્વ માચવી રહ્યુ છે ભારતના લગભગ બધા મહત્ત્વના કથા અને વાર્તા-ગ્રંથોનુ જૈનોએ સંસ્કરણ કરી એમને પોતાના જેવા કરી દીધા છે બીજા મપ્રદાયની રચનામા અને આમના સંસ્કરણમા લેદ એટલો ગપવામા આવે છે કે એ લોક પોતાના સંસ્કરણમા પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો દાખવ કરે છે એવી રીતે એમણે વેતાલ પચવિંશતિ સિંહાસન દ્વિત્રિશિષ્ટ શુક સપ્તતિ વિગેરે ગ્રંથોના સંસ્કરણ કર્યા છે વળી આશ્ચર્ય તો એ છે કે એકના એક જ ગ્રંથના અનેક સંસ્કરણ થયા છે ઇ સ ૩૦૦ ને સુમારે થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણ વિષ્ણુચાર્માના વૈષ્ણવ પચત્રતના એવી રીતે અનેક જૈન સંસ્કરણ થયા જણાય છે અને વળી એ બધામા વસ્તુની અને ભાષાની દૃષ્ટિએ પુષ્કળ તફાવત છે એકમા પ્રાચીન કથાઓ કઇક વિસ્તારથી લખી છે, બીજામા વિધાર્થીઓ ગમજી શકે એવી રીતે નાના વાકયોવડે લખી છે મૂળ કથામાના શ્લોક બને લે છે, પણ મૂળમાની કંઠણ અને કિવદ મસ્કૃત ભાષાને ભોળી કરી નાખે છે તથા મૂળમાના પાઠથી ભવત રહીને તેમાની વાર્તાઓ લોકશૈલીએ લોકભાષામા

કહે છે ત્યાગપત્રી ઢોઈ જીના અન્યને આદર્શમાં રાખીને નવા વાર્તાગ્રંથ સર્જતમા લખનારની, તેમજ લોક તરફ નજર રાખીને એ પ્રાચીન મર્જિત વાર્તાગ્રંથના પોતાની માતૃભાષામાં—ગુજરાતીમાં—અનુવાદ કરનારનીયે જોટ નથી મધ્યયુગમાં યૂરોપના ગાયકો કથાઓનો પ્રચાર કરતા એવો પ્રચાર કરવાનું બની શકે એટલા માટે અને લોક પોતે ગાઈ શકે એટલા માટે જૈન સાધુ રત્નસુદરે એ આજો અન્ય લોકગમાને ઘાટે રચ્યો છે, એ કવિ એક ઈવિસમ્પ્રદાયના નેતા પણ હતા વળી તરત જ એમના એક પ્રશસકે એમના અન્યને નવું સ્વરૂપ આપ્યું, એમાના રાગને જરા લીસા કર્યા ને એમાં થોડીક નવી કથાઓ ઉમેરી ત્યાગપત્રી વળી વત્સરાજે એ અન્યને જ આધારે એને જ મળતે સ્વરૂપે નવો અથ લખ્યો, પણ એમાં કવિ તાઓ ઘણી ઉચી અને છતાંયે પોતાની માતૃભાષામાં લખી વળી ત્રીજાએ એ અથ મર્જિત પદમાં ઉતાર્યો અને આ મર્જિત કાવ્યને ચોથાએ—મેષવિજયે મૂળ સર્જિત અથને સ્વરૂપે ગદ્યપદ્યના મિશ્રણ રૂપે પાછો સર્જિતમાં ઉતાર્યો અને છતાંયે રત્નસુદરના અને મેષવિજયના અથ વચ્ચે પુરો સો વર્ષનો ય ગાળો નથી ”૩૬

ખડું પ્રાચીન કાળથી જૈનોએ ભારતની મર્વસામાન્ય કથાઓના વસ્તુને લઈને પોતાના ધર્મને અનુકૂળ તેમાંથી વાર્તાઓ ચોસી કાઢી છે, એમણે એ રીતે માહિત્યક્ષેત્રમાં જે અપરિમિત શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેને મિથિયાએ તો એ બધી કથાઓ ને વાર્તાઓ આજસુધી મચવાતી આવી છે, કારણ કે જૈનોએ એ એ પ્રમાણે ન કર્યું હોત તો એ આજ સુધીમાં તો ક્યારની ચે બુસાઈ ગઈ હોત પ્રાચીન વસ્તુનો આધાર લઈને જૈન લેખકોએ એવી વાર્તાઓ લખી છે, એના ચિહ્ન તો અનેક રીતે જોઈ શકાય છે અમુક અન્યમાં ખામ જરૂરની ન હોય એવી એકાદ વાર્તા, વિષયની ચર્ચામાં કે અન્યને આગ્રહો કે તેને અતે, એ લેખકોએ મૂકી દીધેલી જોઈએ છીએ પણ વળી ધાર્મિક વિચારને કારણે અનેક પ્રસંગે વાર્તાની વિગતમાં ફેરફાર પણ કરી નાખેલા હોય છે

“ એક રાજા ઘોડા ખેલતો નીકળ્યો, પણ અણધર ઘોડા ક્યાનો કયા એને વનમા લઇ ગયો રાજા વનમા ભૂલો પડ્યો, ત્યાં એણે રૂપાળી રાજકન્યા જોઇ, અથવા બીજુ કાંઈ માહસ થયુ ” આવી શરૂઆત અનેક જૈનવાર્તાઓમા હોય છે, હિંદુ સુખ્યાત વાર્તાઓમા રાજા શિકારે ચડે છે, પણ જીવહિંસાનો જૈનોમા નિષેધ હોવાથી તેઓ સર્વસામાન્ય વાર્તાઓની વિગતોમા આવેા દેશકાર કરે છે એમ યાદીખી ધારે છે ૪૦

જુની કથાઓને આધારે નવી કથાઓ ન્વા ઉપરાત જૈનોએ કેવળ નવી કથાઓ નવે સ્વરૂપે રચી કાઢી છે શુદ્ધ જૈનરચનાની એવી કથાઓ અને કથાનકો અનેક છે આ કથાઓના લેખકોએ પોતાની કથાઓ માત્ર કથા ઉપરના મોહને જ કાગળે લખી છે એવુ નથી, માથે સાથે ખીજા પણ હેતુ હતા પ્રખ્યાત હરિભદ્ર કથાના ચાર પ્રકાર પાડે છે, જીવનનીતિ, રાજનીતિ વગેરે રીખ વનાર કથા તે અથકયા, પ્રેમની વાતો કરનાર કથા તે વામકયા, ધાર્મિક જ્ઞાન આપનાર કથા તે ધર્મકયા અને જીવનના એ ત્રણે પ્રદેશોની મિશ્ર કથા તે સર્વાળકયા કેટલીક કથાઓમા રૂચિકર સ્વરૂપે શુભ જીવનના નિયમો દેખાડવામા આવેલા અથવા તે સસારવિલાસના વિધિવિધ સ્વરૂપો આપવામા આવેલા હોય છે અને ત્યારે ધનસમ્પત્તિ, લોગવિલાસ અને ઘરખાર તજ સાધુ થવાની જે જૈનભાવના તેની વિરુદ્ધ પણ કેટલાક પ્રસંગો એ કથાઓમા આવે છે તેવે પ્રસંગે કથાકાર ધર્મભાવનાને ઉચી રાખવા માટે, પોતાની કથાના નાયકને સસારના સૌ લોગવિલાસ લોગવાવ્યા પછી તેના જીવનને શેષ ભાગે તેને સાધુ બનાવે છે અને એમ કરીને ધર્મભાવનાને પ્રબળ બનાવે છે જૈનકથાઓમા ખીજી એક દષ્ટિએ પણ ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો વણાયા છે, પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને પ્રબળ બનાવનાર વસ્તુ અનેક કથાઓમા લેવાયા છે અનેક કથાઓને અતે કોઈ સાધુ અથવા કેવલી આવે છે તે કથાના નાયકને સમજાવે છે કે ‘તારે આ ભવમા જે બધા સુખ હુ ખ લોગવવાના આવ્યા તેનુ કારણ આમ છે પૂર્વ જન્મમા

કરેલા પુણ્યના ફળ રૂપે તુ આ જન્મે સુખ લોગવે છે, પૂર્વ જન્મમા કરેલા પાપના જ્ઞ રૂપે તુ આ જન્મે દુઃખ લોગવે છે'

કથાઓ અને કથાનકો અનેક સ્વરૂપે છે, અનેક કદના છે પશુપત્નીની અને આનંદ ઉપનિવે એવી એવી નાની નાની કથાઓથી માળીને તે ગદ્યમા, પદ્યમા કે ગદ્યપદ્યમા, નવે સ્વરૂપે રચાયેલી લાખી લાખી કથાઓ પણ અનેક છે આવી લાખી કથાઓને પદ્યમા હોય તો સાહિત્યમા એ કાવ્ય કહેવાય છે

જૈનોએ આ પ્રકારનું સાહિત્ય એટલું બધું લખ્યું છે કે તેમાના મહત્ત્વના અથો સળધે લખવા એટલું પણ આ અથના પગિમિત ક્ષેત્રમા બની શકે નહિ ત્યારે એમાના થોડાજ અથો વિષે અહીં સંક્ષેપમા જ લખીને મારે સતોષ લેવો પડે છે

જીવક (અથવા જીવણ) વિષેનો ઇતિહાસ તે (દ્વિગ બરમા) સૌથી વધારે લોકપ્રિય કાવ્યવસ્તુ છે સંસ્કૃતમા એ કથા ગ્યાઈ છે, તેમજ ગુણસદ્ગના (નવમા મૈકામા રચાયેલા) ઉત્તરપુરાણમા પણ એ કથા છે પણ સૌથી સુંદર તો નામિલ ગ્યના છે, તિરત્તકદેવર (સ શ્રી દલ્લેવ) ૧૦ માં કે ૧૧ મૈકામા થઈ ગયેલા, તેમણે એ કથા લખેલી કહેવાય છે એ કથા લખાયા મળધે એવી વાત ચાલે છે કે તિરત્તકદેવર મહારાની પ્રખ્યાત પાઠશાળામા ભણતા હતા એમના મહાધ્યાયીઓએ એકવાર એમને કહ્યું કે 'કામશાસ્ત્ર વિષે કશું લખવાની તારામા શક્તિ નથી' ત્યારે એમણે જણાવ્યું કે 'હજીમુધી કામશાસ્ત્ર વિષે મેં કશું લખ્યું નથી એ વાત સાચી, પણ પ્રમગ આવશે તો એ સળધે અન્ય લખીશ ત્યારે તેમા પ્રેમ તથા જીવનવિલાસની વાતો લખીશ' પછી એમણે જાવક ચિન્તામણિ નામે અન્ય લખ્યો, તેમા જીવકના ૮ લગ્ન વિષે, તેના એક મિત્રના ૧ લગ્ન વિષે તેમજ નાયકના વિજ્ઞાન, પૃથ્વી, સુખ અને નિર્વાણ સાથેના લગ્ન વિષે અલકાસ્વરૂપે ૧૮ ગાનોમા વર્ણન કર્યું એ અન્ય રચાઈ રહ્યા પછી એક તેમજેપીએ એને વાચ્યો ને કહ્યું જે 'તિરત્તકદેવર પાકો દુગ્ધચારી હોવો જોઈએ, અને એણે પોતાના કામજીવનના બધા અનુભવો એકઠા કરીને

આ ગ્રન્થમા ઉતાર્યા છે, કારણ કે નહિ તો એ આપુ આબેહુળ વર્ણન કરી શકે ની રીતે ?' કવિએ તો આખુ જીવન પવિત્રતાના ગાળ્યું હતું, તેથી આ આરોપ સામે પોતાનો બચાવ કર્યો પોતાની પવિત્રતાના પ્રમાણમા ધિક્કધિક્કતો લાલચોળ લોગનો ગોળો પોતાના હાથમા એમણે લીધો અને કહ્યું એ " હું પવિત્ર ન હોઉં તો આ ગોળો મને બાળી મૂકો ! ' આ પ્રકારની અગ્નિ પરીક્ષાએ એ વાત સાચી પાડી એ " અગ્નિ સાધુને કશું કરી શકતો નથી, સાધુ તો પોતાની પવિત્રતાએ પ્રકાશતો ઉભો છે "

શુણ્યભદ્રે લખેલા ઉત્તરપુરાણમાની^{૪૧} જીવકની અથવા જીવધરની પ્રખ્યાત કથા સૌથી પુરાણી ગણાય છે એને આધારે અહીં સંક્ષેપમા એ કથા આપુ છું

“ રાજપુરના રાજા મત્યધરને એનો નિમકહરામ પ્રધાન કાષ્ઠાગાઠ પદબ્રહ્મ કરે છે ને મારી નાખે છે એની રાણીને તે વેળાએ સારી આશા હતી, તે નાશી છુટે છે એક સ્મશાન ભૂમિમા એ પુત્રને જન્મ આપે છે ગન્ધાત્કર નામે એક વેપારીને પોતાના પાછલા જીવના પાપને લીધે છોકરા જીવતા નહિ, તે તેજ વેળાએ પોતાના તરતના જન્મેલા તેમજ મરેલા છોકરાને બાળવાને ત્યાં આવ્યો રાજપુત્રને એ પોતાની સાથે લઈ જાય છે અને પોતાના પેટના પુત્રની પેઠે ઉછેરે છે એને ઘેરે બિંધી લાખ્યું હતું કે મરેલાને બદલે તને જીવતો છોકરો મળશે, એ પ્રમાણે થયું એટલે એ રાજપુત્રનું નામ જીવધર પાડે છે ત્યાર પછી શેઠને બીજો છોકરો થાય છે, તેનું નામ નદાધ્ય પાડે છે એ બે બાળકો સાથે ઉછેરે છે જીવધરની અતુલગંના અને શક્તિના લક્ષણુ નાનપણમાથી જ દેખાવા માડે છે ત્યારપછી એ ઘણા ધરાક્રમ કરે છે અને એના પ્રારબ્ધમા લખાયા પ્રમાણે આઠ સ્ત્રીઓ પરણે છે, અકેકી કળામા નિપુણતા બતાવીને અકેકી સ્ત્રીને પરણે છે એકને વામળી વગાડીને, બીજીને હાથી વશ કરીને, ત્રીજીને સાપનું ઝેર ઉતારીને વગેરે એક યજ્ઞ કુતરાના અવતાગમા હતો ત્યારે અવગચ્છા છોકરાથી એને ઉગારી લઈ એને

વશ કરેલો તેની મહાયતાથી જીવધર અનેક પરાક્રમ કરી શકે છે અને એ કાષ્ઠાગાઢને મારી નાખે છે ને બાપની ગાદીએ બેસે છે ત્યાગપત્રી એ બહુ લાખા કાગ સુધી રાજ્ય કરીને યશ પ્રાપ્ત કરે છે એવો મહાવીરના ઉપદેશથી એ સમાન્ત્યાગ કરે છે રાજ્ય પોતાના પુત્રને મોપે છે, કેવલી થાય છે ને અને મોક્ષ (નિર્વાણ) પામે છે

જીવધરનું અને કથામાના મુખ્ય પાત્રોનું પ્રાગ્બદ્ધ તેમના કર્મોનુબદ્ધને અનુમરીને એકમેક માથે બેડાયા છે, અને પોતાના પાછલા ભવના કર્મ પ્રમાણે સૌને કળ મળે છે જીવધર પોતાના મગામબધીથી મોળ વર્ષ વિષુટો રહ્યો, કાગણ કે એણે પાછલા ભવમાં એકવાર એક હુમને તેના મગામબધીથી ૧૬ દિવસ વિષુટો રાખ્યો હતો આ કથામાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે રાજકુમારી શ્રીચંદ્રા એકવાર કષુતરની બેડને ચઢતી બેઠ બેભાન થઈ પડે છે પૂર્વજન્મમાં પોતે પણ કષુતરી હતી અને પોતાના કષુતર માથે બહુ સુખમાં દિવસ ગાળતી, તે વાતનું જોને સ્મરણ થઈ આવે છે એના માળાપ શ્રીચંદ્રા પાસેથી તેના પૂર્વજન્મની કથાના અંગણો સાબળી લે છે, અને તે પ્રમાણે એક ચિત્રકાંડ પામે તે ચીતરાવે છે પત્રી એ સૌ ચિત્રો ચાટામાં મૂકારે છે જેથી તેના પૂર્વભવના સ્વામીને ગોધી શકાય અને શ્રીચંદ્રાને તેની સાથે પગલાવી શકાય નહાધ્ય એ ચિત્રો જુએ છે, જોને પોતાને પણ પાછલો ભવ સાબળી આવે છે અને તે સુદૃઢ રાજ્યકન્યા સાથે તે લગ્ન કરે છે

દિગંધરોનું એક બીજું પ્રખ્યાત કાવ્ય મવિસત્તરદા છે, ઘણું કરીને દશમાં સદામાં થઈ ગયેલા દિગંધર વેપારી નામે ધનપાલે એ રચેલું છે એમાં ૨૨ ઘટ્ટા છે અને અપભ્રંશ ભાષામાં શ્લોકોનું બધું રચનાએ રચ્યું છે એ ભાષામાં કેવું ગમ્ભીર લખી શકાય, એનો આ કાવ્ય નમુનો છે ૪૨ એમાંનું વસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે—કુદરગલ રાજ્યનો વેપારી મવિસત્ત પ્રવાસ કરતો હતો સુવર્ણ-દીપમાં આવી પહોંચે છે, ત્યાંથી જતા માર્ગમાં, એના જોરમાં

ભાઈ વંધુયત્તના કપટથી એક બેટ ઉપર તે એકલવાયો થઈ પડે છે વિચિત્ર સંજોગોને બળે ત્યાં એને સુદર રાજકુમારી મળી આવે છે, તેની સાથે એ લગ્ન કરે છે ત્યારપછી એ દેવની બાર વર્ષ સુધી ત્યાં સુખમાં રહે છે એવામાં વંધુયત્તના વહાણ એ બેટ ઉપર આવી ચડે છે ભાઈઓ એકમેક સાથે સમજી જાય છે ને વંધુયત્ત ભવિષ્યત્તને ઘેર આવવા સમજાવે છે ઉપડવાની બધી તૈયારી થઈ ગઈ છે, ત્યાં તો આપણા નાયકને યાદ આવે છે કે બેટ ઉપર એક રત્ન રહી ગયું ફરી પાછો વહાણમાંથી એ બેટ ઉપર એ રત્ન લેવા જાય છે, એવે મમે પેલો કપરી ભાઈ વહાણનું લગર ઉપડાવી લે છે અને ભાઈને મૂકી ચાલતો થાય છે ઘેર જઈને વંધુયત્ત પોતાની ભાભીને પરણવા પજારે છે ને લગ્નની તૈયારીઓ કરે છે ઠાંઈ દેવની દુપાથી ભવિષ્યત્ત વિમાનમાં બેસીને પિતાના નગરમાં આવી જાય છે પોતાના ભાઈના કારસ્તાનની મૌ કથાઓ રાજાને કહી સંભળાવે છે, પોતાની સ્ત્રીને પાછી મેળવે છે, ત્યાર પછી રાજકન્યા સાથે પરણે છે ને વળી ગાદીવારસ પણ બને છે કપટચારી વંધુયત્ત ત્યાંથી નાસીને પાવનાના રાજા પાસે જાય છે એ રાજા કુરૂજ ગણના રાજાને કહેણ મોકલે છે કે ‘તમારે પરાજય સ્વીકારવો અને ભવિષ્યત્તની બને સ્ત્રીઓ અને સોપી દેવી’ આ અપમાનભર્યાં કહેણના ઉત્તરમાં કુરૂજ ગણનો રાજા મુદ્દતું કહેણ કહાવી મોકલે છે ભયકર મુદ્દ થાય છે અને તેમાં પોતાના રાજા પરાલભ પામે છે ત્યારપછી ભવિષ્યત્ત લાભાકાળ સુધી બને સ્ત્રીઓ સાથે સુખાનંદમાં રહે છે, અતે તેને એક સાધુ મળે છે તે એને એના પાછલા ભવની કથા કહે છે, તે ઉપરથી એને વૈરાગ્ય ઉપજે છે, સાધુ થાય છે અને અનેક અવતાર પછી મોક્ષ પામે છે

સંક્ષેપમાં ઉપર જણાવેલી કથાઓમાં, લોકપ્રિય પુનર્જન્મનું મહત્ત્વ દેખાડવાને માટે બીજી કથાઓની પણ ગુથણી કરી છે

ત્રોતાબંદોમાં ગદ્યમાં તેમજ પદ્યમાં લખાયેલી કથાઓ અનેક છે અહીં માત્ર પાદલિપ્તની તરગવતી વિષે જ કંઈ ઉલ્લેખ કરીશ છં સ ૧ લા મૈકામાં રચાયેલી, પણ ત્યારપછી આશરે હજાર વર્ષે એનું

તરગલોના નામે નવું સમ્કરણ થયું, તેજ આપણી પાસે તો છે ઇ લોર્ડમાને એનો Dieponne નામે જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો^{૪૩} છે ત્યારપછી બીજી પ્રખ્યાત કથા હરિભદ્રની સમરાદ્યપદ્ધતિ છે, એમાં વચ્ચે ગાથાઓ મૂકેલી છે એનો જર્મન અનુવાદ કિર્કલ તરફથી થવાની આશા છે^{૪૪} આ કથામાં સત્સભાવવાળા બે માણસની નવ ભવની કથા વર્ણવી છે કેાઇ ભવે પિતા-પુત્રરૂપે અવતરે છે, કેાઇ ભવે પતિ-પત્ની રૂપે અને કેાઇ ભવે બીજે કેાઇ મળધે એ જન્મે છે દુષ્ટ દરેક ભવમાં શિષ્ટની પાછળ પડે છે અને તેને મારી પણ નાખે છે છેવટે શિષ્ટ મોક્ષ પામે છે

ત્યારપછી વળી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પણ જૈનકથાઓ છે, અવકાર રૂપે ઉપમાઓ દ્વારા જૈનધર્મનું જ્ઞાન આપવાના હેતુએ એવી કથાઓ લખી છે પ્રથમ તો ધાર્મિક સાહિત્યમાં એવા પ્રયત્ન થયેલા, પણ પછી તો સર્વ પ્રકારના સાહિત્યમાં એવી કથાઓ લખાઈ છે ભવ્ય ગૈલીમાં લખાયેલી એવી કથા મિદ્ધિએ ઉપમિતિમવગ્રવચાવયા નામે લખી છે (૬૦૬ માં એ કથા પૂરી થઈ) એમાં ઉપમાઓવડે માનવજીવનનું વર્ણન કરેલું છે, જુદા જુદા માણસો દ્વારા જુદા જુદા શુષ્કોપનું વર્ણન કરેલું છે અને એ બધાના એકીકરણ દ્વારા, જૈન સાધુની ભાવનાને અનુકૂળ માનવજીવનનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ યાકોબી એને Bunyan Pilgrim's progress વર્ગમાં મૂકે છે ધાર્મિકવૃત્તિવાળા માણસોમાં એ કથા હજીયે પ્રિય છે^{૪૫}

ઘણની પદ્ધતિએ પણ કથાની દૃષ્ટિએ જૈનોએ કથાઓ રચી છે, પણ એવા ગ્રન્થોમાં ભાષા તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે સાહિત્યકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એને કાવ્ય કહી શકાય, પછી ગમે તો એ ગદ્યમાં હોય કે ગમે તો પદ્યમાં હોય કે ગમે તો બેનું મિશ્રણ હોય સોમદંતો ચરાસ્તિલક અને ઘનપાલનો તિલકમજરી (૬૫૦ ના અગ્રસામાં ગ્યાયેલા તે) બંને આ પ્રકારના ગ્રન્થ છે

અન્યાર મુખી આપણે જે કથાસાહિત્ય વિષે વાત કરી, તેમાં એનું વસ્તુ એ મહત્ત્વનું બિન્દુ છે ગદ્યમાં જ રચાયેલી

કથા વિષે નહિ, પણ પદમા ને કવ્યરૂપે રચાયેલી ઠથાઓ વિષે પણ આ વાત સમજવાની છે અનેક કથાઓની રચનામાં કાવ્ય સ્વરૂપ અતિ સુંદર હોય છે, તે પણ વાચક ત્યારે એ કથા વાચવા બેસે છે, ત્યારે કથાના તાર એવા ગુચવાયેલા હોય છે કે તેમાં યુરોપિયન વાચકને તે જમ પડે જ નહિ ત્યારપછી જૈન સાહિત્યમાં એવા અનેક કથાકાવ્યો છે, જેનું વસ્તુ એકેવારે ગ્રસ્ત રહે છે એની એક એક ગાથામાં આખો ભાવ ભરાઈ રહેલો હોય છે, એક એક ગાથામાં આધ્યાત્મિક અને અલૌકિક ભાવ ભરાઈ રહેલો હોય છે^{૪૬} આવી કથાઓમાં કાવ્યકળાનું આતિશય હોય છે આ કીડા એટલી સીમાએ પહોંચી છે કે બે જૈન કવિઓએ વાઙ્મિદાસના મેઘદૂતને આદર્શમાં રાખી સમસ્યાપૂર્ણની કળા સાથે બેલ કર્યા છે એમાંની એકીએકી ગાથામાં મેઘદૂતના શ્લોક સાથે સંબંધ રાખીને અરિષ્ટનેમિથી પાર્શ્વનાથ સુધીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે ને બેકીએકી ગાથા તેમાં ઉમેરી છે એથી એ વધારે આશ્ચર્યજનક કળા તો દિગમ્બર પ્રતીકિતિએ (૧૧૨૫ ના અરસામાં) પોતાના રાજવાણસ્વીયમાં દેખાડી છે એમાં તે હરેકે હરેક શ્લોકમાં બે બે અર્થ નીકળી શકે છે અને એ રીતે એમાંથી રામાયણ અને મહાભારત સાથે સાથેજ વાચી શકાય છે^{૪૭}

રસકાવ્યોમાં (Stories) પણ જૈનોએ સારી નામના કાઢી છે પ્રાકૃતમાં એકેક ગાથામાં એવા બે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે, તે એકેક કવિએ રચેલા છે, અથવા આપણે જે સ્વરૂપે હાલ જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપે એનો સંગ્રહ થયેલો છે આ બંને કાવ્યોના કર્તા વિષે નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે, કારણ કે એમાંના એકેમાં જૈન-વિશિષ્ટતાના કથા ચિહ્ન નજરે આવતા નથી લોક ભાવનાને અનુસરીને રચાયેલી સત્તસર્દ તે હાલ જાતવાહન અથવા રાત્રિવાહનની ગણાય છે, એ દૃગ્બલ્લના આગ્રસ્યકુળનો રાજા હતો, અને જૈનો એને પોતાના ધર્મના માને છે (પૃ ૪૫ જોશો) એ કાવ્યમાં મત્ત શૃંગારરસની ગાથાઓ છે એવું કહેવાય છે કે વાણીની દેવી મરસ્વતીએ એકવાર જાતવાહનના મહેલમાં દોઢ દિવસ વાસ કર્યો, તે સમયમાં ઘોડેસ્વારથી માછીને હાથીના

માવત સુધી-સમસ્ત મેનાએ પ્રાકૃતમા ગાથાઓ રચી કાઢી અને રાગઓ એમાથી ૭૦૦ સર્વોત્તમ ગાથાઓ વીણી કાઢી ને તેનો મગ્ગ હર્યો એમાની યોગીક ગાથાઓનો અર્થ નીચે આપુ છું ૪૮

ગત્રિના લલાટભૂષણ ચન્દ્ર ! આકાશના શિરોરત્ન ! તુ રાત્રિએ પ્રકાશે છે,

મારા પ્રિયતમને જે કરે તુ સ્પર્શે છે, તે જ કરે મારો સ્પર્શ કરે

“ તુ આવશે ” એ આશાએ મારી અર્ધી રાત એમને એમ ચાલી ગઈ,

છતાં જે તુ આવ્યો નહીં અને બાકીની ધણીઓ હુ ખના વર્ષો જેટલી લાખી થઈ

નમેરો મારો નાથ મને મૂકીને મવારે ચાલ્યો જશે એમ લોક મને કહે છે,

ત્યારે લાખી યા, અરે લાખી યા, મધુર રાત્રિ ! જેથી મવાર થાય જ નહિ

- એતુ સુદર સ્વરૂપ આખ સમામે તરે છે, એતુ સુખગન હજી જે હોઠ ઉપર ખળે છે,

મારા હૈયામા એતુ હેયુ છે, કાનમા હજીયે એનો શબ્દ છે, પ્રારબ્ધ અમને વિખુટા કરી શકે ?

એમાની ધણીખરી ગાથાઓ શુ ગારરસે લલખઈ છે, છતાં જે આખા મગ્ગહમા એ જ ધ્વનિ ગુજે છે એમ નથી, કેટલાકમા પ્રાણપુરેવતાની સ્તુતિ છે, તો કેટલાકમા સર્વ સામાન્ય સુભાષિતો છે જુઓ —

આશાની પીંછીવડે હૃદયપટ ઉપર લાવિ ચિત્રો મન ચીતરે છે,

પણ હસતા બાળકની પેઠે પ્રારબ્ધ હળવે હાથે એ સૌ બૂંસી નાખે છે

એવું હસ, જે તને કેઈ હસી કાઢે નહીં, એવું બોલ જે
શ્રોતાના કાનને મીઠું લાગે

એવું જીવ, જે જીવનમાં કીર્તિ મળે એવું મર, જે ફરી
અવતરવું ના પડે

આપણે બીજા જે ગાથાસ ગ્રંથ વિષે કહેવાનું છે, તે સ્વેતા
અમર જયવલ્લભનો (સમયનિર્ણય હજી થયો નથી, પણ ૧૩૩૪ નો
તો પૂર્વે) વજ્રાલમ્બ છે એમાં માન કામ વિષેની જ ગાથાઓ નથી,
પણ જીવનની ત્રણે કામનાઓ—ધર્મ, અર્થ, કામ—વિષેની છે, એટલે
હાલના સમય કંઈક કરતા વધારે વિચારણા છે એમાંનું વસ્તુ અનેકમુખ
■ આપણી સામે સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આ સુદર નમુનો છે,
ભારતવાસીઓના નૈતિક જીવન વિષે તથા શિષ્ટજન વિષે એમની
ભાવનાઓ કેવી છે ? બ્રહ્માને એ કંઈ ધિક્કાર છે ? એ આપણે આ
સમયથી બાકી શકીએ છીએ સાચી મિત્રતાનો અને શુદ્ધ જીવ
નનો ખ્યાલ કવિ આપે છે, દૃઢતાને અને વીર નિશ્ચલતાને જણ
આપે છે, કાર્યશક્તિ પુરૂષોને વિષે લગ્ય ગાથાઓ આપે છે, પણ
બાહ્ય પરિણામો પ્રારબ્ધને આધીન છે અને તેથી માનવજીવનની
જે બીજી કામના—અર્થ—તેની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી બોધએ નિર્ધ
નતાના ડુંખ હૃદયદ્રાવક લાવે વર્ણવ્યા છે, કેટલીક ગાથામાં
સ્વામીનું વર્ણન છે, કેટલીકમાં સેવકનું છે, પણ જે પોતાના સ્વા
મીનું રક્ષણ કરતા વીર સૈનિકની પેઠે, શુદ્ધમાં પડે છે એને માટે
સુદર ગાથાઓ ■ વનજાલમાંનો કે લાગ કામ વિષે રોકાય છે
સ્નેહની મૃદુ ભાવનાથી માડીને તે મોહના મત્ત આવેગ સુધીની
અનેક ગાથાઓ છે, પ્રણયીજનની વિરહવેદના અને તેમની જલ્પના
વિષે પણ ■ કુલમજરીમાંથી મધુ ચૂસતા ક્ષમર વિષે, પોતાના
વૃન્દમાંથી વિખુટા પડી જઈ કેઈ પડેલા હાથી વિષે, રાજકુલ કે
દુતિ (જુદ) વિષે સુદર ચિત્રો ખડા કરે છે, એ સામા પુરૂષના
સી ઉપરના સ્નેહની ભાવનાઓ છે શૃંગાર વિષયમાં મુગેપવાસીની
કરતા ભારતવાસીની ભાવનાઓ વધારે નિર્હાસ અને ખુદી છે,
આપણને કમ્પારી વણે એટલી સીમા સુધી સ્નેહજીવનના નિયમ

વિરૂદ્ધની ગાથાઓથી ભારતવાસીને કશું આશ્ચર્ય થતું નથી આ મગ્ગમાં વ્યસિચાર મળે છે ગાથાઓની પણ સ્વાભાવિક રીતે જ ખોટ નથી, ગોવાળ તેમજ કૃષ્ણની સુદર લીલાનું ચિત્ર કવિએ સુદર ભાવે ચીતર્યું છે અને આ વજ્રજાલમાં ઋતુઓ વિષે પણ વર્ણન છે *

માનવજીવનના વિવિધ દૃશ્યો, પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને એવા અનેક વિષયો ઉપર કળાપૂર્ણ કાવ્યો સસ્કૃતમાં અર્વાચીન ભાષાઓમાં લખનાર અનેક જૈનકવિઓ થઈ ગયા છે આ પ્રકારના સગ્રહ કાનડી ભાષામાં અનેક છે, આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે આ પ્રકારના સાહિત્યમાં શ્રીઓએ પણ ભાગ લીધો છે, કાન્તિ (૧૧૦૦ ના અરસામાં) નામની માધ્વીએ વિવિધ વિષયો ઉપર ગાથાઓ રચવામાં પોતાની કુશળતા પ્રકટ કરી છે

ભુદ્ધિવિષયક કાવ્યોમાં પણ જૈન કવિઓની કૃતિઓ બીજા ધર્મના કવિઓ કરતા અનેક રીતે સિદ્ધ નથી આશ્ચર્યજનક તો એ છે જે આવા પ્રકારના અનેક કાવ્યો, જૈનો કહે છે કે જૈન કવિઓએ લખ્યા છે, બીજા ધર્મવાળા તેના તે જ કાવ્યો પોતાના ધર્મવાળાએ લખ્યા કહે છે તિસ્સલુવર નામે વણકરના કુરિ નામે કાવ્યને માટે આવી જ તાણાતાણુ છે પૂર્વે એમ માનવામાં આવતું કે એ કવિ ૮ મા સૈકામાં થઈ ગયો હોય એમ માનવામાં આવે છે કે ઘણ કરીને એ ૧ લા કે ૨ ના સૈકામાં થઈ ગયેલો કુર્ટલમાં ૨૬૬૦ દુકી ગાથાઓ છે અને તે ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રણે જીવનકામનાઓ ઉપર છે અમુક એક ધર્મના વિશેષ સિદ્ધાન્ત વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી, તેથી સ્પષ્ટ છે કે વૈષ્ણવ, શૈવ અને જૌદ તેમજ જૈનધર્મના અનુયાયી સગ્રામી રીતે દાવો કરે છે કે એ અન્ય અમાન સિદ્ધાન્તો વિષે લખાયો છે બી. શેષગિરિ શાસ્ત્રીઆર અને એમ એમ રામસ્વામી માને છે કે કુર્ટલમાંની કેટલીક ગાથાઓ એવી છે જે એ અન્યનો કર્તા કોઈ જૈન હોવો જોઈએ અને એ (જૈનો એને ઇલાચાર્ય કહે છે) કુદકુદના મમયમાં હોવો જોઈએ, પણ એ પાતનો બહુ થોડો મળવ છે *

એ પ્રખ્યાત સુભાષિત સંગ્રહનો જર્મન અનુવાદ આપણે પ્રખ્યાત અનુવાદક કંઈકર્ટે પદ્યમાં કરેલો છે, એમાંથી ૮ સુભાષિતના ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપુ છું ।

જે નારી દેવોને કંઈ આહુતિ આપતી નથી, માન પોતાના સ્વામીને અનુરક્ત રહે છે, તેને દેવો એવું વરદાન આપે છે કે જે એ ' વરસ ' કહે તો વરસાદ વરસે

જેને પોતાની પત્ની અનુરક્ત નથી તે, સિંહ જેમ વિના મંદેશથી શત્રુઓમાં ફરી શકે તેમ ફરી શકે નહિ

જેના તરફ બાળક પોતાનો હાથ લાખો કરશે, તે કોળિયો તને અમૃત જેવો મીઠો લાગશે

જેને વાસળીનો મુર મધુર લાગે છે, તેણે પોતાના બાળકની તોતડી વાણી સાંભળી નથી

માતાને પોતાના પુત્રની કીર્તિના શબ્દો કાને પડે છે, ત્યારે એને જન્મ આપ્યો હતો, ત્યારના કરતા એ વધારે આનંદ થાય છે

જેનામાં સ્નેહ નથી, તેને બધું પોતાને માટે લાગે છે, જેનામાં સ્નેહ છે તે પોતાનું શરીર પણ ખીજાનું બાણ છે

તિરૂવલ્લુવરની બહેને નીતિ ઉપર એવી જ ગાથાઓ રચી છે

એવો ખીજો સુભાષિતસંગ્રહ નાહવિયાર છે, ૧૨ એની ઉત્પત્તિ વિશે આવી કથા છે—એકવાર દુષ્કાળને દુઝે ૮૦૦૦ જૈન સાધુઓ પોતાને દેશથી નીકળી ગયા અને મહુગના પાણ્ડ્ય રાજાના દરબારમાં ગયા રાજાએ એમનો સત્કાર કરીને રાખ્યા જ્યારે દુષ્કાળ આવ્યો ગયો, ત્યારે સાધુઓએ પાછા ઘેર જવાની તૈયારી કરી, પણ જેને દીધે પોતાનો દરબાર ચોણી દેખ્યો હતો એના એ ચરદેશીને રાજા જવા દેતો નહોતો સાધુઓને જ્યારે ખીજો કશોય ઉપાય ગ્ધ્યો નહિ, ત્યારે રાતના નીકળી આવ્યા જતા જતા દરેક સાધુએ પોતે બેસતો હતો તે જગા ઉપર એકેક સ્લોક મૂકી દીધો જે તાલપત્ર ઉપર એ સ્લોક લખાયા હતા, એ સૌ

તાલપત્રોને વહેતી નદીમાં નાખી દેવાની રાજ્યએ આજ્ઞા કરી બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ૮૦૦ તાલપત્રો પાણી ઉપર તરતા રહ્યા ને નદીને કાઠે આવ્યા એ બધાને એકઠા કર્યા અને એ મગ્રહને નાલદિ-યારતુ નામ આપ્યું. થોડાક બીજા તાલપત્ર બીજે કાઠે પણ તરી ગયા અને તેના બીજા મગ્રહ પણ થયા છે

દિગમ્બર માધુ અમિતગતિએ (૯૯૪ મા) લખેલા સુમાપિત સંદોહ જેવા કાવ્યોમાં જૈનધર્મના ઉપદેશની સ્પષ્ટ છાપ તરી નીકળે છે અમિતગતિએ આ ગ્રંથમાં મોહવિલામની અનિત્યતાનું વર્ણન કર્યું છે, જરા અને મગ્ધ વિષે ખ્યાલ આપ્યો છે, કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ વિરૂદ્ધ વિવેચન કર્યું છે, માસ, મહિના અને મઘ મળધે, જુગાર વિષે અને વેશ્યાગમન મગ્ધ-નિવાસનું કર્યું છે અને જૈનધર્મના વિધિઓ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે ભૌતિક વિલામો એકેએક વર્ણવ્યા છે અને તેની નિર્ગતતા વિષે નિરૂપણ કર્યું છે પવિત્ર સાધુને ઘટે એમ સ્ત્રી સબધી એમણે કેવો બળવાન નિષેધ કર્યો છે તેનો આ નીચે નમુનો છે —

“ જે વિવેકશૂન્ય પુરૂષ ભ્રષ્ટતાસ્વરૂપ, જીવજન્તુએ ભરેલા, (મનુષ્યદેહના) ત્રણ પ્રવાહી પદાર્થોના બનેલા, એક દરે ઘણા જ ભ્રષ્ટ એવા ચર્મ, માત્ર, અગ્નિ, મજ્જા, લોહી, મેદ તથા જન્તુથી બનેલા, અને મળ, મૂત્ર, રૂધિર અને આસુ આદિ નવ અશુદ્ધિ પદાર્થોના દાગવાળા નારીદેહથી આનન્દ પામે છે તે નરકમાં જન્તુ થઈને અવતરે છે ”

“ સર્વે હુ જોના ભડાર, અજ્ઞાનના સ્થાન, સ્વર્ગપુરના આગળા, નરકધામના માર્ગ, લજ્જાના મૂળ, અવિવેકના ધામ, પવિત્રતારૂપ વનના કુઠાન, જ્ઞાનકેમળના હિમ, પાપવૃક્ષના મૂળ અને નાગવિપની મત્રભૂમિ રૂપ નારીને કયો જ્ઞાનીજન સેવે ? ” ૫૩

હુ બ્રજવાળાથી બળતા સમુદ્રમાં જે અથડાયા કરે છે તેમની અશાન્તિ તથા હુ બ એક બાબુએ અને જેણે મહાવિચાર મેળ્યા

છે તથા પોતાના ધનનો ત્યાગ કર્યો છે એવા આત્માની શાન્તિ ખીલ બાબુએ, એ બે વચ્ચે બહુ વિરોધભાવ છે ગ્રીષ્મઋતુના સૂર્યના તાપથી અકળાયા વિના માત્ર નિશ્ચયરૂપ છત્રી લઈને એ ચડે છે, શિયાળાની રાત્રિની ઠંડીથી કમ્પ્યા વિના, વાદળાની ગર્જનાને કે વનના તોફાનને ગણકાર્યા વિના, ધ્યાનનિમગ્ન થઈને એ હિમ પર્વતને શિખર પહોંચે છે

પણ જૈન કાવ્યોનો વિશાળ પ્રદેશ તો સ્તોત્રકાવ્યોનો છે એક, અનેક કે સર્વે તીર્થ કરોના પુષ્કળ સ્તોત્રો મળી આવે છે તે ઉપરાંત વળી દેવોના અને પવિત્ર પુરોહિતોના સ્તોત્ર પણ મળી આવે છે વળી ખીલ દિશાએ ખીલ દૃષ્ટિએ લખાયેલી કવિતાઓ પણ છે, એમાની ઘણીક મત્રસિદ્ધિની પણ ઉલ્લેખ મળે છે. એમાંથી એક પ્રખ્યાત સ્તોત્ર તે માતૃવંશ મહામરસ્તોત્ર છે એમના સમયનો નિર્ણય થયે નથી, પણ સ્તોત્ર ઉપરથી ધારો લેવાય કે રાત્રી લોજના સમયમાં એ થઈ ગયેલા, અને મધુર તથા શાળ એ બે (૭ મા સૈકામાં) બ્રાહ્મણ કવિઓની સ્પર્ધામાં એમણે પોતાનું સ્તોત્ર લખેલું કહેવાય છે કે મધુરને ઠાંઠ થયેલા, અનેક આપદ વ્યર્થ ગયા ત્યારે એણે સૂર્યચતુર્થ લખીને સૂર્યદેવને પ્રસન્ન કર્યા અને સૂર્યે એમના ઠાંઠ મટાડ્યા, ચંદ્રની શક્તિની પરીક્ષા કરવાને બાલુ પોતાના એકેક અંગને ઉઠતા ગયા અને ચંદ્રચતુર્થને એકેક શ્લોક વ્યત્તા ગયા, એ ચતુર્થના સર્વે શ્લોક એવા પ્રભાવશાળી હતા કે એમના ઉદાયેલા મૌઝ અંગ પાછા ઉઘ્યા જૈનસાધુઓ પણ એવા ચમત્કાર કરી શકે છે એવું દેખાડી આપવાને માનતુંગે પોતાને માકળથી બધાવ્યા પછી એ ભક્તામર સ્તોત્રનો એકેક શ્લોક બોલતા ગયા તેમ તેમ શ્લોકના ધ્વનિથી જર (જર) સાકળોના બધ એકેએકે તૂટતા ગયા, અને અન્તે છુટા થયા એ સ્તોત્રના ટીકાકારો જણાવે છે કે ભક્તામર સ્તોત્રના બુઢા બુઢા શ્લોકોની શક્તિ ત્યારપછી પણ એવી રીતે પ્રકટી નીકળેલી ■

પહેલા તીર્થ કર ક્ષબદેવ વિષે સંસ્કૃત ભાષામાં વસન્તતિ

લોકા સ્તોત્રમાં એ સ્તોત્ર ગ્રંથાથેલું છે મારા પિતાની નકલમાંથી થોડાક શ્લોક નીચે ઉતારે છું

- ૧ દેવોના શિર ઉપર પ્રકાશતા ચુડામણિ કરતા એ વધારે પ્રકાશીત જિનના ચરણને લક્ષિતભાવે મેલુ છું, તે ચરણ સર્વત્ર પ્રકાશ આપે છે એ પાપરાત્રિનો નાશ કરે છે અને આપણા જીવના આદિમા એ ભવસાગરના માનવીના એકમાત્ર શરણસ્વરૂપ થયા છે
- ૨ આદિજિનને નમસ્કાર, એમની કીર્તિના ગાન ત્રણ ભુવનમાં રણકે છે, આગળ ને આગળ આત્મા જાય છે, વિમાનવાસીઓના મુખમાંના-અધિદેવોના મુખમાંના ગાન બીજા મૈા ગાનોના અને ગાળદોના કરતા વધારે પ્રકાશે છે
- ૩ હું, જેનું આસન પૂજવાને મૈા વિમાનવાસી આકાશ ગામે છે માફ હૃદય પણ એટલું બધું તલપે છે, પ્રભુ ! હું કંઈ નિશ્ચય કરું છું તારી સ્તુતિ કરવા, તારી કીર્તિ ગાવા, તને પ્રાર્થનાએ ઘેરી લેવા, જેમ બાળક જળાદર્શમાંથી ચન્દ્રચાયાને લેવા તલપે તેમ તલપે છે
- ૧૧ હે તીર્થંકર ! ધ્યાનનિમગ્ન થઈને નિશ્ચલભાવે જે તને નિહાળે છે, તેની આખ પછીથી બીજા કરાને જોવાની આકાશ ગાખતી નથી જેણે એક જ વાર ક્ષીરસાગરમાંથી ચન્દ્રમય પ્રકાશતો રસ પીધો છે, તે સમુદ્રના ખાગ જળને પીવાની કેમ આકાશ રાખે ?
- ૨૨ અસંખ્ય માતાઓએ અસંખ્ય પુત્રોને જન્મ આપ્યા છે, પણ તારા જેવા પ્રકાશમાન પુત્રને તો કોઈએ જન્મ આપ્યો નથી આકાશમાં રથે રથે તારાઓના બિંબ મુન્દર પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે, પણ પૂર્વમાં તો શુદ્ધ પ્રકાશવાળો માત્ર સૂર્ય જ ઉગે છે
- ૪૦ ગહીર સસારસાગરમાં જ્યાં વડવાનળ પ્રજળે છે, મગગ જ્યાં ગહે છે, મચ્છ જ્યાં રહે છે, ત્યાં તારા ઉપદેશને માનનાર નિર્ભયતાએ પોતાના વહાણ હંકારે છે, તેમના માર્ગમાંથી પ્રયવડ મોજના પર્વત પણ ખમી જાય છે
- ૪૨ જો માનવીનું માથું અને તેના અંગ સાકળોથી બધાયા હોય, જો એના પગ હજારો બધાથી બધાઈ ગયા હોય, તો ય એની

સાંકળો ને એના બધ સૌ છુટી પડે, એ માન એ તાન પવિત્ર
નામનો મહામત્ર વિચારે તો

નાટક

ભારતવાસીઓમા નાટ્યકળા બહુ સુંદર રીતે ખીલી છે, કારણ કે એની રચનામા વીર કાવ્ય (Epic) અને (Lyric) રસ કાવ્ય) એ બંને પ્રકારના કાવ્યોનું સારી રીતે સંયોગીકરણ થઈ શકે છે જૈન કવિઓએ પણ આ પ્રદેશમા પોતાની શક્તિ અજમાવી છે પણ વસ્તુ તરીકે એમણે મોટે ભાગે ધાર્મિક કથાઓ લીધી છે, રામચન્દ્રની કથા લખીને હેમચન્દ્રના શિષ્ય રામચન્દ્રે ચુવિલાસ અને હસ્તિમણે વળી મૈવિલાકત્યાળ નાટક લખ્યા, શુવકની કથા (પૃ ૧૨૩) લખીને હરિચન્દ્રે જાવધરનાટક લખ્યું ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપર પણ નાટક લખાયા છે એવેતા અખર જયસિંહે પોતાના હમીરમદમર્દન નાટકમા ધોળકાના ચૌલુક્ય રાજા વીરધવલે મુસલમાન હમીર નામે મીલનગ્રીકારને હાકી કાઢ્યાનું વસ્તુ લીધું છે પછીથી ગાદીએ બેઠેલા મુલતાન સમઘડીન ફત્તુમિશને (અત્તમમને) એની પૂર્વેના રાજાએ અરખી મિર-શિકાર-શિકારમા નિપુણ-એવો ઇલકાળ આપ્યો હતો અને એ મિ-શિકાર શબ્દ ફેરવીને આપણા કવીએ મીલનગ્રીકાર બનાવ્યો છે

મોહરાજપરાજય નામે આલકારિક નાટક યરાપાલે ૧૨ મા સંકાને આતે લખ્યું પ્રદેશ એનો અણુહિલવાડ છે અને મહાન હેમચન્દ્ર રાજા કુમારપાળને જૈનધર્મમા લીધો એ એનું વસ્તુ ૧ રાજાએ મોહ ઉપર વિજય કેમ મેળવ્યો એ એમા ઉપમાઓ દ્વારા સમજાવ્યું છે રાજા વિવેકચન્દ્રની કન્યા કૃપાસુન્દરી સાથે રાજા કુમારપાળ લગ્ન કરે છે વિવેકચન્દ્રને તેના મનોવૃત્તિ નામે મહેલમાથી મોહરાજા હાકી કાઢે છે, પણ મોહના પરાજય પછી તે પાછો આવે ૨

સ્ટેન કૉનો Sten Kanow વિવિધ લેખકોના બીજા આવા આલકારિક નાટકોના નામ આપે છે એમાનું એક તો આધુનિક

પડિત વઘરાજે ૧૮૯૭મા મૈસુરમા તીર્થ કર શાન્તિનાયની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તે પ્રનગે રચ્યુ હતુ

સામયિક સાહિત્ય

બધા દેશોમા તેમજ ભારતવર્ષમા અવાર્યન કાળમા લાપખાના આવ્યા પછી અને અવરજવગના સાધન થયા પછી સામયિક સાહિત્ય ખુબ વધી પડ્યુ છે, એ વાત ખરી, પરંતુ પૂર્વે પણ અમુક વિગ્તારમા લખાતુ, તેમાનુ બહુ થોડુ જ આજ સુધી ઉતરી આવ્યુ છે, કારણકે જે સાહિત્ય સમયને માટે લખાયેલુ, તેની થોડીજ નકલો થયેલી, તેથી એ સાહિત્ય થોડા જ સમયમા ભલી જવાયેલુ, નકલો નહિ થયેલી એટલા માટે કે એવા સાહિત્યમા લોકને બહુ રમ પડેલો નહિ તેથી એને માટે-તેને માચવી રાખવા માટે તેની નકલ કરી લેવાની કોઈએ પરવા કરેલી નહિ

છેક વર્તમાન કાળ પૂર્વેના કાળનુ વિજ્ઞપ્તિ સાહિત્ય હજી કંઈક અશે સચવાઈ રહેલુ છે પર્યુપણ-સપ્તાહને છે લે દિવસે જૈનો પોતાના ધર્માચાર્યોને પત્રો લખે છે એ પણ જાણીતુ છે કે પર્વના આ છેલ્લા ત્રિવસ સુધી કોઈ પણ જાતનો કલહ માડવાળ કયાં વિના, તથા કોઈ પણ જાતના પાપ પ્રાયાશ્વિત કયાં વિના રહેવા હેતા નથી એટલા માટે જેની સાથે કલહ થયો હોય તેવા પરગામી માણસ ઉપર, માડવાળ કરવાને કાગળ લખે છે, અને પોતાના પાપની ક્ષમા પામવા માટે પોતાના ગુરૂને લખે છે પૂર્વકાળે ગુરૂ ઉપર મોકલવાની આવી વિજ્ઞપ્તિમા છેલ્લા સમયમા બનેલા જનાવની વિગતવાર નોંધ લખાતી કોઈ કોઈ વાર તો જાણે સાહિત્યનો નાનો સસ્કૃત ગ્રન્થ હોય એવી રીતે લખાતી કાળિદામના મેઘદૂતને આદર્શમા રાખીને લખાયેલા દુહ્વલ અને ચેતોદત્ત તે આવા પ્રકારની વિજ્ઞપ્તિઓ જ છે સાધુ ઓની વિજ્ઞપ્તિઓ કોઈ કોઈ વાર ખુબ લાખો થતી, અને એવી એક વિજ્ઞપ્તિનો વીટો ૨૦ વાર લાખો છે તેમા વચ્ચે વચ્ચે સુન્દર

ચિત્રો ચિતરતા અને કોઈ કોઈમા તો મસ્જીદ, ગાડી, મલ્લ વગેરે, વિષય સાથે કથો ય સમ્બન્ધ નહિ રાખનારી વસ્તુઓના ચિત્રો ચિતરતા (અને આને પણ ભારતવર્ષના પુસ્તકોમા એમજ થાય છે) વિશ્વપિત્રો ઇતિહાસના સંશોધનમા પ્રમાણભૂત લેખો છે ને તેથી થોડા વખતથી ભાવનગરની જૈન-આત્માનન્દ સમા એમનો સંપર્ક કરીને ઇતિહાસમાલામા પ્રકટ કરે છે. છેક ઉત્તરમા હિમાલયની તળેટીમા આવેલા પંજાબના નગર કામ્બોઝ પ્રવાસ પદરમા સૈકામા એક સાધુએ કરેલો તેનું વર્ણન એક વિશ્વપિત્રમા છે ૫૬

વર્તમાન કાળે જૈન સાહિત્ય મહત્વનું પ્રમિદ થાય છે, અને તે એટલું બધું પ્રસિદ્ધ થાય છે કે તે એ બધાને આજ તળે લઈ શકાય પણ નહિ પોતાનું હિત સાચવનાર અનેક આત્માહિકો અને મામિડો એ લોક કાંઠે છે એમાના સૌથી વધારે મહત્વના નામ અહીં આપું દિગમ્બરોના અનેક પત્રો છે સુરતથી પ્રમિદ થતું માસિક 'દિગમ્બર જૈન', તેમા અનેક ભાષાના લેખો હોય છે, 'હિન્દી જૈન ગેઝેટ' 'જૈન મિત્ર', સ્ત્રીઓને માટે 'જૈન નારી હિતકારી' શ્વેતામ્બરોનું હિત સાચવનારું પત્ર જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ તરફથી સુખ્યત્વે કરીને શુજરાતીમા 'શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ' પ્રમિદ થાય છે એમના બીજા પત્રો કાશીમા પ્રસિદ્ધ થતું 'જૈન શાસન' અને ભાવનગરમા પ્રસિદ્ધ થતા 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' અને 'આત્માનન્દ પ્રકાશ' છે સ્થાનકવાસીઓ 'કોન્ફરન્સ પ્રકાશ' અને માસિક 'જૈન હિતેચ્છુ' પ્રકટ કરે છે. બાર મા જૈન સેદ્ધ લાઇબ્રેરી છે, તે બધી દિશાએ કામ કરી રહી છે, તે કલકત્તામા હિન્દી ભાષામા 'જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર' નામનું માસિક પ્રગટ કરે છે. ધી જોલ ઇડિયા જૈન એસોસીએશન મદ્રાસમા 'જૈન ગેઝેટ' નામનું માસિક અંગ્રેજીમા પ્રકટ કરે છે.

આ સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રો ઉપરાંત આપું વર્ષ ચોપાનીઆ, હેડબીલ, લેખો વગેરે સામયિક સાહિત્ય ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશમા પૂર્ણ કાઢ્યે જ બાય છે, તેમા સામાયિક પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા થાય છે, અને જૈનદષ્ટિ સ્પષ્ટ કરવાના પ્રયત્ન થાય છે.

૩ લેખો

જૈન લખાણોમા શિલાલેખોનું અને તામ્રલેખોનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે, કારણ કે લખાયેલા સાહિત્યની પેઠે એ પણ ભૂતકાળની ઘટનાઓના સાક્ષીરૂપ છે. મસ્કૃતમા, પ્રાકૃતમા અને વિવિધ આર્ય તેમજ દ્રાવિડિયન ભાષાઓમા લખાયેલા એ લેખો ઐતિહાસિક કે કાવ્યનિક પુરૂષોનું કે ઘટનાઓનું વર્ણન આપે છે, સાદી કે કળામય શૈલીએ કથાઓ કે ઇતિહાસ કહે છે એ લેખોનું વસ્તુ કેટલીકવાર એવું વિવિધ હોય છે કે તેમા જાણે કેઈ વીર કાવ્ય કે પ્રશસ્ત નાટક આખું ને આખું કેતરી કાઢ્યું લાગે !

એવા લેખો ઘણું કરીને મન્દિરોમા કે સમાધિઓમા છત્રી ઓમા મૂકેલા હોય છે એ લેખોમા પછીના જમાનાઓને જાણવા માટે જાનની મિતિ, શ્રદ્ધાળુ હાતાના નામ, એમના વંશ અને કાર્ય લખેલા હોય છે કેટલાક લેખોમા ગુજરી ગયેલા રાજાઓના, મહાજનોના, પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓના, માધુઓના, આચાર્યોના, સાધ્વી ઓના, નિત્ય અથવા નૈમિત્તિક પ્રવ્રજોના સ્મરણ કેતરેલા હોય છે, એટલા માટે કે એ મહત્ત્વના હોવાથી પછીના જમાનાઓને ઉપયોગી થઈ પડે.

આપણને જે લેખો આજે મળી આવ્યા છે તે વિવિધ સ્વરૂપે છે, કેટલાક દુકા ને સુદાસન હોય છે, કેટલાકમા ભાષા ઉંચી અને સુંદર હોય છે તથા કાવ્યશાસ્ત્રમા આપેલા બધા અલ્પ કારોએ અલકૃત હોય છે.

ધણાખરા જૈનલેખો ઓં, સ્વસ્તિ શ્રી આદિ સ્વસ્તિવાચક શબ્દોથી સરસ્વતીની અથવા એક, અનેક કે સર્વે તીર્થ કરોની સ્તુતિથી આરંભાયેલા હોય છે પછી અન્ત પણ તેવી જ રીતે કે ‘ સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ થાઓ ! ’ એવા ભાવના પ્રાર્થનાવાક્યોથી કરવામા આવે છે. વળી કેટલાકના અન્તે, જે નિન્દાને પાત્ર હોય તેને અથવા જેણે મંદિરને અપાયેલી ભૂમિ હમાવી દીધી હોય તેને શાપ પણ આપેલા છે, આવા એક લેખમા “ ૬૦૦૦૦ વર્ષ સુધી એ જન્મુ થઈને અવતરજો ! ” એવા શાપ એવા કર્મ કરનારને આપેલો છે.

અનેક લેખોમા પ્રશસ્તિઓ હોય છે અને તેમા નામાકિત નરનારીઓના અતિશય યશોગાન આયા હોય છે આ પ્રશસ્તિઓ મોટે ભાગે સુન્દર પ્રાસાદિક ભાષાએ લખેલી હોય છે અને વર્ણ નોમા તથા ઉપમાઓમા બરાબર પ્રાપ્ય દેશી હોય છે કેઇ રાજાને વિષે લખવુ હશે તો “કુલચુડામણિ, સરસ્વતીકર્ણકુડલ, જૈન ધર્મ સાગર તરંગકર ચન્દ્ર, કવિકામકુધા, રિપુ-અગ્નિ” વગેરે શબ્દોથી શણુગાન્શે, રાણીને વિષે લખવુ હશે તો “લક્ષ્મી મમાણી ધન દાત્રી, રૂપરૂપનો ગ્લનભાર, કામદેવની વિજયપત્તાકા, સપત્નીઓને ભય કર હાથણી જેવી” વગેરે શબ્દોથી શણુગાન્શે, સાધુના વિષે લખવુ હશે તો “એમના ચણ્ણકમળની ખુદ દેવો પૂજા કરે છે, પોતાની પવિત્રતાથી જગતને પવિત્ર તીર્થધામ બનાવે છે, એમની વાણી કાનને ગોપુરના વીંઝણા જેવી સુવાણી લાગે છે, એમની ગગનગામી કીર્તિ અદ્રકિરણોમા ભળી ભય છે” એવી રીતે શણુગારશે

કેટલીક પ્રશસ્તિઓમા પવિત્ર શાવક કે સાધુઓના અવસાન મળેની, કેટલીકમા વળી ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામેવાના અવમાન મળેની મૃત્યુકથાઓ હોય છે પણ અનેક પ્રશાન્તિઓમા ભાષાના અલકારનો ખડિંકા કરેલો હોય છે અને અમુક સાધુ કે અમુક સાધ્વી આ ધગધામ છોડીને સ્વર્ગવામી થયા છે એટલી માફી હકીકત આપીને જ સન્તોષ વાળે છે

એવા મૃત્યુનેખમા મમારની અનિન્યતા વિષેની સર્વસામાન્ય ભાવના ઉપર ભાર રાખીને કાન્યરચના કરવામા આવેલી હોય છે, ત્યારે તેની ભવ્ય સરળતા અતિ સુન્દર હોય છે અવલુબેલગોલામા સાધુ નન્દીસેનની સમાધિ ઉપર જે મૃત્યુલેખ છે તે આને વિષે મારૂ ઉદાહરણ છે

“ઇન્દુનુની ચેઠે, વિજળીની ચેઠે અને ધુમસના વાદળાની ચેઠે સૌન્દર્યની અને ધનની નેમજ મોહની અને શક્તિની પ્રાપ્તિ તરલતાવાળી છે, ઢોને એ સ્થિર છે ? માટે શ્રેષ્ઠતા ઇન્દુનારે-જગતને વળગી ન રહેવુ” એમ સાધુઓને કહેતા નન્દીસેન શ્રેષ્ઠ કર્મક્રમે સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થયા

અધ્યાય ૪.

સિદ્ધાન્તો.

પૂર્વકથન.

જૈનોના વિશાળ માહિત્યને વાચવાથી આપણે જાણ્યું છે તે ઉપરથી તો એમ સમજાય છે કે એ ધર્મ ખીન્ન બધા ધર્મોથી એક વાતે જુદો છે જેથી રીતે એણે કશોય મહત્ત્વનો વિકાસ નથી કર્યો. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં વેદને અને ઉપનિષદને, કલિયુગના પ્રવર્ત્યોથી પુરાણને, અને તત્ત્વને પ્રભાવે અન્ય શાસ્ત્રોને પોતાનું કલેવર કેવળ ફેરવી નાખવું પડ્યું છે, બૌદ્ધ ધર્મમાં નવા સૂત્રો જન્મ પામ્યા, આર્ય માર્ગોનો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ થયો અને તે દ્વારા નિષિદ્ધિ માં સુધાયેલો જુદનો ઉપદેશ વિસ્તાર અને પરિપૂર્ણતા પામ્યો, પ્રાચીન ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લખાયેલા પ્રભુશબ્દના અર્થમાં દેવાલય ના સમપ્રદાયને બળે અને તેણે આપેલા જીવનપ્રણાલીના નિયમને બળે શિષ્યોની અલુકળતાને અનુસરી ફેરફાર થતા ગયા, પણ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સર્વકાળે એકના એક જ રહ્યા છે એ ધર્મના નિર્ણિત થયેલા જે સિદ્ધાન્તો આજે જોઈએ છીએ તે મુખ્યત્વે કરીને તો અતિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ જોઈએ છીએ આવી સ્થિતિ કેમ છે એનું કારણ આપણે એ એ ધર્મના સંશોધનમાં મળેલા પડિતોને પણ કઠણ થઈ પડે છે જૈનો પોતે તો એ સ્થિતિને વિષે સ્વાભાવિક રીતે એમ માને છે કે અમારા ધર્મના સિદ્ધાન્તો સનાતન છે, અને તેથી કાળના પરિવર્તન માંમે ટકી રહ્યા છે, વળી જેવે નિર્ણિત સ્વરૂપે અમને મળ્યા હતા તેવે જ સ્વરૂપે અમે એમને શુદ્ધભાવે સાચવી રાખ્યા છે, આથી જ એમાં કશો ફેરફાર થયો નથી.

એ શકનો ઉત્તર આપવો એ આપણે માટે તો કઠણ જ છે એટલું માત્ર કહી શકીએ કે જે કાળે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું

સ ગહન થયું અને જોમનો વિકાસ થયો તે કાળના અન્યો આપણી પાસે છે નહિ, અને પ્રાચીનમા પ્રાચીન જે અન્યો આપણી પાસે છે, તેમા તો સિદ્ધાન્ત નિર્ણિત થઈ ગયેલા છે શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર એ બંને સમ્પ્રદાયો ધર્મના મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમા કેવળ એકમત જ છે, તે ઉપરથી પણ એટલું તો માનવું પડે છે જ કે ઈ મનની શરૂઆતમા એ બે સમ્પ્રદાય જુદા પડ્યા તે પૂર્વથી જ ધર્મનું આધુનિક સ્વરૂપ ઘડાઈ ગયેલું હોવું જોઈએ પણ ત્યારપછી આગળ જઈને ચાકોળી કહે છે કે ભદ્ર બાહુના (ઈ પૂ ૩૦૦ ના અરસામા) સમય પછી બહુ ફેરફાર થયો નથી, કારણ કે શ્વેતામ્બરો જણાવે છે તે પ્રમાણે જોમણે ઘણા અન્ય ગ્રંથો છે અને દ્વિગમ્બરો પણ જોમના ઉપર અત્યંત પૂજ્યભાવ રાખે છે મહાવીરના સિદ્ધાન્તોમા ભદ્રબાહુએ કેવે પ્રકારે કહેલો અરો વિકાસ કર્યો એ કહેવાનું આપણી પાસે સાધન નથી, અને તેથી જોમ પણ વખતે કહી શકાય કે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોમા મૂળતત્ત્વ ભદ્રબાહુએ જે સ્વરૂપે મૂક્યા છે, તે તે જ સ્વરૂપે મહાવીરથી ઉતરી આવ્યા હતા ત્યારે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોમા ફેરફાર દેખીતો કંઈ થયો છે જોમ માનવાનું કંઈ ખાસ કારણ નથી અને તેથી, અમારો ધર્મ ઠેક મહાવીરથી તે જ સ્વરૂપે આવ્યો આવે છે એવી જે તેમની માન્યતા છે તે માન્યતા સાચી પણ હોય વળી જોમ પણ કહેવાય છે કે મહાવીરે પોતે એ ધર્મ કાઢ્યો નથી, પણ જોમની પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથનો ધર્મ જોમણે સ્વીકારેલો અને તેમા મમયને અનુકૂળ પરિવર્તન કરેલા આ વિષે આપણી પાસે જો કે કશું પ્રમાણ નથી, તો પણ સજલ છે કે વાત સાચી હોય વળી તે ધર્મના સિદ્ધાન્તની ઘટના પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે, કારણ કે જીવને પુણ્યલના અણુઓરૂપે કર્મ બધાય છે એ જે જોમના ધર્મનું મૂળતત્ત્વ જોના પ્રાચીન સ્વરૂપ ઉપરથી પણ માની શકાય છે કે એ ધર્મ ઈ પૂ ૮ મા ૬ મા સૈકામા પણ હશે આપણે ત્યારે એટલું સ્વીકારી લઈએ કે એ ધર્મ પોતાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પાછળથી ધારણ કર્યું, તો એ જોના બીજા ઈ સ ૮૦૦ ના

અરસામા ન ખાયા હતા, પછી એણે છ મંત્ર ની શરૂઆતના અગ્નિમા સ્પષ્ટ રીતે આજનુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ત્યારપછી આજ મુધીના લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષના ગાળામા અનેક વિષયો-પરત્વે વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા એ આવ્યો, વળી નવેસરથી ઘડાયો, પણ એમા કશો ગંભીર ફેરફાર થયો નથી.

આ વિચિત્ર સ્થિતિનુ કારણ સિદ્ધાન્તોની ખુબ રચનામા શોધી શકાય. એ વિષે ચાકોળી આમ લખે છે —“ પ્રાચીન મિદ્ધાન્તની નિશ્ચયતાના કાળુ વિષે મારા માન્યામા એમ આવે છે કે એ સિદ્ધાન્તોના ભાવ અને ભાષાને પછીના કાળના તત્ત્વશાસ્ત્રના ભાવ અને ભાષા સાથે મેળ નહિ હોય અને તેથી પૂર્વ મિદ્ધાન્તો ઉપર ઉત્તર સિદ્ધાન્તોની કશી અમર થયેલી નહિ અમુક પ્રમાણુમા એ સિદ્ધાન્તો દૃઢ થઈ ગયા અને પર-પરાએ એ જ રૂપે દૃઢભાવે ઉત્તરતા આવ્યા જૈનોની તત્ત્વવિદ્યા મૂળભાષા જેવી છે એ શીખાય ને વપરાય, પણ એનો વિકાસ કરી શકાય નહીં ”

જૈન ધર્મના આ નિશ્ચય ભાવને કારણે તેનામા ખીન્ને-એક શુણુ આવ્યો છે બધા મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમા તમે એની એવી સમ્પૂર્ણ છબી આપી શકો કે જે છબી સર્વ રીતે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન જૈનધર્મને મળતી આવે, અને વિવિધ દેશના, કાળના ને વિષયના લેખકો કઈક બુદ્ધે સ્વરૂપે લખે છતાં એ એ છબીની યથાર્થતામા કશોય ફેર પડે નહિ.

આ અન્યમા જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોના જે જે પ્રદેશની રૂપરેખા આકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે તે પ્રદેશની માહિતી માટે હાલના પડિતોના પુસ્તકોમાથી અવતરણે લીધા છે વળી સ્વેતામ્બરના તેમજ દ્વિગમ્બરના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રંથોની પણ સહાયતા લીધી છે પણ સ્વેતામ્બરના સાધનો વધારે પ્રમાણુમા પામી શક્યો છુ, એટલે સ્વાભાવિક પરિણામે જ આ અન્યમા સ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાય મુખ્ય સ્થાન પામ્યો છે, ન્યા ન્યા દ્વિગમ્બર સમ્પ્રદાય વિષે હું જાણુતો હતો, ત્યા ત્યા એને પણ સાથે રાખે સ્થાન આપ્યું છે.

મારી રૂપરેખાને માટે મુખ્યત્વે કરીને ઉમાસ્વાતિતુ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને યાકોળીનો એનો અનુવાદ એ બે મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે, આ અનુવાદને આધારે પરિભાષાનો ઉપયોગ, બન્યું ત્યાં સુધી કર્યો છે 'તત્ત્વજ્ઞાન' અને 'નીતિ' વિષેના જે પ્રકરણો આ અધ્યાયમાં લખ્યા છે તે Die Lehre vom Karma in der Philosophie der Jainas (જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મનો નિદાન્ત) એ નામે ૧૯૧૫ માં મેં લખેલા નિબંધને આધારે લખ્યા છે, ત્યારપછી તે એ નિબંધના કેટલાક પ્રકરણોમાં કંઈક સુધારો વધારો કરીને કરી છપાવ્યા છે, આ ગ્રંથમાં જે રૂપરેખા આપી છે તેમાંની કેટલીકની વિગતવાર હકીકતો એ નિબંધમાંથી મળી આવશે. 'વિશ્વજ્ઞાન' વિષેનું જે પ્રકરણ છે તે કંઈક અંશે Die Kosmographie der Indier (ભારતવાસીઓની વિશ્વવિદ્યા) એ નામે કીર્ટ્તિ લખેના ગ્રંથને આધારે લખ્યું છે, કંઈક અંશે નવી હકીકતો પણ મૂકી છે 'ઇતિહાસ અને જીવનચરિત' વિષેનું પ્રકરણ તે નવું જ છે, કારણ કે એનું પૂરું સંશોધન કંઈએ હજી કર્યું નથી, એને માટે મુખ્ય આધાર વિનયવિજયના 'લોકપ્રકાશ' અને હેમચન્દ્રના 'ત્રિષ્ટિથિલાકાપુરૂષચરિત' ઉપર રાખ્યો છે, તેમજ વળી જ્યાં જ્યાં બીજા ગ્રંથોના આધાર લીધા છે, ત્યાં ત્યાં તે ગ્રંથના નામ નોંધ્યા છે.

૪૬ જ્ઞાનતત્ત્વ

અ જ્ઞાનસાધન

જૈનોના માનવા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો એકમાત્ર હેતુ એ જ છે કે આ જગતમાં આપણું પોતાનું સાચું સ્થાન કયા છે ? એનું જ્ઞાન આપણે પામીએ અને તે દ્વારા જેથી આપણું હિત થાય એમ હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાની અને અહિત થાય એમ હોય તેનો ત્યાગ કરવાની સ્થિતિમાં આવીએ. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણને સહાયતા આપનાર સાધનને નાણી બોલે ઘટે આવું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રકારે પામી શકાય.

જ્ઞાન પાત્ર ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અથવા તો એની સહાયતા વિના પણ અન્તઃગત્માને પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે પહેલા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન જગત્ના સૌ જીવને મળેલું હોય છે, બીજા પ્રકારના જ્ઞાનનું સાધન અમુક દેવોને કે સાધુ-એને જ મળેલું હોય છે અને મિત્તોને, જેમણે પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય છે તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન મળેલું હોય છે

પરોપ જ્ઞાન (૧) સ્મૃતિ, અમરણ, (૨) પ્રાગમિજ્ઞાન-કરી અમર ધુમા લાવવું તે, (૩) અનુમાન-પર્યવાક્યની મહાયતાએ કરીને આમ મમજવું તે-પર્વત ઉપર અગ્નિ છે કાગળકે ત્યાથી ધુમાડો નીકળે છે, સોડાની પેઠે, ત્યાથી ધુમાડો નીકળે ત્યા અગ્નિ હોય, પર્વત ઉપરથી પણ ધુમાડો નીકળે છે માટે ત્યા અગ્નિ છે (૪) આગમ-પવિત્ર પુરુષોના તેમજ શાસ્ત્રોના શબ્દ

જેમના આત્મા પ્રાકૃતિક આવરણથી કેવળ મુક્ત છે અને બહારના સાધનની સહાયતા વિના જ મર્વને પ્રત્યક્ષ જાણી ગઈ છે, તે કેવલી કહેવાય છે, બધી વસ્તુઓનું સમ્પૂર્ણ અને સાચું જ્ઞાન તો માત્ર દેવલીને જ હોઈ શકે છે બીજા બધા જીવોની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેથી મળતું જ્ઞાન, એ સૌ થોડું અંશે પણ રળલનાવાળું હોય છે, એટલે એમને સર્વજ્ઞ જે જ્ઞાન આપે તેજ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું આપણા આ જુગમા તો એવો કોઈ સર્વજ્ઞ થયો નથી, એટલે જગત્ના ને જીવના ઢોંધડોનો ઉકેલ જાણવાને માટે પાછલા જુગમા થઈ ગયેલા સર્વજ્ઞના રાખડો શોધવા જોઈએ એમના શબ્દો જૈનશાસ્ત્રોમા છે અને એ શાસ્ત્રોમા જગત્ના મૌ પ્રશ્નો ઉપર આપેલા અભિપ્રાય અત્યંત પ્રમાણભૂત મનાય છે આ શાસ્ત્રોને આગમ કહે છે, આ સૃષ્ટિને મરજે છે, પોષે છે, ને નષ્ટ કરે છે એવા કોઈ દેવ કે માણુને આ શાસ્ત્ર રચ્યા નથી, પણ જેમણે આ પૃથ્વી ઉપર આવીને પોતાના જ્ઞાનદ્વારા પોતાના આત્માને આવગનારા અજ્ઞાન-આવરણને છેદી નાખ્યું છે એવા પરિપૂર્ણ જુગઓએ આપેલા છે.

એ ધર્મશ્રન્ધો જ્ઞાનના પ્રમાણબૂત માધનરૂપ ગણાય છે કારણ કે તેના રચનાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ હતા અને એમા લખેની હકીકતો સાચી જ છે એવી સાબીતી હરકોઈ જીવને મળી શકે તેમ છે કાગળ કે આધ્યાત્મિક વિકાસથી એવું જ પરિપૂર્ણ પદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે

પૂર્વ જીવના સર્વજ્ઞોએ આપેલા જ્ઞાનમાથી અમારા સિદ્ધાન્તો જન્મ પામ્યા છે એમ જૈનો માને છે, તેથી એમના તત્ત્વજ્ઞાનને એક ખીજી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થઈ છે એમના શાસ્ત્રશ્રન્ધોમા લખા એવું એકેએક વાક્ય આથી શુદ્ધ સત્ય જ મનાય છે, એ ા સામે શંકા થઈ શકે જ નહિ એવું મનાતું આવ્યું છે જે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આપણે ચર્ચા કરવાની તે તો સર્વજ્ઞ શુદ્ધજ્ઞોના ચાતુતા આવેલા વચનોને એકઠા કરવા, સ્પષ્ટ કરવા કે જરૂર પડે ત્યાં આખા કરવા પુરતી જ કરવાની છે

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના આ મતને કારણે એ તો માનવું જ પડે કે સર્વજ્ઞ પુરૂષો થઈ ગયા છે, અને એમના આ મત ઉપર બ્રાહ્મણ પડિતોએ પ્રચંડ મહાર કર્યા છે એટલી જ પ્રચલિતાએ જૈનોએ પોતાના એ મતનું રક્ષણ કરવાના અને તેને દૃઢ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે જીવ પોતાને પણ જાણે, એ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી એમણે એવો સિદ્ધાન્ત પણ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ભૌતિક આવરણ, વિકાસ વિગેરે વિધિના દર થઈ જાય કે તરત જ સર્વને જાણવાની આ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે અગ્નિને બાળવાનું કશું ય ના હોય તો એ શેને બાળે ? છુઝાઈ જ જાય

તત્ત્વ શાસ્ત્ર અને ન્યાય શાસ્ત્ર.

બધી જાતિઓના તત્ત્વશાસ્ત્રની પેઠે ભારતવાસીઓના તત્ત્વ શાસ્ત્રમા પણ વસ્તુસ્થિતિના મૂળમા એકમેકથી વિરોધી બે તત્ત્વો નહેલા છે એક પક્ષ કહે છે કે-પદાર્થ જ સાચું તત્ત્વ છે, એના ઉપર જે ફેરફાર ચલ્યા જણાય છે તે માત્ર અમત્ય દેખાવ છે, કારણકે ઘાટને પદાર્થ માથે તો લેવા દેવા જ નથી સામે પક્ષ કહે

છે વસ્તુમા જે ગુણુ જોઇએ છીએ તે ગુણુ જ સત્ય છે, એ ગુણુના મૂળમા હોઇ શકે એવો અચળ પદાર્થ તો કોઇ છે જ નહિ, કારણકે જગતમા અચળ કંચુ નથી, મૌ ચલિત અને તેથી નાશવત છે

આ બેમાનો પહેલો મત (જેને આપણે permanentના મત માથે સરખાવી શકાય તે) ઉપનિષદનો અને એને આધારે ગ્યાએલા પ્રાચીન મતના ગ્રાહણ તત્ત્વજ્ઞાનનો, એટલે કે વેદાન્તોનો છે પ્રખ્યાત ક્ષાદોગ્ય ઉપનિષદમા ૬, ૧, ૩, મા આરણિ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુ ને નીચેના શબ્દોથી એ વાત એકેવાર સ્પષ્ટ કરી નાખે છે

यथा सोम्येदेन मृत्तिरुदेन सर्वं मृदमयं विज्ञात,
त्वादाचाऽऽदम्भेण विहारो वायवेय मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥

હે સૌમ્ય, માટીના એક પિડથી માટીના બનેલા સર્વે પદાર્થોને જાણી લેવાય છે, જુદા જુદા નામ તો માત્ર વાણીના વિકાસ છે, બાકી માટી એજ સાચી વસ્તુ છે

એ મતથી ધરાધર વિરૂદ્ધ મત જુદનો છે (જેને કંઈક અઠગથી Heraklitaના મત માથે સરખાવી શકાય) એમને મતે મૂળમા તો કશાનીજાતિ નથી સૌની માત્ર મવતિ છે વસ્તુ નથી પણ માત્ર મૂળતત્ત્વો જ છે, તે માત્ર એક કાળે એકત્ર થાય છે આ મતનું સ્પષ્ટ ચિત્ર સમ્યુત્ત નિવાય ૫, ૧૦ મા મુકેલા બિંદ્રખુણી મજિરા અને માર વચ્ચેના અવાદમા આપ્યું છે એ પવિત્ર સાધ્વીને ભુલાવીને ભય પમાડવા માટે માત્ર એને પુછે છે કે પ્રાણીનું મૂળ શું અને એ કયા જશે ? બિંદ્રખુણી બોલ્યા

“ વસ્તુ તું શેને કહે છે ? માર, તું એક જામણુમા બમાયો છે ! એ તો માત્ર ઘાટનો સમૂહ છે, બાકી વસ્તુ તો છે જ નહિ કારણ કે અમુક ભાગ એકઠા થઈને એક થયા ત્યારે એ ગાડું કહેવાયુ, તેમજ પ્રકૃતિના પાત્ર ઝકધ મળીને શરીરવાળુ જીવતુ પુતળુ થયુ તેનો લોક પ્રાણી શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે

જેન મત વેદાન્ત અને બૌદ્ધ એ બે દર્શનોની વચ્ચેનો માર્ગ લેવા પ્રયત્ન કરે છે, બંને મત અમુક અંશે સાચા છે, પણ એ

જાનેએ પોતાના મત અતિ દૂર સુધી તાણી ગયા છે એમ જૈન મત માને છે તેથી એણે એ જાનેની વચ્ચેનો અનૈકાંતવાદ પ્રમિદ્ધ કર્યો એ મતે પદાર્થ માત્ર કંઈક અગે નિત્ય છે, કંઈક અશે અનિત્ય છે એમ સ્વીકાર્યું ઘર જે તત્ત્વોનું જાનેડું છે તે તત્ત્વો નિત્ય છે, એના રૂપરંગ વગેરે બીજા ગુણો તે ઉભા થાય છે, વળી આત્મા જાય છે આ દૃષ્ટિએ જોતા, પદાર્થ સામાન્ય રીતે જે સ્વ રૂપે દેખાય છે તેથી વિરુદ્ધની જ પરિસ્થિતિમાં હોય છે અને તેથી જે કંઈ છે તેના ઉપરના મૌ બાહ્યરૂપ તે સ્વાભાવિક રીતે જ નિરપેક્ષ નહિ પણ સાપેક્ષ છે માટે એનું અસ્તિત્વ અમુક અપેક્ષાએ અને અમુક મીમામા છે

જે જે દૃષ્ટિબિન્દુથી પદાર્થને જોઈ શકાય એ દૃષ્ટિબિન્દુ અનેક છે જૈનો એના ૭ ભાગ પાડે છે ને તે દરેકને નય કહે છે વસ્તુના અમુક અશોનો સ્વીકાર કરીએ, પણ બાકીનાનો નિષેધ ન કરીએ ત્યારે એ વસ્તુ સંબંધે જે જુદા જુદા અભિપ્રાય આપીએ તે નય કહેવાય ખહેવા ૪ નય રૂપ સંબંધે છે, બીજા ૩ શબ્દ સંબંધે છે

૧ નૈમમ-નય એ સામાન્ય અને વિશેષ ગુણુમાં ભેદ કર્યા વિનાની દ્રવ્યની સ્થિતિ જુએ છે કેરીમાં એના વિશેષ ધર્મ તો છે જ, પણ સાથે કૃણ માત્રના સામાન્ય ગુણુ પણ છે, અને એ દૃષ્ટિએ કેરીને જુએ છે

૨ સમ્પ્રત્યય માત્ર સામાન્ય ગુણુ આરોપીને જ દ્રવ્યને જુએ છે, પણ વિશેષ ગુણુનો નિષેધ નથી કરતો

૩ વ્યવહારનય માત્ર વિશેષ ગુણુ આરોપીને જ દ્રવ્યને જુએ છે, પણ સામાન્ય ગુણુનો નિષેધ નથી કરતો

૪ અણુસત્ત્વનય પદાર્થની અતીત કે અનાગત સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના વર્તમાનમાં છે તેવો જ જુએ છે

૫ શબ્દનય પદાર્થના અનેક પર્યાયનાઓના ધાત્વર્થની પરવા કર્યા વિના એક જ અર્થે એનો વ્યવહાર કરે છે (જીવ,

આત્મા, પ્રાણ એવા ધાત્વર્થ જુદા જુદા થાય છે, છતાં એ બંધાનો એક મામાન્ય અર્થે વ્યવહાર કરે છે)

૬ સમમિશ્રનય ધાત્વર્થને અનુકૂળ ગ્રહી પર્યાય શબ્દોનો જુદો જુદો વ્યવહાર કરે છે

૭ એકમૂલનય અમુક પ્રસંગે પદાર્થનું જે નામ છે તે તેની ક્રિયાને અનુકૂળ છે કે કેમ તે જુએ છે જેમકે શક્તિ એ શબ્દના ધાતુ ઉપગ્રી શક (ઉદ્) એ નામ પડયું છે

આમાના ગમે તે કંઈ નયનો દુર્વ્યવહાર કર્યાથી મિથ્યા સિદ્ધાન્ત ઉપર ઉતરી પડાય જોનોને મતે, એમ આ ૭ નયમાના એક એક નયની એક જ જિગ્ઞા પકડ્યાને પરિણામે, જુદા જુદા મિથ્યા દર્શન* જન્મ પામ્યા છે પણ જૈનધર્મે તો સાતે ય નયને શુદ્ધ રીતે એકમેક માથે મમન્વય કરીને તે ઠાગ મત્ય ગોધી લીધું ને એક જિજ્ઞાસેથી જોનારની પેઠે મિથ્યામાથી બચી શક્યા

વસ્તુને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોવી અને તે ઉપરથી જુદા જુદા નિર્ણય ઉપર આવવું, એ પ્રજ્ઞાલીને સ્યાદાદ કહે છે એ ન્યાય પ્રજ્ઞાલી ખામ જોનોની છે અને એ લોક એને એટલું ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે કે એને એ પોતાના ધર્મની મુખ્ય અને મર્વોત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞાલી માને છે રચાઈવાદની પછી ૭ લગી આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

૧ સ્યાદસ્તિ—કંઈક છે, જેમકે એક દૃષ્ટિએ ઘડો છે

૨ સ્યાજાસ્તિ—કંઈક નથી, જેમકે બીજી એક દૃષ્ટિએ ઘડો નથી

૩ સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ—કંઈક છે અને નથી, એમ ત્રીજી દૃષ્ટિએ

૪ સ્યાદવક્તવ્ય—એ કહી શકાય એવું નથી એથી દૃષ્ટિએ

૫ મ્યાદસ્તિ વાવક્તવ્ય—છે પણ કહી શકાય એવું નથી, પા ચમી દૃષ્ટિએ

* ૧ લા નયની એજ જિજ્ઞા પકડ્યાને પરિણામે ન્યાય વૈશયિક ૨ ના નયને પરિણામે વેદાન્ત, ૩ ના નયને પરિણામે જન્વા અને ૪ થા નયને પરિણામે બોધ દર્શનનો જન્મ થયો

૬ સ્વાદાસ્તિ ચાવત્તવ્ય—નથી, ને કહી શકાય એવું નથી, છઠ્ઠી દૃષ્ટિએ

૭ સ્વાદાસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવત્તવ્ય—છે, નથી, ને કહી શકાય એવું નથી, સાતમી દૃષ્ટિએ

ઉપરના બધા સૂત્રને આરંભે સ્વાત્ત શબ્દ મૂકેલો છે, એનો અર્થ ' એમ હોય ' એવો છે અને નિર્ણયનો મલવ દેખાડે છે જૈનો વળી ક્યંચિત્ત શબ્દનો ઉપયોગ ' કંઈક અંશે ' એવા અર્થમાં કરે છે એક જ કાળે એકમેકથી વિરુદ્ધ જતા નિર્ણયો સાચા હોઈ શકે, પણ અમુક મુખ્ય નિર્ણય સ્વીકારવાનો છે એમ જણાવવું એ શ્યાદાદનું કામ જ જેમકે પ્રથમ દૃષ્ટિએ એક માણસ પિતા અને પુત્ર છે એવો નિર્ણય થાય, પછી વધારે ઉઠા ઉતરતા એ અમુકનો પિતા છે અને અમુકનો પુત્ર છે એવો નિર્ણય થાય શ્યાદાદના પ્રયોગથી જૈનો એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે કોઈ પણ વિધ્યાત્મક કે નિષેધાત્મક નિર્ણય એકેવારે છેવટનો ન હોય, પણ માત્ર અમુક મીમાણદ દૃષ્ટિએ જ સાચો હોય, કારણ કે તેને એક માથે એક નબધ હોય અને બીજા સાથે બીજો હોય ૬

સત્ય અને તેનું જ્ઞાન.

જૈનમતે, તત્ત્વજ્ઞાનના મર્વે દર્શનોમાં સત્યનું બીજ હોય છે, પોતાને જે સત્ય લાગે તે વિષે એક પક્ષપાતી અને નિરકુશ પદ્ધતિએ અને પ્રજ્ઞાવીએ વિચાર કરવાથી અને તેમાં મર્વ પ્રકારના અસત્યો ભેગવી હીધાથી સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન એ પામી શકતા નથી પણ એ માને છે કે સાચું જ્ઞાન જૈન ધર્મમાં છે, કારણ કે

૧ જૈનધર્મ સર્વજ્ઞ ગુરુઓ દ્વારા જન્મ પામ્યો છે

૨ શાસ્ત્રાર્થમાં કદી પરાજય પામ્યો નથી, કારણ કે એ અપરાજય છે

૩ જ્ઞાનના કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાણવડે—પછી તે પ્રત્યક્ષ હોય કે પરોક્ષ હોય કે અનુમાન હોય કે ગમે તે હોય, પણ તે વડે જૈન ધર્મમાં કશોય દેરદાર કંઈ શકાય નહિ

૬ જૈન ધર્મ દરેક યદ્યર્થને તેના સાચા મ્વભાવમા ઓળખે છે

૭ દેવોથી તે વનસ્પતિ સુધીના સૌ જીવમા અને અજીવમા નૈતિક લાવના પ્રેરે છે ને મૌનુ હિત કરે છે

૮ જૈન ધર્મ એટલો જાળવાત છે કે મર્વ અમત્યોનો નાશ કરી શકે

આ એના ગુણને લીધે જૈન ધર્મ એકલામા જ એ શકિત છે કે જગતનો અને જીવનનો ડોયડો અન્તોષજનક રીતે ઉકેલી શકે અને ભૂલેલા જીવને એના લખચોરાશીના ફેરામાથી મોક્ષ અપાવી શકે એ ઉત્તમ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અધ્યયન કરવાથી અને અમુક ધાર્મિક વિધિઓનું હઠતાપૂર્વક પાલન કરવાથી અતે ત્રિતન પામી શકાય છે, મમાન્મા ઉત્પન્ન થયેલા રત્નોમા એ મર્વોત્તમ છ સમ્યગ્જ્ઞાન, મમ્યજ્ઞર્શન, સમ્યક્ ચારિત્ર

પડિતો જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરવા જે પ્રણાલીએ ઉપદેશ આપે છે તે પ્રસંગે પ્રમજે જુદી જુદી હોય છે પડિતોની ગઠિત ઉપર તો તેનો ઘણો આધાર છે તેમજ શ્રોતા વક્તા બનેની સ્થિતિ ઉપર પણ આધાર છે સાધુ જ્ઞાને નગરની ગેરીઓમા જે ઉપાશ્રયમા, ખડું તત્ત્વજ્ઞાન નહિ પામેલા એવા શ્રાવણને ઉપદેશ આપે છે ત્યારે લોકિક પ્રણાલીએ ખોલે છે અને બને ત્યા સુધી કથાઓથી અને વાર્તાઓથી પોતાનો ઉપદેશલાવ મમન્તવવાના પ્રયત્ન કરે છે, પણ જ્ઞાને ન્યાય અને તર્કની ચાખાઓમા પ્રવીણ એ સાધુને ભારતપ્રિય શાસ્ત્રાર્થમા જૈનધર્મનું સાચુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા કે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞર્શન સ્થાપિત કરવા અને સામાના જ્ઞર્શન વિરુદ્ધ પોતાનો જગ્યાવ કરવા જવાનું હોય છે, ત્યારે શાસ્ત્રના પોતાના સૌ આયુધ મળીને જાય છે આ મવાદપ્રણાલીને અનુસરીને જૈન-ધર્મનું જ્ઞાન પ્રચારવા માહિત્ય પણ ઘણું લખાયું છે અને તે પણ અનેક પ્રકારે પ્રસિદ્ધ થાય છે લોકપ્રિય ઓપાનિયાથી માંડીને તે ગભીર અન્યો સુધા પ્રસિદ્ધ થાય છે એ પુસ્તકો કદમા અને પ્રતિપાદન કરવાના વિષયમા અનેક રીતે લિખ્ત હોવા છતાં એમાના જે પુસ્તકો મમજ જૈનધર્મની ચર્ચા કરે છે તે તો એક જ પ્રણા

લીએ ઠગે છે પ્રારભમા મૂળતત્ત્વની વાતો ઠગે છે, પછી એના ભાગવિભાગ પાડી દે છે પછી સમજાવવાને માટે પ્રસંગને અનુકૂળ થોડે કે વધારે અંશે મળધ ગળનારી કોઈ વસ્તુનું દષ્ટાન્ત આપે છે એટલું સમજાવીને વળી પાછા વિષયની એકેએક રાખા મા આગળ લઈ જાય છે અને અમુક વ્યવસ્થિત દૃષ્ટિનિહિત દુષ્ટો લઈને વિષયને બરાબર સમજાવે છે એવા ચાર દૃષ્ટિનિહિત આ પ્રમાણે છે નામ, સ્થાપના, ક્રય અને માવ જીવને એ દૃષ્ટિનિહિત આમ જોઈ શકાય નામજીવ એટલે જેનું નામ જીવ પડ્યું હોય તે સ્થાપનાજીવ એટલે જીવરૂપે જે ચિત્રાયો છે તે, ક્રયજીવ એટલે જીવ પોતે જે છે તે તેના ઉપરના ખીલ ગુણોને બાદ કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપે રહે તે, અને માવજીવ એટલે જે તે કાળે જે તે સ્વરૂપે જીવ છે તે વળી દૃષ્ટિના ખીલ ૬ નિહિત છે ભાવના, મળધ, ઉત્પત્તિકારણ, દેશ, કાળ ને વિભાગ ચાકાળી આ સળધમા કહે છે કે-આ જોઈને પ્રાચીન (Prachin), પાન (Panchan) તથા ત્વ (Tva) નિપાત્તો (Nipatto) યાદ આવે છે જેમકે (એ દૃષ્ટિનિહિતોએ) આમ પૂછી શકાય “સાચો ધર્મ કયો ? કયા જાય છે ? કયાથી આવે છે ? કયા દેશનો છે ? કેવડો મોટો છે ? કયી જાતનો છે ?” વળી પાછા આ ૮ દૃષ્ટિનિહિતો પણ એ સૌને બહાર મૂકાય છે જો કે આ ૮ કોઈપણ પ્રકારે પાછલામા સમાઈ તો જાય છે, અસ્તિત્વ, મજ્જા, સ્થાન, મહત્ત્વ આમુખ, વિભાગ, મિતિ, મહત્ત્વ કે લઘુત્ત્વ

જૈન દર્શન સમજાવવાને જે પ્રણાલી સ્વીકારવામા આવેલી છે તે ભારતવર્ષના વાચકને તો અનુકૂળ લાગશે, પણ ભારતની વિદ્યાપ્રણાલીએ નહિ જેવાયેલા યુરોપિયનને તે બહુ જ ભારે પડે છે જૈનધર્મના આજે અનેક ગ્રંથો છે તે સૌનો સારાશ આપવાનો આ ગ્રંથમા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેમ કરતા ભારતપ્રણાલીનો ઘાસભાવે સ્વીકાર નથી કરી લીધો, યુરોપીઅન વાચકને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા સ્વરૂપમા એને મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જૈન દર્શન ને સાચે સળધ રાખતા સિદ્ધાન્તોને અનુક્રમે મૂકવા અને તેમને સમજાવવા પછી તેના વિભાગ દેખાડવા અને પછી

એ જાણને મળધમા ગોઠવવા, આવી ગુપ્તતા ઠઈઠ જોઈથી થશે. કારણકે અહીં માત્ર જૈનધર્મના મિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપો જ નથી આપ્યા, પણ એ સિદ્ધાન્તોનો આત્મા જ મુખ્યત્વે જાણખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, મમારના અને સ્વર્ગના સ્વરૂપો આજેખવા, તેના ભાગવિભાગ પાડવા અને તેનો મળધ દેખાડવા જે ધર્મપ્રજ્ઞાલીએ પ્રયત્ન કર્યા છે એ ધર્મપ્રજ્ઞાલીનો આત્મા જાણખાવવામાટે પ્રયત્ન કર્યો છે

તત્ત્વજ્ઞાન.

મર્મનર.

જૈનધર્મના મિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પદાર્થમાત્રનો તત્ત્વોમા સમાવેશ થઈ જાય છે, ૧ જાન ૨ જીવ ૩ વાચ્ય, ૪ નર ૫ સવર ૬ નિર્નર અને ૭ મોહ આ અનુક્રમે તત્ત્વોની ગણના દિગમ્બરો કરે છે, પ્રેતામ્બરો ૯ તત્ત્વો માને છે તે પુણ્યને તથા પાપને ૩ જે તથા ૪ થે સ્થાને મૂકે છે દિગમ્બરો આ બે તત્ત્વોને વિશિષ્ટ તત્ત્વો માનતા નથી, પણ માને છે કે પછીના તત્ત્વોમા એમનો નમાવેલ થઈ જાય છે

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આજેખવાનો જે પ્રયત્ન અહીં કરવામા આવ્યો છે તેમા આ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ પણ આજેખાશે પણ નજર નાખી જવાને હેતુએ અને દરેક તત્ત્વનું બાહ્ય દર્શન કરી લેવાને હેતુએ અહીં એના વિષે કંઈક સંક્ષેપમા જોઈ લઈએ સાથે સાથે ઘણાખરા જૈન ગ્રંથોના સ્વરૂપ અને વિષય ઉપર પણ નજર નાખી લેવાશે

જગતમા નિત્ય અથવા અવિનાશી તત્ત્વો બે પ્રકારના છે ૧ જીવ અતત છે, ચેતન છે, અને એને મચેદન છે, ૨ અજીવ એમા આઠાશ, ધર્મ, અધર્મ (ગતિ અને સ્થિતિના સાધન), કાળ અને પુદ્ગલ એ પાંચનો મમાવેગ થાય છે

પુદ્ગલના કાર્યને પરિણામે જીવ પોતાની સ્વાભાવિક પૂર્ણતા ખોઈ બેસે ॥ અને નવા તથા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવથી જુદા પ્રકારના ભાવને પામે છે, વિવિધ કારણોને પ્રતાપે એ આત્મવમા તણાય છે અને બધમા પડે છે

પુદ્ગલના કાર્યને લીધે જે પ્રારબ્ધ અને પુનર્જન્મ બધાય છે તેને અમુક શુભ કાર્યોથી રોકી શકાય છે, નવા કર્મબધન ન બાધવા તેને મવર કહે ॥ અને જીનના નાશ કરવો એને નિર્જરા કહે છે જીવ જ્યારે સર્વ કર્મબધનથી મુક્ત થાય છે ત્યારે ભૌતિક મર્વ પ્રયાસોનો જે અતિમ હેતુ-મોક્ષ તે પમાય છે

દ્રવ્ય

દ્રવ્ય એ નિત્ય પદાર્થો છે, એનામા અમુક અવિનાશી ગુણો છે, એના વિવિધ પ્રકારના પર્માણ વિકાસ પામે છે દ્રવ્યોના બે પ્રકાર ॥ ૧ જીવ અને ૨ અજીવ

જીવ અનાદિ, અનન્ત, જ્ઞાતા, કર્તા અને લોકતા છે, અનન્ત છે જીવ એકમેકથી પૃથક્ છે, સ્વતંત્ર છે, પણ બીજા જીવોની અને દ્રવ્યોની સાથે મળધમા છે પ્રકૃતિથી પ્રત્યેક જીવ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો, પરિપૂર્ણ ધર્મવાળો, પરિપૂર્ણ નીતિવાળો છે એની શક્તિ અપરિમિત છે, એ સદા શુદ્ધ છે, અશરીર છે, એની ગતિ ઉર્ધ્વ-અધઃની દિશાએ સીધી છે

જીવના આ સ્વાભાવિક ગુણો, બીજા બધી ઉપાધિઓથી એ મુક્ત હોય છે ત્યારે જ પ્રકટ થાય છે, પણ એ અનન્ત જીવોમાથી માત્ર થોડા જ આમ ઉપાધિમુખ્ત થયેલા હોય છે ઘણાખરા જીવ તો પોતાના સ્વાભાવિક ગુણોનો વિકાસ કરી શકતા નથી, કાંઈકે એ સૌ બીજા અને જુદા એક તત્ત્વની ઉપાધિએ ઘેરાયેલા હોય છે આ તત્ત્વ તે અજીવ છે

અજીવ

જીવ ઉપરાંત બીજા પાંચ દ્રવ્ય છે અને તે પણ જીવની પેઠે

નિત્ય અને અવિનાશી છે, એમા ચેતન નથી એટલે જ માત્ર દેવ
જીવ અને એમની વચ્ચે છે આ દ્રવ્યો તે આકાશ, ધર્મ, અધર્મ,
કાળ અને પુણ્ય છે

૧ આકાશ.

આકાશમા મૈ પદાર્થોની સ્થિતિ છે, પણ જીવ કોઈ પદાર્થ
મા આકાશની સ્થિતિ નથી મૈને સ્થાન આપવું એ એને
ખામ ગુણ છે જીવ જધા દ્રવ્યો અને આકાશ વચ્ચે ભેદ એ છે
કે એ લોકમા જ નહિ, પણ લોકની ચે પાર, જલોતમા પણ પ્રવર્તે
છે લોકાકાશમા અસખ્ય પ્રદેશો છે

૨ ધર્મ, ૩ અધર્મ.

ધર્મ અને અધર્મ જાને એક પ્રકારે ઇથર (Ether) છે એ
ગતિના અને સ્થિતિના મહાયક છે એનો અર્થ એવો છે કે
ગતિને કે સ્થિતિને એ પ્રત્યક્ષ મહાય આપતા નથી, પણ એમના
વિના ગતિ કે સ્થિતિ હોઈ શકતી નથી ધર્મને પાણીની સાથે
અગ્રાવી શકાય, અને તે પાણી માછલીને તરવાની મહાયતા
આપે છે, અધર્મને પૃથ્વી સાથે અગ્રાવી શકાય, એની મહાય
તાથી જ પ્રવાસી આરામ લઈ શકે છે એ બે તત્ત્વો મમસ્ત
લોકાકાશમા છે અને તેમા અસખ્ય પ્રદેશો છે

ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્યનો સ્વીકાર તે જૈનધર્મની
વિશિષ્ટતા છે આ બે શબ્દોનો જે અર્થ જૈનદર્શનમા થાય છે
તે સંસ્કૃત ભાષામા નથી થતો અને તેથી શરૂઆતના જે સંશે
ધકોએ જૈનદર્શન વિષે અભ્યાસ કરવા માણ્યો, તે એનો અર્થ
વિશિષ્ટ અર્થ સમજ્યા નહીં, તેથી એનો મૂળ અર્થ કરવા લા ચ
ને ભૂલમા પડ્યા એનો સાચો અર્થ પ્રથમ એવ એવ વિદ્સને
દેખાણ્યો અને ત્યારપછી જૈનોએ આ બે તત્ત્વ શા કારણથી માન્ય
છે તેનું કારણ યાકોળીએ દેખાડ્યું

ખીજી દ્રવ્યોમા ફેરફાર કરવો એ કામ કાળનું છે એ નવાને જીવુ અને જીનાને નવું કરે છે કુલ્લા પોતાના ચાક ઉપર માટીનો પિડ મૂકે છે, તેને બનાવતો નથી, છતાં પોતાની હાજરીથી તેને ગતિ આપે છે, તેવી જ રીતે કાળ પણ પોતાની હયાતિથી ખીજી વસ્તુઓમા ફેરફાર થઈ શકે એને માટેની જોગવાઈ આપે છે તત્ત્વનાનના ગણીર વિચાર પ્રમાણે તો કાળ અનાદિ, અનન્ત, અચ્છેદ્ય, અખંડ પ્રવાહ છે, પણ એને મમજી શકાય એટલા માટે એમા અમખ્ય સમય માન્યા છે એમાનો એક સમય વર્તમાનકાળનો અને બાકીના ગમે તો ભૂતકાળના કે ગમે તો ભવિષ્યકાળના છે ખીજી બધા દ્રવ્યોની પેઠે કાળમા પ્રવેશ હોતો નથી તેથી કેટલાક જૈનદર્શની એને દ્રવ્યની ગણનામા લેતા નથી ખીજી એને દ્રવ્ય માને છે અને કહે છે કે એના અસખ્ય ૫૦ માણુ એકમેક ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે અને એકમેક સાથે મળી ગયા વિના એકમેક સાથે આકાશમા ગ્રહી શકે છે ૯ ગમે તેમ પણ એ અસ્તિત્વ નથી, કારણકે જીવ અને ખીજી ચાગ અજીવ તત્ત્વોની પેઠે એનામા સખ્યાત, અસખ્યાત કે અનન્ત પ્રવેશ નથી

જૈનોની કાળગણના વિચિત્ર પ્રકારની છે નાનામા નાનો કાળ વિભાગ તે સમય પરમાણુ પોતાની આસપાસ એક પ્રવલિષ્ટા કરી રહે એટલા કાળને મમય કહે છે, અસખ્ય મમય મળીને એક આવલિકા થાય છે, ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકા મળીને એક મુહૂત, ૩૦ મુહૂર્ત મળીને એક સહોત્ત્ર, ૧૫ અહોત્ત્ર મળીને એક વદ, ૨ વદ મળીને એક માસ, ૨ માસ મળીને એક ઋતુ, ૩ ઋતુ મળીને એક ઋણ, ૨ ઋણ મળીને એક સવત્સર, ૮૪૦૦૦૦૦ સવત્સર મળીને એક પૂર્વાર્ક, ૮૪૦૦૦૦૦૦ પૂર્વાર્ક મળીને એક પ્થ, (૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ સવત્સર) થાય છે અને એમ કાળ ગણના મોટી ને મોટી થતી જાય છે ને છેવટે ૧૯૪ આકડા જેવડી મોટી થાય છે ત્યારપછી કાળગણના ચોક્કસ આકડે નહિ, પણ માન ઉપમાએ કરવામા આવે છે એક જોજન પહોળો, એક જોજન લાંબો

અને એક જોજન ઉંડો કુવો એક અઠવાડિયા સુધીમા ઉગે એવડા વાળના કંકટાથી બર્ચો હોય, તેમાથી એક એક કંકડાને મો મો વર્ષે કાઢતા આખો કુવો ખાલી થતા જેટલો કાળ લાગે એટલા ડાળને ચાદર અથવા પત્થોપમ કહે છે સૂક્ષ્મ અઘ્વાપત્યોપમ તેથી અમ જયગુણા વર્ષોનુ થાય છે તેવા ૧૦ કેટિકેટિ (૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) પદ્યોપમ મળીને એક સાગરોપમ, ૧૦ કેટિકેટિ સાગરોપમ મળીને એક ઉત્સર્પિણી અથવા એટલા જ સાગરોપમની અવસાપના થાય છે આવી અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી અનુક્રમે એક પછી એક આવીને પુલ્કણપરાવત થાય છે

૫ પુલ્કલ.

મ જય, અમ જય અથવા અનંત સૂક્ષ્મ, અલક્ષ્ય અને અસ્પેષ પરમાણુ મળીને પુલ્કલ રક ધ બને છે બીજા ગધા દ્રવ્યો નિરાકાર હોય છે પ્રત્યેક પરમાણુમા અમુક એક ગધ, અમુક, એક રસ, અમુક એક વર્ણ અને અમુક બે સ્પર્શગુણ હોય છે

પરમાણુનો ગધ સારો કે જોટો એમ બે પ્રકારનો હોય છે, એ ખાટો, કપાયેલો, તિક્ત, કટુ અને મીઠો (ખારો એ મીઠાનો એક પ્રકાર જ મનાય છે) વર્ણ કાળો, લીલો, રાતો, પીળો અને મદદ, સ્પર્શ ભાર, હલકો, નરમ, કઠણ, ઠંડો, ગરમ, લીલો કે સુકો હોય છે

પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને રોકે છે, પણ અનેક માથે મળીને જ્યારે એ રક ધરૂંપે ગધાય છે, ત્યારે સખ્યાત કે અમ ખ્યાત પ્રદેશ પણ ગરકે છે સ્થૂલરૂપ ધારણ કરેલો પુલ્કલ રક ધ અલેષ પણ હોય છે, તેથી અનંત પરમાણુઓનો રક ધ પણ એક આકાશ પ્રદેશમા મગાઈ જાય છે

પરમાણુઓના યોગથી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ પ્રકારનો રક ધ બને છે ઘટનાને અનુસાર રક ધના છ પ્રકાર છે —

૧ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, અને તેથી અદૃશ્ય, જેમકે—પરમાણુ

૨ સૂક્ષ્મ અને તેથી એ પણ અદૃશ્ય, જેમકે-કર્મ-અક્રમ

૩ સૂક્ષ્મસ્પૃલ, જે બધા ભૌતિક દ્રવ્યોનો ગદ્ય, રસ, શબ્દ કે સ્પર્શ પામી શકાય, છતાં એ અદૃશ્ય હોય તે

૪ સ્પૃલસૂક્ષ્મ, જેમકે-સૂર્યપ્રકાશ, અન્ધકાર, છાયા અને જે દ્રવ્યોને જોઈ શકાય, પણ સ્પર્શી શકાય નહિ તે

૫ સ્પૃલ, જેમકે-ધી, પાણી, તેલ જેવા પ્રવાહી દ્રવ્યો, જેને એકવાર જુદા પાડ્યા પછી પણ પોતાની મેળે એકઠા થઈ શકે

૬ સ્પૃલસ્પૃલ જેમકે-પથર, ધાતુ જેવા દ્રવ્યો, જે તત્ત્વથી સહાયતા વિના ફરી મળી શકતા નથી

અક્રમને અનુક્રમ પ્રકારના આકાર હોય છે, એ આકાર કેટલાક એવા હોય છે કે જેને સ્પષ્ટતાએ વર્ણવી શકાય (જેમકે-ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ), અથવા તો કેટલાક એવા હોય છે કે જેને સ્પષ્ટતાએ વર્ણવી શકાય નહિ (જેમકે-વાદળોનો આકાર)

સ્ક્રમની અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટ સ્થિતિઓ કહી છે જેમકે-ઉચ્ચ પ્રકાશકિરણ (જે સૂર્યમાથી નીકળે છે) અને શીતળ પ્રકાશકિરણ (જે ચંદ્રમાથી, રત્નમાથી, અગ્નિકીટમાથી નીકળે છે), અન્ધકાર, છાયા અને શબ્દ અન્ધકાર એ માત્ર પ્રકાશનો અભાવ નથી, પણ પુદ્ગલસ્ક્રમમય મનાયો છે^{૧૧} પદાર્થની છાયા અને તેનું (દર્પણ, પાણી વગેરેમાં) પ્રતિબિંબ પણ પૌદ્ગલિક છે અને તે સૂક્ષ્મ સ્ક્રમોના ખનેલા પદાર્થમાથી નીકળે છે

ભારતના ખીલા તત્ત્વદર્શન ગ્રંથને આકાશનો ગુણ માને છે, જોતો તેમ નહિ માનતા એને સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ સ્ક્રમ માને છે પરમાણુના સ્ક્રમ એકમેક સાથે ઘસાયાથી એ ઉત્પન્ન થાય છે શબ્દના બે પ્રકાર પાડ્યા છે ભાષારૂપે વ્યક્ત કરી શકાય છે તે શબ્દ અને એમ વ્યક્ત કરી શકાતો નથી તે શબ્દ પહેલા પ્રકારના વગી બે ભેદ છે અક્ષરવડે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે તે શબ્દ અને એમ નથી સ્પષ્ટ કરી શકાતો તે શબ્દ આ ઉવટના પ્રકારનો શબ્દ દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુર્વિન્દ્રિય જોતો તેમજ કેવલીનો હોય છે

ભાષારૂપે બોલી નથી શકાતો તે શબ્દ માણુમ વાઘોની (એના ૪ પ્રકાર પાડ્યા છે) સહાયતાએ કરે છે, અથવા બીજી રીતે (જેમકે- વાદળાની ગર્જના) થાય છે ^{૧૨}

બીજા અજીવ દ્રવ્યોથી બુદ્ધા જ પ્રકારની ખાસ વિશિષ્ટતા પુદ્ગલમા રહેલી છે એ જીવની સાથે સયોજ્ય છે અને એમ કરીને તેના સ્વરૂપમા ફેરફાર કરી શકે છે જીવ સાથે સયોજ્યેલો પુદ્ગલ સ્કંધ કર્મસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે જૈનધર્મના એ મહત્ત્વના સિદ્ધાન્ત વિષે વિગતવાર ચર્ચા નીચે કરેલી છે

કર્મ.

જાધા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનોને પણ કર્મના-પાપપુણ્યના ફળને આપનાર કર્મના સિદ્ધાન્ત ઉપર શ્રદ્ધા છે એક મુલાખિત છે કે -

પ્રારબ્ધભૂમિમા સારા અથવા નરસા બીજ જે વાવે છે,
તે પરિપકવ થતા પાછા સારા નરસા ફળ લાવે છે ^{૧૩}

માણુસે વાળ્યું તેણે લણ્યું પડે, એ સિદ્ધાન્ત બીજા ધર્મોને અજાણ્યો નથી, પણ ભારતવર્ષમા એ સિદ્ધાન્ત સાથે પુનર્જન્મની સંકલ્પના બહુ પ્રાચીન કાળથી થઈ છે પ્રત્યેક આચાર પ્રત્યેક ઉચ્ચાર, પ્રત્યેક વિચાર તેના કર્તાના સચિત સ્વરૂપ ઉપર અસર કરે છે પુણ્યપાપના ફળ માણુમથી વર્તમાન જીવનમા પૂરેપૂરા ભોગવી લેવાતા નથી, તેથી તે ફળ મૃત્યુની પેલી પાર સુધી પણ પહોંચે છે તેથી નવા જન્મનું કારણ બને છે અને અમુક યોનિમા અમુક કાળ માટે તે જીવે અવતરવું પડે છે દરેક જન્મના કરેલા કર્મ પૂરા થવા જોઈએ, અને તેથી આ જન્મમા પૂરા ન ભોગવાય તે નવા જન્મમા ભોગવવા જોઈએ, માટે મૃત્યુ પછી નવે સ્વરૂપે જન્મ લેવો પડે છે, પણ દરેક જન્મ આગલા જન્મના કર્મનું પરિણામ છે તેથી આગલો જન્મ થઈ ગયો હોવા જોઈએ એથી એવું પ્રતિપાદિત થાય છે કે પ્રત્યેક જન્મ તે અનાદિ અને (તે જ ન્યાયે) અનન્ત જન્મમાળાની આગલા અને પાછલા જન્મ વચ્ચેની કડી છે આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરવાથી મર્વે જીવોની શારીરિક અને આત્મિક

દશાઓમા નહેલી વિચિત્ર -વિવિધતાઓ, તેમના જીવનમુખ્ય અને તેમના સચિત એ સૌ તેમના પૂર્વજીવમા કરેલા કર્મને આધારે છે, એમ ભારતવાસીઓ માની શકે છે, અને વળી એ જ શ્રદ્ધાને બળે નીતિમય જીવન ગાળવાનો હેતુ એને સ્પષ્ટ સમજાય છે તથા કર્મનો ત્યાગ કરવાની અને એમ કરીને પુનર્જન્મના ભવસાગરમાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરી શકે છે

ભારતવાસીઓના જુદા જુદા તત્ત્વદર્શનમા કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે જુદા જુદા મત છે ઘણાખરા હિંદુઓને મતે કર્મ એ અવૈકિક અદ્વૈત શક્તિ છે, એક ભવમાથી બીજા ભવમા જાય છે ત્યારે આ શક્તિ આત્માને વળગેલા સૂક્ષ્મ દેહરૂપે અવિકારી સાત્ત્વિક પદાર્થે જાય છે, પણ મવ પ્રાકૃતિક તત્ત્વોથી અગ્રપૃષ્ઠ નહેલા આત્માને એ ચોટતી નથી જૈનો કર્મને મગ્ધપૂર્ણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ માને છે એમને મતે એ પુદ્ગલ છે અને જીવમા જડાયેલા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલનુ સ્પષ્ટ થયેલું પરિણામ છે જેમ કોઈ માણસ ઔપધની ગોળી લે, ત્યારે તે ગોળી એના પેટમા જઈને વિકાર કરે, તેમ આ સૂક્ષ્મ કર્મ-પુદ્ગલ પણ જીવને લાગીને અનેક પ્રકારના વિકાર કરે છે

જીવ અને કર્મનો મળધ અનાદિ અને વસ્તુસ્થિતિને સ્વાભાવિક નિયમે અનન્ત છે જીવ કોઈપણ કાર્ય કરવા માટે કે તુરત જ તેજ આકાશપ્રદેશના નહેલા કર્મપરમાણુ એને વળગે છે અને તેલ ચોળેલા શરીરને ધૂળના રજકણ ચોટે એમ એ જીવને ચોટી જાય છે દૂધમા જેમ પાણી અને ધાતુમા જેમ અગ્નિ મળી જાય છે, એમ જીવમા આ તત્ત્વ મળી જાય છે એથી જીવમા એકસાથે વિકાસ થઈ જાય છે, એનું જ્ઞાન તથા શક્તિ પરિમિત થઈ જાય છે, એનામા બ્રહ્મ વૃત્તિઓ જાગૃત થાય છે અને એના શુદ્ધ સ્વભાવથી કેવળ જુદા પ્રકારના શુદ્ધ એનામા દેખાય છે

પુદ્ગલ આત્માને વળગીને તેમા જે વિકાર કરે છે તેની ઉડી ને વિસ્તૃત વિગતો જૈનદર્શન આપે છે બધા વિષયોને વ્યવસ્થામા ગોઠવવાની અને તેમનું વર્ગીકરણ કરવાની આતુરતાને

કારણે કર્મના વિષયમાં પણ જૈનદર્શન મુજબ ઉંડા ઉતર્યા છે એમને મતે કર્મની ૮ મૂળપ્રવૃત્તિ અને તેમાં ચે વળી ૧૪૮ વત્તરપ્રવૃત્તિ છે આ વિષય એટલો મહત્વનો છે કે એ બધી પ્રવૃત્તિને અહીં કર્મવાર ગણાવી જવી જોઈશે એમાની ઘણી હકીકતો વિષે વિગતવાર વર્ણન પછીથી આવશે, એટલે અહીં બહુ આપવાની જરૂર નથી, અહીં તો હુકામાં ગણાવી જઈને જ મન્ત્રોપ પકડીશ અને યોગ્ય મ્થળે વધારે વિગત આપતો જઈશ વળી કમવચોમાં વત્તરપ્રવૃત્તિનો જે ઉમ આપેલો છે તે સગળતાને ખાતર શિથિલ કરીને ઉપર ઉપરથી એના માત્ર નામ મે ગણાવી નાખ્યા છે

કર્મની મૂળપ્રવૃત્તિ નીચે પ્રમાણે ૮ છે —

- ૧ જ્ઞાનાવરણકર્મ, જ્ઞાનને આવરણ દેનારા-રૂઢનારા કર્મ
- ૨ દર્શનાવરણકર્મ, દર્શનને આવરણ દેનારા-રૂઢનારા કર્મ
- ૩ વેદનાયકમ મુખપદ બનેલ અનુભવ કરાવના કર્મ
- ૪ મોહનીયકર્મ, શ્રદ્ધાનો ને ચારિત્રનો નાશ કરનારા કર્મ
- ૫ આયુષ્કર્મ, આયુષ્યનુ પ્રમાણ આપનારા કર્મ
- ૬ નામકર્મ, જીવને જુદી જુદી યોનિ વિગેરે આપના કર્મ
- ૭ ગોત્રકર્મ, ઉચા નીચા ગોત્રમાં જન્મ આપના કર્મ
- ૮ અત્તરાયકર્મ, દાન, દાણ અને લોગોપલોગ તથા વીય નામે અન્તરાય મૂકના કર્મ

આ આઠ પ્રકારના કર્મોને ઉપમા આપીને આમ સમજાવી શકાય — ૧ હા પ્રકારના કર્મ, ચતુની દૃષ્ટિને રૂઢનારા વસ્ત્ર જેવા છે, ૨ જા પ્રકારના, રાજના દર્શનને રોકનારા દારપાળ જેવા છે, ૩ જા પ્રકારના, મધ ચોપટેલી તલવારનુ વીક્ષુ પાનુ માણસ મોમાં ઘાલે ત્યારે મળતા મુખ ને હુખ જેવા છે, ૪ થા પ્રકારના, માણસે પોતે ગાળેલો દારૂ જ્યારે એ પીએ ત્યારે તેને મારૂ નગ્ન પાળવાનુ જ્ઞાન ભૂલાવે એના જેવા છે, ૫ મા પ્રકારના, માણસને ઈચ્છા

પ્રમાણે જતા રોકી રાખનારી આકળ જેવા છે, ૧ હા પ્રકારના, પોતાની સામેના ચિત્રમાના માણ્યોને જુદે જુદે રંગે ચીતરનાર ચિત્રકાર જેવા છે, ૭ મા પ્રકારના, સારા નરસા ઘડા ઘડના કુબારના જેવા છે, ૮ મા પ્રકારના, લડારમાથી ધન વાપરતા અટકાવનાર ધનરક્ષક જેવા છે ૧૪

હવે આ ૮ પ્રકારના કર્મ વિષે મહોપમા વર્ણન આપુ, અને વળી એમના લેહ (ઉત્તરપ્રકૃતિ) પણ આપુ

૧ જ્ઞાનવરણકર્મ-જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા જે જ્ઞાન હોય એ જ્ઞાન ઉપર આવરણ મૂકે છે, એટલે ૪ પદાર્થના માયા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામતા એને અટકાવે છે જ્ઞાનના પાત્ર લેહ છે તેને અનુમરતા પાત્ર લેહ આ કર્મમા પણ છે

૨ દર્શનાવરણકર્મ-જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા જેવાની જે શક્તિ હોય એના ઉપર આવરણ મૂકે છે એટલે કે પદાર્થને એના સાચા સ્વરૂપમા, વિભાગે કે સમસ્તે, જોતા એને અટકાવે છે દર્શનના આર લેહ છે તેને અનુસરતા આર લેહ દર્શનાવરણ કર્મના પણ છે કેટલાક માનસિક કર્મ એવા છે કે જેમા ઇન્દ્રિયો નિષ્કર્મ રહે છે અને તેથી તે કર્મ બાહ્યી શકાતા નથી એવા કર્મના પાત્ર લેહ કે ત્રિદા કર્મ લઘુ તન્દ્રાના, ત્રિદાત્રિદા કર્મ ગાઢ તન્દ્રાના, પ્રવલા કર્મ ગાઢ ત્રિદાના, પ્રવલાપ્રવલા કર્મ પ્રગાઢ ત્રિદાના, સ્વાર્નાદિ કર્મ ત્રિદામા લાવ વિના ચતા કર્મ

૩ વેદનીયકર્મ-જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા જે જ્ઞાન હોય એના ઉપર આવરણ મૂકે છે એ કર્મ જીવને સાસારિક સુખમા (સાતા) અને દુઃખમા (અસાતા) નાખે છે, એટલે એના બે લેહ છે

૪ મોહનીયકર્મ-જીવને પોતાના સાચા જ્ઞાનથી (શ્રદ્ધાથી) અને માયા ચારિત્રથી દૂર રાખે છે એના બે વર્ગ છે અને એકઠરે ૨૮ લેહ છે દરનમોહનીય કર્મ ધાર્મિક જ્ઞાન ઉપર આવરણ મૂકે છે મિથ્યા, મિશ્ર કે મમ્યદ્ રૂપે એ આવરણ મૂકાય છે, એને અનુસરીને

એના ત્રણ ભેદ છે ચારિત્ર મોહનોય કર્મ જીવને ધાર્મિક વિધિએ ચાલતા નેકે છે તેમા ૧૯ કપાયના, ૬ તોકપાયના અને ૩ વેદના મળી ૨૫ ભેદ છે,

કપાયના ૪ ભેદ છે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેકના વળી ચાર ચાત્ર પ્રકાર છે, તેથી એકઠ્ઠે ૧૯ પ્રકારના કપાય છે

નોકપાય તે કપાયના સહચારી છ પ્રકારે છે તે હાસ્ય, રાત, શરતિ, શોક, મય અને જુગુપ્સા છે

ત્રણ જાતિને અનુમરતા વેદના ૩ ભેદ છે (સ્ત્રી વેદ, પુરુષ વેદ ને નપુંમક વેદ)

૫ આયુષ્કર્મ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ કે નારકી જીવનની અમુક મર્યાદા જીવને બાધી આપે છે અને તેથી આ કર્મના ચાર ભેદ છે

એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે આયુષ્કર્મ જીવનકાળના વર્ષની નહિ, પણ જીવનક્ષેત્રના વિસ્તારની મર્યાદા બાધે છે જેમકે- તળાવમા તરવા પેસતા એને તરતા કેટલો સમય લાગશે તેને નહિ, પણ એમા કેટલું તરવાનું છે તેને નજરમા રાખીએ, તેમ જીવન જીવતા કેટલા વર્ષ જીવવાનું છે એને નહિ, પણ હજી કેટલું જીવન જીવવાનું છે તેનો નિર્ણય આ કર્મ કરે છે

૬ નામકર્મ-જીવને જુદી જુદી યોનિમા જુદે જુદે પ્રકારે જન્મ આપે ૩ એના ૬૩ ભેદ છે

૧-૪ ગતિનામ કર્મ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ કે નારકી યોનિમા જન્મ આપે છે

૫-૮ જ્ઞાનુર્ણ નામકર્મથી એક ભવ પૂર્ત થતા, જીવ ત્યાથી પોતાના નવા ભવને ચ્યાને પહોંચે છે ને ત્યાં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ કે નારકી યોનિમા જન્મ પામે છે ૧૫

૯-૧૩ જલિ નામકર્મથી જીવ ૧, ૨, ૩, ૪, કે ૫ ઇન્દ્રિય વાળી યોનિમા જન્મ પામે છે

૧૪-૧૮ શરીરનામકર્મથી ઔદારિક, વૈક્રિય આહાર, તેજસ કે કાર્મણ એ પાચ પ્રકારના શરીરમાથી એક કે અનેકને ધાગ્યુ કરે છે

૧૯-૨૩ ઘન નામકર્મથી પાછલા ભવના કાર્મણુ શરીર સાથે નવા ભવના શરીર સાથેનો મળધ નેકાઈને નિગ્નત અગડ બળવાય છે શરીરના પાચ પ્રકારને અનુસરીને આ કર્મના પચ પાચ પ્રકાર છે

૨૪-૨૮ સપાતન નામકર્મથી પાચ પ્રકારના શરીર મળધી પુગળનો સળધ થાય છે

૨૯-૩૧ અગોષાગ્ર નામકર્મથી ઔદારિક, વૈક્રિય કે આહારક શરીરના હાથ, પગ, ગળુ, છાતી, પેટ, માથુ વગેરે અગ તથા આગ બીઓ વગેરે ઉપાગ બને છે (બીજા બે શરીરને અગ હોતા નથી)

૩૨-૩૭ સસ્થાન નામકર્મથી શરીરના ૮ પ્રકારના સસ્થાન બધાય છે

૪૮-૪૩ સહન નામકર્મથી શરીરના ૭ પ્રકારના બધારણ બધાય છે

૪૪-૪૮ વર્ણ નામકર્મથી ૫ પ્રકારના વર્ણ બધાય છે

૪૯-૫૦ ગવ નામકર્મથી ૨ પ્રકારના ગવ બધાય છે

૫૧-૫૫ રસ નામકર્મથી ૫ પ્રકારના રસ બધાય છે

૫૬-૬૩ સ્પર્શ નામકર્મથી ૮ પ્રકારના સ્પર્શ બધાય છે

૬૪-૬૫ વિદ્યાયોગતિ નામકર્મથી હાથી કે હસ જેવી શુભ અથવા ઉટ કે ગધેડા જેવી અશુભ ચાલવાની ગતિ મળે છે

૬૬ વ્રત નામકર્મથી ઈચ્છા પ્રમાણે હાવી ચલાવી શકાય એવા શરીર પમાય છે

૬૭ સ્થાવર નામકર્મથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ ને વૃક્ષ રૂપ સ્થાવર શરીર પમાય છે

૬૮ વાદર નામકર્મથી સ્થૂલ શરીર પમાય છે

૬૯ સૂક્ષ્મ નામકર્મથી સૂક્ષ્મ અને આપણો ઇદ્રિયોને અગોચર શરીર પમાય છે

૭૦ પર્યાપ્ત નામકર્મથી ચોપણની, શરીરની, ઇદ્રિયોની, શ્વાસની, શ્વાસની, લાપાની તથા વિચારની શક્તિઓનો પરિપૂર્ણ વિકાસ થાય છે

૭૧ અપર્યાપ્ત નામકર્મથી ઉપર જણાવેલી શક્તિઓનો વિકાસ અપૂર્ણ રહે છે

૭૨ પ્રત્યેક નામકર્મથી અમુક વિશિષ્ટ ભુદ્ ભુદ્ શરીર બધાય છે

૭૩ સાધારણ નામકર્મથી ચોતાના વર્ગના ઘણા જીવોનું ભેજુ એક માધારણ શરીર બધાય છે

૭૪ સ્થિર નામકર્મથી દાત, હાડકા વગેરે સ્થિર અંગ બધાય છે^{૧૬}

૭૫ અસ્થિર નામકર્મથી કાન, વગેરે હાલતા અંગ બધાય છે

૭૬ શુભ નામકર્મથી શરીરનો નાલિ ઉપરનો ભાગ બધાય છે ને તેથી કોઈને માથાવડે સ્પર્શ કરીએ તો આનંદ થાય છે

૭૭ અશુભ નામકર્મથી શરીરનો નાલિ નીચેનો ભાગ બધાય છે, જે અનુભ છે તેથી કોઈને પગવડે સ્પર્શ થાય તો માંડુ લાગે છે

૭૮ સુમન નામકર્મથી જેણે કંગો ઉપકાર ન કર્યો હોય તેના ઉપર પણ પ્રભભાવ ઉપજે છે

૭૯ દુઃમન નામકર્મથી પ્રેમભાવનો અભાવ થાય છે

૮૦ સુસ્વર નામકર્મથી મૃદુ સ્વર બધાય છે

૮૧ દુસ્વર નામકર્મથી કઠોર સ્વર બધાય છે

૮૨ આદેય નામકર્મથી પ્રત્યોષક થવાય છે ને તેથી તેની વાણીનો બીજા સ્વીકાર કરે છે

૮૩ અપ્રાદેય નામકર્મથી પ્રત્યોષક થવાનું નથી

૮૪ યશ કીર્તિ નામકર્મથી માન અને કીર્તિ મળે છે

૮૫ અયશ કીર્તિ નામકર્મથી અપમાન અને અપકીર્તિ મળે છે

૮૬ પરાપાત નામકર્મથી ણીલનો નાશ કે તેના ઉપર વિજય કરવાની શક્તિ મળે છે

૮૭ વપપાત નામકર્મથી પોતાના શરીરના અંગો જ દુખ ઉપજાવે એવા બને છે (ગમે તો શરીરમા મારી રીતે ગોઠવાયા ન હોય તેથી કે ગમે તો કસ્તુરી મૃગની નાભિ જેવા મળ્યા હોય તેથી તેનો શિકાર થાય છે, તેને દુખ ઉપજે છે)

૮૮ નિર્માણ નામકર્મથી શરીર સુઘટ બધાય છે, એટલે કે બધા અંગ વ્યવસ્થિત બધાય છે

૮૯ ઉચ્છ્વાસ નામકર્મથી સુખપૂર્વક આસોચ્છ્વાસ દેવાની શક્તિ આવે છે

૯૦ જ્ઞાતપ નામકર્મથી અનુષ્ઠુ શરીરમાથી ઉષ્ણ પ્રકાશ નીકળે છે

૯૧ ઉચોત નામકર્મથી દેવોના તેમજ માધુઓના, તેમજ વળી ચન્દ્ર, તારા, રત્ન, અગ્નિકીર્તિ આદિના શરીરમાથી શીત પ્રકાશ નીકળે છે

૯૨ અનુલભ નામકર્મથી શરીર નહિ હલકું તેમજ નહિ ભારે એવું બને છે, એટલે કે ખૂબ ભારે નહીં તેમજ ગિલકું બાર વિનાનું નહીં એવું બને છે

૯૩ તૈષ્ઠ્ય નામકર્મથી જૈનધર્મના તીર્થ કર્મનું મ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે

૭ મા ગોત્રકર્મથી ઉચા નીચા ગોત્રમા જન્મ મળે છે, ડચગાત્ર ક્રમથી ઉચા ગોત્રમા અને નીચેગોત્રકર્મથી નીચા ગોત્રમા જન્મ મળે છે

૮ મા અન્તરાયકર્મ પાંચ પ્રકારે જીવની શક્તિ સામે અન્ત રાય મૂકે છે, તે નીચે પ્રમાણે—

૧ દાન અન્તરાયકર્મ દાન દેતા અટકાવે છે માણસ દાનનું મહત્ત્વ જાણે છે, તેની પાસે દાન દેવાનું કંઈ છે પણ ખરૂં, દાન દેવા યોગ્ય વ્યક્તિ પસંદ સામે છે પણ આ કર્મને કારણે એ દાન કંઈ શકતો નથી

૨ લાભ અન્તરાયકર્મ દાન લેતા અટકાવે છે, દાન દેનાર વ્યક્તિ છે, દાન માગવાથી તેને હયા પણ આવે છે, દાન દેવા જેવું કંઈક તેની પાસે છે, પણ આ કર્મને કારણે એ દાન મળી શકતું નથી

૩ માગ અન્તરાયકર્મ ભોજન જળ વગેરે જે દ્રવ્યોને એક જ વાર ભોગવી ગયા એમના ભોગ મામે અન્તરાય મૂકે છે

૪ ઉપમાગ અન્તરાયકર્મ ઘર, વસ્ત્ર, સ્ત્રી વગેરે જે દ્રવ્યોને વારંવાર ભોગવી શકાય એમના ભોગ સામે અન્તરાય મૂકે છે

૫ વીર્ય અન્તરાયકર્મ શરીરગતિકની શક્તિ સામે અન્તરાય મૂકે છે એ કર્મની મત્તાથી માણસ ગમે તેવો ગણવાન હોય તોપણ ધાસતું તરછું હલાવી શકતો નથી

ઉપર બધા મળીને ૧૪૮ પ્રકારના કર્મ બતાવી ગયા તેના જોડોએ વિવિધ દૃષ્ટિએ વિવિધ પ્રકારના વર્ગ પાડ્યા છે મૌઢી મહત્ત્વના ધાર્મિક કર્મ અને અધાર્મિક કર્મ એવા બે વર્ગ છે જીવના સ્વાભાવિક શુભોનો જે નાશ કરે છે અને તેથી એના જ્ઞાન તથા દર્શન વિગેરેની સામે આવરણ મૂકે છે, અને શાન્તિનો નાશ કરે છે એવા જે કર્મ (૧ થી ૪) તે ધાર્મિક ગણાય છે, અને આત્માના સ્વાભાવિક શુભોનો નાશ નથી કરતા, પણ એનામા અસ્વાભાવિક શુભો ઉત્પન્ન કરે છે એવા જે કર્મ (૫ થી ૮) તે અધાર્મિક ગણાય છે

પ્રત્યેક કાર્ય કરતા જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશમા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરમાણુઓને આકર્ષે છે, એ પરમાણુઓ કર્મસ્વરૂપે બધાય છે અને તે કર્મની સાથે જીવ સંબધાય છે આપણે જે આહાર ખાઈએ છીએ, તે રૂપાન્તર પામીને લોહી વગેરે શરીરના ઈતર પદાર્થોનું

સ્વરૂપ લે છે, તેવી જ રીતે આ કર્મ પણ આઠ ભાગમાં વહેચાઈ જાય છે એ મુખ્ય ૮ ભાગમાં ગયા પછી વળી પાછા તેના વિભાગમાં જાય છે એમ વિવિધ કર્મપ્રકારમાં વહેચાયેલો કર્મસમૂહ વિવિધ પ્રકારનો છે જૈનો એનું અતિ સૂક્ષ્મ વર્ણન કરે છે, પણ એટલું બધું સૂક્ષ્મ વર્ણન ઘરેલું આપણે વિસ્તાર લયથી પાલવે એમ નથી, છતાં ચે તેવા કર્મ બનેલા પરમાણુઓએ જીવમાં ફેટલા પ્રદેશ રોક્યા છે, એ પ્રશ્ન મહત્વનો છે એ મળ ધે જૈનમત એવો છે કે કર્મપ્રકારની સંખ્યા જેમ નાની, કર્મસંખ્યા જીવનો વિકાસ જેમ ઉંચો, તેમ કર્મપ્રકારને માટેના પ્રદેશની સંખ્યા મોટી છેક થોડા વિકાસવાળા એકેન્દ્રિય જીવ કરતાં પૂર્ણ વિકાસ પામેલા અને વિચાર કરનારા જીવમાં વધારે કર્મપરમાણુ હોય છે હવે (સાધુ જેવાના જીવના પ્રમગમાં હોય છે તેમ) આ મોટા પરમાણુસમૂહ છેક એાછા કર્મપ્રકારમાં વહેચાઈ ગયેલો હોય છે (કાન્ધુ કે એવા પુરૂષોને ઘણાખરા કર્મ પછી બહુ બંધન કરતા નથી), તેથી જાણે અમુક પરમાણુઓ એથી વધારે વધારે કર્મપ્રકારમાં વહેચાતા હોય તેવી રીતે સ્વાભાવિક રીતે જ આ કર્મપ્રકાર વધારે પ્રદેશોને રોકે છે આથી જણાઈ આવે છે કે જીવની સાથે નયોજનનારા અને કર્મપ્રકારમાં વહેચાઈ જનારા પરમાણુઓનો સમૂહ જીવના શુભ ઉપર તેનો સર્વથા નાશ કરે તેવી અસર કરતો નથી

ઉપરના વર્ણનને અનુકૂળ બીજી એક વાત એ છે કે ઔપધની ગોળીની અસર જેમ લાખા દુકા સમય સુધી પહોંચે છે, તેમ કર્મની અસર પણ વિવિધ પ્રમાણમાં લાખા દુકા સમય સુધી પહોંચે છે કર્મગ્રન્થોને મતે આ ૧૪૮ કર્મોમાના પ્રત્યેકની સ્થિતિ લાખામાં લાખી (મિથ્યાત્વ જેવા કર્મને માટે) ૭૦ કેટિ ડોટિ સાગરોપમની અને દુકામાં દુકી અતર્મુદ્વર્તની ■

એક ગોળી ગળી હોય છે, બીજી એથી ચે વધારે ગળી હોય છે એ જ પ્રમાણે કર્મક્ષણ પણ સ્થિતિ પ્રમાણે એાછી વધારે અસર કરે છે કર્મક્ષણનો આ રસ અથવા ચતુર્ભાગ જીવમાં રહેલા કષાયની અસરના પ્રમાણમાં હોય છે, કષાયના ૪ પ્રકારને અનુમરતા કર્મક્ષણના રસના પણ ૪ પ્રકાર છે

જીવ જેમ પાપી, તેમ તેના કર્મની સ્થિતિ લાખી, તેના અશુભ કર્મફળનો રસ બળવાન તથા શુભ કર્મફળનો રસ નિર્બળ, શુદ્ધિ જેમ વધારે તેમ કર્મની સ્થિતિ તથા અશુભ કર્મફળનો રસ ઓછો અને શુભ કર્મફળનો રસ વધારે

કર્મફળ સબધે વિચાર કરતા હિન્દુઓ કર્મને ત્રણ વિભાગમાં મૂકે છે

૧ નિયમાળ એટલે વર્તમાનમાં જે તાબા કર્મ દરેક પળે નવા નવા કન્વામાં આવે છે અને આલતા સમૃદ્ધમાં ઉમેરાય છે તે આથી પાપપુણ્યના સ્થાવર દરેક પળે ઉમેરા ચયા કરે છે તે

૨ પ્રારમ્ભ એટલે જે કર્મોએ પોતાના ફળ આપવા શરૂ કરી દીધા છે અને જીવના નરીબરૂપ પ્રકટ થાય છે તે

૩ સચિત એટલે જે કર્મો પૂર્વના કાર્યથી ગોઠવાઈ ગયા છે ને પાછળથી પ્રવગ મળતા પોતાનો વિકાસ કરે છે તે ૧૭

આ ત્રણ પ્રકાર જોતોએ પણ સ્વીકાર્યા છે, માત્ર એમના નામ દેવીને અનુક્રમે એમણે ૧ વન્ધ ૨ ઉદય અને ૩ સત્તા એ પ્રમાણે રાખ્યા છે

અસુક પ્રકારના કર્મવ્વરૂપે પરમાણુના સમ્બન્ધમાં જીવતુ આવતુ તે બધ, તેથી એ નારકીકર્મબધ બાધે છે એમ કોઇને વિષે કહ્યું હોય તો સમજવુ કે એ પોતાના કર્મથી એવા પ્રકારના પરમાણુઓના બધ બાધે છે કે જેથી પરિણામે-અન્તે તેને નરકમાં અવતાર લેવો પડશે

કર્મના ફળતુ જે તે સમયે પ્રકટ થવુ તે ઉદય નારકી કર્મબધનો ઉદય થયો છે, એટલે જે જીવે એ કર્મબધ બાધ્યા છે તે નરકમાં અવતર્યો છે ને ત્યાની પીડા અનુભવે છે

કર્મ થયા ત્યાથી લોગવાવાના શરૂ થાય અથવા ખીજી રીતે ક્ષય પામે ત્યા સુધી સઘરાયેલા કર્મ તે સત્તા કહેવાય.

નારડીકર્મો બધાયા હોય પણ તે ભોગવાવા માલ્યા ના હોય ત્યાં મુખી એ સત્તારૂપે રહે છે

કયા કર્મ બધાય છે ? કયા કર્મ તરત જ ભોગવાવા શરૂ થાય છે ? અને કયા કર્મ સાથે સાથે જ મધરાઈ સત્તાસ્વરૂપ પામે છે ? એનું વિગતવાર વિવરણ કર્મગ્રન્થોમા આવે છે આ બધા 'આત્મિક અકાશ' માં (એક પ્રખ્યાત જૈન લેખકે આ નામ આપ્યું છે) ઉડે ઉતરવાનું છોડી દઉં છું અને જેને જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્ત વિષે વધારે માહિતી મેળવવી હોય તેણે મારા એ વિષેના ગ્રન્થમા જોવું, ત્યાં મેં વિસ્તારથી એ હકીકતો આપી છે

અમુક પરિસ્થિતિમા એવું પણ બને કે અમુક કર્મ વહેલા પકવતા (ઉદીરણ) પામે ને ત્યારે સાધારણ રીતે ફળવા બેઠાંએ તેના કરતાં પણ વહેલા ફળે બીજા કેટલાક કર્મની સ્થિતિમા ઘટાડો (અવર્તમા) થાય છે અને કેટલાકમા વધારો (ઉદ્વત્તમા) થાય છે કેટલાકનો રમ અથવા અનુભાગ બદલાય છે, એટલે કે અમુક પરિસ્થિતિમા એક ઉત્તર પ્રકૃતિને બદલે બીજી પ્રકૃતિના ફળ ભોગવવાના થાય છે, પછી એ બીજી પ્રકૃતિના કર્મ બધાયા હોય કે ન પણ બધાયા હોય કર્મના આમ બદલાવાને સક્ષમ કહે છે, પણ છતાં એ આ પ્રકારનો સક્રમ ઉત્તર પ્રકૃતિના કર્મમા જ થાય છે, મૂળપ્રકૃતિના કર્મમા તો નહિ જ, અને વળી ઉત્તર પ્રકૃતિના ય બધા કર્મમા નહિ

કર્મ બધનવાળો જીવ

દેહી જીવનું શારીરિક જીવન

શરીર અને ઇન્દ્રિયો

જીવનો નવા પુરુષ સાથેનો સબધ પ્રકટ થાય છે કે તરત જીવ નવો પૌરુષલિક દેહ ધારણ કરે છે અને તેને આત્મપ્રદેશોવડે ભરી કાઢે છે, કારણ કે તે તેમા વિસ્તાર પામે છે આમ એક જીવમા હાથીના ને બીજા જીવમા કીડીના દેહને સરખી રીતે ભરી કાઢે છે

નૈનોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ૫ શરીર છે

૧ ઔદારિક શરીર, સ્થૂલ પુદ્ગલનુ ભૌતિક શરીર, મનુષ્ય ને અને તિર્યચને આ શરીર હોય છે

૨ વૈક્રિય શરીર, સૂક્ષ્મ પુદ્ગલનુ દૈવી શકાય એવું શરીર દેહી જીવની ઇચ્છા પ્રમાણે આ શરીરનો આકાર અને કદ દૈવી શકાય દેવોને, નરકવાસીઓને અને અમુક તિર્યચોને આ શરીર સ્વભાવથી જ મળેલું હોય છે, મનુષ્યને પણ ઉચ્ચ શ્રેણિએ જતા મળી શકે છે

૩ આદ્યત્મિક શરીર, સ્થાનાન્તર કરી શકે એવું શરીર સારા અને શુદ્ધ દ્રવ્યનુ આ શરીર બનેલું હોય છે, અને એને સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કક્ષાનો અન્તરાય નડતો નથી પ્રમત્તસયત્ત સાધુને જ્યારે જગતને કોઈ બીજે સ્થળે કોઈ આચાર્ય (દેવળી) સાથે ધર્મના કોઈ વિકટ પ્રશ્ન સંબંધે વિચાગ્રણા કરવાની હોય છે, ત્યારે તે આ શરીર ધારણ કરે છે ને ત્યારે એનું ઔદારિક શરીર ત્યાં જ પડી રહે છે

૪ તૈજસ શરીર, આ શરીર ઉષ્ણપુદ્ગલનુ બનેલું હોય છે અને જે આહાર ખાધો હોય તેની પાચનક્રિયા એ શરીર કરે છે સાધુનું એ શરીર ઇતર પ્રાણી તથા પદાર્થને ખાળી શકે છે

૫ કાર્મણ શરીર, કર્મપરમાણુઓનું આ શરીર બનેલું છે એમાં દરેક પળે દૈરક્ષર થાય છે, કારણ કે જીવને નવા નવા કર્મબંધન બધાયા જાય છે અને જીના ભોગવાતા જાય છે

આ પાંચ શરીરોમાનું પ્રત્યેક તે એના પછીના કરતા સ્થૂલ હોય છે, પછી પછીનામાં પહેલાના કરતા વધારે પૌદ્ગલિક પરમાણુ હોય છે જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને જ્યારે જીના ભવમાથી નવા ભવમાં જાય છે, ત્યારે તેની સાથે સદા બે શરીર હોય છે તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર આ બંને શરીરને સુખદુઃખ કંઈ લાગતું નથી અને તેમને કંઈ અવયવ હોતા નથી અને કરો અન્તરાય નડતો નથી, અને તેની આમે

ગમે તે કંઈ હોય તેની ,પાર ચાલ્યા જાય છે, એટલે આખા જગતમા ફરી વળે છે અને માત્ર તેની ચીમાએ જઈને જ અટકી પડે છે એક લવમા આ બે શરીર ઉપરાંત એક જ કાળે બીજા બે શરીર પણ હોય છે, પણ વૈકિય અને આહારક શરીર એકઠા થતા નથી અને આહારક શરીર તો ઔદારિક શરીરની સાથે જ રહે છે પાત્ર શરીરોમાત્ર માત્ર ઔદારિક શરીર જ સામાન્ય મનુષ્યની આગે ભેદ શકાય છે અને બધા દ્રવ્યોની પેઠે એને ગ્લુસ, ગધ, વર્ણ અને સ્પર્શ હોય છે

દરેક જીવને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઔદારિક શરીર હોય છે કેટલાક જીવને પોતપોતાનું જુદું જુદું શરીર હોય છે, કેટલાક જીવને અનેક વચ્ચે એક સામાન્ય શરીર હોય છે, આવું સામાન્ય શરીર અમુક વનસ્પતિને હોય છે (જેમકે કદમ્બ, લસણ, ડુંગળી વગેરે) ઘણા જીવોના ઔદારિક શરીર એવા સૂક્ષ્મ હોય છે કે જ્યારે એ મોટા સમૂહમા ભળે ત્યારે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે અનેક સિંચાણે (જોછા વિકાસવાળાને અને વનસ્પતિને) એવા પ્રકારના શરીર હોય છે

કેટલાક જીવના શરીર તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે હાલીચાલી શકે છે, બીજાના (જેની ઇન્દ્રિયોના જોછા વિકાસ થયે હોય તેવાના) શરીર પોતાની મેળે હાલીચાલી શકતા નથી, પણ ઘણું કરીને બીજાને, બહારનાને બળે એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ શકે છે તે સ્થાવર કહેવાય છે

શરીરના ઘાટને અનુસરીને જીવનું શરીર સુરૂપ કે વિરૂપ હોઈ શકે છે જીનો આ ઘાટના (સ્થાનના) સુરૂપથી માડીને વિરૂપ સુધીના ૭ પ્રકારના ભેદ કહે છે સુરૂપની ભાવના મમજવાને માટે મનુષ્યના શરીરને ધારવામા આવે છે, અને પછી બીજી હકીકત આમ સમજાવવામા આવે છે—મનુષ્યે પોતાની સામે પર્યંક આસનમા બેઠેલા—એટલે કે પલાલીવાળીને બેઠેલા અને પોતાના હાથ નાભિએ મૂકેલા—મનુષ્યને કંપવે પછી બે ઢોંચણને સાધનારી, ડાબા ખભાથી જમણા ઢોંચણને સાધનારી અને તેવી જ રીતે જમણા ખભાથી ડાબા ઢોંચણને સાધનારી અને પછી કપાળથી

હાથ યુધ્ધીની એમ ચાર રેખાઓ કટપવી એ આ ચારેય રેખાઓ એકમેક માથે મળી થાય તો એનો ઘાટ સુરેખ-સુરૂપ ગણાય, નહિ તો બાકીના પાંચ પ્રકારમાંથી ઠોઠ એક પ્રકારનું ગણાય

એ છ મધ્યાન નીચે પ્રમાણે છે

૧ સમતુરણ મસ્થાન શરીર બરાબર સુરેખ હોય

૨ ન્યમ્રોષવરિમદ્ધલ મસ્થાન શરીરનો ઉપરનો ભાગ સુરેખ હોય, નીચેનો ન હોય, તેથી એ શરીરને ન્યમ્રોધવૃક્ષ માથે મરખાવી શકાય, ઉપરનું મોડું ને સુરૂપ, નીચેનું નાનું અને વરવું (વિરૂપ)

૩ સાદિ મસ્થાન નાભિ નીચેનું શરીર સુરેખ હોય, ઉપરનું ન હોય

૪ કુન્ન મસ્થાન શરીર કુળકું હોય, એટલે કે હાથ, પગ, માથું ને ગરદન સુરેખ હોય, પણ છાતી ને પેટ ન હોય

૫ વામન મસ્થાન શરીર વામણ હોય, એટલે કે છાતી ને પેટ સુરેખ હોય, પણ હાથ પગ વગેરે ન હોય

૬ દુષ્ટ મસ્થાન આખું શરીર વિરૂપ હોય

આ છ પ્રકારના શરીર મૌ જીવોને હોય છે, હતા એ દેવોને માત્ર પહેલા પ્રકારનું અને નાગડીઓને તથા સમૂર્ણન દ્વારા ઉત્પન્ન થએલા જીવોને માત્ર છઠ્ઠા પ્રકારનું સસ્થાન હોય છે, તિર્યંચોને અને મનુષ્યોને (તેથી માધુઓને પણ) છ એ પ્રકારના મસ્થાન હોય ■

એ પણ મહત્વની વાત છે કે ઉંચો વિકાસ પામેલા અવ-યવવાળા જીવોને ઔદારિક શરીરમાં હાડકા દૃઢ સમ્બન્ધે જોડા-યેલા હોય છે એવો સબધ (મહનન) ૮ પ્રકારનો છે

૧ વસ્ત્રસ્પર્શમનારાત્સહનન એ સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનો માધો છે એ હાડકાને અમુક રીતે એકમેક માથે જોડેલા હોય છે, તે

બેની પાર વજ્ર (ખીલો) હોય છે અને એ બધાની ઉપર બધ બાધી લીધેલો હોય છે

૨ અધમનારાચસહન આ સાધો ઉપરના જેટલો મજબૂત નથી, કારણ કે એમા વજ્ર નથી

૩ નારાચસહન આ સાધો વળી ઉપરના કરતાં થે નબળો છે, કારણ કે એમા તો બધ પણ નથી

૪ અધનારાચસહન આ સાધો એક બાબુએથી ઉપરના જેવો છે, પણ બીજી બાબુએથી હાડકાને એકમેક સાથે માત્ર ઢબાવીને તેમા ખીલો મારેલો હોય છે

૫ વીલિકાસહન આ સાધો એનાથી થે નબળો છે, કારણ કે તેમા તો હાડકાને એકમેક સાથે ઢબાવીને તેમા ખીલો મારેલો હોય છે

૬ સેવાત-(અથવા ક્ષેપ્ત) સહન આ સાધો તો છેક નબળો છે, કારણ કે તેમા તો હાડકાની ધારો જ માત્ર એકમેક સાથે અટકેલી છે

આ સહનનું મહત્ત્વ જૈનદર્શનમા ભારે છે પહેલાના ૪ સહનન હોય તો જ ધ્યાની ધ્યાન અને એકાગ્રતા માધી શકે છે, માત્ર પહેલું મહનન હોય તો જ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની એકાગ્રતા સાધી શકાય છે ને ત્યારે જ આશ્રપ્રાપ્તિ થાય છે

#માણુ

- સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદોમા પ્રાણુ શબ્દનો જે અર્થ લેવાયો હતો તે જ અર્થ અહીં લેવાયો છે એટલે કે શ્વાસ, વાયુ, દષ્ટિ, શ્રુતિ અને ભુદ્ધિ એ પાંચ માનાસિક-દારીરિક જીવનની પાંચ ઇન્દ્રિયો પાછળથી એનો અર્થ માત્ર શ્વાસ એવો થવા લાગ્યો. એટલે કે એના મુખ્ય અર્થ અને તેના પ્રકારને ગાંઠે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો (આ નોટ સમજાતી નથી)

સ સારમા જન્મતા જીવને કેટલીક શારીરિક ઇન્દ્રિયો હોય છે એને પ્રાણ કહે છે એક દે ૧૦ પ્રકારના પ્રાણ છે ૧૮

૧ આયુ (જીવો ૫ ૧૬૩)

૨-૩-૪ મનોબળ, વાચ્ચળ અને કાયબળ

મનનુ, વાચાનુ અને શરીરનુ એ ત્રણ પ્રકારના બળ

૫ ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસ (આનવાન)

૬-૧૦ આખ, નાક, કાન, જીભ અને ચામડી-એ પાંચ જાનેન્દ્રિયોના દ્વાર

સૌથી વધારે વિકાસ પામેલા શરીરને એ દશેય પ્રાણ હોય છે, એાછા વિકાસ પામેલાને એાછા પ્રાણ હોય છે, પણ છતાં ચે કમમા કમ આયુ, વાયબળ, ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસ ને ચામડી એ ચાર તો દેઇપણ જીવને હોય છે જ

શરીરને વધારે ૬ એાછા ઇન્દ્રિયદ્વાર હોય તે ઉપરથી એવા શરીરવાળા જીવનુ વર્ગીકરણ કરવામા આવેલ છે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવના તે પ્રકારે વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે અને વળી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવમા વિચાર કરી શકનારા અને નહિ કરી શકનારા એવા બે ભાગ પાડવામા આવ્યા છે

૧ ઇન્દ્રિયવાળા તે એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિ કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય વળી એના બે ભેદ છે સૂક્ષ્મ તે અર્મચક્ષુએ જોઇ શકાય નહિ, જાદર તે જોઇ શકાય

ચામડી ને જીભ એ ૨ ઇન્દ્રિયવાળા તે દ્વીન્દ્રિય કીટ, શખ, જોડો વગેરે, ચામડી, જીભ ને નાક એ ૩ ઇન્દ્રિયવાળા તે ત્રીન્દ્રિય જી, કીડી, કરોળીયો આદિ, ચામડી, જીભ, નાક ને આખ એ ૪ ઇન્દ્રિયવાળા તે ચતુરિન્દ્રિય ભમરી, માખી વગેરે

૫ એન્દ્રિય જીવના વળી બે પ્રકાર છે વિચાર કરી શકનાર સજીવ અને વિચાર નહિ કરી શકનાર અસજીવ અસજીવની અદર મન હોય છે, અને તેથી કરીને પદાર્થની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિષેની

સ્થિતિનો તે વિચાર કરી શકે છે જેની અદ્ય મન નથી હોતું, તે માત્ર પ્રેરણાબળે જ પ્રેરાય છે અસરી ને મરી અને પ્રકારના તિર્યચ પચે દ્રિયમા બકર, ઘેડુ, હાથી, સિંહ, વાઘ વગેરે મન વિનાના ને મનવાળા તિર્યચનો સમાવેશ થાય છે માત્ર સરીમા મનુષ્ય, દેવ અને નરકવાસીનો તથા મનવાળા તિર્યચ પચે દ્રિયનો સમાવેશ થાય છે

આ બધા પ્રકારના જીવોનો પરિપૂર્ણ વિકાસ (પર્વાત) થાય અથવા અપૂર્ણ વિકાસ (અપર્વાત) થાય અપર્યાપ્ત જીવોના શરીરની ઇન્દ્રિયોનો કે તેની શક્તિઓનો પૂરો વિકાસ થતો નથી

જાતિવેદ

જીવના જાતિજીવન સબંધનો જૈનમત એવા જેવો છે એમને મતે જાતિ ત્રણ છે અને તેને અનુસરીને જાતિવેદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે પુરુષવેદ સ્ત્રીવેદ અને નપુરુષવેદ, જેને કોઈ જાતિલિંગ ના હોય તે આ છેલ્લા વેદમા આવે

કર્મ જેમ ખાદુ ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે (આયુર્વેદને મતે), તેવી રીતે પુરુષવેદ પુરુષમા સ્ત્રીસંલોગની આવશ્યકતાને પ્રેરે છે એ વેદને ઘાસના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે, ઘાસ બળે છે ત્યારે અગ્નિ એકદમ સળગે છે ને પછી તરત જ એકલાઈ જાય છે તેવી જ રીતે પુરુષમા પ્રથમ તો અતિશય કામ હોય છે, પણ તૃપ્ત થતા સમાઈ જાય છે ૧૯

પિત્ત જેમ ગળ્યુ ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, તેવી રીતે સ્ત્રીવેદ પુરુષસંલોગની ઇચ્છાને પ્રેરે છે એ વેદને ઉકરડાના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે, ઉકરડામા દેવતા ઢકાયેલો હોય છે, ત્યાં સુધી એ પ્રકાશતો નથી, પણ એને ખૂબ ઉકેરવાથી અગ્નિ ખૂબ સળગે છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીમા પ્રથમ તો કામ અતિશય હોતો નથી, પણ સંલોગ થતા ખૂબ જાગ્રત થાય છે

ત્રીજા વેદમા સ્ત્રી-પુરુષનો કશો બેદ હોતો નથી અને તે અતિશય તીવ્ર છે એથી કરીને કર્મ અને પિત્તનું મિશ્રણ ખાડ

મેળવેલું દહીં (શ્રીખંડ) ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, એવું કાય
આ વેદનું છે એને કોઈ નગરના અગ્નિ સાથે મરખાવી શકાય
એ અગ્નિ મળ્યો જ નય છે, જોલવાતો નથી ને જે મળે તે
સૌને ભરમ કડી નાખે છે આ ત્રીજો વેદ મર્વ પ્રકારના જીવોમા
હોય છે, પણ દેવોમા હોતો નથી, પુરુષ અને સ્ત્રી પચેન્દ્રિય જીવમા
હોય છે, પણ નાગડીઓમા ને સમૂર્ણનદાગ ઉત્પન્ન થયેલા જીવોમા
હોતા નથી

જન્મ અને મરણ.

જીવનો જન્મ ત્રણ પ્રકારે થાય છે

૧ ગર્ભ દ્વારા પક્ષી, સાપ વગેરેમા ઇંડામાથી જન્મ થાય
છે, માણસ, ગાય વગેરેમા જરાયુ (જ્યોર) માંવે બાળકનો જન્મ
થાય છે, અને હાથી વગેરેમા જરાયુ વિના બાળકનો જન્મ
થાય છે તે પોતાજ કહેવાય છે

૨ વપાત દ્વાગ દેવો અને નરકવાસીઓ, એમને ઠમ્બળો
ન્યા જન્મવાનું હોય છે ત્યાં એમને એમ ભવમા આવે છે, તેવી
જ રીતે બીજા જીવોની પેઠે મરણ પણ પામતા નથી, પણ એમને
એમ એમનો ભવ અમાત્ર થાય છે

૩ સમુદ્ધન કદ્દ, લોહી, મળ આદિમાથી ઉત્પન્ન થતા જીવો
ગર્ભથી કે ઉપપાતથી જે જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી તે બધા આ પ્રકાર-
ના છે હેમચન્દ્ર (અમિષાનચિન્તામણિ, લોક ૧૩૫૫ થી) લખે છે એમ
પ્રવાહી પદાર્થોની ખટાશમાથી અમુક જીવો, લીના પદાર્થો ગરમ
થતા એમાથી, કાદવમાથી માછલા વિગેરે અને પૃથ્વીમાથી ખજન
(દેડકા વિગેરે) પેદા થાય છે જોનો માને છે કે પુરુષ અને
સ્ત્રીના હરેક સંલોગથી ઉત્પન્ન થતા અને પરી તણ જ મરણ
પામતા મનુષ્યો પણ આ વર્ગમા આવે ૨૦

કર્મને અનુમતીને જીવનસીમા સુધી જીવ્યા પછી અન્તે
જીવ મરણ પામે છે મનુષ્ય અને તિર્યચ અમુક કારણે

(વપ્રજ્ઞ) મરણ પામે છે, દેવો અને નરકવાસીઓ આવા કેાઈપણ ઉપક્રમ વિના અકસ્માત્ મરણ પામે છે મરણ પામતા જીવ એ લવના પાત્ર શરીરમાથી તૈજસ અને કાર્મણુ સિવાયના બીજા શરીરનો ત્યાગ કરે છે, અને આતુપૂર્વી નામકર્મને બળે (પૃ ૧૬૩) નવા લવમા જ્યાં એને જન્મવાનું હોય છે ત્યાં એ જાય છે મરણ અને જન્મ વચ્ચેના કાળને વિગ્રહવાલ કહે છે ને તે માત્ર થોડી જ પળોનો (૧-૨-૩-૪ સમયનો) હોય છે

લવમા હોવા છતાં અમુક સંજોગોમા જીવ પોતાના ઔદારિક શરીરનો ત્યાગ કરી શકે, એ શરીર બહાર અમુક વ્યાપાર કરી શકે અને પાછો એ શરીરમા પ્રવેશી શકે આવા શરીરત્યાગને સમુદ્ઘાત કહે છે અને જે જીવમા ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિ હોય છે તેજ એમ કરી શકે છે એકઠરે સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત વર્ણા છે ૨૧ આહારક સમુદ્ઘાત વિષે તો આગળ (પૃષ્ઠ ૧૭૧) કહેવાઈ ગયું છે બાકીનામાથી તૈજસ-સમુદ્ઘાત વિષે કંઈક કહેવા જેવું છે, એ સમુદ્ઘાત તૈજસ શરીરદ્વારા થઈ શકે છે એના શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકાર છે કેાઈ વિધ્નમાથી મુક્ત થવાને માટે જ્ઞાની શુભનો ઉપયોગ કરે છે તેવારે તેના જમણા ખભામાથી એક શ્વેત બિંબ નીકળે છે, તે વિધ્નને ટાળે છે ને પાછું જ્ઞાનીના શરીરમા પ્રવેશે છે નગમતા મનુષ્યનું કે વિષયનું નિવારણ કરવાને માટે ક્રોધી સાધુ અશુભનો ઉપયોગ કરે છે, તેવારે એના ડાબા ખભામાથી એક રક્ત બિંબ નીકળે છે, તે વિશધી પુરૂષને કે વિષયને બાળી લક્ષ્મ કરી નાખે છે ઉપર કહ્યા તે સમુદ્ઘાતનો ઉપયોગ સસારમા વિચિત્રતા જીવ કરે છે, પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિની સાધનાને સારૂ કર્મક્ષય કરવાને હેતુએ પોતાના કર્મને બરાબર વ્યવસ્થિત કરવાને માટે, ૧૩ મેં ગુણુચ્ચાને પહોંચેલા સર્વજ્ઞ કેવલિ સમુદ્ઘાતનો ઉપયોગ કરે છે

આધ્યાત્મિક.

દેહી જીવન માનસિક જીવન

વીર્ય.

રવણાવથી જ જીવમા વીર્ય અર્થાત્ અપરિમિત શક્તિ હોય છે પણ સર્વ કર્મપુણ્યલથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે જ એ વીર્ય પૂર્ણ વિકાસ પામે છે જ્યાંસુધી જોમ નથી થતું, ત્યાંસુધી વીર્ય અનેક રીતે પરિમિત રહે છે એ જોમનું જોમ પ્રકટ નથી થતું, પણ દ્રવ્ય માથે મયોજાયેલું રહે છે, પ્રકટ થવાને કાંઈ ઇન્દ્રિયનો આધાર હોવો પડે છે, કાર્ય કરવાને માટે મન, વાચા કે કર્મનો આધાર હોવો પડે છે

દ્રવ્યની સાથે મયોજાયેલા વીર્યના આ સ્વરૂપને યોગ કહે છે જીવની અદરના પરમાણુઓના આન્દોલનથી યોગ બને છે મન કે વાચાની ઇન્દ્રિયોને તથા કાયને માટે જે દ્રવ્યોની આવશ્યકતા છે, તે દ્રવ્યો યોગદ્વારા અદર આકર્ષાય છે, આ અવયવોને પક્ષટાવી નાખે છે અને ત્યારપછી નીકળી જાય છે જીવના યોગ દ્રવ્યોમાથે યોજાયા જાય છે, તેથી નવા કર્મનું કારણ બને છે

જીવના યોગ ત્રણ પ્રકારના છે તે મન, વાચા કે કાયદ્વારા પ્રકટ થાય છે અને તેવી એ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે

મનોયોગ ના ચાર પ્રકાર છે જ્યારે કઈક મત્ત્ય વિષયનો વિચાર હોય ત્યારે સત્ય, અસત્ય વિષયનો વિચાર હોય ત્યારે અસત્ય કહેવાય છે સત્યે ય હોય તેમજ અમત્યે ય હોય એને સત્યાસત્ય કહે છે, જેમકે અશોકવન, જેમા અશોક ઉપગત ખીજા પણ પૃથ્વિ હોય સ એ ય ન હોય એમજ અમત્યે ય ન હોય, મત્યાસત્યના પ્રદેશ બહારનો હોય એને અસત્યામૃષ્ટા કહે છે જેમકે, 'દેવદત્ત મને ગાય આપે' તો હીક, એવો વિચાર

વાયોગ ના તેવી જ રીતે બોલવારૂપે ચાર પ્રકાર છે

(ધ્યાન, ધારણા, મમાધિ વગેરે વિચારને અમુક મયમમા

લાવવાને અર્થે હિંદુત્ત્વદર્શનમા વચરાયો છે એવા અર્થમા યોગ શબ્દ અહીં વપરાયો નથી)

કાયયોગના ૭ પ્રકાર છે ઔદાગિક, વૈક્રિય, આહારક ને કાર્મણુ-એ ચાર શરીર એકલા, કે ણીજ કોઈ એકની સાથે મળીને ક્રિયા કરે, તેને અનુમરીને આ પ્રકાર પડેલા છે, તેજસ શરીરનો સ્વતંત્ર યોગ ગણાતો નથી, કારણ કે એ શરીર કાર્મણુ શરીર સાથે સદા સયોજાયેલું જ રહે છે

નીચેના છોષમા વીર્ય અતિ પરિમિત ગ્નિતિમા હોય છે, જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો વધે છે, તેમ તેમ તે વધતું જાય છે છોષમા ક્રમ પ્રમાણે યોગના ક્રમનો પણ વિકાસ હોય છે, એક ઇન્દ્રિય વાળા અવિકસિત સૂક્ષ્મ જીવને માત્ર ઔદાગિક શરીરનો જ યોગ હોય છે, ત્યારે વિચાર કરી શકે એવા મનુષ્ય પચેન્દ્રિય જીવને પૂરા ૧૫ યોગ હોઈ શકે છે

અશુભ પ્રકારના કર્મબંધનને અટકાવવા માટે મનોયોગ, વાગ્યોગ અને કાયયોગને વ્યવસ્થિત કરવા પડે છે સતત આત્મ સચમદ્વારા મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રથમ મ્યૂલ અને પછી સૂક્ષ્મ મનોયોગ વાગ્યોગ અને કાયયોગને રોકવા પડે છે અને એથી માધક જ્યોતી કેવલી થાય છે અને ત્યારથી ઇન્દ્રિયો સાથેના કોઈ પણ મગ્બન્ધ વિનાનું, પુરૂષલથી કેવળ મુક્ત અનન્ત વીર્ય સદાને માટે પ્રાપ્ત કરે છે

જ્ઞાનશક્તિ

પુરૂષલની સચિત સત્તાથી જીવ જ્યારે કેવળ મુક્ત થાય છે ત્યારે વર્તમાન જૂત ને ભવિષ્યનું સૌ જાણવાની એનામા શક્તિ આવે છે જો એના ઉપર કર્મની શક્તિ જામેલી હોય છે, તો તેણે આ અપરિમિત જ્ઞાન રૂધાઈ રહે છે ગાદુ મેઘાવરણ જેમ સૂર્ય પ્રકાશને ઢાંધી રાખે છે એમ પુરૂષલ જીવની સર્વજ્ઞતાને ઢાંધી ગળે છે પણ જેમ સૂર્ય ઢાંધાયા છતાં ચતેનો કઈક પ્રકાશ મેઘાવરણમા યદને આવે છે, તેમ પુરૂષલની પ્રતિકૂળ મત્તા હોવા

છતાય ચ જીવમા એની જ્ઞાનશક્તિનો કંઈક અવશેષ મચવાઈ રહે છે
કારણ કે એટલો અવશેષ પણ જો એ શુભાવી દે તો એનું જીવ-સ્વરૂપ
નાશ પામે, જ્ઞાનનો આ અવશેષ જુદા જુદા જીવોમા જુદા જુદા પ્રમા-
ણમા હોય છે, દેહલાક જીવોમા અતિશય હોય છે, એટલે અનુપસ્થિત
પૌદ્ગલિક પદાર્થોને તેમજ બીજાના વિચારોને તે પારદૃષ્ટિથી આત્મા
વડે જાણી શકે છે, પણ ઘણાખગને એ અવશેષ છેક નહીં જ હોય
છે, અને તેથી એ ચર્મેન્દ્રિયો શિવાય આત્મદ્વારા જાણી શકતો નથી

પદાર્થને બે પ્રકારે જાણી શકાય, ગમે તો એની રૂપરેખા,
એના મામાન્ય બાહ્ય સ્વરૂપ દ્વારા જાણી શકાય, એવા જાણવાને
દર્શન કહે છે, અથવા તો એના વિશેષ ગુણ દ્વારા જાણી શકાય
છે ત્યારે એવા જાણવાને જ્ઞાન કહે છે આમ દર્શન તે જ્ઞાનાકાર-
રૂપયોગ છે, જ્ઞાન તે સાકાર-રૂપયોગ છે

સ સામાન્ય વિચરતા જીવોમા એકઠાળે દર્શન અને જ્ઞાનનો
ઉપયોગ હોય નહિ, પણ જ્ઞાનની પૂર્વે દર્શન હોય છે એકત
જીવોમા અને સર્વજ્ઞોમા એ બંને સાથે હોઈ શકે છે

દર્શન ૪ પ્રકારના હોય છે

૧ ચક્ષુદર્શન આ દર્શન માત્ર ચતુષ્પદ જ થાય છે, તેથી
જેને ચતુ હોય છે તેને જ આ દર્શન થાય છે

૨ અવજુદર્શન આ દર્શન બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો દ્વારા અથવા
મનદ્વારા થાય છે આ બે પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારે બધા જીવોને
દર્શન થાય છે

૩ અકપિદર્શન ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના પૌદ્ગલિક પદ-
ાર્થોનું દર્શન શાબીરિક ઇન્દ્રિયોના આધાર વિના આ દર્શન પ્રમાય

• જૈનવર્તમા દર્શન શબ્દના બે અર્થ થાય છે દષ્ટિ, મત, તાત્વિક
સમ્પ્રત્ય એવો એક અર્થ થાય છે અને તેથી સમ્યક્દર્શનનો (૫ ૨૨
થી સરખાવશો) અર્થ સાચી દષ્ટિ, સત્ય જ્ઞાન એવો થાય છે બીજો
અર્થ અહીં બતાવ્યો છે તે છે અને ખાસ જૈનોનો એ પારિભાષિક શબ્દ છે

છે દેવોને અને નગકવામીઓને આ દર્શન વાળું
છે, પણ વિકાસ પામેલા તેમજ વિવેકશીલ મનુષ્યો
એને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક વિશ્વાસને પાછામે નોંદે.

૪ કેવલજ્ઞ તે અપરિમિત, પ્રત્યક્ષ અને -
દર્શન. દર્શનને આવગણુ દેનાર કર્મનો મુખ્ય
જ આ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે

૧ મનિજ્ઞાન, પાંચ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી
એના ચાર ક્રમ છે

ક અવગ્રહ પહેલી દૃષ્ટિ પડતી તે " હુ જો "

જ દ્વા-ભાષવાની ઇચ્છા " આ તે

કેક છે ૧ તેનો નિર્ણય કરીશ. "

૨ જ્ઞાપ-નિર્ણય " મારો નિર્ણય છે

જુદે વિના હાથે એ લજુ છે, એને આખા

૩ પારણા- " પૂર્વે દેખેલા વૃક્ષના "

સમાનતા છે, તેથી એના વિષેનું માયુ "

૪ શ્રુતજ્ઞાન શાસ્ત્ર આબલ્યાથી કે વા

૫ અવિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોની સહાયતા ;

વિષેનું મળેલું જ્ઞાન દેવોને તથા નગકવામી

મળેલું હોય છે, પણ (એ જ પ્રકારના

જ્ઞાના વિકાસથી જીવજોને પણ પ્રાપ્ત

૪ મન પવાવજ્ઞાન ઇન્દ્રિયદ્વારની

ચારો ભાષી લેવા તે ઉચ્ચ પ્રકારનો

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

૫ કેવલજ્ઞ અપરિમિત, પ્રત્યક્ષ

અગિયૂર્ણ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે

છે દેવોને અને નરકવાસીઓને આ દર્શન જન્મથી મળેલું હોય છે, પણ વિકાસ પામેલા તેમજ વિવેકશીલ મનુષ્યો અને તિર્થ-
ચોને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસને પરિણામે મળે છે

૪ કેવલદર્શન તે અપરિમિત, પ્રત્યક્ષ અને પરમ (કિંવદીતું)
દર્શન દર્શનને આવરણ દેનાર કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય ત્યારે
જ આ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે

૧ મતિજ્ઞાન, પાંચ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી મેળવેલું હોય છે
એના ચાર ક્રમ છે

ક અવમદ પહેલી દૃષ્ટિ પડવી તે “ હું જોઉં છું કે કંઈક છે ”

ચ દ્વદ્વા-જાણવાની ઇચ્છા “ આ તે મનુષ્ય ॥ કે જાડનું
કુંડું છે ? તેનો નિર્ણય કરીશ ”

ગ અપાય-નિર્ણય “ મારો નિર્ણય છે કે એ વૃક્ષ છે, કાર
ણકે વિના હાલ્યે એ ઉભું છે, એને શાખા છે, વગેરે ”

ઘ ધારણા-“ પૂર્વે દેખેલા વૃક્ષના સ્મરણ માથે આ વૃક્ષને
મમાનતા છે, તેથી એના વિષેનું માત્ર જ્ઞાન મને થયું છે ”

૨ શુદ્ધજ્ઞાન શાસ્ત્ર માલજ્ઞાથી કે વાચ્યાથી મળેલું હોય તે

૩ અવધિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના પૌદ્ગલિક પદાર્થો
વિષેનું મળેલું જ્ઞાન દેવોને તથા નરકવાસીઓને આ જ્ઞાન જન્મથી
મળેલું હોય છે, પણ (એ જ પ્રકારના દર્શન પેઠે) ઉચ્ચ પ્રકારના
વિકાસથી બીજાઓને પણ પ્રાપ્ત થાય છે

૪ મન વ્યાવજ્ઞાન ઇન્દ્રિયદ્વારની સહાયતા વિના બીજાના વિ
ચારો જાણી લેવા તે ઉચ્ચ પ્રકારનો વિકાસ પામેલા મનુષ્યોને આ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

૫ કેવલજ્ઞાન અપરિમિત, પ્રત્યક્ષ અને પરમ જ્ઞાન એ માત્ર
પરિપૂર્ણ પુરૂષને જ પ્રાપ્ત થાય છે

મનુષ્યોમા જે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે, તેમનેજ છેલ્લા જે પ્રકારના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે બાકીના ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન તેવી દૃષ્ટિ વિનાનાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે છે-નથીનું જોડું જ્ઞાન વિવેકશૂન્ય અને ગમે તેવું હોય છે તેથી સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જ્ઞાન તે સાચું નથી અને તેથી એને જ્ઞાન કહે છે ઉપરના ૫ પ્રકારના જ્ઞાન તથા આ ૩ પ્રકારના અજ્ઞાન (મતિ-અજ્ઞાન, ધૃત-અજ્ઞાન તથા અવધિ-અજ્ઞાન અથવા તેા વિમગ્નજ્ઞાન) મળીને ૮ પ્રકારના જ્ઞાન થાય છે જે રીતે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યાંસુધી સર્વ જીવો અજ્ઞાન હોય છે, સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાની માથે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે જેને ખરી જોડી દૃષ્ટિ હોય છે, તેનામા કંઈક જ્ઞાન પણ હોય છે, કંઈક અજ્ઞાન પણ હોય છે

સમારી જીવોને ૪ માના પહેલા ૩ પ્રકારના દર્શન અને ૮ માના પહેલા ચાર પ્રકારના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે કેવલીને માત્ર કેવલદર્શન અને કેવલજ્ઞાન જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એમ જણાય છે કે જે દર્શનમા અને જ્ઞાનમા જાણે બીજા બધા સમાઈ જતા હોય, ગામની અદર તેની જમીન પણ સમાઈ જાય છે તેમ અથવા એમ પણ હોય કે જે દર્શનના અને જ્ઞાનના ઉદયથી બીજા બધા અદૃશ્ય થઈ જતા હોય સૂર્યના ઉદયથી ચન્દ્ર, શ્રદ્ધ, નક્ષત્ર, તારા વગેરે અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેમ

સમ્યગ્દર્શન.

જૈનધર્મના પરમ સત્ય વિષેનું નિમશય જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન, મર્વજી તીર્થંકરોના, ધર્મશાસ્ત્રોના વચનો ઉપર અને એ વચનો વિષે વ્યાખ્યાન આપનાર શુરના શબ્દો ઉપર આસ્થા રાખવાથી એ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે એ દર્શન જીવને સ્વભાવ-સિદ્ધ છે દર્શનમોહનીય કર્મને બળે એ દર્શન થોડે કે ઘણે અંશે હ્રાસ રહે છે, થોડે કે ઘણે અંશે એ કર્મનું બળ ઓછું થાય છે, તેમ તેમ થોડે કે ઘણે અંશે એ દર્શન પ્રાપ્ત થતું જાય છે, એ કર્મનો કેવળ ક્ષય થાય છે ત્યારે સમ્પૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે

સમ્પૂર્ણ મિથ્યાદર્શનથી તે સમ્પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન મુખીના
એકદરે ૬ પ્રકાર છે

૧ મિથ્યાત્વ-મિથ્યાદર્શન એના વળી ૫ પ્રકાર છે

૪ આમિપ્રદિક, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તના માની લીધેલા
સત્યમાથી પ્રાપ્ત થયેલુ,

૫ અનામિપ્રદિક, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યા વિના
ઉઠાસીનતાથી પ્રાપ્ત થયેલુ,

૬ આમિનિવેશિક, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્ત પ્રતિના દુરાગ્રહી
મમતથી થયેલુ,

૭ સાંકયિક, સશયથી પ્રાપ્ત થયેલુ અને

૮ અનામોગ અસ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી એટલે કે સત્યને શોધવાની
અશક્તિથી થયેલુ

૨ સાત્વાદન સમ્યક્ત્વ—સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ આ સમ્યગ્દ
ર્શનનુ જ્ઞાન થોડીક જ પગ થાય છે, વળી તરત જ જતુ રહે છે
એ નામનો અર્થ આવી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકાય, પોતે કદી ખીર
ખાધી છે કે નહિ એવુ નહિ બાણનાર મનુષ્ય ક્ષીરનો સ્વાદ
ચાખે છે કે તરત જ ઉલટી થાય છે તેવી જ રીતે જેની મતિ
મિથ્યાદર્શન પ્રતિ વળેલી છે તે સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ ચાખે છે કે
તરત જ તે આવ્યુ જાય છે

૩ સમ્યગ્મિથ્યાત્વ—મિશ્રજ્ઞાન—સત્ય અસત્યને વિનાવિવેકે સત્ય
માની લેવુ તે એના પ્રભાવથી સત્ય-અસત્ય વચ્ચે ભ્રમ ઝાલા
ખાય છે, જૈનધર્મ પ્રત્યે ઉઠાસીન રહે છે, તેના પ્રત્યે તેને નથી
પક્ષપાત કે નથી તિરસ્કાર

૪ સાયોપશમિક—અથવા વેદક-સમ્યક્ત્વ—એક પ્રકારનુ સમ્યગ્દ
ર્શન સમ્યગ્દર્શન તરફનુ આ એક પગથીઉ અને વળી એક પ્રકારનુ
મિથ્યાત્વ (પ્રદેશઉદયે) છે જેમાથી જાદર રહેલુ સૌ વિષ દૂર કર
વામા આવ્યુ હોય છે જેમ દૂધ પાણી ભેળવેલા દૂધને ઉઠાળી તેમાનુ

ઉવટે એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે મરણ સમયે
જીવ જે લેશ્યામા હોય તેજ લેશ્યામા નવે લાવે નારહી ને દેવતામા
જન્મ પ્રમગે હોય છે, પછીથી લેશ્યા ફરી પણ જાય છે

જેમના કથાય અને યોગ ટળી ગયા છે એવા સાધુઓને
તથા મિદ્ધોને લેશ્યા હોતી નથી

જીવના ભાવ

જે સમસ્ત જીવના સમ્બન્ધમા વિકાસ પામે છે તેને જૈન
દર્શન ભાવ કહે છે ભાવના પાંચ પ્રકાર છે

૧ પારિણામિક ભાવ કર્મથી કંઈ ફેરફાર થઈ શકતો નથી
એવો જીવસ્વભાવ તે આ ભાવ અને તેથી પારિણામિક સ્વભાવ,
મોક્ષભાવ, અમોક્ષભાવ (જીવત્વ, જાન્યત્વ, અજાન્યત્વ)

૨ ભૌતિક ભાવ પ્રચલિત કર્મફળ ઉપર આ ભાવ આધાર
રાખે છે અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, કથાય, લેશ્યા વગેરે કર્મફળને અનુ-
મરતા જે ગુણ જીવમા આવેલા છે તે મોનો આ ભાવ છે

૩ ભૌતિક ભાવ આ ભાવમા કર્મની છાપ કંઈક ઉઠી
બેઠેલી હોય છે મોહનીય કર્મો અને તેથી કરીને કથાયની છાપ
એવી પડેલી હોય છે કે તે દેખાય તો નહિ, પણ હોય તો ખરી તે
વારે જીવમા રહેલા દર્શનનો અને આગ્રિનો ભાવ તે આ ભાવ છે

૪ કાયિક ભાવ કર્મક્ષયના સમયનો ભાવ એમા સમ્યગ્
દર્શન, સમ્યકચારિત્ર, સર્વજ્ઞતા, સર્વશક્તિ, એકઠરે કર્મનો કેવળ
ક્ષય થાય ને જીવની જે સ્થિતિ થાય તે ભાવ

૫ કાયોપશમિક અથવા મિથ્ર ભાવ કર્મ કંઈક અંશે ક્ષય
પામ્યા છે, કંઈક અંશે રૂળ આપ્યે જાય છે, તે સમયનો આ ભાવ છે
આ ભાવના પેટાભાગના નામમા ૩ જ ને ૪ થા ભાવના નામોનું
મિથ્રણ છે, તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આ ભાવ તે એ
જે ભાવોનું મિથ્રણ છે, પણ આ ભાવમા સમ્યગ્દર્શનના અને

મગ્યકથારિત્રના ઉત્તરતા પ્રકાર છે અને થોડાક કર્મ જ્ઞાન, દર્શન ને શક્તિને રોકનારા કંઈક અશે કાર્ય કરતા બધ પડ્યા છે

આ પાત્ર ભાવના કંઈક ન્યવસ્થાદૃષ્ટિએ વળી પડ પ્રકાર પાડ્યા છે એ બધા ભાવમાથી જોછા કે વધારે જીવમા એકે સમયે હોય આ પાત્ર ભાવનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપવાનો હેતુ એ છે કે જીવનો સ્વભાવસિદ્ધ ભાવ કયો છે, કર્મફળને કારણે કયા ભાવ થાય છે અને એ ફળ ન થવાને કારણે કયા ભાવ થાય છે તે જણાવી શકાય

નીતિ.

નીતિનું ધાર્મિક કારણ.

દુ ખનુ વર્ણન અને મોક્ષની શક્યતા

જસાર સસાર સમારને આવું વિશેષજી આપીને જૈનમિદ્ધાન્ત દેહધારીના ભવની અસારતા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને મતે બધા જીવ, ગમે તો નરકલોકમા, કે તિર્યચ અથવા મનુષ્યલોકમા અથવા દેવલોકમા હોય, તો પણ તે બધા જીવ દુ ખમા પડ્યા છે, કદાપિ તમ ન થાય એવી વામનાએ પીકાય છે અને વેદનાના તથા મૃત્યુના ભોગ બને છે, અનેક ઉપદેશોમા અને ગ્રન્થોમા, કથાઓમા અને કાવ્યોમા પડિતો વારવાર આવું આ મતજી જણાવે જાય છે અને શ્રાવકોના મન ઉપર એની એ વાત ફરી ફરીને તીવ્ર ભાવે ઠસાવતા કટાણતા નથી હેમથડ પોતાના 'ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર' મા વ્યવસ્થિત રીતે જોડ વીને તીર્થ કર પદ્મપ્રભુ પાસે એક ઉપદેશમા બોલાવરાવે છે કે 'નીચતમથી ઉચ્ચતમ મુખીના સૌ જીવ દુ ખમા પડ્યા છે'

પોતાના પાપનુ ફળ ભોગવવાને ઉષ્ણ અને રીત નરકમા આ જીવ બચકર દુ ખ ભોગવે છે ભયકર અમુરો એમના શરીર વહેરે છે અને ભયકર હચિયારોથી તેમને વેદના આપે છે, તાવડામા તળે છે અને એમની આજો ફોડી નાખે છે તેમના

શરીર ઉપર જેળ થયાથી અસહ્ય વેદના થાય છે, તન્મુ લાગે છે ત્યારે તે છીપાવવા નન્કની વૈતરણી નદીમા ખાથોડીઆ મારે છે, પણ ત્યાં તો જળને બદલે સીસાનો ચળકતો ધીકધીકતો રમ હોય છે વનમા કોઇ વૃક્ષ નીચે છાયા લેવા કાફા મારે છે, ત્યારે તે વૃક્ષના પાન તીક્ષ્ણ તલવારરૂપ બની એમના ઉપર પડે છે અને એમના હલ્લે દુકડા કરી નાખે છે વળી નરકવામીઓ પોતાના ક્રોધના ને ખેદના ખળ્યા પોતાની વેદનાને અને પોતાના દુખને અને પાપને પરિણામે પોતાની ચિન્તામા જે વધારો કરી મૂકે છે એનો કહ્યે પાર આવે એમ નથી પણ વળી આ દુખ એથી યે ભય ઠોતો એટલા મારે છે કે એ શરીરનો અકાળે અન્ત નથી આવતો, કપાયેલા અગ કરી જરીને ઉગે છે ને દુખ ખમવાને આખા થાય છે, કાન્યકે એવ પોતાના કર્મના રૂળ ભોગવી ગ્હે ત્યાસુધી એના શરીરનો નાશ થતો નથી અને કર્મની શક્તિ નાશ પામે-એટલે ઉત્કૃષ્ટ રૂઝ સાગરોપમ વીતે-ત્યારે જ એ શરીર નાશ પામે ॥

નરકવાસીઓના દુખની તુલનામા તિર્યચોના દુખ નરમ છે, અને છતાંએ ભયકર તો છે જ એકેન્દ્રિય એવ રક્ષણ વિના ઘ્યરાઈ મરે છે પૃથ્વીકાય એવને ઘોડા હાથી પીલી નાખે છે, હજી ચીરી નાખે છે, જળપ્રવાહ ખેચી જાય છે, જળકાય એવને સૂર્ય ખાળી નાખે છે, ઠડીથી ઠરી જાય છે, તૃપાતુર પી જાય છે, અગ્નિકાય એવને પાણી ઠડા કરી નાખે છે વાયુકાય એવને વિવિધ દિશાએથી ઉઠતા તોફાનોથી ખમવું પડે છે, આકાશમા વસ્તુઓના વ્યાપારથી ને વીંઝણના વીંઝાવાથી એમના શરાર નાશ પામે છે વનસ્પતિકાય એવને સૂર્ય ખાળી નાખે છે, પાણી ભીં જવી નાખે છે, વાયુ સુકવી નાખે છે, ખીલ્લ એવો તેને ઘસે છે, જડ મૂળથી ખોદી નાખે છે ને નષ્ટ કરી નાખે છે ૨, ૩, ૪, ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા તિર્યચોને અનેક પ્રકારના દુખ ખમવા પડે છે તે જન્તુને લોક ચાપે છે ને પીલે છે, જુઓને અને જુઓને મારી નાખે છે, મધમાખોને મધના લોણી મારે છે, માછલાને લોક પકડે છે ને તાવડામા તળે છે, પક્ષીઓને પણ એજ પ્રકારે મારી નાખે છે, પૃથ્વી ઉપરના તિર્યચ એવોમા નબળા હોય તેને જબરા ખાઈ

જાય છે અને ઘણાની પાસે મનુષ્ય ભાર ઉંચકાવે છે, તેમને ચાબુકો મારે છે ને આરા ખોસે છે

તિર્યચ કરતા મનુષ્ય વધારે ભાગ્યશાળી છે, કારણકે નવા કર્મબધથી દૂર રહેવાનું અને સુકિત પામવાનું એનાથી બની શકે તેમ છે પાછલા જીવનના પુણ્યકર્મથી મહામુશ્કેલીએ મળેલા માનવ જન્મનો આ અમૂલ્ય લાભ કેટલા ઘોડા જીવ ઉઠાવે છે ! સારા કર્મ કરવાને બદલે ધનપ્રાપ્તિ માટેના લોભમા અને ઇદ્રિયોના વિલાસની લાલસામા પડે છે, તુચ્છ અને નિર્થક કર્મ કરે છે, ઘણાખરા મનુષ્યો બાત્યાવસ્થામા વિદ્યા ખોતરતા શુક્ર જેવા, યુવાવસ્થામા કામે કરીને ગધેડા જેવા અને વૃદ્ધાવસ્થામા ઘરડા બળદીઆ જેવા હોય છે દરિદ્રતા, દામત્વ, રોગ, જરા અને મૃત્યુથી આર્યના અને અનાર્યના જીવન ખારા થઈ જાય છે, માતાના ગર્ભમા પ્રવેશે છે અને મહાપ્રયત્ને એના સાકડા દ્વારમાથી નીકળીને જીવન શરૂ કરે છે ત્યારથીજ દુખ પામવા માટે છે

દેવોને પણ દુખ પડે છે દેવો ભૌતિક દુખોથી મુક્ત છે અને આનંદમા તથા વિલાસમા પોતાના દિવસો ગાળે છે એ વાત સાચી, પણ છતાં એ એ મર્વયા સુખી નથી. નીચેના વર્ગના દેવો ઉપરના વર્ગના દેવોનું સુખ અને વિલાસ જુએ ત્યારે એ ઇર્ષ્યાએ બળે છે અને પોતાને એવા પ્રકારનું સુખ અને વિલાસ નથી એ પ્રકારે વિચાર કરે છે પૃથ્વીલોકમા નવો અવતાર લેવાને માટે સ્વર્ગ હવે છોડવું પડશે એવા ચિદ્ધ થતા માતૃગર્ભમા પ્રવેશ કરવાનો એમને ભય લાગે છે અને ભવિષ્યમા શુદ્ધશે એ તેમને માલમ નહિ હોવાથી એમને એવી ચિન્તા થાય છે કે જે સુખ એમણે લોગવ્યા હોય તે પણ કડવા થઈ જાય છે

આમ આખું જીવન દુખમય છે, અને જાડાના એક ઘર માથી નીકળીને બીજામા જવાના જેમ જીવમાથી બીજા જીવમા અનાદિ કાળથી રહે, હરેકને માટે એટલું તો નક્કી છે કે સુખ જોણું છે એ કે સ

બધુ પાણી બાળી નાખીએ, એટલે તે દ્રવ શુદ્ધ થાય છે તેમ મમકિત આવરણ દેનાર કર્મ દ્વં થતા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે

૫ આંતરિક મમ્યક્ત્વ—સમકિતને આવરણ દેનાર કર્મને દબાવવાથી પ્રાપ્ત થયેલુ મમ્યગ્દર્શન બેશક કર્મને દબાવવાથી કંઈક દૂર થવાનો મહત્ત્વ છે, પણ તેનો ક્ષય નથી થયેા, તેથી આ દર્શનને પાછલે પગથીએ પકવાનો સહવ છે

૬ જ્ઞાપિક સમ્યક્ત્વ—મમકિતને આવરણ દેનાર કર્મનો સમૂળો ક્ષય થયે પ્રાપ્ત થતુ સમ્પૂર્ણ મમ્યગ્દર્શન

મમ્યકૃત્યારિત્ર.

આગ્નિમોહનીય કર્મની મત્તામાંથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને પન્મ શુદ્ધ આગ્નિ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાસુધી આમ નથી બનતુ ત્યાસુધી કપાયની, નોકપાયની અને જાતિવેદની સત્તાથી ચારિત્રનો નાશ થાય છે

૧ કપાય ના ૮ ભેદ છે — ૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા ૪ લોભ

એ હરેક ભેદના ૨૨૨ તથા સ્થિતિને અનુસરીને ચાર ચાગ પ્રકાર

૧ અનન્તાનુવર્ષી, આ કપાયથી મિથ્યાત્વે બધાઈ રહે ને આજીવન ટકે તે મમકિતનો ને ચારિત્રનો નાશ કરે છે

૨ અપ્રત્યાગ્માનવરણ, ત્યાગને અટકાવે પ્રત્યેકનો (એટલે અશનો) ત્યાગ અટકાવે નહિ અને સમકિતને પ્રાપ્ત કરવા દે એ એક વર્ષ સુધી ટકે

૩ પ્રત્યાગ્માનવરણ, ત્યાગને કાંઈક અટકાવે સમ્પૂર્ણ આત્મ-સયમ આચરવા દે નહિ, પણ સમકિત અને દેશવિરતિ પામવા દે એની સત્તા ૪ માત્ર ચાલે છે

૪ સજ્વલન, સમ્પૂર્ણ આત્મસયમ (સર્વવિરતિ) આચરવા દે,

પણ સમ્પૂર્ણ (યથાખ્યાત) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પામવા દે, નહિ
એની સત્તા (૧૫) દિવસ ચાલે છે

કપાયના રસ કે અનુભાગના લેહ ઉપમા આપીને સમજાવ્યા
■ ક્રોધના ચાર લેહ-પત્થર, લોચ, ધૂળ અને યાજ્ઞી ઉપર દોરેલી
રેખાઓ સાથે સરખાવ્યા છે પત્થર ઉપર દોરેલી રેખા બહુ
પ્રયાસે ભુસાય અને ત્યારપછીના પદાર્થ ઉપર દોરેલી રેખાઓ
અનુક્રમે ઓછે ઓછે પ્રયાસે ભુસાય તેવીજ રીતે આજીવન
ટકનારા ક્રોધની સત્તા અતિ તીવ્ર હોય છે અને નિવારવામા કઠણ
હોય છે, ત્યારપછીના પ્રકારના ક્રોધની સત્તા અનુક્રમે મૃદુ થતી
જાય છે ને નિવારવામા સરળ થતી જાય છે માનના ચાર પ્રકાર
-પત્થરના સ્તંભ, હાડકા, લાકડા અને નેત્રની લતા સાથે સર
ખાવ્યા છે, અને એની તીવ્રતા પણ અનુક્રમે ગરખાવી છે માયાના
ચાર પ્રકાર વાસના મૂળ, ઘેટાના શીંગડા, ગોમૂત્ર અને લાકડાની
પાતળી ચીપ સાથે સરખાવ્યા છે, એ હરેકની વક્રતા દૂર કરવી
અનુક્રમે સરળ થતી જાય છે લોભના ચાર પ્રકાર જ જુરગ (કીરમજ),
ઘેરા અને આછા ખજનના રંગ અને પીળા રંગ સાથે સરખાવ્યા
■ આ બધા રંગ વચ્ચે ઉપર ચઢે, પણ જ જુરગ ચઢ્યા પછી
ભાગ્યે જ ઉતરે, ઘેરા અને આછા બીજો રંગ વધારે ઓછે શ્રમે
ઉતરે, પીળા રંગને ઉતારતા બહુ શ્રમ ન લાગે

૨ નોનપાવના ૬ પ્રકાર છે ને તે હરેક જીવને શુદ્ધ ચારિત્ર
આચરતા કઈક અન્તરાય કરે છે ૧ હાસ્ય હસવું ને વિલાસ
ઉઠાવવો તે, ૨ રતિ-અસન્તોષ (આનંદ) કોઈ મનુષ્ય કે પદાર્થ
પ્રત્યે મમતા અને તેથી ઉત્પન્ન થતો પક્ષપાત, ૩ અરતિ-અસન્તોષ
(અફસોસ) કોઈ મનુષ્ય કે પદાર્થ પ્રત્યે વિરોધભાવ અને તેથી
ઉત્પન્ન થતો તિરસ્કાર, ૪ ચોરૂ પ મગ અને ૬ જીજ્ઞાસા

૩ જાતિવેદના ત્રણ પ્રકાર વિષે ૧૭૬ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું જ છે
જીવના સમક્રિત ને ચારિત્રના ત્રણ મુખ્ય લેહ ■

૧ અવિરતિ-આત્મસંયમનો કેવળ અભાવ તેની ૫ ઇન્દ્રિયોના
તેમજ મનના વિષયો તરફ તેમજ એકેન્દ્રિયવાળા ૪ પ્રકારના

જીવોની, વનસ્પતિની અને ત્રમ જીવોની કુલ છ પ્રકારની હિમા
વરક્ષ વૃત્તિ વળે છે, અને એ રીતે એના ૧૦ પ્રકાર થાય છે

૨ દેશવિરતિ-આશિક આત્મમયમ મુખ્યત્વે ઠગીને ત્રમ
જીવોની હિસાથી ૬૦ ગ્રહેવાની વૃત્તિ થાય છે કયાયના ચારે
પ્રકારમાંથી બે પ્રકારનો ત્યાગ કરે છે

૩ મર્ચવિરતિ-આત્મમયમ પ્રત્યાખ્યાનાવચ્છ કયાય શાન્ત થઈ
જાય છે ત્યારે જ આ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એના જુદા જુદા પ્રકાર
માટે પૃ ૧૮૫-૮૬ ઉપર લખ્યું છે

જેશ્યા.

જીવના અધ્યવસાયને અનુસરીને-તેમજ તેને જ ધનમા નાખતા
કર્મને અનુસરીને લેશ્યાવાળા જીવના છ પ્રકાર માનવામાં આવ્યા
છે તેમાંનો પહેલા પ્રકારનો જીવ સૌથી પાપી છે ને ત્યારપછીના
એક એક પ્રકારનો જોડો જોડો પાપી છે, છેક છેલ્લા પ્રકારનો
જીવ સૌથી મારો છે જીવના આવા લેક ઇન્દ્રિયથી તો અગોચર
છે, છતાં વર્ણ, રમ, ગંધ ને સ્પર્શથી-એટલે કે આપણને સ્પષ્ટ રીતે
જાણી શકાય એમ એમનો બેઠ પાડ્યો છે આ પ્રકારને છ
જેશ્યા કહે છે

વજુના નામ ઉપરથી આ લેશ્યાના નામ ગણવામાં આવ્યા
છે અને જે તે પ્રકારના જીવને જે તે પ્રકારની લેશ્યાનો ગ
આરોપવાની કલ્પના છે ૧ કૃષ્ણ-ડાળો, ૨ નાલ-ગળીનો, ૩ કાપોલ-
બુરો, ૪ લેમસ-અગ્નિવર્ણી, ૫ પીત-પીળો અને ૬ શુદ્ધ-સફેદ

પ્રત્યેક લેશ્યાના જીવને બે પ્રકારે ઉપમા આપવામાં આવી છે

છ મનુષ્યો જ બુદ્ધિસુષ્ણુ છે, એના ઉપર પુષ્કળ કળ છે
બધાને કળ ખાવાનું મન થાય છે, છતાં ઉપર ચડતા ભય લાગે
છે ત્યારે એ જાણુ કેમ પામી શકે? એના ઉપાય સૌ બતાવે
છે ૧ લેા કહે છે કે આડને જડમૂળથી ખોદી પાડવું ૨ બે કહે
છે કે મોટી ડાળ કાપી નાખવી બોધએ ૩ બે કહે છે કે નાની

હાખળીઓ તોડી પાડવી જોઈએ ૪ થો કહે છે કે કળના શુચ્છા તોડી પાડવા જોઈએ. ૫ થો કહે છે કે માત્ર જાણુ જ તોડી પાડવા જોઈએ ત્યારે છઠ્ઠો કહે છે કે લોચે પડેલા જ જાણુ વીણી લેવા ને ખાવા જોઈએ ૧ લો જીવ કૃષ્ણ, ૨ જો નીલ, ૩ જો કાપોત, ૪ તેજસ, ૫ થો પદ્મ અને ૬ ઠો શુક્લ લેશ્યાવાળો છે

વળી પણ ખીજ ઉપમા ચોર સાથેની આપીને આ વાત સમજાવી છે છ ચોર કોઈ ગામ ઉપર તુટી પડવા ધારે ૧ લો ચોર બધા જીવને, ૨ જો માત્ર મનુષ્યોને, ૩ જો માત્ર પુરુષોને, ૪ થો માત્ર હથિયારવાળાને, ૫ થો માત્ર લડનારાને મારી નાખવાનું કહે છે ૬ ઠો માત્ર ધનમાલ લેવાની વાત કહે છે પણ કોઈને મારવા નહિ જોમ કહે છે

દેવેન્દ્રસૂરિના કર્મશ્રન્ધમા (ટીકા પૃ ૬૩) જુદી જુદી લેશ્યા-વાળાનું આણું વર્ણન છે

“ શત્રુભાવવાળા, કયાહીન, કૂર, મૂર્ખ, બ્રહ્મ, જુદી જીવ વાળા અને ખીજને હુ ખ દેવાની વૃત્તિવાળા મનુષ્યને કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે, કપટાચારી, દલાચારી, ચચળ મનના, આડઅવરવાળા લપટ મનુષ્યને નીલ લેશ્યા હોય છે, વિવેકહીન, કાર્યકરતા જુડાનો વિચાર નહિ કરનારા અને કોપી મનુષ્યને કાપોત લેશ્યા હોય છે, વિવેકી, નવા કર્મખંધનને નહિ કરનારા, દાતા, માનપાત્ર, ધર્મભાવનાવાળા મનુષ્યને તેજસ લેશ્યા હોય છે, કયાભાવવાળા, દાતા, ચારિત્રવાન, અને સમજદાર મનુષ્યને પીત લેશ્યા હોય છે, પવિત્ર, સદાચારી, કપાય વિનાના અને સમદર્શી મનુષ્યને શુક્લ લેશ્યા હોય છે ”

ઉપર કહેલા બધા શુદ્ધો મુખ્ય છે, દરેક લેશ્યાના ખીજ અનેક લેદ જો શુદ્ધોની તીવ્રતા મદતને અનુસરીને થાય છે વળી થોડે કે પુરે અંશે જેમ જેમ આત્મસયમ સધાતો જાય તેમ તેમ જીવનો વિકાસ થતો જાય છે, અને તેને અનુસરતા દરેક લેશ્યામા ફેન્કાર થતા જાય છે વળી ઉપર જણાવેલા શુદ્ધોનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના પણ દરેક લેશ્યા જીવની મનોદશા દેખાડે છે

જેવટા મોટા છે, સુખ રાઈના દાણા જેટલુ ચોડુ છે જો કે સુખ ત્રાજવાની દાડી જેવુ અનિશ્ચય છે અને વીજળી જેવુ ક્ષણિક છે છતાં એ દરેક જીવ જીવનસૂત્રને પૂરા લાવથી વળગી રહે છે ને થોડાક સુખના મોઢે જન્મ, જરા, રોગ અને મૃત્યુની ઘટમાળાને ઉત્પન્ન કરનાર લયને ભૂલી જાય છે

ત્યારે કંઈ જીવને કુવામા રહેલા મનુષ્યની (મધુબિહુના દદા તની) ઉપમા આપી શકાય ? કથા એવી છે કે—એક માણસની પાછળ વનમા એક ભયંકર હાથી પડ્યો, માણસ બીકનો માર્યો વડના ઝાડ પામે ગયો, પણ તેની ઉપર થડી નહિ શકવાથી, પાને એક જીનો કુવો હતો તેમા કુદકો માર્યો કુવાની ભોંતિમા ઘાસ ને છોડ ઉગ્યા હતા, તેમાના એક છોડના થડીઆને પેલા માણસે પડતા પડતા પકડી લીધુ હાથીએ આવીને એને પકડવા સૂઢ લગાવી, સૂઢ એના માથાને ઝડી, પણ હાથીથી માણસને પકડી શકાયો નહિ હવે પેલા માણસની નજર નીચે કુવામા પડી, તો કુવાને તળીએ એક ભયંકર અજગર તેને ગળી જવા તલપી રહ્યો હતો બીજા ચા નાના નાગ કૃષ્ણ માડીને તેની મામે પુકવાડા મારી રહ્યા હતા અહુ પડી ન જવાય એટલા માટે પેલા માણસ છોડના થડીઆ ઉપર કંઈક ઝડી ગયો ત્યારપછી એની નજર ઉપર ગઈ તો ત્યાં એક મહેઠ અને બીજો ઢાળો એમ બે ઉંદર પોતાના તીક્ષ્ણ કાતથી પેલા છોડના થડીઆને કાતરી રહ્યા છે અને હાથી પૂરા ભેરથી વડના ઝાડને હલાવી રહ્યો છે હાથીના પ્રહારને પાંજામે એ ઝાડની એક ડાળમાથી અનેક મધમાખીઓ નીકળી અને કુવામાના પેલા માણસને ચટકા મારવા લાગી આમ ત્યારે જાણુએથી એ દુખે ઘેરાઈ રહ્યો છે, તેવામા એકાએક એ અભાગીયાએ ઝાડમાથી મધ ટપકતુ જોયુ, એ બિન્દુ એના કપાળ ઉપર પડીને ત્યાથી ધીરે ધીરે નીગળીને તેના મોમા ગયુ ઉત્સુકતાએ એણે એ બિન્દુ ચાટી લીધુ, એનો સ્વાદ એણે ચાખ્યો ને એના ગળપણમા સામે આવી ઉભેલા મૈા ભય એ ક્ષણવાર ભૂલી ગયો

ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા કુવામાનો માણસ તે જીવ છે, વન તે સસાર છે, ઝાડ તે જીવન છે, કુવો તે માનવ-અવતાર છે, એની પાછળ પડેલો હાથી તે મરણ છે, અજગર તે નરક છે, ચાગ નાગ તે ચાર પ્રકારના કષાય છે, બે ઉંદર તે શુકલ અને કૃષ્ણ એવા માસના બે પક્ષ છે, મધમાખીઓ તે રોગ છે, પછુ મધનુ બિહુ તે મસારમા ફસાવનારુ સુખ છે

કુવામાના માણસની પેઠે જીવ નાશવન્ત સુખના વિચારમા પોતે ખરી રીતે જે ભયકર સ્થિતિમા છે તે જૂલી જાય છે પણ જ્યારે એને માત્રુ લાન આવે છે ત્યારે એ બધા હુ ખમાથી કુળ થવા થાહે છે બધી વેદનાઓમાથી નીકળવાનુ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનુ ઈચ્છે છે

જગતમાના ઘાડા જ જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિવાળા હોય છે, કારણકે સમ્પૂર્ણ ઔદાસીન્યમાથી બહાર નીકળી શકાય એવો વિકાસ બહુ થોડાને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાથી જે થોડા મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધી જઈ શકે છે

અતિસૂક્ષ્મ નિગોઠના જીવોથી વિશ્વ પગ્નિપૂર્ણ છે તેમનામા એક પ્રકારનુ ઉદામીન (અનાલોગ) મિથ્યાત્વ છે, તેથી તેમની વૃત્તિ શુભ પ્રતિની જે નથી, અશુભ પ્રતિની જે નથી તેમની ઉદામીન સ્થિતિ માથી કોઈ ગીતે બહાર નીકળે, ત્યારે તેમનુ મિથ્યાત્વ કોઈ અમુક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે આથી કરીને તેમના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અનુકૂળતા થાય છે એ વિકાસ એમને અન્તે મોક્ષ અપાવી શકે ખરો, પણ અપાવે જ છે એમ કંઈ સદા બનતુ નથી કારણકે જ સર્વ જીવોમા અમલ્ય (મોક્ષને માટે અયોગ્ય) જીવોનો એક વર્ગ છે, આ વર્ગના જીવ મિથ્યાત્વમાથી કહી છુટી શકતા નથી અને મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે કશોય પ્રયત્ન કરતા નથી જે જીવોનુ મમ્યત્વ (મોક્ષ માટેની યોગ્યતા) પ્રારબ્ધથી જ નિર્માયુ છે તે જૈનધર્મનુ સત્ય સમજી શકે છે, તે નવાનવા ભવથી કટાણી જાય છે, સયમ અને તપસ્યા આચરે છે અને છેવટે મોક્ષ પામે છે

કર્મનાં મૂળ કારણ.

સ સારમાથી બહાર નીકળવું હોય તો નવા કર્મબંધનના મૂળ કારણ તપ્તી લેવા ભોધ્યે અને એ મૂળ કારણોનો નાશ કરવો ભોધ્યે

કર્મ બંધનના મૂળ કારણ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) મિથ્યાત્વ (૨) અવિરતિ, (૩) વપાય અને (૪) યોગ

આ દરેક કારણના વળી અનેક પ્રકાર છે, અને દરેક અમુક અમુક પ્રકારના કર્મબંધન બંધા કરે છે હવે એ કર્મબંધનના કારણ જ્યાં સુધી ઉપગ્રીહિત હોય, ત્યાં સુધી તે તે પ્રકારના કર્મ બંધન સ્વાભાવિક રીતે જ રહે છે, અને એ કારણ જ્યાં દૂર થયા કે એ બંધન પણ દૂર થાય છે એ બંધનના કારણ વ્યતિક્રમે નહિ, પણ અનુક્રમે જ દૂર થાય છે આ રીતે વિચારતાં મિથ્યાત્વથી માંડીને તે મોક્ષ સુધીના માર્ગના ૧૪ પગથીઆ (ઇશ્વાર્યાન) છે એનો વિવેક એવો છે કે નીચેના પગથીઆ કરતા તેની પાસેનું હિંચુ પગથીઉં એટલા માટે હિંચુ છે કે હિંચેનામા કર્મબંધનનું એક કારણ મર્વ અંગે ૭ ક ૮૭ અંગે ૭૧૩ થાય છે ને તેને જ અનુકૂળ કર્મબંધન પણ ૭૧૩ થાય છે કપાય સુધીના બધા બધા કારણ દૂર થાય છે, એટલે જીવ માત્ર મુખસંવેદન (સાતાવેદની) કર્મ જ બાધે છે અને તેને યોગની જ માથે મળે છે તેથી યોગ જાય એટલે પછી કાંઈ પ્રકારના કર્મબંધન રહે નહિ અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય

૧ પાણીએક પાણ્યમુ કાનણ પ્રમાદ આપે છે, પણ કેટલાક એને અવિરતિનો ભેદ જ માને છે

તીર્થંકર નામકર્મ, આહારક સરીગ અને આહારક અગોપાગ-નામકર્મ એ ત્રણ કર્મને ઉપરના કાર્મ કારણ ઉત્પન્ન કરી શકના નથી એ કર્મબંધન માત્ર ભાગ્યશાળી જીવોને જ હોય છે તીર્થંકર નામકર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા બંધાય છે અને આહારકદ્વિવિગતિથી ભ્રમમાં ને

મોક્ષનો માર્ગ

જ્ઞાનનો અને ચારિત્રનો નાશ કરનાર કર્મનો એટલે મોક્ષનીય કર્મનો ક્ષય થયે જીવનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય છે હવે એકાદ પ્રકારના જોવા મોક્ષનીય કર્મથી નવું કર્મ બંધન થાય છે અને તેની અમુક કાળ સુધીની સ્થિતિ હોય છે, તેથી માત્ર શુદ્ધ મનોવૃત્તિથી જ નવા મોક્ષનીય કર્મનું બંધન થતું અટકતું નથી, એ અટકાવવાને માટે તો જીવે ત્રણ રીતોનું (કરણ) પ્રહણ કરવું પડે છે એ બધાથી સુદર્ભ માત્રમા પરિણામે કર્મનો ક્ષય થવા માટે છે સજ્ઞાવાળા, પર્યાપ્ત વિકાસવાળા, મનો વાગૂ અને કાયયોગવાળા, સમ્યજ્ઞાનવાળા અને એક સારી લેશ્યાવાળા પંચેન્દ્રિય જીવથી જ આ પ્રમાણે કર્મક્ષય કરવાનું બની શકે છે

૧ જ્ઞાન યથાવૃત્તિકરણ ને પરિણામે કર્મના રસનો ને સ્થિતિનો ધાત થાય છે એને વારવાર સાધવામા આવે છતાં જે એની પાછળ બીજા જે કરણની સાધના હોય તોજ સાધ્યે પહોંચી શકાય છે

૨ જ્ઞાન અપૂર્વકરણ ને પરિણામે તેવી જ રીતે જીવની શુદ્ધિ સ્વધાય છે એની સાધનાથી સમક્રિતનો અને ચારિત્રનો નાશ કરનારી હૃદયની અસ્થિ જે આપણા અન્તરમા છે તે છુટી જાય છે અને તેથી આધ્યાત્મિક માર્ગના દ્વાર ખુલા થાય છે

૩ જ્ઞાન અનિવૃત્તિકરણ ને પરિણામે વળી કર્મનો રસ ને સ્થિતિ ઓછા થાય છે, છતાં જે મિથ્યાત્વ મબંધના વર્મતત્વનો થોડોક ભાગ ત્રણ અંશમા વહેંચાઈ જાય છે એક મિથ્યાત્વનો અશુદ્ધ અંશ, એક મમ્યમિથ્યાત્વનો અર્ધશુદ્ધ અંશ અને એક જ્યોત્સ્નમિત્ર ભાવ નો (મમકિનનો) શુદ્ધ-અશ ત્યારપછી થોડે વખતે આમાનો એક અંશ ફેળે છે અને તે વડે જીવનું આગળનું પ્રારબ્ધ નિર્માય છે, તેથી ગમે તો મિથ્યાત્વ પાછું આવે છે અને તેથી આજીવન કરણ નિરંયક જાય છે કે ગમે તો મિથ્યાભાવનું અથવા મમ્યકત્વનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે આ જીવ મમક્રિત પામી ગયો કહેવાય છે

તેવી જ ગીતે જો ત્રણ કરણથી આજન્મ કપાયના કમ પણ દૂર થાય છે, જેણે ક્ષયોપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે જો મા એટલે અપ્રમત્ત મયત ગુણસ્થાન સુધી જઈ પહોંચે છે, ત્યાં એ પ્રમાદ બંધનથી મુક્ત થઈને વિગતિ માધી શકે છે એને નો આગળ જુલો હોય તો બેમાથી એક શ્રેણિએ એણે ચડવું નોંધ્યો, એટલા માટે કે ત્યારપછી કર્મ કરે નહિ એ બે શ્રેણિ તે આ છે - ઉપશમશ્રેણિ અને જપકશ્રેણિ

ઉપશમ એટલે શાન્તિ પામવી તે જે કર્મનો ઉપશમ આવે છે, તેનામા એવી શક્તિ આવે કે કર્મ પોતાના કળ આપી શકતા નથી, એના મત્તા કર્મ દૂરાય છે, તેથી એના કળ પ્રકટ ન થાય, પણ એ જડમૂળથી નાશ પામતા નથી, તેથી તે ગુપ્તભાવે રહે છે ને પ્રમગ આવ્યે પાછા પ્રકટ થાય છે ને અમુક ક્રમે વ્યવસ્થિત રીતે કર્મ દાખવાનો પ્રયત્ન થાય તો ઉપશમ શ્રેણિથી મોહનીય કર્મને મરખૂર્ણ રીતે દાખી શકાય આ શ્રેણિએ ચડનાર જીવ ૪ થી ૭ મા ગુણસ્થાનક સુધી ચડેલ હોય ને ત્યારપછી એકે એકે ૧૧ મા સુધી ચડી શકે, અને ઉપશાન્ત મોહ થાય આ સ્થિતિમા જીવ માત્ર થોડો જ કાળ ટકે છે, વખતે ૧ જ સમય સુધી આ કાળ પૂરો થાય કે તરત એ ગુણસ્થાનેથી એવું પતન થાય છે એ પતન બે કારણે થાય છે ગમે તો એ વ્યક્તિત્વ મરણ થવાથી એના એ ભવનો અન્ત આવે છે, અથવા તો આ ઉપશાન્ત સ્થિતિને નોંધતો મમય પૂરો થઈ જાય છે ને પહેલો પ્રસંગ બને તો એ વ્યક્તિ આ ગુણધ્યાનમા મરણ પામે અને એ જીવ અનુત્તર-સુર રૂપે જન્મ પામે, પણ ૧૧ મે ગુણસ્થાનેથી ચોથામા પડે નો બીજો પ્રસંગ બને એટલે કે નોંધતો મમય પૂરો થઈ જાય તો એ સાતમા ગુણસ્થાને ઉતરી પડે અથવા અમુક સ્થિતિમા એથીયે નીચે ઉતરી પડે

ઉપશમ શ્રેણિ એકદરે એક અતર્મુદ્ધર્ત ટકે છે, એક ભવમા એ શ્રેષ્ઠ શ્રેણિએ બે વાગ ચઢી શકાય નો એવું થાય તો એ જન્મમા નિર્વાણ પામી શકાય નહિ નો આ શ્રેણિએ એકજ વાર

ચડવાનુ થાય તો એ પતન પછી એ વ્યક્તિ ક્ષપકશ્રેણિ પામી શકે ને નિર્વાણ પામી શકે

ક્ષપકશ્રેણિ કર્મના ક્ષયને માટેની શ્રેણિ છે આઠ વર્ષની ઉપરની ઉમરનો, શ્રેષ્ઠ મહનનવાળો, ૪ થા થી ૭ મા ગુણસ્થાનમાં હોય તેવો મનુષ્ય આ શ્રેણિએ ચડી શકે ॥ વિવિધ પ્રકારના મત્તા કર્મનો એ મમૂળતાએ નાશ કરી શકે ॥ અન્તે એ સર્વોચ્ચ કેવલી મર્મન-થાય છે, ત્યારપછી એ થોડો કાળ પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે ને ત્યારપછી નિર્વાણ પામે છે

૧૪. ગુણસ્થાન

કર્મની સંપૂર્ણ બધનવાળી મિતિથી માણીને તે તેનાથી સંપૂર્ણ મુક્તિ મુધીની ૧૪ શ્રેણિ છે, તેને ગુણસ્થાન કહે છે એ શ્રેણિઓને ન્યાયપ્રજ્ઞાલીએ ગોઠવેલી છે, એટલે કે દરેક શ્રેણિમાં જુદા કેટલો કાળ રહેવાનુ છે તે દૃષ્ટિએ નહિ, પણ નીચેની પાપદશાથી ઉપરની પવિત્ર દશામાં જવાનુ છે તે દૃષ્ટિએ ગોઠવેલી છે કારણકે અમુક શ્રેણિએ ચલ્યા પછી જુદા પાણુ ત્યાથી ઉતરવુ પણ પડે અને ત્યાંમુધી કહેલો વિકાસ સર્વ કે કઈક અચે પાછો ફરી કરવો પડે એ નીચેની વાત ધ્યાનમાં લેશુ તો ઉપરની વાત સમજાશે, કેવલાક ગુણસ્થાનમાં જીવની સ્થિતિ થોડીક પળો મુધી જ રહે છે, અને તેથી એવુ પણ બની શકે છે કે નવારમાં જીવ અમુક ગુણસ્થાને ચડે છે, બપોરે ત્યાથી પાછો પડે છે ને વળી સાજે પાછો તે ને તે ગુણસ્થાને વળી ચડે છે આમ પાણુ પડવાનુ થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં ન લઈએ, તોપણ ચૌદેય ગુણસ્થાન ધરાબર અનુક્રમે ચડી શકાવા અશક્ય છે કારણકે ૧લા ઉપરથી બીજા ઉપર સીધુ જવાનુ ખાસ કારણ નથી તેમજ ૧૨ માથી ૧૪ મા મુધીની પહેલા ૧૧ માથી ઉપર જવાનુ નથી, ત્યાથી તો પાછા પડવુ જ પડે છે અનુક્રમે એકે એક ગુણસ્થાન ઉપર ચડવાની વિવિધ શક્યતા વિશે ગયા પ્રકરણમાં જણાવ્યુ છે

‘ દરેક ગુણસ્થાન અનુક્રમે નીચે આપુ છુ ને માથે માથે તેની વિશેષતા પણ આપુ છુ

૧ મિધ્યાદષ્ટિગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાન ઉપર મિધ્યાદષ્ટિવાળા જીવ હોય છે મોક્ષ પામવાની અશક્તિવાળા ઘણા જીવ આ ગુણસ્થાનની ઉપર ચડતા નથી, ૧ થી ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા તેમજ પર્યાપ્તિના વિકાસ વાળા, પણ મજા વિનાના તિર્યચ જીવો પણ જ્યાસુધી એ વર્ગમાં એમનો ભવ હોય છે ત્યાસુધી આ ગુણસ્થાનની ઉપર ચડતા નથી બીજા જીવ અર્હોથી ઉપર ચડે છે અને તેમના કેટલાક તો ખારોખાર જથ્થે ગુણસ્થાને ચડી જાય છે, પણ વળી ત્યાંથી પાછા પડી જાય છે અને અર્હો જોડામાં જોડા એક મુદ્દર્તનો કંઈક અશ અને વધારેમાં વધારે અર્ધ પુરુષપરાવર્તથી કંઈક જોડા ગહે છે અર્હોથી પરભાર્યા બીજે ત્રીજે ગુણસ્થાને ચડાતુ નથી

૨ સાસ્વાદનમમ્વદષ્ટિગુણસ્થાન આ સ્થાન ઉપર 'નમ્યજ્ઞર્શનને' નવાઈ આવેલો હોય છે (પૃ ૧૮૪) અહીં જોડામાં આછો ૧ મમય અને વધારેમાં વધારે ૬ આવલિકા જેટલો વખત રહે છે અને જે જીવોએ ઔપશમિકસમ્યકત્વ (પૃ ૧૮૫) એક મુદ્દર્તના અશ સુધી પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આ ગુણસ્થાને આવે છે, અને આજીવન કપાયના ઉદયવાણુ આ ગુણસ્થાન હોવાથી અર્હોથી નીચે પડે છે એ પ્રમાણે જે સ્થાન ઉપર (જોડા ઉપર) મિધ્યાત્વ નાશ પામે છે અને જે સ્થાન ઉપર (પેલા ઉપર) મિધ્યાત્વનું સંપૂર્ણ બળ હોય છે એ જો વચ્ચેની આ સ્થિતિ છે, તે દુઃખ કાળની હોય છે, એ સ્થિતિકાળ પૂરો થતા જીવ પાછો ૧ લા ગુણસ્થાન ઉપર આવી પડે છે ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા મજી જીવો જે સર્વ પ્રકારની પર્યાપ્તિ સખધી વિકાસ પામેલા હોય છે તે આ ગુણસ્થાને આવી શકે છે

૩ સમ્વગ્મિધ્યાદષ્ટિગુણસ્થાન મિશ્રભાવનુ ગુણસ્થાન બધા પ્રકારના વિકસિત સજી જીવ આ ગુણસ્થાન ઉપર આવી શકે છે, અને એના ઉપર એક મુદ્દર્તના અશ જેટલા (અતમુદ્દર્ત) કાળ સુધી રહે છે એ કાળ પૂરો થતા સમ્યક્ કે મિધ્યા જ્ઞાનને અનુસરતી જીવની દશા થાય છે જે જીવો જથ્થે ગુણસ્થાનેથી પડે છે, તેમાંથી કોઈ જીવ આ ગુણસ્થાને પણ આવે છે

૪ અવિરતસમ્વગ્મિધ્યાદષ્ટિગુણસ્થાન પ્રત્યેક પ્રકારના સજી પચ્ચેન્દ્રિય

જે જીવ આ ગુણસ્થાને આવે છે તેમને મમકિત (પૃ ૧૮૪ ઉપર આપેલા ૪, ૫, ૬ માના એક પ્રકારનું) પ્રાપ્ત થાય છે બેમાથી એક શ્રેણિએ (પૃ ૧૯૭) કર્મને દબાવુ અથવા ક્ષય પદ્ધતિસર અહીંથી ચલા માટે છે આ ગુણસ્થાન ઉપર સ્થિતિ દુકામા દુક્રી એક સુદૂર્તના અશથી લાખામા લાખી ૩૩ સાગરોપમ સુધીની અને એથી ચે લાખા કાળ સુધીની (દેવો ને મનુષ્યો એકથી વધારે વાર આ ગુણસ્થાને આવી શકે છે, માટે તેમને માફ) હોય છે

૫ દેશવિરતમમ્યર્ગગુણસ્થાન અહીં મમકિત અને આશિક વિરતિ (પૃ ૧૮૭) પ્રાપ્ત થાય છે અહીં દેવો તથા નરક વામીઓ આવી રાકતા નથી, પણ પર્યાપ્ત વિકામવાળા મણી તિર્થઓ અને મનુષ્યો આવી શકે છે અને તેમની અહીં સ્થિતિ લાખામા લાખી એક પૂર્વકોટિથી કંઈક ઓછી અને દુકામા દુક્રી એક સુદૂર્તના અશ સુધીની હોય છે

૬ પ્રમત્તમયત્તગુણસ્થાન આ અને પછીના ગુણસ્થાનોએ માત્ર મનુષ્યો જ ચડી શકે છે અહીં સમ્પૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ નિદ્રા વગેરેના તથા મુલ્લવન કષાયના ઉદયવદે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમાદથી એનો નાશ વાય છે આ ગુણસ્થાનથી મન પર્યાયસ્થાન ઉદય પામી શકે છે આ ગુણસ્થાન ઉપરની સ્થિતિ દુકામા દુક્રી ૧ સમયની ને લાખામા લાખી એક અતર્મુદૂર્ત સુધીના કાળની છે જે કોઈ એક સમય પછી મરણ પામે તે અવિરત થાય, એક સુદૂર્ત પૂરો થતામા મરણ પામે તે પણ અવિરત થાય જો એ સુદૂર્તમા કશો ચ અકસ્માત ના થાય તો જીવ ૭ મે ગુણસ્થાને જાય ત્યાં સુદૂર્તના અશજ જેટલો કાળ રહીને પાછો આ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન ઉપર આવે, અને ત્યારપછી ફરી ક્રમ શરૂ થાય આ ૬ ઠા અને ૭ મા ગુણસ્થાન વચ્ચેની અવરજવર લાખામા લાખી એક પૂર્વ કોટિથી કંઈક ઓછા કાળ સુધી ટકે જે સાધુઓ કોઈ શ્રેણિએ

* સુદૂર્તના અશની વાત ન્યા કહી હોય ત્યાં જ્યાં નાનું મોટું પણ અતર્મુદૂર્ત સમજવું

ચલ્યા નથી તેમના મગ્ગબંધમાં આમ બને છે, જે ચલ્યા છે અથવા પાર નીકળી ગયા છે તેમને આવી અવરજવર નથી, આજ ગુણસ્થાનવાળા આહારક શરીર કરી શકે છે એ એની વિરોધતા છે

૭ અપ્રમત્તમયતગુણમ્યાન આ ગુણસ્થાન ઉપર પ્રમાદ વિનાની મગ્ગપૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે એની સ્થિતિ ૧ મમયથી ૧ અતર્મુદ્ધર્ત સુધીની હોય છે નીચેના ગુણમ્યાનો ઉપરના જીવોની પેઠે અહિંના જીવોને ગમે તે નહિ, પણ ત્રણ શુભમાની એક લેશ્યા હોય છે

૮ અપ્રવરણગુણસ્થાન હવે પછીના ગુણસ્થાનોની પેઠે અહીં પણ, જે જીવ એકાદ શ્રેણિ ઉપર ચડવાનો હોય છે, તે જ આવી શકે છે અહીં માત્ર શુકલ લેશ્યા જ રહે છે અહીં અપૂર્વકણ્ણ નામના કરણનો પ્રયોગ થાય છે, ધ્યાનનિમગ્ન યોગીને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો અપૂર્વ આનન્દ આપે છે ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ આ ગુણસ્થાન ઉપર દુઃકામા દુઃકી ૧ મમય અને લાભામા લાભી ૧ અતર્મુદ્ધર્ત સુધીના કાળની છે ક્ષપકશ્રેણિના જીવની અતર્મુદ્ધર્તના કાળની જ છે

૯ અનિવૃત્તિગદરસપરાયગુણસ્થાન ઉપશમ અથવા ક્ષપક શ્રેણિ ઉપરનો જીવ અહીં અનિવૃત્તિકરણ નામના કરણને સમ્પૂર્ણ કરે છે અહીં ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ દુઃકામા દુઃકી ૧ સમય અને લાભામા લાભી ૧ અતર્મુદ્ધર્ત કાળની હોય છે, ક્ષપક શ્રેણિવાળાની અતર્મુદ્ધર્ત કાળની જ હોય છે આ ગુણસ્થાનની વિશેષતા એ છે જે અહીં ૬ નોકધાય અને ૩ સંજવલન કધાયનો નાશ થાય છે, ૧ સંજવલન લોભ રહે છે

૧૦ સદ્ગત્સપરાયગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાન ઉપર લોભનું સંજવલન સ્વરૂપ માત્ર અત્યાશયે રહેલું હોય છે તેનો પણ નાશ થાય છે ઉપશમક જીવની સ્થિતિ અહીં ૧ મમયથી ૧ અતર્મુદ્ધર્ત સુધીની, અને ક્ષપકની એક અતર્મુદ્ધર્તકાળની હોય છે

૧૧ ઉપશાન્તકપાયવીરરાગદ્વષ્ટગુણસ્થાન ઉપશમ શ્રેણિ ઉપરના

જીવને માટે આ ઉચ્ચામા ઉચ્ચ ગુણસ્થાન ॥ અહીં બધા કષાય શમી ગયેલા હોય છે અહીંની સ્થિતિ દુઃકામા દુઃકી ૧ સમયની અને લાખામા લાખી ૧ અતમુર્દ્ધતાની છે ત્યારપછી ઉપશમ શ્રેણિનો જીવ પાછો પડે છે ને નીચેના કોઈ પણ ગુણસ્થાને જાય છે

૧૨ સ્ત્રીણરુપાયવીતરાગદ્વેષગુણસ્થાન ક્ષપક ષેષિએ ચડીને જીવેએ સર્વ પ્રકારના કષાયનો ક્ષય કર્યો છે તે જ આ અને તેની ઉપગ્ના ગુણસ્થાને ચડી શકે છે દશમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયમા છેવટે બાકી રહેલો લોભ ક્ષય પામે છે, ત્યારે ક્ષપક (૧૧ મા ગુણસ્થાનને કુદી જઈને) આ ગુણસ્થાનમા આવે છે અને એક અતમુર્દ્ધતાકાળ રહે છે અહીં પણ એને કેટલાક કર્મના બંધન હોય ॥ તેથી આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિના છેલ્લા સમયમા તેના જ્ઞાનને, દર્શનને અને બળને આવરણ હેનારા કર્મનો ક્ષય થાય છે

૧૩ સયોગીકેવલીગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાને ચડનાર પવિત્ર જીવ કેવલી-સર્વજ્ઞ-બને છે જો એણે પૂર્વભવમા તીર્થંકર નામ કર્મ બાંધ્યું હોય તો એના ક્ષણ એને અહીં મળે છે, ત્યારે જો તીર્થંકર જૈન ધર્મના ઉદ્ધારક થાય છે સયોગી કેવલી સર્વ જાણે છે, સર્વ જુએ છે, સર્વ કરી શકે છે, છતાં એ એને અમુક પૌંડ્રભક્ષિક યોગ હોય છે અને પૂર્વભવમા કરેલા કર્મ એને ક્ષણ આપ્યે જાય છે, પણ આમુખકર્મનો ક્ષય થતા જ જો સૌ કર્મનો ક્ષય થાય છે તેને અનુસરીને સયોગી સ્થિતિ દુઃકામા દુઃકી ૧ અતમુર્દ્ધતાની ને લાખામા લાખી ૧ પૂર્વકોટિથી કંઈક જોછા કાળની હોય છે નિર્માણ થયેલો કાળ પૂરો થતા જ તે યોગી ઉડી સમાધિમા ઉતરી પડે છે અને સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ પ્રકારના મનો-વાન્ અને કાય-યોગને ચાન્ત કરી દે ॥

૧૪ ત્રયોગીકેવલીગુણસ્થાન માત્ર એક અતમુર્દ્ધતાકાળની સ્થિતિ વાળા આ ગુણસ્થાનમા કેવલીને કશો યોગ પણ હોતો નથી, કશી લેશમા ચ હોતી નથી

વળી જો ચૈતેશી સ્થિતિમા આવે છે ને ૫ હ્રસ્વ અક્ષરો શનુ (ચ દ, ઝ જ, ષ) ઉચ્ચારણ કરે તેટલા કાળ મુધી એ સ્થિતિ

ટકે ૬ તે મમાધિમા ઉતરે છે તે છેવટે રહ્યા સદ્યા કર્મનો પણ કાય કરે છે ત્યારે એ સર્વ પૌણ્ડલિક સળધથી મુક્ત થાય છે—નિર્વાણ પામે છે

ધર્માચાર.

પુણ્ય અને પાપ.

અગાઉના અધ્યાયોમા જણાવ્યું તેમ કર્મનો મિદ્ધાન્ત એ જૈન ધર્મની ભાવનાઓનો મૂળ પાયો છે, તેવી જ ગીતે એ ધર્મના ધર્માચારમા પણ એલું એટલું જ મહત્ત્વ છે કર્મતત્ત્વનો નાશ કરવાના તેમજ અનુકૂળ સંલોગથી અશુભ તત્ત્વ સાથેના સંબંધને શમાવી શકાય કે પ્રકટ કરી શકાય તેનો વિધિ વારંવાર આપ વામા આવે છે

નદીદ્વારા જળ જેમ સમુદ્રમા પ્રવેશે છે તેમ મનો-વાગ્-અને કાય-યોગદ્વારા કર્મ જીવમા પ્રવેશે છે શુભયોગ એ પુણ્યનો આશ્રય છે, અશુભયોગ એ પાપનો આશ્રય છે

આશ્રયના ૪૨ પ્રકાર છે, એમાના વધારે મહત્ત્વના ૧૭ આ પ્રમાણે છે ૫ ઇદ્રિયો, ૪ કષાય, ૩ યોગ ને ૫ અવત. એ ઉપરાંત ખીજા ૨૫ પ્રકાર (ક્રિયારૂપ) છે ૨૩

એમાના કેટલાક કાર્યોથી જીવ જુદા જુદા કર્મજન્યમા આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

જ્ઞાન અને દર્શન પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનીઓ અને જ્ઞાનોપકરણ પ્રત્યે વિરોધભાવ, તેમની અવગણના, અવરોધ અને નાશ, શુદ્ધી અને તેમની આશાઓની અવગણના, અન્યોની આશાતના અને કોઈના ચમુઓતુ ફેંડી નાખવું—આવા આવા કાર્યોથી જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મ જ બધાય છે

ભાવશીલ્ય, દેવપૂજા, શુદ્ધપૂજા, નમ્રતા, દયા, મતરક્ષા, શુદ્ધાચાર, કષાયમર્દન, દાન, જ્ઞાનશ્રદ્ધા—આથી શાતાવેદનીકર્મ જ બધાય છે, એથી વિરૂદ્ધ વર્તનથી આશતાવેદની કર્મ જ બધાય છે

અસત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવો અને સત્ય ધર્મનો અવરોધ

કર્ણો, વિતરાગનો, શ્રુતનો, પ્રતિમાનો, સઘનો અને ધર્મનો અવર્ણ-
વાદ બોલવો, ધર્મદ્રવ્યનું અપહરણ કરવું—આથી દર્શનમોહનીય કર્મ
બધાય છે કષાયના ઉદયથી કષાય ચારિત્ર મોહનીય અને નોકષાયના
ઉદયથી નોકષાય ચારિત્રમોહનીય કર્મ બધાય છે

પરિમિત કામવિલાસ, સરળ સ્વભાવ અને આચાર—આથી
પુરૂષવેદરૂપ, ધૃત્યા, નીચ મનોવૃત્તિ, મૃદાવાદ, અતિકુટિલતા—આથી
સ્ત્રીવેદરૂપ, અત્યંત વિષયવાસના, પુરૂષ અને સ્ત્રી સાથે કામ
સેવવાની પ્રયત્ન અભિલાષા—આથી નપુ સકવેદરૂપ ચારિત્ર મોહનીય
કર્મ બધાય

જીવોની હિંસા અને વધ, અત્યંત પરિશ્રદ્ધ અને આજીવન
(અનંતાનુબંધી) કષાય—આથી જીવ નરકમાં જન્મે છે અને તેને
અનુસરતું આયુષ બાધે છે પ્રવચના, ગૂઢ હૃદયતા, મિથ્યાત્વનું
અનુસરણ, અવિરતિ, અને પાપનું પ્રાયશ્ચિત ન કરવું—આથી જીવને
તિર્થંચ યોનિમાં જન્મ મળે છે, (તિર્થંચ ગતિનું આયુ બાધે છે)
મૃદુતા, અદ્ધારભ, અદ્ધપરિશ્રદ્ધ, બીજા જીવ પ્રત્યે અદ્ધપહિંસા—આથી
જીવને મનુષ્યયોનિમાં જન્મ મળે છે, (મનુષ્ય ગતિનું આયુ બાધે
છે) સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, દેશસયમ, અદ્ધપકષાય, દલ, અકા
મનિર્જશ, ભૂખતરસથી વિનાહેતુએ મગ્નુ, ગીલપાલન, હં ખસહન,
પર્વત ઉપરથી પડવું, અગ્નિ કે જળથી મરવું—આથી જીવને અમુક
આયુષ સુધી દેવલોકમાં જન્મ મળે છે (દેવ ગતિનું આયુ બાધે છે)

શુચિ, મૃદુતા, અલોભ અને પવિત્રતા એ શુભનામકર્મના
આશ્રવ છે, એથી વિરૂદ્ધતા તે અશુભનામકર્મના આશ્રવ છે

પગના ગુળોની ગણના, ગુરૂ અને આચાર્ય પ્રત્યે માન અને
નમ્રતા, પદ્મપાઠનની વૃત્તિ એ ઉચ્ચગોત્રકર્મના બધહેતુઓ છે,
એથી વિરૂદ્ધતા તે નીચગોત્રકર્મના છે

“વિતરાગની પૂજામાં, અન્નમાં, જળમાં, વાસમાં, વસ્ત્રમાં અત
સાય કરવાથી, મત્રની સહાયતાએ બીજાને બેશુદ્ધ કરી દેવાથી
અન્તરાયકર્મનું બધન થાય છે

જેનો કર્મના બે ભાગ પાટે છે, શુભ કર્મને પુણ્ય કહે છે, અશુભને પાપ કહે છે એક દરે શુભ કર્મના ૪૭ પ્રકાર છે અને અશુભના ૮૭ પ્રકાર છે ૨૪

પાપી અને પુણ્યશાળી જીવાના ભેદ જતાવવાને માટે જૈનોએ બંને પ્રકારનું વર્ગીકરણ કર્યું છે તે રીતે પુણ્યબધના ૬ અને પાપબધના ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે

અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, શય્યા અને આશ્રયનું સુપાત્રને દાન, મન, વાચા અને કાયામા સત્કર્મ, અને નમનવૃત્તિ એ પુણ્યના ૬ પ્રકાર કહ્યા છે

હિંસા, અમત્ય, ચાર્ય, શીલહીનતા, અન્યન્ત પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દેવ, કલહપ્રિયતા, કલહપ્રાન, ગ્રાહી, રતિ અરતિ, નિંદા, માયામૃધાવાદ અને મિથ્યાત્વ એ પાપના ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે

ધર્મવિધિ.

ગૃહસ્થધર્મ.

જેનામા શુદ્ધ ધર્મબુદ્ધિ, દેવબુદ્ધિ અને ગુરુબુદ્ધિ હોય છે અને ધર્મશક્તિ, બીજા લૌકિક અને પરલૌકિક જ્ઞાન અને ધર્મની વામના (આકાંક્ષા), જૈનધર્મના જ્ઞાન વિષે અનિશ્ચિત મનોભાવ, ધર્મભ્રાંશ અને નાસ્તિકતા એટલા પાપ અશુભ વાના જેનામા હોતા નથી, એવા ગૃહસ્થે નીચેના ૫ અણુવ્રત પાળવા ઘટે

૧ અહિંસા કોઈ જીવની હિંમા કે હત્યા જાણી જોઈને કરવી નહિ આ આજ્ઞા તે કઈ મનુષ્યની હિંમા કે હત્યા વિરૂદ્ધ જ નહિ, પણ તિર્યચની વિરૂદ્ધ પણ છે, અને કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ આહારને માટે કે યજ્ઞને માટે પણ થાય નહિ વળી વન સ્પતિકાય જેવા સ્થાવર જીવની પણ બનતા સુધી હિંમા કરવી નહિ આ આજ્ઞા પાળવા માટે ખાવાપીવાના પદાર્થોની જાળ્યા ઉપર પણ અકુશ મૂકાયો છે અને અમુક વ્યાપાર કરવા નિષિદ્ધ મનાયા છે (નીચે જોશો બીજી ગુણવ્રત)

૨ સત્ય માત્રુ બોલવું, અર્થાત્ બોલું ન બોલવું

૩ મસ્તેય ચોરણ નહિ, અર્થાત્ જે નથી દેવાયું (અદત્ત) તે ન લેવું

૪ મજ્જવય પાળવું

૫ પરિવ્રજ્યામ ધન ઉપાર્જન કર્યે 'જવાની આકાંક્ષા ન રાખવી, પોતાની ઇચ્છાએ અમુક મીમા બાધી ત્યામુધી ઉપાર્જન કરેલા ધનમા સન્તોષ માનવો, એ મીમાને ઓળંગી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા ન રાખવી

ઉપર જણાવેલા અભ્યુત્પત્તને પાળવામા નીચેના ૩ ગુણવત્ત પુષ્ટિ આપે છે

૧ વિગત કરેક દિશામા અમુક જ પ્રદેશ મુધી (જેમકે ઉત્તરમા હિમાલય મુધી) જવાનું ગૃહસ્થે મત લેવું જોઇએ

૨ ઉપમોગપરિમોગવત્ ઉપભોગને માટેની વસ્તુઓની અમુક સખ્યા નક્કી કરવી, તેથી વધારે વસ્તુઓ વાપરવી નહિ જેમા જીવહિસા થતી હોય તેવા આહારનો ઉપભોગ નહિ કરવો, અને તેવા વ્યાપાર નહિ કરવા એ આજ્ઞાનો આ મતમા સમાવેશ થઈ જાય છે

૩ અનર્ચકત્યાગવત્ કોઇનું અમુલ તાકવું કે બીજાને હિસામા ઉતારવા, હિસા થઈ શકે એવા આયુધનો કે દ્રવ્યનો સખંધ રાખવો કે એનો વેપાર કરવો, પ્રમાદ રાખવો-એવા એવા સર્વે પાપકાર્યોથી દૂર રહેવું

ત્યારપછી બીજા ૪ શિષ્ટાવત આવે છે

૧ સામાયિક વત ગૃહસ્થે પ્રતિદિન એક કે વધારે મુદ્દર્ત મુધી રાગદ્વેષરહિત શાન્તિમા જેસી ધ્યાન ધરવું સવારે, બપોરે અને માંજે આ મત પગાય છે

૨ દેશનકાસિક વત અમુક સમય મુધી અમુક સ્તીમા (ઘર, ગામ વગેરે) છોડીને બહાર જવું નહિ, તેમજ અમુક વસ્તુઓ, અમુક આહાર વગેરેનો ઉપભોગ કરવો નહિ

૩ પોષયવત અમુક દિવસે (ઘણું કરોને ચાન્દ્રમાસમા ચાર વાર) ૨૪ કલાક મુધી ઉપવાસ કરવો અને સાધુજીવન જીવવું

૪ પ્રતિયોગિસંવિમાળ વ્રત અતિથિઓને જોટલે ખાસ કરીને સાધુઓને, જેની તેમને આવશ્યકતા હોય અને જે તેમને આપવામાં ધર્મ હોય, તેનું દાન આપવું

આ ઉપરાંત ખીજો પણ એક નિયમ અનેક ધર્મપ્રિય લોક લે છે ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામવા માટે સર્વ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ સ્વેચ્છાએ તેઓ કરે છે જેમનો અન્ત પાસે આવેલો હોય છે એવા વૃદ્ધ થાવકો ઘણું કરીને આ નિયમ લે છે, વળી પરલોકમાં કલ્યાણ પામવાની ઇચ્છાએ આ પ્રકારનો અર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગ, શરીરે અતિ સ્વસ્થ એવા લોક પણ આવરે છે આ મલેપણા કહેવાય છે

આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે આટલા વ્રતથી ચે ગૃહસ્થને મન્તોષ નથી થતો, પણ વળી સાધુ જીવનની સમીપ લઈ જનારી નીચેની ૧૧ પ્રતિમા પાળે છે

૧ દર્શન તીર્થ કર, ગુરૂ અને જૈનધર્મ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા

૨ વ્રત ૧૨ વ્રતનું બરાબર પાલન

૩ મામાયિક પ્રતિદિન ત્રિકાળ ધ્યાન

૪ પોષણોપવાસ અમાસે અને પૂનમે અને ચાન્દ્રમાસના કરેક પક્ષને ૮ મે તથા ૧૪ મે દિવસે ઉપવાસ સાથે પોમહ

૫ કાયોત્સવ રાત્રે પૌષધ કરીને કાયોત્સર્ગમાં જ સ્થિત રહેવું તે

૬ વ્રજવર્ય પોતાની સ્ત્રી માથેના પણ મૈથુનનો ત્યાગ

૭ સચ્ચિત્તયાગ આહારને માટે જીવની-જોટલે પશુપ્રાણીની જ નહિ, પણ તાજી વનસ્પતિની પણ-હિંસાનો ત્યાગ

૮ આરમ્મત્યાગ જેને પરિણામે જીવહિંસા થાય (જેમકે ઘર બાધવું વગેરે) એવા સર્વે કાર્યોનો ત્યાગ

૯ પ્રેમત્યાગ સેવકજનોથી લેવાતી સેવાનો ત્યાગ

૧૦ મનુમતિરિદિત્યાગ પોતાને માટે તૈયાર થયેલા આહાર આદિનો ત્યાગ, ખીજાએ જેમને જેમ આપેલાનો કે વધેલાનો સ્વીકાર,

૧૧ ધમણમૂલ સાધુભાવનો સ્વીકાર અને નિર્વિધ્ને ધ્યાન ધરી શકાય એટલા માટે કોઈ મન્દિરમાં કે એકાન્તમાં વાસ

આગળ જણાવેલા મતને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને માટે ગૃહસ્થ આ પ્રતિમાઓની સીડી ઉપર પગથીએ પગથીએ ચડે છેવટનું પગથીઉં તે સાધુ થવા જેવું જ છે, માત્ર એમાં દીક્ષા લેવાનું જ બાકી રહે છે જેમણે વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હોય એમને જ દ્વિગમ્યરે તે પૂરા સાધુ માને છે, અને છેલ્લી પ્રતિમા પાળે છે એવા પુરુષોને ખાસ મહત્ત્વ આપે છે, ક્ષેતાગમ્યે તે એમને સાધુ જેવા જ માને છે

સાધુધર્મ

ગૃહસ્થે પાળવાના મત સાધુઓએ પણ પાળવાના છે, પણ તે અતિતીવ્રભાવે પાળવાના છે, અને તેટલા માટે ગૃહસ્થના મતને અણુમત કહ્યા છે, અને સાધુના મતને મહામત કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે

૧ અદિત્તા કોઈ ભવની હિંસા કે હત્યા અભાવે પણ ન થાય, એને માટે સાધુએ અત્યન્ત પ્રયત્ન કરવો

૨ અસલત્યાગ સાધુએ પોતાના શબ્દેશબ્દ એવી રીતે તોળી તોળીને બોલવા કે અભાવે કે મશકરીમાં પણ ભુલું બોલી જવાય નહિ

૩ અસ્તેય જે નથી દેવાયું એ તો સાધુથી લેવાય જ નહિ, એટલું જ નહિ પણ જે એને ધરવાળા આવે તે લેવાની પણ એણે અતુરતા શુદ્ધ વિગેરેની લેવી બેધએ

૪ અમૃતચ સાધુએ સમ્પૂર્ણ મૈથુનત્યાગ કરવો જ બેધએ, એટલું જ નહિ પણ બતિવેદના પદાર્થો સજ ધે વિચારનો ને ઉચ્ચારનો પણ ત્યાગ કરવો બેધએ અને એવા કોઈના મળધેમાં આવવાનું થાય એવા માર્ગનો ત્યાગ કરવો બેધએ

૫ અપરિગ્રહ સાધુએ બધી મિલકતનો ત્યાગ કરવો અને અચાર અભિધેમાં શૌ મનુષ્યોનો ને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો બેધએ

આ દરેકની પાછળ બીજી પાત્ર પાત્ર લાવનાં છે તે લાવવાથી
આ પાળવા સહેલા થાય છે^{૨૧}

કર્મના સવરનાં સાધન.

તીર્થ કરેલે જતાવેલે મોક્ષમાર્ગે જવાને માટે જો કર્મની
અશુભ મત્તાથી છુટવું જોઈએ સાધુજીવનમાં અમુક ધર્મસાધના
ના પાલનથી એ હેતુ સાધી શકાય આથી કર્મનો આશ્રવ
(પૃ ૨૦૩) અટકે છે અને પરિણામે તેનો સ્વ થાય છે એટલે
જીવમાં નવા કર્મનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી

કર્મના મવગ્ના લેદા નીચે પ્રમાણે છે

૧ ગુણિ ૩ અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાના વ્યવહાર
ઉપર અકુશ

૨ સમિતિ ૫-ઇર્થામાં (જવા આવવામાં), લાપામાં, દાનગ્રહ
જુમાં, આદાનનિશ્લેષમાં (વસ્તુ મૂકવા ઉઠાવવામાં) અને પરિષ્ઠા
પનિકામાં (મળમૂત્રના ત્યાગમાં) માવધાન રહેવું આ ક્રિયાઓમાં
મ્યાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એ
વ્યવહાર કરતા પહેલાં સ્થાન તપાસી લીધું ન હોય અને ત્યાં
જીવ નથી એવી ખાતરી કરી લીધી ન હોય તો (લાપા અને દાન
ગ્રહજુમાં) વ્રતનો ભંગ થાય અથવા તો (જવા આવવામાં, વસ્તુ
મૂકવા ઉપાડવામાં અને મળમૂત્રના ત્યાગમાં) જીવહત્યા થાય

૩ સાધુએ ૧૦ પ્રકારનો ધર્મ પાળવો જોઈએ બીજાઓના
પ્રયોજન તરફ દષ્ટિ (ક્ષમા), મર્વ પ્રત્યેના વ્યવહારમાં માર્દવ,
વિચારશુદ્ધિ (આર્જવ) દ્વિધાલાવથી દૂર રહેવું તે, લોભત્યાગ,
સત્યનિષ્ઠા, લાવરોચ, તપમ્યા (મુખ્યત્વે ઉપવાસ), સમાનના સર્વ
લોગનો ત્યાગ, અપરિમદ્ધ અને પ્રહાર્યર્થ

૪ નીચેની ૧૨ જાણેલા ઉપર દષ્ટિ રાખવી

૧૧ ધમણમૂલ સાધુભાવનો સ્વીકાર અને નિર્વિધને ધ્યાન ધરી શકાય એટલા માટે કોઈ મન્દિરમાં કે એકાન્તમાં વાસ

આગળ જણાવેલા મતને પચ્ચીસૂતાએ પહોંચાડવાને માટે ગૃહસ્થ આ પ્રતિભાઓની સીધી ઉપર પગથીએ પગથીએ ચઢે છેવટનું પગથીઉં તો સાધુ થવા જેવું જ છે, માત્ર એમાં દીક્ષા લેવાનું જ બાકી રહે છે જેમણે વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હોય એમને જ દ્વિગમ્યરો તો પૂરા સાધુ માને છે, અને છેલ્લી પ્રતિભા પાળે છે એવા પુરૂષોને ખામ મહત્ત્વ આપે છે, શ્વેતાશ્વમે તો એમને માધુ જેવા જ માને છે

માધુધર્મ

ગૃહસ્થે પાળવાના મત માધુઓએ પણ પાળવાના છે, પણ તે અતિતીવ્રભાવે પાળવાના છે, અને તેટલા માટે ગૃહસ્થના નતને અણુમત કહ્યા છે, અને માધુના નતને મહામત કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે

૧ અહિંસા કોઈ જીવની હિંસા કે હત્યા અભાવે પણ ન થાય, એને માટે સાધુએ અત્યન્ત પ્રયત્ન કરવો

૨ અસલસાગ માધુએ પોતાના ચન્દ્રેચન્દ્ર એવી રીતે તોળી તોળીને બોલવા કે અભાવે કે મશકરીમાં પણ જીલું બોલી જમાય નહિ

૩ અસ્તેય જે નથી દેવાયું એ તો સાધુથી લેવાય જ નહિ, એટલું જ નહિ પણ જે એને ધરવાળા આવે તે લેવાની પણ એણે અતુરતા ગુરૂ વિગેરની લેવી જોઈએ

૪ મદ્યપાન સાધુએ સમ્પૂર્ણ મૈથુનત્યાગ કરવો જ જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ બ્રતિવેદના પદાર્થો સગથે વિચારનો ને ઉચ્ચારનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ અને એવા કોઈના સબંધમાં આવવાનું સાય એવા માર્ગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ

૫ અપરિગ્રહ સાધુએ બધી મિલકતનો ત્યાગ કરવો અને અચાર અબધમાં સૌ મનુષ્યોનો ને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ

આ દરેકની પાછળ બીજી પાત્ર પાત્ર લાવનો છે તે લાવવાથી
આ પાળવા સહેલા થાય છે^{૨૫}

કર્મના સવરના સાધન.

તીર્થ કરેલે બતાવેલે મોક્ષમાર્ગે જવાને માટે જીવે કર્મની
અશુભ સત્તાથી છુટવું જોઈએ સાધુજીવનમા અમુક ધર્મોક્તિઓ
ના પાલનથી એ હેતુ માધી શકાય આથી કર્મનો આસ્રવ
(પૃ ૨૦૩) અટકે છે અને પરિણામે તેનો સ્વર થાય છે એટલે
જીવમા નવા કર્મનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી

કર્મના સવરના ભેદો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ગુણિ ૩ અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાના વ્યવહાર
ઉપર અકુશ

૨ સમિતિ ૫-ધર્મોમા (જવા આવવામા), લાપામા, દાનશ્રદ્ધ
ધુમા, આદાનનિશ્ચેષમા (વસ્તુ મૂકવા ઉઠાવવામા) અને પરિણા
પનિકામા (મળમૂત્રના ત્યાગમા) સાવધાન રહેવું આ ક્રિયાઓમા
સ્થાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામા આવ્યું છે, કારણ કે એ
વ્યવહાર કરતા પહેલાં સ્થાન તપાસી લીધું ન હોય અને ત્યા
જીવ નથી એવી ખાતરી કરી લીધી ન હોય તો (લાપા અને દાન
શ્રદ્ધધુમા) મતનો ભગ થાય અથવા તો (જવા આવવામા, વસ્તુ
મૂકવા ઉઠાવવામા અને મળમૂત્રના ત્યાગમા) જીવહત્યા થાય

૩ સાધુએ ૧૦ પ્રકારનો ધર્મ પાળવો જોઈએ બીજાઓના
પ્રયોજન તરફ દષ્ટિ (ક્ષમા), સર્વ પ્રત્યેના વ્યવહારમા માર્દવ,
વિચારશુદ્ધિ (આર્જવ) દ્વીધાલાવથી દૂર રહેવું તે, લોભત્યાગ,
સત્યનિષ્ઠા, લાવણીય, તપસ્યા (મુખ્યત્વે ઉપવાસ), મસારના સર્વ
લોગનો ત્યાગ, અપરિગ્રહ અને પ્રહાયર્થ

૪ નીચેની ૧૨ જગતો ઉપર દષ્ટિ રાખવી

ક સૌ ક્ષણભ્રુર છે, તોફાનમા સપડાયેલા વાહનની પેઠે
શરીર નષ્ટ પામે છે, સ્વપ્નની પેઠે લક્ષ્મી ચાલી જાય છે

સ દેવ મુધીના સૌ જીવને નિરાધાર (અચરણ) દશામા
મૃત્યુમુખે જવાણ છે

ગ સંસાર ભાડાના ઘર જેવો છે, તેમા જવા આવવાની
ઘટમાળ નિરંતર ચાલે છે

ઘ પોતાના કર્મને માટે જીવે પોતે જ બધો જવાબ
દેવાનો છે

ઙ શરીરથી અને બધા પૌણ્ડલિક પદાર્થોથી જીવ ભિન્ન છે

ચ શરીર રસ, રુચિર, માસ, મેદ, અસ્થિ, અને વીર્યનું
બનેલું છે, તેમા અનેક પ્રકારના મળ બરેલા છે ને તે પોતપોતાને
દ્વારે યદ્યને નીકળે છે, આથી અશુદ્ધ છે

ઃ પૂર્વના કર્મને બળે જીવમા કર્મ વણા જ આવે છે

જ અનુક્રેળ આચારથી (સવરથી) કર્મનો આસવ અટકે છે

ઃ અભિમા તપાવેલું સોનું જેમ શુદ્ધ થાય છે તેમ તપ
સ્યાથી કર્મનો ક્ષય થાય છે અને જીવ શુદ્ધ થાય છે

ઃ જગત નિત્ય અને યાન્ત્ર છે

ટ જ્ઞાનપ્રકાશ સૌથી મોટું અને વિરલ ધન ■ અને
જગતમા તે પ્રાપ્ત કરવું કઠણ છે

ઠ સર્વજ્ઞ જિનવરો દ્વારા ધર્મને સારી રીતે જાણી શકાય
છે ધર્મ જો જ અભિવ્રતનો મિત્ર છે, અને નરકથી અને પુન
ર્જન્મથી બચાવનાર છે

ડ પ્રત્યક્ષ દુઃખ દેનારા ને ધર્મપથથી ચળાવનારા પરિસદ્ધ
સાધુએ ધૈર્ય રાખીને સહેવા જોઈએ પરિસદ્ધ રર છે ને તે નીચે
પ્રમાણે છે ૧ જુષ્ઠા ૨ રુષા ૩ સૌત, ૪ રમ્બ ૫ વૈંસ (૭

ધ્યાનમાં ભગ પડાવે), ૬ નમ્રતા અથવા ક્ષાંત્યા તુલ્યા થજ, ૭
 'શરતિ, ૮ સ્ત્રી, ૯ વર્ગા, ૧૦ નૈવિધિકી, ૧૧ શય્યા, ૧૨ ધર્મ વિરૂ
 હના આક્રોશ, ૧૩ વધ, ૧૪ પૂર્વે ધનાઢ્ય હતા તે માધુ થયા
 પછી ચાંચા (ભિક્ષા) કરવા જાય તે, ૧૫ અને ત્યારે અનામ કશુ
 મળે નહિ તે, ૧૬ રોગ, ૧૭ ઉઘાડો આધુ ઘાસ ઉપર બેસે કે
 મુંઝે ત્યારે ધામ ખુચે તે વૃણેસ્વર, ૧૮ મન-સાધુએ જલમાં
 ન્નાન કે વસ્ત્રધાવન ના કરવુ, પણ જોટલું જળ આપવામાં આવે
 તેટલાથી જ ચલાવવુ, ૧૯ સત્કાર વિષે ઉદાસીન રહેવુ, ૨૦
 પ્રજા નો ગર્વ ન કરવો, ૨૧ પોતાના અજ્ઞાન વિષે જ્ઞાન અને ૨૨
 ધર્મમાં શકા ન રાખવી તે સમ્યક્ત્વ પરિસહ

૬ વારિત્ર ના ૫ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે —

કસામાયિક સર્વ અશુભનો ત્યાગ અને ધ્યાનનો સ્વીકાર

'સ ક્ષેત્રેપસ્પાન પાછલા' અધા'દોષોનો 'પત્રાસાપ, પોતાના શુરૂ

'પાસે તેનો સ્વીકાર અને શુરૂએ આપેલા વિધિએ પ્રાયશ્ચિત્ત

૭ પરિહારવિશુદ્ધિ સર્વ ભુતોનુ ક્રૂપાનક પ્રયત્ને રક્ષણ,
 સાધુજનની સેવા અને વિશેષ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરીને ભુવની
 વિશુદ્ધિ કરવી તે

૮ સૂક્ષ્મસપરાદ સૌ માત્રાનિક ભાવોનો વીરતાએ ત્યાગ જોટલે
 મુખી કે લોભ કપાય માત્ર સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જ રહે

૯ મલાલ્યાત ધાર્મિક ભાવનાનુ શ્રેષ્ઠ પદ અહીં સૌ આસાદિક
 ભાવોનો સર્વાંશે ત્યાગ અને સર્વે પ્રતોનુ મર્વાંશે અને નિગ્ધશેષ
 પાલન થાય છે

નિર્જરા ના સાધન

મોક્ષ અર્થાત્ સૌ કર્મતત્ત્વથી ભુવની સુગ્રૂર્ણ શુદ્ધિ કર
 વાને માટે નિર્વાણની આકાંક્ષા રાખનારે પોતાના આચારથી નવા
 કર્મના આરંભને અટકાવવા ભેષ્ઠએ, જોટલુ જ નહિ પણ જુના
 કર્મનો ક્ષય પણ કરવો ભેષ્ઠએ પાછલા કર્મજનનનો આમ

જ્ઞાનપૂર્વકે ક્ષય કરવો એને સમમર્નિર્જન કહે છે જૈનોના આ અતિ મહત્વના સિદ્ધાન્તને કઈક સમજવાની જરૂર છે તેથી ધર્મક્ષય સબંધે આપણે કઈક વિવેચન કરીએ.

જેમ બીજામાંથી એકવાર કૃણ થાય છે, તેમ કર્મનો એક વાર વિપાક થાય છે જેમ કૃણ ખવાયા પછી રહેતું નથી, તેમ કર્મના કૃણ લોગવાઈ રહ્યા પછી કર્મ રહેતા નથી નવા કર્મના આમ્ભવને જીવમાં પ્રવેશ કરતો જે મનુષ્ય બધ કરી દે, તે વખત જતા અન્તે સ્વાભાવિક રીતે જ એવી રિયતિમાં આવી જાય કે એના પૂર્વેના સર્વે કર્મનો ક્ષય થઈ જાય ને ત્યાંજ તેનો જીવ મર્વે કર્મથી મુક્ત થઈ જાય પણ આવી રિયતિ વાસ્તવિક રીતે આવતી નથી, કારણ કે માણસે પોતાના અસખ્ય પૂર્વજન્મમાં એટલા બધા કર્મ પોતાના જીવમાં આણ્યા છે અને નવા જાપે છે કે એ સૌને લોગવી છુટતા બહુ લાભો કાળ લાગે છે અને વળી તેમાં ય કેટલાક કર્મનો સત્તા તો અતિશય લાભો કાળ મુધી પહોંચે છે ત્યારે તો બીજી કોઈ રીતે એ કર્મનો સત્વર ક્ષય કરી નાખવો જોઈએ કેરીને જેમ કૃત્રિમ સાધનને ઉપાયે વહેલી પકવી શકાય છે, તેમ કર્મના સમ્બંધમાં પણ અમુક રીતે એવી પ્રક્રિયા થઈ શકે છે કે તે થોડા જ સમયમાં પાછી જાય ને પછી ક્ષય પામી જાય જે વિધિઓ પાળવાથી કર્મનો સત્વર સધાય છે તે ઉપરાંત જે ઉપાયોથી કર્મનો સત્વર ક્ષય કરી શકાય છે એને તપ કહે છે ભારતને સર્વ સામાન્ય મને તપ કર્મના બીજને બાળી નાખે છે, આમ તપથી અને ધ્યાનથી પરિણામે કર્મનો ક્ષય થાય છે પણ આ કર્મક્ષયથી ખરેખર મોક્ષ મળે જ, એટલા માટે એ તપ માત્રી દિશાએ આચરવું જોઈએ કારણ કે જાતતપ નામે તપનો બીજો એક પ્રકાર છે, તે દલી અથવા વિપથગામી મનુષ્યો આ ચરે છે ઉંચેથી પડતું મૂંઝીને કે જળમાં ડુબીને સ્વીકારેલું ધાર્મિક આત્મમૃત્યુ એ જ્ઞાન પ્રકારનું જાતતપ છે તેની જેમ જ્ઞાન પ્રકારના ધ્યાનથી (જેને વિષે પૃ ૨૧૪ ઉપર લખાગે) પણ પુન્ય બધ થાય છે, પરંતુ તે માત્ર મુક્ત કર્મક્ષય જ છે અને તેને પરિણામે દેવલોકમાં મુનર્જ મ પમાય છે ૨૬

તપ એ પ્રકારનું છે ૧ શાશ્વતપ અને ૨ અમ્યન્તર તપ બાદ્ય તપના નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે

૧ અનસન કેવળ ઉપવાસ

૨ અવમોદર્ય સમ્પૂર્ણ ભોજનને બદલે તેનો કંઈક અંશ લેવો તે (ઉનોઢરી ગહેવુ તે)

૩ વૃત્તિરૂપ આ તપમા એવી પ્રતિજ્ઞા હોય છે કે આહારના પદાર્થો અમુક મધ્યામા લઈશ, અથવા અમુક સ્થાનેથી સિદ્ધા લઈશ, અથવા અમુક સમયે જ આહાર લઈશ, અથવા અમુક રિયતિમા જ લઈશ વગેરે

૪ રસપરિત્યાગ દૂધ, ઘી વગેરે સ્વાદિષ્ટ લાગતા પદાર્થોનો ત્યાગ

૫ ઇસ્રોનતા ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર થઈ શકે એવા મર્વ સ્થાનથી દૂર ગહેવુ તે, ખામ કરીને પોતાના સ્થાનકની પાસે વિરૂધ્ધ જાતિ ચેદનું માણુમ ન હોય તેની કાળજી રાખવી

૬ કાયક્લેશ શીતમા તેમજ ઉષ્ણમા ધ્યાન ધરવા બેસવું, અવથવોનો ઉપયોગ બધ કરવો, ચરીરે કંઈ કરડતા વસ્તુરવુ નહિ, અમુક જગાએથી ખસવુ નહિ, વગેરે અનેક પ્રકારે કાયાને કલેશ આપવો તે.

ઉપરની હકીકતથી જણાશે કે વિવિધ પ્રકારના પરિસહને બીજે પ્રકારે ગોઠવીને તેના બાહ્યતપના પ્રકાર બનાવ્યા છે જૈન સાધુ સર્વ પ્રકારના કલેશ ને હુ ખ સ્વીકારી લે છે, ને તેની સામે થતા નથી પ્રાદક્ષણ સમ્પ્રદાયના સાધુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે, ખીલાની પયારી ઉપર બેસે છે અને એવી કૃત્રિમ રીતે પોતાના કલેશ સહનમા ઉમેરો કરે છે, જૈન સાધુ એવી પ્રજ્ઞાશ્રી સ્વીકારતા નથી

અમ્યન્તર તપના પણ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે

૧ પ્રાયશ્ચિત્ત ગુરૂની અથવા માધુની સમક્ષ પાપ સ્વીકાર કરી તે બતાવે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું

૨ વિનય પોતાનાથી ઉચ્ચા ધર્મનેતાઓને માન આપવું તે
૩ વૈયાકૃતિ ગુરૂની, આચાર્યની, માધુની, સધની, શાવકની,
રાગી સાધુ વગેરેની સેવા સુશ્રુષા કરવી તે

૪ સ્વાધ્યાય અધ્યયન (વાચના, પૃચ્છના પરાવર્તના, અનુ
પ્રેક્ષા ને ધર્મકથા)

૫ ઉત્તર્ગ શરીર, તેના કુખો અને બહારના બધા પરીક્ષણો
સબધે ઉઠાસીને રહેવું તે જીવને જે પદાર્થો સાથે કશે સબધ
નથી તે સૌ પદાર્થો સબધે આમ ઉઠાસીને રહેવાથી અભ્યાસે કરીને
સૌ દૈહિક વિષયો પ્રત્યે ઉઠાસીને રહેતા આવડે છે ને પરિણામે
અનશન-મૃત્યુ સુધી પણ જઈ શકાય છે

૬ ધ્યાન એક સુદૃઢકાળ સુધી અમુક વિચારમા ચિત્તને
કેન્દ્રિભૂત કરવું તે ધ્યાન ધરવાનો લાગામા લાભો સ્થિતિકાળ એક
સુદૃઢનો બાતાવેલો છે જેના શરીરમા (પૃ ૧૭૪ ઉપર બતા
વેલા) ચાર સર્વોત્તમ સહનન હોય તેજ ધ્યાન ધરી શકે ધ્યા
નના એકદરે ૪ પ્રકાર છે એમાંના છઠ્ઠા બે જ કલ્યાણ કરી
શકે છે

(૧) ચાર્તધ્યાન કોઈ અનિષ્ટ આવી પડતું હોય, તેના ઉપર
ચિત્ત લાગ્યાથી આ કુખમય ધ્યાન સબધે છે એના વળી ૪
પ્રકાર છે

ક ક્ષયવિગ્ન ઇષ્ટનો વિયોગ થયો હોય તેના પ્રત્યેનું ધ્યાન

ચ અનિષ્ટસયોગ અનિષ્ટ આવી પડતું હોય તેના પ્રત્યેનું ધ્યાન

ગ રોગચિન્તા રોગ પ્રત્યેનું ધ્યાન

પ નિદાનાર્થ હવે પછીના ભવમા કંઈ ઇષ્ટ-મળે તો ઠીક એ
પ્રત્યેનું ધ્યાન (કોઈ તપસ્વી વિચારે જે મારા તપને ફળે આવતા
ભવમા ચકવર્તી થાઉં અને સુન્દરીઓ સાથે વિલાસ કરૂં, આમ
કરાતા નિદાન વિષે જૈન સાહિત્યમા અનેક ઉલ્લેખ છે

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ પહેલે થી, ૬૪ ગુણસ્થાન સુધી હોય, છે .

(૨) રૌદ્રધ્યાન જીવહિંસા, અસત્ય, સ્તેય અને ધનસંગ્રહ એ ચાર સાસાંગિક અશુભ ધ્યેય મળેથી ધ્યાન ધરવું તે

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ પાત્યમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે ઉપરના બે અશુભ ધ્યાન છે, નીચેના બે શુભ છે

(૩) ધર્મધ્યાન ધર્મ સંગ્રહી ધ્યાન ધરવું તે એના ૪ પ્રકાર છે
ક આજ્ઞાવિચય ધર્મના સિદ્ધાન્તો (આજ્ઞા) મળેથી ધ્યાન ધરવું

ગ અપાયવિચય જીવને એનો શુદ્ધ સ્વભાવ વિકાસ પામતા કઇ વિધન ન આવી પડે તે સંગ્રહી ધ્યાન ધરવું

ગ વિપાકવિચય જીવને કૃણતા કર્મકૃણ મળેથી ધ્યાન ધરવું

ઘ સસ્વાનવિચય વિશ્વની રચના અને તેમાની વ્યવસ્થા મળેથી ધ્યાન ધરવું તે

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ ૭ મેથી ૧૨ મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે

(૪) શુક્લધ્યાન શુદ્ધધ્યાન એના ચાર પ્રકાર

ક વૃષ્ટ્યવિતર્ક જગત્પ્રવાહમા રૂપાન્તર થનારા (થવું અને જવું વગેરે) પદાર્થો અને ચેતન વગેરેના દ્વંદ્વભાવ સંગ્રહી ધ્યાન ધરવું તે.

ચ એકત્વવિતર્ક અનેક પ્રકારની ઘટમાળમા ફરતા જીવના શુદ્ધ સ્વભાવ મળેથી ધ્યાન ધરવું તે

જ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ ત્રણે પ્રકારના યોગના શમન સંગ્રહી ધ્યાન ધરવું તે.

ઘ ઉપરતત્ક્રિયાનિવૃત્તિ સર્વ કર્મોથી મુક્ત થવા માટે ધ્યાન ધરવું તે

પામે છે એક જ કાળે ૪ મનુષ્યો ઉચ્ચે, ૨ સમુદ્રમા, ૪ જળમા, ૨૦ ધગતળ (અધોગ્રામમા) નીચે અને ૧૦૮ ધરાતળ ઉપર ઉત્કૃષ્ટા મોક્ષ પામે છે

ઉપર જણાવ્યો તે મત શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયનો છે, દિગ્મ્બર મત પ્રમાણે તો પુરૂષ જ મોક્ષ પામી શકે, બીજા કેાઇ જાતિથી મોક્ષ પામી શકાય નહિ મનુષ્ય લવમાથી જ મોક્ષ પામી શકાય એ તો ખરે મગ્ધસમ્પ્રદાયનું સામાન્ય મન્તવ્ય છે, દેવ અને બીજા જીવ અન્ય ભારતસમ્પ્રદાયને મતે શાશ્વત સુખ લોગવે છે, જૈન મત એ સિદ્ધાન્તને નથી માનતો એ તો માને છે કે જ્યાર સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ પગિપાક પામે છે, ત્યારે જ સર્વે ભૌતિક લાવોમાથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઇ શકાય ॥ એટલા માટે દેવોએ ફરી એક વાર મનુષ્યભવમા અવતરવું પડે ॥

વિશ્વજ્ઞાન

ઇશ્વરના જગત્કર્તૃત્વ વિરૂદ્ધ પ્રમાણ

જૈનમત પ્રમાણે જગત્ નિત્ય અને અવિનાશી-શાશ્વત ૯ તે માત્ર પોતાના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે અને પોતાના અશોભા પરિણામમા હોવા છતાં પણ પોતે સમસ્તમા તો અપરિણામી જ રહે ॥ કેાઇ ઇશ્વરે એને સરજ્યું નથી, એને પાળતો નથી અને સહારતો નથી બીજા ઘણા ખરા ધર્મ અવિનાશી, સર્વશક્તિ માનુ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માને છે, કે જે ઇશ્વર સર્વને અસ્તિત્વમા લાવે છે, નિયમમા ચલાવે છે અને ઇચ્છામા આવે ત્યારે એનો સહાર કરે છે પણ જૈનો એ વાતની ના પાડે છે એવા કર્તા હર્તાને માનવો એ એમને નિર્મૂળ અને વદતોવ્યાધાત રૂપ લાગે છે અને વળી યુદ્ધિ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ વાત માનવાની તેઓ ના પાડે ॥

ભારતમા અને બીજા દેશોમા ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અનેક લિજ્જ લિજ્જ મત છે, અને સૌની વિરૂદ્ધ જૈન ધર્મનો મત છે પ્રથમ તો ઇશ્વર અને જગત્ સાથેના તેના સબધ વિષેનો મત હિંદુઓમા ખુબ વિકાસ પામેલો છે, જેટલી રીતે વિચાર ને તર્ક

કરી શકાય તેટલી રીતે એ મતના થયા છે જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિના સ્પષ્ટ લેહવાળા સાદા એકેશ્વરવાદથી માંડીને તે જગત્ તો માત્ર દેખાવ છે, બાકી સાચી રીતે તો એક માત્ર ઇશ્વર જ છે એવા મમ્પૂર્ણ માયાવાદ સુધીનો એમા વિકાસ થયેલો છે એમ ઇશ્વરભાવનાના મુખ્યત્વે ત્રણ વાદ છે

૧ હો વાદ ઇશ્વર સંપૂર્ણ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક અને પવિત્ર છે પોતાનાથી કેવળ લિપ્ત જગત્ને રચે છે અને સહારે છે અને તેમા જીવને અને પ્રકૃતિને નિયમિત ગણે છે આ વાદ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ઇશ્વરવાદની નિકટનો છે અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનનો તથા વિવિધ વૈષ્ણવ અને શૈવ મપ્રદાયનો ખામ છે

૨ જો વાદ જગત્ના સર્જન સમયે જીવ અને પ્રકૃતિ બને ઇશ્વરથી જુદા પડ્યા અને તેના ઉપર ઇશ્વરે રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ મૂળે તો એ ઇશ્વરમાથી નીકળેલા, ઇશ્વર બહુરૂપ થઇને એમને પ્રકટાવે છે અને પછી પાછો એમને પોતામા સંકેલી લે છે આ વાદ તે વૈષ્ણવ અને શૈવ મમ્પ્રદાયોનો વિશિષ્ટાદૈત વાદ છે

૩ જો વાદ આ વાદમા ઇશ્વર-વદ્-તેજ માત્ર સાચું તત્ત્વ અદૈત છે જગત્ના જે અનેકવિધ દૃશ્ય છે, એ તો માત્ર માયા છે અને અદૈત અજ્ઞાન લાગવાથી તે ઉત્પન્ન થઈ છે, સાચી રીતે તો પ્રત્યેક જીવ ઇશ્વરથી અલિપ્ત છે અને લેહ જણાય છે તે તો માયાવી આભાસ માત્ર છે ને તેથી સ્વપ્ન જેવા મિથ્યા છે અદૈત વેદાન્તનો આ માયાવાદ શ કરે ખામ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, છતાં વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત અને જીજ્ઞા અનેક હિંદુ મપ્રદાય એને માને છે

જૈન દર્શન આ સર્વે દર્શનોની વિરુદ્ધ પડે છે, અને સ્પષ્ટ ભાવે તેમનું ખડન કરે છે એના કેટલાક મુખ્ય તર્ક આ નીચે આપ્યા છે ૨૭

ઘડો જેમ કાર્ય છે, તેમ જગત્ પણ કાર્ય છે તે ઉપરથી સ્વીકારી લેવાય કે તેનો કોઇ કર્તા હોવો જોઈએ, અને તેવી જ રીતે જગત્માના કાર્યને જેમ કારણ હોય છે, તેમ જગત્કર્તા

કાર્યને પણ કારણ હોવું જોઈએ જગતને ભૌતિક કાર્યની માથે સંખ્યાવવાના પ્રમાણમાં એમ કહેવામાં આવે કે કદેક કાર્યની પેઠે એમાં વિકાર થાય છે જો આ પ્રમાણને સ્વીકારીએ તો તો ઇશ્વર પણ કાર્ય કરે કારણકે સર્જન, સહાર આદિ એણે કરેલા કાર્યોથી એનામાં પણ અમુક વિકાર સહવે ત્યારે તો પાછું ઇશ્વરનું પણ કારણ શોધવું પડે, ને ત્યારે અનવસ્થા દોષ આવે

જગતને માટે કારણ હોવું જોઈએ એમ સ્વીકારીએ, તોપણ એ કારણ કોઈ સજ્ઞાન હોવું જોઈએ એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી છતાં એ એમ માનીએ અને તેના પ્રમાણમાં કુભાર અને કુલનું દુષ્ટાન્ત રજૂ કરીએ, તોપણ તેને માટે સંપૂર્ણ તત્ત્વની કંઈ જરૂર નથી, કારણકે જગતમાં કાર્યનો કર્તા કયાય મર્વ રીતે સંપૂર્ણ હોતો નથી વળી એ પણ સ્વીકારવું પડે કે ઇશ્વરને શરીર હોય જોઈએ, કારણ કે વસ્તુના રચનારને, તેની યોજનાને અને ઇચ્છાને કાર્યરૂપમાં મૂકવા માટે ને ભૌતિક સ્વરૂપમાં આણવા માટે, તેના આત્માને અને ઇચ્છાને ધારણ કરનાર શરીર હોવું જોઈએ, તે વિના વસ્તુ બની કદી કોઈએ જગતમાં જાણી નથી ત્યારે જગતનો કર્તા છે એમ સ્વીકારીએ એટલે એ કર્તાએ અમુક પ્રકારનું પ્રાકૃતિક શરીર છે એમ માનવું પડે પણ જે પ્રકૃતિનું બનેલું છે, તે વિકાગી હોય છે અને તેથી અશાન્ત હોય છે, ત્યારે તો ઇશ્વર અવિકારી એ ન કર્યો ને શાન્ત પણ ન કર્યો જો એમ કહો કે ઇશ્વરે શરીરની સહાયતા વિના, માત્ર પોતાની મત્તાથી જ અમુક પ્રકારે જગત રચ્યું છે, તો તો જગતમાંથી કોઈ દુષ્ટાન્ત લઈને એ વાત તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહિ, કારણકે કુભારે શરીરની અને ઇંદ્રિયોની સહાયતા વિના કુલને ઘડ્યો છે એવું આજ સુધી જગતમાં કોઈએ જાણ્યું નથી

ળીએ પણ એક પ્રશ્ન છે ઇશ્વરે જગત શેમાંથી રચ્યું ? જો શૂન્યમાંથી રચ્યું કહો તો તો નાસ્ત મૂલ જુત શબ્દો એ ન્યાયની જેવું બોલો છો જો જગત શૂન્યમાંથી પોતાની મેળે એકાએક રચાયું ને શૂન્યમાં લય પામી જવાનું છે, એમ કહો તો ઇશ્વર પોતે પણ તેવી જ રીતે શૂન્યમાંથી રચાય ને પછી વળી શૂન્યમાં લય

પામી જાય જો મત્ અને અસત્ એ વિરુદ્ધ ભાવ હોય તો તો એકમાથી બીજી ઉદ્ભવે નહિ, જો વિરુદ્ધ ન હોય તો પુણ્ય અને પાપ, સત્ય અને અમત્ય પણ મળે નહિ, ત્યારે તો બધા તત્ત્વજ્ઞાન પણ મિથ્યા છે એમ કહે અને આપણો વિવાદ પણ પતી જાય

જો એમ કહો કે પ્રકૃતિ અને જીવ નિત્ય તત્ત્વો છે અને એમનામા અચુક શુભ સ્થાવથી જ છે, ઇશ્વરની સર્જન ક્રિયા તો માત્ર એટલી જ કે જગતની વ્યવસ્થામાં પોતાનામાથી પ્રકટ થએલી પ્રકૃતિ અને જીવને નિયમમાં ગણવા અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવી, એના ઉત્તરમાં તો એમ કહી શકાય કે જગતને ચાલવામાં ઇશ્વરની મહાયતાની જરૂર શી ? પ્રકૃતિમાં અને જીવમાં જે અતર્હિત શક્તિ ગહેલી છે, તેથી મમમત જગત્ આશ્ચર્ય જાય છે

એવો વાદ ઉઠાવવામાં આવે કે જીવ કેવળ પરાધીન છે અને તેથી પોતાના કાર્ય કરવાને ઇશ્વરની મહાયતાની એને અપેક્ષા છે, ત્યારે એમ પણ પ્રશ્ન થાય કે ઇશ્વરને છેવટનો સ્વાધીન કાર્ય-કર્તા શી રીતે માની શકાય એજ ન્યાયે કહી શકાય કે એને પણ પોતાના કાર્ય કરવાને ઘેર એની પાછળ અને ઉપર રહેલા ઉચ્ચ પ્રભુની મહાયતાની અપેક્ષા છે, અને એવી દલીલ અનવસ્થા સુધી પહોંચે

એમ માનીએ કે જગતમાં ઇશ્વર જ એકમાત્ર સ્વતંત્ર કર્તા છે, તો એમ પણ માનવું પડે કે જગતમાં જે બધા અશુભ નિમિશ્શય છે જ, તેનો કર્તા પણ તે જ છે અને જો એમ જ હોય તો ઇશ્વર શુભ નથી ઇશ્વર જો પોતે શુભ હોય અને છતાંયે જો અશુભને પ્રવર્તવા દેતો હોય તો એ સર્વશક્તિમાન નથી પણ કહો કે ઇશ્વરે જીવ મગ્ન્યા છે તો એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે પાપ કર્યા પછી જીવને ઇશ્વર સજા કરે છે, ત્યારે જીવને એણે શુભ જ દેમ ન સરજ્યો ? પણ વળી કહો કે ઇશ્વર તો જીવને જગતમાં માત્ર પ્રકટાવે છે, એના ઉપર રાજ્ય કરે છે ને જીવ શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે તે ઉપર નજર રાખે છે,

વળી અહીં નવો પ્રશ્ન થાય છે કે અપૂર્ણ, સંકળસદ્ગુણમયન ઇશ્વર આ અનેક રીતે અપૂર્ણ જગતના રૂપમા પરિણમી શકે જ શી રીતે ? એતનરૂપ ઇશ્વર અચેતન પ્રકૃતિ બની જ શકે શી રીતે ? એ વાત સપૂર્ણ રીતે અગમ્ય રહેવાની

ઇશ્વર અદ્વૈત એક છે અને બધી અનેકતા તો માત્ર માયા છે એવો જે શાકરમત, તે પણ ટકી શકે એવો નથી માયાવાદ વિરોધભાવોથી ભરેલો છે એના કાર્યોથી આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે માયા છે જ, એમ કહો તો ઇશ્વરથી અલગ અને બીજો એવો કેમ સત્ પદાર્થ ઠરે, ત્યારે તો ઇશ્વર એકમાત્ર અદ્વૈત મત્ પદાર્થ રહ્યો નહીં પણ શકરના અનુયાયીઓ કહે છે તેમ માયાને અસત્ પદાર્થ માનો તો તે કશું કાર્ય કરી શકે નહિ અસત્ તો માત્ર આકાશકુસુમ કે એવી અસત્ વસ્તુઓ જ નીપજવી શકે માયા અસત્ હોવા છતાં જે કંઈક નીપજવી શકે એમ કહો તો એ વાત વાંધા નારીને માતા કહેવા જેવી ઠરે ॥ ઇશ્વર અને માયાનો એકમેક સાથેનો સબંધ બીજી કંઈ રીતે થોડી શકાય ? માયા તે ઇશ્વરનો અંશ છે કે એનાથી ભિન્ન છે ? અને તેની સાથે જોડાઈને જગત રચે છે ? માયા જો ઇશ્વરનો અંશ છે એમ કહો તો અજ્ઞાન, અશુદ્ધિ વગેરે માયાના બધા ગુણો ઇશ્વરમા આદોષવા પડે પણ જો માયા ઇશ્વરથી ભિન્ન ॥ અને તેની સાથે જોડાય છે એમ કહો તો એમ જોડાવાનો આધાર અને કારણ કયું ? ઇશ્વરની ઇચ્છાએ કે એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એમ બન્નું ? જો ઇશ્વરની ઇચ્છાએ એમ બન્નું કહો તો ઇશ્વરે અંધ મોહની સત્તાથી એમ કર્યું ઠરે અને તેથી વિશુદ્ધ અને મોહમુક્ત ન રહ્યો પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એમ બન્નું એમ કહો તો એ સર્વશક્તિમાન રહ્યો નહીં એ વાદને ગમે એમ ફેરવો, પણ તેનો ખુલાસો સન્તોષજનક મળવાનો જ નહિ, તેનો વિરોધ તુંટ વાનો નહિ

બધા સમ્પ્રદાયવાળા ઇશ્વરવાદીઓ પોતાના મન્ત્રબ્યનો આધાર પોતાના ધર્મગ્રન્થ ઉપર રાખે છે અને એ ધર્મગ્રન્થ ઇશ્વર તરફથી મળ્યા છે એમ કહે છે પણ આ ધર્મગ્રન્થ ઘણા વિષયોમા

એકમેકથી વિરુદ્ધ છે ત્યારે એમાંથી સાચો કયો ને જૂઠો કયો ? આનો નિર્ણય ઘણો મહત્વનો છે જો ઇશ્વર સર્વનો સૃષ્ટા હોય તો તો એણે બધા ધર્મગ્રંથ પણ રચ્યા હોવા જોઈએ, કારણ કે જો એણે બધું રચ્યું ન હોય તો એની રચના સિવાયની પણ કેટલીક વસ્તુઓ હોવી જોઈએ, પણ જો બધું એણે જ રચ્યું હોય તો જૂઠા ધર્મગ્રંથ પણ એણે જ રચ્યા હોવા જોઈએ, પણ જે માણે તેમજ જૂઠો માર્ગ બતાવે તેને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણરૂપ અને સર્વજ્ઞાનના મૂળરૂપ મહાશુદ્ધ ઢેમ માની શકાય ?

ખાદ્ય જગતમાં નિયમ અને વ્યવસ્થા તથા આન્તઃ જગતમાં નીતિ પ્રવર્તે છે, એટલા ઉપરથી સર્વ ઘટનાનો ઘડનાર અને પુણ્યપાપના કૃણ આપનાર કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ ઇશ્વર છે એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી એ રીતે તો પ્રકૃતિજગતના અને જીવજગતના કારણરૂપ અનેક ઇશ્વર પણ માની શકાય અનેક ઇશ્વર એકીસાથે માથે રસ્તે કાર્ય કરી શકે નહિ, એવો વાદો ચાલી શકે નહિ, કારણકે આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક કીટીઓ એકીસાથે મળીને અમુક ચોજનાએ બગબગ વ્યવસ્થા પૂર્વક કામ કરી શકે છે, તો મનુષ્ય કરતા પણ વધારે વિકાસ પામેલા દેવો એવી રીતે કેમ ન કરી શકે ?

જગતની વ્યવસ્થા ચલાવવાને માટે એક કે અનેક નિત્ય ઇશ્વરના અસ્તિત્વની જરૂર જ કોઈ રીતે નથી જીવના વિવિધ પ્રકાર, તેમની વિવિધ અવસ્થા અને સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રવર્તતી સુવ્યવસ્થા સમજવાને કર્મનો અવિચળ નિયમ જ પૂરતો છે કર્મ-ફળના નિત્ય નિયમને તો ઇશ્વરવાદીઓ પણ સ્વીકારે છે અને કહે છે કે ઇશ્વર એ નિયમને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે જો ઇશ્વર પોતે પણ એ નિત્ય નિયમને ફેરવી શકતા નથી અને જ્યારે એ નિયમ નિર્વિઘ્ને પ્રવર્તે છે, ત્યારે તો ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિના પણ સૌ સારીરૂપે ચાલી શકે છે એમ માનવું પડે અને જ્યારે એવું જ છે, ત્યારે ઇશ્વરના અસ્તિત્વને વચ્ચે લાવવાની જરૂર જ શી ?

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જગદીશ્વરના મત વિરુદ્ધ જૈનો અતિ તીક્ષ્ણ આયુધોથી યુદ્ધ ચલાવે છે, ઇશ્વરમુક્ત નિરીશ્વર જગતની ભૂમિકા ઉપર જ એ સર્વાંશે ઉભા રહે છે આ એમના મતને કારણે બેશક તેઓને નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય પણ પશ્ચિમમાં જેને સામાન્ય રીતે આપણે નિરીશ્વરવાદી કહીએ છીએ, તે પ્રકારના નિરીશ્વરવાદી જૈનોને ન કહી શકાય ભારતની તુલનાએ યુરોપમાં ધર્મમતોની વિવિધતા બહુ ઓછી છે, ને તેથી પરિણામ એ આગળ છે કે દરેક ધર્મમાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર એ આવશ્યક લક્ષણ છે, ને તેથી દરેક પ્રકારના નિરીશ્વરવાદીને ધર્મહીન મનુષ્ય માની લેવામાં આવે છે, એટલે નિરીશ્વરતા અને ધર્મહીનતા એ બે ભાવ ઘણા હોકને હિંસાને પર્યાય ભાવ છે ભારતવર્ષમાં એથી જુદા જ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ છે એક અથવા અનેક જગદીશ્વરને માનવા જ જોઈએ એ કંઈ ધર્મનું આવશ્યક લક્ષણ જ નથી મનાય જ નથી પુણ્ય પાપના, તેના ફળના, પુનર્જન્મના અને મોક્ષના ધાર્મિક મિદ્ધાન્ત માનતા હોય, ધાર્મિક આચાર આચરતા હોય, ક્રિયા કાણક કરતા હોય અને એવી રીતે ધર્મના સર્વ લક્ષણ સધરતા હોય, છતાં પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતા હોય એવા તો અનેક મગ્ગપ્રદાય ભાગ્યવર્ષમાં પ્રાચીન ઝાળથી પ્રવર્તતા આપણે જોઈએ છીએ, જોડધર્મીને તેમજ હિન્દુ ધર્મના મીમાંસા અને સામ્ય દર્શનને પણ આ રીતે નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય તેવી જ રીતે જૈન મત પણ ધાર્મિક પ્રદેશનો નિરીશ્વરવાદ છે

એ સમગ્રદાય ઇશ્વરમુક્ત હોવા છતાં નિત્યશુદ્ધ પારલૌકિક જીવોની (સિદ્ધોની) પૂજા એ ધર્મમાં શાય છે એ આપણે ક્રિયાકાણ્ડના અધ્યાયમાં જોશું ત્યારે આપણે એ પણ જોશું કે સૃષ્ટિને સૃજનાર અને પાળનાર ઇશ્વરનો અસ્વીકાર કરતા છતાં જૈનો પોતાને નિરીશ્વરવાદી કહેતા નથી અને એ વાત તેમને હિંસાને સાચી પણ છે

વિશ્વનો આકાર અને તેનું પ્રમાણ.

વિશ્વનો આકાર નિશ્ચિત અને અપરિવર્તનીય છે, એનું પ્રમાણ માનવ શરીરને મળતું પણ અતિશય વિશાળ છે એના

માણુનું માપ રજુથી કરવામા આવે છે, જે દેવ એક પદ્મકમા
૦૫૭૧૫૨ યોજન કાપે છે એ રીતે એકેસપાટે ૬ માત્રમા એ
૭૮૬૭ જાય એને રજુ કરે છે, એમ ડોલબ્રૂક જણાવે છે

દિગમ્બર મતે વિશ્વ ૧૪ રજુ ઉચ્ચ છે અને ઉત્તર દક્ષિણ ૭
રજુ પહોળુ છે, પૂર્વ પશ્ચિમની પહોળાઈ લેતા વિશ્વ સૌથી પીચેને
થાને ૭ રજુ પહોળુ છે, પછી ધીરે ધીરે એ સાકડું થતુ જાય
અને ૭ રજુ ઉચે જતા, એટલે કે મધ્યભાગે, માત્ર એક
રજુ પહોળુ રહે છે અહીંથી પાછુ ધીરે ધીરે એ પહોળું થતુ
જાય છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગના મધ્યમા એટલે કે (અક્ષલોકને
મતભાગે) પાચ રજુ થાય છે, વળી અહીંથી પાછુ ધીરે ધીરે એ
સાકડું થતુ જાય છે અને શિખરભાગે પાછુ ૧ રજુ રહે છે એની
ઉપર, વિશ્વશિખરના ઉપરના ભાગમા મુકતલોકનું ધામ-સિદ્ધ
લેલા છે તે ૪૫ લાખ યોજન લાખી પહોળી (ગોળ) અને મધ્યમા
યોજન જડી છે વિશ્વનું એક દર ઘનકળ ૩૪૩ ઘનરજુ છે

સ્વેતામ્બરનો મત દિગમ્બરના મતથી કંઈક ભિન્ન છે એમને
મતે ઉત્તર-દક્ષિણની પહોળાઈ ઉપરથી નીચે સુધી એક સરખી
પહોળી અને પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળાઈ ધીરેધીરે વધતી ઘટતી નથી,
પણ બંને પ્રકારની પહોળાઈ પગથીએ પગથીએ વધે છે ને ઘટે છે
એમને હિસાબે પણ વિશ્વનું એક દર ઘનકળ ૩૪૩ રજુ છે

વિશ્વના નીચેના અર્ધ ભાગમા અધોલોક છે અને તેમા નરક
આવેલા છે, વચ્ચે મધ્યલોક છે અને તેમા મનુષ્યો ને તિર્થંકો
રાસે છે, તેની ઉપર ઉર્ધ્વલોક છે અને તેમા એક ઉપર બીજે
એમ દેવલોકના માળ ઉપર માળ આવેલા છે અને અન્તે શિખર
ઉપર સિદ્ધલોકનું ધામ છે

અધોલોકમા સાતે પૃથ્વીની આબુખામુ ત્રણ પ્રકારના આવ
ણુ આવી રહેલા છે તેમા એક ગ્ર્યૂલ જળાનુ, બીજુ સ્યૂલ
વાયુનુ અને ત્રીજુ સ્પૃશ્ય વાયુનુ છે એની પેલી પાર બલોક
એટલે કે દેવળ આકાશ છે

વિશ્વનો આકાર અનેક ઉપમાઓ વડે સમજાવવામા આવે છે પ્રથમ તો જાણે અર્ધા મૃદગ ઉપર બીજી આખુ મૃદગ ગોઠ યુ હોય એવો એનો આકાર કહ્યો છે, પણ એ મૃદગને ગોળ નહિ, પણ ચોગસ કંપવુ વળી એક બીજા ઉપર ગોઠવેલા કવચ કે વણ કરના ટાંકલા માથે પણ એને સરખાવ્યું છે પણ વિશ્વના આકારની સફળ સરખામણો તો સુરેખ બાધાના, બધા અવયવ સીધા રાખીને યગ પહોળા કરીને કંઠે હાથ દબને ઉભેલા પુરૂષના આકાર સાથે કરી છે તેના સૌથી નીચેના ભાગમા અધોલોક, કટિદેશમા મધ્યલોક અને ઉપરના ભાગમા ઉર્ધ્વલોક આવેલા કહ્યા છે

વિશ્વ લોક

સમસ્ત વિશ્વ જીવલોકથી ભરેલું છે, વાળપૂર પણ જગ્યા એના વિતાની ખાલી નથી વિવિધ પ્રકારના ને વિવિધ વર્ગના જીવ સરખા પ્રમાણમા સર્વાત્ર આવેલા નથી, પણ અમુક પ્રકારે વહેવાયેલા છે

પ્રથમ તો નિગોદ એટલે કે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ, આપણી ઇન્દ્રિયોને અગોચર અને જેને માત્ર શરીર જ છે એવા સ્થાવર જીવો છે નિગોદના બે વર્ગ છે ૧ નિત્ય નિગોદ, એટલે કે એમાના જીવો આ નીચતમ વર્ગમાથી કદી બહાર નીકળવાના નથી, અને ૨ દ્વર નિગોદ, એટલે કે એમાના જીવો ઉપરના વર્ગમા જઈ શકે, પણ તેમના કર્મથી પાછા આ વર્ગમા આવી પણ પડે ૨૮

ત્રસ જીવ વિશ્વના અમુક ભાગમા એટલે કે ત્રસનાડીમા રહેલા છે ૩૦ આ ત્રસનાડી વિશ્વની આરપાર ઉપરથી નીચે સુધી આવેલી છે તે ૧૪ રજ્જી ઉઘી, ૧ રજ્જી પહોળી ને ૧ રજ્જી લાંબી છે

ત્રસનાડીમા જે જીવ આવેલા છે તેના નીચે પ્રમાણે વર્ગ છે

સ્થાવર જીવ અને તિર્યચ સર્વાત્ર હોય છે, મનુષ્યો માત્ર મધ્યલોકમા વસે છે અને તેમા પણ માત્ર ૨૬ દ્વીપમાજ વસે છે નારકી જીવો અધોલોકમા આવેલા (૭) નરકમા વસે છે, દેવો ઉર્ધ્વ લોકમા, મધ્યલોકમા અને અધોલોકના ઉપરના ભાગમા વસે છે

વિશ્વના એકદર જીવના ૧૪ જીવસ્થાન એટલે વર્ગ છે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અને બીજા લક્ષણોને (પૃ ૧૭૫) આધારે આ સ્થાન પાડ્યા છે એ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—૧ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, ૨ સ્થૂલ એકેન્દ્રિય, ૩ દ્વીન્દ્રિય, ૪ ત્રીન્દ્રિય, ૫ ચતુર્ગિન્દ્રિય, ૬ અમલી પચેન્દ્રિય અને ૭ સંજી પચેન્દ્રિય, આ વર્ગમાં તિર્યચો, મનુષ્યો, નારકીઓ અને દેવો આવી જાય છે આ પ્રત્યેક વર્ગમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વિકાસવાળા જીવ હોય છે અને તેથી એ પ્રત્યેકના બે બે સ્થાન પડે છે, એટલે એકદરે $૭ \times ૨ = ૧૪$ જીવ સ્થાન થાય છે

ભારતવર્ષના બીજા ધર્મોની^{૩૧} પેઠે જૈનધર્મ પણ માને છે કે જીવની ૮૪ લાખ યોનિ છે અને તેમાં જીવે અવતરવું પડે છે તેમાંથી નિત્ય (સૂક્ષ્મ) નિગોહની, અનિત્ય (બાહર) નિગોહની, પૃથ્વીકાયની, જલકાયની, અગ્નિકાયની અને વાયુકાયની એ દરેકની ૭-૭ લાખ, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ૧૦ લાખ, દ્વીન્દ્રિયની, ત્રીન્દ્રિયની અને ચતુર્ગિન્દ્રિયની એ દરેકની ૨-૨ લાખ, પચેન્દ્રિય તિર્યચોની, નારકીઓની અને દેવોની એ દરેકની ૪-૪ લાખ, અને મનુષ્યની ૧૪ લાખ યોનિ છે^{૩૨}

પ્રત્યેક જીવમાં કયા કયા ગુણ હોય છે, અને કયા કયા પ્રકારનું દર્શન, યોગ, લેશ્યા, જ્ઞાન, આગ્રિ હોય છે, કયા ગુણ સ્થાન સુધી ચડી નકે છે, કયા કર્મના બંધ, ઉદય અને સત્તા એને છે, એ વિષેનું વિગતવાર વર્ણન જૈન દર્શન આપે છે આમાંનું કેટલુંક હવે પછી કહીશું, બીજું કેટલુંક Die Lehre vom Karma નામના મારા ગ્રંથમાં પૃ ૬૩-૭૪ ઉપર મળી આવશે અહીં તો, જીવ વિવિધ યોનિમાં અનુક્રમે જન્મ શકે એ દેખાડવાને વિવિધ વર્ગોના જીવની પુનર્જન્મ પામવાની યોગ્યતાનું માત્ર સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરું

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુર્ગિન્દ્રિય માત્ર તિર્યચ અને મનુષ્યયોનિમાં પુનર્જન્મ પામી શકે, અગ્નિ અને વાયુકાય માત્ર તિર્યચયોનિમાં, પચેન્દ્રિય તિર્યચ સર્વે યોનિમાં, નારકી

માત્ર પર્યાપ્ત વિકાસવાળા પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્ય યોનિમા, દેવો મનુષ્ય અને પર્યાપ્ત વિકાસવાળા મૃદુલ પૃથ્વી કાય, જલકાય, વનસ્પતિકાય ને પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિમા અને મનુષ્ય કોઈપણ યોનિમા પુનર્જન્મ પામી શકે જઘા પ્રકારના જીવોમાથી માત્ર મનુષ્ય જ મોક્ષ પામી શકે

વિશ્વ વર્ણન

મધ્યલોક.

પૃથ્વીની ગોળ સપાટી ઉપર આવેલો તિર્યચ્છોક અથવા મધ્ય લોક એના નામના અર્થ પ્રમાણે વિશ્વની મધ્યે આવેલો છે ને એના ઉપર આપણે વસીએ છીએ એ ૧ રજજુ લાગે ૧ રજજુ પહોળો છે એની નીચે ૬૦૦ યોજન પછી અધોલોક છે, એમા નરક આવેલા છે અને એની ઉપર ૬૦૦ યોજન સુધીમા જ્યોતિશ્ચક ને ત્યાર પછી ઉર્ધ્વલોક છે ૩૩

મધ્યલોકને મધ્યગિન્દુએ મેઢ પર્વત છે એની આસપાસ જમ્બૂદીપ નામે દ્વીપ આવેલો છે, એ દ્વીપનો વ્યાસ ૧ લાખ યોજન છે જ ખૂદીપની આસપાસ લવણોદ નામે વર્તુલાકાર સમુદ્ર આવેલો છે ને એનો વ્યાસ ૨ લાખ યોજન છે લવણોદની આસપાસ ધાતકીરણદ નામે વર્તુલાકાર ખડ આવેલો છે ને એનો વ્યાસ ૪ લાખ યોજનનો છે ધાતકીરણની આસપાસ વર્તુલાકાર કાલોદ સમુદ્ર આઠ લાખ યોજનનો અને એની આસપાસ વર્તુલાકાર પુષ્કરવર દ્વીપ આવેલો છે અને એ પરપરાએ અનેક સમુદ્ર અને અનેક દ્વીપ આવે ૩ અન્તે સ્વમૂરમણ નામે સમુદ્ર આવે છે ને તે સમસ્ત મધ્યલોકને ઘેરી વળ્યો છે

પહેલા ૮ દ્વીપના અને સમુદ્રના નામ આ પ્રમાણે છે —

૧ જમ્બૂદીપ	લવણોદ
૨ ધાતકીરણદ	કાલોદ
૩ પુષ્કરવરદ્વીપ	પુષ્કરોદ
૪ વારુણીવરદ્વીપ	વારુણ્યોદ

૧ ક્ષીરવરદ્વીપ	ક્ષીરોદ
૬ ઘૃતવરદ્વીપ	ઘૃતોદ
૭ રુદ્રવરદ્વીપ	રુદ્રોદ
૮ નન્દીશ્વરદ્વીપ	નન્દીશ્વરોદ

પ્રથમના ત્રણ દ્વીપોના નામ તે દ્વીપો ઉપર આવેલા ખાસ વૃક્ષથી અને બીજા નામ અમુક વિશિષ્ટતા ઉપરથી પડેલા છે. મમુદ્રોના પાણી જે પ્રવાહીને મળતા આવતા હોય તે ઉપરથી અથવા તે બીજા જે કંઈ વિશિષ્ટતા હોય તે ઉપરથી એમના નામ પડેલા છે.

એ દ્વીપોમાં જમ્બૂદ્વીપ માથી વધાર મહત્વનો છે, કારણ કે એક તો નમસ્ત વિધને મન્યખિન્દુએ એ આવેલો છે અને વળી ભાન્તવામ્નીએ અને આપણી સમસ્ત પૃથ્વી તેમાં આવેલી માનવામાં આવે છે. જૈનોએ એ દ્વીપનું સંવિસ્તૃત વર્ણન આપ્યું છે.

જમ્બૂદ્વીપની ચારે બાજુએ ૮ યોજન ઉંચી, ૧૨ યોજન જાડી વાળી ભીંત (જગતી) આવી ગહેલી છે એની ઉપર બહુ ઉંચી, બહુ મહત્ત્વ રત્નોની બનેલી પદ્મપટ્ટાલિકા આવેલી છે અને તેમાં અનેક ભવ્ય વન અને સરોવર આવેલા છે. ઉપરની વેદિકાની ચારે બાજુએ મોટી, મોનાની અને રત્નોની બનેલી જાળી આવેલી છે એ ભીંત ઉર્ધ્વ જગતીને ચાર ભવ્યદ્વાર છે અને ચાર દેવ એનું રક્ષણ કરે છે.

જમ્બૂદ્વીપમાં ઠેક પૂર્વથી ઠેક પશ્ચિમ સુધીની પહોળાઈમાં ૬ પ્રવૃક્ષ પર્વતો આડા પડ્યા છે અને તેથી વિષમ વિસ્તારના ૭ ખંડ (યજ્ઞ અથવા જેન) પડે છે. કક્ષિણથી ઉત્તરને અનુક્રમે એ ચેત્રના અને તેમની વચ્ચેના પર્વતોના નામ નીચે આપ્યા છે.

ક્ષેત્ર

પર્વત

૧ મરત-ક્ષેત્ર

૧ હિમવાન્-પર્વત

૨ હેમવત-ક્ષેત્ર

૨ મહાહિમવાન્-પર્વત

૩ હરિ-ક્ષેત્ર

૩ નિપથ-પર્વત

૪ વિદેહ-ક્ષેત્ર

૪ નીલ-પર્વત

૧ રમ્યક-ક્ષેત્ર

૧ રુક્મી-પર્વત

૬ હૈરણ્યવત-ક્ષેત્ર

૬ શિસરી-પર્વત

૭ દૈરવત-ક્ષેત્ર

પર્વતોની ઉચ્ચાઈ અને પહોળાઈ તથા ક્ષેત્રોની પહોળાઈ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ વચલા ક્ષેત્ર સુધી દ્વીગુણપ્રમાણુમા (Geometrical progress) વધતી જાય છે, પછી વળી ત્યાંથી તે જ પ્રમાણુમા ઘટતી જાય છે.

પર્વતો એના રૂપા ને નીલમણિના છે, એમને અનેક શિખર ❶ અને તે ળધા ધુમ્મટદાર ઘાટના છે, એ દરેક પર્વતના પૂર્વ શિખર ઉપર એકેકુ રત્નજડિત સિદ્ધાયતન છે, દરેક પર્વતની મધ્યે એકેકુ મોટું સરોવર છે, સરોવરનું તળિયું વજાનું, ઠાઠું રૂપાનું અને એવારા એનાના છે સરોવરની અંદર અનેક નાના પ્રકારના પદ્મ છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચે એક પ્રચંડ કમળ હોય છે અને તે રત્નમણિનું છે તે પદ્મો ઉપર વિવિધ પ્રકારના દેવદેવીઓનો વાસ છે, સરોવરના જળ, પાણી અને માછલા રહે છે.

૬ પર્વતોમાંથી એક દરે મળીને ૧૪ મોટી નદીઓ નીકળે છે અને ત્યાંથી પાસેના ક્ષેત્રમાં વહીને લવણોદ સમુદ્રને મળે છે.

જમ્બૂદ્વીપનો સૌથી દક્ષિણનો વર્ષ ભરતવર્ષ છે એની ઉત્તરે હિમવાન પર્વત અને ધીણ સૌ દિશાએ લવણોદ સમુદ્ર આવેલો છે એમાં આપણે રહીએ છીએ હિમવાનને સમાન્તરે (ભરતની મધ્યમાં) વૈતાલ્ય (અથવા વિનયાર્ય) પર્વત આવેલો છે અને એ પર્વતથી ભરતવર્ષના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે વિભાગ થાય છે, તે દરેક વિભાગ ૨૩૮ $\frac{૩}{૪}$ જોજન પહોળો છે હિમવાનમાંથી નીકળીને મહાસિન્ધુ નદી પશ્ચિમ દિશામાં અને મહાગંગા નદી પૂર્વમાં વહે છે એ બે નદીઓ દરેક વિભાગના ત્રણ ત્રણ ખંડ ઠરે છે અને એમ ભરત વર્ષના એક દરે ૬ ખંડ થાય છે ભરતવર્ષના ઉત્તર વિભાગના ત્રણે ખંડમાં અને દક્ષિણ વિભાગના પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ખંડમાં મ્લેચ્છો રહે છે, દક્ષિણ વિભાગના મધ્યખંડમાં, એટલે કે આર્ય

ખડમા આર્યો રહે છે પ્રાચીન કાળે ચાર વર્ણવાળા ભારતવાની આર્યો કહેવાતા આર્યખડનું મુખ્ય નગર ગ્રયોચ્ચા હતું અને એ એની મધ્યે હતું પણ આધુનિક જૈનો તો એમ માને છે કે આપણી મમત્ર પૃથ્વી, એટલે કે એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા એ સૌનો સમાવેશ આર્યખડમા થઈ જાય છે

ભારતવર્ષ કર્મભૂમિ છે, એટલે કે જીવવાને માટે મનુષ્યે ત્યાં કર્મ (અસિ, મપી, કૃપિ) કરવા જોઈએ, અને બધા પ્રકારના કર્મ ત્યાં બધાઈ શકે એમા ૬ યુગચક્ર (આરા) પ્રવર્તે છે, એ વિષે જગતના ઇતિહાસનું વર્ણન આગળ કરીશું, ત્યાં વધારે વિસ્તારથી કહીશું

હિમવાન પર્વતની ઉત્તરે હૈમવતવર્ષ આવેલું છે અને તે ભારતવર્ષ કરતા ચાર ગણું પહોળું છે એની વચ્ચેમા શમ્વાપાતિ પર્વત આવેલો છે રોહિતા અને રોહિતાશા નામે બે નદીઓ અનુક્રમે પૂર્વમા અને પશ્ચિમમા ચાલી લવણાદ મમુદ્રને મળે છે હૈમવત વર્ષ લોગભૂમિ છે, એટલે કે મનુષ્ય ત્યાં માત્ર લોગ લોગવે છે અને અદ્ભુત ક પદ્મના કળા ખાઈને રહે છે, કારણકે ત્યાં માત્ર સુખમદુઃખમા યુગ પ્રવર્તે છે

હૈમવતવર્ષને મહાહિમવાન પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા હરિ વર્ષથી જુદું પાડે છે હરિવર્ષ હૈમવતથી ચાર ગણું પહોળું છે એવી વચ્ચેમા વિક્રાપાતિ પર્વત આવેલો છે હરિકાન્તા ને હરિસલીલા એ બે નદીઓ અનુક્રમે પૂર્વમા અને પશ્ચિમમા વહે છે અહીંના જીવનજોગ હૈમવતના કરતા પણ સારો છે, કારણ કે અહીં સદા સુખમા યુગ પ્રવર્તે છે

હરિવર્ષને નિષધ પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા વિદેહ વર્ષથી જુદું પાડે છે વિદેહ વર્ષ સૌ વર્ષમા મોટું છે એની વચ્ચેમા મેઠ (મન્દર) પર્વત આવેલો છે, એ સર્વ અંશે જમ્બૂદ્વીપનું મધ્ય બિન્દુ અથવા નાભિબિન્દુ છે એ પર્વતને એક ઉપર બીજી એમ ચારે કોર ફરતી ત્રણ કદરા છે ને તેની ઉપર ધુમ્મટદાર શિખર (ચૂલિકા) છે પહેલી કદરા પત્થરની, બીજી રૂપાની અને ત્રી-

ટિકની તથા ત્રીજી સોનાની છે શિખર ઉપર જે ચલિકા છે તે નીલમણિની છે અને ધુમ્મટદાર છે પર્વતની તળેટીમા મદસાલ નામનું ઉપવન, પહેલી ઠંદરા ઉપર નન્દન નામનું, બીજી ઠંદરા ઉપર સોમનસ નામનું અને શિખર ઉપર પચ્છક નામનું ઉપવન છે, એ બધામા પદ્મસરોવરો, ભવનો અને સિદ્ધાયતનો શોભી રહ્યા છે અને તેમા વ્યન્તરહેવો રહે છે શિખરપ્રદેશની ચલિકા ઉપર પણ એક સિદ્ધાયતન છે મેરૂ પર્વતની તળેટીમા યદને સતા અને શીતોષા નામે બે ઘોટી નદીઓ વહે છે તે નિપથ ને નીલવત પર્વત માથી નીકળેલી છે

મેરૂ પર્વતમાની ચાર તરફ ૪ ગજદતાકૃતિ પર્વત છે

૧ રૂપાનો બનેલો હીમનસ પર્વત આગ્નેય દિશાએ છે

૨ સોનાનો બનેલો વિદ્યુત્રમ પર્વત નૈઋત્ય દિશાએ છે

૩ સોનાનો બનેલો ગચ્છમાદન પર્વત વાયવ્ય દિશાએ છે

૪ નીલમણિનો બનેલો માત્સ્યવાન પર્વત ઇશાન દિશાએ છે

મેરૂ પર્વતની દક્ષિણમા સૌમનસ અને વિદ્યુત્રમની વચ્ચે દેવકુરૂ અને ઉત્તરમા ગન્ધમાદન અને માત્સ્યવાનની વચ્ચે ઉત્તર કુરૂ એ બે ક્ષેત્રો આવેલા છે આ બે ક્ષેત્ર સમસ્ત જમ્બૂદ્વીપમા સૌથી વધારે ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે ત્યાં સુવમસુવમ યુગ સદા પ્રવર્તે છે દેવકુરૂના પશ્ચિમના અર્ધ ભાગની મધ્યે શામલીનામનું એક મોટું વૃક્ષ છે, ઉત્તરકુરૂના પૂર્વના અર્ધ ભાગની મધ્યે જમ્બૂ નામનું એક મોટું વૃક્ષ છે, એ બેની ચારે બાજુએ બીજા અનેક નાના વૃક્ષ, સરોવર અને સિદ્ધાયતન આવી રહેલા છે

મેરૂની પૂર્વમા પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમમા અપર વિદેહ આવેલા છે એ દરેકમા ૧૬-૧૬ વિજય છે તે વિજયમા અનેક પ્રદેશો છે અને તેમા યુષ્કળ પર્વતો, નદીઓ ને શહેરો આવેલા છે, જૈનોએ એ બધાના નામ વિગતવાર આપેલા છે અને વિદેહમા સામાન્ય ભાવ બેટલે અરે એ કર્મભૂમિ છે, એટલે અરે મનુષ્યલોક પ્રમાણે જ છે ત્યાં દુષ્કળસુષ્કળ યુગ પ્રવર્તે છે

વિદેહને નીચ પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા અમ્યક વર્ષથી જુદું પાડે છે એ ક્ષેત્ર હરિવર્ષની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત ગંધાપાર્વત છે એની મુખ્ય નદીઓ નરકાન્તા અને નરીદાન્તા છે

અમ્યકવર્ષને રૂકમી પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા હૈરણ્યવત વર્ષથી જુદું પાડે છે એ ક્ષેત્ર હૈમવતની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત માલ્યવાન અને એની મુખ્ય નદીઓ સ્વર્ણકુશા અને રવ્યકુશા છે

હૈરણ્યવત વર્ષને શિખરી પર્વત તેની અને સમસ્ત જ ખૂદીપની ઉત્તરે આવેલા ઐશ્વત વર્ષથી જુદું પાડે છે એ ક્ષેત્ર ભરતવર્ષની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત વિજયાષ છે અને એની મુખ્ય નદીઓ રક્ષા અને રણોદા છે

દેવળ વર્તુળ આકાશના જખૂદીપની ચારે બાજુએ લવણોદ આવી રહ્યો છે એની મધ્યે પીપના જેવા ચાર પ્રચલ્લ પાતાલકલસ આવી રહેલા છે અને એની ચારે બાજુએ ખીલા અનેક નાના પાતાલકલસો આવી રહેલા છે તે પાતાલકલસામા દેવના ધામ છે તેના પાણીમા હંતરે બ્યતર જલિના દેવો છે સમુદ્રમા આવેલા પર્વતો ઉપર એ દેવો પોતાની દેવાગનાઓ સાથે વસે છે

લવણોદમા અનેક દ્વીપો છે, લવણોદના અધિષ્ઠાતા દેવ સ્થપિત નો પ્રિય દ્વીપ ગૌતમ નામનો છે તથા જખૂદીપના બે ચન્દ્રના બે દ્વીપ અને બે સૂર્યના બે દ્વીપ છે હિમવાન ને શિખરીપર્વતની કુલ આઠ ઠાઠા ઉપર 'વેતામ્બ' કહે છે કે ૫૬, દિગમ્બર કહે છે કે ૪૮ અન્ત રદ્વીપ છે એમના ઉપર યુગલિક મનુષ્ય રહે છે તિર્યચના પણુ યુગળ હોય છે ત્યા હુલમસુપમા યુગ પ્રવર્તે છે લવણોદ સમુદ્રની પેઢી પાર ધાતકીખડ આવેલો છે, એનું વર્ણન જખૂદીપના જેવું જ આપેલું છે એની પેઢી પાર કલોદ સમુદ્ર છે, તેનું પાણી કાળું ને સ્વાદિષ્ટ છે, એનું વર્ણન લવણોદના જેવું આપેલું છે ફેર માત્ર વિન્તારમા છે અને તે એક એકથી બેવડા છે ધાતકીખડમા ૧૨ પર્વતો, ૧૪ વર્ષ (૨ લન્ત, ૨ ઐશ્વત વગેરે) છે

કલોદની ચારે બાજુએ પુષ્કરદ્વીપ આવેલો છે એ દ્વીપને

મધ્ય ભાગે ચારે બાજુએ માનુષોત્તર પર્વત મોટા વર્તુળના જેવો આવી રહેલો છે. કાળોદ તરફના અર્ધા ખડને અત્યાર સુધીનું કેટલુંક વર્ણન બધાએમતુ આવે છે અહીં પણ ૧૨ પર્વત અને ૧૪ વર્ષ છે માનુષોત્તરની પેલીપાર મનુષ્યની વસ્તી નથી, માત્ર તિર્યચોની વસ્તી છે, ત્યાના સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર ને તારા ખસતા નથી, પોતાને સ્થાને સ્થિર જ રહે છે માનુષોત્તરની પેલી પાર કાળ પ્રવર્તતો નથી, ગાદ શાન્તિ પ્રવર્તે છે બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કાલોદ પછીના સમુદ્રમા જળજન્ટુ બહુ હોતા નથી મધ્યલોકની સીમાને અંતે આવેલા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમા ખાંછા વધારે જળજન્ટુ દેખા દે છે

અધોલોક

મધ્યલોકના ધરાતલની નીચે એકમેકની નીચે ૭ અંતર્દેશ (નરકો) આવેલા છે, તેમાના સૌથી ઉપરના નરકના કેટલાક ભાગમા દેવોનો વાસ છે, નીચેના ભાગમા માત્ર નરક જ છે, તેમા જીવ પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લયકર હુ ખ લોગવીને કરે છે

સૌથી ઉપરનું પાતાળ રત્નગ્રામા નામનું છે, એમા એકમેકથી ઉપર એવા ત્રણ વિભાગ (કાંડ) છે, ૧ સરમાગ ૨ પદમાગ, ૩ અખલમાગ (અપવહુલ) ઉપરના બેમા મવાવાસી અને વ્યન્તર વર્ગના દેવ રહે છે. દેવો વિષેનું વધારે વર્ણન ઉપલોકના વર્ણનમા આવશે. ત્રીજા ભાગમા અને તેની નીચેના બધા પાતાળમા પોતાના પાપના ફળ લોગવતા પાપી જીવો રહે છે

દરેક પાતાળમા અનેક માળ (પ્રતર) હોય છે સૌથી ઉપરનામા સૌથી વધારે છે અને જેમ નીચે, તેમ તેમ તેમા ઓછા માળ (પ્રતર) છે. દરેક પ્રતરની વચ્ચેવચ્ચ એકેક નરકાવાસ છે અને ત્યાંથી ચારે દિશામા બીજા અનેક નરકાવાસ છે, આ નરકાવાસની વચ્ચે ખાલી પડતી જગામા વળી બીજા નરકાવાસ છે નીચે ઉતરતા નરકાવાસની સખ્યા પણ ઓછી થતી જાય છે

એ સાતે પાતાળ (નરક) ના નામ, અને તેના માળ (પ્રતર) ની અને તેમાના નરકાવાસની સખ્યા નીચે આપેલી છે

૧ રત્નપ્રમા	પાતાળમા	૧૩ માળ	અને તેમા	૩૦૦૦૦૦૦૦	નરકવાસ છે
૨ શર્વરાપ્રમા	"	૧૧ "	"	૨૫૦૦૦૦૦૦	" "
૩ વાલુકાપ્રમા	"	૯ "	"	૧૫૦૦૦૦૦૦	" "
૪ પદ્મપ્રમા	"	૭ "	"	૧૦૦૦૦૦૦૦	" "
૫ વૃક્ષપ્રમા	"	૫ "	"	૩૦૦૦૦૦૦	" "
૬ તમ પ્રમા	"	૩ "	"	૯૯૯૯૫	" "
૭ મહાતમ પ્રમા	"	૧ "	"	૫	" "

કુલ ૪૯ માળ (પ્રતર) અને તેમા ૮૪૦૦૦૦૦૦ નરકવાસ છે

નારક (નરકવામીઓ) મધ્યલોકના જીવની પેઠે સ્ત્રીના ગર્ભમા અવતરતા નથી, પણ અલૌકિક રીતે ઉપપાતદાગ (પૃ ૧૭૭) અવતરે છે, એટલે કે-એકાએક ભીંતના છિદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે તે ત્યાંથી નીચે પડે છે એક સુદર્ભમા એ પર્યાપ્તવિકાસ પામે છે મર્વ સામાન્ય જીવને તૈજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે તે જ શરીર તે! આ જીવને પણ હોય છે, પણ તે ઉપરાત બહુ ભયકર સ્વરૂપનું વૈકલ્ય શરીર પણ એને હોય છે (પૃ ૧૭૧), સમ્યાને એ હુકમસ્થાનવાળા છે (પૃ ૧૭૩) ને જાતિવેદે નપુસક છે (પૃ ૧૭૬) તેમને પહેલા ત્રણ પ્રકારના દર્શન અને જ્ઞાન હોય છે (પૃ ૧૮૧), એટલે એને અવધિજ્ઞાન કે વિભગજ્ઞાન હોય છે ખરું, પણ આથી એમનું દુખ વધે છે માત્ર એમનામાના કેટલાકને મિથ્યાત્વ અને કેટલાકને (પૃ ૧૮૪ ઉપર જણાવેલા) ૨ જાથી ૫ સુધીના અમ્યકત્વ હોય છે, એને વિ-તિ હોઈ શક્તી નથી અને તેથી એમાં ગુણસ્થાનથી ઉપર ચઢી શકતા નથી જેને મિથ્યાત્વ હોય છે તે બીજાનું દુખ ગી રીતે વધે એજ વિચાર્યા કરે છે અને એથી પોતે અત્યન્ત દુખી થાય છે, જેને સમ્યક્ત્વ હોય છે તે એવું, તે વિચારતા નથી, પણ પોતાના પૂર્વજીવના પાપ મહારીને દુખી થાય છે

નરક જેમ નીચેનું, તેમ ત્યાંના વસનારા વધારે પાપી, અને તેમને સહેવાના દુખ વધારે ભયકર પહેલા ૪ નરકોના નરકાવાસ ઉપર છે, ૫ માના કંઈક ઉપર કંઈક શીત, સૌથી નીચેના

ભાકીના બેમા રીત જ છે પહેલા બે નરકના જીવોની વૈશ્યા કાપોત, ૩ જા મા કાપોત અથવા નીવ, ૪ થા મા નીવ, ૫ મામા નીવ અથવા કૃષ્ણ અને ૬ ઠા તથા ૭ મામા કૃષ્ણ હોય છે (પૃ ૧૮૭) નારકોનું શરીરપરિમાણ પ્રત્યેક પ્રતરમા બહુ વિવિધ માપનું હોય છે, રત્નપ્રભાના સૌથી ઉપરના માળના નારકી જીવોનું ૩ હરતનું જઘન્ય હોય છે નીચે જતા દરેક માળમા માપ વધતું જાય છે અને મહાતમ પ્રભાનું ૫૦૦ ધનુષ્યનું માપ થાય છે આયુ પણ નીચે જતા માળમા વધારે થતું જાય છે રત્નપ્રભાના સૌથી ઉપરના માળનાનું દુકામા દુકુ ૧૦૦૦૦ વર્ષનું ને લાળામા લાણુ ૬૦૦૦૦ વર્ષનું હોય છે, મહાતમ પ્રભાવાળાનું દુકામા દુકુ ૨૨ સાગરોપમ ને લાળામા લાણુ ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે

નરકમાના હુ ખનુ બહુ ભય કર વર્ણન કરેલું છે ત્યા રહેવું બહુ ભય કર છે ઝુકામાથી વાસ નીકળે એવી વાસ ત્યા સર્વત્ર છુટે છે, વાયુ તીક્ષ્ણ છે ને શરીરે ચટકા ભરે છે અધકાર સર્વત્ર પ્રવર્તે છે ભંતિ અને લોચ ઉપર ખીલત્સ વિદ્યાનો લેપ કરેલો હોય છે, એથી બધે એવું ચીકણુ યમ્ ગયેલું હોય કે નારકો જરા આધાપાછા જાય કે ખસી પડે છે, એકમેક ઉપર અધઝાઇ પડે છે, ને તેથી તેમના હુ ખમા વધારે થાય છે પીડિતોના આર્તનાદથી નરક સૌ ગાજી ઉઠે છે ઉષ્ણતાથી, શૈત્યથી, તાવથી અને શરીરની ચેગથી નાગકો નિર-તગ હુ ખી થાય છે, અને તે કોઇરીતે દૂર કરી શકાય એમ નથી વળી એ હુ ખોમા નાગકો પોતે જાણી બેઠને વધારે કરે છે, કાગણુકે તેઓ એકમેકનો દેષ કરે છે અને પોતાના વૈક્રિય શરીરની સહાયતાએ વિવિધ પ્રકારના સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એકમેકની ઉપર પડે છે અને ભય કર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ઉપરના ત્રણ પાતાળ માના નારકો ઉપર અસુરો (પરમાધામી) વિવિધ પ્રકારના અત્યાચાર આચરે છે અમુક પ્રકારના પાપના અમુકપ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે, વ્યભિચારીએ ધીંગધીંગની ધાતુના સ્ત્રીના પુતંગને આલિંગન દેવું પડે છે મામાહારીએ પોતાના શરીરમાથી મામ તોડીને ખાવું પડે છે દારૂડ્રીઓએ ઉકળતું સીસું પીવું પડે છે બીજા પાપીઓને

કાચે છે, પીલે છે, શેકે છે, સારે છે, ફાડે છે, ચેચકનેા ને સુક
ગરનો માર મારે છે, પાણીમા ડુબાડે છે, તાવકામા તળે છે, એને
શરીરે જન્તુ વળગાડે છે, હિ સક જન્તુઓ પાસે એના શરીરને
ખવરાવે છે અથવા બીજા અનેક પ્રકારે તેમને અનેક પ્રકારના
ભય કર દુખ દે છે

નારકોને જે ઘા વાગે છે તેથી ગમે એટલુ દુખ થતુ હોય
તોય એથી એતુ મરણ થતુ નથી ઘા પુરાય છે, અને ચીરાયેલુ-
હાતરો ટુકડા યઇગયેલુ શરીર પાછુ આપુ થાય છે, તે વળી નવેસર
થી દુખ ભોગવવા માડે છે નારકના પાપના જેટલા ફળ તેના ભા
ગ્યમા લખાયેલા હોય છે એ સૌ જ્યારે એ ભોગવી રહે છે ત્યારે
જ એતુ મરણ થાય છે તે કોઇ પણ દેખીતા કારણ વિના એતુ
મરણ થાય છે એવ જેવારે એતુ શરીર છોડે છે ત્યારે તિર્યચ અથવા
મનુષ્ય-ચોનિમા પુનર્જન્મ લે છે, કાણુ કે જૈનોને મતે નરક
તે પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાન છે, તેમા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સુધી જ પાપીએ
રહેવાનુ હોય છે, સદા કાળ નહિ

કેટલાકનેા મત એવો છે કે છેવટનુ પાતાળ મહાતમ પ્રભા
એ વિશ્વનેા નીચેનો છેડા છે, બીજાનેા મત એવો છે કે એની
નીચે પણ તળીઆ વિનાનુ સ્થાન છે અને ત્યા નિગોહ અને
બીજા નીચા પ્રકારના કઇ પણ સસા વિનાના એવો રહે છે ૪૫
આ રિથિતિ આવવાનુ કારણ કેટલાક જૈનોને મતે એવુ છે કે
જે એવ પોતપોતાને પાપે નિગોહમા અથવા બીજા સૂક્ષ્મ એકે દ્રિયમા
એવા પ્રકારે જન્મ પામ્યા છે, તેને ત્યા રહેવાનુ મળે છે ૩૫

ઉર્વલોક.

દેવને સૂક્ષ્મ વૈકિય શરીર હોય છે અને તેથી ભૌતિક ભાવનાએ
તે બહુ સુખ ભોગવી શકે છે તે ગર્ભદારા જન્મતા નથી, પણ ઉપ-
પાતારા અવતરે છે (પૃ ૧૯૭), અને તે કર્મને અનુસરીને
હોય છે દેવતુ એવન વિલાસમા જ વ્યતીત થાય છે, તે નૃત્ય અને
કીડા કર્યા કરે છે અને પોતાના ભવનોમા રનેહીજનોની સાથે અનેક

પ્રકારનો આનંદ લે છે એમને પહેલા ત્રણ પ્રકારના દર્શન અને જ્ઞાન હોય છે અને તેથી બધા જીવોને અવધિજ્ઞાન કે વિભગજ્ઞાન હોય છે એમનામાં મિથ્યાત્વ હોય છે અથવા પહેલા ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ત્વ હોય છે એમનું ચારિત્ર સાફ હોય કે ન હોય એમને લોજ નની ઇચ્છા થતા જ તે પરિતૃપ્ત થાય છે, તેથી વિરતિ એમને સંભવતી નથી, તેથી એ ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચડી શકતા નથી એમના કર્મફળ લોગવાઈ રહે ત્યારે એમનો જીવ, કોઈપણ દેખીતા કારણ વિના દેવશરીરનો ત્યાગ કરે છે અને મધ્યલોકમાં તિર્યગ્ અથવા મનુષ્ય-યોનિમાં પુનર્જન્મ લે છે

દેવોના મુખ્ય ચાર વર્ગ નીચે પ્રમાણે ॥

૧ મવનવાસી પાતાળના સૌથી ઉપરના પ્રદેશમાં ભવનોમાં રહે છે

૨ ચન્તર આ ધરતી નીચેના પાતાળમાં અને પાતાળ તથા મધ્યલોકની વચ્ચેના સ્થાનમાં રહે છે

૩ ય્વોતિષ્ક મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોકની વચ્ચેના સ્થાનમાં રહે છે

૪ વૈમાનિક ઉર્ધ્વલોકમાંના વિમાનોમાં રહે છે

આ ચાર વર્ગમાં વળી અનેક ઉપવર્ગ છે અને તેમાં જે પાછા બીજા ઉપવર્ગ છે આ ઉપવર્ગોમાં જે પાછા અનેક લોક હોય છે, કારણ કે દેવો ઘણું કરોને સૌ સરખા હોતા નથી, પણ પ્રત્યેક ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિના હોય છે એવી પદ્ધતિઓની સંખ્યા પણ અનેક હોય છે ભવનવાસીઓમાં અને કેટલાક વૈમાનિકોમાં એવી પદ્ધતિઓ હોય છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે ॥

૧ દ્વ રાજ

૬ લોકગાલ ચોડીદાર

૨ સામાનિક, રાજકુમાર

૭ મનિક ચોદા

૩ પ્રાયશ્ચિત્ત રાજપુરુષ

૮ પ્રકીર્ણક નાગરિક

૪ પારિવચ ઉચ્ચ સેવક

૯ આમિયોગ્ય સામાન્ય સેવક

૫ આત્મરચક ઈંદ્રના શરીર રક્ષક - ૧૦ વિશ્વવિક નીચે જાતિના

વ્યન્તરોમા અને જ્યોતિષકોમા ઉપરમાથી ૩ ૭ અને ૬ ફી પદવી હોતી નથી વૈમાનિકોના સોથી શ્રેષ્ઠ વર્ગમા બીજા વધારે પણ ઉપવર્ગ છે

બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ગ ઉપવર્ગના દેવો તેમના દેખાવમા, શરીર પરિમાણમા અને વસાહિકમા એકમેકથી બુદ્ધા હોય છે

દેવનુ આયુધ્ય દુ કામા દુ કુ ૧૦૦૦૦ વર્ષનુ, લાગામા લાણુ ૩૩ સાગરોપમનુ હોય છે પહેલા ત્રણ વર્ગના દેવની લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત કે તૈજસ હોય છે, બાકીનાની તૈજસ, પદ્મ કે શુક્લ હોય છે

ભવનવાસીઓ રત્નપ્રભાના (પૃ ૨૪૦) ઉપરના ભાગમા ખાસ ઠરીને મધ્યલોકની નીચેના ભાગમા સુન્દર ભવનોમા રહે છે તેઓ દેખાવે કુમાર જેવા હોય છે, તેથી જ તેમના વર્ગના નામના બીજા પદમા કુમાર શબ્દ આવે છે એ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ અશુરકુમાર ૨ નાગકુમાર ૩ સુવર્ણ (મરુક) કુમાર ૪ વાયુકુમાર ૫ ક્ષીપકુમાર ૬ ઉદયિકુમાર ૭ વિદ્ (દિશા) કુમાર ૮ વિષ્ણુકુમાર ૯ સ્તનિત (મિથુનવર્ગના) કુમાર ૧૦ અગ્નિકુમાર

કરેક વર્ગ ઉપર બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, તેમાનો એક ઉત્તરમા અને બીજો દક્ષિણમા રહે છે પ્રત્યેક ઇન્દ્રને અનેક ઇન્દ્રાણીઓ ને અનેક ઉપેન્દ્રાણીઓ હોય છે તેમની પાસે ૭ મા વર્ગમાની ૭ સેનાપતિવાળી ૭ સેના હાજર રહે છે સેનાના ૭ વર્ગ તે આ પ્રમાણે છે — પદાતિ, અશ્વ, હસ્તી, રથ, મહીષ, વાઘ અને નર્તકી અહીં કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તૈજસ લેશ્યા હોય છે

વ્યતર ભવનપતિની ઉપરના ભાગમા અનેક નગરમા રહેનારા દેવો છે, તેમના બુદ્ધા બુદ્ધા ૮ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ મૂત	૨ વિશાલ	૩ ચલ	૪ રાહલ
૫ કિંચલ	૬ કિંપુલ	૭ મહોલ	૮ મર્ધલ

રત્નપ્રભા પાતાળના ઉપરના ૧૦૦૦ યોજનમા આવેલા નગરોમા, મધ્યલોક અને અધોલોકની વચ્ચેના ભાગમા વ્યન્તરો વસે ॥ તેના દરેક વર્ગની ઉપર બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, દરેક ઇન્દ્રને ૭-૭ સેના હોય છે વૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અથવા તૈજમ લેશ્યા હોય ॥ જ્યોતિષકને એકલી તેજોલેશ્યા હોય ॥

જ્યોતિષક તે ગગનમહળના અધિવાસી છે જમ્બૂદ્વીપ, ધા તકીખડ અને ૧ પુષ્કરદ્વીપની ઉપર ૭૬૦ થી ૬૦૦ યોજન ઉંચે ખરાબર મેરૂ પર્વતની ચારે બાજુએ રહે છે અનેક પ્રકારના વિમાનોમા બેસીને તેઓ સત્વર વેગે ફરે છે જ્યોતિષકના ૫ પ્રકાર છે - સૂર્ય, ચન્દ્ર, શુક્ર, નક્ષત્ર ને તારા એક સૂર્ય ને ૧ ચન્દ્રનો પરિવાર ૮૮ શુક્ર, ૨૮ નક્ષત્ર અને ૬૬૬૭૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ તારા હોય છે જૈનોનો વિશિષ્ટ મત છે કે અનેક દ્વીપમસુદ્રોમા થઈને અસખ્ય સૂર્ય, અસખ્ય ચન્દ્ર અને અસખ્ય શુક્ર, નક્ષત્ર તથા તારા છે, જમ્બૂદ્વીપને ૨ સૂર્ય, લવણોદને ૪, ધાતકીખડને ૧૨, કાલોદને ૪૨, ૧ પુષ્કરદ્વીપને ૭૨-એ રીતે મનુષ્યલોકમા સૌ મળીને ૧૩૨ સૂર્ય ॥ ૧૩૨ ચન્દ્ર છે શુક્ર, નક્ષત્ર અને તારા પણ તે જ પ્રમાણમા છે તે ચર છે અને તેની પછીના બધા સ્થિર છે

જૈનો ઉપર પ્રમાણે માને છે, કારણ કે તેઓ મધ્યલોકવિષેના પોતાના ભૂગોળદર્શનને વળગી રહે છે અને તેથી એ વિષયના બધા ભારતદર્શનથી જૈનો જુદો મત ધરાવે ॥ તેઓ માને છે કે "એક અહોરાત્રના ૩૦ મુહૂર્તમા સૂર્ય-અને તે જ રીતે બે જ્યોતિષકો મેરૂ પર્વતની આમપાસનુ ભાત અર્ધુ જ વર્તુળ ફરી શકે છે, તેથી ભારત-વર્ષમા રાત જ્યારે પૂરી થાય, ત્યારે જે સૂર્ય આગલે દિવસે પ્રકાશ્યો હતો તે મેરૂપર્વતની વાયવ્ય દિશાએ આવી શકે તે સમયે ભારતવર્ષની પૂર્વમા જે સૂર્ય ઉગે છે, તે

તેથી આગલી મધ્યાહને આયમેલો સૂર્ય ન હોઈ શકે, પણ તેનાથી જુદો બીજો જ સૂર્ય હોઈ શકે એ એ સૂર્ય વચ્ચેનો ભેદ આખે ઠરી શકતો નથી ત્રીજો દિવસે મવારે પાછો પહેલા દિવસનો સૂર્ય તે દરમિયાન મેડની આગ્નેય દિશાએ આવી પહોંચીને ઉગે છે અને એ વ્યવસ્થા નિરન્તર ચાલી જાય છે એ જ કારણે જૈનો જ ખૂદીપમા એ ચન્દ્ર, એ સૂર્ય અને એ પ્રમાણે બધું બેવડું માને છે પણ ભારતવર્ષમા તો એકેકાળે એમાનુ એકેક જ દેખાય છે, અને બને એકમેકની માથે દેખાવમા મરખા છે, તેથી દેખાવમા કશો ભેદ પડતો નથી ” ૩૬

જખૂદીપ ઉપર જેટલા જ્યોતિષ્ઠો છે તેથી બીજા દીપો અને મસુદ્રો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે હોય છે કારણ કે તે મેડથી બહુ દૂર આવેલા છે અને સૂર્ય ચન્દ્ર વધારે હોવાથી તેનો પરિવાર પણ વધારે હોય છે

પુષ્કરદીપમા વચ્ચેવચ્ચ જે માનુષોત્તર પર્વત આવેલો છે તે એ દીપના બે સરખા ભાગ કરે છે મેડથી એ પર્વત સુધીના રૂંધે ખડમા મનુષ્ય વસે છે, એ પર્વતની પેલીપાર જ્યોતિષ્ઠ ખમતા નથી, પણ ચોતાને સ્થાને મહા ગિર રહે છે ત્યાં સૂર્ય ને ચન્દ્ર એકમેકથી ૧૦૦૦૦૦ યોજન દૂર છે, અને તેમના અનેક વર્તુળ બનેલા છે

મેડ પર્વતની ઉપર અમખ્ય યોજન પહોં શકે થતા અને માળ ઉપર માળમા ગોઠવાયેલા ઉર્ધ્વલોકમા રહેલા વિમાનોમા વૈમાનિકો વસે છે

એકેક વિમાનમા (નીચેથી ઉપરને અનુક્રમે) કેટકેટલા માળ આવેલા છે તેની હકીકત નીચે આપુ છું ૧ થી ચોથા પ્રદેશમા બે બે વિમાન છે, એક ઉત્તરમા, એક દક્ષિણમા ને નવમાથી બારમા પાછળના ટોપકમા તેને માટે ઉ અને દ અક્ષરો મૂક્યા છે શ્વેતાગ્નર અને દિગ્ગ્નર મતમા જે લોક છે તે પણ એ ટોપકમા સાથેમાથે બતાવ્યો છે

આંક	દિશા	શેતામ્બર	માઠગણ્યા	દિગમ્બર	માઠગણ્યા
૧	દ ઉ	{ યોષમ દશાન	૧૩	સૌષર્મ દશાન	૩૧
૨	દ ઉ	{ સનત્કુમાર માહેન્દ્ર	૧૨	સનત્કુમાર માહેન્દ્ર	૭
૩	મધ્ય માં	મહાલોક	૬	મહા મહોત્તર	૪
૪	"	સાન્તક	૫	સાન્તક કાપિષ્ઠ	૨
૫	"	શુક	૪	શુક મહાશુક	૧
૬	"	સહસાર	૪	સતાર સહસાર	૧
૭	દ ઉ	{ આનત પ્રાનત	૪	આનત પ્રાપ્યત	૩
૮	દ ઉ	{ આરણ અપ્યુત	૪	આરણ અપ્યુત	૩
૯ ક ક ગ		{ અધો મધ્ય ઉર્ધ્વ } પ્રેવેયક	૧	{ અધો મધ્ય ઉર્ધ્વ } પ્રેવેયક	૧
૧૦		-		૧ અનુદેશ	૧
૧૧		૫ અનુત્તર	૧	૫ અનુત્તર	૧

ઉપરના કોષ્ટકથી જોઈ શકાય છે અનુદિશ માત્ર દિગમ્બરો જ
 માને છે ઉપરના કેમ ઉપરાંત નવ જાતિના શોકાન્તિક દેવો છે, તે પ્રકાર

લોકની આસપાસ વમે છે દિગ્ગમ્યરોને મતે એમના ૨૪ વર્ગ છે સારસ્વત, આદિત્ય, બહિ, અરુણ, ગદતોય, દુષિત, અવ્યાબાધ અને અરિષ્ટ અને એ વર્ગોની વચ્ચે આવતા બીજા ૧૬ વર્ગ-કુલ ૨૪ એ મોહ મુક્ત હોય છે અને તેથી એમને દેવર્ષિ કહે છે, તીર્થ કરે જ્યારે દીક્ષા લેવાના હોય છે ત્યારે તેઓ તેમની પાને આવે છે, અન્તે મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરે છે અને મોક્ષ પામે છે

૧ થી ૮ સુધીના પ્રદેશને કલ્પ કહે છે અને ત્યાના વમ નારને કલ્પોપપન્ન કહે છે, તેથી ઉપરના પ્રદેશને કલ્પાતીત કહે છે અને ત્યાના વસનાર પણ તે જ નામે ઝોળખાય છે

વૈમાનિકેના નામ એમના સ્થાન ઉપરથી પડેલા છે એ સ્થાન રાત્રમાણના બાધેલા ને ભવ્ય છે, એકેકા નગર જેવડા મોટા છે નરકની પેઠે એના પણ એકએક ઉપગ ગોઠવાયેલા માળ છે, એકેક માળમા વચ્ચે મધ્યવિમાન હોય છે, ત્યાથી ચારે દિશામા વિમાનોની ચાર શ્રેણીઓ હોય છે, અને એ શ્રેણીઓની વચ્ચે વળી બીજા છુટા વિમાન હોય છે

દેવલોકમા રહેનાર દેવો દેખાવે અતિ મુન્દર હોય છે, પ્રકાશિત કુમાર જેવા હોય છે, એમને છાયા હોતી નથી, એ આખનો પલકારો મારતા નથી, એમના વાળ ને નખ વધતા નથી એમને સદા ધન્દ્રિયસુખ મળ્યે જાય છે, મુન્દર શબ્દ, ગંધ, રસ ને વર્ણુ નિરન્તર બદલાયા જાય છે, અને આખો સદા ભવ્યભાવે મર્યાદા વિનાની ગ્રહે છે ત્યા સદા સુખી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, રાત્ર-દિવસનો ભેદ નથી અને મણિમાણિક્યના પ્રકાશથી સૌ પ્રકાશી રહે છે

સ્વર્ગ જેમ ઉચ્ચેનું, તેમ ત્યા ગ્રહેનાર દેવનું આયુ, અવધિજ્ઞાન, બળ અને એનો આનંદ વધારે, પણ તેના શરીરનું પરિમાણ, આત્મવેદન (ભાન-Consciousness), કર્મધન (Possessions) ઝોણુ, વળી તેને કરવાનો પ્રદેશ વિશ્વમા ઝોણો (ઉપરના સ્વર્ગમાના દેવને પ્રવાસમોહ ઝોણો હોય છે) પહેલા પ્રદેશમા લેશ્યા તૈજસ, બીજા અને ત્રીજામા પદ્મ અને બાકીનામા શુકલ હોય છે જુદા જુદા પ્રદેશમાના દેવોને નારીસુખ

બુદ્ધે બુદ્ધે પ્રકારે લોગવવાનું હોય છે પહેલા પ્રદેશમા નીચા પ્રકારના દેવોની પેઠે શારીરિક સભોગ હોય છે, બીજા પ્રદેશમાના દેવો પોતાની નારીઓને આલિંગન અને યુગ્મન કરીને તથા તેમને લાડ લડાવીને-પાણીને મન્ત્રોષ પામે છે, અને પોતાની કામ વાસના તૃપ્ત કરે છે ત્રીજા ને ચોથા પ્રદેશમાના દેવ પોતાની દેવીઓના સૌન્દર્યને જોઈને, પાંચમા અને છઠ્ઠામાના દેવ તેમના મિષ્ટ સુર સાલગીને અને સાતમા તથા આઠમાના દેવ તેમની સુન્દરતા મનમા વિચારીને આનન્દ પામે છે આમ પ્રદેશ જેમ ઉંચો, તેમ ત્યાના દેવનું કામજીવનનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ, સૌથી ઉપરના-૯ માથી ૧૧ મા સુધીના-કલ્પાતીત પ્રદેશમાના દેવોને કશી કામવાસના હોતી નથી ત્યા સ્ત્રીઓ પણ હોતી નથી

કલ્પોપપત્ત (૧-૮) દેવોના કથા ઇંદ્ર છે ૧, ૨ પ્રદેશમા બે બે ઇંદ્ર હોય છે, એક ઉત્તરના દેવો ઉપર અને બીજો દક્ષિણના દેવો ઉપર રાજ્ય કરે છે, ત્રીજી ૬ ઠા સુધીના પ્રદેશમા એક જ ઇંદ્ર હોય છે ૭-૮ મા બે બે વચ્ચે એક ઇંદ્ર હોય છે કલ્પાતીતના (૯-૧૧) દેવનો કોઈ ઇંદ્ર જ નથી હોતો ત્યા સૌ દેવો એક એકની સરખા હોય છે ને તેથી સૌ ગ્રહમિન્દ્ર (હું ઇંદ્ર એમ) કહેવાય છે

વૈમાનિક દેવોના વિવિધ વર્ગના ઇન્દ્રો વિષે જૈનોએ વિસ્તીર્ણ કથાઓ લખી છે એ કથાઓમા સૌધર્મના ઇન્દ્રને શક કહ્યો છે, બીજા ઇન્દ્રોના નામ પોતપોતાના કલ્પને અનુકૂળ છે જગતમા મહત્ત્વના જે જે પ્રસંગો બને છે, તે સૌમા અને ખાસ કરીને તીર્થ કરોના ઇતિહાસમા શક મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે દક્ષિણ વિભાગમા જ્યારે કોઈ તીર્થ કરનો જન્મ થાય છે ત્યારે એનું આસન ડોલે છે પોતાના અવધિજ્ઞાનને બળે એમ થવાનું કારણ એ જાણી લે છે, પછી પોતાના હરિભોગમૈત્રીને સુધર્મમ ઉપમાના સુષોણ નામના એક ચોજન પરિધના ઘટને વગાડવાની આજ્ઞા કરે છે એ પ્રયત્ન ઘટની ત્રણ ગર્જનાઓ કરે છે, ત્યારે સુધર્મ સ્વર્ગના બીજા ભવનમાના ૩૧૯૯૯૯૯ ઘટ પણ વાગવા માટે છે સૌ દેવ સાવ ધાન થાય છે, શો પ્રસંગ બન્યો છે ? તે શક ખાસેથી સાલગી લે

છે અને ગમે તો તીર્થ કર ઉપરના સ્નેહના કે ભક્તિના કારણે, ગમે તો જિજ્ઞાસાને કારણે કે કા તો શકની આજ્ઞાને કારણે સૌ એકઠા થઈ જાય છે પછી શકે પોતાના અનુચરવર્ગ સાથે વિમાનમાં ચડે છે, મધ્યલોકમાંના નદીશ્વરદ્વીપમાં આવેલા રતિકર પર્વત ઉપર ઉતરે છે અને ત્યાંથી તીર્થ કરને ઘરે એમની ભક્તિ કરવા જાય છે ત્યાંથી તીર્થકરને મેરૂપર્વત ઉપર જન્માભિષેક કરવા લઈ જાય છે એવી જ રીતે બીજા કલ્પના ઇન્દ્રો મધ્યલોકમાં આવે છે, એમની ભક્તિ કરે છે ને પછી પાછા પોતાના ભવનમાં જાય છે શક અને બીજા ઇન્દ્રો પણ તીર્થકર દીક્ષા લે છે, કવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને નિર્વાણ પ્રાપ્તે છે ત્યારે પણ એજ પ્રમાણે કરે છે

બધા કલ્પોપયન્ત સ્વર્ગમાં કર્મને પરિણામે, ખાસ કરીને (શુદ્ધ કે બાલ) તપને પરિણામે મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વવાળા દેવો હોય છે, ગૌતમકલ્પ સ્વર્ગમાં પણ એ પ્રમાણે વાય છે, અને અલબ્ધ (પૃ ૧૯૪) છવોએ પણ પૃથ્વી ઉપર સમ્યક્ ચારિત્ર આચર્યું હોય તો તે પણ ત્યાંમુધી ઉપર છે ઉપરના સ્વર્ગમાં તો માત્ર સમ્યક્ત્વ જ પ્રવર્તે છે પહેલા બે સ્વર્ગના દેવ પત્નીના ભવમાં પર્યાપ્ત ભૂમિકાય, અપૂકાય કે વનસ્પતિકાય, પચેન્દ્રિય તિર્યગ્ કે મનુષ્ય-યોનિમાં અવતરણ એવા કર્મ બાધે છે, ત્રીજી દેવ સ્વર્ગના દેવ પચેન્દ્રિય તિર્યગ્ કે મનુષ્ય-યોનિમાં અવતરણ એવા અને ત્યારપછીના સ્વર્ગના દેવ માત્ર મનુષ્યયોનિમાં અવતરણ એવા કર્મ બાધે છે

ત્રિજય, યજ્ઞયત, જયન્ત, ચપરાજિત અને મર્વાર્ચસિદ્ધ એ પાંચ અનુત્તર સ્વર્ગમાં બધા દેવોને સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે અને તે સૌ ચોથા શુણ્ણસ્થાન ઉપર હોય છે પહેલા ચારમાંના દેવને હજી બે વાર અવતરણ પડશે, પાંચમાંને હજી એકવાર જન્મવું પડશે, ને પછી તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે

સિદ્ધિધાનુ ધામ.

સર્વાર્થસિદ્ધ સ્વર્ગની ઉપર ૧૨ ચોળને ક્ષણાગ્રામાર પૃથ્વી છે

* ગ્રૈવેયક સ્વર્ગનું એ નામ એટલા માટે પડેલું છે કે એ યાન લોકપુરુષના ગ્રીવા (ગદન) ૧૫ છે

એ ઉર્ધ્વાદેહી 'છત્રીના ઘાટની' છે ને વચ્ચે ૮ જોજન લાંબી છે
 એ માતી કે ક્ષુદ્ર કરતા વધારે સફેદ, 'મુવર્ણ' કરતા વધારે પ્રકા
 શિત અને સ્ફટિક કરતા વધારે શુદ્ધ છે અલોકથી એ શિલા
 એક જોજન 'નીચે' છે આ જોજનના સૌથી ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધો
 શાશ્વત કાળ સુધી વસે છે અને ત્યાં સંસારબંધથી મુક્ત થઈ
 એ મુક્તિાનુ અનન્ત, અનુપમ, અવિનશ્વર મુખ લોગવે છે

ઇતિહાસ અને સન્તત્યરિત.

ભૂમિકા.

સર્પિણી અને યુગ (આર)

જગત નિત્ય છે અને એકઠરે સ્થાયી છે વિશ્વના મોટા
 ભાગમાં નાના નાના ફેરફાર થતા હતા સર્વ સાધારણ સ્થિતિ
 કાયમ પ્રવર્તે છે મનુષ્યલોકના કેટલાક ભાગમાં નિયમિત રીતે
 નિરન્તર થઈતા ઉતરતા યુગ પ્રવર્તે છે અને તેમાં દેશના હવા
 પાણી ને વનસ્પતિ, શરીર પરિભાણ, આયુ અને લોકની પ્રકૃતિમાં
 સારો નરસો ફેરફાર થયા કરે છે

જેનો માને છે કે અનાદિ કાળથી અનંત કાળ સુધી એક
 એકની પછી આવતા કાળના બે ભાગ પ્રવર્ત્યે જાય છે એક
 થઈતો તે ઋત્સર્પિણી અને બીજો ઉતરતો તે અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણીના
 આરંભે સ્થિતિ મનુષ્યજગતમાં અશુભતમ હોય છે, પણ ધીરે
 ધીરે શુભ થતી જાય છે અને અન્તે બને તેટલી શુભ સ્થિતિ થાય
 છે અને ત્યારપછી અવસર્પિણી બેઝે છે બની શકે એટલી શુભ
 સ્થિતિએ તે શરૂ થાય છે પણ ધીરેધીરે અશુભ થતી જાય છે અને
 અન્તે બની શકે એટલી અશુભ સ્થિતિ થાય છે એકેકી સર્પિણી
 ૧૦-૧૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સુધી પ્રવર્તે ■

1 પ્રત્યેક સર્પિણીના ૬ યુગ હોય છે, અને એની સ્થિતિ
 નિશ્ચિત કાળની હોય છે એમાં જે પ્રકારની શુષ્કસ્થિતિ પ્રવર્તે છે,

તે ઉપરથી એમના નામ પડેલા છે શુભ યુગને સુવમા કહે છે, અશુભને દુ પમા કહે છે બીજા ચાર યુગના નામ તેમના શુભ પ્રમાણે એ બે શબ્દોના સમાસથી બનાવેલા છે એ બધાની હકીકત નીચે આપેલી છે

અવસર્પિણી.

૧ સુવમસુવમા શુભતમ યુગ છે અને ૪ કોટિકોટિ સાગરો પમ સુધી પ્રવર્તે છે

૨ સુવમા શુભ ” ૩ ”

૩ સુવમદુ પમા શુભાશુભ યુગ છે અને ૨ કોટિકોટિ સાગરો પમ સુધી પ્રવર્તે છે

૪ દુ પમસુવમા અશુભશુભ ” ૧ કોટિકોટિ સાગરો પમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલું પ્રવર્તે છે

૫ દુ પમા અશુભ યુગ ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી પ્રવર્તે છે

૬ દુ પમદુ પમા અશુભતમ યુગ ”

ઉત્સર્પિણી.

૧ દુ પમદુ પમા અશુભતમ યુગ છે અને ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી પ્રવર્તે છે

૨ દુ પમા અશુભ ” ”

૩ દુ પમસુવમા અશુભશુભ યુગ છે અને ૧ કોટિકોટિ સાગરો પમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા એટલું પ્રવર્તે છે

૪ સુવમાદુ પમા શુભાશુભ યુગ છે અને ૨ કોટિકોટિ સાગરો પમ સુધી પ્રવર્તે છે

૫ સુવમા શુભ ” ૩ ”

૬ સુવમસુવમા શુભતમ ” ૪ ”

અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એકવારના પરિક્રમણે એક કાલચક્ર થાય છે સર્પિણીના ૬ યુગમાના પ્રત્યેકને ચાર ઠંડે છે ૩૮ કાળચક્રે વિનાઆદિએ, વિનાઅન્તે એકને એક જ રીતે નિરન્તર ફર્યા જાય છે, અવસર્પિણી પછી ઉત્સર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી આવ્યે જ જાય ॥

મનુષ્યલોકનો ઇતિહાસ તે એ કાળચક્રના* પરિક્રમણનો ઇતિહાસ છે પૃથ્વી ઉપર વિવિધ આરમા શુ બન્યું અને તે પૂર્વે શુ બન્યું હતું એનું વર્ણન જૈન કાર્શનિકો આપે છે, વળી હવે કાળચક્ર ફરશે ત્યારે શુ બનશે, આપણે વર્તમાનમા દુષમામા છીએ એ આરમા હત્યે શુ અશુભ બનવાનું છે, ત્યારપછી નામા શુ અશુભતમ બનવાનું છે અને ફરી પ્રવર્તતી ઉત્સર્પિણીમા ધીરે ધીરે શુ શુભ બનતું જવાનું છે એ સૌ હકીકતો ખોતાના સર્વજ્ઞ શુદ્ધની સહાયતાએ વર્ણવે છે

જૈન ગ્રન્થોમા બીજા આર વિષે સક્ષિપ્ત જ વર્ણન છે, કારણ કે તેમા મનુષ્યોની સર્વ સામાન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ સુષમદુષમા ને દુષમસુષમા એ બે આરનું વર્ણન સવિસ્તર છે આ બે આરમા નિયમિત રીતે ૬૩ શલાકા પુરૂષ થાય છે અને જૈનોના જગ જિતિહાસમા એ મધ્યખિન્દુએ છે ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ વ્રજવર્તી, અને ૨૭ વીર (૬ વલ્લભ, ૬ વામદેવ અને ૬ પ્રતિવામુદેવ) એ રીતે ૬૩ શલાકા પુરૂષ છે પ્રત્યેક સુષમદુષમામા એકેક તીર્થંકર અને એકેક વ્રજવર્તી થાય છે, બીજા બધા તીર્થંકર, વ્રજવર્તી અને વીર દુષમસુષમામા થાય છે અને બંને સર્પિણીમા એમ બંને છે *

* આગળ જણાવી ગયા છીએ કે આ કાળચક્રનું પરિક્રમણ મધ્ય લોકના ભરત ને ઔરવત ક્ષેત્રમા જ પ્રવર્તે છે બીજા ક્ષેત્રોમા તો અમુક આર સ્થાયીભાવે પ્રવર્તે છે બંને ટુકમા નિરન્તર સુષમસુષમા, દરિવાસમા અને રમ્યકવાસમા સુષમા, હૈમવતમાં અને હૈરણ્યવતમા સુષમદુષમા, વિદેહમા અને અતરદ્વીપોમા દુષમસુષમા પ્રવર્તે ॥ ૩૯

~ બીજા વળી કેટલાક પુરૂષોને સપ્તાકા તરીકે ગણાવ્યા છે, તે રીતે તો એમની સખ્યા એથી થે વધી જાય એવા વધારેના સપ્તાકાપુરૂષો આ પ્રમાણે

આ પાણેય વગના શલાકા પુત્રપોના જીવનચરિત એકમેક નાની સાથે મોટે ભાગે મળતા આવે છે એમના શુભ એકસરખા છે ને જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગો પણ એકમેકની સાથે એકસરખા હોય છે ત્યારે જૈનોના જગદ્દિતિહાસમા પ્રવેશ કરીએ તે પૂર્વે આ ગવાકા પુત્રપના ઇતિહાસની સ્થિતિ સંક્ષેપમા જોઈ જઈએ

૬૩ શલાકાપુરુષ.

૨૪ તીર્થંકર.

તીર્થંકરો એ જૈનોના પયગમ્બરો છે એ ધાર્મિક મૂળતત્ત્વો પ્રકટ કરે છે અને પોતાના ઉપદેશ અને આચાર દ્વારા પોતાના અનુયાયીઓને મોક્ષ અપાવે છે તીર્થંકર (તીર્થંકર) શબ્દનો અર્થ યુરોપમા એવો લેવાય છે કે ' તારક, માર્ગદર્શક ' એટલે સમારસાગરમા જે માર્ગે થઈને ભક્તજન નિર્ભયતાએ જઈ શકે અને બધા દુખને દુખાવીને નિર્વાણ પામી શકે એવો માર્ગ દેખાડનાર અથવા કાઠી આપનાર પણ જૈનો એ શબ્દનો એવો અર્થ લે છે કે સાધુ, માધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર જૈનતીર્થને અસ્તિમા લાવનાર પુરુષ તીર્થંકર શબ્દને બદલે ખીજા પણ કેટલાક શબ્દ વપરાય છે એ ત્રિજ એટલે જીતનાર કહેવાય છે, કારણ કે સસાગ પ્રત્યેના રાગદ્વેષને જીતીને મુક્ત થયા છે * જઈએ એટલે પૂજા યોગ્ય કહેવાય છે, કારણ કે એમના

૭—૧ નારદ, ૧૧ સ્ક. અને એ વિષે અહીં કશું વધારે લખીશું નહિ, કારણ કે એમનું મહત્ત્વ ૬૩ શલાકાપુરુષ ક્રમમા બહુ ઓછું છે ને જૈન મન્થોમા પણ એમનું વર્ણન બહુ ઓછું છે ૪૦ તીર્થંકરોના ૨૪ પિના તેમજ ૭ (૧૪) કુલકર પણ શલાકાપુરુષ જેવા જણાય છે, એમને વિષે ચોક્કસ રચાને સંક્ષેપમાં વર્ણન આવશે.

* જિન શબ્દ તીર્થંકરને માટે જ વપરાય છે એમ નથી જેને ઇવગમનની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા સૌ મુક્ત થનાર પુરુષોને માટે પણ વપરાય છે જેમકે અવજી એવગોનાના લેખમા બાહ્યમણિને જિન શબ્દે જ ઓળખાયા છે ને ગન્ધર્વ પણ જિન કહેવાય છે, સામાન્ય જિનથી જુદા પાડવાને તીર્થંકરને જિનેશ્વર કહે છે

જીવનના (ગર્ભ, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ)
પાંચ મહાપ્રસંગોએ ઇન્દ્ર અને દેવોએ એમની પૂજા કરે છે

જીવ જ્યારે પોતાના સત્કર્મથી તીર્થ કર થવાને યોગ્ય થાય
છે અને તીર્થ કર નામકર્મ (પૃ ૧૬૮) બાધે છે ત્યારે તીર્થ કર
પદને પ્રાપ્ત કરે છે તીર્થ કર નામકર્મ બધાવાને માટે મુખ્યત્વે
કરીને નીચેના કર્તવ્યોએ જોઈએ છે “ જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા, બલ્યતા
પ્રાપ્તિ, વ્રતનું સમ્પૂર્ણ પરિપાલન, અસારદુષ્કર્મો નાશ, યથા
શક્તિ જ્ઞાન, તપ, સધની અને સાધુઓની સેવા, અહંતા, શુદ્ધ,
જ્ઞાની અને ધર્મ પ્રત્યે સ્નેહ, આવશ્યકનું પાલન, ધર્મમાર્ગ પ્રત્યે
માનવૃત્તિ તેમજ સત્યધર્મના જ્ઞાતાઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ” ૪૧

પ્રત્યેક તીર્થ કર જગતપ્રકાશક થાય તે પૂર્વે એમણે વિવિધ
યોગિના અનેક ભવ લેવા પડે, અને ત્યારપછી ઉઘટે એ પદ પ્રાપ્ત
કરે. આ વિવિધ પૂર્વભવના ઇતિહાસ વર્ણવવામા જૈન ગ્રંથોએ
બૃહદ્ રસ લીધો છે. જીવ જ્યારે તીર્થ કર પદ પ્રાપ્ત કરવાને હોય
ત્યારે તે પૂર્વે દેવલોકમા અવતરે, ત્યાં બહુ લાખા કાળ સુધી
સ્વર્ગીય વિશ્વાસ લોગવે, પછી પૃથ્વી ઉપર સુવર્ણમય મોતી જડયા
મહેલમા રાણીને પેટે અવતરે

બધા તીર્થ કરો જગતમા રાજવશમા અવતરે છે આ
સર્પિણીના ૨ તીર્થ કર (૨૦ મા ને ૨૨ મા) હરિવશમા
અવતર્યા હતા, બીજા બધા ઇક્ષ્વાકુવશમા અવતર્યા હતા

તીર્થ કરના જન્મ પૂર્વે માતા ૧૪ (૧૬*) સ્વપ્ન જુએ છે
એ સ્વપ્ન આ પ્રમાણે છે ૧ મેઘ જેવી ગર્જના કરનારો સદૈવ હોયી,

* પાંચ અને મહાવીર એ બે સૌથી પ્રખ્યાત તીર્થ કરના પૂર્વભવ
નો ઇતિહાસ યથાયોગ્ય સ્થાને આપીશુ બીજા તીર્થ કરોના ઇતિહાસ પણ
તેજ પ્રમાણિત છે

* સ્વેતામ્બરો ૧૪ સ્વપ્ન માને છે, દિગ્મ્બરો ૧૬ માને છે આ
બંનેમાં દિગ્મ્બરોનો મત સ્વેતામ્બરોથી જવા જુદો પડ્યો છે, ત્યાં
કોમમા બતાવેલો છે

૨ મદ્દેહ વૃષભ, ૩ સદ્દેહ સિંહ, ૪ હિમવાન ઉપરના પદ્મ ઉપર
વિરાજતી સુન્દર શ્રીદેવી, ૫ સુગન્ધિત પુષ્પોની ઝોક (બે) માળા,
' શ્વેત પ્રકાશવાળો ચન્દ્ર, ૭ રૂઝા પ્રકાશવાળો સૂર્ય, ૮ મયૂર
પિચ્છથી શોભતો, સુવર્ણદણ્ડવાળો ધ્વજ (બે મત્સ્ય), ૯ શુદ્ધજળે
ભર્યો ઝોક (બે) સુવર્ણકળાશ ૧૦ હાથે, મત્સ્યે અને બીજા જળચરે
સુશોભિત પદ્મ મરોવર, ૧૧ દેવુભર્યા તરગોવાળો મમુદ્ર, (૧૦
મધુરભય આમન,) ૧૦ (૧૩) ગન્ધર્વ વાદ્ય વગાડે છે જેના
ઉપર એવું વિમાન, (૧૪ અસુર લવન,) ૧૩ (૧૫) મેઢપર્વત
જેટલો ઉચો રત્નરાશિ ૧૪ (૧૬) શ્વેત શિખાવાળો અગ્નિ

ગણીએ સ્વપ્નમાં જે ભેચુ હોય છે તે તુરંત જ પોતાના
સ્વામીને કહે છે સ્વામી સ્વપ્નનું માહાત્મ્ય તુરંત મમજી નાથ
છે શુભ સ્વપ્નોનું ફળ બીજા સ્વપ્નોથી નાથ ન પામે એટલા
માટે રાણી બાદીની રાત્રિ ધર્મ સબધી વિચારણામાં જાગતી રહે
છે બીજે દિવસે સવાળમાં બોલાવેલા સ્વપ્નપાઠકે ૩૦ મહા
સ્વપ્નોમાંથી કયા સ્વપ્નો આવે તે તીર્થ કરના જન્મ થાય એ
વિષે વિવેચન કરે છે અને તીર્થ કળ્પક પ્રાપ્ત કરનાર પુત્રને
જન્મ ગણીને પેટે થશે એવી ભવિષ્યવાણી ભાષે છે

રાણીના ગર્ભકાળમાં કયા અકસ્માત નડતા નથી, માતાના
ગર્ભમાં પશુ તીર્થ કર આનંદ કરે છે, એ કાળમાં જે પ્રસંગો
જાને છે (ગર્ભિણીને જે દોહક થાય છે) તે ઉપરથી નવા જન્મ
ના બાળકનું નામ પાડવાનું વડીલોને સૂચિત થાય છે

૯ માસ પૂર્ણ થયા પછી કઈક સમયે શુભ ચંદ્રનક્ષત્રમાં
રાજકુમાર અવતરે છે એ પ્રસંગે સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રકાશ થાય છે
દેવો પોતાને આમનેથી ખસી પડે છે ને એ બાળકની પૂજાભક્તિ
કરવાને દોડી આવે છે, પ્રથમ હિંદુમારિકાઓ (દેવીઓ) આવે
છે તેઓ એના શુભ કીર્તન કરે છે, વાયુ સુગન્ધિત કરી મૂકે
છે અને અનેક રીતે બાળકની પૂજા કરે છે, કેટલીક માતાને
અને પુત્રને શય્યામાં સુવાડે છે, બીજી નાળ વધેરે છે, એને
મધુરમય ખાડામાં પધરાવે છે, તેના ઉપર માત્રી નાખી પુષ્પ

વાવે છે, વળી ઈંદ્રો મેઘપર્વત પર લઈ જઈ તીર્થ કરને નવરાવે છે, પ્રભાતે રાજા મોટો મહોત્સવ કરે છે, તેમા પ્રજાજન ભાગ લે છે, રાજા મોટા દાન દે છે અને કેલીઓને છોડી દે છે દેવો અને મનુષ્યો જ નહિ, પણ જીવ માત્ર જિનજન્મથી આનન્દ પામે છે, એટલે સુધી કે નારકી જીવોને પણ એક ક્ષણ સુધી શાતા થાય છે અને તેમના દુખ કંઈક ઝોછા થાય છે

પછી રાજકુમાર મોટો થાય છે ને તેના પદને શોભે એવી રીતે એનું હાલન પાલન થાય છે ધવરાવવાને, નવરાવવાને, શીખ વવાને, રમાડવાને, તેડવાને એમ પાંચ પ્રકારે ઉછેરવાને માટે પાંચ હાસીઓ રાખવામા આવે છે કુમાર જ્યારે ભૂખ્યો થાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રે એના અશુભામા મૂકેલું અમૃત ચૂસે છે, સ્તનપાન કરતો નથી કુમાર જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ એ સુંદર ને જ્ઞાની થતો જાય છે, પોતાની અસાધારણ શક્તિના પ્રમાણ અદ્ભુત આકર્ષ્યોવડે બાળપણથી જ આપતો જાય છે

એને બધી કળાઓનું અને જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામા આવે છે, કુમાર ધીરેધીરે યુવાન થાય છે અને સારી રીતે બધા વિવાદ હોગવે છે અન્તે જીવ ઠાઠમાઠથી સુંદર રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરે છે ને પુત્રનો પિતા બને છે કેટલાક તીર્થ કરે પોતાના પિતાના સસારત્યાગ પછી રાજ્ય પણ કરે છે

ગમે એટલો ભયકો, ગમે એટલી મરતા જીવાન રાજકુમારને લૌકિક વિવાસોની નિરર્થકતા અને ભૌતિક ગડમથલની અનર્થકતા વિષે છેતરી શકતી નથી સસાર તજવાની એને ધીરેધીરે ઇચ્છા થાય છે અમુક અસાધારણ પ્રસંગને કારણે (પાર્શ્વનાથને પોતાના પૂર્વતીર્થ કરની પ્રતિમા દેખાઈ હતી તે કારણે) એ ઇચ્છા નિજ ચાત્રમક થાય છે લૌકાતિક દેવો એમની એ ઇચ્છાને દૂઢ કરે છે અને એમને બાવી જગતારક માની એમની સ્તુતિ કરે છે એક વર્ષ સુધી પોતાના ધનભંડારમાથી મોટા મોટા દાન કરે છે પછી જ્યારે દીક્ષાનું મહોત્સવ આવે છે ત્યારે શક અને બીજા દેવો એ મહોત્સવને અનુકૂળ એમને શણગારે છે અને સુંદર શિનિકામા

મેસાડીને લોકના મહાનન્દ વચ્ચે એમને વનમા લઇ જાય છે અહીં એ પોતાના સૌ આજુબાજુ ઉતારી દે છે અને પચમુદ્રિ લોચ કરે છે એટલે કે પાચ સુઠીથી પોતાના કેશ ઉતારી કાઢે છે ઇન્દ્ર એ કેશ એક પાત્રમા એકઠા કરી લે છે અને તેને ક્ષીરસમુદ્રમા પધરાવે છે

સમ્યક્ ચારત્રને હેતુએ તીર્થ કર હવે પોતાના શરીરની અવગણના કરે છે, પોતાના દિવસો ધ્યાનમા ગાળે છે, ઉપવાસ કરે છે અને ધીમે તપ આચરે છે કયાય લાભો સમય કરીને રહેતા નથી, સ્થાનસ્થાનાન્તરે પરિક્રમણ-વિહાર કર્યા કરે છે એમના જીવનની વિશુદ્ધિ ૨૧ પ્રકારે પ્રમાણિત થાય છે ^૧જેમ તાબાના વાસણુ (કે કમળપત્ર) ઉપર જળ રહેતુ નથી, જેમ છીપોલીને મેશ ચોટતી નથી તેમ તીર્થ કરને અશુભકર્મ ચોટતા નથી, ^૨જીવની પેઠે એમની ગતિ અસ્ખલિત હોય છે, ^૩આકાશની પેઠે નિરાશ્રય હોય છે ^૪વાયુની પેઠે એ અપ્રતિબદ્ધ હોય છે, ^૫શરદ્ ઋતુના જળની (કે ચન્દ્રની) પેઠે એમનુ હૃદય સ્વચ્છ હોય છે, ^૬કમળ પત્રની પેઠે કશાથી એ મલિન થતા નથી, કાચબો જેમ પોતાના અગોને, તેમ એ પોતાની ઇન્દ્રિયોને ગોપવી રાખે છે, ^૭ગેડાના શોંગડાની પેઠે એ એકલા વિચરે છે, ^૮પક્ષીની પેઠે મુક્ત હોય છે, ^૯લારુડ પક્ષીની પેઠે પ્રમાદરહિત હોય છે, ^{૧૦}હાથીની જેવા પરાક્રમી હોય છે, ^{૧૧}વૃષભના જેવા પ્રચંડ હોય છે, ^{૧૨}સિંહના જેવા અપરાજિત હોય છે, ^{૧૩}મન્દર પર્વતના જેવા અવિચળ હોય છે, ^{૧૪}સમુદ્રના જેવા ગભીર હોય છે, ^{૧૫}ચન્દ્રના જેવા સૌમ્ય-શાન્ત હોય છે, ^{૧૬}સૂર્યના જેવા પ્રચંડ તેજવાળા હોય છે, ^{૧૭}સુવર્ણ જેવા શુદ્ધ હોય છે, ^{૧૮}પૃથ્વીના જેવા સહિષ્ણુ હોય છે, ^{૧૯}અને અગ્નિની પેઠે પ્રકાશ આપનારા હોય છે ૪૨

જગત્ અને એના સુખ પ્રત્યે ઉદાસીન રહીને પોતાના સર્વ કર્મમાથી મુક્ત થવાનો ત્યારપછી તીર્થ કર પ્રયાસ કરે છે, તેમને જન્મથી ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન તો મળેલા હોય છે જ, પણ હવે ચોથુ જ્ઞાન-મન પર્યાય જ્ઞાન-બીજાના વિચારો બાહ્ય લેવાનુ જ્ઞાન-પ્રાપ્ત કરે છે અન્તે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને ત્યારે એ કેવલી

ચાય ॥ પછી દેવો એમની પૂજા કરવા દોડી આવે છે અને પ્રથમ એમને એ ધર્મનો ઉપદેશ આપે ॥ ત્યારપછી સર્વ જીવોને ધર્મનો ઉપદેશ આપવા એ નીકળે છે (વચરે છે)

તીર્થ કર સાધારણ રીતે લઘ્ય સમવસરણમા (સભા મહાપમા) ખેસીને ઉપદેશ આપે છે એ સમવસરણ દેવો મહાસમારમ્ભે એમને માટે ખાસ વિકુર્વે છે એ હેતુએ વાયુકુમાર એક યોજન ધરાતળા સ્વચ્છ કરે છે, મેઘકુમાર એના ઉપર સારી રીતે છટકાવ કરે છે, વ્યન્તરો એના ઉપર કુંભ અને મણિ વેરે છે પછી દેવો એના ઉપર મહાપમા બાધે છે, એ મહાપમા ગોળ કે ચોરસ હોય છે એમા ત્રણ ભીંતો બાધેલી હોય છે પહેલી એટલે મૌથી અન્દરની વૈમાનિકો રત્નમણિએ બાધે છે, બીજી એટલે વચલી જ્યોતિષકો સુવર્ણ બાધે છે અને ત્રીજી એટલે સૌથી બહારની ભવનપતિઓ રૂપે બાધે છે હરેક ભીંતને મોતીએ શણગારેલા ચાર ચાર દ્વાર હોય છે વ્યન્તરોએ બાધેલી મધ્યમણિપીઠ ઉપર એક ચૈત્યવૃક્ષ હોય છે અને તેની નીચે વ્યાસપીઠ હોય છે, તે રત્નની હોય છે આના ઉપર ચાર બાલુએ ચાર સિંહાસન ગોઠવેલા હોય છે હરેક ઉપર ત્રણ છત્ર ધરેલા હોય છે, તેમની ચારે બાલુએ જે જે યજ્ઞ ચામર લઈને ઉભા રહેલા હોય છે અને તેમની મામે સુવર્ણપદ્મ ઉપર સ્ફટિક મય ધર્મચક્ર આવી રહેલું હોય છે પછી પૂર્વ દિશાએથી તીર્થ કર સમવસરણમા પ્રવેશ કરે છે અને પૂર્વાભિમૂખે પૂર્વભણીના સિંહાસને બિરાજે છે બીજા ત્રણ સિંહાસનો ઉપર તે જ સમયે તીર્થ કરની પ્રતિમૂર્તિ દેખાય છે અને તેથી એ બધી દિશા તરફ એક જ સમયે નિહાળતા જણાય છે ચારે બાલુએ નિયત કરેલે સ્થાને સમવસરણમા લોક બેઠા કે ઉભા હોય છે ભવનપતિ એાની, વ્યન્તરોની, જ્યોતિષકોની અને વૈમાનિકોની ઓઝો તથા સાધ્વીઓ ઉભી હોય છે, એ ચાર પ્રકારના દેવ, સાધુઓ, શ્રાવકો અને પ્રાવિકાઓ બેઠા હોય છે એ ચાર પ્રકારના સભાજનોને પછી તીર્થ કર ઉપદેશ આપે છે મધ્યસભામા (બીજા મહામા) તીર્થ ચ ઉભા હોય ॥ અને બાહ્યસભામા (ત્રીજા મહામા) અનુચરો (પાશ્વદો) ને વાહનો હોય છે ચાર પ્રકારના દેવ દ્વાર ઉપર ચોડી કરે છે ૧૩

ધર્મનો પ્રચાર કરવાને તીર્થ કંઠ વિહાર કરે છે ત્યા ત્યા એ વિચરે છે, ત્યા ત્યા મૌ લોક એમની સમીપ, એમનો બોધ માલજવા દોડી આવે છે, કાળુ ઢે એ લોકની ભાષા ગમે તે હોય, પણ તીર્થ કરના શબ્દો બધા સમજી શકે છે

પત્રીની કલ્પના પ્રમાણે તીર્થ કર લૌકિક પ્રકારની નહિ, પણ અલૌકિક પ્રકારની ભાષાએ-અનર્જરી ભાષાએ બોલે છે એ પોતાના વિચાર અનુક પ્રકારે ગુપ્ત માર્ગે પ્રેરે છે અને એમના શ્રોતા ઉપર એની બળબળ અસર થાય છે, એક ગણધર પછી એ વિચારને લોકભાષામાં બોલે છે અને પછીથી એ સૌ એ લોકભાષામાં ઉતારી લેવાય છે

તીર્થ કરના ઉપદેશને પરિણામે હજારો લોક તેમનો મત સ્વીકારે છે અમખ્ય પુરુષો અને સ્ત્રીઓ શ્રાવક અને શ્રાવિકા થઈને તેમના ધર્મને પાળે છે, અને અનેક લોક ગૃહ તથા નિગૃહી થાય છે એટલે કે પોતાના જીવનમાં ધાર્મિક આચાર આચરવા માધુ અને માધ્વી થાય છે

પ્રત્યેક તીર્થ કરને ૩૪ અતિશય હોય છે જૈનદર્શનમાં આનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે^{૪૪}

૪ અતિશય જન્મથી હોય છે-૧ એમનો ફેહ અદ્ભૂત સ્વરૂપવાન અને અદ્ભૂત સુગન્ધવાન હોય છે, બ્યાધિ, પ્રસેદ અને મળથી સ્પર્શિત હોય છે ૨ એમનો શ્વાસ કમળના જેવો સુગન્ધવાન હોય છે ૩ એમનું રૂધિર ગાયના તાળા રૂધ જેવું સ્વેત હોય છે, માસમાં માસનો દુર્ગન્ધ નથી હોતો ૪ એમની આહાર અને મળ-ક્રિયા ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકાતી નથી *

* આ મન સ્વેતાશ્વરો છે ગિમ્મરો માને છે કે કેસરી આહાર જ કરતા નથી, કારણ કે જો કરે તો એમને ક્ષુધા દોષી જોઈએ, પણ ક્ષુધા કદી તૃપ્ત થઈ શકતી નથી અને તેથી નવીન કર્મનું કારણ બને છે સ્વેતાશ્વરો કહે છે કે શરીર રાખવાને જ એ આહાર કરે છે ને ખીજા પ્રાણીઓથી તે જુદા પ્રકારનો હોય છે.^{૪૫}

૧૧ અતિશય ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયે પ્રાપ્ત થાય ॥ -૧ મમવસરણુની ભૂમિ એક જ યોજનના વિસ્તારની હોય છે, છતાં તેમાં કોટિ કોટિ દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંચ (એમની શક્તિથી) સમાઈ શકે છે ૨ એમની વાણી એક યોજન સુધી સંભળાય છે અને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંચ સ્વભાષામાં સમજે છે ૩ એમના મગ્તકની આસપાસ સૂર્યકાન્તિ સમાન મામદ્ભ પ્રકાશી રહે છે, ૪ એમની આસપાસ ૨૫ યોજન સુધી કોઈ રાગ, ૫ વૈરભાવ, ૬ તીડ વગેરે જન્તુ, ૭ રોગો ત્પત્તિ, ૮ અતિવૃદ્ધિ, ૯ અનાવૃદ્ધિ, ૧૦ દુષ્કાળ પ્રવત્તો નથી અને ૧૧ ધરામાં કે પોતાના રાજ્ય તરફથી કશો ઉપદ્રવ થતો નથી

૧૬ અતિશય દેવજનિત હોય છે -૧ તીર્થંકરની સાથે આઠા શમાં ધર્મચક્ર, ૨ એ આમર, ૩ પાદપીઠ મમેત સિદ્ધાસન, ૪ ત્રણ છત્ર અને ૫ રત્નમય ધ્વજ ચાલે છે, ૬ દેવ સુવર્ણકર્મણી રચીને એમના પગ નીચે મૂકે છે, ૭ મમવસરણુના ત્રણ ગઢ કરે છે, ૮ ચારે દિશામાં એમની મૂર્તિ દેખાય છે, ૯ એમની ઉપર અશોકવૃક્ષ હોય છે, ૧૦ કાગ અધોમુખ થઈ જાય છે, જેથી કોઈને વાગે નહિ ૧૧ વૃષો એમને પ્રણામ કરે છે, (નમે છે) ૧૨ આઠાશમાં દેવદુદ્ધની વાગે છે, ૧૩ એમની આમપામ શીતળ વાસુ વાય છે, ૧૪ પક્ષીગણ (શુભ શકુનને માટે) તેમનાથી જમણા ઉડે છે, ૧૫ ગધોદકની વૃદ્ધિ થાય છે, ૧૬ પચ્ચરણી પુષ્પની વૃદ્ધિ થાય છે, ૧૭ એમના કેશ અને નખ વધતા નથી, ૧૮ ચારે નિકાશના મળી એક ડોટિ દેવ તેમની સેવામાં રહે છે, ૧૯ એમની આસપાસ સદા વસન્તઋતુ વર્તે છે :

તીર્થંકરના વચનના ૩૫ અતિશય નીચે પ્રમાણે છે -૧ સસ્કારવત શુદ્ધિ ૨ ઔદાત્ય ઉચ્ચતા, ૩ અગ્રામ્યત્વ ભૂખ્યતા, ૪ મેષગમ્મીરણોપત્ત, મેધગર્જના જેવો શબ્દ, ૫ પ્રતિનાદવિધાવિતા સામે શબ્દ થાય તે, ૬ દક્ષિણત્વ સ્પષ્ટતા, ૭ અપનીતરાગત્વ રાગની

અરોકવૃક્ષ, પુષ્પવૃદ્ધિ દેવદુદ્ધની, આમર, સિદ્ધાસન, છત્ર ધ્વજ, સુવર્ણકર્મણ-એ સદા તીર્થંકરની સાથે રહે છે તે ૮ પ્રતિહાર્ય કહેવાય છે ૪૪ કોઈ જગ્યાએ આમાં નામાતર જણાય છે

મમતા, ૮ મહાર્થતા અર્થની ગભીરતા, ૯ અગ્નિદેવતા અવિરોધ, ૧૦ શિષ્ટલ શ્રેષ્ઠતા, ૧૧ સગયામાવ સશયનો અભાવ, ૧૨ નિરાહતા-યોગ્યતા પ્રતિપેદનો અભાવ, ૧૩ હૃદયગમતા હૃદયમા ઉત્તરી જાય એવી ક્ષમતા, ૧૪ મિય માકાજતા ન્યાયપુર મરતા, ૧૫ પ્રસ્તાવૈચિત્ય દેશકાળયુક્ત, ૧૬ તત્વનિષ્ઠતા, તત્ત્વયુક્ત ૧૭ અપ્રત્યક્ષપ્રચનવ મગ્ન-ધનો વિસ્તાર અમગ્ન-ધનો ત્યાગ, ૧૮ અસ્વસ્થાપાન્વનિ-દા પોતાની જ્ઞાધાનો અને બીજાની નિન્દાનો અભાવ, ૧૯ આમિજાત્ય પ્રતિપાદ વિષયની ભુમિકા, ૨૦ અતિસ્નિગ્ધમધુરત્વ, એક અને મધુરતા સહિત, ૨૧ પ્રસાસ્યતા પ્રતિપાદ વિષયની જ્ઞાધા, ૨૨ અમર્મશ્રેષ્ઠતા પાઠકા મર્મ ઉધાડા ન પાડવા તે, ૨૩ ઐદાર્ય, ઉદાર શુભયુક્ત ૨૪ ધર્મ પ્રતિષ્ઠતા ધર્મ અને અર્વનો મયોગ, ૨૫ કારકાલાવેપર્યંત વ્યાક-રણની ગુદ્ધિ, ૨૬ વિધમાદિવિયુક્તા ભ્રમ વગેરેનો અભાવ, ૨૭ ચિત્રત્વ કુતૂહલ, ૨૮ અદ્વિતત્વ, અનુપમ ૨૯, અનાતિવિલમ્બતા અતિવિલમ્બનો અભાવ, ૩૦ અનેકજાતિવૈચિત્ય વર્ણનની વિવિધતા, ૩૧ આરોપણ વિશેષતા આરોપણની વિશેષતા, ૩૨ સત્ત્વપ્રધાનતા વચનબળ, ૩૩ વર્ણપદવાચ્યવિવિધતા વર્ણાદિનો વિવેક, ૩૪ અવ્યુન્નિદ્ધિ અખડ વાક્ય પ્રવાહ અને ૩૫ અસ્વેદિત શ્રમ રહિતતા

તીર્થ કંઠ નીચેના ૧૮ દોષથી મુક્ત હોય :- ૧ કાન-અન્તરાય, ૨ હાસ-અન્તરાય, ૩ ભોગ-અન્તરાય, ૪ ઉપભોગ-અન્તરાય, ૫ વીર્ય-અન્તરાય, (પૃ ૧૬૭), ૬ હાસ્ય, ૭ રતિ, ૮ અરતિ, ૯ જુગુપ્સા, ૧૦ ભય, ૧૧ કામાભિલાષ, ૧૨ શોક, ૧૩ મિથ્યાત્વ, ૧૪ અજ્ઞાન, ૧૫ નિદ્રા, ૧૬ અવિરતિ, ૧૭ રાગ અને ૧૮ દ્વેષ

તીર્થ કંઠમા ૪ અનન્તતા હોય છે - અનન્ત દર્શન, અનન્તાન, અનન્તબળ અને અનન્તસુખ

પ્રત્યેક તીર્થ-રની મેવામા એક યક્ષ અને યક્ષિણી રહે છે તે પ્રભુની ઉપર અત્યંત રાગી થયેલા હોય છે

તીર્થ કંઠ અનેક ધર્મભાવના અને ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર આચરે છે અને તેમના ધર્મનો મર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે એ નિર્વાણ પામવાને યોગ્ય થાય છે, પછી આહ્વાન તણ દે છે, મર્વ ધર્મના ક્ષય પછી

દેહનું પૌદ્ગલિક આવરણ તણ દે ॥ અને જન્ટે લોકને શિખર પ્રદેગે ચડી જાય છે નિર્વાણ પામેવા તીર્થ કરના મૃતદેહને ઇન્દ્ર ક્ષીરસાગરના જળથી સ્નાન કરાવે છે, તેને અગરાગવટે વિલેપન કરે છે, દેવો ચન્દનાદિ કાષ્ટની ચિતા ગોહને છે, અન્નિકુમાર તેમા અન્નિ પ્રજ્વલિત કરે છે, પછી ચિતાને સ્થાને દેવો મણિમય સ્તૂપ ગ્યે છે

બધા તીર્થ કરેાનું જીવન થોડે ઘણે અશે આ રીતે વ્યતીત થાય છે, તેમના જીવનચરિત એક જ પ્રકારે આલેખાયા છે અનેક જૈનગ્રન્થોમા તેા મુખ્ય મુખ્ય વિગતો જ આપેલી છે સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક તીર્થ કર માટે આ પ્રમાણેની હકીકત આપેલી હોય છે—પૂર્વભવોનો ઇતિહાસ, કયા સ્વર્ગમાથી ચ્યવીને આવ તર્યા તે, તેમના માતાપિતાના નામ અને જન્મસ્થાનનું નામ, તેમની જન્મકુડળી, દીક્ષા લીધી તે અને કેવલજ્ઞાન પામ્યા તે સ્થાનના નામ, જે વૃક્ષ નીચે કેવલજ્ઞાન પામ્યા તે વૃક્ષનું નામ, નિર્વાણ પામ્યા તે સ્થાનનું નામ, તેમના ચિહ્ન, શરીરનો રંગ અને પરિમાણ, એમના ગણધરની, સાધુની, માધ્વીની, શ્રાવકની, શ્રાવિકાની મુખ્યા ને એમના મુખ્યના નામ, એમની સેવા કરનાર ચક્ષ અને ચક્ષિણીના નામ, એમની પહેલાના તીર્થ કા નિર્વાણ પામ્યા ત્યારથી એમના જન્મમુધીનો અથવા નિર્વાણ મુધીનો કાળ, અને દરેક ગિયિતિમા ઢેટવો કાળ ન્હા ને કયારે નિર્વાણ પામ્યા તે હકીકત

૧૦. ચકવર્તી

ચકવર્તી તે ભરતવર્ષમા અવતરનારા અને તેના છ ખડના રાજા હોય છે તીથ કરોની પેઠે એમનું જીવન પણ લગભગ એક જ પ્રકારનું હોય છે પૂર્વભવમા કરેલા પુણ્યકર્મને ફળે અથવા નિદાન એટલે પૂર્વભવમા કરેલા નિયાણુથી જીવ ચકવર્તી થાય છે એ ઇક્ષ્વાકુ વિગેરે રાજકુળમા અવતરે છે, પોતાના પ્રતાપનો ને રાજ્યનો વિસ્તાર વધારે છે, બધી કળાઓમા ને જ્ઞાનમા પ્રવીણ થાય છે ચકવર્તી મુન્દર અને બળવાન વીર અને વિવેકી હોય છે, એનામા આત્મા અને શરીર સમજન્ધે ૩૬ અતિગય^{૨૭} હોય છે બધા શત્રુઓને સુદમાં પરાજય આપે

છે, ભન્તબાળની ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે દેવો આવીને એની સેવા કરે છે, સ્તુતિ કરે છે અને મોટી ધામધુમથી ચક્રવર્તીપદનો અભિષેક કરે છે એ દીર્ઘકાળ સુધી પ્રતાપશાળી ગણ્ય કરે છે, પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત થતી અનેક ઓંઓનો અને નિધિઓનો ઉપભોગ કરે છે કેટલાક ચક્રવર્તી દીક્ષા લે છે અને તીર્થંકર પણ થાય છે (આ અવસર્પિણીમા ૧૬ મા, ૧૭ મા અને ૧૮ મા તીર્થંકર ચક્રવર્તી થયા છે) પ્રાતે નિર્વાણ પામે છે, કેટલાક પોતાના મરણ પછી સ્વર્ગે જાય છે, વળી કેટલાક પોતાના પાપ કર્મને ક્ષણે નરડે પણ જાય છે

ચક્રવર્તીઓની વિશેષતા એમની શક્તિમા, બળમા અને ભૌતિક જીવનની એમની પરિસ્થિતિમા નહિ, પણ જે અદ્ભૂત (૧૪) રત્ન અને અમૂલ્ય (૯) નિધિ એમની પામે હોય છે તેમા છે

૧૪ રત્ન તે જે પ્રકારના જીવ હોય છે અને તે ચક્રવર્તીની સેવા કરે છે એમાના સાત એકેન્દ્રિય ગ્ન હોય છે અને સાત પચેન્દ્રિય રત્ન હોય છે ૪૮

નીચેના ૭ રત્ન એકેન્દ્રિય છે —

૧ જક યુદ્ધ સમયે ચક્રવર્તી આ મણિમય ચક્રને શત્રુ ઉપર ફેંકે છે અવ્યર્થ નાકિતએ શત્રુનું શિર ઉડાવી દીધા પછી ફેંકનારના હાથમા પાછું એ ચક્ર આવીને ઉભું રહે છે કોઇ અમુક કાળથી શત્રુનું શિર જીવત ન ઉડાવી ગડે તો, ચક્રલીની પાછળ બાજ પડે એમ, એની પાછળ પડે છે અને એનો નાશ કરે ત્યારે જ ૧૫૨મે છે

૨ દણ્ડ પૃથ્વી ઉપર ને પાતાળ સુધી જઈ શકે છે અને એના સ્પર્શથી હુ બ દૂર થાય છે ને કામના સરળ થાય છે શુક્રાના ઠાગ તે ઉઘાટે છે

૩ ચક્ષ પ્રતિસ્પર્ધાનો નાશ કરે છે

૪ હ્રત્ત એ ચક્રવર્તીના પ્રતાપનું માત્ર ચિન્હ નથી, પણ દુષ્ટિ-માત્રથી શત્રુને સ્તબ્ધ કરી દે છે તાપ, વગ્માદ, પવનથી એ રક્ષણ કરે છે, ઔષ્ધકાળમા શીત અને શીતકાળમા ઉષ્ણ છાયા આપે છે

૫ જેમ એ ચામડું અફલુત છે, છેદાતુ નથી કે કપાતુ નથી નદીમાં અને સમુદ્રમાં એના ઉપર બેસીને તરી જવાય છે અને વળી એના ઉપર સવારે પાવેલું અનાજ સામે પાછી તૈયાં થાય છે

૬ મણિ આ મણિનો પ્રકાશ નિત્ય રહ્યા કરે છે એ વિજય અપાવે છે, રાગ ટાળે છે ને અન્ધકારમાં સૂર્ય જેવો પ્રકાશ કરે છે

૭ જાકિની પ્રકાશકિરણના સમૂહ જેવું છે અન્ધારા પ્રદેશમાં જવું હોય ત્યારે ભંતિપર મડળ આજેખીને પ્રકાશ કરવામાં, વિષ ઉતારવામાં અને એવા પ્રયોગોમાં આ રત્ન ચક્રવર્તીને કામ લાગે છે

નીચેના ૭ રત્ન પચેન્દ્રિય છે —

૧ સેનાપતિ ચક્રવર્તીના વિશ્વાસપાત્ર અને સરળ સેવક છે, પ્રમાદરહિત અને દૂરદર્શી છે, ચવનની તથા મ્લેચ્છની ભાષાઓ લખી જાણે છે તથા બોલી જાણે છે, રાજ્યકળા ને જીવનકળામાં ચતુર છે, બળવાન યોદ્ધા છે, વ્યુહરચનામાં કુશળ હોય છે

૨ ગૃહપતિ રસોડાની, ખીભા ખડોની, વસોડી, અન્નભંડાર વગેરેની વ્યવસ્થા ગણે છે

૩ વાર્દકી ધન, મહેલ અને નગર બાંધનાર કુશળ કારીગર છે

૪ પુરોહિત ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવે છે, જાદુમંત્ર કરી જાણે છે, કુશળ કવિ પણ છે

૫ ગજ અતુલ બળવાળો હાથી છે

૬ અગ્ર સર્વે શુભ લક્ષણોવાળો સુન્દર ઘોડો છે

૭ સ્ત્રી સુન્દર છે, સદા યુવતી રહે છે, સ્પર્શ કરવે શ્રીઘ્ન કાળમાં શીત અને શીતકાળમાં ઉષ્ણ છે, એની દૃષ્ટિમાત્રથી એના સ્વામીમાં સંભોગની નવી શક્તિ આવે છે, એના સ્પર્શ-માત્રથી રોગ દૂર થઈ જાય છે

નવ નિધિ પ્રત્યેક ચક્રવર્તી પાસે હોય છે કેટલાકને મતે

૯ વિવિધ વિદ્યાઓના ગ્રન્થ છે ને કેટલાકને મતે એ ૯ મંત્રુષા છે, તેમા એ ૯ પ્રકારના નિધિ મૂકેલા હોય છે, અને તેનો ઉપયોગ તેના ગ્રન્થમા બતાવેલો છે એ ૯ નિધિના નામ આ પ્રમાણે છે - ૧ નૈર્વર્ણ-ધર, ૨ પાણ્ડુર યોગા અને બીજા અન્ન, ૩ વિંગલ્પ આબૂપણ, ૪ સર્વરત્ન ૧૪ રત્ન, ૫ મહાપદ્ય અન્ય રત્નો, ૬ કાલ ન્યોતિર્વિધાનો કાળ નિર્ણય, ૭ મહાકાલ ધાતુની ને રત્નની ખાણો, ૮ માણવક અસ્ત્ર શસ્ત્ર ને સુદ્ધકળા, અને ૯ સર્વ કાવ્યકળા, નાટ્ય કળા ને વાદ્યકળા (આ જુદી જુદી વસ્તુના આપનાર, બતાવનાર, સમજાવનાર અથવા પૂરી પાડનાર હોય છે)

૧ વલ્લહેવ, ૨ વાસુદેવ અને ૩ પ્રતિવાસુદેવ

બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એ ત્રણ વીર છે, એકજ કાળે એ જન્મે છે ને પ્રત્યેક મર્ષિણીમા પ્રત્યેક જાતિના વીર નવ નવ થાય છે બળદેવ અને વાસુદેવ જોરમાન ભાઈ-એક જ રાજાના જુદી જુદી ગણીઓથી થયેલા પુત્રો હોય છે પ્રતિવાસુદેવ એમના પ્રતિસ્પર્ધી હોય છે

બલદેવના (એમને બલમદ્ર પણ કહે છે) શરીરનો રંગ શ્વેત ગુદ્ધ હોય છે એ સદા નીલ રંગના વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને એમની પતાકામા તાલવૃક્ષનું ચિહ્ન હોય છે એમના ૪ આયુધ છે ૧ ધનુષ, ૨ ગદા, ૩ સુશલ અને ૪ હુળ, દિગમ્બરને મતે ૧ રત્નમાળ, ૨ ગદા, ૩ સુશલ અને ૪ હુળ એમનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા આગ સ્વપ્ન જુએ છે

વાસુદેવ (એમને નારાયણ કે વિષ્ણુ પણ કહે છે) બળદેવના નાના ભાઈ હોય છે, પણ કથાઓમા ઘણું કરીને એમનું મહત્ત્વ બળ દેવથી વધારે છે, કારણ કે એ બળદેવ કરતા જમણો બળવાન થોડો છે, બળદેવ નમ્ર પ્રતૃતિના છે વાસુદેવનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા સાત (પાંચ) સ્વપ્ન જુએ છે, એથી પણ એમનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે એમના શરીરનો રંગ કૃષ્ણ હોય છે, એમના વસ્ત્ર પીળા રંગના હોય છે એમની છાતી ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન હોય છે, એમને શ્વેત છત્ર અને ચામર હોય છે અને ધ્વજમા

ગરૂડનું ચિન્હ હોય છે એમના ૭ આયુધ છે ૧ પચાન્ય શખ
એ શખને એજ વગાડી શકે, ૨ સુદશન ચક્ર, ૩ કૌમોદકી ગદા, ૪
સાક્ર ધનુષ, ૫ નન્દક ખડ્ગ, ૬ વસન્તકુસુમની વનમાલા અને
૭ ટ્રાસ્તુભમણિ દિગ્ગમરને મતે ૧ ધનુષ, ૨ શખ, ૩ ચક્ર,
૪ ખડ્ગ, ૫ દડ, ૬ શક્તિ અને ૭ ગદા

પ્રતિવાસુદેવ બળવાન પણ દુષ્ટ રાજા છે એમનો જન્મ થવાનો
હોય છે ત્યારે એમની માતા એકથી ચાર મુધી સ્વપ્ન જુએ છે

બળદેવ અને વાસુદેવ ભાઈપણે જ અવતરે છે અને એકમેક
ઉપર અત્યંત રોષે ગમે છે, એ બંનેને પ્રતિવાસુદેવ માથે વૈગ
ભાવ હોય છે પ્રતિવાસુદેવ ભરતવર્ષનો મોટો ભાગ જીતી લે છે અને
અર્ધચક્રવર્તી બનીને પોતાને તામે થવાનું વાસુદેવને કહેવરાવે છે
આથી અથવા એવીજ બીજી કોઈ માગણીથી વાસુદેવ ક્રોધે ભગાય છે,
તેની સાથે યુદ્ધ માટે છે અને અન્તે તેને માગી નાખે છે પ્રતિ
વાસુદેવ પોતાના પાપકર્મનું ફળ ભોગવવા નરકમાં પડે છે ત્યાર
પછી વાસુદેવ અર્ધ-ચક્રવર્તી બનીને દીર્ઘ કાળ સુધી મુખે રાજ્ય
કરે છે અને પોતાની ઘણી પ્રીતિ માથે બધા ભૌતિક વિકાસ
ભોગવે છે અન્તે તે પણ મનુષ્ય પામે છે અને યુદ્ધાદિકમાં એમણે
જે પાપકર્મના બધન બાધેલા હોય છે તેને પરિણામે એ નરકમાં
પડે છે એમના પવિત્ર ભાઈ બલદેવ, વાસુદેવના મૃત્યુ પછી એટલો
ખેદ કરે છે કે તેમને ત્યારપછી સ સારમાં કરો આનંદ લાગતો નથી,
તેથી તે દીક્ષા લે છે ને અતે નિર્વાણ પામે છે કે સ્વર્ગે જાય છે

ભરતવર્ષનો અને એના શલાકાપુરુષોનો ઇતિહાસ

પૂર્વ કથન

કાળચક્ર સમસ્ત મનુષ્ય જગતમાં પ્રવર્તે છે જ્યારે મુખ્ય
દુષ્ટતા અને દુષ્ટમુખતા પ્રવર્તે છે ત્યારે ૬૩ શલાકાપુરુષ જન્મે
છે, તેથી આ ઐતિહાસિક મહાપુરુષોની શ્રેણી જગતના વિવિધ
પ્રદેશોમાં સભાવે છે જમ્બૂદ્વીપના, ધાતકીપાટના અને ૧ પુષ્કરદ્વીપના
કુલ ૨૬ દ્વીપના ૫ ભરતના, ૫ ઐરવતના અને ૫ મહાવિદેહના

તીર્થ કર વગેરેની યાદી જૈન ગ્રન્થો આપે છે, એ સર્વેના નામ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ ગઈ અવસર્પિણીમા કે ઉત્સર્પિણીમા જે જે થઈ પડ્યા અને આવતીમા જે થવાના છે તે મૌના પણ નામ આપે છે વિવિધ ક્ષેત્રોમા એક જ કાળે થતાં શલાકા પુરૂષોની સખ્યા વિષે કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે એ વાત મહત્વની છે કે એક જ કાળે મનુષ્ય લોકના ૨? દ્વીપમા વધા રેમા વધા ૧૭૦, ઝોછામા ઝોછા ૨૦ તીર્થ કર થાય છે વધા રેમા વધારે આ પ્રમાણે છે — જમ્બૂદ્વીપમાના ૧, ધાતક્રીખડમાના ૨, અને મનુષ્યવર્તી ? પુષ્કરખડમાના ૨-એ ગીતે ૫ ભગતવર્ષ મા એકેક, એટલે એકન્દરે ૫, ભરતવર્ષની પેઠેના ૫ અરવતમા એકેક, એટલે એક દરે ૫, તેવીજ રીતના ૫ વિદેહના બત્રીશ બત્રીશ વિજય (પ્રાન્ત) એટલે એક દરે $30 \times 5 = 150$ વિજયમા એકેક, એટલે ૧૦, એકન્દરે $5 \times 5 + 150 = 170$

ઝોછામા ઝોછા આ પ્રમાણે છે — જમ્બૂદ્વીપમા ૧, ધાતક્રીખડમા ૨ અને પુષ્કરદ્વીપમા ૨ મળીને ૫ મહાવિદેહમા ચાર ચાર એટલે એકન્દરે ૨૦, એજ પ્રમાણે જથ્થે ને ઉત્ક ટે શલાકાપુરૂષ જન્મે છે એક જ મમયના શલાકાપુરૂષો એકમેકને જાણે છે, એવું વર્ણન જ્ઞાતાધર્મસ્થામા આપેલું છે, અને એમા આપેલા વર્ણન પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના વાસુદેવ કૃષ્ણ અને ધાતક્રીખડના વાસુદેવ કપિલ એકમેકના રાખ લવણસમુદ્ર પાર સાબળે છે ૫૧

જૈન ગ્રન્થોમા ભગતવર્ષના જ ને વર્તમાન અવસર્પિણીના જ શલાકાપુરૂષોનું વિગતવાર વર્ણન છે ભરતવર્ષના ઇતિહાસ વિષે બહુ વિસ્તારથી લખાયું છે, જૈનોએ જગતના ઇતિહાસ વિષે બહુ ઓછું લખ્યું છે ઘણા ખગ તીર્થ કરના તેમજ ખીન્ત શલાકાપુરૂષના જીવનચરિત મોટે ભાગે એકજ પ્રકારના હોય છે ૫ ૨૫૩ થી વર્ણવ્યું છે તેજ પ્રકારે એ સૌ જીવનચરિત ઘણે ભાગે એક જ સરખા હોય છે, તે વાર વાર એના એજ રૂપમા વર્ણવવામા આવે છે, અને દરેકમા કઇ વિશેષતા હોય તેા તે જણાવવામા આવે છે જૈનોને પોતાને પણ અમુક અમુક પુરૂષના જીવનચરિત ખીલાના

કરતા વધારે વર્ણવવામા રસ પડ્યો છે જેમકે હેમચન્દ્રના ત્રિશષ્ઠિ શલાકાપુરૂષચરિતની શ્રી ભાવનગર જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી મુબઈમા પ્રકટ થયેલી પ્રતમા ૧ લા તીર્થંકર અને ૧ લા ચક્રવર્તીના વર્ણન વિષે એકઠરે ૩૬૦ પૃષ્ઠ છે, ત્યારે ૪ થા તીર્થંકરના વિષે ૧૨, અને ૩જા ચક્રવર્તીના વર્ણન વિષે ૫ પૃષ્ઠ છે, ૮ મા બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવના ચરિત વિષે એકઠરે ૧૬૨ પૃષ્ઠ લખ્યાં છે, ત્યારે ૭ મા બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ વિષે એકઠરે માત્ર ૩ પૃષ્ઠોમા પતાવી દીધું છે પરંતુ એકેક શલાકાપુરૂષ પાછળ એટલું વિસ્તારથી લખેલું મળી આવે છે, અને તેમા એકના એક વિભાગના એટલા પુનરાવર્તન છે, એટલા પ્રશ્ન છે કે તેના વિસ્તારપૂર્વક વર્ણનને વાચી જવામા બહુ વધારે રસ પડે એમ નથી

ભરતવર્ષના વર્તમાન અવસર્પિણીના છ આર,

તેના ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી

૯ બળદેવ, ૯ વાસુદેવ, ૯ પ્રતિવાસુદેવ

૧ મુપમમુપમા.

૨ મુપમા.

} માત્ર યુગલિક જ હોય છે.

૩ મુપમમુપમા. —આખા આરામા યુગલિક હોય છે, પ્રાતે

એક તીર્થંકર ને એક ચક્રવર્તી થાય છે

	તીર્થંકર		ચક્રવર્તી		બળદેવ		વાસુદેવ		પ્રતિવાસુદેવ
૧	મુપમ (આદિનાથ)	૧	ભરત						
			૪ મુપમમુપમા						
૨	અભિજિતનાથ	૨	સચર						
૩	સેલવ								
૪	અભિનન્દન								
૫	મુપમિ								
૬	પદ્મપ્રભ								
૭	મુપાર્થ								

પ દુ પમા

૬ ૮ પમદુ પમા.

આ અવસર્પિણીમા અનુક્રમે કયા કયા શલાકાપુરુષ થઈ ગયા અને કોણ કોણ એમના સમકાલિન હતા, તેની વિગત ઉપરનું કોટક જોવાથી સમજી શકાશે ૧૬ માથી ૧૮ મા સુધીના ૩ તીર્થ કરેના નામ પાછા તેમના સમકાલિન ૫-૬-૭ ચક્રવર્તીઓમા પણ જોવામા આવે છે, કારણ કે તે તીર્થ કરે ચક્રવર્તીઓ પણ હતા, આથી કરીને અવસર્પિણીમા ૬૩ ને બદલે ૬૦ શલાકા પુરુષ થયા છે

જે સ્વરૂપે કોટક આપેલું છે તે શ્વેતાશ્વર મતનું દિગમ્બર મતમા થોડોક ભેદ છે એમને મતે ૧ હો બળદેવ વિજય અને ૨ જો અચલ છે, ૪ થા થી સાતમા પ્રતિવાસુદેવ એમને માધાગ્ણ મતે આ અનુક્રમે છે-નિશુમ્ભ, મધુકૈટભ, બલિ અને પ્રહરણ,^{૫૩} પણ બીજે મતે આ અનુક્રમે છે-મધુસુદન, મધુકૈટભ, નિશુમ્ભ અને બનીન્દ્ર ^{૫૪} એવા પ્રકારના નાના નાના બધા ભેદ હોય છે હું દેખાડવાનો નથી, હું જે હકીકત આપુ છું તે મુખ્યત્વે કરીને શ્વેતાશ્વર મતની છે અને જ્યાં મહત્વના વિષયમા દિગમ્બરનો મતભેદ છે તે જ દેખાડું છું

વર્તમાન અવસર્પિણીના છ આરા અને શલાકાપુરુષ

૧ સુપ્તસુપમા.

અતિ શ્રેષ્ઠ આર સુષમસુષમામા પૃથ્વી સુન્દર વૃક્ષોએ અને વન સ્પતિએ ભરેલી હતી, પચ્ચરગી ગ્તો ને આગૂષ્ણે પ્રજાશતી હતી વાયુ મૃત્યવાન ગધદ્રવ્યોએ પરિપૂર્ણ હતો અને સર્વત્ર સુખ અને આનંદ પ્રવર્તતો હતો મનુષ્યો બરફ જેવા શ્વેત હતા, એમનું સ્વરૂપ ભવ્ય હતું અને સૌન્દર્યના ૩૨ લક્ષણોવાળા હતા એમનામા રાગ કે અશાન્તિનું નામ નહોતું, નહોતો રાજા કે નહોતી નાત જાત, બધા સમાનભાવે વસ્તા અને સન્તોષી તેમજ સુખી હતા કીડામા

ને વિલાસમા એ પોતાના દિવસ ગાળતા, વેપાર રોજગાર કરતા નહોતા, કારણ કે એમને મૌ અનાયાસે મળી રહેતું એમને જ્યારે કરાની ઇચ્છા થાય ત્યારે ૧૦ માના કોઈએક કટપદ્રુમ નીચે બંધ ને ત્યાં એમને ભેળતું મળી જહે તે વારે પૃથ્વીને જે ૧૦ જગદ્રુમ શોભા દેતા હતા તે આ પ્રમાણે છે - ૧ મયાજ મધ વિગેરે પીવાનું આપતું, ૨ મુદ્દાજ લાજનો આપતું, ૩ તુર્વાજા મુન્દર વાદ્ય વાગતું, ૪ દીપગિત્વાજ પોતાના પ્રકાશથી અન્ધકારને દૂર કરતું, ૫ જ્યોતિર્ગ (જ્યોતિર્વિગ્રહ) સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્ કે અગ્નિ પેઠે પ્રકાશતું, ૬ ચિત્રાજ અદ્ભુત માળા આપતું, ૭ ચિત્રસાજ સ્વાદિષ્ટ ફળ આપતું, ૮ મન્યગ રત્નના આભવણ આપતું, ૯ વેદાકાર ધર પાર આપતું અને ૧૦ ગ્રનમ્ન વસ્ત્ર આપતું ૫૫

મનુષ્યો તે વારે માત્ર ફળ ખાઈને જીવતા અને તે પશુ ત્રણ ત્રણ ફિવસે થોડા થોડા ખાતા એ આરના આરમ્ભમા મનુષ્યનું આયુ ૩ પંચોપમનું હતું, પછી પૃથ્વીરેખીરે હુકું મનુષ્યનું સુખમસુખમાના આરમ્ભમા મનુષ્યનું શરીરપરિમાણ ૩ ગાઉનું હતું બાળકો ૪૯ દિવસોમા એવડા મોટા થતા જે ૫૩ી તેમને માળાપની મલાળની જરૂરીયાત પહેતી નહિ, તેમનો વિકાસ અતિશય મત્વર થતો, પહેલા અઠવાડિયામા ગે અગુડો ધાવતા, બીજા અઠવાડિયામા ધરતી ઉપર છુટાલીઆ માડતા, ત્રીજા અઠવાડિયામા બોલવા માડતા, ચોથા અઠવાડિયા મા ઉભા થતા, પાંચમા અઠવાડિયામા હાંડવા માડતા, છઠ્ઠા અઠવાડિયામા બધું ગ્રીળી લેતા અને માતમા અઠવાડિયામા કામ વિલાસ ભોગવવાને યોગ્ય થતા બધા બાળક યુગલ અવતરતા અને તેમા એક છોકરો અને એક છોકરી એવી રીતે અવતરતા આ બંને મદા જીવન નહચર્યામા યોગ્યતા, માળાપ પોતાનું જીવન પૂરું કરે તે પહેલા થોડે જ કાળે (છમાસે) આ બાળકો અવતરતા, તેથી પૃથ્વી ઉપર વસતિ બહુ વધી જતી નહિ બાળક મોટા થતા કે તુગ્ત જ પિતા તાણથી ને માતા છોંકથી મરણ પામતા

તે વારે મનુષ્ય મરતા ત્યારે તેમના ગળને અગ્નિદાહ દેતા નહિ, કારણ કે અગ્નિનો ઉપયોગ તે બાણતા નહિ એ સળને વનમા મૂકી દેતા અને પક્ષીઓ તેમને ઉપાડી જઈ મનુષ્યમા કે ગગામા નાખી આવતા મરેલાનો જીવ ઉર્ધ્વલોકમા દેવપણે નવો જીવ લેતો.

આ સુખમસુખમા આર ૪ કોટિકોટિ સાગરોપમનો આયો ગયો.

૨ સુખમા.

સુખમામા બધી સ્થિતિ સુખમસુખમાના જેવી હતી પણ સુખ અને આનંદ કંઈક ઓછા થતા આત્મા આરમ્ભમા મનુષ્ય ૨ ગાઉ ઉંચા હતા અને વધારેમા વધારે ૨ પંચોપમ જીવતા કંપદ્રુમના ફળ એ જે જે દિવસે ખાતા બાળકોને મોટા થતા ૬૪ દિવસ લાગતા સુખમા આર ૩ કોટિકોટિ સાગરોપમનો આયો ગયો, પણે પણે એમા પ્રતાપ ઓછો થતો જતો હતો.

૩ સુખમદ્વ.પમા.

સુખમદ્વ.પમા આર શુભ-અશુભ હતો અને ૨ કોટિકોટિ સાગરોપમનો હતો એને આરમ્ભે મનુષ્યો ૧ ગાઉ ઉંચા હતા અને એક પંચોપમ જીવતા કંપદ્રુમના ફળ રોજરોજ ખાતા અને બાળકો ૭૨ દિવસમા મોટા થતા આરમ્ભમા મરેલાના જીવ પહેલા જે આરની પેઠે દેવયોનિમા અવતરતા, પણ તેને અતે તે ત્યારે ગતિમા પુનર્જીવ લેવા લાગ્યા કંપદ્રુમ મુકાવા લાગ્યા ને પહેલાની પેઠે સુંદર ફળ આપતા ઓછા થવા લાગ્યા મનુષ્યોના સંશુભ્ય પણ ઘટવા લાગ્યા ને લોભમા તથા ક્રોધમા પડવા લાગ્યા માનસિક મનોવૃત્તિઓ બગડવા લાગી અને તેથી કાયદાની જરૂર પડવા લાગી જ્યારે પંચોપમનો આક્રમો ભાગ બાકી રહ્યો ત્યાર અનુક્રમે ૭ કુલકર થયા અને તેમણે માનવજીવનને માટે નિયમ બાધ્યા એ કુલકરના નામ આ પ્રમાણે છે-વિમલવાહન ચત્ત્રમાન્ડ, મરાત્સી, અમિચન્દ્ર, પ્રવનચિત, મહાદેવ અને નામ

દિગમ્બરો ૧૪ કુલકર માને છે અને તેમને મનુષ્ય પણ કહે

છે, અને તે પ્રત્યેકના સમયમા ધીર ધીરે સ્થિતિ કેમ બગડતી ગઈ તેનું વિગતવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે

૧ હા કુલકર પ્રતિષ્ઠિતના સમયમા જ્યોતિરંગ કંટપદ્મનો પ્રકાશ એટલો બધો ઘટી ગયો કે પ્રથમ જ વાર સૂર્યાચન્દ્રને મનુષ્ય જોઈ શક્યા, ત્યાસુધી એ કંટપદ્મનો જ પ્રકાશ એવો હતો કે મનુષ્ય એને જોઈ શકતા નહિ ૨ બા મનુ સ્મૃતિના સમયમા તાળ ફેખાવા લાગ્યા ૩ બા મનુ જૈમવરના સમયમા મનુષ્યને નિર્ધન પડવા લાગ્યા, મનુએ તેમને ક્ષુદ્રેવાની આજ્ઞા કરી ૪ થા મનુ કસેન્ધરના સમયમા તિર્યક વધારે હિંમત બનવા લાગ્યા અને તેથી મનુષ્ય પૃથ્વી અને લોકપ્રીથી પોતાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા પછીના કુલકરના સમયમા કંટપદ્મના વૃક્ષ એટલા ઝોછા થઈ ગયા કે મનુષ્યો તેને માટે કાઢવા લાગ્યા ૫ મા મનુ સીમકરે તેમના ઉપસોગને માટે તેમને જમીનની પાટીઓ પાડી આપી અને ૬ ઠા મનુ સીમકરે એ પાટીઓની મીમા નક્કી કરી આપવા બાણુ રાખ્યા ૭ મા મનુ વિમલગદને હાથી, ઘોડા ઉપર બેસવાનું શીખવાડ્યું ૮ મા મનુ ચતુષ્માનના સમયમા જોડકા બાળક જન્મ્યા પછી પણ માળાપ લાખે કાળ જીવવા લાગ્યા ૯ મા મનુ યરાસ્વાન ના, ૧૦ મા ત્રિવિન્દના અને ૧૧ મા ચન્દ્રમના સમયમા માળાપ પોતાના બાળક માથે જીવે એ સ્થિતિ કાયમની થઈ પડી, અને એ અસાધારણ સ્થિતિ વિષે કુલકરોએ મનુષ્યને સમજાવવા પડ્યા ૧૨મા કુલકર મન્દેવના સમયમા નદીઓ ને પર્વતો જાણ્યા એ કુલકરે મનુષ્યને પર્વત ઉપર ચઢતા અને નદી પાર ઉતરવા વહાણ બાધતા શીખવ્યું, ૧૩ મા મનુ પ્રસેનજિતના સમયમા મનુષ્ય પ્રથમ વાર ઝાંઝ સાથે અવતરવા લાગ્યો અને એ ઝાંઝ ઉતારવાનું મનુષ્યને મનુએ શીખવ્યું ૧૪ મા મનુનું નામ નામિ એ કારણે કે તેના સમયમા બાળક નાળ સાથે અવતરવા લાગ્યા, અને એ નાળ વધેરવાનું મનુષ્યને એ મનુએ શીખવ્યું એના જ સમયમા પ્રથમ ૧૨માઠ વરસવા લાગ્યો અને વૃક્ષ તથા વેવા પોતાની મેળે ઉગવા લાગ્યા હવે કંટપદ્મના ક્ષણથી મનુષ્યનો ઉદરનિર્વાહ થઈ શકે

એણે રહ્યું નહોતું, તેથી એ મનુએ મનુધને તે માટેના બીજા સાધનો બતાવ્યા.^{૫૬}

નાલિને એમના ગણી મહાદેવી ને પેટે પુત્ર ઋષભ (જમ) થયા. ઋષભ ૧ લા તીર્થંકર થયા,^{૫૭} એમના જ મપૂર્વે એમની માતાને પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન આવ્યા હતા, પણ અનુક્રમ વિરૂદ્ધ ૧ લા સ્વપ્નમા વૃષભ અથવા ઋષભ દેખાયો હતો, એ ઉપરથી પુત્ર જ મ્યો ત્યારે એનું નામ ઋષભ અથવા વૃષભ પાડ્યું. ઋષભ પોતાની જન્મભૂમિ જ્યોષ્ઠા અથવા વિનીતા મા ઉછર્યા, થોડાજ મમયમા સુ દર ધ્રુવક થયા ને પછી બે સ્ત્રીઓ પરણ્યા લક્ષ્મિક્યા મોટા બાલકાંથી કરી હતી ને તેમા દેવો પણ આવ્યા હતા દિગમ્બર મતે એમની બે ગણી બોના નામ વશસ્વતી અને સુનંદા હતા અને વજ્ર અને મહાવજ્ર નામે બે પુત્રોની એ બે જ્ઞેનો હતી. પ્રેતામ્બર મતે ઋષભની સ્ત્રી બોના નામ સુમંગલા અને સુનંદા હતા. સુમંગલા તો ઋષભની માથે જન્મેલી હતી, અને સુનંદાનો જોડકાનો પુત્ર તાડકળના પડયાથી મરી ગયો (આ અવસર્પિણીમા આ પહેલું જ અપમૃત્યુ હતું) અને તેથી તે તેનો સ્વામી થઈ શક્યો નહિ, તેથી ઋષભની સાથે એનું લગ્ન થયું સુમંગલાથી ઋષભને મરત નામે પુત્ર અને શાન્તિ નામે પુત્રી તથા ૪૯ યુગલ પુત્રપણે અવતર્યા, સુનંદાથી શાકલિ નામે પુત્ર અને શુદરી નામે પુત્રી અવતર્યા એમ મળીને એકંદરે ૧૦૦ પુત્ર અને ૨ પુત્રી થયા જગતમા તે મમયે નવીજ ઉત્પન્ન થએલી રજુ (શેરડી), શકના કદાથી એમણે ખાધી, તેથી એમના વશજે રજાક કહેવાયા.

ઋષભ ૨૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વ વર્ષના થયા ત્યારે નાલિની સૂચ નાથી લોકે તેમને રાજા બનાવ્યા, પૃથ્વી ઉપર એ પ્રથમ જ રાજા થયા એમણે બહુ લાખો વખત રાજ્ય કર્યું અને નીતિનો પાયો રમ્યો. એમણે ભરતને સુન્દરી સાથે અને બાહુબલિને ગ્રાહિ સાથે પરણાવ્યા, અને એ રીતે જોડકાના ભાઈ જ્ઞેન પરણતા એવી જે રૂઢિ ત્યાં મુઢી પગપરાએ ચાલતી આવતી હતી તે એમણે તોડી તેમજ એમણે લક્ષ્મી અને ગૃહજીવનની સ્થાપના કરી પરિણામે

x અનેક રથાને તેમને પરણ્યાંયા નથી એમ હકીકત મને છે

મનુષ્યોમા વિષમતા આવી, નાતબત ઉભી થઈ તેમજ ધનસમ્પત્તિ આવી, વળી ધનસમ્પત્તિને માટે લોભ આવ્યો અને બળ તથા હક્કની આવશ્યકતા ઉભી થઈ

કલ્પદ્રુમ હવે એકસાથે નિષ્ફળ થવા લાગ્યા અને મનુષ્યોને ઉદરનિર્વાહ અર્થે કલહ કરવો પડ્યો, જેથી એમણે પોતાની પ્રભને કુહારતુ, દરજીતુ, નાપિતતુ, ચિત્રકારતુ અને વણકરતુ એ પાંચ કામ (શિલ્પ) શીખવ્યા એ પાંચ કામની આજ સુધી જરૂર નહોતી, કારણ કે કલ્પદ્રુમ નીચે જવાથી જીવનની આવશ્યકતાઓ મળી રહેતી અને પાછલા શુભ આરામા મનુષ્યોને વાળ અને નખ વધતા નહિ વળી એમણે એમને ખેતી, વેપાર અને રાધવાની કળા શીખવી મનુષ્યે જોયું કે સૂકા લાકડા ઘસ્યે સળગી ઉઠે છે, તેવી રીતે અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી રાધવાની કળાની શરૂઆત થઈ એમણે બ્રાહ્મીને ૧૮ લિપિ શીખવી ને સુન્દરીને ગણિત શીખવ્યું, પુરૂષને એકન્દરે ૭૨ અને સ્ત્રીઓને ૬૪ કળા શીખવી

મુખે ૬૩૦૦૦૦૦ પૂર્વ સુધી પ્રભાવશાળી રાત્ર્ય ચલાવ્યું અને સસારમા સૌ જોઈ લીધું એટલે એમણે દીક્ષા લેવાનો સકલ્પ કર્યો એમણે પોતાના પુત્રોને રાત્ર્યના ભાગ વહેચી આખ્યા પુષ્કળ દાન કર્યું અને વિનીતા પાસેના સિદ્ધર્ષ નામે ઉપવનમા જઈને દીક્ષા લીધી આ અવસર્પિણીના એ પ્રથમ સિમુક (સાધુ) હતા ત્યારપછી હજાર વર્ષ સુધી આરિત્ર પાળ્યા પછી પુરિમતાત નગરની પાસેના ઉપવનમા કેવળજ્ઞાન પામ્યા આથી આ અવસર્પિણીમા પ્રથમ એજ તીર્થ કરતું પદ પામ્યા ને તેથી એ અદિનાથ પશુ કહેવાલા તેઓ ઉપદેશને માટે વિહાર કરવા લાગ્યા ને હજારો લોકોને સત્યધર્મમા આણ્યા આમ હજાર વર્ષે ઉણા એકલાખ પૂર્વ સુધી ધર્મોપદેશ કર્યા પછી એ ૮૪૦૦૦૦૦ પૂર્વના થયા ત્યારે ૧૦૦૦૦ સાધુઓને લઈને અષ્ટપદ (કૈલાસ) પર્વતને શિખરે ચઢ્યા છ દિવસના ઉપવાસ પછી સમ્પર્ક આસનમા નિર્વાણ પામ્યા તેમના મૃતદેહને દેવોએ મહા ઠાઠમાઠથી અગ્નિસસ્કાર કર્યો અને એ રીતે અગ્નિસસ્કારની પ્રણાલી હાખલ કરી

ઋષભના પુત્ર ભરત એ ભરતવર્ષના ૧ લા ચક્રવર્તી હતા અને એમને નામે એ વર્ષનું નામ ભરતવર્ષ પડ્યું તેઓ દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે અદ્ભુત કાર્યો કર્યા એમના રાજ્યની ઉત્તર સીમાએ જે યવન લોક વસતા હતા તેમની સાથે મળી જઈને મેઘકુમારના દેવોએ ભરતની સેના ઉપર માત દિવસ સુધી અખડ વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે ભરતે ચર્મરત્નાપર બધી સેનાને ચડાવી દીધી અને તેની ઉપર છત્રરત્ન ધર્યું એટલે અર્ધ ગોળાકાર પેટીમા રક્ષણ પામે એમ એ સેના રક્ષણ પાત્રી અને તેને કશી હાનિ થઈ શકી નહિ વળી ૫૨૬૨ ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ચર્મરત્ન ઉપર અનાજ વાવી તરત ઉગાડીને સેનાનું પોષણ કર્યું એમ સમસ્ત ભરતવર્ષ ઉપર દિગ્વિજય કર્યો પછી એ પોતાની રાજધાનીમા પાછા આવ્યા હવે એમણે પોતાના ૬૮ ભાઈઓને તાબે થવાની આજ્ઞા કરી ઋષભે એ સૈને જુદું જુદું રાજ્ય આપ્યું હતું, તેથી ભરતની આજ્ઞા માનવી કે નહિ ? તે સમયે તેઓ ઈર્ષ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહિ તેથી પોતાના પિતા પાસે ગયા તેમને એમણે પ્રશ્ન કર્યો જે ભરત અમારા રાજ્ય લઈ શકે કે કેમ ? અને અમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું કે તાબે થવું ? ત્યારે ઋષભે તેમને ધર્મોપદેશ કર્યો એમની વાણી સાંભળીને સસારમુખની અસારતા એ સમજી ગયા અને સૌએ દીક્ષા લીધી આથી ભરત તેમના રાજ્યના પણ અધિકારી થયા હવે એમનો ભાઈ બાહુબલિ એકલો જ એવો રહ્યો જે એમની સ્વાધીનતા સ્વીકારતો નહોતો તેથી ભરતે દૂત મોકલી પોતાની સ્વાધીનતા સ્વીકારવાનું એમને કહાવી મોકલ્યું, પણ બાહુબલિએ તો તલવારથી પોતાના હાથનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જ્યારે બંને ભાઈની સેનાઓ સામસામે આવીને ઉભી રહી, ત્યારે બાહુબલિએ કહાવી મોકલ્યું કે આપણે બે રાત્રીએ જ જાતે યુદ્ધ કરીને નીકાલ આણવો દૃષ્ટિયુદ્ધમા, વાયુયુદ્ધમા, દંડયુદ્ધમા અને મુદ્ધિ યુદ્ધમા બાહુબલિએ ભરતને હરાયા ભરતનું ચક્ર પણ બાહુબલિને કશી હાનિ કરી શક્યું નહિ આમ બાહુબલિ વિજયી થયા, એટલામા એકાએક પોતાના ભાઈઓની પેઠે દીક્ષા લેવાની

એમને ઇચ્છા થઈ આવી તેથી એમણે પોતાનું રાજ્ય પોતાના ભાઈને મોખી દીધું અને એકજ સ્થાને એક વર્ષ સુધી અચળ ભાવે ઉભા ગઈ તપ કરવા લાગ્યા એના ઉપર વેલા વીંટાઈ વળ્યા, ક્રીડીએ ઉભરાવા લાગી અને માપ પણ વીંટાઈ વળ્યા આવા પ્રયત્ન તપથી બાહુબલિને એક વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ૫૮

ભરતે પોતાનું રાજ્ય બહુ ડહાપણથી ભોગવ્યું એમના રાજ્યનું મહત્વનું કાર્ય તો એ હતું કે તે વારે આર્યવેદની રચના થઈ એ વેદમા તીર્થઠરાની પૂજા વિષે, મમ્યજ્ઞાન વિષે અને મમ્યક ચારિત્ર વિષે વર્ણન છે ૫૯ એના અભ્યાસથી વિદ્વાન પુરુષો આગળ આવ્યા અને તે બ્રાહ્મણ ઠહેવાયા એ દીજ પણ ઠહેવાયા, ઠારણ કે એ જ્યારે ઉપવિત ધારણ કરતા ત્યારે બીજો જન્મ પામ્યા એમ મનાતું

ભરતે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર તેમજ શત્રુજય ઉપર મુખભત્રુ દેવાલય બધાવ્યું એમના પિતા નિર્વાણ પામ્યા તેની સાથે જ તેમના ૬૬ ભાઈ ને ૮ પુત્રો પણ નિર્વાણ પામી ગયા, સસાગ્રમા એ એકલવાયા થઈ ગયા ને તેથી સમાગ્ર ઉપગથી તેનું મન ઉડી ગયું એક નમચે પૂરા નાંધથી શણગાર સજીને પોતાના સિંહા-મન ઉપર બેઠા હતા, તેવામા આગળી ઉપરની વીંટી નીકળી પડી વીંટી વિનાનું શરીર એમને વરણ (ઓછી શોભાવાળું) દેખાયું, શરીરની તુચ્છતા અને અસાગતા મમજી ગયા, નારીર અને જીવ વચ્ચેની ભિન્નતા પામી ગયા આથી એમણે રાજ્ય તજ્યું અને ધર્મધ્યાન કરવા લાગ્યા એમને ઢોણએ દીક્ષા આપેલી નહિ, પણ તેઓ શુકલ-ધ્યાનવડે પોતાના સર્વે કર્મો ખપારી કેવળજ્ઞાન પામ્યા એટલે ઇન્દ્રની મૂચનાથી એમણે પોતે જ પચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને ઈન્દ્રે એમને સાધુનો વેશ આપ્યો તેઓ ૮૪૦૦૦૦૦૦ પૂર્વ વર્ષની ઉમ્મરે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા

ભગતનો પુત્ર મરીચિ નામે હતો તે સાધુ થઈ ગયો હતો તેના પિતા-મહે ભગતને કહ્યું કે ‘મરીચિ આ ચોવીશીમા છેલ્લા તીર્થ કર મહાવીર રૂપે જન્મશે’ આ વચન ભરત પાસેથી સાંભળીને મરીચિને અભિ

ઋષભના પુત્ર ભરત એ ભરતવર્ષના ૧ લા ચક્રવર્તી હતા અને
 એમને નામે એ વર્ષનું નામ ભરતવર્ષ પડ્યું તેઓ દિગ્વિજય કરવા
 નીકળ્યા ત્યારે એમણે અદ્ભુત કાર્યો કર્યા એમના રાજ્યની ઉત્તર
 સીમાએ જે યવન લોક વસતા હતા તેમની આથે મળી જઈને
 મેઘકુમારના દેવોએ ભરતની સેના ઉપર સાત દિવસ સુધી અખડ
 વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે ભરતે ચર્મરત્નપર બધી સેનાને ચડાવી
 હીધી અને તેની ઉપર છત્રરત્ન ધર્યું એટલે અર્ધ ગોળાકાર
 પેટીમા રક્ષણ પામે એમ એ સેના રક્ષણ પામી અને તેને કશી
 હાનિ થઈ શકી નહિ વળી ૫૨૬૨ ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે
 ચર્મરત્ન ઉપર અનાજ વાવી તરત ઉગાડીને સેનાનું પોષણ કર્યું
 એમ સમસ્ત ભરતવર્ષ ઉપર દિગ્વિજય કર્યો પછી એ પોતાની
 રાજધાનીમા પાછા આવ્યા હવે એમણે પોતાના ૯૮ ભાઈઓને
 તાણે થવાની આજ્ઞા કરી ઋષભે એ સૌને જુદું જુદું રાજ્ય
 આપ્યું હતું, તેથી ભરતની આજ્ઞા માનવી કે નહિ ? તે સબધે
 તેઓ કંઈ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહિ તેથી પોતાના પિતા
 પાસે ગયા તેમને એમણે પ્રશ્ન કર્યો જે ભરત અમારા રાજ્ય
 લઈ શકે કે કેમ ? અને અમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું કે
 તાણે થવું ? ત્યારે ઋષભે તેમને ધર્મોપદેશ કર્યો એમની
 વાણી સાંભળીને સસારસુખની અસારતા એ સમજી ગયા અને
 સૌએ હીક્ષા લીધી આથી ભરત તેમના રાજ્યના પણ અધિકારી
 થયા, હવે એમનો ભાઈ બાહુબલિ એકલો જ એવો રહ્યો જે
 એમની સ્વાધીનતા સ્વીકારતો નહોતો તેથી ભરતે હત્ત મોકલી
 પોતાની સ્વાધીનતા સ્વીકારવાનું એમને કહાવી મોકલ્યું, પણ બાહુ
 બલિએ તો તલવારથી પોતાના હાંકનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો
 હતો જ્યારે બંને ભાઈની સેનાઓ સામસામે આવીને ઉભી રહી, ત્યારે
 બાહુબલિએ કહાવી મોકલ્યું કે આપણે જે રાજાએ જ જાતે યુદ્ધ
 કરીને નીકાલ આણવો દ્વિયુદ્ધમા, વાગ્યુદ્ધમા, દંડયુદ્ધમા અને મુષ્ટિ
 યુદ્ધમા બાહુબલિએ ભરતને હરાંયા ભરતનું ચક્ર પણ બાહુ
 બલિને કશી હાનિ કરી શક્યું નહિ આમ બાહુબલિ વિજયી
 થયા, એટલામા એકાએક પોતાના ભાઈઓની પેઠે હીક્ષા લેવાની

એમને ઇચ્છા થઈ આવી તેથી એમણે પોતાનું રાજ્ય પોતાના ભાઈને મોખી દીધું અને એકજ સ્થાને એક વર્ષ સુધી અચળ ભાવે ઉભા રહી તપ કરવા લાગ્યા એના ઉપર વેલા વીંટાઈ વળ્યા, કીડીઓ ઉભરાવા લાગી અને માપ પણ વીંટાઈ વળ્યા આવા પ્રચંડ તપથી બાહુબલિને એક વર્ષે દેવગણાન પ્રાપ્ત થયું ૫૮

ભરતે પોતાનું ગજ્ય બહુ ઠંડાપણથી લોગવ્યું એમના ગજ્યનું મહત્વનું કાર્ય તો એ હતું કે તે વારે આર્યવેદની રચના થઈ એ વેદમા તીર્થ કરોની પૂજા વિષે, અમ્યગ્નાન વિષે અને સમ્યક્ આરિત્ર વિષે વર્ણન છે ૫૯ એના અધ્યામથી વિદ્વાન પુરુષો આગળ આવ્યા અને તે પ્રાદાણ કહેવાયા એ દ્વીજ પણ વહેવાયા, કારણ કે એ જ્યારે ઉપવિત ધારણ કરતા ત્યારે બીજો જન્મ પામ્યા એમ મનાતું

ભરતે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર તેમજ શત્રુજ્ય ઉપર કપલનું દેવાલય બધાવ્યું એમના પિતા નિર્વાણ પામ્યા તેની સાથે જ તેમના ૯૯ ભાઈ ને ૮ પુત્રો પણ નિર્વાણ પામી ગયા, સસારમા એ એકલવાયા થઈ ગયા ને તેથી મમાગ ઉપગથી તેનું મન ઉઠી ગયું એક સમયે પૂજા ઠાવવી રાણગાગ મળને પોતાના મિહા મન ઉપર બેઠા હતા, તેવામા આગળી ઉપરની વીંટી નીકળી પડી વીંટી વિનાનું શરીર એમને વળુ (ઓઝી ગોલાવાળું) દેખાયું, શરીરની તુચ્છતા અને અસાગતા સમજી ગયા, ગરીર અને જીવ વચ્ચેની ભિન્નતા પામી ગયા આથી એમણે ગજ્ય તત્ત્વ અને ધર્મધ્યાન કરવા લાગ્યા એમને કોઈએ દીક્ષા આપેલી નહિ, પણ તેઓ શુકલ-ધ્યાનવડે પોતાના સર્વે કર્મો ખપાવી દેવગણાન પામ્યા એટલે ઇન્દ્રની સૂચનાથી એમણે પોતે જ પચસુષ્ઠિ લોચ કર્યો અને ઇન્દ્રે એમને સાધુનો વેશ આપ્યો તેઓ ૮૪૦૦૦૦૦ પૂર્વ વર્ષની ઉમ્મરે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા

ભરતનો પુત્ર મરાયિ નામે હતો તે સાધુ થઈ ગયો હતો તેના પિતા-મહે ભગતને વહુ કે ‘મરીચિ આ ચોવીશીમા છેલ્લા તીર્થ કર મહાવીર રૂપે જન્મશે’ આ વચન ભગત પાસેથી આલણીને મરીચિને અભિ-

માન થયું અને તેથી નીચેગોત્ર કર્મ (૫ ૧૬૬) બાધ્યુ આથી એમને છેલ્લે લવે પ્રાદ્યુષ્માતાને પેટે જન્મ લેવો પડ્યો મરીચિને નેત્ર સાધુના વ્રત પાળવા કઠણ પડ્યા, મન, વચન અને કાયા ઉપરનો સયમ પાળવો કઠણ પડ્યો, તેથી એમણે ત્રિદંડ ધારણ કરી ઉપદેશ દેવા માડ્યો કે જે ત્રિદંડ ધારણ કરે તે મોક્ષ પામે ઘણાએ એમનો બોધ સ્વીકાર્યો, એ બોધને તેમના શિષ્ય કવિલે વિસ્તાર્યો અત્યારે પણ એ સમ્પ્રદાય પ્રાદ્યુષ્ધર્મમાં છે અને તેના અનુયાયીઓ ત્રિદંડ ધારણ કરે છે

કપલ નિર્વાણ પામ્યા પછી ૩ વર્ષ અને ૮૬ માસે, બે ઠેકાઠેકાટિ સાગરોપમ પૂરા થયે, સુષમ-હુ પમા આરનો અન્ત આબ્યો

૪ હુપમસુપમા

હુ પમસુપમા અરમા કલ્પદુમ રહ્યા નહોતા, મનુષ્યો તેવારે રાજરાજ ખાતા ને પોતાને હાથે મહેનત મનુરો કરીને તેમને જીવનનિર્વાહ કરવો પડતો બધી વસ્તુસ્થિતિ બગડતી ચાલી હતી આરમ્ભમા શરીરનું પરિમાણ ૫૦૦ ધનુષનું હતું અને આયુ ૧ કોટ પૂર્વવર્ષનું હતું મનુષ્યોમાં હુ બનું અને રાગનું પ્રમાણ વધ્યે જતું હતું, અને મિથ્યાત્વ પણ વધ્યે જતું હતું આ અર ૧ કોટિકોટિ સાગરોપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછા હતો તે આબ્યો, અને તેમાં બાદીના બધા ગવાકાપુડયો થયા

આ અરનો લગભગ અરધો ભાગ ચાલ્યો ગયા પછી એટલે કપલના નિર્વાણ પછી ૭૨ લાખ પૂર્વે ઉચ્ચા ૫૦ લાખ કોટિ સાગરોપમ ગયા ત્યારે ૨ બી તીર્થ કર અજિત કોશલદેશમાં અયોધ્યાના રાજા ગિતશત્રુ અને તેની રાણી વિજયાને ત્યા પુત્રરૂપે અવતર્યા એ અજિતનાથ કહેવાણા કારણકે તેઓ કવાયથી અજિત રહ્યા અથવા તો તેમની માતાએ જ્યારે એમને ગર્ભમાં ધારણ કર્યા, ત્યારે એમના પિતાથી રમતમાં એ અજિત રહ્યા રાજકુમાર ઉછરે એમ એ ઉઠ્યા, એમના પિતાએ જ્યારે દીકરા લીધી, ત્યારે રાજપાટે બેઠા, પછી દીકરા લીધી, કેવલગ્ન પ્રાપ્ત કર્યું, લોકને

ધર્મોપદેશ દીધો અને ૭૨૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉન્નમરે સમેતશિખર ઉપર
જપલના વિર્વાણથી ૫૦ લાખ કોડ સાગરોપમે નિર્વાણ પામ્યા

અનિતનાથના પિતા નિતશત્રુના ભાઈ શુમિત્રવિજયના અને
તેની સ્ત્રી યશોમતીના પુત્ર સગર તે ૨ જા ચક્રવર્તી થયા ૬૧
અનિત ન્યારે સાધુ થયા, ત્યારે એમને રાજા બનાવ્યા, એમણે
રાજ્ય એવા પ્રભાવથી ચલાવ્યું કે સમસ્ત ભરત એમના અધિકાર
નીચે આવ્યો. એ ચક્રવર્તીપદે અભિષિક્ત થયા સગરને ૬૦૦૦૦
પુત્ર હતા એકવાર મોટી સેના સાથે એ સૌ દેશમાં ફરવા નીકળ્યા,
અને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભસ્તે જે મહિમાશ્લોકમય દેવાલય
બધાવ્યું હતું ત્યાં ગયા સૌથી મોટા ભાઈ જન્મુએ દેવાલયનો
ધનભંડાર જોયો, એને ભય લાગ્યો કે મનુષ્યોની નીતિભાવના
બગડતી જાય ■ તેથી બ્રહ્મલોક વખતે એ ધનભંડાર લૂટી લેશે
તેથી તેના તેમજ ચૈત્યના રક્ષણને અર્થે તેની ફરતી એક ઉડી
ખાઈ કરવાનો પોતાના ભાઈઓ સાથે એણે નિશ્ચય કર્યો હડરતની
સહાયતાએ પૃથ્વીને ઘણા ઉડાણ સુધી ખોદી તેથી પૃથ્વીની
નીચે વસતા નાગકુમારદેવોના ધામ ભેદાયા નાગરાજ જન્મુ ઉપર
ક્રોધે ભરાયો, પણ એના ભાઈઓએ પોતાનો શુભ હેતુ તેને સમ
જાવ્યો ત્યારે તેણે તેમને ક્ષમા આપી, પણ પાછી જન્મુએ એ
ખાઈ ગાજાજથી ભરી કાઢી અને એમ કરીને નાગલોકને વિશેષ
દુખ ફીધું, તેથી નાગરાજ વળી ક્રોધે ભરાયો ને એણે પોતાની
સેનાને મોકલી એ સેનાએ પોતાની વિષદૃષ્ટિથી એ ૬૦૦૦૦
ભાઈઓને ખાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા

ભય પામતા સગરના માણસો તેમની પાસે પાછા આવ્યા
પણ આ ભયકર સમાચાર કેવી રીતે દેવા એ વિષે વિચાર કરવા
લાગ્યા માર્ગમાં એક બ્રાહ્મણ તેમને મળ્યો હતો એણે એ કામ કર
વાનું પોતાને માથે લીધું એક મરેલો છોકરો લઈને એ રાજા પાસે
ગયો અને એને જીવતો કરવાની સગરને પ્રાર્થના કરી સગરે એ
વિષે એક વૈદનો અભિપ્રાય પૂછ્યો વૈદે કહ્યું કે ' જે ઘરમાં કોઈ
મૃત્યુ થયું ન હોય તે ઘરમાંની ભસ્મ મળે તો કંઈક બની શકે,
પણ એવી ભસ્મ લાવવાનું બની શકે એમ નહોતું, તેથી મૃત્યુ

અનિવાર્ય છે ' એ વાત સગરે બ્રાહ્મણને સમજાવી ત્યારે તેના ૬૦૦૦૦ પુત્રોના મૃત્યુની વાત એને બ્રાહ્મણે કહી સગર એ સમાચાર સાંભળીને ગિહાસન ઉપર મૂર્છા ખાધને પડ્યો, ઘોડીવારે એને જ્ઞાન આપ્યું ને પછી એમણે સૌની અન્યેષ્ટિ ક્રિયા કરાવી.

બીજે દિવસે એમણે પોતાના પૌત્ર મગિરથને અષ્ટાપદ મોકલ્યો. મગિરથે આજુબાજુના પ્રદેશને બેળી દેવાની તૈયારીમાં હતી તેને ઘડરત્નની સહાયતાએ તેણે વહેણમાં નાખી એ વહેણમાં હજીયે એ નદી વહે છે અને સમુદ્રને મળે છે જન્મુએ એ નદી ખણી કાઢી, માટે એને ગાદી કહે છે, ભગીરથે એને વહેવગાવી માટે એને માળીરથી પણ કહે છે, અને મગરની આજ્ઞાએ સમુદ્રે એને સ્વીકારી માટે સમુદ્રને સાગર કહે છે.

ભગીરથે પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું, ઝોટલે સગરે એને પોતાની પછી ગાદીએ બેસાડ્યો, પોતે સસાગત્યાગ કર્યો અને અજિતનાથની સાથે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

સમ્મથ ૩ જા તીર્થ કર તે આવસ્તીના રાજા મિતારિ અને તેની રાણી સેનાના પુત્ર હતા એમનો જન્મ થતા મમારમાં અતિશય સુકાળનો સભવ થયો, માટે એમનું નામ મભવ પડ્યું ભૌતિક સુખો ખૂબ ભોગવ્યા પછી એ માધુ થયા, ધર્મોપદેશ કર્યો અને પછી સમેતશિખર ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે અજિતનાથ પછી ૩૦ લાખ કેટિ સાગરોપમે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

અમિનદન ૪ થા તીર્થ કર અયોધ્યાના રાજા ગવર અને રાણી મિદાર્યાના પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા જગતમાં દેવોએ અને મનુષ્યોએ એમને અભિનન્દન આપ્યું તેના સ્મરણમાં એમનું નામ અભિન દન પડ્યું સમેતશિખર ઉપર ૫૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સમભવનાથના નિર્વાણ પછી ૧૦ લાખ કેટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

મુમતિ ૫ મા તીર્થ કર પણ અયોધ્યામાં (સાક્ત મા) જન્મ્યા હતા એમના પિતા રાજા મેષ અને માતા ગણી મળતા હતા જ્યારે એ ગર્ભમાં હતા, ત્યારે એમના માતાએ એક પ્રયત્ન એ અદ્

ભુત સુમતિ દેખાડેલી તે ઉપગ્રી એમનું નામ સુમતિ પડ્યું તે પ્રમળ આમ છે—એક માણસ પોતાની પાછળ બે સ્ત્રીઓ અને એક પુત્ર મૂકીને મૃત્યુ પામ્યો ‘એ છોકરો મારો છે’ એવો દાવો દરેક સ્ત્રી કંવા લાગી ને પોતાની કુરિયાદ ગળત પામે લઈ ગઈ ગળત આ કંઈપ્ર પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, તેથી પોતાની ગણીની મલાહ પૂછી ગણીએ બીજી બધી સમ્પત્તિની પેઠે એ છોકરાના પણ બે ભાગ કરી દરેક ભાગ દરેક સ્ત્રીને આપવાની સૂચના કરી પોતાનો દીકરો માર્યો વ્યય, એ ન મહેવાયાથી સમ્પત્તિ અને છોકરો બધું ચ જતું કંવાની સાચી માતાએ ઈચ્છા દેખાડી જૂઠી માતા યાન્ત ઉલી રહી આથી માચી માતા પર ખડખડ ૬૨ સુમતિએ પણ તીર્થકરને યોગ્ય જીવન ગાળ્યું અને અન્તે મમેતશિખર ઉપર ૮૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, અભિનન્દનના નિર્વાણ પછી ૬ લાખ ડોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

પદ્મપ્રમ ૬૬૫ તીર્થકર કૌરાવ્વી ના (કુકોશના) રાજા ઘર (ધ્રીધર) અને તેની રાણી સુમીમાને ત્યાં અવતર્યા હતા જ્યારે એ ગર્ભમા ગયા હતા, ત્યારે એમના માતાને પદ્મશય્યા ઉપર સુવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તેમનું નામ પદ્મપ્રમ પડ્યું એમણે તીર્થકરોગ્ય જીવન ગાળ્યું અને મમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુમતિનાથના નિર્વાણ પછી ૬૦૦૦૦ ડોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

સુપાર્શ્વ ૭ મા તીર્થકર કાશીના રાજા પ્રતિષ્ઠ અને તેની રાણી પૃથિવીને ત્યાં અવતર્યા હતા જ્યારે એ ગર્ભમા હતા ત્યારે એમના માતાને સુપાર્શ્વ (માર પાસુ) હતું તેવી એમનું નામ સુપાર્શ્વ પડ્યું એમના માતાએ સ્વપ્નમા પોતાને નાગશય્યામા સુતેલા જોયા હતા અને જન્મવખતે તીર્થકરની આરે બાજુએ નાગ હતા, તેથી એમના છત્રમા નાગનું ચિહ્ન હોય છે મમેતશિખર ઉપર ૨૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, પદ્મપ્રમના નિર્વાણ પછી ૬૦૦૦ ડોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

ચન્દ્રપ્રમ ૮ મા તીર્થકર ચન્દ્રપુરીના રાજા મહાસેન અને તેની

રાણી લક્ષ્મણને ત્યાં અવતર્યા હતા એમની લેશ્યા ચન્દ્રપ્રભા જેવી શુકલ હતી તેથી અથવા તો તેમની માતાને સારી આશા હતી ત્યારે એમને ચન્દ્ર પીવાનો દોહદ થયો હતો, તેથી એમનું નામ ચન્દ્રપ્રભ પડ્યું એ દોહદ એવી રીતે પૂરો કરવામાં આવેલો કે આદીના વાટકામાં પાણી ભરી તેમાં ચન્દ્રપ્રભા પાડીને તે એમને પાણુ દેવવજ્રાન પ્રાપ્ત કરીને સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમરે, સુપાર્શ્વ પછી ૬૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

હુવિધિ અથવા પુષ્પદન્ત ૬ માં તીર્થ કર કાઢદીના રાજા કુમ્ભીવ અને તેની રાણી રામાને ત્યાં અવતર્યા હતા ગર્ભિણી રામાએ અનેક ધાર્મિક સુવિધા કરેલા, તેથી તેનું નામ સુવિધિ પડ્યું તેમના દાત પુષ્પ જેવા હતા, તેથી એમનું બીજું નામ પુષ્પદન્ત પડ્યું સમેતશિખર ઉપર ૨૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમરે ચન્દ્રપ્રભની પછી ૬૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

મિથ્યાત્વ તો પ્રવર્તતું હતું તે છતાં ચે સ્થલના સમયથી જૈનધર્મ પ્રસરતો ચાલતો હતો, પણ તે સુવિધિના નિર્વાણ પછી અને શીતળ તીર્થ કરના જન્મ અઘાઉ સંક્રાંતિમાં આવ્યો એમ સાતવાર (સાત પ્રભુના આતરામાં) થયું પાછો ફરી શાન્તિનાથના સમયમાં એનો ઉદ્ધાર થયો ત્યારપછી વિચ્છેદ ન થયો ૬ માં અને ૧૦ માં તીર્થ કરની વચ્ચેના કાળમાં ઠૂં પદ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ (જૈનધર્મનો લોપ) રહ્યો

શીતલ ૧૦ માં તીર્થ કર મલિપુરમાં (મલિકાપુરીમાં) જન્મ્યા હતા એમના માતા નદા ન્યારે ગર્ભિણી હતા, ત્યારે પોતાના સ્વામી જ્ઞાપનો ઉપર તાવ પોતાના શીતલ સ્પર્શથી મટાડ્યો હતો તેથી એમનું નામ શીતલ પડ્યું સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમરે, સુવિધિ પછી ૬ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા એમના અને એમના પૂર્વના તીર્થ કરની વચ્ચેના કાળમાં ઠૂં પદ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ રહ્યો

ચેવલ ૧૧ માં તીર્થ કર સિંહપુરમાં જન્મ્યા હતા તેમના પિતાનું નામ વિષ્ણુ હતું તેમના માતાનું નામ વિષ્ણુબી હતું ત્યારે

ગર્ભિણી હતા ત્યારે ગર્ભના શુભ પ્રભાવને પ્રતાપે અમુગની છામા વાળી શય્યામા બેસવા શક્તિમાન થયા હતા જન્મ પૂર્વે પણ એમણે એને શ્રેયાંમ કરી બતાવ્યો હતો તેથી એમનું નામ શ્રેયાસ પાડ્યું સમેતશિખર ઉપર ૮૪૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે શીતલનાથ પછી ૧૦૦ સાગરોપમ અને ૬૬૨૬૦૦૦ વર્ષે ઉણા એક કોટિ માગરોપમ ગયા ત્યારે એ નિર્વાણ પામ્યા

શ્રેયાસના સમયમા પોતનપુરમા રિપુપ્રતિશત્રુ નામે રાજા હતો એની રાણી મદ્રા જ્યારે ગર્ભવતી હતી ત્યારે એકવાર એણે ચાર પ્રખ્યાત સ્વપ્ન જોયા અને થોડા જ સમયમા એક પુત્રને જન્મ આપ્યો એ જ્વલ ૧ લા બલદેવ હતા ત્યારપછી રાણીને એક પુત્રી અવતરી તેનું નામ મૃગાવતી પાડ્યું યુવતી થતા એ કન્યા એવી સુંદર થઈ કે તેનો પિતા તેના ઉપર મોહ પામ્યો અને તેની સાથે લગ્ન કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો ધારેલા લગ્નવિધે લૌકિક સમ્મતિ મેળવવાને માટે એણે મોટી સભા બોલાવી અને તેમા પ્રશ્ન કર્યો જે “મારી ભૂમિમાથી રત્ન જડે તો તે કોનું ?” સૌએ ઉત્તર આપ્યો જે “આપ પૃથ્વીના સ્વામી છો અને તેથી સર્વના સ્વામી છો ” એણે કરીવાર એનો એ પ્રશ્ન કર્યો ને ફરી વાર એનો એ ઉત્તર મળ્યો, તેથી એણે ગાધર્વલગ્નની પ્રણાલીએ મૃગાવતીની સાથે પોતાની પ્રજાને આશ્ચર્યચકિત કરીને લગ્ન કર્યું અને તેથી *પ્રજાપતિ કહેવાયો ભદ્રાને આથી પોતાના સ્વામી ઉપર એટલો ક્રોધ ચઢ્યો કે પોતાના પુત્ર અચલને લઈને તે દક્ષિણ દેશમા ચાલી ગઈ અચલે માદેવરી નામે નગરી વસાવી ને માતાને ત્યા રાખી પછી પોતે પોતનપુર પાછા આવ્યા

રિપુપ્રતિશત્રુને ત્યા મૃગાવતીને પેટે પુત્ર અવતર્યો તે પુત્ર ગર્ભમાં હતો ત્યારે માતાએ ૭ સ્વપ્ન જોયા ને તેથી વાસુદેવના

૧ પ્રજાપતિ શબ્દના જે અર્થ છે પ્રજાનો પતિ એટલે રાજા, અને પ્રજા એટલે સહિતના પતિ એટલે બ્રહ્મા દિન્દુકયા પ્રમાણે બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રી સરસ્વતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

જન્મની સૂચના થઈ જન્મ પછી પુત્રનું નામ ત્રિપૃષ્ઠ પાડયું મરીચિનેા જીવ આ ત્રિપૃષ્ઠ રૂપે અવતર્યો હતો અને છેવટે ૨૪ માં તીર્થંકર મહાવીર રૂપે અવતરશે પોતાના માળાપને એકમેક માથે અણુળનાવ હોવા છતાં અથવા અને ત્રિપૃષ્ઠ વચ્ચે સારો બંધુભાવ હતો અને એકમેક પ્રત્યે સારી રીતે અનુગ્રહિત હતા.

તે સમયે રત્નપુરમાં રાજા અશ્વમેધ (હવમેધ) હતો તે ૧ લો પ્રતિવાસુદેવ હતો. ચલકાના ગળા મયૂરમેધ અને તેની ગણી નીલામ્બાનેા એ પુત્ર હતો. પૃથ્વીના મોટા ભાગને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યા પછી એક વાર એણે નિમિત્તરૂપે પ્રશ્ન કર્યો જે ' અને દોહાં છતી કે મારી શકશે ખરો ? ' નિમિત્તરૂપે ઉત્તર આપ્યો કે ' જે પુરૂષ તારા દૃત વળગેગનું અપમાન કરશે ને તારા મિત્રને મારી નાખશે તે પુરૂષને હાથે તારૂં મૃત્યુ થશે ' આ ઉત્તર સાંભળીને અશ્વમેધને અતિશય ગ્લાનિ થઈ, તે રાત દિવસ વિચારવા લાગ્યો કે એ ભયંકર ભાવિને કેવી રીતે દૂર કરવું ત્યારપછી થોડે કાળે એણે દૃત થકેગને પ્રજાપતિના ઠરખારમાં મોકલ્યો. ત્યાં ત્રિપૃષ્ઠે એ દૃતનું અપમાન કર્યું, ને ત્યારપછી અશ્વમેધના સિંહનો પછુ વધ કર્યો આથી અશ્વમેધને ત્રિપૃષ્ઠ ઉપર ભયંકર ક્રોધ થયો એ ક્રોધ વધવાનું એવામાં બીજું કારણ બંધુ વિવાહરોના રાજા જ્વલનજનીને સ્વયમ્બા નામે કન્યા હતી, તેની સાથે લગ્ન કરવાની અશ્વમેધને આકાંક્ષા હતી, પણ તેની સાથે ત્રિપૃષ્ઠે લગ્ન કર્યું લગ્ન થઈ ગયા પછી પણ અશ્વમેધે જ્વલન જની પાસે દૃત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે ' તારી કન્યા મારે ત્યાં મોકલી દે ' આમાં નિરાશ થયે તેણે ત્રિપૃષ્ઠ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું લાખા યુદ્ધ પછી એ પરાજય પામ્યો, મરાયો ને નરકે ગયો.

આ વિજયથી ત્રિપૃષ્ઠને અશ્વમેધનું ભરતબંડની અર્ધાપૃથ્વીનું રાજ્ય મળ્યું એ પોતાનપુર પાછા આવ્યા ને ત્યાં અર્ધઅકવર્તી રૂપે એમને અભિષેક થયો. રાજ્યના અને પોતાની ૩૨૦૦૦ ગણી એના વિલાસના એ નિમગ્ન થઈ ગયા એમની આસપાસ સદૈવ

ગવૈયા ગાન કરતા અને એ ગાનથી વાસુદેવ આનન્દ પામતા શર્યાપાલને એમણે આજ્ઞા કરી હતી કે ' હું ઉઘી જાઉં એટલે ગવૈયાને રત્ન દઈ દેવી ' એકવાર ગાનથી મુગ્ધ થઈ જઈને શર્યાપાલે ગવૈયાને રત્ન આપી નહિ અને પોતે જ તેનો આનન્દ લેવા લાગ્યો ત્રિપૃષ્ઠ ત્યાંજે જાગ્યા ત્યાંજે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ થયેલો જોઈને એમને એવો તો ક્રોધ ચઢ્યો કે શર્યાપાલના કાનમાં સીમાનો ને તાળાનો ધીંગધીંગતો ગસ રેડાવી દીધો આ ભય-કર સત્તથી શર્યાપાલ મગ્ન પામ્યો એકદરે કહેલા બધા પાપને ફળે ત્રિપૃષ્ઠનું મરણ થતા તેમને નરકમાં પુનર્જન્મ મળ્યો પોતાના ભાઈના મૃત્યુથી અચલને એટલો ખેદ થયો કે એ સાધુ થઈ ગયા ને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા

૧૧ મા ને ૧૨ મા તીર્થ કરની વચ્ચેના કાળમાં કું પડ્યો પમ સુધી તીર્થવ્યવસ્થેદ આપ્યો

વાસુદેવ ૧૨ મા તીર્થ કર વચ્ચેના ગરીમાં રાજા વસુદેવ અને તેની રાણી જયા ને ત્યા પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા તેમના પિતાના નામ ઉપરથી એમનું નામ વાસુપૂત્ર્ય પડ્યું બીજો અભિપ્રાય એવો છે કે વસુ (દેવો)ના એ પૂત્ર્ય હોવાથી પણ એ વાસુપૂત્ર્ય કહેવાયા પોતાના જન્મસ્થાન અપાનગરીમાં ૭૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે, ત્રેયામ પછી ૫૪ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા ૬૩

વાસુપૂત્ર્યના મમયમાં દ્વારકાના ગણ જ્ઞા અને તેની ગણી કુમરને ઘેર વિજય અવતર્યા તે ૨ જા બળદેવ હતા એ રાજાને બીજી રાણી રમા ને પેટે દ્વિપૃષ્ઠ અવતર્યા તે ૨ જા વાસુદેવ હતા, વિજયપુરના ગણ ગ્રીષ્મને તેની ગણી ગ્રીષ્મતીને પેટે તારક અવતર્યો તે ૨ જા પ્રતિવાસુદેવ હતો દ્વિપૃષ્ઠે તારકને હરાવ્યો, તેનું રાજ્ય લઈ લીધું ને દ્વારકામાં રહીને રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા વાસુપૂત્ર્યે એમને જૈનધર્મમાં આણ્યા, પણ એમના પાપને ફળે નરકમાં જતા બચી શક્યા નહિ વિજયે દીક્ષા લીધી ને નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી

વાસુપૂત્ર્યના મગ્ન પછી કું પડ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવસ્થેદ આપ્યો

વિમલ ૧૩ મા તીર્થ કર વમ્પિત્ય પુરના રાજા જ્ઞાતવર્મા અને તેની રાણી રચામાને (દિગ મુરમ્યાને) ત્યા પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા તેમની માતાની વિમલતાને કારણે એમનું નામ વિમલ પડ્યું બીજો મત એવો છે કે એમના જન્મ પહેલા તેમના માતાએ નીચેને પ્રસંગે વિમલ બુદ્ધિનો પરિચય આપ્યો હતો “ એક પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી સાથે એક મન્દિરમાં ઉઘી ગયો હતો એ મન્દિરમાં એક વ્યન્તરી રહેતી હતી, તે પેલા પુરૂષ ઉપર મોહ પામી ગઈ અને તેથી તેણે તેની સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું પછી જ્યારે એ જાગ્યો ત્યારે પોતાની ખરી સ્ત્રી કઈ ને ખોટી કઈ? તે પારખી શક્યો નહિ આથી એનો ઉકેલ કરાવવા રાજા પાસે ગયો રાણીએ એને દૂર ઉભો રાખ્યો અને તે જ સ્ત્રીઓને તે પુરૂષનો સ્પર્શ કરવા કહ્યું ખરી સ્ત્રી સ્પર્શ કરી શકી નહિ, કારણ કે તે બહુ દૂર હતી વ્યન્તરી તો દૂરની વસ્તુનો સ્પર્શ કરવાની પોતાની શક્તિને લીધે અનાયાસે જ સ્પર્શ કરી શકી ખરી સ્ત્રી કઈ છે તે હવે પરખાઈ ગયું ને સાચો નિબુદ્ધ આપવામાં આવ્યો ૧૪ સમેતશિખર ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે વાસુપુત્ર પછી ૩૦ સાગરાપમે વિમલ નિર્વાણ પામ્યા

વિમલનાથના સમયમાં દ્વારકાના રાજા રુદ્ર અને તેની રાણી મુગ્ધાને ઘેર મદ (દિ. ૦ વર્ષ) અવતર્યા તે ૩ જા બલદેવ હતા એ રાજાને બીજી રાણી કૃષ્ણીને પેટે સ્વયંભૂ અવતર્યા તે ૩ જા વાસુદેવ હતા વદનપુરના રાજા સમરવેશરીને તેની રાણી કુન્દરીને પેટે મેરુ અવતર્યા તે ૩ જા પ્રતિવાસુદેવ હતા સ્વયંભૂએ એને મારી નાખ્યો કેટલોક વખત રાજ્ય કર્યા પછી સ્વયંભૂ નરકમાં ગયા ને બદ્ર સાધુ થઈ નિર્વાણ પામ્યા

૧૩મા અને ૧૪મા તીર્થ કરની વચ્ચેના કાળમાં કે પડ્યો ૫મ સુધી તીર્થવ્યવસ્થા આપ્યો.

અનન્ત ૧૪મા તીર્થ કર અયોધ્યામાં રાજા સિંહસેન અને તેની રાણી મુગ્ધા ને (દિગ સમયમાને) ત્યા પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા એમને અનન્ત (અનેક) વસ્તુનું જ્ઞાન હતું અને એમના માતાએ સ્વપ્નમાં અનેક

અનન્ત(હેડા વિનાની) રત્નમાળાઓ જોઈ હતી તેથી એમનું નામ અનન્ત પડ્યું તારો ખરતો જોઈશોતિક જીવનની અનિત્યતાનું એમને બાન થયું તેથી એમણે દીક્ષા લીધી અને અન્તે સમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે વિમલ પછી ૬ સાગરોપમે નિર્વાણ પામ્યા

એમના સમયમા દ્વારકાના રાજા સોમ અને રાણી સુદર્શનાને ઘેર શ્વેતકાય સુગ્રમ અવતર્યા તે ૪ થા જલદેવ હતા એ રાજાને બીજી રાણી મીતાને પેટે કૃષ્ણકાય પુરુષોત્તમ અવતર્યા તે ૪ થા વાસુદેવ હતા કૃષ્ણપુરના રાજા વિભાસને તેની રાણી ગુણવતીને પેટે મધુ અવતર્યો તે ૪ થા પ્રતિવાસુદેવ હતો મધુને હંરાવીને પુરુષોત્તમ અર્ધચક્રવર્તી થયા ને અન્તે નૈરકે ગયા સુગ્રમ નિર્વાણ પામ્યા ૬૫

૧૪ મા અને ૧૫ મા તીર્થ કરની વચ્ચેના કાળમા કું ૫૮થો-પમ સુધી તીર્થવ્યવહેદ આદ્યો

ધર્મ ૧૫ મા તીર્થકર રત્નપુરમા રાજા માતૃ અને તેની રાણી સુક્તાને ત્યા અવતર્યા જ્યારે રાણી ગર્ભવતી થઈ ત્યારે તેણે ધર્મના બધા વિધિ અતિ શ્રેષ્ઠભાવે પાળ્યા હતા તેથી તેમનું નામ ધર્મ પાડ્યું સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે અનન્તનાથ પછી ૪ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા

એમના મમયમા ૫ મા જલદેવ સુદર્શન અને ૫ મા વાસુદેવ પુરુષસિંહ બંને જ્યેષ્ઠપુરના રાજા શિવ અને તેની રાણી વિજયા તથા અમ્બિકાને ત્યા પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા હરિપુરનો રાજા નિશુમ તે ૫ મા પ્રતિ વાસુદેવ થયો પુરુષસિંહે નિશુભનો વધ કર્યો અને અર્ધચક્રવર્તી થયા પછી મરણ થતા નૈરકે ગયા એમના ઓરમાન લાઈ સુદર્શન નિર્વાણ પામ્યા

ધર્મનાથ પછી ૩ જા ચક્રવર્તી મયવા (મયવાન), થયા શ્રાવ સ્તી નગરીમા રાજા મમુદ્રવિજય અને તેની રાણી મદાને ત્યા એમનો જન્મ થયો હતો ચક્રવર્તીના ચૌદે રત્નો એમને પ્રાપ્ત થયા હતા ને તેવડે એમણે ભરતવર્ષના છએ ખંડો ઉપર પોતાનો અધિકાર પ્રવર્તાવ્યો પણ વૃદ્ધાવસ્થામા સસારની અનિત્યતાનું એમને ભાન થયું તેથી દીક્ષા લીધી ને મરણ પામી દેવલોકમા જન્મ પામ્યા

એમના પછી ૪ થા ચક્રવર્તી મનલુમાર હસ્તિનાપુરના રાજા
 અશ્વમેધ અને તેની ગંગી સદેવીને ત્યાં અવતર્યા સર્વે કળા અને
 વિદ્યામાં એ નિપુણ થયા અને પોતાના મિત્ર મહેન્દ્રસિંહ સાથે
 મોટા થયા એક સમયે વમન્તકતુને એક સુંદર દિવસે ઘોડા જ
 વખત ઉપર પોતાને બેઠા મળેલા, પણ પોતાને ખમર નહિ એવી
 રીતની કુટેવવાળા ઘોડા ઉપર બેસીને કીડા કરવા નીકળ્યા
 ઘોડો એમને એવો અવળે રસ્તે લઇ ગયો કે એ પોતાના
 અનુચરોથી વિખુટા પડી ગયા અને માનસ સરોવર પાસે જઈ
 પહોંચ્યા ત્યારપછી એમણે ધણી સાહસ બેઠ્યા, અનેક યુદ્ધ કર્યા, અનેક
 સુંદરીઓ સાથે લગ્ન કર્યા અને અનેક વિદ્યાધરોને રાજપદે
 અભિષિખ્ત થયા ઉલ્ટે મહેન્દ્રસિંહ સાથે એમને મેળાપ થયો,
 અને એની સાથે પાછા ઘેર ગયા તેમના પિતાએ દીક્ષા લીધા
 પછી એમણે ચક્રવર્તી થઈ રાજ્ય કર્યું છ ખંડ પૃથ્વીતુ રાજ્ય પાંચથું
 અને સુખામૃતમા સ્નાન કર્યું જ્યારે એ વૃદ્ધ થયા ત્યારે પ્રાણજીતુ
 રૂપ લઈને બે દેવ એમનું ઉપ બેવા એમની પાસે આ-આ અને એમના
 પ્રખ્યાત શરીરસૌન્દર્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, છતાંયે એ તો
 સૂચવ્યું કે 'તમારૂં શરીર હવે વ્યાધિપૂર્ણ થઈ ગયું છે ' આ
 વાતનું એમને પોતાને પણ લાન થયું, ત્યારે સંસારથી એ વીરક્ત
 થયા અને દીક્ષા લીધી મસારવિવાસમાં જે અશુભ જીવન
 એમણે ગાળેતું તેને પરિણામે પાછળથી એમને અનેક રોગ થયા
 જો કે એ રોગનું નિવારણ એ બાળ્યતા હતા છતાંયે સાધુજીવનમાં
 એ સર્વે રોગ એમણે સહન કર્યા અન્ત સમયે એમણે અનશન
 કર્યું ને સમેગસિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ થતા
 સનતકુમાર સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પામ્યા ત્યાંથી પાછા એ મહાવિદેહ
 ક્ષેત્રમાં રાજા રૂપે અવતર્યા ને દીક્ષા લઈ નિર્વાણ પામ્યા ૬૬

૧૫ મા અને ૧૬ મા તીર્થકરની વચ્ચેના કાળમાં ૧
 પદ્યોપમ સુધી તીર્થ-વચ્ચેના વચ્ચેના કાળમાં
 આ છેલ્લો તીર્થ-વચ્ચેના હોતો અને તે એકદરે ૨૬ પદ્યો
 પદ્યો હોતો રાતિના પછી એવો તીર્થ-વચ્ચેના થયો નહિ

શાન્તિ ૫ મા ચક્રવર્તી અને ૧૬ મા તીર્થંકર હસ્તિનાપુરના રાજા વિષ્ણુસેન અને તેમની રાણી જાનકીને ત્યાં જન્મ્યા હતા. માતાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે એમણે પ્રજાની અશાન્તિનો નાશ કર્યો તેથી એમનું નામ શાન્તિ પડ્યું. રાજદરબારના ઠાકથી એ ઉછર્યા અને મુન્દરી યશોમતિ સાથે એમણે લગ્ન કર્યું. આ રાણીએ એકવાર સ્વપ્નમાં મ્હોમાં ચક્ર પ્રવેશતું જોયું. શાન્તિએ એ વિષે ખુલાસો કર્યો કે “ પૂર્વજન્મમાં દરણ નામે મારો ભાઈ હતો, તે સર્વાર્થમિદ્ધ સ્વર્ગમાં છે, તે આપણા પુત્રરૂપે અવતરશે. તે જન્મમાં હું મેષરૂપ હતો અને બાળના શિકાગમાંથી પારેવાને બચાવવાને માટે એ બાળને મેં માડ મામ આપ્યું હતું. એ ધર્મકાર્ય કર્યાને ફળે હું આ ભવે આ સ્થિતિમાં અવતર્યો છું ” કાળે કરીને એમને પુત્ર થયો ને એનું નામ ચક્રાયુષ પાડ્યું. શાન્તિએ મમસ્ત પૃથ્વી ઉપર પ્રભાવશાળી નાન્ય ચલાવ્યું, આર્થ અને અનાર્થ સૌને પોતાના દૃષ્ટ નીચે આવ્યા. પોતાના રાજનગ્નમાં ૫ મા ચક્રવર્તીપદે એમનો અભિષેક થયો. ૨૫૦૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરી એમણે મસાગ છોડ્યો અને પોતાના પુત્ર ચક્રાયુષને ગાદીએ બેસાડ્યો. તીર્થંકર થયા પછી ચક્રાયુષને પોતાના પદ્મશિષ્ય (ગણધર) બનાવ્યા ત્યારે ચક્રાયુષે પોતાના પુત્ર જ્વજ્વરને ગાદીએ બેસાડ્યો. મમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમરે ધર્મનાથ પછી ૩ મારગેપમમાં ૧ પદ્યોપમ ઓછું એટલે કાળે શાન્તિનાથ નિર્વાણ પામ્યા.

કુન્દુ ૬ ઠા ચક્રવર્તી અને ૧૭ મા તીર્થંકર પછી હસ્તિનાપુરના રાજા સુર અને તેની રાણી શ્રીદેવીને ત્યાં જન્મ્યા હતા. તેમની માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં કુચુલતિનો રત્નસમૃદ્ધ જોયેલો. તે ઉપરથી એમનું નામ કુન્દુ પાડ્યું. દિગ્વિજય કર્યા પછી ભરતવર્ષના એ ચક્રવર્તી થયા, ત્યાગપછી એમણે દીક્ષા લઈ ધર્મોપદેશ કર્યો અને સમેતશિખર ઉપર ૬૫૦૦૦ વર્ષની ઉમરે શાન્તિનાથ પછી ૬ પદ્યોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

અર ૭ મા ચક્રવર્તી અને ૧૮ મા તીર્થંકર પછી હસ્તિનાપુરમાં રાજા સુદર્શન અને એની રાણી દેવીને (મિત્રાને) ત્યાં જન્મ્યા.

હતા એમની માતાએ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નમાં અને (પૈડું) બેચેણુ તેથી એમનું નામ અને પાંડવ સુખ્યાત ચક્રવર્તી રાજ્ય લોગવ્યા પછી સંમેતશિખર ઉપર ૮૪૦૦૦ વર્ષની ઉમરે, કુન્થુનાથ પછી ૬ પંચોપમમાં ૧૦૦૦ કોટિ વર્ષ જોણા એટલે કાળે એ નિર્વાણ પામ્યા

અને તીર્થંકર હતા તે સમયે ચમ્પુરના રાજા મહાશિવ (મહાશિવ) અને તેની રાણી વૈજયંતીને ઘેર આનંદ અવતર્યા તે ૬ કુળ બ્રહ્મદેવ હતા, અને બીજી રાણી લક્ષ્મીવતીને પેટે પુત્રપુત્રીક અવતર્યા તે ૬ કુળ વાસુદેવ હતા રાજા થતિ ૬ કુળ પ્રતિવાસુદેવ હતા પુરુષપુત્રીકની રાણી બલિને લઈ લેવી હતી, તેથી તેને વૈર થયું વાસુદેવે તેને ઘેર્યો ને માર્યો ત્યારપછી લાખાકાળ સુધી પુરુષપુત્રીકે રાજ્ય કર્યું ને અન્તે નરકમાં ગયા એમના આરમાન બાઈ આનંદ નિર્વાણ પામ્યા

એમના પછી કુમ્ભ (કુમ્ભ) આઠમા ચક્રવર્તી રાજા કુતવર્ચ અને તેની રાણી તારાને ત્યા પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા એમનું જીવન ચરિત જૈનોની પરશુરામની કથામાં ખુબ વર્ણવ્યું છે ને પરશુરામની કથા બીજી કથાઓમાં ખુબ આવે છે જૈનધર્મ સાચો કે શૈવધર્મ સાચો ? એ વિષે બે દેવોમાં વિવાદ ઉભો થયો, બેમાંથી કોનું કહેવું સાચું છે ? એનો નિર્ણય કરવા, એ બે ધર્મના અનુયાયીઓની પરીક્ષા કરવા એમણે ઠરાવ કર્યો એમની પરીક્ષામાં જૈન મુનિ ઉત્તીર્ણ નિવડ્યા પછી જમદગ્નિ પાસે ગયા અને ચક્રવીનુ રૂપ ધારણ કરીને એની દાદીમાં પેસી ગયા, ત્યા રહ્યા રહ્યા એ વાત કરવા લાગ્યા કે ' જમદગ્નિ મહાપાપી છે, કારણ કે ધરે પુત્ર મૂક્યા વિના તાપસ થયા છે ' આ શબ્દોથી જમદગ્નિ એવા લોળવાઈ ગયા કે તેને લજ્જ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી આ ઉપરથી તાપસની માનસિક શિથિલતા અને જૈનસાધુની દૃઢતાનો દેવોને નિર્ણય થયો લજ્જ કરવાની ઇચ્છાએ જમદગ્નિ ત્રિશનુ રાજા પાસે ગયા અને તેની ૧૦૦ કન્યાઓમાંથી એકની માગણી કરી કન્યાઓએ ઠગાળ બિમુકને આવતો જોયો ને તેમાંથી હૃદયે તો તેને તુચ્છકારી કાઢ્યો ને તેની સાથે લજ્જ કરવાની સાક્ષ ના જાણી એ ઉપરથી

કોથે ભરાઇને તે સૌને શાપ દીધો ને તેથી એ ખુધી થઇ ગઇ સોમી કન્યા રેણુમએ એ તુચ્છ વૃદ્ધની સાથે લગ્ન કરવાનું સ્વીકાર્યું જમદગ્નિએ એની સાથે લગ્ન કર્યું, બીજી કન્યાએને સાજી કર્યા પછી રેણુકાને લઇને વનમા ગયો ત્યાં નિર્જળ શરીરે, પણ પ્રબળ કામવાસનાએ, રેણુકા સાથે વિલાસ લોગવવા લાગ્યો રેણુકાને ઋતુપ્રાપ્તિનો સમય પાસે આવ્યો, ત્યારે જમદગ્નિએ એક પાત્રમા કંઈક સામગ્રી તૈયાર કરી આપીને તે ખાઇ જવાનું રેણુકાને કહ્યું, કાગળ એથી રેણુકાને ગ્રાહ્યશુણ્યસમ્પન્ન પુત્ર થાય રેણુકાની પ્રાર્થનાથી એની બેન માટે ઋષિએ બીજું પાત્ર તૈયાર કરી આપ્યું એ પાત્રમા ક્ષત્રિયશુણ્યસમ્પન્ન પુત્ર આપવાની શક્તિ હતી રેણુકાની બેન હસ્તિનાપુરના રાજા અનન્તવીર્યની રાણી હતી, તેને માટે એ પાત્ર એણે તૈયાર કરાવ્યું હતું ‘ વનવાસ છપન ગાળ નાર વનપશુ જેવો ઋષિપુત્ર પ્રાપ્ત કરવા કૃતા બળવાન સુદ્ધપ્રિય પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ સાડું ’ એવો વિચાર એ વખતે રેણુકાને આવ્યો એથી એણે પાત્ર બદલી નાખ્યા ત્યારપછી વખત જતા રેણુકાને પેટે રામ અવતર્યો અને એની બેનને પેટે કૃતવીર્ય અવતર્યો રામ સબળ થોડો થયો અને એક વિદ્યાધર પાસેથી એને અશ્વમેધ પરશુ મળી, તેથી એ પરશુરામ કહેવાયો

એકવાર રેણુકા પોતાની બેનને મળવા હસ્તિનાપુર ગઇ ત્યાં એ ઋષિપત્ની સાથે એનો બનેલી અનન્તવીર્ય કામલોગ લોગવવા લાગ્યો, ને તેથી એને એક પુત્ર માપડ્યો રેણુકા એ પુત્રને લઇને વનમા પાછી પોતાના પતિ પાસે ગઇ, ત્યારે રામે એ બેનને મારી નાખ્યા એના વધનું વેર લેવાને અનન્તવીર્ય આગ્રમમા ગયો અને રામની ગેરહાજરીમા એના સ્થાનનો સમૂળ નાશ કર્યો રામે ત્યારપછી અનન્તવીર્યને મારી નાખ્યો એના પછી એની ગાદીએ કૃતવીર્ય બેઠો ને એણે જમદગ્નિને મારી નાખ્યો, પણ પાછો તે રામની પરશુનો લોગ થઇ પડ્યો કૃતવીર્યની વિધવા તાગને સારી આશા હતી, તે ઋષિથી બચીને નારી છુટી વનમા જતી રહી

તેણે ૧૪ પ્રખ્યાત સ્વપ્ન જોયા ને તેને અનુસરીને જોને જે પુત્ર થયો તે સુભૂમ ચક્રવર્તી થયો.

વિદ્યાધર મેળનાદે સુભૂમને પોતાની કન્યા આપી એ વિદ્યાધરની સહાયતાએ સુભૂમ હસ્તિનાપુર ગયો અને પરશુરામને મારી નાખ્યો. ત્યારપછી છ ખડ ભરતવર્ષ એણે છતી લીધા અને પરશુરામે ક્ષત્રિયનો વધ કર્યો હતો એના વેરમા તેણે પ્રાદ્યણસ હાર આરબ્યો અને એને ધાતકીખડના ભરત ઉપર પણ વિજય મેળવવાની અભિનાયા થઈ એના મર્વ મત્રીઓએ એને વાર્યો, છતાં એ એ અભિવાયાનો માર્યો લવણસમુદ્ર જોળાવવાને માટે ચર્મરત્ન ઉપર બેસીને આપ્યો પણ જે દેવો એ વાહનને ઉપાડતા હતા તે યાકી ગયા ને તેમને વિશ્રામ લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી, તેથી તે ચર્મરત્નને છોડી દીધું, પરિણામે સુભૂમ સમુદ્રમા ડુબી ગયો ને પોતાના લોભને લીધે નરકમા ગયો.

ત્યારપછીના મમયમા કાશીના રાજા અગ્નિસિંહ અને તેની રાણી જયન્તીને ઘરે નંદન અવતર્યા તે ૭ મા બળદેવ હતા અને ખીછ રાણી ચીઝવતી ને ચેટે દત્ત અવતર્યા તે ૭ મા વાસુદેવ હતા વૈતાલ્ય પર્વતપર આવેલા વિદ્યાધરનગર સિદ્ધપુર નો રાજા પ્રહલાદ તે ૭ મા પ્રતિવાસુદેવ હતો, એને દત્તે ઘેર્યો ને માર્યો દત્તે ત્યારપછી અર્ધા ભરતનું રાજ્ય કર્યું ને નરકમા પડ્યો નન્દન સાધુ થયા ને નિર્વાણ પામ્યા.

મહી ૧૯ મા તીર્થંકર મિથિલા મા (મથુરા મા) રાજા કુમ્ભ અને તેની રાણી રચિતા ને (પ્રભાવતી ને) ત્યા જન્મ્યા હતા દ્વિગ મ્બદોના મતે ખીજ બધા તીર્થંકરોની ચેઠે મહી પણ પુરૂષ હતા, અને ખીજ તીર્થંકરોના જીવનની ચેઠે જ એમનું પણ જીવન વ્યતીત થયું હતું, પણ શ્વેતાબર મતે તો સ્ત્રીઓ પણ નિર્વાણ પામી શકે છ અને મહી એક માત્ર સ્ત્રી તીર્થંકર હતા મહીનો જન્મ જગતમા સ્ત્રીરૂપે થયો એ વિરલ પ્રસંગ શ્વેતાબર મતે આ પ્રમાણે બેયો પૂર્વજન્મે તે રાજા મહાબલ (વૈષ્ણવ) હતા છ મિત્રોની સાથે એમણે દીક્ષા લીધી અને સાધુ થયા ખીજ

લવમા સૌ સાથે જન્મી શકે એટલા માટે સૌએ જનાબર સરખા પ્રકારનું તપ કરવું એવો એ સૌએ ઠગવ કર્યો એ ઠરાવની વિરુદ્ધ મહાબલે શુભ રીતે પોતાના મિત્રો કરતા વધારે ઉપવાસ કર્યા એમણે તીર્થ કર નામકર્મ બાધ્યુ એમણે પોતાના મિત્રો વિરુદ્ધ માયા કરી હતી, તે પોતાનું કાર્ય કરી રહી હતી એટલે એણે મહાબલને સ્ત્રી-વેદ કર્મનું બધન કરાવ્યું એને પરિણામે એવું બન્યું કે પોતાના મિત્રોની સાથે વૈજયન્ત નામના સ્વર્ગે ગયા પછી પૃથ્વી ઉપર સ્ત્રીરૂપે અવતર્યા રાણી પ્રભાવતી ન્યારે ગર્ભવતી થઈ ત્યારે માતૃય (કુલમાળા) ઉપર સુવાનું દોહક થયું અને દેવોએ એનું એ દોહક પૂરું કર્યું, તે ઉપરથી નવી જન્મેલી પુત્રીનું નામ મહી પાડ્યું

મહી સુવાવસ્થામાં બહુ સુંદર થયા એ મહા બળવાન હતા પૂર્વજવના છ મિત્રો ગજપુત્રો થઈ આ લવમા જન્મ્યા હતા તે સૌ એમના લાવણ્યથી અને સ્નેહથી તેનાપર મુગ્ધ થયા હતા અને એ સૌએ આ જન્મમાં એમની સાથે લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો પણ એમના પિતાએ એમના કોઈનો સ્વીકાર કર્યો નહિ આથી એ સૌ રાજકુમારો કોષે બસાયા, એકઠા થયા ને મિથિલા સામે મુદ્દે ચડ્યા એમણે નગરને ઘેરો ઘાત્યો અને રાત્ર છેક નિરૂપાય થઈ ગયો મહીએ પિતાને સલાહ આપી કે ‘મારી કન્યા તમને આપીશ’ એવું વચન આપીને એ મૌ રાત્રએને આ માયામન્દિરમાં બેસાવો એ સૌ એ પ્રમાણે કહેવરાવવાથી એ મન્દિરમાં આવ્યા ત્યાં એવી વ્યવસ્થા કરી હતી કે જાળીદાર પડદાની પાછળ એક આસન ઉપર મહીના જેવી એક પુતળી દેખાય છે એ રાત્રએએ એ પુતળી જોઈને એને મહી માની લીધી પછી રાજકન્યાએ આવીને કૂલે ઢાકેલું તેના માથાપરનું દાર ઉઘાડ્યું, ત્યારે તેમાં થઈને એ પુતળીમાંથી અતિશય ઘૃણાજનક દુર્ગન્ધ ઉછળ્યો છ રાત્રએ પોતાને પરણવાને બળાત્કાર કરશે એવું મહીએ બહુ દિવસ પહેલાથી જ પોતાના અવધિજ્ઞાને કરીને જાણી લીધું હતું, તેથી તે સમયથી જ એ પુતળી પોતાની જેવી જ ઠગવીને ત્યાં મૂકાવી હતી અને પેલા દારદ્વારા તેમાં રાધેલું અનાજ નખાવતી હતી, તેથી એવા પ્રકારની દુર્ગન્ધ તેમાં થઈ ગઈ હતી

ત્યારપછી આશ્ચર્યમૂલક થઈ ગયેલા રાજાએ તે ઉપરથી ભૌતિક સૌન્દર્યની અનિત્યતા વિષે જાન કરાવ્યું, પોતાના પાછલા ભવમાં સૌએ સાથે તપ કર્યું હતું તે વાતનું સૌને સ્મરણ કરાવ્યું ને સૌને દીક્ષા લેવાનો ઉપદેશ આપ્યો. મહીનાએ દીક્ષા લીધા પછી તે સૌએ દીક્ષા લીધી અને એમની સાથે સમેતશિખર ઉપર ૫૫૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે અરનાથ પછી ૧૦૦૦ કોટિ વર્ષે મહીનાય નિર્વાણ પામ્યા ૬૭

સુનેશ્વર ૨૦ માં તીર્થ કર રાજગૃહ માં રાજા સુમિત્ર અને તેની રાણી યદ્યાવતી ને ઘેર જન્મ્યા હતા એમના માતાને જ્યારે સારી આથા હતી ત્યારે એમણે જૈનધર્મના ગાથા સુમત કહ્યા હતા, એથી એમનું નામ મુનિસુમત પડ્યું દીક્ષા લીધા પછી એમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને સમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦ વર્ષની ઉંમરે મહી પછી ૫૪૦૦૦૦૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા.

મુનિસુમતના સમયમાં ૯ માં ચક્રવર્તી મહાપદ્મ થયા કાશી અથવા હસ્તિનાપુરમાં એ જન્મ્યા હતા પશ્ચોત્તર એમના પિતા અને જ્વાલા એમના માતા હતા એમના મોટા ભાઈ વિષ્ણુકુમાર હતા.

એક ઉત્સવપ્રસંગે જ્વાલાએ જૈનધર્મનો યાત્રારથ ફેરવવાની ઇચ્છા કરી, એની સોકથ લક્ષ્મીએ પ્રારથ્ય ફેરવવાની ઇચ્છા કરી, પોતાનો રથ આગળ લેવાનો અને રાણીઓએ વાક કર્યો રાજાને કોઈનો પક્ષપાત નહોતો, તેથી અને વરઘોડા બધા કરાવ્યા વિના બીજે કંથો ઉપાય નહોતો માતાને થયેલા અપમાનથી મહાપદ્મને ખોદું લાગ્યું ને રાજનગ્ન છોડી વનમાં ગયા ત્યાં એમણે અનેક પશુક્રમ કર્યા, સમસ્ત ભરતવર્ષ છતી લીધા ને અન્તે ઘેર પાછા આવ્યા મુનિસુમતના શિષ્ય સુમતના ઉપદેશથી પશ્ચોત્તર અને વિષ્ણુકુમારે દીક્ષા લીધી, પશ્ચોત્તર નિર્વાણ પામ્યા ને વિષ્ણુકુમાર અનેક લબ્ધિવાળા થયા.

ચક્રવર્તીપદે અભિષિખ્ત થયા પછી મહાપદ્મ જૈનધર્મના મોળા આશયદાતા થયા અને પોતાની માતાના માનની ખાતર મોટો યાત્રા રથ ફેરવાવ્યો. જમુવિ નામે પ્રાદ્યક્ષ એમનો સચિવ થયો હતો પૂર્વે એ પ્રાદ્યક્ષ ઉત્તરચિનીના રાજા શ્રીવર્મનો પુરોહિત હતો.

તેવારે સુવ્રતાચાર્યના એક શિષ્યે એને ' શાસ્ત્રાર્થમા હગવ્યો હતો તેના વેરમા એને મારી નાખવાનો એણે સકલ્પ કર્યો, પણ એક દેવે એના અંગ સ્થિત કરી દીધા તેથી એ પોતાનો સકલ્પ સફળ કરી શક્યો નહિ આ પ્રસંગથી ઉજ્જયિનીમા રહેવું ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી એણે એ નગરનો ત્યાગ કર્યો અને હસ્તિનાપુરમા જઈ રહ્યો ત્યાં એણે મહાપદ્મની કૃપા પ્રાપ્ત કરી અને તેથી એ રાજાનો એ મયિવ બન્યો એકવાર પાટોશના રાજા સિદ્ધવર્ણે પકડવાની મહાપદ્મને નમુચિને આજ્ઞા કરી તેણે તેને પકડી આપ્યો ઉપકારવશ થઈને મહાપદ્મે એક વરદાન માંગવાનું કહ્યું, પણ બીજે કોઈ સમયે એ વરદાન માગી લઈશ, એવું નમુચિએ કહ્યું

એકવાર સુવ્રતાચાર્ય એમના રાજ્યમા આતુર્માસ ગાળવા આવ્યા બ્રહ્મ નમુચિએ એ સમયે પોતાને વરદાન આપવાનું વચન ચક્રવર્તીએ આપેલું તે સભારી આપ્યું ને વરદાન માગી લીધું કે- ' મને એક મહાયજ્ઞ કરવા દો ને એ યજ્ઞ થાલે એટલો કાળ રાજ્ય મને મોખી દો ' મહાપદ્મે એ પ્રમાણે કંઈ એટલે નમુચિએ જૈનસાધુઓ ઉપર અત્યાચાર ' કરવા માલ્યા અને તેમને મૃત્યુનો બચ દેખાડ્યો માધુઓ આતુર્માસમા વિહાર કરી શકે નહિ કારણ કે તેથી અનેક જીવહિંસા થવાનો ભય રહે છે આ સમયે દેવીબળવાળા વિષ્ણુકુમારમુનિ ધ્યાનમગ્ન હતા તેમને સુવ્રતાચાર્યે બોલાવ્યા, કાળજી કે એ આવીને નમુચિને નમાવે તો જ તેઓ ત્યાં રહી શકે નમુચિએ પ્રતિદ્વં કંઈ ' હતું ' કે- ' જે ભિક્ષુક ત્રણ પગલાં ચાલીને જેટલી પૃથ્વી માપી દેશે તેટલી પૃથ્વી મારા રાજ્યમા એને આપીશ, પણ એ ત્રણ પગલાંએ માપેલી પૃથ્વીપાર તે પગ મૂકશે તો તેનો જીવ લઈશ ' વિષ્ણુકુમારે પોતાના વૈકિય શરીરને (પૃ ૧૭૧) બળે બે પગલાંએ સમસ્ત પૃથ્વીને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી માપી લીધી અને ત્રીજે પગલે નમુચિને પૃથ્વી ઉપર સુવાડી દીધો બ્રહ્મ બ્રાહ્મણ પોતાને ઘૃણાજનક લાગતા એવા જૈનો વિરુદ્ધ કશું કરી શક્યો નહિ ત્યારપછી તો મહાપદ્મે પણ એને પોતાના રાજ્ય

માથી હાકી કાઢ્યો પોતાના પરાક્રમથી વિષ્ણુકુમારમુનિ સમસ્ત જગત્માં ત્રિવિક્રમ* નામે પ્રસિદ્ધ થયા, ત્યારપછી મહાતપ તપ્યા અને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા મહાપદે પણ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું

ત્યારપછીના સમયમાં ૮ માં બલદેવ રામ અથવા વશ અને ૮માં વાસુદેવ લક્ષ્મણ અથવા નારાયણ થયાં અયોધ્યામાં રાજા દશરથને ત્યાં એની રાણી સપ્તરશ્મિ ને પેટે રામ અને સુમિત્રા ને પેટે લક્ષ્મણ જન્મ્યા હતા દશરથને બીજા પણ બે પુત્ર હતા કૈકેયીને પેટે भरतનો અને સુગ્રમને પેટે રઘુવ્રનો જન્મ થયો હતો મિથિલાના રાજા जनकની* પુત્રી સાતા સાથે રામના લગ્ન થયા હતા રામને રાજપાટ સોંપીને સાધુ થવાની દશરથને ઇચ્છા થઈ, કૈકેયીને એકવાર એણે વરદાન આપેલું તે અત્યારે એણે માગી લીધું કે ' ભરતને રાજપાટ આપો ને રામને વનવાસ આપો ' ભરતે જો કે પોતાને આપેલું રાજપાટ સ્વીકાર્યું નહિ, છતાંયે રામ તો સીતા ને લક્ષ્મણ સાથે વનવાસમાં ગયા

એ સમયે પૃથ્વીના એક ખડમાં વિદ્યાધરરાજા રાવણ રાજ્ય કરતો હતો તે ૮મો પ્રતિવાસુદેવ હતો માથા જેવડા નવ મોતીની માળા એ સદૈવ પોતાના કંઠમાં પહેરતો, તેથી એ દશાનન પણ કહેવાતો એના પ્રબળ રાક્ષસ કહેવાતા, કારણ કે એ મહા રાક્ષસના વશ જ હતા અથવા તો પોતાના ધ્વજમાં રાક્ષસનું ચિત્ર રાખતા

જનકને ત્યાંથી સીતા સાથે લગ્ન કરવા માં રાવણ નિષ્ફળ

* ત્રિવિક્રમ—એણે ત્રણ પત્રના લખાં છે તે—એ નામ વિષ્ણુનું પણ કારણ કે એણે વામનરૂપે ત્રણ પત્રનામાં રાક્ષસરાજા બનિતું ત્રણ લોકનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું (Harendyasastra પ્ર ૧૨૧ થી સરખાવશે) એ કથાને જોનારે આ સ્વરૂપ આપીને વિગ્રહ અને નમુસિની કથા કરી દશે ?

* એક કથા પ્રમાણે મીના રાવણ અને મન્દો રીની પુત્રી હતી ને તેને જનકે ઇછેરી હતી

નિવડ્યો હતો, તેથી એ સીતાનું હરણ કરી ગયો અને પાછી લાવવાને રામે વિદ્યાધરની સેના એકઠી કરી વિદ્યાધર પોતાના વાનરધ્વજને ઠારણે વાનર નામે જાળખાતા હતા એમના રાજ સુગ્રીવ અને હનુમાનની સહાયતાથી રામે લકા લીધી, રાવણને લક્ષ્મણે મારી નાખ્યો, રાવણ નરકમાં ગયો ત્યાગ્પછી પોતાને શરણે આવેલા રાવણના લાઇ વિભીષણને રામે લકાનું રાજ્ય સોંપ્યું અને છોડાવેલી સીતાને તથા પોતાના સાથીઓને લઇને અયોધ્યા આવ્યા અહીં પોતાની આખોની સુંદર અન્દ્રપ્રભા મંત્રી સીતાને પકડે રાખી પ્રભાવશાળી ગાન્ય ચલાવ્યું પોતાની શોક્ય ચિત્ર દેખાની પ્રાર્થનાથી એકવાર સીતાએ ગવણના પગનું ચિત્ર કાઢ્યું આવી રામને કોઇએ સૂચન કર્યું કે ' સીતાએ ગવણના સહવાસમાં જે સુખી ઘડીઓ ગાળેલી તે હજી એ યાદ કરે છે ' આ અને બીજા નિર્દોષ પ્રસંગોને આગળ ધરીને નિન્દાપ્રિય લોકોએ સીતાને માથે અપવાદ મૂકવા માલ્યા રામને એથી બહુ દુઃખ થયું અને એ સમયે સીતા ગર્ભવતી હતી છતાં એને વનવાસ આપવાની કૃજ પડી સીતા વનવાસમાં એકલી રહી ને ત્યાં અનગલવણ અને મદનાગ્રુજ નામે બે પુત્રને જન્મ આપ્યો એક જૈન પડિતે એ બેને સમસ્ત વિગ્રાઓ અને કળાઓ શીખવી મોટા થતા એ બંને બળવાન વીર થયા ને જગતને દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા અન્તે રામની સામે પશુ એમણે સુદ્ધ માણ્યું પિતા-પુત્રે એકમેકને જાળખી લીધા ને પછી સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી અયોધ્યામાં આવી સીતાએ અગ્નિપરીક્ષાએ પોતાની નિર્દોષતા વિષે પોતાની સમસ્ત પ્રજાની ખાત્રી કરી આપી ને પછી માધ્વી થઇ ત્યાગ્પછી લક્ષ્મણ મરણ પામ્યા ને નરકમાં ગયા પોતાના લાઇના વિયોગને દુઃખે રામે સસારને ત્યાગ કર્યો અને શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ, વિભીષણ અને બીજાઓ સાથે દીક્ષા લઇ પોતે નિર્વાણ પામ્યા ૬૮

તમિ ૨૧મા તીર્થ ૪૦ મિથિલામાં રાજા વિજય અને તેની રાણી યજ્ઞને ત્યાં જન્મ્યા જ્યારે એ ગર્ભમાં હતા, ત્યારે એમના પિતાના નગરને ઘેરનાર શત્રુઓને નગરમાંથી બહાર નીકળેલા લશ્કરના

બળે કરીને નગી જુ પડયુ હતું તેથી એમનુ નામ નમિ પડયુ
તીર્થંકરયોગ્ય લુવત લુબ્ધા પછી સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦
વર્ષની ઉમ્મરે મુનિસુવ્રત પછી ૬૦૦૦૦૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા

નમિતા સમયમા કામ્પિલ્વના રાજા મહાહરિને ઘેર તેની રાણી
મેરાને પેટે ૧૦મા ચક્રવર્તી હરિષેષ જન્મ્યા એમણે સમસ્ત ભર
તવર્ષને પોતાના અધિકાર નીચે આણ્યો, પછી સમસ્ત ઉપભોગનો
ત્યાગ કર્યો, સાધુ થયા ને નિર્વાણ પામ્યા

ત્યારપછી રાજગૃહમા રાજા વિજયને (અશ્વત્થેનને) ઘેર તેની
રાણી વ્રાને પેટે ૧૧મા ચક્રવર્તી જયસેન થયા. પોતાના રાજદંડ
નીચે ભરતખંડની પૃથ્વીને આખ્યા પછી એમણે પણ સસારનો
ત્યાગ કર્યો ને નિર્વાણ પામ્યા

હજારો વર્ષ પછી પ્રખ્યાત હરિવરામા રાજા યદુ થયો તેના
પુત્ર સારને શૌરિ અને સુવીર નામે બે પુત્ર થયા શૌરિના પુત્ર
અંબકશ્વણિને ૧૦ પુત્ર થયા તે દશાદ કહેવાયા તેમાના એક
વસુદેવને વલગમ તે હમા બલદેવ અને કૃષ્ણ તે હમા વાસુદેવ એ
બે પુત્ર થયા બીજા એક સમુદ્રવિજયને ઘેર અરિષ્ટનેમિ તે ૨૨મા
તીર્થંકર જન્મ્યા સુવીરનો પુત્ર મોજશ્વણ થયો, તેને ઉમ્મતેન અને
દેવક એ બે પુત્ર થયા ઉમ્મતેનને કંઠ નામે પુત્ર અને રાજોમતી
નામે કન્યા થઈ, દેવકને દેવકી નામે કન્યા થઈ અને તે કૃષ્ણની
માતા થઈ

કૃષ્ણ અને અરિષ્ટનેમિની સગાઈ સબંધે સાધારણ હકીકત
આપી બે કે અન્ય શાસ્ત્રમા કહેલી કથાઓ એકમેકથી વિરુદ્ધ
છે, ^{૬૯} છતાં ઉપરની હકીકતથી કંઈક સ્પષ્ટતા થશે હવે એ
બેના ચરિત્ર વિષે આગળ જોઈએ

સપ્તપુરના રાજા વસુદેવે (દશમા દશાદે) સુંદર રોહિણી સાથે લગ્ન
કર્યું અને તેથી એને ઘેર રામ નામે હમા બલદેવનો જન્મ થયો.
પછીથી એણે દેવકની કન્યા દેવકી સાથે લગ્ન કર્યું એ લગ્નપ્રસંગે
કસની સ્ત્રી જીવયતાએ ખૂબ દાડૂ પીને પુન્યપાદ અતિયુગ્મ મુનિની મશકરી

કરી તેથી અતિમુકતે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે ' દેવકીનો સાતમો પુત્ર તારા સ્વામી કસનો વધ કરશે ' ભયના માર્યા કરને વસુદેવ પામેથી વચન લીધું કે ' દેવકીના પહેલા માત બાળક જન્મશે કે તુરત જ તને આપીશ. ' હવે મદિનપુર નગરમાં નાગ નામે શ્રાવક અને તેની સ્ત્રી યુન્યા નહેતા હતા, તેમને દેવે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે ' તમારે મરેલા બાળક અવતરશે ' આ ભત્રી સ્ત્રીને દરેકવેળા દેવકીની સાથે જ ગર્ભ રહેતો હતો. દેવકીના બાળકને એક દેવ ઉપાડી લાવીને મુલમાને આપતો ને તેના મરેલા જન્મેલા બાળક લઈ જઈને દેવકીને આપતો.

દેવકી એ બાળકો કરમને મોપતી તે મારી નાખતો સાતમા ગર્ભ વખતે દેવકીને પ્રખ્યાત (૭) વ્યક્તિ આવ્યા ને તેથી સૂચન થયું કે વાસુદેવ અવતરશે. એ વાસુદેવ કૃષ્ણનો જન્મ થયો કે તરત જ તેમને દેવોએ, કમોએ મૂકેલા ચોડીદારને ઉઘમા નાખી દઈને ઉપાડી લીધા ને ગોવાળ નન્દ અને તેની સ્ત્રી યશોદાને મોપી દીધા, ગોવાળની પુત્રી લાવીને દેવકીને આપી દેવકીએ તે કરમને મોપી કરસે કન્યા હોવાથી એણે નાક કાપી નાખ્યું કૃષ્ણ ગોવાળો લેગા માડક્રમા ઉછર્યા ને ત્યાં પોતાના ઓરમાન ભાઈ (ભણ-) રામ સાથે એમણે અનેક પરાક્રમ કર્યા અને એ મથુરા ગયા, ત્યાં કરસનો વધ કર્યો અને તેના પિતા ઉશ્ચેનને-જેને કરસે પદબ્રહ્મ કર્યો હતો તેને-કરી પાછા ગાદીએ બેસાડ્યા.

કાલયવનોનો રાજા જરામંથ ૬ મો પ્રતિવાસુદેવ હતો તેની બેન ભુવયશાના ઉગ્ઢેર્યાથી જરામંથે, પોતાના બનેલી કરસના વધનું વેગ લેવા, કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ માડ્યું રામને અને કૃષ્ણને એણે ઘેર્યા અને તેમને તથા સૌ યાદવોને મથુરા છોડવાની ફરજ પાડી ત્યારપછી કૃષ્ણે ગુજરાતમાં દ્વારકા નગરી વસાવી અને ત્યાં અનેક રાણીઓના સહવાસમાં ગળ્યના ખૂણ વૈભવ લોગવ્યા પછી કૌરવો વિરૂદ્ધના પ્રખ્યાત મહાભારત યુદ્ધમાં કૃષ્ણે પાદડવોનો પક્ષ લીધો, ઘણા યુદ્ધ કર્યા ને છેવટે જરા સન્ધને ઘેરી એને પણ માર્યો.

હવે દ્વારકામાં એક સમયે એવું બન્યું કે કૃષ્ણના પુત્ર રામને દારૂ પીને તાપસ દૈવાયનનું અપમાન કર્યું આ ઉપરથી ક્રોધે ભરાઈને દૈવાયને પ્રચડ તપ કર્યું અને તેને બળે પોતે અગ્નિ-કુમાર દેવ બનીને દ્વારકાને પ્રચણ્ડ અગ્નિએ બાળી મૂકી કૃષ્ણની ૧૬૦૦૦ રાણીઓ ને સર્વે ચાદવ બળી ગયા રામ અને કૃષ્ણ બન્ને હતા તે મથુરા તરફ ચાલ્યા જરાકુમાર નામે કૃષ્ણનો નાનો ભાઈ હતો, એક સમયે જ્યારે કૃષ્ણ એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ લેતા હતા ત્યારે તે જરાકુમારના બાણથી સપ્ત ઘવાઈ ગયા આ ઘાથી એ મૃત્યુ પામ્યા એમને સમ્યક્જ્ઞાન (સમકિત) હતું, પણ જીવનના પાછલા કાળમાં એમણે દૈવાયન ઉપર દેવભાવ રાખેલો, તેથી એ ત્રીજી નરકે ગયા એમના ભાઈ રામે સસારત્યાગ કર્યો અને એમણે ૧૦૦ વર્ષ તપ કર્યું તેથી બીજે ભવે પાપમાં સ્વર્ગમાં દેવ થયા ત્યાંથી એમણે નરકમાં કૃષ્ણને દુખ પામતા જોયા ને એમને છાડાવવાનો સંકલ્પ કર્યો એમને પોતાના હાથ વડે ઉચકી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સૂર્યની સામે ધી ઝોગળે એમ કૃષ્ણ ઝોગળી જવા ને લચકર દુખ પામવા લાગ્યા, તેથી એમણે એવો પ્રયત્ન ફરીને કર્યો નહિ

કૃષ્ણના ઠાકાના દીકરા અરિષ્ટનેમિ (નેમિ) ૨૨ માં તીર્થંકર હતા સૌરપુરના રાજા સમુદ્રવિજય એમના પિતા હતા અને તેમના રાણી શિવા એમના માતા હતા માતાએ ગર્ભ વસ્થામાં રિષ્ટ (રત્નની) નેમિ (ચક્રધાર) જેઠ, તેથી એ (અશુભને દૂર કરવા માટે આ ઉપસર્ગ ઉભરાતા) અરિષ્ટનેમિ કહેવાયા બાહ્યાવસ્થાથી જ એમણે પોતાના અતુલ શરીરબળના લક્ષણ દેખાડવા માહ્યા એક સમયે કૃષ્ણના શસ્ત્રાગારમાં પેસી ગયા અને ત્યાં કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈથી ન વગાડી શકાય એવો એમનો શખ વગાડ્યો કૃષ્ણે જ્યારે એ સાલગ્યો ત્યારે એમને ભય લાગ્યો કે વખતે પોતાના બળથી મારૂં રાજ્ય લઇ લેશે આથી, કામસંભોગથી અરિષ્ટનેમિની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જશે એમ માનીને કૃષ્ણે ઉત્તરેનની કન્યા રાણમતી સાથે અરિષ્ટ નેમિના લગ્ન જોડવી દીધા અરિષ્ટનેમિએ એ લગ્ન કરવાનું

સ્વીકાર્યું એટલે એ મહોત્સવની ભારે તૈયારીઓ થઈ ગઈ
 બીજા બધા વિધિ કર્યા પછી, વગરાજ વગ્ગોડે ચડ્યા ખૂબ
 શણગારેલા રથ ઉપર બેસીને લગ્નક્રિયા માટે માડવે ચાલ્યા
 ત્યાં તે માર્ગમાં ભયંકર ચીસો પાડતા પશુને જોયા, લગ્નના
 જમણને માટે એ પશુ તૈયાર કરી રાખ્યા હતા આ દેખાવથી
 એમના હૃદયમાં દયાભાવ જોડો પ્રબળ બન્યો તથા કે તરતજ
 એમણે મસારનો ત્યાગ કર્યો રૈવતક (કાઠિયાવાડમાં મિરનાર)
 પર્વત ઉપર ચાલતા થયા, ત્યાં તપ કર્યું ને જ્ઞાનની ચરમ
 સીમાએ પહોંચ્યા (કેવળજ્ઞાન પાયા) ત્યારપછી સૌને ધર્મના ઉપદેશ
 આપ્યો પાડવોને પણ મસારત્યાગની પ્રેરણા કરી, તેથી તે પણ
 દીક્ષા લઈને નિર્વાણ પામ્યા રૈવતક પર્વત ઉપર ૧૦૦૦ વર્ષની
 ઉમ્મરે, નમિનાથ પત્રી ૫૦૦૦૦૦ વર્ષે નમિનાથ નિર્વાણ પામ્યા

એમનું અનુકરણ કરીને રાજમતીએ પણ મસારત્યાગ કર્યો
 ને સાધ્વી થયા અગ્નિનેમિનો ભાઈ રથનેમિ પણ સાધુ થયો સાધુ
 થતા પહેલાં રાજમતી ઉપર એને બહુ મોહ હતો, તેથી એકાત
 મળતા તેમની સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા એમને
 જણાવી, પણ રાજમતીના ઉપદેશથી એને ભાન આવ્યું, એટલે
 ફરીને મસારનો એણે ત્યાગ કર્યો અને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા

અરિષ્ટનેમિના પત્રી છેવટના એટલે ૧૨ મા ચકવર્તી
 પ્રજ્ઞદત્ત^{૧૦} થયા વામિનના રાજા વ્રજને વડે તેની ગણી જુલનીને પેટે
 એ અવતર્યા હતા હજી તે એ બાળક હતા, તેવામાં રાજા બ્રહ્મ
 માહા પડ્યા અને મરણ મનીષ આવ્યું છે એમ જાણીને,
 પોતાના ચાર મિત્રોને પોતાના પુત્રની સોપણી કરી એ ચાર
 તેની પાટોરાના ગળા હતા અને તેની સાથે એમનો મિત્રસખધ
 ગાઢો હતો આ ચારે રાત્રીએ મળીને તેમના એક ઢોશલના રાજા
 દાર્ણને બધો કારભાર મોખ્યો, પણ દીર્ઘે તે એ રાજપુતનું રાજ્ય
 પચાવી પાડ્યું, એટલુંજ નહિ પણ વિધવા રાણી સાથે પણ
 આટો વહેવાર બાધ્યો અમાત્ય ઘડુ એ દીર્ઘની બ્રહ્મતા બ્રહ્મદત્તના
 ધ્યાન ઉપર આણી ને એમણે પોતાની માતાને તથા દીધને
 ઇસારે વાર્યા એ બેએ એથી કોપીને બ્રહ્મદત્તને માગી નાખવાનો

સક પ ક્યો એમણે બ્રહ્મદત્તને પરણાવ્યા, નવવધૂ સાથે એમને વરધોડો કાઢ્યો અને એ બેને એક લાક્ષાગૃહમાં ઉતાર્યા એ લાક્ષાગૃહ દીર્ઘ વ્રત હેતુએ ચૂલનીની સલાહથી આગળથી બધાવી રાખ્યું હતું અને તે રાતે બાળી મૂકવાનું હતું પણ એ નીચ યોજના નિષ્ફળ ગઈ અમાત્ય ધનુ આગળથી ચેતી ગયો હતો ને તેથી એ લાક્ષાગૃહની નીચેથી લોયરાનો એક માર્ગ તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો બ્રહ્મદત્ત બળતા ઘગ્મમાંથી એ લોયરાને માર્ગે યઈને છટકી ગયા, વેશ બદલીને ધનુના પુત્ર સાથે દેશ છોડી વ્યાસતા થઈ ગયા પછી ધણા યુદ્ધ કર્યા ને ઘણી રાણીઓ પરણ્યા અન્તે એ કાશી આવ્યા, ત્યાંના રાજા કટકની અને પોતાના પિતાના મિત્રોની સહાયતાથી સેના એકઠી કરી, ને દીર્ઘ સાથે યુદ્ધ માડ્યું એમણે એને ઘેર્યો ને માર્યો, બ્રહ્મદત્ત રાજગાદીએ બેઠા અને ભારતવર્ષના છએ ખડો છતી લઈ ચક્રવર્તીપદ પામ્યા

બ્રહ્મદત્ત એકવાર નાટક ભેટા હતા, ત્યારે ત્યા પુલ દેખીને મુખમં સ્વર્ગમાનો પોતાનો પાછલો ભવ એમને સાભરી આવ્યો વળી પાછલા છ ભવમા સાથે જ રહેતો એવો એક સહચર પણ સાભરી આવ્યો તે ઉપરથી એમણે એક શ્લોકનું ચરણ રચ્યું, અને એનું બીજું ચરણ જે રચી આપે તેને મોડું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું એક શેઠનો પુત્ર સાધુ થઈ ગયો હતો, એણે એ ચરણ રચી આપ્યું તે ઉપરથી બ્રહ્મદત્તને ખાતરી થઈ કે પાછલો ભવે જ્યારે તે સમૂત હતો ત્યારે આ સાધુ મારો ભાઈ વિગ્રહ હતો એની સાથે બ્રહ્મદત્તે પાછલા ભવમા સત્સારત્યાગ કર્યો હતો ને સાધુ થયા હતા, પણ સર્વે કષાયનો નાશ કરી શક્યા નહોતા એવું થયું કે એકવાર ચક્રવર્તી સનત્કુમારની પદરાણીના વાળનો ગુચ્છો એમના પગ આગળ આવી પડ્યો, તેથી બીજે ભવે ચક્રવર્તી થઈને એવી સુદર રાણીને પરણવાની એમને અભિલાષા થઈ એ અભિલાષા પૂરી થઈ હતી ફરી જન્મેલા ચિત્રે એમને સમારત્યાગ કરવા બહુ ચે સમજાવ્યા, પણ એમણે સસાર ત્યાગ કર્યો નહિ ચિત્ર પોતે સાધુ થયાથી નિર્વાણ પામ્યા, પણ બ્રહ્મદત્તે તે સસારમુખ લોમવ્યા કર્યા

એકવાર એક બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદત્ત પાસે આવ્યો અને ચકવર્તીની આહારસામગ્રી ખાવા માટે માગી બ્રહ્મદત્તે જણાવ્યું કે—‘ચકવર્તીના આહાર ચકવર્તી જ ખાઈ શકે, માટે એવો દુરાચર ન કરવો.’ પણ તે મૂર્ખે એટલો દુરાચર કર્યો કે તેને અને તેના કુટુંબને પોતાના થાળની થોડીક સામગ્રી આપી પ્રચંડ આહારના પ્રભાવથી એ બ્રાહ્મણમા કામવાસના એવી પ્રબળતાએ જાગૃત થઈ કે તે તૃપ્ત કરવાને મા, જેન કે ભત્રીજી પણ ન જોઈ પોતાના પાપથી શરમાઈ જઈને એ બ્રાહ્મણે, એ પાપના મૂળરૂપ ચકવર્તી ઉપર વેર લેવાનો સંકલ્પ કર્યો અને એની બંને આંખો ફોડી નાખવાનું એક ભરવાડને જણાવ્યું, તેણે ફોડી નાખી, બ્રહ્મદત્તે એ જાણ્યું અને બ્રાહ્મણને તથા એના સૌ સગા સબંધીને મારી નખાવ્યા વળી તેની આંખો કાઢીને એક વાસણમા મૂકવાની પોતાના મત્રીને આજ્ઞા કરી, જેથી એ આંખો ફોડી નાખવાનો લાભ પોતે લઈ શકે મત્રી સમજી શક્યો કે ચકવર્તી પોતાના અશુભ કર્મના પ્રભાવથી આમ કરે છે અને તેથી વાસણમા આંખોને બદલે આખ જેવા કુલ મૂક્યા, પણ બ્રહ્મદત્તે તો બાકીના દિવસ એ આંખો ફોડવાના બુદ્ધા સંકલ્પમા જ ગાળ્યા અને ૭૦૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામીને ૭ મી નરકે ગયા, ત્યાં એમના વૈરવૃત્તિના પાપને માટે એમને ૩૩ સાગરોપમ સુધી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે.

ત્રૈન વિશ્વેતિહાસના અત્યાર સુધી વર્ણવેલા સર્વે શલાકા-પુરુષોના વૃત્તાન્ત કેવળ કથાજનિત છે, પણ ઘણાખરા સંશોધકોને મતે ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા. તેમની કથાને ઇતિહાસ સાથે ઘટાવતા ઇ સ પૂ ૮૦૦ વર્ષ ઉપર એ થઈ ગયેલા લાગે છે જોનોને મતે નેમિનાથના નિર્વાણ પછી ૮૩૭૫૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા એમના અને એમના પછીના તીર્થંકર મહાવીરના જીવન વિષે આપણે કંઈક કંઈક જાણી શકીએ છીએ જોકે એ બંનેના ઇતિહાસમા પુષ્કળ કથાઓ વણાઈ ગઈ છે, અને તેમની કેટલીક કથાઓ તો તેમના પૂર્વજો વિષે છે કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે આપણને જાણવાનું મળે એટલા માટે એમની કેટલીક કથાઓ આપણે અહીં કહીએ.

પાર્શ્વનાથ નિર્વાણ પામ્યા તે પૂર્વેના જોમના નવ ભવનુ વર્ણન કરેલું છે^{૭૨} જોમાના પ્રત્યેક ભવમા તેમની સાથે તેમને એક શત્રુ જન્મ્યે જતો હતો અને તેની સાથે તેમને વિરોધ થયા કરતો હતો.

(૧) પોતાનનગરમા પાર્શ્વનાથનો જીવ એકવાર મરુભૂતિનામે પ્રાક્ષણના ભવમા હતો, ત્યારે જમઠ નામે જોમને મોટો ભાઈ હતો. સાધુ હરિશ્ચન્દ્રના ઉપદેશથી મરુભૂતિ સાધુ જેવા થયા, પણ એનો ભાઈ તો ઇન્દ્રિયસુખમા લીન થઈ ગયો. મરુભૂતિના સાધુ થયાથી એની સ્ત્રી વસુધરાને માથે સયમ પાળવાનું આવી પડ્યું, પણ તે તે પાળી શકી નહિ ને કમઠની સાથે આડો વહેવાર રાખવા લાગી. મરુભૂતિએ આ વાત સાંભળી ત્યારે રાજા જરવિન્દને ફરિયાદ કરી રાજાએ કમઠને ગધેડે બેસાડીને નગરમા ફેરવ્યો ને પછી રાજ્ય બહાર હાકી કાઢ્યો. કમઠ ત્યાંથી વનમા ગયો ને તપ કરવા લાગ્યો. ક્રોધવશ થઈને પોતે પોતાના ભાઈનું જીડું કરી નાખ્યું એ વિચારથી મરુભૂતિને સ્વતાપ થયો ને તેથી કમઠની પાસે જઈને તેણે ક્ષમા માગી, પણ કમઠે તે વખતે પાતરથી એની જોપરી તોડીને મારી નાખ્યો.

(૨) મરુભૂતિએ પોતાના અન્તકાળમા આત્મધ્યાન કરેલું, તેથી એ બીજે ભવે વનમા હાથીપણે અવતર્યો તે સમયે જરવિન્દ રાજા જૈન સાધુ થયેલા તેના ઉપદેશથી હાથીને મમ્યગ્જાન થયું ત્યારથી એ મુકા પાદડા ખાવા લાગ્યો ને સૂરજને તાપે તપેલું પાણી પીવા લાગ્યો. કમઠ તે વારે પૃથ્વી ઉપર ઝેરી નાગ થઈને અવતર્યો હતો અને તેણે ઘણા જીવની હત્યા કરી હતી છેવટે એ પવિત્ર હાથીને પણ તે ડસ્યો ને તેથી હાથી મરી ગયો. (૩) હાથી સહસાર સ્વર્ગમા દેવ થયો, સાપ પાચમી નરકે ગયો. (૪) દેવ થોથે ભવે તિલક નગરમા રાજા કિરણવેગ થયો પિતા પાસેથી મળેલા રાજ્યનો ત્યાગ કરીને કિરણવેગ દીક્ષા લઈ તપ કરવા લાગ્યો. નરકમાથી નીકળીને કમઠ પાછો નાગયોનિમા અવતરેલો તે ફરી કિરણવેગને ડસ્યો ને તેથી કિરણવેગ મૃત્યુ પામ્યો. (૫) પછી એ ૧૨મા કંપમા દેવ થયો, વનમા દાવાનળ સળગ્યો,

તેમા માપ બળી ગયો ને તમપ્રભા નામની નરકમા ગયો (૬) શુભ કરા નગરીમા રાજા વજ્રનીચને ઘેર વજ્રનામ નામે કુમારરૂપે છઠ્ઠે ભવે તે દેવ જન્મ્યો પાછળથી એણે દીક્ષા લીધી અને જ્ઞાન પર્વત ઉપર તપ કરવા લાગ્યા, તે વારે ભીલ કુરગના બાણથી એનો શ્રવ ગયો આ ભીલ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ ભવોભવમા તેની પાછળ પડેલો શત્રુ હતો (૭) વજ્રનાભ ત્યાથી મધ્ય શ્રૈવેયકમા દેવ થયા, કુરગઠ ઉમા નરકમા જઈને દુષ્પ બોગવવા લાગ્યો (૮) શ્રૈવેયક સ્વર્ગમાથી નીકળી મુરુપરના ગંગા કલિરાવાહુની (વજ્રવાહુની) રાણી મુદર્શનાના ગર્ભમા અવતર્યો એનું નામ મુવળવાહુ પડયું ને એ ચક્રવર્તી થયા તીર્થંકર જગન્નાથના ઉપદેશથી એણે મસાર તજ્યો ખૂબ ધાર્મિક શ્રવન પાળીને એણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું છેવટે એને સિંહે ફાડી નાખ્યા એ સિંહ તે પેલો ઉમા નરકમાથી નીકળેલો ભ્રષ્ટાત્મા હતો (૯) ત્યાથી સુવર્ણબાહુ ૧૦મા પ્રાણતત્ત્વમા દેવ થયો, સિંહ ડયા નરકમા પડ્યો

મરુભૂતિના શ્રવને તીર્થંકર નામ કર્મને ફળે છેલ્લો ભવ થયો કાશીના રાજા અશ્વત્થામની રાણી વામાદેવીના ગર્ભમા પ્રાણતત્ત્વે અવતર્યો અધારી રાતે સગર્ભા ગણીએ પોતાના પડખામા એક માપને સરકતો જોયો, તેથી બાળકનું નામ પાર્શ્વ પાડયું મોટા થયા ત્યારે તે બળવાન સુયોધન થયા, કલિંગના રાજા ચવનને હરાવ્યો ને તેની રૂપવતી ઢાળ્યા પ્રમાવતીની સાથે લગ્ન કર્યું એકવાર એમણે પોતાના મહેલની બારીએથી જોયું તો કમઠ નામે તાપમની ચારે બાજુ લોકર્તુ ટોળું વળ્યું હતું એ તાપમ પચાગ્નિ તપતો હતો ચારબાજુ ચાર ધૂણી ધખાવી હતી, વચ્ચે પોતે બેઠો હતો ને માથે સૂર્યનો તાપ હતો એ તાપમ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ પૂર્વભવનો કમઠ હતો એવામા એક માપ એક ધૂણીના કાષ્ટમા બળવા લાગ્યો તેને એ તાપસે શાન્તચિત્તે બળવા દીધો પાર્શ્વકુમારે ત્યા આવી એ સાપને બચાવી લીધો ને તાપસને એની નિર્દયતા વિષે કહ્યું એ સાપ ત્યારપછીના ભવમા નાગરાજ ઘરણ થયો અને કમઠ બીજો (૧૧મે) ભવે મેષમાલા નામે અસુર થયો

એક દિવસ પાર્શ્વે પોતાના બાગમાં અરિષ્ટનેમિનું ચિત્ર
જોયું અતર્કાન જાતલ થયાથી સાધુ થવાનો પોતે નિશ્ચય કર્યો
એમણે દીક્ષા લીધી અને લિલુક થઈ વિહાર કરવા લાગ્યા વનમાં
મેઘમાલીએ વાયુના ને વરસાદના તોફાનથી એમને માઠી નાખવાનો
પ્રયત્ન કર્યો, પણ નાગરાજ ધરણે એમની ઉપર પોતાની ફેણ છત્રીની
પેઠે ધરી રાખી તેથી તેમને કશું થયું નહિ ધરણે ત્યારપછી
મેઘમાલીને સમજાવ્યું કે ' તારે તીર્થ કરવો દેવ કરવો ઘટે નહીં,
ઉલટો બહુ ઉપકાર માનવો ઘટે, કારણ કે તારા કમકંતા ભવમાં
જીવની હિંસા કરતા તને એમણે વાર્યો હતો ' એ ઉપરથી મેઘ
માલીને પોતાના મિથ્યાત્વનું જ્ઞાન થયું ને મમ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું
ત્યારપછી થોડેક કાળે પાર્શ્વ પિતૃનગર કાશીમાં આવ્યા ને ૮૪
દિવસની તપશ્ચર્યાને પછિામે કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી દેશમાં ફરીને
ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા ને ઘણા લોકને જીન કર્યા અન્તે સમેતશિખર
(એમના નામ ઉપરથી એ પાર્શ્વનાથ પર્વત કહેવાય છે) ઉપર
૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે, નેમિનાથ પછી ૮૩૭૫૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા.

વર્ષમાન (મહાવીર) ૨૪ મા ને વળી આપણી અવસર્પિણીના
ઉદ્ધા તીર્થ કર પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૧૭૮ વર્ષે થયા જીન
અન્યોમાં એમના પણ પૂર્વજીવની કથાઓ છે અને એવી કથાઓ
થોડીઘણી નહિ પણ ૨૬ પૂર્વજીવની છે

એ તીર્થ કરના પૂર્વજીવ તો અસંખ્ય છે, પણ જે જીવથી એમને
સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું તે જીવથી એમની કથા નોંધવામાં આવી છે ને
મોટા ભાગ જ ગણતરીમાં લીધા છે એ (૧) પેલા જીવમાં નયસાર નામે
આમણી હતા, અને પશ્ચિમ વિદેહમાં જન્મ્યા હતા એકવાર લાકડા
લેવા એ વનમાં ગયા હતા, ત્યારે એમને કેટલાક સાધુ મળ્યા, એ
સ્ત્રી જૂંટ્યા હતા ને છુધાતુર તથા તૃષાતુર થયા હતા તેમના ઉપર
નયસારને દયા આવી ને એમની સેવાસુશ્રુષા કરી, એમની પાસેથી એ
સમ્યક્ત્વ પામ્યા શુભ કર્મને ફળે (૨) એ સૌધર્મ સ્વર્ગમાં ગયા
ત્યાથી (૩) એ ૧લા તીર્થ કર નખલના પૌત્ર મરીચિરૂપે જન્મ્યા તેનું
વર્ણન પૃ ૨૭૫ઉપર આપ્યું છે ત્યારપછીને જોયેલવે તે દેવ થયા ને

પાયમે ભવે પ્રાદક્ષણ થઈને ત્રિદશી થયા પછી ઘણા ભવ ભમ્યા

છઠ્ઠે ભવે પ્રાદક્ષણ થઈને ત્રિદશી થયા સાતમે ભવે દેવ થયા એમ ૮ મે ભવે ત્રિદશી, ૯ મે દેવ, ૧૦ મે ત્રિદશી, ૧૧ મે દેવ, ૧૨ મે ત્રિદશી, ૧૩ મે દેવ, ૧૪ મે ત્રિદશી થયા પછી (૧૫) મે ભવે પ્રાદક્ષણલોકમાં દેવ થયા ત્યારપછી ઘણા ભવ ભમ્યા (૧૬) મે ભવે રાજગૃહમાં વિષ્ણુભૂતિ રાજા રૂપે અવતર્યા એક સાધુપુરુષના ઉપ દેશથી એ સાધુ થયા એકવાર લાખા ઉપવાસ પછી એ એક માર્ગે થઈને આત્યા જતા હતા, તેવામાં એક ગાયત્રી સાથે અથડાયાથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા એ જોઈને એમના મગા પણ વિરાધી વિરાગ્યાનદી એ એમની મરકરી કરી એ માલગીને વિશ્વભૂતિને કોષ અશ્વો ને ગાયને શાંગડાથી પકડીને આકાશમાં ઉછાળી, પોતાની વૈરવૃત્તિથી એમણે એવું નિદાન (નિયાણુ=સ કલ્પ) કર્યું કે ભવાન્તરે હું મહા પરાક્રમી થાઉં આ નિદાન કલ્પ કારણ કે ત્યારપછી (૧૭) મે ભવે મહાશુક સ્વર્ગમાં ગયા પછી (૧૮) મે ભવે એ ૧લા વાસુદેવ ત્રિપૃષ્ઠ રૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા (પૃ ૨૬૩) એમણે એ ભવમાં બહુ પાપકર્મ કર્યા તેથી ત્યારપછીને (૧૯) મે ભવે એ ૭ મા નરકમાં ગયા ત્યારપછી (૨૦) ભવક સિંહ થયા ને પછી (૨૧) એ ૪થા નરકે ગયા ત્યાંથી પાછા (૨૨) મનુષ્યભવમાં આવ્યા અને ત્યાં શુભકર્મ કર્યા, તેને પરિણામે (૨૩) એ પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી થયા એ ભવમાં શુભકર્મ કરીને (૨૪) મહાશુક સ્વર્ગમાં ગયા પછી (૨૫) રાજકુમાર નલ રૂપે અવતરીને મસારને ત્યાં કર્યો ને સાધુ થયા તે ભવમાં બહુ તપ કર્યો ને તીર્થ કર નામકર્મ બાધ્યુ પછીને (૨૬) મે ભવે પ્રાણુત દેવલોકમાં દેવ થયા ને ઉવટને (૨૭) મે ભવે તીર્થ કર મહાવીર થયા

મરીચિના ભવમાં અવિવેકે કરીને નીચગોત્રકર્મ બંધાયાથી (પૃ ૧૭૫) આ છેલા તીર્થ કરે પ્રાદક્ષણને ઘેર અવતાર લેવો જોઈએ 'તેટલા માટે કુરુદ્રામ નામે નગરમાં પ્રાદક્ષણકુંડ લાગમાં કોશલ ગોત્રના ઋષમદત્ત નામે પ્રાદક્ષણની દેવાનન્દા નામે સ્ત્રીના ગર્ભમાં એ આવ્યા દેવાનન્દાએ પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન જોયા અને તેથી

ભાવી તીર્થ કરના જન્મનુ સૂચન થયું દેવોના રાજા ઇન્દ્રે જ્ઞાન વડે આ જોયું, ત્યારે એણે વિચાર્યું કે ‘ સર્વે તીર્થ કર, ચક્ર વર્તી, ઇન્દ્રદેવ અને વાસુદેવ ભૂતમા, વર્તમાનમા અને ક્ષવિધ્યમા સર્વ કાળે ઉચ્ચ કુળને વિષે અવતર્યા છે, અવતરે ॥ અને અવતરશે, તેથી ડરીને ભગવાન મહાવીર પ્રાણણકુળમા અવતરે એ કોઈ રીતે યોગ્ય થતું નથી ’ આથી કરીને એણે પોતાની પદ્ધતિસેનાના નાયક હરિભૈરવેશ્વરીને બોલાવી પ્રાણણી દેવાનન્દાની કુખમાથી ગર્ભ લઈને ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલા ની કુખમા મૂકી આવવાની આજ્ઞા કરી એ ઉપરથી હરિભૈરવેશ્વરી દેવાનન્દા પાસે ગયો, તેને અવસ્થાપિની નિદ્રા આપીને તેની કુખમાથી ગર્ભ કાઢી લીધો ત્યાથી ક્ષત્રિય ત્રિશલા ને ત્યા ગયો, તેની સ્ત્રી ત્રિશલાને અવસ્થાપિની નિદ્રા આપીને તેની કુખમા મહાવીરનો ગર્ભ મૂકી લીધો, અને ત્રિશલાનો પુત્રીરૂપ ગર્ભ દેવાનદાની કુખમા મૂક્યો ત્યાથી પછી પાછો એ સ્વર્ગે આવી ગયો હવે દેવાનન્દાનો ગર્ભ લઈ લીધો ને તે ત્રિશલાને આપ્યો એ દેવાનન્દાના પૂર્વભવના કર્મનું ફળ હતું, તેને વિષે કથા એવી છે કે ‘ દેવાનન્દા પૂર્વભવે ત્રિશલાની જેઠાણી હતી ને તેવારે પોતાની દેરાણીને સ્તનનો કરડીઓ એણે ચોરી લીધો હતો તે પાપના ફળરૂપે આ ફરફાર થયો હતો ’

મહાવીરનો ગર્ભ ત્રિશલાની કુખમા ગયા પછી, ત્રિશલાને પ્રખ્યાત ૧૪ સ્વપ્ન આવ્યા ને ૬ માસ ને ૭૧ દિવસે શુભ મુહૂર્તે ને શુભ સંજે બાળક અવતર્યો માતા ગર્ભિણી હતી ત્યારે માતા પિતાની ઈર્ષિ ને સપ્તિ વધી હતી તેથી એમનું નામ વર્ધમાન પાડયું

રાજકુમારને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા માંડયું શરીરની ને મનની શક્તિએ એ દીપવા લાગ્યા હતા તો એ બાળક હતા એવામા ઇન્દ્રલોકમાનો કોઈએક દેવ એમની સાથે યુદ્ધ કરવા આ યો, તેને એમણે પરાજય પમાડ્યો, આથી એમનું નામ મહાવીર પડયું વળી પ્રાણણનો વેશ લઈને ઇન્દ્ર આવ્યા અને એમને કેટલાક કંઠણ પ્રશ્ન પૂછ્યા નિશાળમા હતા તો એ વિપયે શીખ્યા નહોતા, છતાંયે એમણે એ પ્રશ્નોના યથાસ્થિત ઉત્તર આપીને સૌને છક્ક કરી નાખ્યા દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય તો છેક

જીવાનીમા જ એમણે કર્યો હતો, પણ પોતાના જવાથી માતા-પિતાને હુ ખ યશે એમ જાણીને, એ જીવતા હોય ત્યાંસુધી દીક્ષા ન લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો એટલા માટે મનુષ્યપણાના ધર્માનુસાર સુખ ભોગવ્યા, લગ્ન પણ કર્યું અને એક પુત્રીના પિતા પણ થયા

મિદ્ધાર્થ અને એની પત્ની ત્રિશલા તીર્થકગ પાર્શ્વનાથના ધર્મને પાળતા હતા, તેમણે કુશાગ્ર શય્યા ઉપર રહી ઉપવાસ કરીને પ્રાણુત્યાગ કર્યો અને અચ્યુત કલ્પ-ગર્ભમા દેવ થયા ત્યારપછી મહાવીરને જગતમા કશું બધન રહ્યું નહિ અને તેથી દીક્ષા લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો પ્રથમ તો એમના ભાઈ નદિવર્ધને રજા આપી નહિ તેથી બે વર્ષ રહ્યા પછી મહાવીરનો આગ્રહ જોઈને જા આપી. મહાવીરે એક વર્ષ સુધી પુષ્કળ દાન દીધું દીક્ષાને દિવસે એમને શિબિકામા બેમાડીને દેવો કુડપુર પાસેના જાતખંડ નામે ઉપવનમા લઈ ગયા, ત્યાં એમણે વિધિપુર સર દીક્ષા લીધી ત્યારપછી તરત જ એમને મન પર્યાયજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારપછી ખાર વર્ષ સુધી વિહાર કર્યો ૧ વર્ષ અને ૧ માસ સુધી એમણે દેવહુધ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું પછી તેનો એમણે ત્યાગ કર્યો ને દિગમ્બર થયા તેઓ માનહાથે શિક્ષા સ્વીકારતા અને મૂઠ્ઠા લોકોએ કરેલા અનેક પગિસહ સહિતા વર્ષના આઠ માસ વિહાર કર્યા કરતા ગામમા કદી એક રાતથી વધારે અને નગરમા પાંચ દિવસથી વધારે વાસ કરતા નહિ માત્ર ચાતુર્માસમા જ એક સ્થળે રહેતા

મહાવીરનું ઉપર જે જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તે પ્રવેતામ્બરેના ધર્મગ્રંથોને અનુસરીને છે દિગમ્બરે કેટલાક મહત્ત્વના પ્રસંગોમા એથી જુદા પડે છે એમનો મત એવો છે કે —મહાવીર ત્રિશલાને પેટે જન્મ્યા, તે પહેલા પ્રાણાણી દેવાનન્દાની કુખમા ગયા જ નહોતા અને તેથી ગર્ભ ગદ્ગદ્યાની કથા સ્વાભાવિક રીતે જ એમના ગ્રંથોમા નથી વળી એમને મતે મહાવીર (૧૨મા, ૧૬મા, ૨૨મા અને ૨૩મા તીર્થ કરની પેઠે) પરણ્યા જ નહોતા વળી ૮ વર્ષની બાલ્યાવસ્થામા જ એમણે ગૃહસ્થોચિત મત

સ્વીકાર્યા અને જરાજર પાળ્યા, ૩૦મે વર્ષે દીક્ષા લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો દિગમ્બર મતે તે સમયે એમના માતા જીવતા હતા, તેમણે એમને ઘણા વાર્યા, છતાં દીક્ષા લીધી દીક્ષા લેતાની સાથે એમણે ૨૪ પ્રકારના પરિવ્રજાનો અને તેની સાથે જ વચ્ચનો ત્યાગ કર્યો દીક્ષા લીધા પછી તરત જ એમને મન પર્યાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહોતું થયું, પણ પ્રયણક તપને પરિણામે એમણે પ્રાપ્ત કર્યું દીક્ષા પછી એક સ્થળે ટકીને છ માસ સુધી એમણે ધ્યાન ધર્યું ત્યારપછી કુલ્લુર નામે નગરમાં એ ગયા, ત્યાંના રાજાએ એમનો પુષ્કળ સત્કાર કર્યો છ મામના ઉપવાસ પછી ત્યાં એમણે પારણ કર્યું અહીંથી એમણે અનેક સ્થાનોએ વિહાર કર્યો અને પ્રયણ તપને પરિણામે અષ્ટ પ્રકારની અવૌકિક શક્તિઓ સંપાદન કરી ફરતા ફરતા અન્તે ઉજ્જયિની આબ્યા એ નગરની પાસેના ઉપવનમાં એ ધ્યાન ધરતા હતા, ત્યારે અમુક રુદ્રે અને તેની સ્ત્રી પાર્વતીએ એમના ધ્યાનમાં ભગ પાડવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ એમનું ધ્યાન એટલું ગાઢ હતું કે એમના એ પ્રયત્ન વિકળ ગયા, તેથી રુદ્ર અને પાર્વતીએ એમની સ્તુતિ ને પૂજા કરી, ઉજ્જયિનીથી એ ઠેંકાઈ ગયા પછી ત્યાંથી પાછા એકાન્ત વનમાં ગયા, ત્યાં મન પર્યાયજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એમણે મુનિ મત ધારણ કર્યું તે બાર વર્ષ પાળ્યું ”

દીક્ષા લીધા પછીથી મહાવીરે પોતાનો કાળ કેવી રીતે વ્યતીત કર્યો તેના અમુક અમુક પ્રસંગો સહ્યદ્રે શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર વચ્ચે ગમે એટલો મતભેદ છે, છતાં આ વાતમાં તો તેઓ બંને એકમત છે કે ૪૩ વર્ષની ઉંમરે જ્ઞાણપાલિકા (વર્તમાન ચરક) નદીને કાંઠે જૈમિનિ કામ નામે સ્થાનથી થોડેક છેટે એક ખેતરમાં આવેલા ચૈત્યની પાસે શાલતરુની નીચે એમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારપછી આજી જીવન એમણે વિહાર કર્યો, ધર્મોપદેશ આપ્યો પરિણામે પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ એમના અનેક શિષ્ય થયા, વળી મગધનો શ્રેષ્ઠિક, અગનો કુષ્ઠિક, વિદેહનો ચેટક વગેરે અનેક રાજાઓ પણ તેમના શ્રાવક થયા

કલ્પસૂત્રને (પૃ ૧૧૦) મતે મહાવીરે પોતાના સાધુ જીવનના

૪૨ ચાતુર્માસ આ પ્રમાણેના સ્થાનોએ કર્યા —અસ્થિક પ્રામમા ૧, ચમ્પામા અને પૃથ્વિમા ૩, વૈશાલીમા અને વાણિજપ્રામમા ૧૨, વૈશાલી (શબપૃષ્ઠી)મા અને નાલ્લન્દામા ૧૪, મિથિલામા ૬, મદિકામા ૨, આલમિકામા ૧, પ્રણિતભૂમિમા ૧, ધ્રાવસ્તિમા ૧ અને પાવામા ૧ પછીની કથાઓમા એમનો વિહાર એથીયે વિસ્તૃત, ઠંઠ હિમાલય અને પ્રયાગ સુધી થયેલો વર્ણવે છે અને ૭૨ વર્ષની ઉંમરે એ તીર્થ કર નિર્વાણ પામ્યા પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૨૫૦ વર્ષે પાવાપુરીમા પ્રાહ્લમુકૂર્તે ઉત્તરાખ્યન સત્રનુ પ્રવચન કરી રહ્યા પછી નિર્વાણ પામ્યા એ તીર્થ કરના નિર્વાણ પ્રસંગની કથાઓ લિખ લિખ છે કેટલાક કહે છે કે રાત્રિ હસ્તિપાલના દરબારમા શાન્તલાલે એકાન્તમા એ નિર્વાણ પામ્યા, ત્યારે ખીન્ત કહે છે કે મહાસમારમ્બે એમણે પોતાના દેહને ત્યાગ કર્યો હસ્તિપાલે મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો, તેમા પાડોશના રાજાઓને નોતર્યા એક વિશાળ સરોવરની પાસેના વનમા એક લબ્ધ સમવસરણુ બધાંયુ ને તેમા રત્નજડિત આસન પધરાંયુ તે આસન ઉપર બેસીને છ દિવસ સુધી નિરન્તર સદને ધર્મોપદેશ આપ્યો ૭ મા દિવસની રાતે ૪ થા પ્રહરમા સમસ્ત શ્રીતાવર્ગ નિદ્રામા પડ્યો તીર્થકરે જાણ્યું કે હવે મારે જવાનો સમય થયો છે, પોતે પર્યંક આસન વાળ્યું ને પછી નિર્વાણ પામ્યા શ્રીતાવર્ગ જાણ્યો ત્યારે જાણ્યું કે તીર્થકર તો સદાને માટે ચાલતા થઈ ગયા છે તેમણે મહા ઠાકમાઠથી એમના શબને અગ્નિ સસ્કાર કર્યો એવી પણ કથા છે કે-નિર્વાણ પામતાની સાથે જ તીર્થકરના શરીરનો વાળ અને નખ સુધીનો ભાગ હુપ્ત થઈ ગયો ને તેથી આ અવગેવનો જ અગ્નિસસ્કાર કરવામા આવ્યો જ્યારે તીર્થકર નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે આકાશમા મોટો ધૂમકેતુ દેખાયો, સ્વર્ગમાથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવતા દેવોથી રાત્રી પ્રકાશ મારી ઉઠી અને પાડોશના રાજાઓએ તીર્થ કરના નિર્વાણના માનની ખાતર મોટી દીપોત્સવી^{૭૩} કરી

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૩ વર્ષ ને ૮૧ માસે હ પમશુપ માનો અન્ત આવ્યો એ આરો એકદરે ૧ કોટાકોટિ સાગરે પમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ યોછા એટલો કાળ ચાલ્યો

દુઃખમા

હાલ આપણે દુઃખમામા છીએ એ ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલવાનો છે અને એતુ મુખ્ય લક્ષણ તો એ ૩ કે ૬રેક વસ્તુની સ્થિતિ આ આરામા અશુભ થતી જ જાય છે જળ વાયુ અશુદ્ધ થતા જાય છે, દેશના મોટા વિસ્તારમા અનાવૃષ્ટિ અને અતિવૃષ્ટિ થતી જાય છે, ભય કર કુધ્રાળ પડે છે, મનુષ્ય બહુમા બહુ ૧૦૮ વર્ષ જીવે છે અને બહુમા બહુ ૭ હસ્ત ઉંચો (આરાના પ્રારભમા) થાય છે, આચાર વિચાર બ્રહ્મ થતા જાય છે, પૃથ્વી ઉપર મત્સ્યાચાર પ્રવર્તે ૩ એટલે કે બળિયો નબળાને ખાય છે, છળકપટ ને પાપપ્રપચ વધે છે, વ્યભિચાર ને સ કરતા વધે છે, માસાહાર સર્વસામાન્ય થઈ પડે છે, લોભ અને વેર વધે છે રાજા પ્રજાને પીડે છે, યુદ્ધ કરીને ધરતીને રસાતળ કરે છે, ગામને ને નગરને રમશાન જેવા કરી મૂકે છે (૬રેક ૧૦૦૦ વર્ષે કાકિ નામે બ્રહ્મ રાજા થાય છે, તે સાધુજનને પીડે છે, ૬રેક ૫૦૦ વર્ષે વપકાકિ થાય છે ૭૪) મિથ્યાત્વ અને દભ વધે જ જાય છે અને છેવટે મમ્યક્ત્વનો લોપ થાય છે

દુઃખમાતુ અશુભ બળ ધીરે ધીરે વધારે જામતુ જાય છે છેલા તીર્થંકરના ઉપદેશની અસર હોવાથી શરૂઆતની સ્થિતિ બહુ ખરાબ નથી અને આજે આપણે એ આરાના પહેલા સપ્ત માશમા છીએ, એટલે માણસથી ન સહેવાય એવી સ્થિતિ હજી થઈ નથી, પણ અવનતિ અનિવાર્ય છે, કારણ કે જગતને ધર્મ માર્ગ દેખાડનાર કોઈ તીર્થંકર આ અરમા થનાર નથી, તેમજ લોકને પ્રબળ હાથે વ્યવસ્થામા રાખી શકે એવા ચક્રવર્તી, ખવ દેવ કે વાસુદેવ પણ થનાર નથી

જેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને વળી નિર્વાણ પણ પામ્યા એવા ધાર્મિક પુરૂષો આ અરના માત્ર આરભમા જ થયા અને તે સૌ તીર્થંકરના શિષ્ય પ્રશિષ્ય હતા અને એમના નિર્વાણ પછી પણ જીવતા હતા

તીર્થંકરના સૌથી મોટા શિષ્ય જોતમ ઇન્દ્રભૂતિ હતા એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા ને તેમને તીર્થંકરે જૈનધર્મમા લીધા હતા એમની કથા એવી છે કે એ પશુચર કરતા હતા, ત્યારે એમને

સમજાવીને જૈનધર્મમાં લીધા હતા બીજી કથા એવી છે કે તીર્થંકરે એક શ્લોકનો અર્થ કરવા એક વૃદ્ધજનને આપ્યો, તે ગૌતમ પાસે ગયો, ગૌતમને નહિ આવડ્યાથી તેને મહાવીરની પાસે એના અર્થ માટે જવું પડ્યું ત્યાં મહાવીરે અનેક પ્રશ્નના ઉત્તર ગૌતમને આપ્યા ને તેમને નમાવ્યા તીર્થંકરે આપેલો ઉપદેશ બે ધર્મગ્રંથોમાં છે, તેમાંના અનેક ગ્રંથ ગૌતમના રચેલા છે બીજા અનેક શિષ્યો તીર્થંકરના જીવનકાળમાં કેવલ જ્ઞાન પામેલા અને નિર્વાણ પછી પામેલા, પણ ગૌતમ તો તે તીર્થંકરના નિર્વાણ પછી જ કેવલી થયેલા, કારણ કે ત્યાંસુધી પ્રભુ-પ્રત્યે એમને અતિશય એક ને માન હતું ને તેથી ગગદેવથી સમ્પૂર્ણ મુક્ત થઈ શક્યા નહોતા, એ રાગદેવ હોય ત્યાં સુધી કેવલનાન પ્રાપ્ત થાય પણ નહિ ગૌતમ ૧૨ વર્ષ સુધી કેવલી રહ્યા ને ૬૦ વર્ષની ઉંમરે ગજગૃહમાં નિર્વાણ પામ્યા

તીર્થંકરના બીજા મોટા શિષ્ય (પાંચમા ગણધર) સુધર્મા હતા, તે પણ પ્રાદ્યણ હતા તીર્થંકરની પછી પણ એ જીવતા હતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી મધનિર્વાહનો ભાર એમણે લીધો ૧૨ વર્ષ પછી એ કેવલજ્ઞાન પામ્યા એટલે એમણે એ ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી જ ખૂસ્વામીને લીધો ત્યારપછી એ ૮ વર્ષ જીવ્યા અને ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા

સુધર્માની પછી એમના શિષ્ય જ ખૂસ્વામી^{૫૫} ગણધર થયા એ એક મોટા શેઠના પુત્ર હતા શેઠ ઘણા કાળ સુધી અપુત્ર હતા એકવાર એ પોતાની સ્ત્રી સાથે સુધર્માની પાસે જ ખૂવૃક્ષના અધિકારતા વિષે કથા સાંભળતા હતા, ત્યારે સુધર્માએ ભવિષ્ય બાખ્યું કે ‘તમને એક પુત્ર થશે ને એનું નામ જ ખૂ રાખજો’ ભવિષ્યવાણી ખરી પડી, જખૂ જન્મ્યા તે ઉછરવા ને માળાપને આનંદ આપવા લાગ્યા જ્યારે એ મોટા થયા ત્યારે એમનો વિવાહ રાજગૃહમાં આઠ ધનિક શેઠની (૮) કન્યા સાથે કર્યો, પણ એમને તો સુધર્માના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય થયો હતો તેથી લીલા લેવા ઇચ્છતા હતા અને પ્રદ્યયર્ચન લીધું પણ હતું માળાપને એથી બહુ દુઃખ થયું હતું,

તેથી તે કન્યાઓ સાથે એમણે લગ્ન કર્યું રાતે મહા ઠાઠમાઠથી વરઘોડો નીકળ્યો. પરણીને ઘરે ગયા હવે એક રાજપુત્ર નામે પ્રભવ લૂટારાનો ધ ધો કરતો હતો, તે મોટી લૂટ કરવાને મનસુખે ગજગૃહમાં આવ્યો. પ્રભવની પાસે એક જાદુમત્ર એવો હતો કે જેને બળે બારણા ઉઘડી જાય તે તાળા ત્રુટી જાય બીજો જાદુમત્ર એવો હતો કે જેને બળે એ સૌને નિદ્રામાં નાખે એ મત્રોને બળે એ જળના ઘરમાં પેઠો, પણ સૌ સ્ત્રીઓની વચ્ચે એકલા જળૂને એણે જાગતા જોયા જળૂએ એને કહ્યું કે ‘ તારૂ જાદુબળ મારા ઉપર કશું ચાલવાનું નથી, કારણ કે હું તો ભાવસાધુ છું ને કાલે જ મવારે દીક્ષા લેવાનો છું ’ મત ન લેવાનું અને સ્ત્રીઓ માથે મસારસુળ ભોગવવાનું પ્રભવે જળૂને ઘણું ચે સમજાવ્યું, પણ એમણે એને અને ચારે બાળુથી જાગી ઉઠેની સ્ત્રીઓને કુવામ ના મનુષ્યની (મધુળિડુની) અને બીજી કથાઓ કહી અને સસારજીવનની અસારતા અને અનિત્યતા વિષે ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉપરથી સ્ત્રીઓએ દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, લૂટારો પણ એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો, તે પોતાના માખાપ પામે ગયો અને દીક્ષા લેવાને તેમની પરવાનગી લીધી બીજો દિવસે જળૂએ સુધર્મા પાસે દીક્ષા લીધી, ૮ સ્ત્રીઓએ અને બીજા મળ ધીઓએ (નવેના માતાપિતાએ) પણ દીક્ષા લીધી પ્રભવ પણ ૫૦૦ ચાર સાથે સાધુ થયો અને જળૂનો શિષ્ય તેમજ મહત્તર બની રહ્યો.

સુધર્માને કેવલજ્ઞાન થયું, એટલે જળૂસ્વામી ગણધર થયા સુધર્મા નિર્વાણ પામ્યા પછી એક વર્ષે એ કેવલી થયા અને પછી થોડે કાળે (મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૪ વર્ષે) નિર્વાણ પામ્યા ત્યારપછી કોઈ પરમાવધિજ્ઞાન પામ્યું નહિ, કોઈ મનપર્યાય જ્ઞાન પામ્યું નહિ, કોઈ કેવલજ્ઞાન પામ્યું નહિ અને કોઈ નિર્વાણ પણ પામ્યું નહિ કારણ કે નિર્વાણ પામતા પહેલા કેવલજ્ઞાન પામવું જ જોઈએ અને ક્ષપક્રેષ્ટિ ઉપર પણ જવું જોઈએ તેને માટેની જે દૈવીશક્તિઓ હોવી જોઈએ એ અપ્રાપ્ય થઈ ગઈ^૭ મહાવીરે પ્રવર્તાવેલો જિન કંપોનો આચાર તે છેવટના કેવલી પછી બધ થયો એવો શ્વેતામ્બરોનો મત છે.

પોતાના ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનને જુઓ વિશ્વના જીવજગતમા સમ્પૂર્ણ અન્તર્દ્રષ્ટિ નાખી શકનારા પુરુષો આ અવસર્પિણીમા જન્મ્યુરવામી પછી થયા નથી જીવજગતનુ સૌ જ્ઞાન ત્યાગપછી માત્ર શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી જ પ્રાપ્ત કરવુ રહ્યુ અને તેટલા માટે ભૂત કાળના કેવલીઓ વિષે વર્ણન કરતા શાસ્ત્રોનુ અધ્યયન કરવુ રહ્યુ પણ સમય જતે ધીરે ધીરે તે વિષેની કથાઓનો પણ નાશ થતો ગયો અને અવસર્પિણી જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ તેનો વધારે વધારે નાશ થતો જાય છે જન્મ્યુરવામીના તગ્તના ગિધ્યોને બારે અગનુ જ્ઞાન હતુ ત્યારપછીના ડેટલાકને ૧૧ અગનુ અને ૧૦ મા અગના ૧૪માથી ૧૦ પૂર્વનુ જ્ઞાન હતુ ત્યારપછીના માધુઓને માત્ર ૧૧ અગનુ જ્ઞાન હતુ શ્વેતામ્બર મત જોયો છે કે એ ૧૧ અગનુ જ્ઞાન તો આજમુધી આદ્યુ આપે છે, પણ દ્વિગમ્બર મત જોયો છે કે થોડા વખત પછી એ ૧૧ અગનુ પણ જ્ઞાન હુપ્ત થયુ હતુ વધા- જોછા જ્ઞાનવાળા માધુઓ ઠોણુ ઠોણુ હતા તે વિષે એ જે મઃપ્રદાયમા લેહ છે એ વિષેની હકીકત નીચે આપુ છુ

શ્વેતામ્બર મત

દ્વિગમ્બર મત.

૧૨ અગના જ્ઞાનવાળા

દુતકેવલી

પ્રભવ

વિધ્લુ

શયમભવ

નદિમિત્ર

યશોભદ્ર

અપરાજિત

સગ્ભૂતવિજય

ગોવર્ધન

શ્વેતામ્બર મત

દ્વિગમ્બર મત.

ભદ્રનાહુ

ચ્યૂલભદ્ર

૧૧ અગ ને ૧૦ પૂર્વના જ્ઞાનવાળા દશપૂર્વી

મહાગિરિ	વિશાખ
મુહુરિત	મોહિલ
મુરિયત	ક્ષત્રિય
ધન્વદિવ્ય	જયસેન
દિવ્ય	નાગસેન
સિહગિરિ	સિદ્ધાર્થ
વજ્ર	પૃથ્વીસેન
	વિજય
	બુદ્ધિલ (બુદ્ધિલિંગ)
	રગદેવ (ગણદેવ)
	ધર્મસેન (સુધર્મા)

દિગ્ગંજી કહે છે કે “ ધર્મસેન છેલ્લા દશપૂર્વી હતા તેમના પછીના સૂરિઓને અગત્ય જ્ઞાન હતું અને ત્યારપછી તે શાસ્ત્ર ધીરે ધીરે હુમ થતા ગયા એક કથા^૧ એવી છે કે નક્ષત્ર, જયપાલ, પાણ્ડુ, ધ્રુવસેન, ૪મ ૧૧ અગ જાણતા, મુલદ્ર ૧૦ અગ, યશોભદ્ર ૬ અગ, ભદ્રબાહુ બીજા ૮ અગ, લોહ ૭ (?) અગ, અહિવ-યાચાર્ય, માધન ૧, ધરસેન, પુષ્પદન્ત, ભૂતવ-યાચાર્ય (મરણ વીર સવત્ ૬૮૩) ૧ અગ જાણતા બીજી કથા એવી છે કે મુલદ્ર પછીના બધા સૂરિઓ એક જ અગ જાણતા^૨ ”

આમાના ઘણા સૂરિઓના જીવનચરિત્ર માત્ર કલ્પનાઓથી અને લોકકથાઓથી વર્ણવ્યા છે, અને તે વિષે વિગતવાર હકીકતો પણ આપી છે^૩ પાછળથી હુમ થયેલા શાસ્ત્રોનું જેમને જ્ઞાન હતું નહિ છતાં સપ્રદાયમાં અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો એવા સૂરિઓ પણ અનેક થઈ ગયા છે, પણ તેમને વિષે આ સ્થળે કંઈ વિવેચન કરશું નહિ

હુ પમાના આરભમા જૈનધર્મમા અનેક શ્રદ્ધાશીલ શિષ્યો હતા અને પત્રીના સમયમા પણ અનેક નવા શિષ્યો થયા હતા, છતાં એ આદેશ જેમ જેમ આગળ વધતો ચાલે છે તેમ તેમ તેના શિષ્યોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે અને અન્તે છેક શૂન્ય થઇ જશે. રાજા વિમલવાહન અને તેનો મત્રી સુમુખ છેલ્લે એત્ય બધાવશે જૈનસંઘના છેલ્લા માણુનો આ થશે—સાધુ હુ પ્રસહ સરિ, સાધ્વી કલ્પશ્રી, શ્રાવક નાગિવ અને શ્રાવિકા સત્યશ્રી (દ્વિગમ્ભગમતે આ પ્રમાણે થશે સાધુ વીંગજ, સાધ્વી મર્વશ્રી, શ્રાવક અસિલ અને શ્રાવિકા ઋગુસેના એ સૌ અયોધ્યામા થશે, હુ પમા આરાના ૩ વર્ષ અને ૮૬ મામ બાકી રહેશે ત્યારે તે મરણ પામશે ને ૧લા સ્વર્ગમા જન્મશે.)

એતાગર મત પ્રમાણે ચતુર્વિધ સઘ ને જૈનધર્મ પાત્રમા આરાની પ્રાપ્તે જ્યારે લોપ પામશે ત્યારે જગતમા મિથ્યાજ્ઞાનનો પ્રચાર થશે લગ્ન અને સમ્યક્ચારિત્ર બ્યવહારમાથી નીકળી જશે અને અગ્નિનો અને રાધવાની કળાનો પણ લોપ થશે

૬ દુઃપમદુઃપમા

અગુભ હુ પમ પછી એથીયે અગુભ હુ પમદુ પમા આરો પ્રવર્તશે. હુ પમાની પેઠે એ પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલશે સમસ્ત જગત્ હુ જે ભરાઈ જશે અને લોકોના આર્તનાક અમદ્ધ થશે સૂર્યમાયી અસદ્ધ ગરમી નીકળશે, ચન્દ્રમાયી અસદ્ધ શીતળતા આવશે, તેથી દિવસ લયકર ગમ્મ અને રાત લયકર ઠંડી લાગશે મૃત્યુ પમાડે તેવો વાયુ પૃથ્વી ઉપર વાશે અને તેથી વટોળીઆ થઈ લયકર કાળી ધૂળ ઉડશે ને દિવાઓ પૂરી કાઢશે આશ્ ભભમા મનુષ્ય ૨૦ વર્ષ જીવશે, પણ વખત જતાં એ આયુ હુકુ થતુ જશે અને એ આતને અન્તે મનુષ્ય માત્ર ૧૨ વર્ષ જીવશે આરભમા શરીરપરિમાણુ ૨ હસ્ત હશે, પણ અન્તે માત્ર ૧ જ હસ્ત હશે મનુષ્યને જન્તુ પજવશે, એને ગુફાઓમા રહેવુ પડશે અને તેમાથી માત્ર પ્રભાતે ને મધ્યાહ્નને જ બહાર નીકળાશે, કારણ કે રાત્રે ચન્દ્રની ઠંડી અને દિવસે સૂર્યની ગરમી એટલી

પ્રયત્ન ને અસહ્ય હશે ઝ ત્યાર એનાથી બહાર નીકળાશે નહિ અતિશ્રમે એ માછલા ને કાચળા પકડશે, કારણ કે એ જ એની આહારમામથી હશે તાજા માછલા પચાવવા એને કઠણ લાગશે, તેથી થોડોક વખત રેતીમા ડાટીને રહેવા દેશે ને પછી કાચા જ ખાગે, કારણ કે તેની પાસે અગ્નિ હશે નહિ, તેથી તે પોતાનો આહાર રાધી શકશે નહિ મનુષ્ય મરશે ત્યારે કા તો નરકે જશે, કા તો તિરંગ્યોનિમા જન્મશે

કેટલાકનો મત એવો છે કે અવસર્પિણીના પાચમા આરાને અન્તે મહાપ્રવય થશે ૪૯ દિવસ (સાત જાતના ૭-૭ દિવસ) સુધી વરસાદ વરસશે, તે બધાનો નાશ કરી નાખશે, ત્યારપછી પાછી ઉત્સર્પિણી બેસશે ને સૌ સ્થિતિ ધીરે ધીરે શુભ થતી જશે.

ભાવી ઉત્સર્પિણી અને તેમા થનાગ તીર્થકરે

૧ દુ પમદુપમા.

પાછથી અવમર્પિણીના છેલ્લા આરાનો અન્ત થતા જ આ નની ઉત્સર્પિણીનો પહેલા આરાનો આરભ થાય છે તે અર અને આ અર વચ્ચે એ તફાવત છે કે હવે સૌ ગ્થિતિ ધીરધીરે શુભ થતી જાય છે અને તે પ્રમાણે મનુષ્યનું શરીરપરિમાણ પણ ૧ થી ૨ હસ્તનું થાય છે અને આયુ ૧૬ થી ૨૦ વર્ષનું થાય છે એ અર ૨૧૦૦૦ વર્ષનો હોય છે, તે પૂરો થતા તેની પછીનો અર

૨ દુ પમા.

બેસે છે આ દુ પમા અરના આરભમા અનુક્રમે પાચ જાતના મેઘ દેખાય છે, તે ૭ દિવસ ને ૭ રાત વરસે છે પ્રથમ પુષ્કરાવર્ત મેઘ વેગન પૃથ્વીને અમૃતથી સીંચે છે અને તેને ક્ષણદ્રુપ બનાવે છે ત્યારપછી સ્ત્રીરમેઘ દ્વંધ જેવું સુન્દર પાણી વરસાવે છે ત્યાર પછી ઘૃતમેઘ જમીનને ચીકણી બનાવે છે અને અમૃતમેઘ બીજેમાથી વિવિધ પ્રકારના વેવા ને વૃક્ષ ઉગાડે છે, અન્તે રસમેઘ બધી વનરપતિમા પાચ પ્રકારના રસ મૂકે છે,

કલ્યાણજનક વૃદ્ધિને લીધે પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ ખીલે છે ને ભવ્ય બને છે મનુષ્ય શુક્રામાથી નીકળે છે, લીલોતરીથી આનન્દ પામે છે ને હર્ષચેલો થાય છે હવે માછલા ને ઠાચળા ખાવા છોડી દે છે અને વનસ્પતિનો આહાર કરવા માટે છે કાળ વહેતા કોઈકોઈને પૂર્વભવનું સ્મરણ થાય છે અથવા કેવ શીખવે છે, તેથી અગ્નિનો ને ગધવાની કળાનો ઉપયોગ કરે છે, વસ્ત્ર પહેરે છે, ઘર ને ગામ બાંધે છે, રાજ્ય સ્થાપે છે, ન્યાયમ સ્થાપે છે સ્થાપે છે દુકામા અશુભાશુભ દુષમદુષમા અરમા જે બધાનો લોપ થઈ ગયો હતો, તેનો પાછો ફરી ઉપયોગ કરતા શીખે છે દિનપ્રતિદિન બધું શુભ થતું જાય છે મનુષ્યનું આયુ ૨૦ થી ૧૨૦ વર્ષ સુધીનું, તેનું શરીરપરિમાણ ૨ થી ૭ હસ્ત સુધીનું થાય છે

૩ દુષમસુષમા

દુષમાના ૨૧૦૦૦ વર્ષ પુરા થતા દુષમસુષમા એસે છે તેમા મનુષ્યનું આયુ ૧ પૂર્વકોટિ સુધીનું અને શરીરપરિમાણ ૫૦૦ ધનુષ સુધીનું થાય છે આ અરમા ૨૩ તીર્થકર, ૧૧ ચકવર્તી, ૬ બલદેવ, ૬ વાસુદેવ અને ૬ પ્રતિવાસુદેવ જન્મે છે એકદરે એ અર ૧ કોટિકોટિ સાગરાપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ એકા એટલો કાળ ચાલે છે

૪ સુષમદુષમા

આ સુષમદુષમા અર ૨ કોટિકોટિ સાગરાપમ ચાલે છે ને તેમા મનુષ્યો પાછા ભેડકે અવતરવા માડે છે એમનું આયુ ૧ પચોપમ સુધીનું ને શરીરપરિમાણ ૧ ગાઉ સુધીનું થાય છે પાછા જરી ઉગેલા કલ્પદ્રુમના ફળનો ઉપયોગ કરે છે સુષમાદુષમાના પ્રારબમા ૨ શલાકાપુરુષ (૨૪મા તીર્થકર અને ૧૨મા ચકવર્તી) જન્મે છે એમના નિર્વાણ પછી યુગલિયાઓમા કપાય ઘટે છે જ્ઞાન એટલું સર્વમામાન્ય થાય છે કે પછી ગુરુની જરૂર રહેતી નથી

૫ સુષમા

સુષમા અર ૩ કોટિકોટિ સાગરાપમ ચાલે છે મનુષ્યનું આયુ

૨ પ-યોપમ સુધીનું અને એનું શરીર પરિમાણ ૨ ગાઉનું થશે
એ વિલાસમા અને આનન્દમા રહેશે

૬ સુપ્રસુપમા

આવતી ઉત્સર્પિણીનો એ છેલ્લો અગ્ર ૪ કોટિકોટિ માગશે.
પ્રથમ ચાલશે જગતની નિયતિ શુભતમ થશે મનુષ્ય ૩
પ્રથમ યોપમ જીવશે અને એનું શરીરપરિમાણ ૩ ગાઉનું થશે
એ અરનો નિર્ણિત કાળ પૂરો થશે એટલે તેની સાથે ઉત્સર્પિણી
પણ પૂરી થશે ત્યારપછી પાછો અવસર્પિણીનો આગલ થશે,
અને તેની સાથે સુપ્રસુપમાનો આગલ થશે એના પછી બીજો
અગ્ર થશે એમ કરતે કરતે અશુભતમ અગ્ર આવશે ને તેની સાથે
અવસર્પિણીનો પણ અન્ત આવશે ત્યારપછી ઉત્સર્પિણી, ત્યારપછી
અવસર્પિણી અને એ પ્રમાણે અન્ત કાળ સુધી ચાલ્યું જશે

આપણી વર્તમાન અવસર્પિણીની પછી ઉત્સર્પિણી આવશે
તેમા પણ શલાકાપુરુષ જન્મશે, તેમના જીવનચરિત્ર પણ આપણા
શલાકાપુરુષોને મોટે ભાગે (૫ ૨૫૨ થી) મળતા હશે જૈન
શ્રદ્ધામા એ શલાકા પુરુષોના નામ આપેલા છે, એટલું જ નહિ
પણ આપણી અવસર્પિણીના કયા પુરુષો એ ઉત્સર્પિણીમા કયા
શલાકા પુરુષરૂપે અવતરશે એ હકીકત પણ આપી છે

અહીં તો જ્ઞેતાગ્નરમતે અને દિગ્ગ્નરમતે આવતી ઉત્સર્પિ
ણીના તીથ કરોના જ નામ ગણાવીને સ તોષ લઈશ (દિગ્ગ્નર
તીથ કરોના નામ કૌસમા મૂકીશ)^૨ ૧ પદ્મનાભ (મહાપદ્મ),
૨ સુરદેવ (સુરદેવ), સુપાર્શ્વ, ૪ સ્વયંભૂ, ૫ સર્વાનુભૂતિ
(સર્વાત્મભૂતિ) - દેવશ્રુતિ (દેવપુત્ર), ૭ ઉદય (કુવપુત્ર),
૮ પેદાલ (ઉદક), ૯ ચોદૈલ (પ્રોષ્ઠિલ), ૧૦ શતકીર્તિ
(જયકીર્તિ), ૧૧ સુન્નત (મુનિસુન્નત), ૧૨ અમમ (અર
નાથ), ૧૩ નિષ્કયાય (નિષ્કાપ), ૧૪ નિષ્પુવાક (નિષ્કયાય),
૧૫ નિર્મમ (વિપુવ), ૧૬ ચિત્રગુપ્ત (નિર્મલ), ૧૭ મમાધિ
(ચિત્રગુપ્ત), ૧૮ મવગ (મમુદ્રગુપ્ત), ૧૯ યશોધર (સ્વયંભૂ),

૨૦ વિજય (અનિવર્તી), ૨૧ મલિ (વિમલ), ૨૨ દેવ (વિજય), ૨૩ અનતવીર્ય (દેવપાલ), ૨૪ ભદ્રકૃત (અનતવીર્ય)

બને સમ્રાટાયના ગ્રન્થો ભાવી ઉત્તમર્ષિણીના તીર્થ કરના નામો આપે છે, તેમજ આ અવતર્ષિણીના કોણ કોણ પુરૂષ એ ઉત્તર્ષિણીમા તીર્થ કર થવાના છે એમના નામ પણ આપે છે મહાવીરના સમયના મગધના મળ શ્રેણિક તે પદ્મનાભરૂપે અવતરશે, મહાવીરના કાઠા સુપાર્શ્વ તે સૂરદેવરૂપે અવતરશે દ્રુપદ બલગમ, દેવકી, રાહિણી અને બીજા પણ નરનારી એ ઉત્તર્ષિણીમા સવાકાપુરૂષરૂપે અવતરશે આ જાણતમા પણ બને સમ્રાટાયનો મત ભિન્ન છે

અન્તવિવેચન.

જેનો માને છે કે માનવજુદિ જે જે વિચારી શકે તે સૌમા જૈનધર્મ માથી ઉત્તમ છે અને ગલીરજ્ઞાનમૂલક છે, માટે તે નિર્ભ્રમ છે બીજા બધા ધર્મના દર્શનશાસ્ત્ર એની પાને પણ આવી શકે નહિ એમાથી જે જૈનધર્મના તત્ત્વ સાથે એકમત થાય છે તે માત્ર એ ધર્મમાથી લીધેલી પ્રતિચ્છાયા રૂપે છે, જે ભિન્ન છે તે મિથ્યાત્વમાથી ઉપજેલુ અજ્ઞાન છે તેથી બન્યો (જે નિર્વાણુયોગ્ય છે અને જેને જૈનો સમ્યજ્ઞાનના ધારણ કરનાર માને છે). અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓને મિથ્યાદર્શી માને છે ને વળી માને છે કે તેમનાથી ધાર્મિક જનોએ દૂર રહેવુ જોઈએ, નહિ તો એમની નાસ્તિકતાનો ને પાપનો અર્થ થાય આ વાત દુરાચારી ધાર્મિકોએ ભયકર રૂપે ચીતરી છે, જેમકે, નેમિચન્દ્રના ઘણેશતકમા એ વિષે આમ લખ્યું છે —

“ માણસ ગમે એટલો પવિત્ર ને ડાહ્યો હોય તો પણ તે મિથ્યાગુરૂ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો

મસ્તક ઉપર મણિવાળા વિષયુક્ત નાગની જેવા એ છે ”

પણ બધા જૈનલેખકો કઈ એવા દુરાચારી નથી અનેક લેખકો બીજા ધર્મના દર્શનોનો ન્યાયજુદિએ તોલ કરે છે, અને

ઠહે છે કે સત્ય જ્યાથી જટે ત્યાથી ઝડપી કરવું હરિભક્તો
નીચેનો શ્લોક એ સબધે પ્રખ્યાત છે —

પદ્મપાતો ન મે ધીરે ન વૈરઃ કપિલાન્પિ ।

યુષ્મદ્વચન યસ્ય તસ્ય કાર્ય પરિમ્હ ॥

(અર્થઃ યથાર્થ વિચારવો)

“ મહાવીરને હું મિત્ર માનતો નથી, કપિલાદિને શત્રુ
માનતો નથી, શુદ્ધ સત્ય જેના જેના ઉપદેશમા હોય તેનો
ઉપદેશ સાબળવો, તેનું જ અનુસરણ કરવું ”

અત્યાર સુધીના પ્રકરણોમા જોઈ ગયા તે ઉપરથી માલમ
પડશે કે જૈન ધર્મે બને બાબતો ઉપર નજર ગંભીરે પોતાનો
સમ્પ્રદાય રચ્યો છે એક બાબતોથી એ પ્રાચીન અને અનુકૂળ
વાદને પકડી રહ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ તે બાબતોના
દાર્શનિક ને વૈજ્ઞાનિકવાદનો વિકાસ કર્યો છે, જેમકે બે સૂર્ય વગેરે
ખીજી બાબતોથી પ્રચલિતવાદને આગળ ચલાવવાનો અને તેને સમ્પૂર્ણ
કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે, જેમકે રામકૃષ્ણની કથાઓ વગેરે

જેમ ભૂતકાળમા બન્યું હતું તેમ આજે વર્તમાનકાળમા
બને છે એમના ધર્મસિદ્ધાન્તો શુદ્ધરૂપે સચવાયેલા રહે એને
માટે આજના જૈનો બહુ આગ્રહ રાખે છે, છતાં વર્તમાન
અભિપ્રાયને એકમત થવાય એવી રીતે એમના મતને સમ્પૂર્ણ
બનાવવા કે વિકાસ આપવા યથાશક્ય પ્રયત્નો કરે છે રયાઈવાદ
આજના યુરોપિયન world વાદને બરાબર સમાન છે, પુરૂષવાદ
વર્તમાન પરમાણુવાદ સમાન છે વગેરે વિષયો પ્રતિપાદિત કરવા
હાલના જૈનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે

જૈનધર્મની ધાર્મિક અને દાર્શનિક મહત્તા વિષે ભારત
મા અને યુરોપમા પહેલેથી જ સિદ્ધસિદ્ધ અભિપ્રાય છે જગત
મા અમારો ધર્મ પરિપૂર્ણ છે એવો જૈનોનો જે મત છે તેનું
(H warren) અને પેટર્સ (O pertold) સમર્થન કરે
છે, જૈન ધર્મથી વધારે આરો ધર્મ સબવતો નથી, એમ પેટર્સ
માને છે, કારણ કે ભાવનાત્મક, ધૌદ્ધિક અને વ્યાવહારિક-સત્ય

અધ્યાય ૫ મો.

સઘ

મઘનો પાયો.

જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ કેવો.

જૈનધર્મ વિશ્વવ્યાપી છે, એના પોતાના મત પ્રમાણે એ વિશ્વધર્મ છે અને બધા જીવને પોતાની અંદર દેવા પ્રયત્ન કરે છે મનુષ્યો જ નહિ, પણ તિર્યંચો, દેવો અને નરકવાસીઓ પણ એના સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે બધા વર્ગના દેવો એ ધર્મ સ્વીકારી શકે છે અને શ્રેયઃ ઉપરના દેવો તો એ જ ધર્મના ઉ નરકવાસીઓ જૈન હોઈ શકે એ તો પૃ ૨૩૯ ઉપર જતા-ચુ છે ૧ થી ૪ ઇન્દ્રિયોવાળા પર્યાપ્ત વિકાસવાળા બધા તિર્યંચો મિથ્યાત્વવાળા હોય છે, પચેન્દ્રિય અસક્ષીઓ પણ તેવા જ હોય છે એમાના અપર્યાપ્ત વિકાસવાળાને થોડોક મમય સાર્વાદનસમ્યક્ત્વ (પૃ ૧૮૪) પ્રાપ્ત થાય છે પચેન્દ્રિય સક્ષી તિર્યંચો અત્પાશ્રે કે સર્વાંશે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે અને તેથી કંઈક પ્રમાણુમા વિરતિ આચરી શકે પૃષ્ઠ ૩૦૨ ઉપર એક ધર્મિષ્ઠ હાથીની કથા કહેલી છે, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા એક બીજા તિર્યંચની કથા પણ પ્રખ્યાત છે અને તે દેહકાની કથા છે મહાવીર રાજગૃહીના ઉદ્ધાનમા ધર્મોપદેશ દેતા હતા, ત્યારે એ દેહકાને પૂર્વજન્મનુ સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તેથી તીર્થ કરને નમસ્કાર કરવા આ ચો પોતાની ઈચ્છા પૂરી કરે તે પહેલાં એક હાથીના પગ તળે એ કથ રાઈ ગયો, પણ તેની ધર્મિષ્ઠતાને પરિણામે બીજે જાવે દેવ થયો ?

આમ તિર્યંચ સુદાને માટે જૈનધર્મના દ્વાર ખુલ્લા છે, એટલે એ તો સહજ ધારી શકાય કે જાતિવર્ણના કથા પણ લોક સિવાય કોઈ પણ મનુષ્યનો તે ધર્મમા સ્વીકાર થાય આર્ય અનાર્યનો કશે લોક રાજ્યા સિવાય મહાવીર સૌને ઉપદેશ દેતા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી જુલ્લર કહે છે? તેમ “ માળી, રગારા

વગેરે વર્ણના લોકને એ ધર્મમાં લેવાનું આજે પણ અસાધારણ નથી અને પૂરું નહોતું " હિંદુ મન્ત્રાગ્રંથમાંથી જાતિઓમાં જ જૈન ઉપદેશકો જતા એમ નહોતું, પણ તે ઉપરાંત અમરુત જાતિના લોકોમાંથી પણ શિષ્યો ખનાવતા એ વાત માન જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી જ નહિ, પણ જૈન ઇતિહાસોમાંથી પણ પ્રતિ પાઠિત થાય છે એવી રીતે હેમચન્દ્ર જણાવે છે કે રાજ સમ્પ્રતિએ વનવાસી લોકમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવાને માધુઓને અસરુત પ્રદેશોમાં મોકલ્યા હતા (પૃ ૩૮) જીવન પ્રયોજનના સૌ દ્રવ્યો (ભોજનને ઉપકરણ) માધુઓને લોકપામેથી મળી રહે એટલા માટે સાધુઓ વિહારમાં નીકળે તે પહેલાં ગમ તે તે પ્રદેશમાં પોતાના સાધુ પ્રતિનિધિઓને મોકલતો આ પ્રતિનિધિઓ વનવાસી લોકોને આજ્ઞા આપતા કે માધુના ખાની અમુક આહાર મામથી ને દ્રવ્ય સામગ્રી, જ્યારે જ્યારે અમારા દાણી આવે ત્યારે ત્યારે તેમને તમારે આપવી સમ્પ્રતિ રાજ પડી માધુઓને દાણી રૂપે મોકલતો અને એ માધુઓને યથાસમયે આમગ્રી મળી રહેતી "

જૈનો પોતાનું પ્રચારકાર્ય ભરતખંડમાં આવી વસેલા મલ્લેઓમાં કરતા એ વાત સિધ્ધિન માધુ નામે કાલકાચાર્યની કથાથી (પૃ ૪૪), તેમજ મન્ત્રાટ અકળને પણ એ ધર્મમાં લીધાની વાત ઉપરથી (પૃ ૬૬) જણાઈ આવે છે આજે પણ મુસલમાનોને એ મધમાં મ્થાન મળે છે અને એ વિષે યુરોપ જણાવે છે કે અમદાવાદમાં જૈનોએ એનો એક પ્રસંગ મને વર્ણવી ગતાવ્યો હતો અને તેમાં તેમણે પોતાના ધર્મનો વિજય માન્યો હતો "

ભરતખંડની સીમાબંધારના પ્રદેશોમાં પણ જૈન ઉપદેશકોએ ધર્મપ્રચારના પ્રયત્ન કર્યા છે ચીનાચારી હ્યુએનસીઆંગે (૬૨૬—૬૪૫) દિગમ્બર સાધુઓને કિયાપિશીમાં (કપિશમાં) દીઠેલાના કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી, હરિલદના (૮ મા સૈકામાં) શિષ્યો હસ અને પન્મહસને તિબેટમાં (મોટ મા) ખૌદોએ મારી નાખ્યા હતા એવી કથા ઉપરથી, તેમજ કુચ વિષેની હકીકતના ગ્રુપનવેડલના (Grapinwell ના) અનુવાદથી એ વાત જણાઈ આવે છે મહા

વીરધર્મના ઉપદેશકોની પ્રચાર-આતુરતાને સમુદ્રની પણ બાધા નથી નથી એવી કથાઓ અનેક મળી આવે છે કે દૂર દૂર દ્વીપોના અધિવાસીઓને પણ જૈનધર્મમાં લીધા હતા અને દિગમ્બરો જણાવે છે કે જયપુરથી ૧૫૦૦ કોસ દૂર, રામેશ્વરની પેલી બાજુએ, સમુદ્રમાં જૈનળદ્રી નામે દ્વીપ છે, અને તે જૈનવિદ્યાનું મુખ્ય ધામ છે. મહામહા પહેલા જૈનો અરબસ્તાનમાં ગયા હતા એવી પણ કથા છે પ્રાચીન કાળે જૈન વેપારીઓ પોતાના ધર્મને સાગરપાર લઈ ગયા હશે એ પણ મઠાવે છે, આરણ દાર્શનિક અણુ-લ-અલ માઆરી સખધે પઠીથી જણાવીશું વર્તમાન કાળે પણ જૈનો યુરોપમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના પ્રયાસ કરે. અને ૫૮૧ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ ઇંગ્લેન્ડમાં અને અમેરિકામાં કેટલાકે જૈનો બનાવ્યા પણ છે.

આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે હિન્દુ ધર્મની પેઠે જૈન ધર્મ દેશમાં મોકાયાઈ રહે તેવો નથી તેઓ મર્વે જાતિના અને ગિયતિના લોકોને પોતાના સિદ્ધાન્તો શીખવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

નાતજાત

કોઈપણ લોકભાવ વિના જૈનધર્મમાં બધા પ્રકારના જીવ પ્રવેશી શકે સમન્ત જીવોના ચાર પ્રકાર છે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરકવાસી એ દરેક પ્રકારમાં અનેક વર્ગ છે, તેમાં વળી અનેક ઉપવર્ગ છે મનુષ્યમાં પણ અનેક પ્રકારના વર્ગ છે હિન્દુ ધર્મની પેઠે વર્તમાન જૈનધર્મ મનુષ્યમાં અનેક વર્ણો ને તેમાં પાછી અનેક જાતિ માને છે ઉપરના ત્રણ વર્ણોને દિવ્ય કહે છે, કારણ કે ઉપનયન સંસ્કારથી તે વર્ણમાં પુરૂષને ખીજે જન્મ આ યો એમ મનાય. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દિવ્ય મનાય છે જે વર્ણોએ ઉપનયન સંસ્કાર પામી શકે નહિ અને તેથી ઉપવિત ધાણું કરી શકે નહિ તે ચતુર્થ વર્ણ શૂદ્ર અને પચમવર્ણ મ્લેચ્છ છે મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ વગેરે જે લોકો ભારતવર્ણમાં આવી શકતા નથી તેમને મ્લેચ્છ કહે છે.

જૈનધર્મ જણાવે છે કે વર્તમાનમાં જે વર્ણલોક છે તે સનાતન નથી આ અવસર્પિણીના પ્રથમના શુભતમ આરામાં તો સૌ

મનુષ્ય મમાન હતા ઋષભદેવના મમયમા જ પ્રથમ વર્ણવિભાગ થયા ને તેવારે પણ ત્રણ જ વર્ણ હતા ક્ષત્રિય તે પ્રજાનુ આયુધ વડે રક્ષણ કરતા, વૈશ્ય તે વેપાર, ખેતી ને ગોપાલન કરતા, શૂદ્ર તે અનેક પ્રકારની નેવા કરતા શૂદ્રોના વળી બે પ્રકાર હતા, કાગીગર ને બીજા કાગીગર અપર્ય હતા અને બીજા અમ્યર્થ હતા તેમને બીજાથી દૂર વસવું પડતું ભરતે વળી એ વર્ણ વ્યવસ્થાને વધારી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે અને ધર્મક્રિયા કરાવે એવો બ્રાહ્મણનો ધાર્મિક વર્ણ ઉલો કર્યો ૧૦

કપલે અને ભરતે જે જે મનુષ્યોને તેમના વિવિધ (વ્યવહાર) ધર્મ વહેચી આપ્યા, તેમના વચન તેને અનુકૂળ નાતોમા આજે છે, પછી ભલે તે જૈનધર્મમા હોય કે પછી ઠાળ જતે મિથ્યાત્વમા પડ્યા હોય અથવા તીર્થંકરના ધર્મમાથો નીકળી ગયા હોય કે બ્રાહ્મણ ધર્મમા આજ્યા ગયા હોય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રમા પડીના કાળમા અનેક પ્રકાર પડી ગયા અને દરેક વર્ણમાવી નિષિદ્ધ કાર્યો કરવા માટે તેમાના લોક બહિષ્કાર પામ્યાથી વળી તેમની જુદી જુદી નાતો થઈ અને તેમાની અનેક તો શૂદ્ર વર્ણની લેખાઈ

જૈનોની આજની વર્ણવ્યવસ્થા વિષે એમ કહેવું જોઈએ કે બહુ કાળથી વિકાસ પામતે પામતે એણે આજનું સ્વરૂપ લીધું છે, દેવી રાતે અને દેવા નયોગબળોએ એ આજનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેનો નિર્ણય હજી થયો નથી એટલું તો નક્કી છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસકાળમા મહે જૈનોમા એકમેક-સાથે રાટીબેટીના વહેવાર હતા અને તેમના મઘની તુટીને આટલી બધી જાતો નહોતી થઈ ગઈ તેમનામા ચાર વર્ણ હતા, પણ મૃજે તો તે ધધાને અનુસરીને હતા, જન્મને અનુસરીને નહિ જુદા જુદા વર્ણમા લગ્ન કરવાનો વ્યવહાર સ્મૃતિવિધેય ગણાતો બીજાવર્ણની સ્ત્રી માથે લગ્ન કરનારના મતાનનો વાગ્યાહત દેવે પ્રકારે હોય ? તેનો વિધિ ભદ્રબાહુસહિતામા સ્લોક ૩૧ થી આપ્યો છે જુદી જુદી નાતોની ઉચ્ચનીચતા આજના હિન્દુઓ જે રીતે માને છે, તેથી જુદી જ રીતે પ્રાચીન કાળે જૈનો માનતા એ ધર્મ મદા

પ્રાદાણુવિરોધી હતો, તેથી મમાજ્ઞમા ક્ષત્રિયને પ્રથમ પદે સ્થાપતો અને પ્રાદાણુને ક્ષત્રિયની નીચે માનતો. મહાવીરના જન્મપ્રસંગમા આનુસ્થાપ્ય પ્રમાણુ સ્વેતામ્બર કથાઓ આપે છે. કથા કહે છે કે ચરમતીર્થ કર પ્રથમ તો પ્રાદાણુ માતાને પેટે ઉત્પન્ન થયા હતા, પણ પછી તેમને ક્ષત્રિયમાતાની કુખમા લઈ જવામા આવ્યા, કારણ કે ઈન્દ્રે વિચાર્યું કે તીર્થકરો “ અન્ત કુલને વિષે, નીચ કુલને વિષે, દરિદ્ર કુળને વિષે, ભિન્નુક કુળને વિષે, પ્રાદાણુ કુળને વિષે કદાપિ જન્મ લે નહિ, પણ માત્ર ઉમ કુળને વિષે, લોગ કુળને વિષે, રાજકુળને વિષે જ લે ”.

આજે તો જૈનોમા અનેક જાતિઓ છે, એટલે કે એક સમાન નામે ઓગળાતો અનેક મનુષ્યોનો એક એક એવા અનેક સમૂહ છે. દરેક જાતિ અનેક કાળથી પોતપોતાનો અમુક ધર્મો કયો જાય છે, પોતાની ઉત્પત્તિ અમુક મનુષ્યથી કે દેવથી થયેલી માને છે અને તે દરેક સમૂહમાના મનુષ્યો એકમેક સાથે અમુક વ્યવહારથી, ફરજથી ને હકથી સંબોળાયેલા છે. પ્રાચીન કાળના વર્ણુમા અને આજની એમની જાતિમા સમાનતા બહુ થોડી જ છે. જો કંઈ સમાનતા હોય તો એટલી જ છે કે આજની જાતિને પ્રાચીન અમુક કંઈ વર્ણુમા મૂકવામા આવે છે અને તેના ભાગ તરીકે માનવામા આવે છે. આજની નાતો બહુ દબાવે બધાયેની છે, તે પોતાના નાતીલાઓના ખાનગી જીવન ઉપર પણ પોતાના કાયદાથી અધિકાર ચલાવે છે અને તેમના આહાર વિહાર ઉપર પણ ઝીણી નજર રાખે છે. નાતના નિયમ પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવા પચાચત નીમાયેની હોય છે નિયમો તોડનારને એ પચાચત સજા કરે છે અને ત્યારે અપરાધીએ અમુક પ્રાચશ્ચિત્ત કરવું પડે છે કે તેણે પોતાની નાત જમાડવી પડે છે, કે પાજરાપોણમા અમુક રકમ આપવી પડે છે, કે પછી પચાચત ફરમાવે તે કરવું પડે છે. ગણીર પ્રકારના અપરાધોને માટે અપરાધીને નાતબહાર મૂકે છે અખાલ ખાલુ, નિષિદ્ધ લગ્ન કરવું કે મનુદ્રુપાગ પરદેશગમન કરવું. એ નાતબહારની સજાને પાત્રના અપરાધ ગણાય છે નાતબહાર

૧ સમુદ્રપાર જનારને નાતબહાર કરવાનું હવે બંધ થયું છે

મૂકાવાથી નાત સાથેનો અનેક પ્રકારનો મળધ તૂટે છે અને તેથી ધધે-રોજગારે પણ નાશ પામે છે અમદાવાદમાં એક વિશા-શ્રીમાળીએ પોતાની નાતબહારની એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેની નાતે તેને નાતબહાર મૂક્યો તે કાપડનો વેપારી હતો, કાપડના મહાજને (તેમાં આવક ને વૈજ્ય સા હોય છે) તેનો વહેવાર બધ કર્યો તે બિચાગની સ્થિતિ એવી થઈ પડી કે તેને પોતાની દુકાન બધ કરવી પડી ને અમદાવાદ છોડવું પડ્યું અનેક અપરાધો માફી માગ્યાથી ૪ અમુક વચન આપ્યાથી માફ થાય છે કેટલીકવાર નાતના મજબૂત વિધિના અપગમને પણ ચતુ નાઇથી ને ચાલાકીથી વગમનને ટાળી શકાય છે જૈનોના પૂર્વજે પૂવકાળે મમુદ્રપાર વેપાર કરવા જતા, પણ આજે તો હિંદુઓની પેઠે જૈનો પણ પગદેશગમનને નાતના નિયમચિહ્નનું વર્તન માને છે જે જૈનોને યુગપમા કે સમુદ્રપારના ખીન્ન દેશોમાં જવું હોય છે, તેમાંના કેટલાક ચતુરાઈ કે ચાલાકી કરીને પ્રથમ તો શત્રુજય કે કોઈ ખીન્ન યાત્રાના સ્થળનું નામ દઈને નીકળે છે, ત્યાં જઈને ત્યાંથી બારોબાર કોઈ બદરે જાય છે ને પછી આગળોટમાં બેસીને પોતાને જવું હોય ત્યાં ચાલ્યા જાય છે પગદેશમાં રહેવું હોય તેટલું ગ્રહીને એ જૈન પાછા યાત્રાશયે આવે છે ને ત્યાંથી ઘેર જાય છે અને એ કથા ગયા હતા તે તો સ્વાભાવિક ગીતે સૌ જાણે છે, છતાં પેલા જનારા ખાત્રી આપે છે કે અમે તો યાત્રાએ ગયા હતા.

આ નવયુગમાં મુધરેલા જૈનો પોતાની નાતમાં સખ્ત રૂઢિ બન્ધનો તોડવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે એવા સમાચાર મળ્યા છે કે ચતુર્થ અને પચ્ચમ વર્ણના સૌ ઉપરાત માણ્યોએ એકમેક વચ્ચેનો ભેદ તોડવાના પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર મહીઓ કરી છે એ પ્રતિજ્ઞાઓ આચારમાં પણ મૂકાઈ છે અને લટ્ટે (A B Latthe) નામના એક પચ્ચમે પોતાની લગ્નીજી શેરમતી બાઈને એક ચતુર્થ વર્ણના યુવક સાથે પગણી કે સામાજિક મુધાગ્દો લિલ્લિલ્લ નાતો વચ્ચેના ભેદ તોડીને તેમની વચ્ચે મળધ કરાવવાને મથી રહ્યા છે અને તેટલા માટે સહસોજનના પ્રયત્નો કરે છે. જાટના

જુદા જુદા વિભાગના પુરૂષો સહભોજન કરવા લાગ્યા છે અને એમ ઉધારી રીતે નાતના કાયદાએ ઠગવેલા ભેદભાવ ઉપર પુલ બાધી રહ્યા છે આ બધા પ્રયત્નો ગમે એટલા સ્તુત્ય હોય તો પણ સાચી રીતે એનું પરિણામ હજી બહુ આવ્યું નથી, કારણ કે ઘણાખરા જૈન પ્રાચીન કુળાચારને વળગી રહે છે એટલે જૈનો હિન્દુઓ કરતાં પોતાની નાતના અલગ રહેવાના સ્વભાવને બહુ દૃઢતાથી વળગી રહે છે ૧૪

હાલના જૈનો કઈ કઈ નાતમાં છે એ બાબતની હકીકત દુકામાં નીચે આપી બહુ ધુ એ ઉપરથી બધી સંપૂર્ણ હકીકત મળી રહેશે, અથવા તો એ લોકો કેવી રીતે પોતાનો વિકાસ કરે છે તેના સમ્બંધમાં પૂરી માહિતી મળી જશે એમ માનવાનું કારણ નથી

જૈન બ્રાહ્મણોની સખ્યા નો આજે છેક થોડી છે, હજી એવા લોક કશિણુ ભારતમાં છે ૧૫ વસતિપત્રકમાં કેટલાક આવાની નોંધ છે વડોદરામાંના પાણે મૂળે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે, તે મારવાડમાંથી આવેલા અને કુમારપાળના સમયમાં જૈન થયેલા એમ કહેવાય છે રાજપુતાનાના ભોજક અને સેવક પોતાને બ્રાહ્મણ કહે છે પણ બ્રાહ્મણો એમને બ્રાહ્મણ માનતા નથી, કારણ કે તે જૈન દેવાલયોમાં પૂજા કરે છે સ્વેનામ્બરોના દેવાલયોમાં પૂજા રીતો કંઈક અંશે બ્રાહ્મણ હોય છે, પણ તે જૈનશાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવાને નિમાયેના હોવા છતાં જૈન નથી હોતા ૧૮ એક વાત નોંધવા જેવી છે કે અમુક ધર્મમાં પૂજનું અમુક કાર્ય કરવાને નિમાયેના માણસો તે ધર્મના હોતા નથી એવું ભરતખંડમાં વારંવાર લેવામાં આવે છે, જેમકે અમૃતસરના શીખગુરૂદ્વારમાં વાઘ વગાડનારા રજાળી તે શીખ નહિ પણ મુસલમાન ધર્મના અમુક ગાયક વર્ગના હોય છે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કેટલાક જૈન કંઈક અંશે વશપરપરાથી ધાર્મિક ક્રિયા કરાવે છે ને ઉપાધ્યાયની પદવી ધરાવે છે, પણ ઘણું ખરૂં તે બ્રાહ્મણ હોતા નથી ૧૯

ક્ષત્રિય વર્ગમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, અને

કેટલાક ક્ષત્રિયો આજે પણ જૈન છે બુકાનને (Buchanan) જોયેલું કે ૧૮૦૧ માં કેટલાક રાજા જૈનધર્મમાં હતા અને આજે પણ કેટલાક છે (જેમકે મૂડા બિડિરેમા ચૌતર-
Chautar in Mudabidire) કેટલાક વાણિયા કહે છે કે મૂળે અમે રજપુત હતા ૨૧

સેકડો વર્ષ પૂર્વે જેમ, તેમજ આજે પણ જૈનધર્મની વસતિનો મોટો ભાગ વેપારી છે અને તે વાણિયા કહેવાય છે વાણિયાની અનેક નાતો છે એમાના અનેક લોક વેપાર કરવાને કાજે પોતાના ઘરખાર છોડી ભગતપ ડના અનેક પ્રાન્તમાં પથરાઈ ગયા છે પશ્ચિમ ભારતના જૈન વાણિયાની મહત્ત્વની નાતો શ્રી માળી,^{૨૨} પોરવાલ^{૨૩} અને ઝોસવાલ છે તેઓ અગ્નિકુલ રાજપુતની સોલકી શાખામાંથી ઉતરી આવ્યા ગણાય છે ને તે રીતે ઘણું કરીને એમનામાં સિથિયન લોહીનું મિશ્રણ છે^{૨૪} શ્રીમાળી અને પોરવાલ એક જાતિમાંથી ઉતરી આયા જણાય છે એમની નાતની વાયકા પ્રમાણે તેઓ મૂળે મારવાડમાંના આજે નાશ પામેલા શ્રીમાવ કે બીનમાલ નગરમાંથી આવેલા ત્યાં દેવી મહાલક્ષ્મી છે તેને એ લોક આજે પણ પોતાની કુળદેવી માની પૂજે છે એ દેવીએ તેમને પોતાના અશુભમાંથી કે પુલમાંનામાંથી ઉત્પન્ન કરેલા એવી દતકથા છે^{૨૫} ઝોસવાલની ઉત્પત્તિ શ્રીમાળીમાંથી થઈ છે એમ નીચેની કથા ઉપરથી જણાઈ આવે છે શ્રીમાળ રાજા દેશજે મોટા ધનવાનોને જ પોતાના નગરના કિલ્લામાં રહેવાની પરવાનગી આપી એથી અસન્તુષ્ટ થઈને કેટલાક લોકો દેશલના પુત્ર જયચન્દ્રની આગેવાની નીચે નગરમાંથી ઉઘાળા ભર્યા અને બીજે એક સ્થાને જઈ રહ્યા તે સ્થાનનું નામ એમણે ઘોસ પાડ્યું એ લોકો મોટે ભાગે રાજપુત હતા ને ધર્મે શૈવ હતા જૈનસાધુ રત્નપ્રભસૂરિએ જયચન્દ્રને અને તેની પ્રજાને જૈન બનાવી આઘટના માટે એમ કહેવાય છે કે, તે ઇ સ ૧૬૬ ના ઝોગસ્ત્રમાં બની બીજી કથા પ્રમાણે શ્રીમાળીની ને ઝોસવાળની ઉત્પત્તિ ગણુધર પ્રભવના (કથા પ્રમાણે નિર્વાણ ઇ પૂ ૩૬૭ માં) સમયમાં થઈ^{૨૬}

જૈન વાણિયાની ખીજ એક નાત અગરવાલ છે કા તો એ ઉજ્જૈન પાસેના અગરથી નીકળ્યા હોય કે કા તો રાજા અન્ન સેનમાથી ઉતરી આવ્યા હોય એ રાજા સિન્હિદામા રાજ્ય કરતો હતો અને એની રાજ્યધાની (ફોતેકાળા તહસીલમા, ડીરટીકટ હિમાર, પન્નખમા) અમલ હતી ૨૭

આ પ્રકારની ખીજ નાતો તે ખટ્ટરવાવ અને બધેગવાવ છે, વળી હુમ્મડ છે અને તેમનું મુખ્ય ધામ (ગજપુતાનામા) ડુગરપુર પાસે માગવાડા છે વળી આ બધી નાતોમા વીશા અને દશા જેવી પેગ નાતો છે, આવા વિભાગ પડવાના જુદા જુદા કારણ આપવામા આવે છે સગ્ર એ બેન્ગ (Sar A Banes) જણાવે છે કે વીશા કરતા દશામા નીચા લોહીના વધારે ટકા છે કેટલીક નાતોમા વળી આથીયે વધારે પેટા નાતો છે ગુજરાતના શ્રીમાળીઓમા વીશા ને દશા ઉપરાત લાડવા નામે ખીજ એક પેટા નાત છે અને એ માથી નીચી નાત મનાય છે વીશાશ્રીમા ખીમા વળી ૭ પેગ નાત ને દશામા ૩ પેટા નાત છે વીશા દશા વન્એ રોટી વહેવાર છે, બેરી વહેવાર નથી

એક વાત એ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે કે શ્રીમાળી વગેરે નાતોના બધા લોક કઈ જૈન હોતા નથી ગુજરાતના શ્રીમાળી ઓમા વીશા બધા જૈન છે, પણ દશામા કેટલાક જૈન છે, કેટલાક વૈષ્ણવ છે ૨૦ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક (જૈન) અને દશાશ્રીમાળી મેશ્રી (વૈષ્ણવ) એકમેકમા લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીશાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે, એ વસ્તુસ્થિતિ એવું સાબીત કરે છે કે ભરતખંડમ ધર્મબંધન કરતા શાંતિબંધન વધારે મહત્વ ભોગવે છે

વાણિયાની ખીજ નાતો આ છે મહારાષ્ટ્રમા ચેતવાલ, હૈદ રાખાદમા નેવડ તેવિગણમા કાળી ને નાગપુર સુધી કબોળ ૩૧

વેપારમા જૈનો મોટા રોટીઆ ને ચરાફ છે અને તે રીતે ગુજરાતના વેપારમા એમણે એવો મહત્વનો ભાગ લીધો છે કે ખીજ ધર્મના વેપારીઓ પણ એમને મહાજનમા અગ્રપદ

આપતા પહેલાં એટલા માટે અમદાવાદના વૈધ્યવ વેપારીઓ પાજરાપોજમા રકમો ભરતા અને નૈન તહેવારને દિવસે પોતાની દુકાનો બંધ રાખતા પણ પત્રીના વખતમા એ ગિવાજ બંધ પડ્યો છે મહાજનના પચમા શેડીઆ નૈનોમાથી ચુટાતા ને વશપરખગત રહેતા એ વાતજ આળીત કંઈ છે કે એ મહત્તા નૈન વેપારીઓ ભોગવતા, જેમકે અમદાવાદમા નગર શેઠનુ પ્રભાવશાળીપદ અનેક જમાનાઓથી નૈન ભોગવે છે નગર-શેઠને ઘણી જાતના અધિકાર છે, તેમજ ઘણી જાતની ફરજો પણ છે જેમકે દુબકાળ પડે ત્યારે નગરને માટે એણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનુ હોય છે ને ઇંદ્રદેવ વિગેરેને પ્રનત્ર ડગ્વા માટે નગરની ચારે બાજુએ દ્વધ ટેકતા પ્રદક્ષિણા કરવી પડે છે અને નગરોઠોએ પોતાના નગરોની ભાર સેવાઓ બજાવી છે ૧૭૨૫ મા મરાઠાઓ અમદાવાદને હુટવા આન્યા ત્યારે શેઠ પુચાલચક લક્ષ્મીચન્ને નગરને બચાવ્યુ હતુ તેના ઉપકાગ્મ બધા મહાજનોએ તેમને, જે બધા માલ નગરને ધીકાટે તોળાય તેની કિમત ઉપર ૧ હોડો ચઢાવવાની, સત્તા આપી હતી દેશીગજાઓએ એમને અને એમના વશજોને અનેક પ્રકારનુ માન આપ્યુ હતુ અને તેથી દરબાજમા સાદુ આનન મેળવવાનો, અને છત્રી મગાલ ધનવવાનો એમને અધિકાર મળ્યો હતો.^{૩૨}

નૈનોમા અનેક ધનવાનો છે એ લોડો માત્ર વેપારી જ છે એવુ નથી, એમાના કેટલાક ન્યાયાધીશો ને કેટલાક અધિકારીઓ પણ છે જે નૈનો દિવજ નથી હોતા એટલે ડ ચતુર્થ અથવા પચમ હોય છે તે પણ વેપાર કંઈ છે

ઘણાખરા નૈનો વેપાર એટલા માટે પનદ કંઈ છે કે, તેમા અહિના ધર્મને ઝોછામા ઝોછો બાધ આવે છે પણ અનેક પ્રકારના જીવની હિસા કર્યા વિના ચાલે જ નહિ એવા પણ ધધા અનેક નૈન કરે છે, જેમકે, જેવીના ધધામા અગત્યયે પણ અનેક જીવહિસા થાય સુબઈ ઇલાકાના^{૩૩} મતારા^{૩૪} તેમજ ગિજા પુર જામા અનેક નૈન ખેડુતો છે તે પોતાને હાથે પોતાની સ્ત્રીઓની સહાયતાથી સર્વ પ્રકારનુ ખેતીનુ કામ કરે છે મેસુર રાજ્યના

બેગલોગ અને કોળિગનુર જીલ્લામાં મદ લોક પૂર્વે મૈનિકો હતા^{૩૫}
 તે હાલ ખેતી કરે છે જે જૈનો ધર્મ ધધા કરે છે, તેમાંના મુખ્ય
 આ છે—મૈસુરમાં ગડિયા વણકર છે,^{૩૬} વડોદરામાં ભાવચાર છીંગિ
 છાપે છે,^{૩૭} અમદાવાદ અને ખાનદેશ જીલ્લામાં શીમ્પી કપડા શીવે
 છે,^{૩૮} ખાનદેશમાં સોનાર સોનું ઘટે છે,^૩ વિજાપુર અને હૈદરાબાદમાં
 બાગાર તથા કોલાપુરમાં અને બોપાલમાં ૬ સારા તાણુ વિગેરે ઘટે
 છે^{૪૦}, કોલાપુરમાં પૂર્વે વાળદ ધોળી વગેરે પણ જૈન હતા, પણ
 હાલ એમણે એ ધર્મ પાળ્યો છોડી દીધો છે^{૪૧}

ઉપરની હકીકતથી જણાયે કે જૈનો આજે અનેક ધધા
 કરે છે અને પ્રાદેશીક માંડીને અતુર્ય વર્ણ સુધીનામાં અને પચમ
 વર્ણમાં પણ એ ધર્મ પાળનાર લોક છે, છતાં પણ એ ધર્મને એક-
 દરે જોતા આપણા મન ઉપર એવી જ છાપ પડે કે જૈનો વેપારી
 છે અને બહુ સૈકાથી વેપારી હતા ધર્મની તેમજ લાભની દૃષ્ટિએ
 યુદ્ધ અને અશાન્તિ એમને પ્રિય નહિ, તેથી એ શાન્તિપ્રિય
 સ્વભાવને લીધે પૂર્વકાળથી જૈનો નગરોમાં વસતા થયેલા, વેપા-
 રને લીધે એ ખૂબ ધન કમાયેલા ને તે ધનશાલિતા અનેક
 જમાનાઓથી એમનામાં આવી આવે છે, તેથી સમાજમાં એમની
 આબરૂ ૬ અને તેમનામાં અનેક ખાત્રીઓ છે, છતાં એ એમની
 ધનશાલિતાને કારણે આજે પણ રાજ્યમાં અને સમાજમાં એ જેવી
 તેવી સત્તા નથી લોગવતા

જૈનોમાં વેપારીઓની સખ્યા બહુ મોટી તો એટલા કારણે છે
 કે જે નાતોના ધધો જૈનધર્મને અનુકૂળ ન હોય તે નાતના
 લોક જૈનધર્મમાં જઈને તે ધધો કરવા માટે આમ ધર્મ બદલ
 વાથી તેમની નાત કઈ બદલાઈ નથી જતી, તે લોક ગણાય છે
 તો પોતાની મૂળ નાતના જ એને પોતાનું કે પોતાના બાળકનું
 લગ્ન કરવાનું હોય, ત્યારે પોતાને માટે કે પોતાના છોકરાને
 માટે કન્યા અને પોતાની દીકરીને માટે વર પોતાની મૂળ નાત
 માથી જ શોધી લે છે હસ્તલિખિત ગ્રન્થો વેચવામાં પ્રખ્યાત
 થયેલા ગેઠ ભગવાનદાસ કેવળદાસ નાતે ભાવચાર હતા જૈન

થયા પછી એમના પૂર્વજોએ પોતાનો જૈનધર્મ વિરૂદ્ધનો પ્રયોગ કરી દીધો હતો અને વેપાર હાથમા લીધો હતો પણ એમના કુટુંબનો વહેવાર તો ધર્માન્તર કરતા પૂર્વે જોમ હતો તેમ કયાં પછી પણ એકાના ભાવસાગ માથે જ ચાલે છે અને એ લોક તો જૈન નહિ પણ વૈષ્ણવ છે ૪૨

ભગતખંડમા નાતવહેવાર કેવા પ્રચારના છે તે ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ રીતે મનઃક્રમે જૈનધર્મના અનુયાયીઓને જીનધર્મના અનુયાયીઓ સાથે લગ્નવહેવાર રાખવો પડે છે, કારણ કે ધર્મની દૃષ્ટિએ જે કુટુંબો એકમેકની મમીષ આબ્યા હોય તેઓને લગ્નવહેવારે જોડાવાની પરવાનગી, એમની નાતોના સર્વ શક્તિમાન રૂદ્ધિમધન આપતા નથી

રાજકાજ

જૈનધર્મ જ્યારે પૂરમત્તામા આવ્યો હતો, ત્યારે રાજમહારાજોએ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને અનેક રાજ્યોએ એ ધર્મને રાજ્યધર્મની પદ્ધતિમા મૂક્યો હતો આ કારણને લીધે જૈનોને રાજકાજમા પણ ભાગ લેવો પડેલો ને તેથી તે મળધના પણ એમના વિચાર વિકાસ પામેલા મુખ્યત્વે કરીને તો એમની ગત્યનીતિ પ્રાકૃષ્ઠ ગત્યનીતિને આધારે જ ચાલતેલી છે એટલા માટે અહીં તો જૈનનીતિશાસ્ત્રોએ જે વિશેષ મિદ્ધાન્તો મૂક્યા હશે તે જ જણાવીશું, જેને સ્પષ્ટ રીતે જૈનનીતિ કહી શકાય તેના કુટુંબ માગ આપીને મતોપ માનીશ

જૈનો માને છે કે રાજનીતિ અને ન્યાયપ્રણાલી પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવના મમયથી જ શરૂ થયેલી (પૃ ૨૭૨) અને એમના પુત્ર ભરતે એને વ્યવસ્થિત કરેલી જૈનોનું રાજકીય તત્ત્વ-દર્શન ગાંધર્વગરના રાજ્યની હકીકત આપે છે, પણ રાજાનો પાયો ત્યાથી જ નખાય છે ભગતખંડનો મહાન રાજનીતિશ્લોકોટિલ્ક કે ચાણક્ય છે, જૈનો એને જૈન માને છે એણે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમા લખ્યું છે કે ગજા રાજ્યમ્ ૪૩ અને તેની સાથે રાજ્યના ૭ તત્ત્વનું-સ્વામી, અમાત્ય, મુદ્દત્, કોષ, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, બલ-

ચતુરંગ (હુમ્તી, અશ્વ, રથ, પદાતિ) નિરૂપણ કરે છે રાજાને મત્તા આપવામાં આવે છે અને તેને દેવનો અશ માનવામાં આવે છે, તેથી તેણે દેશના ને પ્રજાના સુખદુખને માટે જવાબદાર રહેવાનું છે જો એણે પોતાનો એ ઉચ્ચ ધર્મ સારી રીતે બજાવવો હોય તો તેણે પાંચ કર્મ પ્રતિદિન કરવા જોઈએ હેમ ચક્ર એને પચચક્ક કહે છે ને તેનું વર્ણન એક શ્લોકમાં આ પ્રમાણે કરે છે—તેણે અપંગધીને સજા કરવી માધુ પુત્રપને માન આપવું, કોપને વધારવો, નિપક્ષપાત ન્યાયાધીશ થવું અને ગપ્ટ નું રક્ષણ કરવું “ જેણે આ ભાવનાઓ પ્રમાણે ચાલવું છે, તે રાજાએ બાધી ગીતે મહાગુણી થવું જોઈએ, તેનાથી કૂર થવાય નહિ દોષી થવાય નહિ, અતિશય ઇન્દ્રિયવિલાસથી ને દુત, મુગધા વગેરે નિષિદ્ધાચારથી દૂર રહેવું ઇ”

રાજાએ રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખવી હોય અને વિરૂદ્ધ વર્તનાર અદરના અને બહારના ગતુને હાજવા હોય તો જાતે ગમે તેટલા જૈનધર્મના આચાર પાળતો હોય તોપણ તેણે સાચી રાજનીતિને અનુસરવું જોઈએ સોમદેવ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે—

“ આ જગતનો વ્યવહાર આચરવાનું નવોત્તમ સાધ. શ્લોકાયત છે, કારણ કે જે રાજાએ શ્લોકાયતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે રાજ્યના કાળને (અદરના અને બહારના શત્રુને) ઉખેડી નાખવાની કાળજી રાખે છે જેનામાં માત્ર દયા જ ભરી છે, તે પોતાના હાથમાં એકવાર આવેલી મર્યાદાનું રક્ષણ કરી શકતો નથી દુષ્ટાત્માઓ ઉપર દયા રાખી એ સાધુને શોભે, રાજાને નહિ જે માણસ ક્રોધ તેમજ ક્ષમા દેખાડી શકતો નથી તેને ધિક્કાર છે! જે શત્રુ માટે ચોર્ય દાખવી શકતો નથી, તે જીવતે છતે સુઆ સમાન છે ”

જે રાજાએ આ ભાવનાને અનુસરવું છે, તેણે નિરુદ્ધ શક્તિએ આત્મા જવું અને રાજ્યના હિતને પ્રમુખે એકેવારે નિર્દોષ નહિ એવા નાશન પણ વાપરતા પાછું વાળી ન જોવું

પોતાના પાડોશી રાજ્યો માથે જરૂર પડ્યે રાજ્યનીતિની ૬ પદ્ધતિ
 એનો વિવેકથી ઉપયોગ કરવો એ ૬ પદ્ધતિ આ છે - સધિ, વિગ્રહ,
 યુદ્ધે ચઢવાની તૈયારી, તટસ્થતા, દ્વિધાસાવ, શાન્તિ અવવા મંચય
 બળાત્મક સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન આવે ત્યારે અને જૈન
 ધર્મના પ્રસિદ્ધ મિદ્ધાન્ત 'અહિંસા'ની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે
 માત્ર એટલી જ મરત રાખવી કે શત્રુને દબાવવાના બીજા કો
 નાધન નિષ્ફળ જાય ત્યારપછી જ, જગને પ્રયત્ન એ બળા-
 ત્મક સાધનનો ઉપયોગ કરવો જો વિગ્રહને અટકાવી ન શકાય
 તો ડમમા કમ એટલી મરત તો રાખવી જ કે જેમ બને તેમ
 માણુનની હત્યા એાછી થાય અને અનુચિત કૃતતા ન વપરાય ૪૬

ગાંધીની અદરની રાજનીતિમા પણ રાજ્યો કુગળતાથી
 ઠામ કરવું અને એ રાજનીતિમા મર્વ પ્રઠારના સાધનોનો ઉપ-
 યોગ કરવો રાજ્યના બધા ગતુઓને નગ વગવા, જે સીધી રીતે
 વશ ન થાય તેને હળથી કે બળથી વશ કરવા ભરતબડમા
 રાજ્યને અફરના શત્રુ પણ અનેક હોય છે એના અન્ત પુન્મા
 પણ એનું જીવન નલામત નથી, એના મગામ બધી કે વારસ
 પણ એને મારી નાખવાના પ્રયત્ન વગે છે બહુ પ્રાચીન ઢાળથી
 ભગતબડની રાજનીતિમા શુભચ મહત્વનું અગ મનાય છે,
 રાજ્ય એને પોતાની પ્રબળા ભેદ જાણવા યોજે છે ને
 તેના રાજ્ય સામેના સૌ પ્રયયોના ભેદ એ રાજ્યને કહી
 દે છે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામા રાજ્યને તેના અમાત્ય,
 સેનાપતિ અને અન્ય અધિકારીવર્ગ મહાયતા આપે છે એમને
 નીમવાને માટે બહુ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરવાની જરૂર છે પોતાના રાજ્યના
 હિતનો ધર્મ આચરી શકે એટલા માટે રાજ્યસેવકમા જે શુભોની
 આવશ્યકતા છે, તે શુભો બરાબર એનામા હોવા જોઈએ ભરત
 બડના અધિકારીઓમાથી એક દાખ ઉદાપિ દર નથી થતો, એ
 એમને દહતાએ વળગી રહે છે ડોટલ્ય એને વિષે આમ કહે છે —

“ જુલ ઉપર મુકેલુ મધ અથવા વિષ ન ચાખવુ તે બની
 ગકે નહિ, એમજ રાજ્યના ડોપમાના સુવર્ણમાથી ‘કાંઈક ને કંઈક

ન આખલુ એ ઠાવાધ્યક્ષથી બની શકે નહિ પાણીમાની માછલી જાણી શકે નહિ કે હું પાણી પીઉં છું, એમ રાજાનો એ અધિકારી જાણી શકે નહિ કે હું સુવર્ણ લઉં છું ॥૪૭॥

રાજા ચુટાઈને કે તલવારથી છૂતીને રાજ્ય પામે છે ભરત ખડના ઇતિહાસમા એવા પણ અનેક પ્રસંગ છે કે ન્યારે ગણ વાન અમાત્ય નિર્ભળ રાજાને ઢાકી દે છે અને પોતે જ બધું રાજ્ય ચલાવે છે અન્તે પોતે જ રાજમુકુટ પહેરી લે છે કે પોતાના વારસને રાજ્યામને બેસાડી દે છે મૃત્યુ પામેલા અપુત્ર રાજાની પાછળ ગાદીએ બેસાડવાને અમુક ઠાંઈ પુરૂષને પસંદ કરવાની વિશિષ્ટ પ્રણાલી જૈનકથાઓમા નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે — ૪૮

હસ્તી, અશ્વ, અભિષેક કરવાનો ડળશ, આમર અને છત્ર, એ પાંચ ગજચિહ્ન (દિ ય) કહેવાય છે તેમને નગરમા અને તેમની આમપાસ ફેરવવામા આવે છે મૃત્યુ પામેલા રાજાની પાછળ જેના નસીબમા ગાદીએ બેસવાનું લખ્યું હોય એવો પુરૂષ મળી આવે ત્યારે હસ્તિ શબ્દ કહે છે, અશ્વ જોખારે છે, ડળશ તેના મસ્તક ઉપર અભિષેક કરે છે, આમર તેને વાયુ નાખે છે અને છત્ર એના ઉપર ધરાય છે આજીવજીવના લોક જાણી જાય છે કે પથ દિગ્ધે એ પુરૂષને રાજા તરીકે પસંદ કર્યો છે, તેથી એને વધાવી લે ॥ ને ગાદીએ બેનાડે છે

રાજનીતિની પેઠે ન્યાયપ્રણાલી પણ મુખ્ય અશોમા જૈનોની અને હિંદુઓની એક સરખી છે મનુએ પોતાની સ્મૃતિમા જાવાના નીચે પ્રમાણેના ૧૮ ઢાલણ આપેલા છે ૧ કરજ આપવું નહિ તે, ૨ થાપણ ઓળવવી, ૩ પારકી વસ્તુને વેચી દેવી, ૪ ભાગમા વેપાર કરવો, ૫ આપેલું દાન પાછું લેવું, ૬ દરાવેલો પગાર ન આપવો, ૭ કરેલો કગવ તોડવો, ૮ વેચેલી કે ગાયેલી વસ્તુ દેવી નહિ કે લેવી નહિ, ૯ સ્વામી અને સેવક વચ્ચેના વાઘા, ૧૦ સીમા મળધે વિવાહ, ૧૧ મારામારી ને ગાળાગાળી, ૧૨ ચોરી, ૧૩ જોરજીનમ, ૧૪ બ્યભિચાર, ૧૫ સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચેના વિવાહ, ૧૬ વારસાના વિભાગ, ૧૭ છૂત અને ૧૮ પશુપક્ષી

વચ્ચે લડાઈ કરાવી તેના ઉપર હોડ બકવી. જૈનો પણ પ્રાદ્યુષાના આ દાવાને પોતાની ન્યાયપ્રણાલીમા સ્વીકારે છે અને તેના ચુકાદા પણ તે જ પ્રમાણે આપે છે ૪૯

પ્રાદ્યુષા અને જૈન ધર્મના મિદ્ધાન્તોમા ભેદ છે તેને અનુમરીને તેમના કેટલાક મતારવહેવારના ગીત-ગીવાળોમા પણ દેખે છે જેમકે હિંદુઓ દત્તક લેવાના રિવાજને જેટલું મહત્ત્વ આપે છે એટલું મહત્ત્વ જૈનો નથી આપતા, કાચ્છ કે હિંદુઓની પેઠે એ એમ નથી માનતા કે શ્રાદ્ધ કરનાર પુત્ર વિના નગ્નમાવી સદ્ગતિ થશે નહિ વળી એ બે જાતિમા વાગ્મના હક મળ્યે પણ ભેદ ભાવ છે ઘણાખરા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતા લડખાહું ગણિતા જેવી સ્મૃતિઓ વિધવાને વધારે હક આપે છે અને તેથી જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અપુત્ર વિધવા પોતાના પતિ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી મિલકત ઉપર સ્વામીત્વ ભોગવી શકે છે તેમજ પોતાના મૃતપતિની, તેના વારસોની કે બીજાઓની પગવાનગી વિના દત્તક પણ લઈ શકે છે આને પણ આ નિર્ણય ન્યાયમંદિરોમા મહત્ત્વનો છે એમની સ્મૃતિઓનો આ નિર્ણય ન્યાયમંદિરોએ ધ્યાનમા લેવો જોઈએ અને હિંદુધર્મના અનુયાયીથી જૈનધર્મના અનુયાયીને આ બાબતમા જુદો કાયદો લાશુ પાડવો જોઈએ એમ જૈન પક્ષકારોની તકરાળ છે ૫૦

કાયદાનું ઉલ્લેખન કરનારને રાજ્યએ અથવા એના અધિકારી ઓએ દડ દેવો જોઈએ ૧ લા તીર્થંકર કપલના મમયની પૂર્વે થઈ ગયેલા કુલકરોના મમયથી દડ દેવાતો આવે છે આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આસને અતે યુગલોમા ધીરધીર વિવાદ વધતો આવ્યો તેથી તેમને દડ દેવાની ને શાન્તિ પ્રસારવાની કુલકરોને જરૂર જણાણી ૧ લા કુલકર વિમલવાહને હાકાર કહેવારૂપ દડની યોજના યોજી આ દડ કંઈક મૃદુ હતો, છતાં એ એ દડ યુગલોને શરમીન્દા બનાવવાને અને તેમને સીધે રસ્તે ચલાવવાને બન હતો બીજા કુલકરના સમયમા પણ હાઠારદણ્ડથી ઢાજ મરતુ વધારે દડ દેવાની ત્રીજા કુલકરને

જરૂર જણાઇ ને એમણે હાકાર ઉપરાત માકાર દંડની યોજના ચોલ, ત્યારપછી ચોથા કુલકરના સમયમા તે પ્રમાણે કહેવાથી આદ્યુ ૫ માથી ૭ મા સુધીના કુલકરોએ બે ઉપરાત ત્રીજી ચિહ્ન દંડની યોજના કરી, તે વળી માકારથી ચે વધારે કઠોર હતી (દિગમ્બરોને મતે પહેલા ૫ કુલકરે હાકાર દંડ દેતા, પછીના ૫ માકાર દંડ દેતા અને છેવટના ૪ ધિક્કાર દંડ દેતા ^{૧૧}) વધતી જતી હુદતાને અટકાવવા એથીયે બીજા વધારે કઠોર ચાર પ્રકારના દંડ દેવાની રાજ ભર તને જરૂર પડી એ ચાર પ્રકારના દંડ આ હતા (૧) ઠપકો, ઉપાલમ્ભ, (૨) અમુક જાહેર સ્થળે અપરાધીને બાધી રાખવો, (૩) કેદ અને (૪) એક કે વધારે અગત્ય છેદન માલ મિલકત જપ્ત કરવાનો ૮ મો દંડ પાછળથી પાછો ઉમેરાયો.

દંડ દેવાના વિધિ ધર્મના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને યોજવામા આવેલા છે અને તેથી એમના સ્મૃતિકાશેએ સામાજિક અપરાધોના દંડનું વિધાન આપતા ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર દૃષ્ટિ રાખી છે હેમચન્દ્રની સ્મૃતિ મા એટલા માટે એક ખાસ અધ્યાય મૂકવામા આવ્યો છે ને તેમા પ્રાયશ્ચિત્ત વિષે વિવેચન કરવામા આવ્યું છે અશુદ્ધ જાતિઓ સાથે ભોજન લેવા માટે અને એવા બીજા અપરાધો કરવા માટે તેમા જુદા જુદા પ્રાયશ્ચિત્તના વિધાન આપવામા આવેલા છે જે મનુષ્યોએ આવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના હોય છે તેમણે જિનોની પૂજા, તીર્થસ્નાન, ઉપવાસ, યાત્રા, શાંતિભોજન, દાન, એવું કંઈક કરવું પડે છે એમ ન કરનારને નાતખંડાર મૂકવામા આવે ॥

ધાર્મિક અને સાસારિક.

સઘનું બધારણ.

પ્રત્યેક તીર્થંકરે સઘની યોજના ચોળેલી સઘમા ચાર તીર્થ હોય છે ૧ સાધુ, ૨ સાધ્વી, ૩ શ્રાવક, ૪ શ્રાવિકા સઘનું ધાર્મિક શાસન સાધુઓના હાથમા હોય છે, અને એમની મર્યાદા નીચે બીજા સૌ તીર્થ આવે છે સાધુઓનો અને સાધ્વીઓનો.

જીવનનિર્વાહ ધાર્મિક શ્રાવકોના દાનને આધારે ચાલે છે અને તેથી તેઓ શ્રાવકોને તેટલે અગ્રે આધીન છે જૈનધર્મમાં સાધુસઘ અને શ્રાવકસઘ વચ્ચે ખૂબ નિકટનો સંબંધ છે મહાવીરે સઘની જે સુદૃઢ યોજના બાંધેલી, તેથી તે કાળથી જ શ્રાવકસઘ સાધુ સઘ ઉપર કંઈક અગ્રે સત્તા લોગવતો આવે છે અને તેથી સત્તા મેળવવાના કે કોઈ આસારિક બાબતોમાં માયા મારવાના પ્રયત્નોથી સાધુને દૂર રહેવું પડે છે, તેમજ માધુજીવન ઉપર સઘમાં રાખીને તેમણે પોતાની ઉચ્ચતા બળવી રાખવી પડે છે રાજપુતાના અને શુજરાતના સાધુસઘમાં ધીરે ધીરે શ્રાવકોને એવી સત્તા મળી ગઈ છે કે તેઓ સાધુઓની દીક્ષા, શિક્ષા ને ચારિત્ર ઉપર પણ કંઈક સત્તા લોગવે છે જી જીવંતર જૈનોના આ પ્રકારના સઘ-બંધનને આ વિષયમાં રોકોટિશ મ્રી ચર્ચની સાથે સરખાવે છે ૫૧ અનેક સ્થળે તો સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર શ્રાવકો ખુબ અકુશ રાખી શકે છે, એમ આ નવા કાળની અનેક ઘટનાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે ૧૯૧૩ ના અરસામાં સાધુ જિનસેન આબ્યા હતા ને તે ત્યાંના શ્રાવકો પામેથી શિક્ષા લઈને પોતાનો ઉદર નિર્વાહ કરતા હતા કેટલાક જૈનોએ એ માધુના પૂર્વજીવન વિષે તપાસ ચલાવી અને તેમને માલમ પડ્યું કે એ ખરીરીતે સાચા સાધુ નહોતા, પણ જેમતેમ નિર્વાહ ચલાવી શકાય એટલા માટે એણે સાધુનો સ્વાગ ધાગણ કરી લીધો હતો એ મિથ્યામુનિ સામે શ્રાવકોએ પગલા લેવા વિચાર કર્યો, પણ તે મુનિ ઝટપટ નાસી ગયો ને સબમથી બચી ગયો મીસીમ સ્ટિવન્સન (Miss Stevenson) જણાવે છે કે પાલીતાણામાં એક માધુ સોનાની કેમવાળા ચરમા પહેરતો માધુઓ કોઈપણ પ્રકારની ધાતુ પોતાની પાસે રાખી શકે નહિ તેથી શ્રાવકોએ એ ચરમા બોચા, ત્યારે એમણે બહોર કચ્છું કે સઘનું શામન તોડવાને કારણે એને સાચો સાધુ માની શકાય નહિ તેવીજ રીતે તપા-ગચ્છનો એક સાધુ પગે વિહાર કરવાને બદલે આગગાડીમાં સુસાકરી કરતો હતો, તેથી જે શ્રાવકો એના સંબંધમાં આવતા તે એને સાધુ લેખતા નહિ રાજકોટમાં એક સ્થાનકવાસી

સાધુએ પોતાના ગુરુને બચકુ ભર્યું હતું, તેથી તુરત જ એને સઘ બહાર કર્યો પછી શ્રાવકોએ એક દરજ્જાને બોલાવ્યો, તે સાધુને માટે જુહસ્થયોગ્ય કપડા શીવડાવ્યા, તે પહેરવાની એને આજ્ઞા કરી, ત્યાંથી ૪૪ માઇલ દૂર આવેલા યાન નામે રેલ્વે સ્ટેશનની ટિકીટ કઢાવી આપી ને તેને ગાદીએ બેસાડી દીધો એ સાધુએ પોતાના પાપને માટે ઘણાં ચે પસ્તાવો કર્યો, પણ રાજ કોટમા તો એને ક્ષમા ન જ મળી, એણે તે નગર છોડવું જ પડ્યું

શ્રાવકોની સત્તા સાધારણ સાધુ ઉપર જ ચાલે છે એમ નથી, સઘના ઉપરી શ્રીપૂજ્ય ઉપર પણ ચાલે છે એવું પણ જણાઇ આવ્યું છે કે અયોગ્ય પુરુષોની ગાદીએ બેસાડવા વિધિ પુર મગ ચુટણી થઈ ગઈ હોય તે છતાં ચે તેમને ગાદીએ બેમતા શ્રાવકોએ અટકાવ્યા છે શ્રીપૂજ્યો સાથે સઘને અણબનાવ થયો હોય અને તે કારણે તેમને સઘબહાર કર્યા હોય એવા પ્રસંગો પણ પટ્ટાવલીમાંથી મળી આવે છે શ્રાવકોની આવા પ્રકારની સત્તા તેમના પોતાના જ સઘમા સાધારણ રીતે ચાલે છે, ખરતરે ખરતર સઘની, તપાગચ્છવાળા તપા સાધુઓની ચિન્તા રાખે છે, અને એવી રીતે આખા જૈન સઘમા ચાલે છે ૫૬

સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર શ્રાવકોનો આટલો અકુશ હોવા છતાં ચે તે તીવ્ર નથી અને મદા સજ્જ નથી શ્રાવકોના ઔદાસિન્યને અને અજ્ઞાનને ડાગણે યતિઓ સાધુમત બહુ ઓછા કે નહિજેવા જ પાળે છે, અને તેમનામાં પૂરો સામાયિક ભાવ આવી જાય છે શુદ્ધ હૃદયના માણસોની ઈચ્છા પોતાના ધર્મને સરકારી ગખવાની ઘણી ચે છે, છતાં આથી તેમને કોય જડ મૂળથી નથી જતો

ધર્મના સાધુઓની સત્તા શ્રાવકોના ધાર્મિક જીવન ઉપર ઘણી આસતી અને હજી ચે ઘણી ચાલે છે વિશાળ જનસમાજના અને સારા ધનવાનોના જીવન ઉપર અસર કરી હોય અને એ જીવનને જૈનધર્મની ભાવનાને અનુસરતા બતાવ્યા હોય એવા અનેક હિતેથી સાધુઓના નામ આપણને ઇતિહાસમાંથી

મળી આવે છે સમસ્ત જૈનસમાજ ઉપર ભારે ધાર્મિક અસર કરતા હોય એવા સાધુઓ આજે ય છે તેઓ દુ ખને ને સકટને પ્રસંગે શ્રાવકોની સાથે ઉભા રહે છે, એમને ધાર્મિક બોધ આપે છે, અને જીજ્ઞાસુઓની સામે શાસ્ત્રાર્થ કરવાના સાધનો આપી પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરે છે અને એવી રીતે ચારે બાજુએથી જીજ્ઞાસુ સમુદાયોની વચ્ચે આવેલા જૈનધર્મને માયવી રાખે છે હુમણા જ સ્વર્ગવાસી થયેલા વિજયધર્મસૂરિ જેવા સુવિખ્યાત સાધુઓને બધા સમુદાયના જૈનો બહુ માન આપે છે, એ જ સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી આપે છે કે પ્રબળ વ્યક્તિ કેટલી ભારે અસર કરી શકે છે જીજ્ઞાસુઓથી પોતાની ધર્માન્ધતાથી અને મધની સાથે શત્રુભાવે ને સકુચિત વૃત્તિએ વર્તી રાજ રાજ કલહ કરવાથી હલકી વૃત્તિના સાધુઓ ખરાબ અસર કરે છે, એવી દીર્ઘદર્શી જૈનોની ફરિયાદ પણ છે તેઓ કહે છે કે આગળ વધતા વિચારોમા તેમની અતિશય ધર્માન્ધતા માર્ગમા બાધા નાખે છે ને જૈનધર્મની અવનતિ આણે છે

શ્રાવક સંઘ.

૨૦૫મા પૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલા અભુત ધાર્મિક શ્રાવકે લેવા પડે છે તેની અસર તેના જીવનના મમસ્ત આચાર ઉપર થાય છે જેમા જીવની હિંસા કરવી પડી હોય એવો આહાર એ પછી લઈ શકે નહિ, કોઈપણ પ્રકારનું માસ કે મદ્ય એ ખાઈ શકે નહિ, તેમજ કોહળું, બટાટા, ડુંગળી, લસણ, ગાજર, મૂળા વગેરે શાક ખાઈ શકે નહિ, કારણ કે એમા બહુ જન્તુ હોય છે માત્ર પાકા ફળ જ ખાઈ શકે મદિરાપાનનો ખાસ નિષેધ છે પીવાના પાણીને વાપરતા પહેલાં ગળણુ જોઈએ ને ઉકાળણુ જોઈએ સૂર્યાસ્ત થતા પહેલાં ખાઈ લેવું જોઈએ, કારણ કે અધારે અજાણતા નાના જન્તુ ખાધામા આવી જાય ધધો પસદ કરવામા પણ શ્રાવકે ધર્મની આજ્ઞાને અનુસરવું જોઈએ અને જે ધધામા જીવહિંસાનો સંભવ છે તેવા અનેક ધધાનો એને પ્રતિજ્ઞ છે એમાના કેટલાક ધધા નીચે પ્રમાણે છે યુદ્ધનો,

શકારનો, માછીનો, જેતીનો, હથિયાર બનાવવાનો ને વેચવાનો, હાથીદાતનો, જેમા હાડકા ને વાળ વપગયા હોય એવી વસ્તુઓનો, કુવા-વાવ બોદાવવાનો, મીલોનો ને મશીનોનો, પશુનો ને શુલામનો વગેરે એ નિવેધો કદાચિ જરાબર પાળવામા આવ્યા નથી, કારણ કે ઇતિહાસમા આપણે અનેક જૈન સેનાપતિઓ જાણીએ છીએ અને આજે પણ અનેક જેડુત છે પણ છતાયે સામાન્ય રીતે પોતાના ધર્મની આજ્ઞા અનુસાર ઘણા ખરા જૈનો વેપાર કરે છે અને તેમા ઘણુ ખડૂ મોતીનો, કાપડનો, ઢાણાનો ને ખાસ કરીને શરાબીનો વેપાર કરે છે

શ્રાવકોના દાનથી સાધુઓનો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો નિર્વાહ ચાલે છે અને એ સંસ્થાઓ તે દાનને પાત્ર પણ હોય છે ધનિક જૈનોની દાનવૃત્તિ અને સમર્પણવૃત્તિ અનેક રીતે દેખાઈ આવે છે અનેક ધર્મસેવકોનું એમના સાધુજીવનમા એ પોષણુ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ દેવાલયો અને ઉપાશ્રયો બધાવે છે અનેક વેપારીઓ કીર્તિલાલને કારણે પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચે છે, અને એ મનુષ્યપ્રકૃતિને અનુસરતું છે, પણ ભૌતિક વાસનાને હેતુએ દાન કરતા જૈનાચાર્યોએ એમને વાર્યા છે, તે માનવિજયજીના કરેલા ધર્મસંગ્રહમાના કથન ઉપરથી જણાઈ આવે છે એમા જણાવ્યું છે કે ‘ નવા દેવાલય બધાવવાથી જેટલું પુણ્ય થાય છે તેના કરતા જુનાનો ઉદ્ધાર કરવાથી આઠગણું પુણ્ય થાય છે, કાગણું કે નવા બધાવનારનું કામ જલદી બહાર દેખાડ આવે છે, ઉદ્ધાર કરાવનારનું કામ જુનામા સમાઈ જાય છે ને તેથી તેટલું બહાર દેખાઈ આવતું નથી ’ હજીયે પણ અનેક દેવાલયો ધર્મને પૈસે નવા બધાય છે, નવા વિચારના જૈનો માને છે કે દાનધર્મનો આ જૂતલરેલો ખ્યાલ છે કારણ કે પછીથી અનેક વખત એવી સ્થિતિ આવી પડે છે કે તે દેવાલયની મરામત કરવાના કે તેમા પૂજા કરવાના પણ સાધન રહેતા નથી, અને નવા દેવાલયો બધાવવાની કંઈ એટલી બધી જરૂર નથી છતાયે જૈન ગેઝેટ જણાવે છે કે ‘ આજે જેવા સ્થાનોએ પૂજા કરવા આવતા જૈનોની સંખ્યા કરતા દેવપ્રતિમાઓની સંખ્યા વધારે છે ’

ઠરેક જમાનામા મોટી મોટી રકમો આપનાર દાનવીર થઈ ગયા છે અને તેમણે મઘના ઉપયોગને માટે મોટી મોટી રકમો આપી છે જૈનધર્મની વિશ્વવ્યાપક લાવનાને અનુસરી શ્રાવણોત્સવ દાન, મનુષ્યસમાજમા જ અટકી પડતુ નથી, પણ પશુ-પક્ષી સુધી પહોંચે છે પર્વદિનોએ કમાઈવાટે જતા અમુક પ્રાણીઓને શ્રાવણો ખરીદી લે છે ને છુટા મૂકી દે છે વળી પ્રાણીઓની રક્ષા કરવાના હેતુએ જૈનોએ પાજરાપોળ નામે વિશિષ્ટ પ્રકારની મસ્થાઓ સ્થાપી છે

પાજરાપોળોમા અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓને રાખવામા આવે છે ૧૮૭૫ ની શરૂઆતમા અમદાવાદની પાજરાપોળમા ૨૬૫ ગાય બળદ, ૧૩૦ બેશો, ૫ આધળા પાડા, ૮૯૪ ઘેટા, ૨૦ ઘોડા, ૭ બિલાડીઓ, ૨ વાદરા, ૨૭૪ કુકડા, ૨૬૦ બતક, ૨૦૦૦ કબુતર ૫૦ ચોપટ, ૨૫ ચકલીઓ ૫ મમળીઓ અને ૩૩ બીજા પક્ષી હતા કેટલાક પ્રાણી એમના માલિક પાજરાપોળમા મૂકી જાય છે ને કેટલાકને ખરીદી લાવે છે એ ખરીદી લાવનાર મોટે ભાગે પ્રજાજન હોય છે, તે તેમને કતલ થતા બચાવવાનું પુણ્યકાર્ય કરે ■ પાજરાપોળના અધિકારી પણ વારવાર પશુ ઓના ઝાટામા જાય છે અને પશુઓને મરતા બચાવવાને જોઈતા ઔષધ આપે છે પશુઓને મોટે ભાગે લોક ઘેર પાળે છે અને તેમને ચરવાને માટે ગૌચર અલગ રાખેલા હોય છે પાજરાપોળમા જન્મેલા પ્રાણીને ઘણું કઠીને વેચતા નથી, પણ મારા માણસોને ઘેર મોકલે છે જે પ્રાણી પાજરાપોળમા મરી જાય છે તે પ્રાણીના શબ ઘણે ભાગે ઢેઢને આપી દે છે અગર વેચે છે ઢેઢ તેને લઈ જાય છે, તેનું આમડું ઉતારી લે છે ને પછી તેને દાટી દે છે

શ્રોત્રીક નાની સિવાયની ઘણી ખરી પાજરાપોળો જીવાત ખાના પશુ રાખે છે અમદાવાદ વિગેરેમા એ જીવાતખાનાનો એક માણસ, વરસાદમા જ્યારે કચરાના ઢગલાની ગંદકી વધી જાય છે ત્યારે પોળોમા એક ડોચળો લઈને જાય છે અને આ ડોચળામા જીવજંતુ એકઠા કરે છે એ જીવજંતુને માટે

રાખેલા જીવાતખાનામા એમને ખાવાને માટે અનાજ વગેરે નાખવામા આવે છે દરેક વર્ષને અન્તે જીવાતખાનાને માટે નવી નવી જગા પસંદ કરવામા આવે છે અને જુના જીવાતખાનાને ૧૦-૧૨ વર્ષ બંધ કરી રાખે છે એમ માનવામા આવે છે કે એટલા કાળમા અદરના જીવજંતુ સૌ મરી પગ્વારે છે, ત્યારપછી એને ખાતી કરે છે અને અદરના કચરાને ખાતર ખાતે વેચી નાખે છે ૫૬

સાધુ અને સાધ્વી

સંસારના ભૌતિક પ્રયાસોને અસાર માનીને જેમણે તપ કરવા અને ધાર્મિક ધ્યાન ધરવા દીક્ષા લીધી હોય તે માધુ અને સાધ્વી કહેવાય છે સાધુવતની ભાષના પ્રમાણે ગૃહસ્થે પાળવાના પાત્ર અણુવત તો એમણે તીવ્રભાવે પાળવા જોઈએ એટલું જ નહિ પણ કર્મનો ક્ષય કરવાને માટે અને તેના નવા બંધનમાથી બચવાને માટે ૨૦૮મા પૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલા મહાવ્રત પણ પાળવા જોઈએ આજે સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયના સાધુસંઘો નોખા પડી ગયા છે, તેથી જો ગમે વિષે આપણે નોખુ નોખુ વર્ણન કરીશું પહેલા સ્વેતામ્બર સાધુસંઘને લઈશું, ત્યારણ કે આજે (સ્થાનકવાસીઓ મહિત) જો સમ્પ્રદાય બહુ મોટો છે અને વળી એના વિષે વર્ણન કરવાના સાહિત્ય પુષ્કળ અને વિશ્વાસયોગ્ય મળી આવે છે

સ્વેતામ્બરોના સર્વમાન્ય મિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જે માણસની મનોવૃત્તિ ધાર્મિક હોય, જેની પોતાની ઇચ્છા હોય અને જેના માળાપ, સગાસબંધી કે વડીલો સમ્મતિ આપતા હોય તે જ માણસ દીક્ષા લઈ શકે, એનામા ધાર્મિક યોગ્યતા હોવી જોઈએ અને સાધુયોગ્ય આચાર આચરવાની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ હોવી જોઈએ

નીચેના ૧૮ પ્રકારના પુરૂષોથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ ૧ આઠ વર્ષથી નાનો બાળક, ૨ વૃદ્ધ (સ્વેચ્છાથી ઉપવાસ કરીને એ સંસારમાથી મુક્ત થઈ શકે), ૩ કલીબ, ૪ નપુસક, ૫

પાગળો, ૬ બિંદુ વગેરે માગીને જે ખાઈ શકે નહિ એવો રોગી, ૭ ચોર, ૮ રાજથો અથવા ન્યાયાધીશથી દડાયેલો, ૯ આત્મનિર્ગળ, ૧૦ આધળો, ૧૧ ધનથી ખરીદાયેલો દાસ, ૧૨ કપાયથી અને ઇન્દ્રિયવિલાસથી દુબળ બની ગયેલો, ૧૩ તીર્થડરોના નામ પણ ચાદ રાખી શકે નહિ એવો નિર્બુદ્ધિ, ૧૪ મણી, ૧૫ (વેશ્યાનો, નિન્દાયેલા ધધાવાળાનો વગેરે) નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અથવા (બ્રહ્મઘાતી વગેરે) નીચ કર્મનો કરનારો, ૧૬ જેણે અમુક કામ માટે લીધા છે તે જેની દીક્ષાથી એ કામ અટકી પડે તેવો, ૧૭ વચ્ચે અને આહાર માટે જે ખીજ ઉપર આધાર રાખતો હોય તે અને ૧૮ જેને દીક્ષા લેવા માટે તેના માળાપની ઠ વાલીની કે વડિલની સમ્મતિ ન હોય તે °

૨૦ પ્રકારની સ્ત્રીઓથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ ઉપર જે ૧૮ પ્રકારના પુરુષોથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ એવું જણાવ્યું છે, તેવી જ ૧૮ પ્રકારની સ્ત્રીઓથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ, તે ઉપરાંત ૧૯ ગર્ભવતી તેમજ ૨૦ વાવણા ખાળવાળી સ્ત્રીથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય નહિ

એ પણ ખાસ નોંધી રાખવા જેવું છે કે અમુક પ્રકારના અપંગ માણસથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ, એટલે કે જેના હાથ પગ કે ખીજ અંગ કપાઈ ગયા હોય તેનાથી અથવા ખુદા વાગણા વગેરે જન્મની ખોડવાળાથી દીક્ષા લઈ શકાય નહિ સાધુમઘમા સારા જ માણસો આવી શકે એટલા માટે આ નિયમો કર્યા છે પણ જે દીક્ષા લીધા પછી કોઈનો હાથ પગ બંધ તો તેનાથી આચાર્ય થઈ શકાય નહિ કાણાને સાધુસઘમાં પ્રવેશવાની પરવાનગી છે, પણ તેનાથી ઉંચું પદ પામી શકાય નહિ ૬૧

સાધુએ મૌ ધનસમ્પત્તિનો ત્યાગ કરવો પડે પણ શ્વેતાગ્નર સમ્પ્રદાયમાંના સાધુ બે પ્રકારના વસ્ત્ર રાખી શકે છે પહેરવાનું ને ઝોડવાનું આધારણ સાધુ શ્વેત અને સવેગી પીળાશ પડતા વસ્ત્ર રાખે વળી પોતાના હિમેશના ઉપયોગને માટે લાકડાના

(ધાતુના નહિ) જળપાત્ર અને આહારપાત્ર, જળપીતા પૂર્વે એને ગળવાને માટે વસ્ત્રગરણી, વાયુના જન્તુની હિ સા યાય નહિ એટલા માટે માટે બાધવાની મુખપટ્ટી (સ્થાનકવાસી સાધુ આ મુખપટ્ટી કાયમની માટે રાખે છે), બેસતા જન્તુની હિ સા યાય નહિ તેથી બેસતા પૂર્વે તે સ્થાન વાળીને સ્વચ્છ કરવા માટે એક રત્નોદરણુ અને એક દડ, એટલી વસ્તુઓ સાધુ રાખી શકે મૂર્તિપૂજક તે ઉપગત પાત્ર યજ્ઞ (સ્થાપનાચાર્ય) ને ચ દનની નાની લાકડીઓ (ઠવણી), એક પુસ્તક કે એવી કોઈ વસ્તુ પોતાના ગુરૂના સ્મરણચિહ્નરૂપે રાખે છે માથુ ઢાકવું નહિ બોધ્યે, વાળ તો ચુટીજ કાઢવા બોધ્યે, પણ આજકાલ તો એ દુ ખજનક વિધિને બહલે કાતરનો ઉપયોગ પણ કરવામા આવે છે

સાધુએ સર્વ પ્રકારના વિલાસનો ત્યાગ કરવો બોધ્યો તેણે ન તો નહાણ કે ન તો હાતણ કરવું તેણે ખુલ્લી જમીન ઉપર કે ખીજ કોઈ ઠંઠણ પથારી ઉપર સુવું તેણે દેવતા મળગાવવો નહિ અને રસોઇ રાધવી નહિ એરો જૈન ગૃહસ્થાને ત્યાથી ભિક્ષા માગી લાવીને ખાધુ, જૈનેતગ્ને ત્યા ભિક્ષા માટે જવું નહિ ભિક્ષા માગવા દિવસના એક જ વાર જવું અને તેમા પણ અમુક નિયમ પાળવાના જે તે પ્રમાણે જે ઘરના બારણા ઉઘાડા હોય તેજ ઘરે જવું, ગૃહસ્થને ઘરે જે અ ન વધ્યું હોય અને જેનો ઉપયોગ એ કર નાર ન હોય તેજ અન્ન લેવું-વહોરવું સાધુભિક્ષાને જ માટે રધાયું હોય તે અન્ન લેવું નહિ ભિક્ષામા લાત, શેટલી, ખીર, મીઠાઇ તેમજ ઉકાળેણુ પાણી લેવાય છે સાધારણ રીતે પ્રત્યેક સાધુ પોતાને માટે ભિક્ષા માગવા જતા નથી, પણ એક જાય છે તે બીજા સાધુઓને માટે પણ ભિક્ષા લઈ આવે છે. કારણ કે તે રીતે કરવાથી બીજાઓ પોતાના અભ્યાસમા કે તપમા અરબલિત ધ્યાન દઇ શકે છે મળેલી ભિક્ષા ઉપાશ્રયમા લાવે છે ને ત્યા સૌ વહેચી ખાય છે અન્ન સિવાયનું દાન અમુક સીમામા જ સ્વીકારી શકાય, કપડું, રત્નોદરણુ કે એવી જ કોઈ સાધુજીવનમા ઉપયોગી વસ્તુ સ્વીકારી શકાય પણ તે ઉપાશ્રયમા આણીને પોતાના ગુરૂને ચરણે

મૂકવી જોઈએ પછી ગુરૂ તે વસ્તુ જે જે સાધુને આપે તે તે તેને રાખે

મહાવીરના તીવ્ર નિયમ પ્રમાણે તો સાધુએ જોકે ગામમાં એક જ દિવસ અને જોકે નગરમાં પાંચ જ દિવસ રહેવું જોઈએ પછીના સમયમાં આ આજ્ઞાને જરા શિથિલ કરી અને જોકે ગામમાં વધારેમાં વધારે જોકે મસાહ સુધી ને જોકે નગરમાં જોકે માસ સુધી રહી શકાય એવું ઠરાવ્યું કેટલાકે યત્નથી તો બે માસની પણ પરવાનગી આપે છે વરસાદની-ઋતુમાં ચાતુર્માસમાં તો સર્વ સાધુએ વિહાર અટકાવી દેવો ને જોકે મ્યાને ચાર માસ રહી જવું જેથી જીવહિંસા થાય નહિ

દેવે સ્થાને રાત ગાળવી જોઈએ, એ વિષે પણ અનેક વિધિ છે પ્રવેતામ્બર સાધુને અને સાધ્વીને લગતા આ પ્રકારના વિધિ પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમાં આપેલા છે, તેનું શુદ્ધિગે કરેલું ભાષાન્તર નીચે આપું છું —

“ જે ઘરમાં ડાંગેરના, મગના, અડકના, તલના, કઠોળના, ધર્ડના કે જવના દાણા આમતેમ વેરાયા હોય કે એકઠા થઈ ગયા હોય તે ઘરમાં સાધુએ કે સાધ્વીએ રસ્તે જતા પણ રહેવું નહિ દાણા વેરાયા ન હોય કે એકઠા થઈ ગયા ન હોય, પણ ફેંદારમાં ભર્યા હોય કે તેના દગલા ભર્યા હોય તે ભીંતો બાધીને આતરી લીધા હોય, રાખથી રખેળ્યા હોય કે છાણથી થેપી લીધા હોય, એવું જ્યાં દેખાય ત્યાં સાધુ કે સાધ્વી ઉનાળે કે શિયાળે રહી શકે જ્યાં ચોખાના લોટના કે કેઈ જાતના ફળના લોટના માટલા મૂક્યા હોય, ઠંડા કે ગરમ તાળ પાણીના માટલા મૂક્યા હોય, આખી રાત દીવો કે દેવતા સળગતો હોય તે ઘરમાં સાધુએ કે સાધ્વીએ રસ્તે જતા પણ રહેવું નહિ ઘરમાં નગર કરતા જ્યાં આવું ન દેખાય તે ઘરમાં જોકે કે જે રાત રહી શકાય પણ તેથી વધારે નહિ જે વધારે રહે તે પોતાના દોષને અનુચરતુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે ” ૪૬૨

શ્રાવકોએ બાધેલા ઉપાશ્રયમા સાધુ સાધ્વીએ રહેલુ એ વધારે શ્રેયસ્કર મનાય છે, કારણ કે એ ઉપાશ્રય સઘના ઉપયોગને માટે તથા સાધુ સાધ્વીને ઉતરવા માટે જ હોય છે

સાધુ સાધ્વીના જીવનમા પાળવાના નિયમો પણ વિગતવાર વિધિ-નિષેધ રૂપે બતાવેલા છે અશુદ્ધતાનુ અને સાત્ત્વિક ભાવોનુ નિવારણ કરવાને તથા દીક્ષિત જીવનને ચોચ અભ્યાસની અને તપની અનુકૂળતા કરવાને હેતુએ એ નિયમો ઘટેલા છે સાધ્વીઓ માટેના નિયમો સાધુ માટેના નિયમો કરતા કાંઈક વધારે આકરા છે, કારણ કે એમનુ પતન થવાનો વધારે સભવ છે વિધિ-નિષેધ ગમે જોટલા બતાવ્યા પણ કાળ જતા સાધુમઘની અવનતિ થયા વિના રહી નથી ઘણા વિધિ-નિષેધો માત્ર બહારથી જ પળાય છે અને પ્રાચીન વ્યવસ્થા ધીરે ધીરે અવ્યવસ્થિત થતી જાય છે પરિણામ એ આબુ ■ કે અનેક માણસો સાધુના કપડા પહેરી ફરે છે, પણ તેમાથી થોડા જ સાધુનામને જોએ એવા આચાર પાળે છે ચણાકે (કાન્નિયે) જે શ્લોક લખ્યો છે (અને જેનો ઉપયોગ જૈનો પણ વારંવાર કરે છે) તે આ વિષયમા માથો પડે છે તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

શૈલે શૈલે ન માણિક્ય, મૌક્તિક ન ગજે ગજે ।

માવલો ન હિ સર્વત્ર, ચન્ન ન બને યને ॥

હાય લોકા દીક્ષા લે છે તેના કારણે જોતા એવી સ્થિતિ જણાઈ આવે ■ કે દીક્ષાને માટે જે ચોચતાની જરૂર છે તે ઘણામા હોતી નથી જેમને મસારનો મોહ ઉતરી ગયો હોય ને મુગ્ધિની માધના સાધવી હોય તેવાઓએ જ સાધુ થવુ જોઈએ પણ આજે તો સ્વાભાવિક રીતે એવી સ્થિતિ થઈ પડી છે કે જેમને એવા શુદ્ધ હેતુ હોતા નથી તેવા પણ સાધુ થાય છે સાધુ થયે ઉદ્ગનિવાહ અનાયાસે થઈ શકે છે, વિનાચિન્તાએ અને વિનાશ્રમે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને સારી રીતે ગ્રહી શકાય છે એમ માનનાર પણ સાધુ થઈ જાય છે વળી

બધા લોકો સ્વેચ્છાએ જ સાધુ થાય છે તેમ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાએ જ સાધુ થાય છે એવું પણ કંઈ નથી, તેથી સાધારણ રીતે સખ્યા વધાવવાને માટે ધનાઢ્ય શ્રાવકો કુમળી ઉમરના બાળકોને તેમના માળાપ પાસેથી ખરીદી લે છે અને તેમને શિક્ષણ આપવાને કાજે યતિઓને મોપે છે. ગ્રાહ્ય વિધવાઓ પાસેથી તેમના અનાથ બાળકોને ખરીદવા ઠીક પડે છે, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ એ બાળકો અતુરૂણ હોય છે અને દેશની મસ્કારી નાતના એ બાળકો હોવાથી એમને ધર્મનું શિક્ષણ આપવું સહેલું પડે છે. દુષ્કાળના વર્ષમાં નિર્ધન વાણિયા ગ્રાહ્યોના બાળકો ખરીદી લીધાના દાખલા પણ વારંવાર મળી આવે છે ખુદ યતિઓ પણ રખડતા બાળકોને પોતાની પાસે રાખે અથવા પોતાને અતુરૂણ શ્રાવકો પાસેથી તેમના બાળકોને માગી લે ને તેમને પોતાના શિષ્ય બનાવે એવા દાખલા પણ મળી આવે છે ૧૪” માધુ થવાની જેમને અન્તરની પ્રબળ પ્રેરણા થઈ નથી તેવા માણસોને દીક્ષા અપાઈ તો તેઓ બરાબર મત પાળે એવી આશા રાખવી મકાળુ છે, આમ સઘ વધારવાને હેતુએ બાળકોને દીક્ષા આપવામાં આવે તો પ્રાચીન માધુસાવનાની અવનતિ થાય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

આવા પ્રકારના પ્રેતામળ સાધુઓ મોટે ભાગે ગોગળ હહેવાય છે (યતિ પણ હહેવાય છે) એ લોક નાધુમત એવી શિથિલતાથી પાળે છે કે અનેક જૈન તેમને નાચ્યા નાધુ માનતા નથી, હલકી વર્ણના અને અનાથ બાળકોને તેમની બાદ્યાવસ્થામાં ખરીદી લે છે અને તેમને સાધુ બનાવે છે, તેમાં ના ઘણે અંશે આ યતિઓ હોય છે, પરિણામે મધમાં તેમનું બહુમાન જળવાતું નથી, તેનું ખીચું કાણુ એ પણ છે કે એમનામાં બહુ મસ્કાર પણ હોતા નથી અને તેથી તેમને બહુ શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ હોતું નથી ધર્મના વિધિ પાળવામાં બહુ શિથિલ ગ્હે છે ને માત્ર બાહ્યાચાર પાળે છે એ નિગ્નત વિહાર કરતા નથી, પણ એક જ મ્થાને પડ્યા રહે છે, સ્વાદિષ્ટ લોજન જમે છે, પથારીમાં મુએ ઠ અને પ્રમગોપાત બ્રહ્મચર્યાસગનો પણ

દોષ કરે છે જની શકે જોટલા બહાના કાઢીને દ્રવ્ય સ્વીકારતા અને સાથે ફેરવતા પણ મઠોચાતા નથી અને વળી એવો બચાવ કરતા શરમાતા નથી કે ' મહાવીરે ધાતુના સિલ્કા નાખવાનો નિષેધ કર્યો છે, બેકની નોટો ગખવાનો નિષેધ કર્યો જ નથી ' એમના આચાર્યો મોટી મોટી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા ચલાવે છે અને પોતાની પાછળ એ વ્યવસ્થા આવા શિષ્યોને નોપે છે એમને એથી જે મોટા સાધન મળી જાય છે તેને કારણે તેઓ શ્રેષ્ઠર્યનો ને નોકરોનો ભોગ લપકો માટે છે વળી આ ગોરજો એ પાસે જાદુવિદ્યા હોય છે એમ માનવાથી અનેક ધાવકો તેમનાથી ડરે છે અને તેઓના આચાર વિચાર સાધુયોગ્ય નહિ હોવા છતાં યે તેમને ઠાન આપે છે

સાધુઓના સામાસિક જીવને દૂર કરવા ઘણા સુધારકો પણ ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓએ સઘને પાછો શુદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે ૧૭ મી સદીમાં શ્રીમાન ચરોત્રવિજયે આ દિગામી જે પ્રયત્નો કરેલા, તેમને સ રક્ષક વિચારના શ્વેતાગ્રંથોએ મારી પેઠે મહત્ત્વ આપેલું એમના નવા સ પ્રદાયના સાધુઓ અશુદ્ધ યતિઓથી જુદા દેખાવાને માટે, પોતે શ્વેતને બદલે કેશગીઆ વગર પહેરે છે, ને તે સાધુઓ સવેગી કહેવાય છે એ સાધુઓ પોતાના શુદ્ધ આચારવિચારથી આજે માન પામે છે, યાકોળી માને છે કે તેમની ન જ્યાં ૨૫૦ ના આશરણી છે ૧૧ સ્થાનકવાસીઓ પણ પ્રાચીન મઘની અર્વાચીનમાં અવનત થઈ ગયેલી સ્થિતિની સામે તેને મુધાગવાને ઉઠેલા તેથી તેમના આ આરવિચાર પણ શુદ્ધ મનાય છે ને તેઓ ગારૂડી આજ્ઞા બરાબર પાળે છે એમ મનાય છે

શ્વેતાગ્રંથ અને સ્થાનકવાસી ગમ્પ્રદાયની સાધ્વીઓ પણ સાધુના જેવા જ રંગના વગર પહેરે છે ખબે નાખવાનું વસ્ત્ર માથા ઉપર નાખે છે, જેથી દૃષ્ટિ ઢકાય એમને પણ સાધુના જેવા જ મત પાળવાના હોય છે, એમની જ પેઠે સાધ્વીઓને પણ માથાના વાજ ચુટી કે કાતરી નાખવાના હોય છે સાધ્વીઓ બખે કે તથા ત્રણ માથે ફેરે છે ને ઉપાગયમાં રહે છે, એ ઉપા

શ્રવણી વ્યવસ્થા પણ માધ્વીના હાથમા હોય છે શ્રાવિકાઓને ધાર્મિક ઉપદેશ આપવો એ એમનો મુખ્ય ધર્મ છે બૌદ્ધવગેરે ખીલ્લ ધર્મોની માધ્વીઓ કરતા જૈનધર્મની સાધ્વીઓ નીતિએ ઉચી મનાય છે ને તેથી એ વધારે માન પામે છે

દિગમ્બરોનો મઘ બીજી જ રીતે યોજાયેલો છે તેમના સાધુએ નગ્ન રહેવાનું છે, કાગણ કે તે કશું દ્રવ્ય ને તેથી વસ્ત્ર પણ રાખી નકે નહિ પણ આ આચાર વર્તમાન કાળે પાળવો એ મહા કઠણ થઈ પડ્યો છે તેથી આજે તો નગ્ન રહેતા હોય એવા સાધુ અતિ વિરલ છે તેઓ વસતિમા નહિ પણ વનમા રહે છે અને પોતાના ધર્મધ્યાનમા જ લીન રહે છે^{૧૬} આ પ્રકારે નગ્ન રહેતી માધ્વીઓ તો છે જ નહિ, કાગણ કે એમને નગ્ન રહેવું પાલવે એમ નથી

એકાન્તમા રહેવાનો ને નગ્ન રહેવાનો જિવાજ દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમા પ્રાચીન ઝાળથી પણ તીવ્રભાવે પગાતો હોય એમ જણાતું નથી કપલે લવિષ્ય ભાગેલું કે મુનિઓ વનમા રહેશે નહિ ને મઘ બાધીને રહેશે એવો પણ મમય આવી પહોચશે એમ જિનમેન (નવમા સૈકામા) પોતાના આદિપુગણમા^{૧૭} લખે છે, અને શુભભદ્ર, સાધુઓ વિષે પોતાના ‘આત્માનુશાસન’ મા લખે છે કે ‘જેમ વનપ્રગુઓ રાત્રે ગામમા પેમી જાય છે તેમ એ માધુઓ હુદ્દ કળિઢાળમા જનવાસની મઘીપમા રહેશે’ ‘પત્રી ૧૩ મા સૈકામા આશાધર ચૈત્યવાસી દિગમ્બર માધુઓ વિષે કહે છે કે ‘એ સાધુઓ હજી તો અહંતની પેઠે નગ્ન રહે છે, પણ વ્રત બગબર પાળતા નથી, કાગણ કે તેઓ સ્થાનક બાધીને રહે છે’ મુસલમાન રાજ્યકાળમા નગ્ન રહેવું એ માધુઓને બહુ કઠણ થઈ પડ્યું કાગણ કે મુસલમાનોએ દિગમ્બર માધુ ઉપર અત્યાચાર કરવા માઝ્યા ઘણું કરીને ૧૩ મા સૈકામા થઈ ગયેલા વસન્તકીર્તિએ જણાવ્યું કે ‘સાધુઓ જ્યાં સુધી લોકમા વિચરે ત્યાં સુધી એમણે એક કપડું વોટવું’ આ મતના માધુઓને વિશ્વપન્થી કહે છે અને આજે તે સમ્પ્રદાય પણ દિગમ્બરોમા છે એ માધુઓ ભદ્રારકના

નેતૃત્વ નીચે મઠમા રહે છે જી જીવંત જાણાવે છે કે ભટ્ટારકો પોતાનો આહાર લેતી વેળાએ પોતાના વચ્ચે વેળા મૂકે છે અને સમ્પૂર્ણ રીતે નજ બેસે છે, તેવે પ્રમગે એકાદ શિષ્ય ઘટ વગાડે છે ત્યારે મૌ પરાવા માણસો આવતા થાય છે ૬૮

વિશ્વપન્થીઓના આચારવિરુદ્ધ પ્રાચીન તીવ્ર સમ્પ્રાયના સાધુઓએ વાધો ઉઠાવ્યો એ માધુઓ ' તેરાપન્થી ' સમ્પ્રદાયના કહેવાય છે અને એ સમ્પ્રદાયને પક્ષિત યનાન્મીદાસે સ્થાપ્યો મનાય છે એ પન્થ વિશ્વપન્થીને શુદ્ધ માનતા નથી ભટ્ટારકની મત્તાને સ્વીકારતો નથી અને વનમા વસતા મુનિઓને જ સાચા સાધુ માને છે

દિગમ્બઃ સમ્પ્રદાયમા નજ માધુ મિવાયના ખીજ સાધુઓ પણ હોય છે, અને તે કપડા પહેરે છે પણ આ પૂરા સાધુ નહિ, પરંતુ ૧૧ મી પ્રતિમાએ (પૃ ૨૦૭) ચડેલા શ્રાવક ગણાય છે એમના બે વિભાગ છે તુલક અને એલક (એલક) હુલક એક લગોટી અને ત્રણેક હાથ નાળુ ને એક હાથ પહોળુ વસ્ત્ર રાખે છે એલક એક માત્ર લગોટી મિવાય ખીજુ કશુ રાખતા નથી અને માધુઓ તે ઉપરાંત એક ભિક્ષાપાત્ર, રજોહરણને બદલે મોન્ના પીછાની નાની સાવરણી રાખે છે, તે મિવાય ખીજુ કશુ ગણતા નથી તેઓ વનમા ઢે મઠમા રહે છે હુલક અને એલક દિવસમા એકજ વાર આહાર લઈ શકે ને તેથી પહેલે પહેલે (ઘણુ કરીને સવારના ૧૦ ને ૧૧ વાગ્યાની વચ્ચે) ભિક્ષા માટે નીકળી શકે ઉપરના ત્રણ વર્ષમાના હુલકે એક જ ઘેરથી મળેલુ ભિક્ષાન ખાઈને ચવાવવુ જોઈએ, શુદ્રે એક પછી એક એમ પાચ ઘેર ભિક્ષા માગવી, પણ એક ઘેરથી ખાવા જોટલુ અન્ન મળી રહે કે પછી ત્યાથી પહોરવુ બધ કરી દેવુ જોઈએ પછી એક સ્થાને બે બેગી બાય અને ન્યા એને પૂરતુ અન્ન મળી રહ્યુ હોય ત્યા એ ખાઈ લે એલક સાધુઓ પણ કરે છે તો એજ રીતે, ખાય છે એક જ વાર, પણ એક જ ચલેથી મળેલુ ખાય છે

જી અથવા એથી વધારે પ્રતિમાએ ચડેલો અને તેથી અવશ્ય

પ્રદ્યયર્ચનત પાળતો આવક દિગમ્બરોમા પુરોહિતનું કાર્ય કરી શકે છે તે રાતા વચ્ચ પહેરે છે ને ગ્વામી કહેવાય છે પણ તે ગૃહસ્થના ઘરમા કે દેવાલયમા પુરોહિતે કરાવવાની ક્રિયાઓ કરાવી શકતો નથી

દક્ષિણ ભાગતમા દિગમ્બરોની ક્રિયાની જુદા પ્રકારની છે નીચે જણાવેલી હકીકત સાચી હોય તો ત્યા પુરોહિતનુ મ્થાન વગપરપરાથી ઉતરે છે અને તેમા સાધુઓ પણ હોય છે ફ્રાન્સિસ (W Francis) તે સ્વ બધે Gazetteer of the south arcot મા આ પ્રમાણે હકીકત આપે છે જા “ ત્યા પુરોહિતોના વર્ગો કહેલા છે આમાનો સૌથી મોટો ‘અર્ચક’નો (વાડ્યારેનો) વર્ગ છે એ લોક દેવાલયમા ક્રિયા કરે છે આવક અર્ચક થઇ શકે નહિ, કારણ કે અર્ચકની જુદી નાત હોય છે આવકો અર્ચકોની સાથે રાટી-વહેવાર રાખે છે, પણ બેટીવહેવાર રાખતા નથી, તેવી પોતાના પુત્રોને માટે કન્યા મેળવતા અર્ચકોને ગહુ મુશ્કેલી પડે છે ને ઘેઇ ઘેઇ વાર તો ૨૦૦-૩૦૦ રૂપિયા દેવા પડે છે અર્ચક પોતાનાથી છેક ખાસેના ઉચ્ચ વર્ગના પુરોહિતવર્ગમા ચડી શકે ને ત્યારે ‘અન્નમ્’ કે ‘અનુનિ (અનુવિરતિ)’ એટલે એ પ્રકારના ત્યાગી થઇ શકે એ પ્રકારના ત્યાગી પણ લગ્ન કરી શકે પણ પોતાના આચારમા એને અમુક વિધિ પાળવા પડે આ અન્નમ્ આ ગ્રંથમાના મોથી ઉપલા વર્ગમા જઈ શકે અને નિર્વાણી અથવા મુનિ થઇ શકે એટલે સસારત્યાગી સાધુનુ જીવન જીવી શકે એ સાધુઓ પોતાના વાળ કાતરી નાખે છે અને રાતા વચ્ચ પહેરે છે તેઓ પિત્તળનુ પાત્ર અને મોરના પીંછાની મા વરણી રાખે છે, અને જ્યા બેસવાના હોય ત્યા ઘેઇ જીવની હિસા થાય નહિ એટલા માટે, બેસતા પહેલા એ સાવરણીથી વાળી નાખે છે નમસ્કાર કરીને જધા આવકો એમને વન્દન કરે છે, સઘ તરફથી એમનો નિર્વાહ થાય છે

નૈનોમા અગ્રેસર ‘મહાધિપતિ’ હોય છે તે મોટા મોટા નૈન ગામ ઉપર સત્તા ભાગવે છે ને તેમનો વહીવટ ચલાવે છે મહાધિપતિને

શિબિકામા ઘેસાડે છે, શિષ્યો એમને ઉચકી લઈ જાય છે, ચારે બાજુએ શિષ્યમહાસેના વીટાઈ વળે છે, સઘની લોજનશાળાને દરવાજે એ મહાધિપતિ ઉતરે છે, ત્યાં નાતના ઝગડાના ચુકાદા આપે છે અને જેનો વાક માલમ પડે છે તેને સજા કરે છે અથવા તેા નાતબહાર કરે છે આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એ લોક પોતાના શિષ્યો ઉપર જે સત્તા લોગવે છે તે અતિશય ભારે છે અને ખીજા અનેક હિન્દુશુરૂઓની નબળી પડતી સત્તાના ચુકાબલામા અતિશય તીવ્ર છે ”

આ પ્રકારના મહાધિપતિ જુદે જુદે સ્થળે હોય છે કરકા લના મઠના મહાધિપતિ ઇ સ ૧૬૦૭ માં લલિતકીર્તિ મહારાજ પદ્મચાર્યે ધરિયજિયસ્વામિગણુ હતા એ રાત્રી સોનેરી વસ્ત્ર પહેરે છે, રાત્રી સોનેરી પાઘડી પહેરે છે અને મોરના પીછાનો સોનેરી હાથાનો રત્નેશ્વો રાખે છે ૭૨

આગળ જણાવ્યું છે એમ દ્વિગમ્બરોમા પણ સાધ્વીઓ હોય છે પણ તે નન્ન રહેતી નથી આ આર્યાઓ (હિન્દી અર્જુનિકા, દક્ષિણ ભારતમા અર્યાગણુ ઠહેવાય છે) યુવતિઓ કે વિધવાઓ કે જેમને પોતાના પતિએ છાડી હોય એવી સ્ત્રીઓ હોય ૭ તેઓ ૧૧ મી પ્રતિમાએ ચઢેલી ધ્યાવિકાઓ હોય છે, પોતાના વાળ પોતે ચુટી નાખે ઢે, રાત્રી ‘માડી’ પહેરે છે ને મોરપીછા નો રત્નેશ્વો ઝાલે છે

સમ્પ્રદાયો

પ્રાચીન કાળના વિચ્છેદ.

જૈનધર્મ એ એક સમસ્ત ધર્મસઘ નથી, પણ તેના અનેક સમ્પ્રદાયો છે એ ધર્મમા વિચ્છેદ બહુ પ્રાચીન કાળથી જ પડવા માટેલા શ્વેતામ્બરોમા જ ૮ જુદા વિચારવાળા (નિઘ્વ ૭૩) થયેલા છે અને તે પણ પ્રાચીન કાળમા થયા છે એમના બે તેા જુદા મહા વીરના જીવનકાળના છે, એમના મત સામે પ્રથમ વિરોધ કરનાર તે એમનો જ જમાઈ હતો એણે તીર્થંકરની સામે એવો મત ઉલો કર્યો

કે કર્મ પૂર થતા પહેલા જ તેનું કૃણ મળવું શરૂ થાય છે એ બરાબર નથી એણે પોતાની ભૂલ સુધારી નહિ ને તેથી મરીને મોક્ષ પામ્યો નહિ

ખીજે વિચ્છેદ સાધુ તિષ્ઠ્યગુપ્તે પાણ્યો શરીરના બધા પર-
માણુઓમા આત્મા વ્યાપક છે એવા મહાવીરના મત મામે એણે
વાધો ઉઠાવ્યો પણ એક પવિત્ર શ્રાવણે આખરે એની ભૂલ ભાગી
અને એને પાછો વાળ્યો

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે આપાદાચાર્ય ના શિષ્યોએ
એક અલેહભાવ કાઢ્યો અને તેમણે પ્રત્યાર્થ કે માધુમા ને દેવમા
કથો લેહભાવ માની શકાય નહિ આ મતની ઉત્પત્તિ એક
વિશિષ્ટ પ્રકારને કારણે થઈ છે એક ગતે આપાદાચાર્ય અકસ્માત
મરણ પામ્યાં ને તે વાત કોઈએ જાણી નહિ ખીજે ભવે એ દેવ
થયા તે તત્કાલ પોતાના પાછલા ભવના દેહમા પ્રવેશ્યા શિષ્યોએ
ભૂલ ખાધી અને જાણે પોતાના એજ ગુરૂ મન્મુખ છે એમ
માની એમની હંમેશ પ્રમાણે સેવા કરવા લાગ્યા પણ દેવ થયેલા
એ ગુરૂએ એ શરીરને ફરી ત્યજી દીધું એટલે પોતાની ભૂલ મમ
જાણ, ત્યાં શિષ્યોએ પ્રકટ કર્યું કે અમુક સાધુ પોતે તપ કર્યા
કરે છે અથવા તો દેવ થયો છે એ કોઈથી જાણી શકાય નહિ
આ લોકોએ કોઈ રીતે પોતાનો દુરાચાર છોડ્યા નહિ, તેથી
એમને સઘબહાર કર્યા અન્તે ગત બલભદ્રે તેમને ફરી સાચા
ધર્મમા પાછા આણ્યા

ત્યારપછી ૬ વર્ષે અશ્વમિત્રે એવો વાદ ઉભો કર્યો કે
એકવાર સર્વ જીવનો અન્ત આવશે એવા એ મિથ્યાવાદને કારણે
એને મધ બહાર કર્યો, પણ પછી એક દાણીએ એની ભૂલ ભાગી
ને અશ્વમિત્ર ક્ષમા પામ્યો.

ત્યાર પછી ૮ વર્ષે ગગે એવો મિથ્યાવાદ ઉભો કર્યો કે
ગરમ અને શીતળ એવા એકમેકથી વિરુદ્ધ ભાવનો ઉપયોગ એક ને
એક સમયે હોઈ શકે જગને એટલા માટે મધ બહાર કર્યો પણ
પછીથી એને પોતાની ભૂલ માલમ પડી ને એણે પ્રાર્થાશ્રિત કર્યું

એ બધા વિચ્છેદો તો નાના નાના પ્રશ્નોમા ઉભા થયેલા અને તેમના ઉત્પાદકા પાછા સમ્યગ્ધર્મમા પાછા વળતા એ વિચ્છેદોનો અન્ત આવતો. પણ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૪૪ વર્ષે જે ૬ ક્ષી સમ્પ્રદાય નિકળ્યો તે વધારે મહત્વનો હતો. સાધુ શાહ શુપ્તે એવા મતનો પ્રચાર કર્યો કે જીવ અને અજીવની વચ્ચે નોજીવ નામે દ્રવ્યનો એક ત્રીજો વર્ગ છે. બ્રાહ્મણધર્મનું વૈશેવિક દર્શન આ ત્રિરાશી-વાદમાથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ જૈનો માને છે.

ત્યારપછી ૪૦ વર્ષે ગોષ્ઠમાહિલે એવા મતનો પ્રચાર કર્યો કે જીવને કર્મપુદ્ગલનું બધન નથી, પણ માત્ર સ્પર્શ છે. કારણ કે બધન હોય તો તેમાથી જીવ મુક્ત થઈ શકે નહિ અને તેને મુક્તિ પણ સંભરે નહિ. વળી એણે એવા પણ મતનો પ્રચાર કર્યો કે મનુષ્યે સ્ત્રીમાબધ્ધ કાળ પર્યાંત ત્યાગનું વ્રત લેવું નહિ, પણ અસ્ત્રીમ કાળ પર્યાંતનું લેવું જોઈએ. સઘે એના મતનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. ને એને મઘબહાર કર્યો.

૮ મો વિચ્છેદ એવો છે કે જેણે કરીને આજે પણ સઘમા બે સમ્પ્રદાય આલે છે.

દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની ઉત્પત્તિ વિષે ઋગ્વેદાગ્નર અથમા કથા આ પ્રમાણે છે — રથવીરપુરમા શિવભૂતિ નામે એક ક્ષત્રિય હતો. ત્યાંના રાજાને માટે એણે અનેક યુદ્ધો જીત્યા અને તેથી રાજાએ એને ખુબ સન્માન આપ્યું. આથી એ માનમત્ત થઈને એણે દોડા દોડ કરી મૂઠી અને મધ્યરાત્રે ઠે એથી ચે બોડો ઘેર ગયો. તેની દુખી સ્ત્રી મોડી રાત સુધી એની વાટ જોતી બેસી રહી હતી, તેણે પોતાની સાસુને ક્રિયાદ કરી એ પણ જાગતી બેસી રહી ને શિવભૂતિ મોઝેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે એને ધમકાવ્યો ને બારણા ઉઘાડ્યા નહિ. તેમજ જ્યાં બારણા ઉઘાડા હોય ત્યાં જવા કશું શતવાતો કરવાને માટે ત્યારે એ આવતો થયો ને અ તે જે ઘરના બારણા ઉઘાડા હતા તેમા પેઠો તે તો મઠ હતો. તેથી તે સાધુ થઈ ગયો. રાજાને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે તેને મૃત્યુવાન વખતે મોકલ્યું. મહાધર્મીશોએ એ વસ્ત્ર પાછું મોકલવાની એને આજ્ઞા કરી, છતાં ચે શિવભૂતિએ પાછું

મોકલ્યું નહીં ત્યારે મહાધીશે એ વચ્ચે ચીરી નાખ્યું ને તેના આસન બનાવ્યા. આથી શિવભૂતિ ખૂબ ક્રોધે ભરાયો ને બહાર કર્કશું કે મહાવીરની પેઠે હવે હું પણ વચ્ચે નહિ પડેરૂં એમ કહીને એણે બધા વચ્ચેનો ત્યાગ કર્યો તેની બહેન ઉત્તરાએ પણ એનું અનુકરણ કર્યું આથી નગરની વેશ્યાઓને માહું લાગ્યું, કારણ કે એથી પોતાના ધધાને નુકસાન થશે એમ તેમણે માન્યું સ્ત્રીઓએ નમ્ર ન રહેવું એવો મત શિવભૂતિએ પ્રચાર્યો ને બહાર કર્કશું કે સ્ત્રીઓ નિર્વાણ પામી શકે નહિ આમ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષે બૌદ્ધ મિથ્યાવાદની ઉત્પત્તિ થઈ ને તેમાથી દિગમ્બર મગ્ધકાય નીકળ્યો ૭૪

એ મત ઉત્પન્ન થયાની સ્વેતામ્બરે ઉપરની કથા જે કહે છે તેથી કેવળ જ બીજી રીતની કથા દિગમ્બરે એ વિષે કહે છે મગધમા દુષ્કાળ પડ્યાનો ઇતિહાસ (પૃ ૪૦) આગળ આપ્યો છે, તેની જે વિરૂદ્ધની એ કથા છે એમની કથા પ્રમાણે મિસુર ગયેલા નહિ પણ ગિહારમા રહેલા સાધુઓએ મહાવીરની આશાવિરૂદ્ધ આચાર આચરવા માડ્યા અને શાસ્ત્રવિધિ વિરૂદ્ધના આચાર એમણે કોઈ રીતે ભજવ્યા નહિ મથૂલભદ્રે તેમને પાછા વાળવા પ્રયત્ન કરવા માડ્યા ત્યારે એમનો એમણે ઘાત કર્યો એ વિખુટા પડેલા માધુઓએ પોતાનો અલગ સમ્પ્રદાય રચાવ્યો ને એ સ્પર્ધાત્મક (ધણુ કરીને અર્ધા વચ્ચવાળા) કહેવાયા આ મગ્ધકાયના માધુઓએ ઉજ્જયિનીના રાજા ચન્દ્ર કીર્તિની કન્યા ચન્દ્રલેખાને લગાવી હતી એ કન્યાના લગ્ન વલ્લભીપુરના મન્ત્ર લોહપાલ સામે થયા, ત્યારે એણે અર્ધપાત્રિક સાધુઓને પોતાને નવે ઘેર નોતર્યા એનો પતિ એ માધુઓને મત્કાર દેવા સામે ગયો એ “ ન તો નમ્ર, ન તો વચ્ચવાળા ” માધુઓને આવતા જોઈને રાજા હતાશ થયો તેથી રાણીએ સાધુઓને વચ્ચ મોકલી દીધા અને ત્યારે રાજાએ એમને તેડી આણીને મત્કાર આપ્યો ત્યારથી અર્ધપાત્રિકોએ વચ્ચ ધારણ કરવા માડ્યા ને પછી સ્વેતામ્બર કહેવાયા

એ બે સમ્પ્રદાય ઉત્પન્ન થવાની બન્ને કથાઓ અમુક હેતુએ રચાયેલી છે બન્ને સમ્પ્રદાય પોતાને સત્યધર્મના અનુયાયી માને છે ને સામાને મિથ્યાધર્મના અનુયાયી માને છે, બંને સમ્પ્રદાય વિરોધી સમ્પ્રદાયનું મૂળ નજીવા સાસારિક પ્રમગમા આરોપે છે પણ એ બે સમ્પ્રદાય ઉભા થયાનો સાચો ઇતિહાસ ૪૦ મા પૃષ્ઠ ઉપર આપ્યો છે, બંને સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તોમા શો શો ભેદ છે તેનું પણ ટુંકું વર્ણન ત્યાં આપ્યું છે

પછીના કાળના સમ્પ્રદાય.

શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એ બે મોટા સમ્પ્રદાયોમા વળી અનેક ગણ, ગચ્છ અને મધ છે એ બધા શાથી ઉત્પન્ન થયા અને તેમના સિદ્ધાન્તોમા શા શા ભેદ છે તે અહીં વર્ણવવું નિર્વર્થક છે સર્વસામાન્ય આચારથી ને વિચારથી ભિન્ન થતા શુરુઓ પોતાનો સમ્પ્રદાય ભુલે કરી બેસે છે, વળી એક સ્થાનના અમુક સાધુના કે આચાર્યના અનુયાયીઓનું મહાન એકન થાય છે અને તે બીજાઓની મામે પોતાનું અવગ મહાન સ્થાપી બેસે છે

છેક પ્રાચીનકાળે ભદ્રબાહુના રચેલા કલ્પસૂત્રમા પણ એવી રીતે ભુલા પડેલા અનેક ગણના, કુવના અને શાખાના નામ આપેલા છે તેવી જ રીતે મથુરામાથી મળી આવેલા લેખોમા પણ એવા ગણના, કુવના અને શાખાના નામ આપેલા છે અને તેથી કલ્પ સૂત્રના ઉલ્લેખને પુષ્ટિ મળે છે લેખો અને શ્રેયો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ત્યારથી તે ઠેક આજ સુધી ચાલતી આવે છે શિલાલેખો અને બીજા એવા સાહિત્ય ઉપરથી સ્વચ્છ વિગતો એકઠી કરી શકાઈ છે તે ઉપરથી આવા અનેક સમ્પ્રદાયોની હદીસત મળી આવે છે, પણ છતાં ચે એ સમ્પ્રદાયો ના નામનું પત્રક મોટું કરવા ઈત્યાદિ નૈનધર્મમા જે સમ્પ્રદાય હતા ને આજે છે, એ બધાના નામ આવી શકે નહિ કારણ કે એમાના કેટલાકે તો એવા નજીવા છે કે તેમના નામ આજે

રદ્ધા નથી નૈનો પોતે જ માને છે^{૭૫} કે અમારા સમગ્રદાયોની સ ખ્યા
ચોક્કસ નથી શ્વેતામ્બરોના મળધમા એમ કહેવાય છે કે એમનામા
૮૪ ગરુ છે, તે ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે એમનામા
બરાબર ૮૪ જ ગરુ છે, અનેક ગરુ છે એટલું જ માની
લેવાનું છે (ભગ્વતખંડમા ૮૪ ની સ ખ્યા હમેશા અનેક અર્થ-
વાચક છે) ગરુના આજે જે નામ ગણાવવામા આવે છે તેમા
અનેક ભતલોદ છે અને અનેક પત્રકમા પ્રખ્યાત ગરુઓના પણ
ન મ હોતા નથી તે ઉપરથી જ નહિ, પણ એ બધા ગરુઓ
ઉત્તોતનસૂત્રના મમયના (ઇ મ ૬૩૭) મનાય છે, એ
ઉપરથી જ જણાઈ આવશે કે ૮૪ ની સ ખ્યા માચી હોઈ શકે
નહિ, સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યારપછી પણ અનેક નવા ગરુ
ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી નાહર (Nahar) અને ઘોર (Ghosh)
પોતાના પત્રકમા એ ઉપરના ગરુઓના નામ ગણાવ્યા છે^{૭૬}

આજે જે ગરુઓ છે તેની સ ખ્યા બહુ નથી મૂર્તિપૂજક
શ્વેતામ્બરોના ગરુ આ પ્રમાણે છે — પપા, ખરતર, પાયચન્દ અને
અચલ એમનામા મુધાગ્ર (સવેગી) અને મગ્ધક ચતિ ત્યાગી
(માધુ અને ચતિ) હોય છે, પહેલાના ઠગ્તા બીજાની સ ખ્યા બહુ
મોટી હોય છે ચતિઓ મેકડાબધ હોય છે, સાધુઓ માત્ર થોડા
જ હોય ■ (હાલ તો ચતિઓની સ ખ્યા ઘટી ગયેલી છે)

અમુકાવાદથી પન્થાસ ગુલાબવિજયે આપેલી હકીકત ઉપરથી
યાદોખીએ ગરુનું સ ગઠન નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે —^{૭૭}

“ સમસ્ત ગરુના ઉપરી ભદ્રારક કહેવાય છે (૧૬ મા
સૈકાના અન્તથી એ શ્રીપૂજ્ય કહેવાય છે) સાધુઓએ ચાતુર્માસ
કથા ઠરતું એનો નિર્ણય એ કરે છે, સંધ બહાર પણ એ જ
કરી શકે છે ગરુમા બીજા પણ ચતિમણ હોય છે અને તે
દરેકના ઉપરી આચાર્ય હોય છે આચાર્યની નીચે ઉપાધ્યાય
(વાચક, પાઠક) હોય કે તે શાસ્ત્રની કથા કરે છે, ઉપાધ્યાયની
નીચે પન્થામ હોય ■ તે ચતિઓએ કરવાની ક્રિયા ઉપર નજર
રાખે છે પન્થાસથી નીચે ગણિ હોય છે, તેમણે ભગવતી સુધીનો

અભ્યાસ કરેલો હોય છે અને તે બીજા મુનિઓ ઉપર નજર રાખે છે ઉપરના બધા મુનિ ઠહેવાય છે તેમાથી જેમણે મહાનિશીય મુધીનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે તે આવકોને વત આપી શકે છે”

એક ગચ્છમા દાખવ થયેલો સાધુ અમુક વસ્તુગ્નિતિમા બીજા ગચ્છમા જઈ શકે અને તેવે પ્રમગે તે અમુક મત્ર ભણે, એનો ભાવ એવો હોય છે કે જુના ગચ્છમાથી નવા ગચ્છમાં આવુ છુ તેમા મારે કયો સ્વાર્થ માધવાનો નથી”

બધા પ્રસિદ્ધ ગચ્છતુ અને સઘતુ વર્ણન આ પ્રથમા આપવુ ઉચિત જણાતુ” નથી જે મહત્વના ગચ્છોની હકીકત વિગતવાન મળી શકી છે તેવા થોડાનુ વર્ણન અહીં તો કરીશ તેમતુ પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવા જેવુ માહિત્ય” બહુ થોડુ જ છે જે હકીકત મળી છે તે બહુ થોડી છે અને વળી તે પ્રમગોપાત્ત અસ્પષ્ટ છે, એ હકીકતોના સત્યાસત્ય વિષે જેમણે મને એ આપી છે તેમના ઉપર જ મારે આધાર રાખવો પડ્યો છે

ચેતામ્બર

ભૂતિ પૂજક.

૧ ચરકેરા ગચ્છની ઉત્પત્તિ પાર્શ્વનાથ સાથે સબધ ધરાવે છે એમના એક અનુયાયી કેશી મઘના નેતા હતા, તે મહાવીર પ્રભુને મળી ગયા હતા (પૃ ૩૮) જ્યોત્સનાજી એ ગચ્છના શ્રાવક છે

૨ જરતર ગચ્છની ઉત્પત્તિ એક કથા પ્રમાણે ઉદ્યોતનસૂરિ (ઇ સ ૬૩૭ સુધી) પછી થઈ છે એ ગચ્છના પહેલા નેતા ત્યારે વર્ધમાનસૂરિ (૧૦૩૧ સુધી) હતા એમણે પોતાના શિષ્ય જિનેશ્વરને ૧૨૨૨ મા આચાર્ય નીમ્યા હતા, એમના ઉપરથી એ ગચ્છતુ નામ જરતર (વધારે કઠણ) ગચ્છ પડયુ, કારણ કે ગુજરાતમા અણહિલવાડના રાજા દુર્લભના દરબારમા ચેત્યવાસી જોના આચાર્ય સૂસચાર્યને એમણે પરાજિત કર્યા (૧૦૨૩), એમનુ મુખ્યાત નામ ત્યારે ગચ્છ સાથે જોડાયુ બીજી કથા

પ્રમાણે એ ગચ્છના ઉત્પાદક જિનદત્તસૂરિ (ઈ સ ૧૧૪૭) હતા આ ગચ્છના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે રાજપુતાનામાં અને બગાળામાં છે, સુબઈ ઇલાકામાં એના શ્રાવકો ઘોડા જ છે ૫૦-૭૫ સાધુ અને ૩૦૦ લગભગ સાધ્વીઓ છે ચતિઓ અનેક છે આ ગચ્છમાં શ્રીપૂજ્ય ઉપર શ્રાવકો બહુ પૂજ્યભાવ રાખે છે

૩ તથા ગચ્છની ઉત્પત્તિ ઉદ્ધોતનસૂરિ (ઈ સ ૬૩૭ સુધી) પડી થઈ છે ઉદ્ધોતને પોતાના ગિધ્ય મર્વદેવને વટવૃક્ષ નીચે સરિપદ આપેલું, તેથી પ્રથમ તો આ ગચ્છ વટગચ્છ કહેવાયો એ ગચ્છમાં જગચ્ચન્દ્ર નામે એક અનુયાયી (અવસાન ઈ સ ૧૨૨૮) થઈ ગયા એક રાજાએ એમને પ્રાચીન ભાષના પ્રમાણે તપ કરતા જોયા અને તેણે તેમણે તપા બિરૂદ આપ્યું, ત્યારથી એ ગચ્છનું નામ તપાગચ્છ પડ્યું તપાગચ્છ આજે શ્વેતાચ્છન મપ્રદાયમાં મૈથી વધારે મહત્વનો છે એના અનુયાયીઓ સુબઈ ઇલાકામાં, પળખમાં, રાજપુતાનામાં ને મદ્રાસમાં છે, એમાં ૪૦૦ સાધુ ને ૧૨૦૦ સાધ્વી છે, તે ૧૩ આચાર્યો નીચે છે ચતિઓની મજ્યા અતિ ઘણી છે ને તે શ્રીપૂજ્યો નીચે છે શ્રીપૂજ્યોની ૧૨ ગાદીઓ ગણાય છે સાથી મોટા શ્રીપૂજ્ય જયપુર રાજ્યમાં રહે છે

૪ વાર્ધચન્દ્ર (વારચન્દ્ર) ગચ્છ એ તપાગચ્છની શાખા છે તપાગચ્છના આચાર્ય વાર્ધચન્દ્ર (૧૪૮૦ માં હમીરપુરમાં જન્મ, ૧૫૫૫ અવસાન) ૧૫૧૫ માં એ ગચ્છમાંથી છુટા પડ્યા કારણ કે એમણે ઈર્માવિષે નવો મિધ્યાન્ત ખડો કર્યો અને નિયુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણોઓ, અને હેદયન્ધોને પ્રમાણભૂત ગ્રંથો માન્યા નહિ આજે પણ એ ગચ્છના અનુયાયીઓ અમદાવાદ છુટલામાં છે તેમના ૮-૧૦ માધુઓ ને ૨૦-૨૫ સાધ્વીઓ હશે, પણ ચતિઓ અનેક છે અને તેમના શ્રીપૂજ્યની ગાદી બિકાનેરમાં છે

૫ વૈર્ણમિયક ગચ્છ ૧૧૦૨ માં ચન્દ્રપ્રભે સ્થાપ્યો, કારણ કે પ્રચલિત મનથી ક્રિયાકાવડમાં તેમનો મત બુદ્ધો પડ્યો અને એ મણે મહાનિશીથ સૂત્રની ગણના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં કરવાની ના પાડી

હેમચન્દ્રની સૂચનાથી રાજા કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાથી એ ગરુડના અનુયાયીઓને હાકી કાઢ્યા, પણ એ બેના મરણ પછી સુમતિસિંહ નામનો પાર્શ્વમીયક અણહિલવાડ આવ્યો ને તેણે એ ગરુડને નવુ જીવન આપ્યું ત્યારે એ ગરુડ સર્પ (ઢોઢ) અથવા માણુ પૌણ્ડ્રીયક કહેવાયો (ઈ સ ૧૧૮૦) એમાથી કેાઇ ગરુડના અનુયાયીઓ આજે હોય એમ જણાતુ નથી

૬ જ્વલ ગરુડ (વિધિપત્રને નામે પણ જોળખાતો ગરુડ) પોતાની શુરુપર પગ ઠેઠ ઉઠ્ઠોતન સુધી લઇ જાય છે એ ગરુડના સ્થાપનાર ઉપાધ્યાય નરસિંહ હતા, પછીથી એ આર્યશક્તિસૂરિન નામે જોળખાતા (૧૧૫૭) એવી કથા છે કે આ ઉપાધ્યાય પ્રથમ પાર્શ્વમીયક હતા આ ગરુડની સ્થાપનામા અન્ધ શ્રાવિકા નદીએ મહત્વનો ભાગ લીધેલો મનાય છે

આ ગરુડમા સુખપટ્ટીને બદલે અચલનો (વચના છડાનો) ઉપયોગ કરવામા આવે છે તે ઉપરથી એનુ નામ અચલગરુડ પડ્યુ એ ગરુડમા આજે ૧૦-૧૫ સાધુ અને ૩૦-૪૦ સાધ્વીઓ છે સાધુઓમા આજે કેાઇ આચાર્ય નથી, પણ યતિઓમા શ્રીપૂજ્ય છે અથવા ગરુડમા શ્રીપૂજ્યને બહુ માન છે

૭ જ્ઞામિત્ર ગરુડના ઉત્પાદકો (૧૧૬૩) શીલશુણ્ણ અને દેવભદ્ર હતા પ્રથમ તેઓ પાર્શ્વમીયક અને પછી અચલિક થયા હતા તેઓ ક્ષેત્રદેવતાની પૂજા કરતા નહોતા આ ગરુડમાથી ૧૫૦૭ માં ઠડુકે કડક નામની શાખા કાઢી એ શાખાને મુન્વરિ પણ કહેતા, કારણકે એ શાખામા માત્ર આવકો જ હતા

મૂર્તિવિરોધક.

૧ લુમ્બાક (લોંકા) ગરુડ ૧૪૫૧ માં લોકાશાએ સ્થાપેલો, એ મૂર્તિપૂજનો વિરોધી હતો (વધારેની હકીકત માટે પૃ ૭૧ જોશો)

૨ વેરાવર એ લુમ્બાકમાથી નિકળેલી શાખા છે એમના વિશિષ્ટ પ્રકારના વેશથી એમનુ એ નામ પડેલુ છે સિરોહી

રાજ્યના લાનકે નામના પુરુષે ૧૪૬૭ માં (કે ૧૪૭૬ માં) એ શાખા સ્થાપેલી ૧૫૧૧ માં વળી તેમાંથી સ્વ નામે શાખા નીકળી, જુની શાખાને તાગપુરીય વેશધર, નવીને ગુજરાતી વેશધર કહે છે

૩ વચ્ચે નામે વેશધરની શાખા ૧૫૧૩ માં બાજે સ્થાપી

૪ સ્વાનવ્રતી (દેવાલયમાં નહિ, પણ સ્થાનકમાં વસનાર) અથવા વિસ્તોલની સ્થાપના વીરના પુત્ર લવે ધર્મસુધારણાને માટે લોકા પથમાંથી છુટા પડીને ઈ સ ૧૬૫૩ માં કરી લોકોએ મશ્કરીમાં એ પન્થનાને ડુકિયા કહ્યા (વધાગની હકીકત માટે પૃ ૭૨ જોશો)

૫ સેરાવચીની સ્થાપના મારવાડના મિસમ ૧૭૬૧ માં કરી આ પન્થ મૂર્તિપૂજનો સખ્ત વિરોધ કરે છે એ પન્થને મૂળ પુષ્ટિ આપમાંથી અખ્યા (તેરા ૧૩) ક ઉપરથી એવું નામ પડ્યું છે ચાકોળી એને વિષે લખે છે કે -

“શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં આચાર જે પ્રકારે ગણવાનો લખ્યો છે, બરાબર તે જ પ્રમાણે રાખવાનો આગ્રહ આ પથ કરે છે અને તે આચારોને શબ્દશ પાળવા આગ્રહ કરે છે એવી પણ મને હકીકત મળેલી કે વિહ્વાર કરતા યતિઓ મગ્ન પામેલા કારણ કે પાણીની જોડ નહોતી, પણ ગ્રામમાં લખ્યા પ્રમાણેની ચોગ્યતાવાળું પાણી તેમને પીવા ના મળ્યું મરવા પડેલા જીવને બચાવવો એને તેગપન્થી પોતાનો ધર્મ નથી માનતા, તેમજ એને પુણ્યકાર્ય પણ નથી માનતા, કારણકે જીવને પોતાના ધર્મ લોગવવા દેવા જોઈએ એવું એ પથ માને છે, આ વાત ખામ નોધવા જેવી છે આ પથ વિષે હું જોણું આપણે જાણીએ છીએ, છતાં સાચી વધારે નોધવા જેવી વાત તો એ છે કે એ પથમાં એકે વારે સખ્ત નિયમનવાળો આધુમ્મ છે જેસ્યુટોના અધિપતિની જેવી નસાવાળા આ આધુ મ્મના અધિપતિ પૂજ્યજી મહારાજ છે મને આધુઓએ વિનાશકાએ એમની આજ્ઞા પાળવી પડે છે અને પ્રતિદિન તેમને વિધિપુર સર

૩૫૨ પૃષ્ઠ ઉપર તેમનો અથ તાગ ક્યો છે, બીજી ૧૩ કરે છે

માન આપવું પડે છે આ પથમા ૭૦ સાધુ અને એથી બમણી સાધ્વીઓ છે, કાગળોડે વિધવાઓ કંઠણ વૈધવ્ય પાળવા કરતા સાધ્વીપદ ધાગણ કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે આ પન્થનો પ્રચાર પાશ્વિમ ભારતમા વધારે છે, છતાં તેરાપથી ગ્રાવકે કલકત્તા સુધીના મોટા નગરોમા છે

દિગમ્બરો.

મોટા સઘ

દિગમ્બરોના મત પ્રમાણે સવત ૨૬ મા મૂળ સર્વને પ્રખ્યાત આત્માર્થ અર્હવલિએ (એમને ગુપ્તિગુપ્ત અથવા વિરાજ પણ કહે છે) આ ચાર લેહના ૪ કારણોએ જ સઘ વહેચી નાખ્યો અને એ ૪ સઘના નેતા એમના ૪ શિષ્યો થયા એ ૪ સઘ નીચે પ્રમાણે છે

૧ નન્દી મઘના નેતા માવનન્દી હતા આતુર્માસમા એ નન્દીવૃક્ષ નીચે ધ્યાન ધરતા, એ ઉપરથી સઘનું નામ એવું પડ્યું

૨ સેન સઘના નેતા જિનસેન હતા

૩ સિંહ સઘના નેતા સિંહ હતા આતુર્મામ એ સિંહની શુદ્ધિમા ગાળતા એમ કહેવાય છે

૪ દેવ મઘના નેતા દેવ હતા દેવદત્તા નામની નર્તકીના ગામમા એ રહેતા હતા

આમાના પ્રત્યેક મઘની અદર પાછા ખીન્ત અનેક સઘ હતા એ સઘના નેતા સાધુ ઉપરથી એ સઘના નામ પડેલા છે એ સઘોના નામ આ પ્રમાણે છે-૧-નન્દી, ચન્દ્ર, કીર્તિ, ભુવણ, ૨-નેન, નાજ, વીર, ભદ્ર, ૩-સિંહ, કુમ્ભ, આશ્રવ, સાગર, ૪-વૈવ, દત્ત, નાગ, દુગ આ સાધુઓ મોરના પીંછાનો રત્નોદોડો રાખે છે અને ' ધર્મવૃદ્ધિ ' બોલી નમસ્કાર કરે છે

આ મૂળ મઘની શાખાઓ પોતાને જ મત્યધર્મની માને

છે ધાર્મિક આચારના તેમની સાથેના મતભેદથી ખીજા સઘ ઉત્પન્ન થયા તેમને મૂળમઘ મિથ્યાધર્મી માને છે એ નવા મઘમાથી નીકળેલા મહત્ત્વના સઘ નીચે પ્રમાણેના છે — ૨

૧ કાવિઠ સઘ (એને કમિલ સઘ પણ કહે છે) પૂજ્યપાદ ના શિષ્ય વજ્રનન્દીએ વિ સ ૫૨૬ મા (ઈ સ ૫૮૩ મા ?) મહુગમા સ્થાપ્યો હતો. અમુક ક્ષણ ખાઇ શકાય કે નહિ ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિવાદ થવાને લીધે આ વિસ્તેદ પડેલો, આ મઘના અનુયાયીઓ શીતળ જળે સ્નાન કરે છે ને વેપાર કરે છે એમ કહેવાય છે

૨ ગાપનીય સઘ (એને ગાંવ્ય સઘ પણ કહે છે) શ્વેતાગ્નર માધુ શ્રીકલશે વિ મ ૭૦૫ મા (?) કટ્યાણ નગરમા સ્થાપ્યો હતો. ' ધર્મલાલ ' બોલી તેના માધુઓ નમસ્કાર કરે છે, સ્ત્રીઓ નિર્વાણ પામી શકે અને કેવલી આહાર લઇ શકે એમ તેઓ માને છે, તેથી આ વિષયોમા તેઓ શ્વેતાગ્નરે સાથે એકમત છે

૩ જાઠ મઘ એ વિનયસેનના શિષ્ય કુમારસેને વિ સ ૭૫૩ મા (?) નન્દીતર નામે ગામમા સ્થાપ્યો હતો એવી એક કથા છે ખીજી કથા એવી છે કે લોહ પહેલાએ વીર મ ૫૧૫ મા સ્થાપ્યો હતો અને તેની સ્થાપનાની હકીકત આ ૪માણે આપી છે — અગ્રોહા પાનેના હિમાગ્મા લોહ મરણુશય્યાએ પડ્યા ને બેલાન થયા હવે એ મજ્જુ પામશે એમ ધાગીને શ્રાવકોએ એમને મલેખના મત લેવગળ્યુ ધાર્યા વિરૂદ્ધ લોહ તો સ્નાન થયા એ જ્યારે વહોરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે સલેખના નત લીધેયુ હોવાથી શ્રાવકોએ બિક્ષાનો નિવેધ કર્યો આથી લોહ અગ્રોહા ગયા અને ત્યા પોતાના ઉપદેગથી રાજા દિવાકરને અને ૧૨૫૦૦૦ અગ્રવાલને જૈન કર્યા આમણે એમને આચાર્ય ણના વ્યા ને નિર્વાહ માધન ચોજી આપ્યા પૂજા કરવાની પ્રતિમા એમણે કાઢની રાખી, તેથી મઘનુ નામ કાઢસઘ પડ્યુ માધુ ઓ ' ધર્મવૃદ્ધિ ' બોલી નમસ્કાર કરે છે ને ગાય ૧૧ વાળનો રજોણા નાખે છે

વિધિઓ પાળવામાં મનુષ્યની નિર્જાતા અને ઔદાસીયને કારણે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે, પણ તે મનુષ્ય અમુક સઘની વ્યક્તિ હોય તો તે જ કારણે તે મુશ્કેલી ટળી જાય છે માનસશાસ્ત્રના આ નિયમને અનુભવે જીનોએ, બીજાના અનુયાયીઓની પેઠે, પોતાના વિધિ સર્વસામાન્ય, વ્યવસ્થિત બનાવ્યા છે અને તેમને પાળવા માટે અમુક સ્વરૂપ ચોક્કસ છે નિર્જા શક્તિઓવાળો ભક્ત પોતાના ઇષ્ટદેવનું અનુકરણ કરે, તેને અનુરૂપ થવાની ઇચ્છાએ તેને આદર્શ માની સાધના માધે, શુદ્ધ માની પૂજા કરે, અને તેના પ્રેમમાં પોતાના હૃદયનું મમર્ષણ કરે, એવા ઇષ્ટદેવના દૃષ્ટાન્તથી એ ભક્તના હૃદયમાં જેવી શ્રદ્ધા પ્રેરાય, એવી શ્રદ્ધા બીજા કશાથી પ્રેરાય નહિ એ અનુભવમિદ્ધ છે જીનોને એવો અપ્રાપ્ત પણ સુપ્રાપ્ત આદર્શ સંસારત્યાગી છે, જેણે રાગદ્વેષને છૂટ્યા છે, જેણે માયાને છૂટી છે અને તેથી જે દેવળી થયા છે એવા પરિપૂર્ણ તે એમનો આદર્શ છે જે મનુષ્યે સમસ્ત કર્મોના સમ્પૂર્ણ ક્ષય કર્યો છે ને જે નિર્વાણ પામ્યા છે અને તેથી જેને સૌ પૂજે છે એ જ માત્ર માયા દેવ છે કારણકે પછી તેમને જીવના નિયમ લાગુ પડતા નથી

જે દેવલી છે, તેની કીર્તિ જગતમાં પ્રમશી રહી છે, ધરણ્ય કે તે કપાયથી ને પાપથી મુક્ત થયા છે

જીવમાત્રને જે ધર્મજ્ઞાન આપે છે, તેની જ દેવરૂપે ને શ્રેષ્ઠ શુદ્ધરૂપે સ્તુતિ થાય છે

આવા જિનની અને ધર્મોપદેશકની ખુદ દેવો પણ પૂજા કરે છે, અને એ એકલા જ મનુષ્યના સંસારત્યાગી આદર્શ થવાને અને તેને નિર્વાણના માર્ગદર્શક થવાને પાત્ર ■ જે ભક્ત એવા આદર્શને નિત્ય દૃષ્ટિ સમીપ જાણે છે, તેના અનન્ત મહુણમાં અને મહિમામાં સદા લીન રહે છે, તે એથી પ્રેરાય છે, ઉચ્ચે ચઢે છે, ધીરેધીરે પણ નિશ્ચય પોતાના અદર્શની સમીપ જાય છે, તેના જેવો થતો જાય છે અને અન્તે તેના જેવો થવાની આશા રાખી શકે છે સુંદર સ્ત્રીના દૃષ્ટિપાતથી સ્નેહની લાગણી જાગે, મિત્રને એવાથી મિત્રતાની લાગણી જાગે,

તેવી રીતે જ જિન વિષે વિચાર કર્યાથી અથવા તેમની મૂર્તિમા એકાગ્ર ચિત્ત થવાથી પવિત્રતાની લાગણી જાગે અને તેથી અન્તર શુદ્ધ થાય સ્ફટિક જેમ, પોતાના સબધમા આવતી વસ્તુમા પોતાના રંગ પ્રસારે, તેમ અહર્ણ સાથેનો નિગ્નતર સબધ લક્ષના હૃદયમા તેના શુભ વિકસાવે

ત્યારે જૈનધર્મની ભાવના પ્રમાણે તીર્થંકરોની પૂજા ભૌતિક નહિ પણ આધ્યાત્મિક છે તીર્થંકરો પોતે તો કાંઈ પ્રાર્થના ઇચ્છતા નથી, કારણકે એ તો જગત્થી પર છે, લક્ષ્મણે એવી પ્રાર્થનાથી તીર્થંકર કંઈ કૃપાદાન કરતા નથી, કારણ કે એ પોતાની સમ્પૂર્ણતાને કારણે જગતના વ્યવહાર ઉપર કશી કાંઈ રાખતા નથી, તેથી કરીને જિનપૂજા શુદ્ધિને ને પવિત્રતાને ઇચ્છનારી છે, કારણ કે એવી પૂજા જે કરે છે તે શુદ્ધ ને પવિત્ર થાય છે

અમુક પ્રકારના ધ્યાનથી ધ્યાનીના સ્વરૂપમા અન્તે એટલો ફેર પડી જાય છે કે તે એના જેવો થતો જાય છે ને અન્તે તેવો થાય છે, એવી જે ભાવના આ સિદ્ધાન્તના મૂળમા છે તે કેવળ ભારતભાવના છે જે ક્રીટ જમરને નિરન્તર જુએ છે, તેને સમ્યક્ષે જ વિચાર કરે છે તે અન્તે ભ્રમર થાય છે ૨ આ ક્રીટની ઉપમા વેદાન્તમા ખુબ જ વપરાય છે ને આપણા આ પ્રસંગમા પણ તે જ ભાવના છે

પણ જૈનપૂજાના મૂળમા રહેલી આ સુંદર ભાવના કંઈ સર્વે જૈનો તેના શુદ્ધ ભાવમા પાળતા નથી સાધારણ માણસ તીર્થંકરની પૂજા કર્યે ને અન્તર્શુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કર્યે મન્તોષ નથી માનતો એ વિષય ઉપર બોલતા એ તો કહેશે કે પૂજા કરવી એ તો માત્ર શરૂઆતની ક્રિયા છે તે લક્ષ્મણે કરવી જ જોઈએ સસારત્યાગી પવિત્ર તીર્થંકર જાણે રાજા હોય એમ એમને વિષે એ બોલે છે, એ પોતાનું હૃદય એમને અર્પે છે, પોતાના દુઃખ જણાવે છે અને જીવનનો નાની મોટી વિપત્તિમા એની દયામય સહાયતાની ઇચ્છા રાખે છે આથી કરીને

લૈકિક જૈનધર્મમાં અર્હતની થતી પૂજાને હિન્દુ દેવપૂજાના સ્વરૂપ વારંવાર આપામાં આપ્યા છે, શ્રદ્ધાળુ ભક્તો તીર્થંકરને પુલ ચઢાવે છે ને બીજા વિધિ કરે છે અને તેને અનુકૂળ રૂપની અપેક્ષા રાખે છે, પણ સમ્યક્જ્ઞાની જૈનો આવા પ્રકારની પૂજાને મિથ્યાજ્ઞાનનું પરિણામ માને છે અને તેની સામે વિવાદ ઉઠાવે છે

જગતના વિવિધ વિભાગમાં જે જે તીર્થંકરો થઈ ગયા છે, થાય છે ને થશે તેમની પૂજા થાય છે પણ જે ૨૪ તીર્થંકરો આ અવસર્પિણીમાં ભાગતવર્ષમાં થયા છે તેમને તો પૂજામાં અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે તેમાં ચૈ વળી ૧૯૫ આદિનાથની (ઋષભની), ૧૬ મા શાન્તિનાથની, તેમજ છેવટના ત્રણ નેમિનાથની, પાર્શ્વનાથની અને મહાવીરની પૂજા વધારે થાય છે જગતના ઇતર મેત્રમાં થયેલા જે તીર્થંકરોની પૂજા થાય છે તેમાં વર્તમાનકાળે મહાવિદેહમાં પ્રવર્તતા તીર્થંકર સીમન્ધરની પૂજા સર્વથી વધારે થાય છે

પાંચ પરમેષ્ઠિમાં તીર્થંકરો અગ્રસ્થાને છે એમના પછીના પરમેષ્ઠિ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે - ૨ સિદ્ધ અથવા પન્નિપૂર્ણ, ૩ આચાર્ય, ૪ ઉપાધ્યાય અને ૫ મુનિ જૈનોની પૂજામાં આમને પણ યોગ્ય સ્થાન છે, જોકે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા મહાત્મા પુરૂષોની તુલનામાં એમની પૂજાને મહુ મહત્ત્વ મળતુ નથી એ થઈ ગયેલા પુરૂષોમાં મુખ્ય આ ગણાય છે - ઋષભના પુત્ર બાહુબલિ અથવા ગોમ્મટ, જેને વિષે ૨૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે, ત્યારપછી તીર્થંકરના શિષ્યો એટલે ગણધન, મુખ્યત્વે કરીને ગૌતમ, તે પછી ત્યારપછીના કાળમાં થઈ ગયેલા પવિત્ર પુરૂષોની પણ તેમની પવિત્રતાને કારણે પૂજા થાય છે, તીર્થંકરોની માતાઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ જે (સ્વેતામ્બરમતે) નિર્વાણ પામી છે, તે પણ આ પૂજ્યવર્ગમાં મૂકાય છે

આ બધી વ્યક્તિઓ, જેની પૂજા જૈનધર્મમાં કરવાની કહી છે, તે બધા પવિત્ર જીવ છે અને તે સૌ આગારિક જીવ નથી પરંતુ થયેલા આ ઉપરાંત જૈનો વળી બીજા અપાર્થિવ

જીવોની પણ પૂજા કરે છે, પણ તેમને ઉપર જણાવેલા પાર્થિવ જીવોના જેટલું પૂજામાં મહત્ત્વ મળેલું નથી, તે ઉપરથી જણાય છે કે પાર્થિવ જીવનને એ ધર્મમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાયું છે એ વર્ગમાં સાથી અગ્રસ્થાને જે યક્ષ અને શાસનદેવતા તીર્થકરના મહત્ત્વર હતા, તીર્થકરો જ્યારે પૃથ્વી ઉપર વિચરતા હતા, ત્યારે તેમની સેવા કરતા હતા, એ એ મહત્ત્વરની પૂજા થાય છે વર્તમાન અવમર્ષિણીના ૨૪ તીર્થકરોના યક્ષના અને શાસનદેવતાના નામમાં શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર-મને ઘડક દેર છે નીચે જે ટોણક આપેલું છે તેમાં પ્રથમ જે આકલ મૂક્યા છે તે અનુક્રમે તીર્થકર અમજવાના છે ને તેમની મામે બનેને મતે યક્ષના અને શાસનદેવતાના નામ આપ્યા છે ૩

તીર્થ કર	યક્ષ	શાસનદેવતા	
		શ્વેતામ્બર	દ્વિગમ્બર
૧	ગોમુખ	ચક્રેશ્વરી	
૨	મદાપક્ષ	અજિતમયા	સાહિલા
૩	ત્રિમુખ	કુરિનાગી	પ્રવક્ત્રિ
૪	યક્ષેશ્વર	કાલિકા	વજ્રશૃંગના
૫	તુમ્બર	મદાકાલી	પુરુષોત્તમ
૬	કુસુમ	અન્યુતા(સ્વામા)	મનોવેગા
૭	માતંગ વરનાથ	શાન્તા	કાલી
૮	વિજય સ્વામ	ભૃંગી (જ્વાળા)	જ્વાળામાલિની
૯	અજિત	મુનારકા	અજિતા
૧૦	સહા	અરોહા	માનવી
૧૧	મનુજ અથવા હમ્બર	શ્રીવત્સા(માનવી)	ગૌરી
૧૨	(મુર) કુમાર	અપ્પા	માન્ધારી
૧૩	પદ્મમુખ	વિજયા (વિન્ના)	વૈરોગી
૧૪	પાનાથ	અકુશા	અનન્તમતી

૧૫	કિન્નર	પતંગા (પ્રચીત)	માનસી
૧૬	અરુઢ કિમ્બુરુપ	નિર્વાણી	મહામાનસી
૧૭	અન્ધર્વ	બના (અમ્યુતા)	વિજયા
૧૮	મહેન્દ્ર કેન્દ્ર	ધારિણી	અજિતા
૧૯	કુબેર	ધરણપ્રિયા (વૈરોહ્યા)	અપરાજિતા
૨૦	વરુણ	નરહતા (અમ્બુપ્તા)	બહુરૂપિણી
૨૧	ભૃકુટિ	ગાન્ધારી	ચામુણ્ડી
૨૨	ગોમેધ સર્વોદ	અગ્નિકા	કુશમાન્ડિની
૨૩	પાશ્વર્થક્ષ		પદ્માવતી
૨૪	માતંગ		સિદ્ધાપિકા

જે તે તીર્થ કરના યજ્ઞને અને તેમની શાસનદેવતાને અનેક સમય જેની તેની માથે પધરાવવામા આવે છે એમાંના ઘણાના નામ બ્રાહ્મણ ધર્મની ભાવનાના દેવને અનુસરતા છે અને વળી કેટલાકના તે નામ (બ્રહ્મા, કુમાર, કુબેર, વરુણ, કાલી, ગૌરી) પણ એક જ છે

ખામ જૈનોની વિદ્યાદેવીઓ ૧૬ છે હિમચન્દ્રે આપેલા^૧ શ્વેતામ્બર મતે એ ૧૬ વિદ્યાદેવીઓના નામ નીચે પ્રમાણે—

૧ શેહિણી, ૨ નરસિ, ૩ વજ્રશૃખલા, ૪ કુલિશાકુશા, ૫ ચક્રેશ્વરી, ૬ નરહતા, ૭ કાલી, ૮ મહાકાલી, ૯ ગૌરી, ૧૦ ગાધારી, ૧૧ સર્વાસમહાન્વાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરોહ્યા, ૧૪ અમ્બુપ્તા, ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનમિકા

આમાની કેટલીક દેવીઓના નામ અને શાસનદેવીના નામ, ખાસ કરીને દિગમ્બરો સાથે એકસરખા છે

જૈનો ઇન્દ્રોને અર્થાત્ વિવિધ સ્વર્ગોમાના દેવોના રાજાઓને શ્રેષ્ઠ ગણે છે શ્વેતામ્બરમતે ઇન્દ્રો ૬૪^૧ છે, દિગમ્બરમતે ૧૦૦^૨ છે, પણ ૨૪૬ મે જુદા વિશ્વવર્ણનમા એમનું જે વર્ણન આવે છે, તે હિસાબે ઇન્દ્રોની આ સખ્યા મળતી આવતી નથી

આજના ભૈનો તો હિન્દુધર્મના અનેક દેવોની પૂજા કરે છે ક્રિયાકાણ્ડના કેટલાક પુસ્તકો ઉપરથી તાજી કાઢીને એવા કેટલાક મહત્વના દેવના નામ નીચે આપુ છું —

વર્ધમાનસુરિના આચારદિનકર નામે ગ્રન્થમા (પૃ ૨૨૪ ઉપર) નીચેના દિક્ષપાલ અથવા દિગ્ધીશના નામ ગણાવ્યા છે ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઝતિ, વરુણ, વાયુ, કુબેર, ઇશાન, નાગ, પ્રહ્લ મુખલાલજીના પચ પ્રતિક્રમણમા (પૃ ૨૬૨ ઉપર) આપેલા એક મંત્રમા ૮ લોકપાલના નામ આપેલા છે ચૈત્ર, યમ, વરુણ, કુબેર, ઇન્દ્ર, આદિત્ય, રુદ્ર, વિનાયક (ગણેશ) આચારદિનકરમા (પૃ ૨૬૩ ઉપર) વિવિધ નક્ષત્રના વિવિધ અધિષ્ઠાતા દેવના નામ આપેલા છે, ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત પણ ઘીન કેટલાક આ નામ મળી આવે છે—બૃહસ્પતિ, પિતૃઓ, યોનિ, અર્ધમા વિશ્વકર્મા, મિત્ર, જલ, વિશ્વદેવો, વિષ્ણુ, વસુઓ, અન્નપાદ, અહિર્બુધન્ય, પુષા ત્યારપછી વળી ૬ ગ્રહના નામ પણ મળી આવે છે—સૂર્ય, ચન્દ્ર, મંગલ, બુધ, શુક્ર, શુક, શનિ, રાહુ અને કેતુ ત્યારપછી રાશિ અને નક્ષત્રના દેવ અને અન્તે ક્ષેત્રપાલ, દેશદેવતા, નગરદેવતા, ગ્રામદેવતા આવે છે

દેવીઓમા સૌથી પ્રસિદ્ધ આ ૬ છે—શ્રી, હ્રી, બુદ્ધિ, ધૃતિ, કીર્તિ અને લક્ષ્મી આ દેવીઓ જેવેતાગ્નદેવી તથા પ્રમાણે જમળી દીપના ૬ મહાપર્વતો ઉપરના ૬ રહોની અદર કમળ ઉપર રહે છે,^૭ ત્યારપછી વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી સગ્ગવતી અને તે ઉપરાંત અનેક માતૃદેવીઓ છે જ્ઞાતિ અને કુળની પણ જ્ઞાતિદેવીઓ ને કુળદેવીઓ હોય છે વિશા ઓસવાળની કુળદેવી ઓમિય દેવી છે, ને તેની પ્રતિમા અમદાવાદમા હટીમિના દેવાલયમા પ્રવેશદારે જમણી બાજુએ ઉભી છે^૮

ઊંચે નાગ ઇત્યાદિ પવિત્ર પ્રાણીઓ, તીર્થંકરોએ જેને પવિત્ર માન્યા છે એવા પવિત્ર વૃક્ષો, પવિત્ર સ્થાનો અને પવિત્ર ચિન્હો પૂજાપાત્ર મનાય છે, દેવાલયો, મૂર્તિઓ અને નવો પણ પૂજાને પાત્ર મનાય છે

જૈનપૂજામાં જે હિન્દુદેવો સ્થાન પામ્યા છે તેમાં મુખ્ય આ છે—ગણેશ, મૈત્રેય, સરસ્વતી, માતૃજો (દેવીઓ) તેમજ ભૈરવ અને હનુમાન આ દેવોએ વર્તમાન જૈનપૂજામાં એવું મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું છે કે તીર્થંકરોને પણ પાછા રાખી દીધા છે “ Jain's Hostel Magazine ” IV (૧૯૨૩) નં ૨, પૃ ૬૦ ઉપર દિલ્લીના ચમ્પતરાય જૈન (આજે તો એ જૈન ધર્મના આગ્રહી ચોદા છે) વિષે લખ્યું છે કે—“ જો કે ચમ્પતરાય જન્મે જૈન છે, છતાં ખીજા અનેકની પેઠે, જૈનધર્મમાં ૨૪ દેવ છે એ ઉપગત જૈનધર્મ વિષે ખીજું કશું ય જાણતા નહોતા એમનો કુળધર્મ તો જૈનધર્મ જ હતો, પણ એમના કુટુંબના વડીલ તો મુખ્યત્વે કરીને હનુમાનની જ પૂજા કરતા અને એ દેવને મંદિરે નિત્ય જતા, બાકી જૈનમંદિરે તો વર્ષમાં ત્રણ જ વાર, ઘણું કરીને વારતહેવારે જ જતા ” એવી જ હાલકતો વસતિપત્રકોમાં અને ડીસ્ટ્રીક્ટ—ગેઝેટિયરોમાં જુદા જુદા પ્રાંતોની પરિસ્થિતિ વિષે આપેલી છે એકદરે જૈનધર્મમાં હિન્દુધર્મનો પૂજાભાવ પુષ્કળ દાખલ થઈ ગયો છે, પણ તેની સામે હાલ શ્રદ્ધાળુ જૈનો આગ્રહથી વિરોધ કરે છે

વિવિધ પ્રકારના દેવોની પૂજાનું મૂળ આ હિન્દુભાવમાં હોય કે નહિ, પણ તીર્થંકરોની પૂજા કરતા આ સ્પષ્ટ રીતે જુદા પ્રકારની છે, કારણ કે આ પૂજા વિવિધ પ્રકારની માસારિક ઇચ્છાની પ્રાપ્તિને માટે કરવામાં આવે છે અને તેથી કરીને પૂજાની જૈનભાવ નાને અનુરૂપ નથી જૈનધર્મની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ એવી પૂજાનું મહત્ત્વ કશું નથી, ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે આ દેવો ભૂતકાળમાં નિર્વાણ પામેલા જીવ નથી, પણ જેમણે મહાન છતાં યે પરિમિત પદવી, દીર્ઘ છતાંયે પરિમિત ડાગ સુધી ભોગવી હોય એવા એ જીવ ■ એ દેવોની પૂજા હિન્દુઓ જે રીતે અને વિધિએ કરે ■ તેમાં જૈન રીતમાં તથા વિધિમાં બહુ ફેર નથી, તેથી કરીને એ રીતનું ને વિધિનું વર્ણન આ શ્રેયમાં આપવું નિરર્થક છે, ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે એ વિધિપુરસ્કર નથી, એમ

ઠહીને અનેક જોનો એનો વિરોધ કરે છે, ત્યારે અહીં તો મુખ્યત્વે તીર્થકરોની પૂજા વિષે વર્ણન કરીને જ સન્તોષ ધરીશું.

સર્વ જીવની પેઠે તીર્થકરને પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ ચાર દૃષ્ટિએ (પૃ ૧૫૨) જોડી શકાય જે નામે ઓળખાય છે તે નામતીર્થકર, જે રૂપે ઓળખાય છે તે સ્થાપના તીર્થકર, ખીલુ પરિસ્થિતિને બાદ કરતા જે શુદ્ધ સ્વરૂપે થવાના છે તે દ્રવ્યતીર્થકર, ચોતાના કાળની પરિસ્થિતિમા શુદ્ધરૂપે જે વર્તે છે તે ભાવતીર્થકર. આર દૃષ્ટિબિન્દુને અનુરૂપ તીર્થકરની પૂજાના પણ આર પ્રકાર છે તીર્થકરના નામનો જાપ કરવાથી કે તેનું શ્રવણ કરવાથી એનનું સ્વરૂપ ભક્તની અન્તર્દૃષ્ટિ સમીપ પ્રકટ થાય કે અને તેથી તેના હૃદયમા શ્રદ્ધા-પવિત્રતા ઇત્યાદિ ભાવ પ્રકટે છે પ્રતિમાપૂજનથી તીર્થકર ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે અને તેથી પવિત્રતાની ભાવના ભૌતિક હૃદયની સમીપ આવે છે દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ પૂજા કરવાથી, જીવ આજે અમે તે સ્થિતિમા હોય તો પણ તે જો તીર્થકર થવાને મરજાયેલા હોય તો અન્તે તીર્થકર થાય છે રાજપુત્ર રાજા થવાના વિચાર કરતો રહે છે તે છેવટે રાજા થાય છે એના જેવી આ વાત છે તીર્થકર જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ડેવળીપણે હતા, ત્યારે તેમના મમયના માણસ તેમની જે પ્રકારે પૂજા કરતા તેવી પૂજા તે ભાવપૂજા.

પણ વાસ્તવિક રીતે તો જોનો આજે અનેક પ્રકારે પૂજા કરે છે પૂજાનો સર્વસામાન્ય પ્રકાર તો ભાવપૂજા છે, એટલે કે તીર્થકરનું ધ્યાન ધરવું અને એમની સ્તુતિ કરવી આ જ પ્રકારની પૂજા સાધુઓ ડે છે અને અનેક સમપ્રદાયો એને જ સાચી પૂજા માને છે, પણ મૂર્તિપૂજક વેતાગ્નશે અને દિગ્ગ્નશે જે વિધિએ પૂજા કરે છે એના બે પ્રકાર છે—અગપૂજામા જલપૂજા, ચન્દનપૂજા, પુષ્પપૂજા અને અગ્નિપૂજામા ફલપૂજા, અક્ષતપૂજા, નેવેત્રપૂજા, દીપપૂજા, ધૂપપૂજા પૂજાના આ ઉપગત બીજા પણ પ્રકાર છે, પણ તેનું વર્ણન પછીથી કરીશું.

જૈન ગ્રન્થો કહે છે કે તીર્થંકરોની મહત્ત્વની અને શ્રેષ્ઠ પૂજા તો એ છે કે જિનોએ આપેલા વિધિને ભરાબર આચરવા, જેઓ એ પ્રમાણે આચરે તેમના જ કર્મ સારા થવાની કે ક્ષીણ થવાની આશા ગમે આપણે આગળ જોઈ શકીશું કે નૈતિક ભાવનાની અને અમુક ધાર્મિક વિધિઓના પરિપાલનની આવશ્યકતા, એ બે વિચારોનો ધ્વનિ જૈનપૂજ્યમા પ્રબળ છે અને તેમા અમુક ક્રિયાઓને મહત્ત્વ મળ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત, વ્રત, તપ વગેરે પણ ધર્મના પ્રદેશમા મૂકાયા છે

ભક્તિના સ્વરૂપ

૫ પ્રાર્થના

સ્તોત્ર—મ ૧૦

ખિસ્તિ અને બીજા ધર્મોમા પ્રાર્થના કરવામા આવે છે અને ભક્તિભાવનું મોટે ભાગે એ જ સ્વરૂપ છે એમા ભક્ત ઉપાસ્યદેવની સાથે માનસિક વાણીએ વાત કરે છે, એની સ્તુતિ કરે છે, પોતાનો પ્રેમ અને ભક્તિ પ્રકટ કરે છે, પોતાના દુઃખ વિહિત કરે છે, તેમાથી રક્ષણ અને મુક્તિ પામવાની આશા કરાવે છે અથવા વિવિધ પ્રકારની આશાઓ પૂરવાની કૃપા ઇચ્છે છે સાચા જૈનની આ પ્રકારની પ્રાર્થના હોઈ શકે નહિ, તીર્થંકર જગન્નિયામક ઇન્દ્ર છે એમ જૈન માનતા નથી, તેથી પોતાના જીવનમા અને સમારમા લાભ થાય એવી પ્રાર્થના એ તીર્થંકરને કરે નહિ સાચી વાત તો એ છે કે જૈનધર્મમા પ્રાર્થનાને સ્થાન જ નથી જૈન ભક્ત તો વિશુદ્ધ પ્રકારે પ્રકાશતા અર્હતની ગાનથી અને મત્રથી સ્તુતિ કરશે, વ્યાખ્યાન કરશે ને તેથી જ સન્તોષ લેશે લૌકિક જૈનધર્મમા આજે એ પ્રમાણે નથી રહ્યું એ તો આપણે કહી જ ગયા છીએ

ભક્તો ગાનથી અને મત્રથી તીર્થંકરાદિની સ્તુતિ કરે છે ભક્તજન એમની જે સ્તુતિ કરે છે, તેનું પ્રાકૃત ભાષામા અતિ

સક્ષિપ્ત સૂત્ર છે ને તેને પરમેષ્ઠીમત્ર કહે છે જૈન દિવસમા અનેક વાર એ મત્રનો જાપ જપે છે એ મત્ર આ પ્રમાણે છે

નમો અરિહન્તાણ, નમો સિદ્ધાણ, નમો આયરિયાણ ।

નમો ઉવજ્ઞાયાણ, નમો લોણ સઘ્વસાદ્દુણ ॥

(અર્હતોને નમસ્કાર, સિદ્ધાને નમસ્કાર, આચાર્યોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર, જગતના સૌ સાધુઓને નમસ્કાર)

જૈનધર્મના પાત્ર પરમેષ્ઠી એટલે અગ્રપુરુષોની સ્તુતિના આ સૂત્રમા ૭૫ અક્ષર છે, પણ એ સૂત્રને વળી ૧૬, ૬, ૫, ૪, ૨ અથવા ૧ એક અક્ષરમા, એમ વિવિધ રીતે ટુકાવી શકાય જેમકે —

અરિહન્ત સિદ્ધ આ(ય)રિયા ઉવજ્ઞાયા સાદ્દુ ૧૬ અક્ષર

અરિહન્ત સિદ્ધ સાધુ અથવા અરિહન્ત સિ સા અથવા ઓં નમો સિદ્ધાણ= ૬ અક્ષર

અ સિ આ ઉ સા = ૫ અક્ષર

અરિહન્ત અથવા અ સિ સાદ્દુ= ૪ અક્ષર

સિદ્ધ અથવા અ સા અથવા ઈ હૌ= ૨ અક્ષર

ઈ= ૧ અક્ષર

ભરતખંડના ક્ષિપ્ત સમ્પ્રદાયોની ગુપ્ત વિદ્યાઓમા આ છેલ્લો મત્ર-ઈ-ખંડ મહત્વનો ગણાય છે

અ+અ+આ+ઉ+મ્ એ પાત્ર અક્ષરનો એ મત્ર બનેલો છે એમ જૈનો માને છે પહેલો અ અર્હતનો, બીજો અ અશરીરીન્ત (સિદ્ધનો), આ આચાર્યનો, ઉ ઉપાધ્યાયનો અને મ્ મુનિનો (સાધુનો) પ્રથમ અક્ષર છે સૌ મત્રોમા પરમેષ્ઠીમત્ર, વધારે મહત્વનો અને શુભકર છે, એ મત્રની પછી એક શ્લોક બોલવામા આવે છે, તે પણ એતુ મહત્વ સૂચવે છે એ શ્લોકનો અર્થ આમ ॥
“આ પાત્રની સ્તુતિ કરનારો આ મત્ર સૌ પાપનો નાશ કરે છે મને સ્તુતિમત્રોમા એ અગ્રસ્થાને છે ” તે નીચે પ્રમાણે —

एसो पचनमुक्कारो, सन्वपावप्पणासणो, । । । ।
मगलाण च सन्वेसि, पढम हवइ मगल ॥

પરમેષ્ઠી મત્ર જૈનધર્મના પાચેય ગણના અગ્રપુરુષોને માટે સામાન્ય છે, એમાના એકેક ગણને માટે અથવા એ ગણના અમુક પુરુષોને માટે ખીલ લખેલો અને મત્રો છે

વર્તમાન અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિઓ પદ્યમાં અને ગદ્યમાં અનેક છે એક શકસ્તવના આદિ શબ્દ નમોલુણ છે, તેથી તે સ્તવનું નામ પણ તે જ પડી ગયું છે 'એ સ્તવ બહુ પ્રખ્યાત છે અને અનેક ક્રિયાઓમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે એ સ્તવમાં અર્હતની અનેક નામે, તીર્થંકર સ્વરૂપે, જિન સ્વરૂપે, શુદ્ધ સ્વરૂપે સ્તુતિ કરી છે અને અલકારોથી એની ભાષા સુંદર બનાવી છે, જેમકે—“મનુષ્યોમાં સિદ્ધ, શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં પદ્મ, શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં હાથી, શાસ્ત્રની દિશાઓના ચક્રવર્તી” ઇત્યાદિ. લોગસ્થ શબ્દથી શરૂ થતું અને પ્રાકૃત પદ્યમાં રચાયેલા એક સ્તોત્રમાં તીર્થંકરને જગત્પ્રકાશ ઠહા છે અને ત્યારપછી અનુક્રમે એમના ૨૪ નામ ગણાવ્યા છે પછીના કાળના ઠવિઓએ સંસ્કૃતમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં એકેક કે અનેક શ્લોકો રચીને ૨૪ તીર્થંકરના સ્તવન ગાયા છે

તેવીજ રીતે સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ-એ ખીલ પરમેષ્ઠીઓ તેમજ શુતદેવતા, મેત્રદેવતા, યમો આદિના પણ સ્તોત્રો રચાયા છે, જે કે તીર્થંકરોના જેટલા તો નહિજ વળી તીર્થસ્થાનોના પણ સ્તવન ગવાયા છે પ્રખ્યાત જર્કિચિ સૂત્રમાં બધા તીર્થોની અને અધોલોકમાની, મધ્યલોકમાની અને ઉર્ધ્વલોકમાની સર્વે પ્રતિમાઓની સ્તુતિ કરી છે જાવતિ ચેદગ્ગાદ સૂત્રમાં અધો, મધ્ય અને ઉર્ધ્વલોકમાના બધા ચૈત્યોની સ્તુતિ કરી ૧ શુદ્ધ જૈનવિદ્યા વિષે મત્રો અને સૂત્રો છે એક બહુ પ્રખ્યાત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે —

શુભ આશીર્વાદ દેનારી, જ્ઞાનનું મૂળ અને જેની હું પૂજા કરું છું તે શુદ્ધ ધર્મને આપનારી જૈનવિદ્યાનો વિજય હો

અંતે સમસ્ત જગતને આશીર્વાદ આપનાર શ્લોક પણ છે ને તે નીચે પ્રમાણે છે —

જગતનુ શુભ હો, સર્વશ્રેષ્ઠની સર્વજન આરાધના કરો,
સૌ દુરિતનો, સૌ હીનતાનો નાશ હો, શાન્તિ હો ૧૧

ઐહિક અને આધુનિક હિત થાય, અહિતનો નાશ થાય એટલા માટે અનેક ગદ્યમંત્રો અનેક ગ્રંથોમા આપેલા છે

અન્યારસુધી આપેલા મંત્રોના શબ્દો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે બીજી ભાષામાના છે અને તેના અર્થ સમજી શકાય એવા છે, પણ એક અથવા વધારે અક્ષરના બીજા કેટલાક એવા મંત્રો છે કે ભાષામા જેનો કરો અર્થ હોઈ શકે નહિ, પણ તેમા અમુક ધાર્મિક ભાવ રહેલો છે એમ માનવામા આવે છે આવા ગૂઢ મંત્રોમા સૌથી અથસ્થાને ઝં છે, તે વિશે આગળ કહી ગયા છીએ અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ કર્યું છે એવા જ પ્રકારના બીજા ગૂઢ મંત્રોમાના કેટલાક આ છે, હ્રમ્, હ્રીમ્, હૂમ્, હ્ર, વ, જ, કુદ્, રમ્, રી, રીમ્, ર સ્વાહા, આવા અનેક મંત્રો ક્રિયાકારણમા અનેકવાર વપરાય છે, એ માત્ર બોલાય છે એમ નથી, લખાય છે પણ ખરા શાન્તિકરણમા નીચેના મંત્રો બોલવામા આવે છે અને શરીરના અંગો ઉપર લખવામા આવે છે માથા ઉપર ધીમ્ કપાળ ઉપર ઝૂમ્, ભૂકુટિ ઉપર હ્રીમ્, આંખો ઉપર હ્રમ્, નાક ઉપર પેમ્, કાન ઉપર હ્રીમ્, ગરદન ઉપર હ્રીમ્, છાતી ઉપર હૂમ્, હાથ ઉપર હ્રામ્, પેટ ઉપર જ્ઞીમ્, નાભિ ઉપર હ્ર શુદ્ધેન્દ્રિય ઉપર હ્રમ્, બાહ્ય ઉપર વ અને પગ ઉપર મૂમ્^{૧૨}

૪ ધ્યાન

હરેક જોને નિત્ય ધ્યાન ધરવું જોઈએ સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળે એક સુફૂર્તકાળ પર્યાન્ત આવું ધ્યાન ધરવાનું છે છતાં યે અનેક જણ શ્રદ્ધાપૂર્વકે બે કે ત્રણ સુફૂર્ત પર્યાન્ત ધરે છે, અથવા તો મધ્યાહ્ને કે સાંયકાળે ધરે છે બૌદ્ધિક મોહમાથી

ને દુઃખમાથી જીવને મુક્ત કરવો અને જોને શાન્ત અને શુદ્ધ બનાવવો એ આ ક્રિયાનો હેતુ છે આ ક્રિયાનું પારિભાષિક નામ સામાયિક છે તે એકા તમા ઘેર, ઉપાશ્રયમા કે મન્દિરમા પણ કરી શકાય એકલા, ઇશાન દિશામા કે પોતાના ગુરૂ અથવા જિનપ્રતિમા પ્રતિ મુખ રાખીને કરી શકાય

આ ધ્યાનને બદલે કોઈ ધર્મશ્રન્ધનું વાચન કે કોઈ ધર્મોપદેશનું શ્રવણ પણ કરી શકાય

શ્રાવકો સાધારણ રીતે નિત્ય થોડો જ સમય આવું ધ્યાન ધરે છે, પણ જેણે પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવા ધાર્યો છે અને એમ કરીને અન્તે પુનર્જન્મમાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખી છે, તે તો વ્યવસ્થાપૂર્વક લાખા કાળ પર્યન્ત ધ્યાન ધરે છે

ધ્યાનને સફળ કરવું હોય તો ધ્યાનીએ સૌ ભૌતિકો પ્રત્યે સમદર્શો થવું જોઈએ ને વિચારે શુદ્ધ થવું જોઈએ, એણે જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી રાખવી જોઈએ ને એનું શુભ ઇચ્છવું જોઈએ મર્વે દીન-દુખી પ્રત્યે કષ્ટણા રાખવી જોઈએ, તીર્થકરેના શુષ્ક વિષે અને જે કઈ શુભ તે સફળ પ્રત્યે પ્રમોદ રાખવો જોઈએ અને પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે પણ સમ્પૂર્ણ માધ્યસ્થ રાખવું જોઈએ ૧૩

ધ્યાનના જુદા જુદા જે પ્રકાર જૈનશાસ્ત્રોમા આપેલા છે તે પૃ ૨૧૪ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ શ્રેયોમા ધ્યાનના જુદા જુદા સ્વરૂપો આપવામા આવેલા છે તેનું વર્ણન હવે અહીં કરીશું ધ્યાનના અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ ૬ — ૧૪

૧ વિષ્ણુસ્ય ધ્યાન પચભૂતની વિવિધ મૂર્તિઓનું અનુક્રમે ધ્યાન ધરીને ધ્યાની ઉચ્ચગાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે ૬ એની પાંચ ધારણાઓ નીચે પ્રમાણે ૬

ક પાંચવી ધારણા ધ્યાની પૃથિવીને શાન્ત સ્થિર દીરસમુદ્ર રૂપે કાપી લે છે એને મધ્યસ્થાને જગ્મૂલીપ જેવડું સહસ્રદલ સુવર્ણપત્ર કટપે છે એ પત્રમા સુવર્ણપર્વત (ગિર) જેવું ખીજ છે અને તેના મધ્યસ્થાને શરદ્ધરાત્રિના ચન્દ્ર જેવું પ્રકાશનું લબ્ધ રાખ્યા

સન છે એ આસન ઉપર ધ્યાની પોતાને સમ્પૂર્ણ શાન્તભાવે ને શુદ્ધભાવે રાગદ્વેષથી પર થઇને કર્મનો ક્ષય કરવાને ઉદ્યુક્ત થઇને બેઠેલો કહ્યે છે

સ્વ કામેયી ધારણા ત્યારપછી ધ્યાની પોતાની નાભિમાંથી નીકળેલા પ્રકાશિત પોડશદલ કમલને પોતાની સામે જુએ છે એ સૌ દલ ઉપર દેવનાગરી વર્ણના ચૌદ સ્વર (અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋૃ ૠ ૡ એ ઐ ઔ ઝો) અને અ તથા ય છે, ધીજમા મહામન્ત્ર ઈર્મ છે આ મન્ત્રના ૨ માથી પ્રથમ પૂમ્, પછી અગ્નિ-કણા ને અન્તે પ્રત્વલિત અગ્નિ પ્રકટ થાય છે એની શિખા ધીરે ધીરે વધે છે અને તે ૮ કર્મરૂપી આઠ દલવાળા મધ્યમા આવેલા કમલને બાળે છે પછી સ્વન્તિક છે જેને શિખરદેશે એવા ત્રિકોણ આકારની શિખા ધ્યાની કહ્યે છે સુવર્ણસમ પ્રકાશતી આ નિર્દૂમ શિખા નરકાગ્નિ પેઠે ન જૂઝાય તેવી છે અને તે શરીરની બહાર છે, વાયુ એને શરીરની દિશાએ પ્રેરે છે, તેથી એ શિખા શરીરને બહારથી બાળે છે અને કમલ ઉપરનો અગ્નિ તેને અન્દરથી બાળે છે અન્તે શરીર ને કમલ અગ્નિથી બળી નાશ છે ને પાછળ ભસ્મ જ રહે છે

ગ માસ્તી ધારણા ધ્યાની કહ્યે છે કે બાહ્યા પછી પડી રહેલી ભસ્મને મહાવાયુ આવીને ઉડાડી મેલે છે

ઘ કારણી ધારણા ત્યારપછી ધ્યાની કહ્યે છે કે ગર્જના ને વિદ્યુત્ મમેત મેઘ આવે છે ને સમસ્ત વિશ્વને ડુબાડી દે એટલું જળ વર્ષે છે, એ જળથી પોતાનો સમસ્ત મળ ધોવાઈ નાશ છે

ઙ સ્પર્શી ધારણા અન્તે ધ્યાની પોતાને ભૌતિક શરીરના ૭ તત્ત્વથી સુક્ત એવા શુદ્ધ આત્મારૂપે જુએ છે આધ્યાત્મિક સમ્પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરીને ચન્દ્ર જેવા પ્રકાશમાન સ્વરૂપે પોતે સિદ્ધાસન ઉપર બેસે છે ને દેવો તથા દૈત્યો તેના ભવ્યરૂપને નમસ્કાર કરે છે

૨ પદસ્ય ધ્યાનમા અચુક પવિત્ર મંત્રોનું ધ્યાન કરવાનું હોય છે (મન્ત્ર માટે જોશો પૃષ્ઠ ૩૭૭)

૩ સ્વસ્થ ધ્યાનમાં સામે તીર્થ કરને કટપવાના છે જાણે એ સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓથી શોભી રહ્યા છે, આસન ઉપર બિરાજ્યા છે, યશો આમર કરે છે અને દેવોને ને મનુષ્યોને એ ઉપદેશ આપી રહ્યા છે એવી રીતે એમને કલ્પીને ધ્યાન ધરવાનું છે

૪ સ્વાતીત ધ્યાનમાં આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, કૃપાતીનને સર્વ રીતે ચક્ષુના જેવો શુદ્ધ ભાવ પ્રતીત થાય છે

૫ કાયોત્સર્ગ અને પ્રાણાયામ.

ધ્યાન ધરતી વેળાએ જૈને પોતાના શરીરને અમુક સ્થિતિમાં રાખવાનું હોય છે આમ કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે, શરીરને અમુક સ્વસ્થ સ્થિતિમાં રાખવાથી ધ્યાનીના કોઈ વિચાર શરીર પ્રત્યે આકર્ષાય નહિ અને તેથી કરીને શુભ કેવળ આધ્યાત્મિક વિચારોમાં પ્રેરાય ધ્યાન સમયે શરીરને અમુક પ્રકારે રાખવાની સ્થિતિને કાયોત્સર્ગ (કાય-શરીર, ઉત્સર્ગ-ત્યાગ) કહે છે, કારણકે એમાં ભૌતિક શરીરમાંથી આધ્યાત્મિક શરીર એવી લેવાનું હોય છે સાધારણ રીતે એમાં ધ્યાની પવાડી વાળીને બેસે છે અને છુટા લટકતા હોય જોળામાં મૂકે છે તે સમયે ધ્યાની મન ભણે છે ને એ મનનો અર્થ એવો છે કે ' શુભ શુદ્ધ થાય એટલા માટે શરીરની સમસ્ત ક્રિયાઓ બંધ થાઓ ' કાયોત્સર્ગમાં ધ્યાની બેઠો હોય ત્યારે એણે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની શરીર-આપાર બંધ કરવાનો છે, જે વ્યાપાર ઇન્દ્રિયોની નથી ને શરીરને આવશ્યક (જેમકે શ્વાસોશ્વાસ) ઇ અથવા જેના ઉપર ધ્યાનીનો અધિકાર નથી (જેમકે નિમેષ, ખાસી આદિ) તેનાથી કાયોત્સર્ગનો ભગ થતો ગણાતો નથી

બેસવાનું જે સાધારણ આસન તે ઉપરાંત બીજાં આસનોમાં પણ શુભને ધ્યાનમગ્ન કરી શકાય ધ્યાની બેઠો રહીને પણ ધ્યાન ધરી શકે, તે પ્રસંગે હાથ બગળર આકાશ તરફ સીધા રાખવાના, ઘુટી એકમેક સાથે લીડવાની, પગની ચાર આગળીઓ એકમેકથી ઘુટી રાખવાની અને અગ્રાં સીધા રાખવાના છે આ બે મુખ્ય આસનો ઉપરાંત બીજાં અનેક આસનો છે, પણ તે બે બેના

પ્રકાર માત્ર છે^{૧૫} હાથ કયે પ્રકારે રાખવાના તે વાત બહુ મહત્વની છે, પૂજામાં મુદ્રા બહુ અગત્યની ગણાય છે અને કયે પ્રસંગે કઈ મુદ્રાનો ઉપયોગ કરવાનો છે તેનું વિવરણ અને વિવિધ પ્રકારની અનેક મુદ્રાઓ વિષે કર્મકાણ્ડ વિષેના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે^{૧૬}

મામાયિકના આરમ્ભમાં હાથના જે વ્યાપાર કરવાના છે તેને આવર્તન કહે છે, હાથે કાનેથી જમણા મુઘી મ્હો સામે હાથ અર્ધવર્તુળમાં ફેરવવાના છે અને એનો અર્થ તીર્થકરોને અથવા શુદ્ધોને નમસ્કાર છે

તેવીજ રીતે પૂજા સમયે ખીજા પણ અનેક શરીરવ્યાપાર કરવાના છે નમસ્કાર, પ્રણામ અને એવા સર્વ વ્યાપાર અમુક નિયમો પ્રમાણે ખરેખર કરવાના છે

શરીરની એ સમસ્ત ક્રિયાઓમાં અન્તે પ્રાણાયામ પણ આવે છે હિન્દુ યોગીઓના જેવી જ આ ક્રિયાઓ જૈનોએ પણ ચોલ કાઢી છે હેમચંદ્રને મતે પ્રાણ-વાયુ પાત્ર પ્રકારના છે અને તે શરીરના વિવિધ અંગોમાં ગ્રિયત થયેલા છે “તાલુપ્રદેશમાં, હૃદયમાં, નાભિમાં અને અશુકાના છેડામાં પ્રાણ છે, ગરદનમાં, ખીંટમાં, પૂઠમાં અને પાનીમાં અપાન છે, હૃદયના અને નાભિના સહનનમાં સમાન છે, મસ્તક અને હૃદયની વચ્ચે ઉદાન છે, સમસ્ત આમલીમાં વ્યાન છે.”^{૧૭} પ્રાણોને વ્યવસ્થિત કરવાથી શરીરનું નાલીમડળ શુદ્ધ થાય છે, અને શરીર ઉપર જીવનો સમ્પૂર્ણ અધિકાર પ્રવર્તે છે

પુરૂષોને શરીરની આ જે સૌ ક્રિયાઓ કરવાનું વિધાન છે, એમાની કેટલીક ક્રિયાઓ, ખાસ કરીને અમુક આસન કરવાનો ત્રીઓને, ખાસ કરીને સાધ્વીઓને નિષેધ છે^{૧૮} એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, કારણ કે તેથી ડેટલાક ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ઉત્તેજિત થાય છે

૨ અતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત.

જાણ્યે કે અજ્ઞાણ્યે પણ જે પાપ થયા હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ જૈનોની ક્રિયાવિધિમાં બહુ મહત્વનું છે એમ

પશ્ચાત્તાપ કરવાની જે સૌ ક્રિયાઓ છે તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે અને એ સમ્બન્ધના જે સૂત્રો તેને પણ પ્રતિક્રમણ કહે છે, એ ઉપરથી જ જણાઈ આવશે કે એમા પશ્ચાત્તાપને કેટલું મહત્ત્વ આપેલું છે

પ્રતિક્રમણના અનેક સ્વરૂપ છે એ પ્રતિક્રમણમા વિવિધ મત્રો બોલવાના હોય છે તેમા સખ્ત કયા કયા પાપ કર્યા છે, તે બોલી જાય છે તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે નિત્યના સામાયિક પ્રસંગે ભક્ત બોલે છે -“ પૂર્વે કરેલા પાપથી પાછો વળુ છું, તેની ધૂણા કરૂં છું, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરૂં છું, તેમાથી મુક્ત થાઉં છું ” સર્વસામાન્ય ઉપયોગમા આવતો એક મત્ર સાતસાત શબ્દોથી શરૂ થાય છે, તેમા ૮૪૦૦૦૦૦૦ જીવોને તેમના વર્ગ પ્રમાણે (એટલે કે ૭૦૦૦૦૦૦ પૃથ્વીકાય, ૭૦૦૦૦૦૦ જળકાય, વગેરે, જોશો પૃ ૨૩૧) ગણાવ્યા છે, પછી પ્રતિક્રમણ કરનાર બોલે છે કે ‘ મેં મને વચને કે કાયાએ એમાના કોઈ જીવની હિંસા કરી હોય, અથવા બીજા પાસે કરાવી હોય અથવા બીજાએ કરેલી ત્યારે સાખી રહ્યો હોઉં તો પશ્ચાત્તાપ કરૂં છું ’ અહિં સાધર્મની સામે કરેલા પાપની ક્ષમા માગવાનો આ વિધિ ઘણું કરીને સર્વસામાન્ય છે, કારણ કે સાધુઓએ ખાસ પાળવા જેવો આ ધર્મ છે ગમે એટલી સજાજ સખીને માર્ગે ચાલવામા આવે તો ય ચાલતા ચાલતા કેટલા ત્રસ અથવા સ્થાવર જીવની હિંસા કે હત્યા થઈ હશે તે કોઈથી કહી શકાય નહિ સ્વેતાગ્નિમાં બીજા એક મત્રનો જહું ઉપયોગ કરે છે, તેમા પાપના અદાર મૂળ (ક્ષત્ર વાપ્તવાન) જણાવ્યા છે અને તેમા અણુવ્રતના (પૃ ૨૦૫) ભગ વિષે તથા ક્ષમા વિષે જણાવેલું છે અને તેમા અન્તે પાપનો પશ્ચાત્તાપ આવે છે ૨”

આ સાધારણ પ્રતિક્રમણ ઉપરાંત જૈનોમા બીજું એક પ્રતિક્રમણ છે તેને આલોચના કહે છે, એમા અમુક પાપ સ્વીકારવાના હોય છે આવક પોતાના શરૂ અથવા બીજા કોઈ સાધુ સમક્ષ તે સ્વીકારે છે, સાધુ પોતાના અર્થાથ સમક્ષ સ્વીકારે છે, સૌ પોતા પોતાની પવિત્રતા પ્રમાણે પોતાના પાપ વત્તે જોઈ અરે સ્વીકારે

છે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ મ્વાભાવિક ગીતે જ શ્રાવકો કરતા વધારે સ્વીકારે છે કેટલાક શ્રાવકો જેજ, કેટલાક પખવાડિયે એકવાર, કેટલાક ચાર મહિને એકવાર ને કેટલાક વર્ષમા એક વાર સ્વીકારે છે હરેક જૈને કમમા કમ વર્ષને છે. લે દિવસે એવું આલોચન કરવાનું હોય છે, છતાં ચે જની શકે તેટલી વાગ કરવું સારૂ ગણાય છે, કારણ કે તેથી કર્મનો ભરાવો થતો અટકે છે

થયેલા પાપના નિવારણને માટે શુદ્ધ પાપ કરનારને અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે વિશેષ પ્રકારનું તપ કે ખીજ એવી ધાર્મિક ક્રિયા કર્યે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ગણાય છે માધુઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ખાત્ર અગત્યનું મનાય છે નાનામા નાના પાપને માટે તેને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તના બરાબર વિધિ આપેલા છે રહેવામા કે વસ્ત્ર પહેરવામા સ્વચ્છતા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે માચવી ન હોય, મત્ર બોલવામા ભૂલ કરી હોય, આહારમા કે અધ્યયનમા ભૂલ ઠરી હોય તો તેને અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કે અમુક ક્રિયા કરવી પડે છે અથવા અમુક ઉપવાસ કરવા પડે છે ગભીર પ્રકારના પાપને માટે ગભીર પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે સાધુને અમુક કાળ સુધી પઠન્યુત કરવામા આવે છે, તેને કરવામા આવતું વન્દન બધ થાય છે અને તેણે મૌન ધારણ કરવું પડે છે કોઈ કોઈ પ્રમગે તેને થોડો કાળ મઘબહાગ પણ થવું પડે છે, માધુ કરતા સાધ્વીને અને સામાન્ય માધુ કરતા આચાર્યને બારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે^{૨૧}

મે પ્રત્યાખ્યાન અને તપ.

નિત્ય સામાયિક સમયે જૈને આમ બોલવાનું છે “ નિન્દ્રા કર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરૂ છું, જ્યાં સુધી માડૂ આ મત ચાલે છે ત્યાં સુધી મને, વચને ને કાયાએ દ્વિવિધ પ્રત્યાખ્યાન આચરીશ નિન્દ્રાકર્મ કરીશ નહિ અથવા ખીન્ન પાસે કરાવીશ નહિ ” સામાયિકને અન્તે અન્ન, પાણી, ફળ કે સોપારી વગેરે મુખવામ એ ચતુર્પ્રકારનો ત્યાગ કરવાનું પણ નત કોઈ કોઈ વાર શ્રાવક

લે છે, આ પ્રકારનું પ્રત્યાખ્યાન એક અથવા અનેક કલાક સુધીનું કે એક અથવા અનેક દિવસ સુધીનું પણ હોય છે

શ્રાવકે અમુક પ્રકારના ધર્મા નહિ કરવા, અને મત લીધું હોય ત્યારે અમુક વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવો વગેરે વિષયો તુ સ્પષ્ટીકરણ જૈનોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોમાં કરેલું છે એવા પ્રકારના મતનો સળધ કર્મકાણ્ડ સાથે પણ જોડી રાખ્યો છે અને પર્વદિનોને પ્રસંગે જો મત ખાસ પાળવાના હોય છે

જૈનોએ તપને ખામ મહત્ત્વ આપેલું છે, જીવનની શુદ્ધિને માટે અને કર્મના ક્ષયને માટે તપની ભારે આવશ્યકતા છે જોમ જૈનો પ્રાચીન કાળથી માનતા આ યા છે બૌદ્ધો તપને જોટલું બધું મહત્ત્વ નથી આપતાં જો પણ જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે મોટો ભેદ છે તપમાં મુખ્ય વિધિ ઉપવાસનો છે ઉપવાસના વિધિને મપૂર્ણ વ્યવસ્થાએ ચોટી કાઢ્યો છે પોતાને બહુ ધમ હ હોય એવા સ્વાહિષ્ટ લોજનના અમુક પદાર્થો ત્યાગ કરવા, ત્યાથી તે ધીરે ધીરે સમસ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો, અમુક કાળ સુધી મમગ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો ત્યાથી તે ધીરે ધીરે સહાને માટે ત્યાગ કરવો ને અતે મૃત્યુ પામવું ત્યા સુધીના ઉપવાસના વિવિધ પ્રકારનું ક્રમવાર વર્ણન કર્મશાસ્ત્રમાં વિગતે આપ્યું છે ને કોષ્ટકે પાડી પાડીને જો વિગત સમજાવી છે ઘાટકોપરમાં ૪૭ વર્ષની ઉમરના સાધુ સુંદરલાલજીએ ઈ સ ૧૬૨૩ માં ૮૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા અને તેના આગલા વર્ષમાં અગ્રકર્મે ૬૧ અને ૪૪ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા ૨૨ જો જ બતાવી આપે છે કે જૈનોમાં ઉપવાસ કરવાની શક્તિ કેટલી છે

છી યોગ.

મોક્ષ મેળવવાને હેતુએ પુણ્યલભાથી જીવને મુક્ત કરવા માટે શરીરની અને મનની વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સાધનાઓ સાધવી એને યોગ કહે છે હિન્દુઓ અને બૌદ્ધોની જેમ જૈનોએ પણ યોગને અસાધારણ મહત્ત્વ આપ્યું છે સર્વે ધાર્મિક ક્રિયા

મા, સર્વે વૃક્ષોમા કલ્પવૃક્ષ અને સર્વ મહિષોમા ચિન્તામહિની
 ૧ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે જૈન યોગ ઘણે અથે પ્રાદાણુ યોગને
 ખુસરે છે, શ્વેતાશ્વરના યોગશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય હરિભદ્ર
 વાગ પતંજલિના પ્રમાણુ ટાકે છે અને સ્પષ્ટ રીતે એમને અનુસરે
 યોગશાસ્ત્રમા જૈનોની વિશેષતા એટલી છે કે બધના કારણુ (પૃ
 ૫), જીવભાવ (પૃ ૧૮૯) અને શુભુચ્ચાન (પૃ ૧૯૮) એ ત્રણ
 યોમા જૈનોએ પોતાનો જુદો જ વિકાસ કરેલો છે એટલે એ
 વિષયોને અનુકૂળ વિશેષતા એમણે પોતાના યોગશાસ્ત્રમા
 લી છે હિન્દુઓના યોગ વિષે Der Hinduphysik નામના
 ગ્રંથમા પૃષ્ઠ ૨૮૬-૩૦૦ ઉપર વિગતવાગ વર્ણન કરેલું છે,
 તાનો ઘણોખરો ભાગ જૈનયોગને પણ લાગુ પડે છે, તેથી
 ૨ એ સમ્બંધે વિશેષ હકીકત જોઈતી હોય તે એ ગ્રંથમા
 ૩ એ અહીં તો જૈન સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા સમ્બંધે જ લખીશ

અશુભ અને શુભ એવા બે પ્રકારના ધ્યાન હોય છે, એમ
 ૪ (પૃ ૨૧૪) કહેલું છે તેને જ અનુમરતા બે પ્રકાર યોગના
 એક તો અશુભ અર્થાત મમાગની તરફ દૃષ્ટિ ગળે છે, કષા
 ૫ ઘેરાય છે અને કર્મબંધનથી બધાય છે, બીજો નિર્વાણ
 ૬ દૃષ્ટિ ગળે છે, બધા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે અને કર્મક્ષય
 ૭ પ્રેરાય છે આ બીજો તેજ આયો યોગ છે ને તેમા અત-
 ૮ રે, ચિન્તાન, ધ્યાન, ઔદામીત્ય, કર્મનિગ્રહ વગેરે વિષયોમા
 ૯ ચિત્ત રાગે છે યોગના આઠ અંગ છે ૧ યમ-અહિસા,
 ૨ અસ્તેય, પ્રદાયર્થ અને પરિગ્રહત્યાગ, ૩ નિયમ-ભાવ પવિત્રતા,
 ૪ તપ અધ્યયન, દેવ પ્રત્યે માનભાવ, ૫ આમા (કાયેત્સર્ગ
 ૬ ૩૮૨), ૪ પ્રાણાયામ (પૃ ૩૮૩), ૫ પ્રત્યાહાર-બાહ્ય પદાર્થો
 ૬ થી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે, ૬ ધારણા-અમુક એક સાધ્ય
 ૭ ઉપર વિચારને કેન્દ્રીભૂત કરવા તે, ૭ ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતા
 ૮ સમાધિ-અન્તરમા નિમગ્ન થવું તે

સામાન્ય સરકારરહિત મનુષ્યના જ્ઞાનને ચાષ્ઠ કહી છે,
 જ્ઞાનની વૃદ્ધિના ૮ પગથીઆ છે ને તેથી ૮ પ્રકારની દૃષ્ટિ
 છે યોગના ઉપર જે ૮ અંગ ગણાવ્યા તેમાનુ એક એક

આ આઠ પ્રકારની દૃષ્ટિમાની એક એક ઉપર આવીને પૂર્ણ થાય છે દૃષ્ટિના એ આઠ પગથીઆમાં સૌથી નીચેનું મિત્રા છે, યોગના બીજની વૃદ્ધિ થયે એ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, ઘાસમાંથી સળગતા અગ્નિ જેવા મન્દ પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન એ દશામાં હોય છે ત્યારપછી (૨) તારા એમાં આત્મા ઉપર ઘણો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, છાણમાં સળગતા અગ્નિના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન હોય છે (૩) વળા યોગ્ય આસને બેસીને પ્રાપ્ત કરેલા સમ્પૂર્ણ અનુભવથી તે પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં લાકડામાં સળગતા અગ્નિના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન થાય છે (૪) વૈષ્ણ સમ્પૂર્ણ પ્રાણાયામથી પ્રાપ્ત થાય છે અને મશાલના પ્રકાશને મળતું જ્ઞાન થાય છે પહેલા આ ચાર પગથીએ ચઢેલા યોગીનું પશુ પતન^{૨૫} થાય, કારણ કે ત્યાં સૌ પાર્થિવોમાંથી એનો જીવ બહુ થોડે જ અંશે મુક્ત થયો હોય છે અને તેથી એ પગથીએ ચઢ્યાનું શુભ પરિણામ ચિરસ્થાયી નથી રહેતું ઉપરના ૪ પગથીઆ ઉપર એમ જાનતું નથી એ પગથીઆ ઉપર સમ્પૂર્ણ પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ સાધી શકાય છે અને તેથી જ્ઞાનની અવિરત વૃદ્ધિ થાય છે (૫) સ્થિરા મા જ્ઞાન રત્નપ્રકાશ જેવું, (૬) કાન્તા મા તારાના પ્રકાશ જેવું, (૭) પ્રમા મા સૂર્યપ્રકાશ જેવું અને (૮) વરા મા ચન્દ્રપ્રભા જેવું શીતલ જ્ઞાન થાય છે નામ પ્રમાણે જ ઉવટના જ્ઞાનવાળી-પરાદૃષ્ટિ-મર્વગ્રેષ્ઠ છે, ત્યાં આત્માના જ્ઞાન દર્શન, આગ્નિ અને વીર્ય ઉપર આવરણ હેનારા કર્મનો ક્ષય થાય છે, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રાપ્તે નિર્વાણ પમાય છે

યોગની માધનાથી અલૌકિક શક્તિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, યોગી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ વિવિધ પ્રકારની અધિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જેમકે એનો જીવ પોતાના શરીરના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે અને બીજાના શરીરમાં પ્રવેશી શકે છે પ્રખ્યાત હિંગમ્બર આચાર્ય કુન્દ કુન્દ વિષે એક સ્થળે લખ્યું છે કે પોતાના જીવને કે શરીરને પુદ્ગલ સાથે કશો સમ્બન્ધ નથી તે દેખાડી આપવા માટે તે કશા પણ આધાર વિના ધરતીથી અદ્ધર ચાર આગળ હોયે ચાલી શકતા^૨ પણ જ્ઞાની

પુરૂષ આમાની કોઈ પણ શક્તિનો પ્રયોગ સ્વેચ્છાએ કરતા નથી; એનો હેતુ તો જીવને પુરૂષલભાથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત કરવાનો, કર્મનો ક્ષય કરવાનો ને નિર્વાણ પામવાનો હોય છે

ગુરુપદ.

જૈનોના જીવનુ કલ્યાણુ થાય એવા પ્રયત્ન સાધુઓ અને સાધ્વીઓ સદા કરે છે અને તેમા ય સ્વભાવિક રીતે ખાસકરીને સાધુઓ તેમને ઉપદેશ આપે છે, વિવેચનથી અને સુંદર દૃષ્ટાન્તોથી ધર્મશ્રન્થો મમજાવે છે, તેમની પાસે પ્રતિક્રમણુ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે છે અને એમ અનેક રીતે સાધુઓ સઘના લોકનું નૈતિક અને ધાર્મિક જીવન ઉત્તત કરવા પ્રયત્ન કરે ॥ સાધુ હોય કે શ્રાવક, પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી, સૌ પોતાના શુદ્ધ પાસેથી જે શિક્ષણુ પામે છે તેને માટે તેમનો પાર વિનાનો ઉપકાર માને છે જૈન શાળાઓએ એટલા માટે પોતાના શુદ્ધ પ્રત્યે અતિશય માનવૃત્તિ રાખી હોય અને તેમનો સત્કાર કર્યો હોય એવા દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસમા અનેક છે ધાર્મિકપદે સ્થપાયેલા શુદ્ધની સેવા ને સત્કાર કરનાર શ્રાવકનું ઐહિક અને આત્મિક જગતમા કલ્યાણુ થયું હોય એવી અનેક કથાઓ છે શુદ્ધને વન્દન કરવું એ પ્રત્યેક શ્રાવકનો વિશિષ્ટ ધર્મ મનાયો છે અને તેનું વર્ણન અનેકવિધ કરવામા આજુ છે શ્રાવકે શુદ્ધનું નવધા વન્દન કરવાનું છે ૧ તેમને પગે લાગવું, ૨ ઉચ્ચ આસન આપવું, ૩ તેમના પગ ધોવા અને જે જગથી પગ ધોયા હોય તે જગનો કપાળે સ્પર્શ કરવો, ૪ તેમની સ્તુતિ કરવી, ૫ તેમના તપ (ચારિત્ર)ની સફળતા ઇચ્છવી, ૬ તેમના પ્રત્યે મનથી, ૭ વાણીથી ને ૮ કર્મથી શુદ્ધ રહેવું અને ૯ તેમને યોગ્ય આહાર આપવો ૨૭

શ્રાવકે નિત્ય જે ખટકર્મ કરવાના છે તેમા શુદ્ધને વન્દન કરવાનું પણ છે અને તેનો સળધ સામાયિક માધે પણ ॥ આવર્તનના જે વિવિધ પ્રકારના વિધિ, તેનો ઉલ્લેખ ૩૮૩ મા પૃષ્ઠ ઉપર કર્યો છે

મૂર્તિપૂજના વિરોધી સમગ્રદાયોમા શુદ્ધવન્દનને ખાસ ગહરવ

આપેલું છે, કારણ કે મૂર્તિપૂજક સમ્પ્રદાય તીર્થંકરની પ્રતિ
માની પૂજા કરે છે તેને બદલે પેલા સમ્પ્રદાયોમા ગુરૂવદન તરફ
દૃષ્ટિ રાખેલી છે છતાંયે હુદિયા વિષે વસતિપત્રકોમા અને ગેઝે-
ટિયરોમા^{૨૮} લખાય છે કે “તેઓ પોતાના ગુરૂને પૂજે છે” ત્યારે
તેમને સાચી જ રીતે માફ લાગે છે, કારણકે ઘણા હિન્દુ સમ્પ્ર-
દાયોમા (જેમકે વલ્લભાચાર્યનામા) શિષ્યો પોતાના ગુરૂઓને
દેવરૂપ માનીને જેવી ભોટો ધરાવે છે તેવી જો ભૂનો ધરાવતા નથી

સાધુઓ આવકોનું આધ્યાત્મિક જે હિત માધે છે તે
વ્યક્તિગત અને સઘગત હોય જે પ્રત્યેક વ્યક્તિનું, તેનું
પોતાનું અને સમસ્ત સઘનું સામાન્ય લાભે હિત કરે છે વ્યક્તિ-
ગત હિત વિષે તો અનેકવાર કહ્યું છે તેથી અહીં તો સઘગત
વિષે કંઈક કહીશું અને ગુરૂ સઘમા કેવી રીતે કથા (વ્યાખ્યાન)
કરે છે તે વિષે આપણે અહીં જોઈશું

અમદાવાદમા ગ્રેટ મગનભાઈ હડીસિંગના કુટુંબને શ્વેતામ્બર
સમ્પ્રદાયના તમાગવળનો ઉપાધ્યક્ષ બધાવેલો છે, તેમા ૧૮૭૪મા
થયેલા વ્યાખ્યાનનું બહુ સુધત વર્ણન ગેઝોર્ગ બુઈલરે કરેલું
છે “ તેમાનો ઉપયોગી ભાગ અહીં તેનાજ શબ્દોમા આપું છું

“ અમે અહર ગયા ત્યારે જગ્યા તો લગભગ અર્ધા ભરાઈ
ગઈ હતી, કેટલાક પુરૂષો ઉભા હતા, કેટલાક ઉપદેશકના
આસનની છેક મગીપ સુધી બેઠા હતા સ્ત્રીઓ પાછલા ભાગમા
મઠાચાઇને બેઠી હતી લાડકાના કંઠેગ પાછળ જે સાધુઓ ઉભેલા
હતા તેમાના એક આચાર્ય હતા, તેમને તો હું પૂર્વેથી જ
ઓળખતો હતો અને બીજા નવદીક્ષિત સાધુ હતા બંનેને
ચિનયથી નમન કર્યું વડુ કહીને મેં એમને શ્રાવકયોન્ય નમસ્કાર
કર્મા, એમણે ધર્મલાભ (ધર્મનો લાભ થાઓ) કહી ઉચિત
ઉત્તર આપ્યો. બીજા જે ત્યાં હતા, તેમણે મારા ઉપર બહુ ધ્યાન
આપ્યું નહિ મારા સાથીએ ઉચ્ચ આસન-મથ (Platform)
ઉપરની ગાદી સમીપ જ લઈ જઈને મને બેસાડ્યો અને મને
મોટેથી કહ્યું કે ‘ આચાર્ય કંઈ બૂલ કરે તો તમે તે સુધરાવજો ’

ત્યારપછી આચાર્ય મથ ઉપર પલાઠી વાળીને બેઠા અને મારા માનની ખાતર તીર્થંકર વર્ધમાનના ચગિતમાથી અમુક પ્રસંગો વિષે વ્યાખ્યાન કરવાનું કહેવા લાગ્યા, પણ મેં એમને પ્રાર્થના કરી કે ગદ્યકાલે વ્યાખ્યાન ન્યાથી અધુરૂં રહ્યું છે ત્યાથી જ આજ શરૂ કરો. એમણે તુરત જ એ વાત સ્વીકારી અને સૂત્રકૃતાડ્ઝના પ્રથમ ભાગના બીજા અધ્યાયથી વ્યાખ્યાન કરવા માંડ્યું. શુદ્ધ (કવણી) નામે પાલીશ ઝરેલું લોકડાનું એક નાનું આસન પોતાની સામે એમણે રાખ્યું હતું તેના ઉપર એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ હતો. તેમાંથી એ વાચતા હતા જે પાનામાંથી એ વાચતા હતા, તે એમણે પોતાના હાથમાં ઝાલ્યું હતું. પ્રથમ તો એમણે ગ્રંથમાંની ધાડીક ગાયા-શ્લોક ગાયા, એ શ્લોક પ્રાચીન લોકભાષામાં-પ્રાકૃત ભાષામાં હતા અને વૈતાલિક છદ્મમાં હતા એ શ્લોક એમણે ઉચિત મંગીતમાં ગાયા ત્યારપછી એનો ટંબો બોલ્યા એટલે કે શુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું પછી અન્તે શબ્દાર્થ અને ધાત્વર્થ કહ્યા, ધાર્મિક ભાવ કહ્યો એના ઉપર ટીકા કરી, વિવરણ કયું અને ધર્મકથાઓમાંથી કથાન્તો આપ્યા સમજાવવાને માટે અતિ સૂક્ષ્મભેદે વિવેચન કરતા હતા. બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યા છતાં એ એના કલાકમાં એમણે એ ગ્રંથમાંના કશું શ્લોક પૂરા કર્યા.

એમણે જે વ્યાખ્યાન કર્યું તેની અમર બહુ સુંદર હતી એ આચાર્ય સુંદર બોધાના હતા, ત્રીશેક વર્ષની ઉંમરના હતા, મુખકાન્તિ બુદ્ધિવાળી અને સ્નેહભરી હતી વાળ કુદા કાતરેલા અને વસ્ત્ર શ્વેત હતા, એક વસ્ત્ર જમણા હાથ ઉપર છુટું પડ્યું હતું તેમનો શબ્દભાવ, મુખભાવ અને અભિનય અનેક યુરોપિયન ઉપદેશકે પણ અનુસરવા જેવા હતા. આ બધા બાદ્યભાવ, જેને નૈનસાધુઓ બહુ મહત્વના માને છે તે, સુપરિમિત, લબ્ય અને સુંદર હતા.

શેઠના સંકેતથી જ્યારે એમણે મમાસિ કરી, ત્યારે એમની માથેના સાધુએ તુરત જ મહો ઉપર મુખપટ્ટી બાધી, શ્વામવડે કોઈ જીવની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે નૈનસાધુઓએ

એ બાધવાની હોય છે ત્યારપછી એમણે ભક્તિભર સ્તોત્ર બોલવા માંડ્યું. દેવપૂજાને અન્તે હ્રમેગ આ ભવ્ય સંસ્કૃત કાવ્ય ગવાય. એ ગાવામાં ભક્તિભાવ કરતા શુદ્ધભાવ વધારે હોય છે. જ્યાં જ્યાં મેં એ સાંભળેલું, ત્યાં ત્યાં મેં જોયેલું કે તેના ભાવ તરફ ઓછું જ ધ્યાન અપાય છે. આ પ્રસંગે પણ એ પૂરૂ થતા પહેલાં તો બધા ઉભા થવા ને વાતો કરવા લાગ્યાં. મેં તો આચાર્ય સાથે તેમના વ્યાખ્યાન સમયે થોડાં તુટ્યા પુટ્યા ગુજરાતી શબ્દોમાં વાત કરી ને પછી સંસ્કૃત ભાષામાં એમણે કહેલાં શબ્દાર્થ અને ધાત્વર્થ વિષે થોડી ચર્ચા કરી. એ બધું એમણે સ્નેહથી માણવ્યું ને ઉઠતા ઉઠતા ‘વહેલા આવજો’ કહી વિદાય થયા.

“જેનોના ભક્તિસ મેલનમાં અને યુરોપિયન લોકોના ભક્તિ સ મેલનમાં બહુ સમાનતા છે, પણ એક વાતમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે ભારતવાસીઓ પોતાના સ્વધર્મી કે અન્યધર્મી પ્રત્યે જે બંધુભાવ રાખે છે તે બંધુભાવ આવા સમ્મેલનોમાં પણ નજરે પડે છે, યુરોપિયનના મનમાં દેવપૂજાને સમયે અત્યંત દેવભાવ હોય છે, પરંતુ પરિણામે ભારતવાસી દેવની સતીપ આવી શકે છે, યુરોપિયન દેવથી દૂર રહે છે એ પ્રકારની વિશેષતા શેઠ મગનભાઈવાળા સમ્મેલનમાં પણ મને એ રીત પ્રત્યક્ષ થઈ કે આચાર્ય ભૂલ કરે તો તે પણ સુધરાવવાની મને પરવાનગી આપી દેવપૂજા સમયે ધાર્મિક વિષયોમાં હાથ નાખવાની પરધર્મીઓને પરવાનગી આપવી, એ વિચારનો પણ યુરોપિયન તો તિરસ્કાર કરે અને વળી નાનપણમાં જેને તેના માગાપ પાસેથી ખરીદી લીધેલો, ત્યારપછી ભણાવેલો, પ્રથમ સાધુ અને પછી આચાર્ય બનાવેલો, એવા પ્રત્યે પણ ભરત ખડના જે ધનિક વ્યાપારીઓની નસોમાં ઉચ્ચ કુળનું ને કોઈ કોઈ વાર તો રાજકુળનું પણ લોહી વહે છે તેઓ જે ભક્તિભાવ રાખે છે તેટલો ભક્તિભાવ નહિ રાખનાર પરધર્મીને એવી પરવાનગી મળે તે કેટલું ભવ્ય !”

પ્રતિમા પૂજા.

પવિત્ર ચિહ્નો.

બ્રાહ્મ ચિહ્નો દ્વારા ધાર્મિક લાવનાઓને ઇન્દ્રિયગોચર કરવાનું ભારતવાસીઓને ગમે છે શૈવો પોતાના કપાળ ઉપર તિર્યકપુરૂષ એટલે ભસ્મની ત્રણ આડી રેખાઓ કરે છે, વૈષ્ણવો ઉર્ધ્વપુરૂષ શ્વેત મૃત્તિકાની U ના આકારની રેખાઓ કરે છે અને તેની વચ્ચે એક કાળી રેખા કરે છે, તેવી જ રીતે જૈનો પણ પોતાના કપાળમા પોતાના ધર્મનું ચિહ્ન કરે છે, તેઓ કપાળમા બે ભૂકુટિની વચ્ચે કેશરનો ચાંદલો કરે છે અને તે હૃદયના આકારનો છે એમ ગણાય છે એમ એથી ચિહ્નને ધાગણુ કરનાર 'હૃદયધર્મ' વાળો છે એમ પારખી શકાય છે

પૂજા મમથે ઉપયોગમા લેવાતું બીજું એક મહત્ત્વનું ચિહ્ન છે એને યજ્ઞોપવિત કે જનોઈ કહે છે જનોઈને ત્રણ સૂત્ર હોય છે, જે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ ગુણ સૂચવે છે એમ બ્રાહ્મણો માને છે, જૈનો માને છે કે એ ત્રણ સૂત્ર રત્નત્રય (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર) ને સૂચવે છે, અથવા તો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના તીર્થ કરોને સૂચવે છે જૈનો નિત્ય કમમા કમ પાત્ર માળા (નવકારવાળી) ફેરવે છે, એ માળાને ૧૦૮ મણકા હોય છે, તે પચપરમેષ્ઠીના ૧૦૮ ગુણ (અહંતાના ૧૨, સિદ્ધના ૮, આચાર્યના ૩૬, ઉપાધ્યાયના ૨૫ અને સાધુના ૨૭) ને સૂચવે છે

બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ ધાર્મિક સત્યોના આધ્યાત્મિક સંકેતો સમજવાને માટે બીજા ચિહ્નોને અને આકૃતિઓને ઉપયોગ કરે છે એ સૌમા સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન સૌથી મહત્ત્વનું મનાય છે અનેક ધર્મોમા સ્વસ્તિકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે જૈનોનો સ્વસ્તિક નીચે પ્રમાણે છે —

ગ

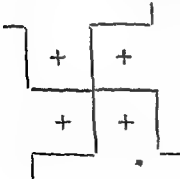
સ

ક

આકૃતિ ક તે જીવની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ (ગતિ) સૂચવે છે
૧ ઉપરની બાજુની રેખા દેવયોનિ, ૨ નીચેની બાજુની નારકીય
યોનિ, ૩ ડાબી બાજુની રેખા તિર્યગ્યોનિ અને ૪ જમણી બાજુની
રેખા મનુષ્યયોનિ સૂચવે છે આકૃતિ સ ના ત્રણ બિન્દુ નત્રત્રયને—
ડાબી બાજુનું સમ્યક્જ્ઞાનને, વચ્ચેનું સમ્યક્દર્શનને અને જમણી
બાજુનું સમ્યક્ચારિત્રને સૂચવે છે આકૃતિ ન વાળો મધ્યે બિન્દુ
સહિત અર્ધચન્દ્રાકાર નિર્વાણને (સિદ્ધશિલાને) સૂચવે છે જૈનો આ
આકૃતિઓનો પૂજામાં પણ ઉપયોગ કરે છે અને જ્યારે દેવાલયમાં
જાય છે ત્યારે પ્રતિમા સન્મુખ ધરવાને પુષ્કળ અક્ષત લાઈ જાય છે
અને તે વડે ઉપરોક્ત આકૃતિ જેવા સ્વસ્તિક રચે છે

સ્વસ્તિકની સાથે સબધ રાખતું બીજું એક ચિહ્ન તે
નન્દાવર્ત છે તેમાં નદ એટલે નવ આવર્ત હોય છે

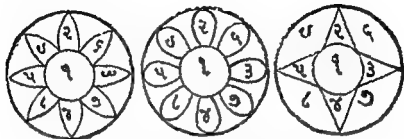
તીર્થંકરની છાતી ઉપરના ઢેશમાં સૂચવાતું ચિહ્ન તે શ્રીવત્સ
છે નીચેના આકારમાં દેખાડ્યા પ્રમાણે શ્રીવત્સ—સ્વસ્તિક હોય છે

સ્વસ્તિક, નન્દાવર્ત અને
શ્રીવત્સ એ અષ્ટમંગલમાં ગણાય
છે અને તે પ્રતિમાનિર્માણમાં
અમા મહત્વના છે ૩૦ બાકીના
પાંચ મંગલ નીચે પ્રમાણે છે

૧ વર્ધમાન, ૨ લદ્રાસન, ૩
કલશ, ૪ કર્પાણ અને ૫ મત્સ્યયુગ્મ

અષ્ટમંગલ મન્દિરોમા અને સરઘમના વાવટા ઉપર બહુ ચીતરેલા હોય છે

ઉપરની આકૃતિ જૈનધર્મના ચિહ્નચક્રની છે ને તે પ્રત્યેક જૈન દેવાલયમા હોય છે અષ્ટદલ પદ્મના જેવો એનો ઘાટ છે મધ્યેનુ ચક્ર અને આઠ દળ તે પચ્ચ પરમેશ્વી અને ચાર સદ્ગુણનું સૂચન કરે છે (૧) મધ્યે અર્ધચંદ્ર છે, સૌથી (૨) ઉપરના દલમા સિદ્ધ, જમણી બાજુએ મધ્યમા (૩) આચાર્ય, સૌથી નીચેનામા (૪) ઉપાધ્યાય, ડાબી બાજુએ મધ્યમા (૫) આધુ છે, ણીના ચાર દલમા (૬) દર્શન, (૭) જ્ઞાન, (૮) ચાગ્રિત્ર અને (૯) તપ છે ચિહ્નચક્ર ત્રાખાના કે રૂપાના પતરા ઉપર કોતરેલ હોય છે અને એનું એટલું મહત્ત્વ મનાય છે કે વર્ષમા બે વાર (ચૈત્ર ને આસો માસમા) એનું પર્વ પાળવામા આવે છે^{૩૧} તે આબેલની ઓળી કહેવાય છે

વળી મન્દિરોમા પવિત્ર મંત્રોના પછુ ચિત્ર ચીતરવામા આવે છે ૐ અક્ષર આ પ્રમાણે ચીતરવામા આવે છે^{૩૨} કાળા પત્થરમા ઉપરથી નીચે જતી અણીવાળી બારી રેખા ડાબી બાજુએ વાકી વાળે છે, તેની ડાબી બાજુએ બે મમાન્તર આડી રેખાઓ દોરે છે, તેમાથી ઉપરની ચાલી હોય છે ને તે ઠેક કાળી પાટ સુધી જાય છે અને તેની સાથે કાટખુણો કઢે છે, તેની નીચેની પીળા રંગની હોય છે અને તે કાળી રેખાને કાટખુણે મળે છે આ ચિહ્નની ઉપર એક અર્ધચન્દ્રાકાર રેખા ને તેની ઉપર કાણુ ગોળ બિન્દુ હોય છે એ બિન્દુ, અર્ધચન્દ્રાકાર રેખા અને નીચેની આકૃતિની ત્રણ આડી રેખાઓ ઉપર (કુલ ૫) તીર્થંકરોની બેઠી પ્રતિમાઓ ચીતરેલી હોય છે

જીં પણ ધાર્મિક મનાસર છે અને એનું ચિહ્ન અનેક ઉભી આડી રંગીત રેખાઓથી ચીતરે છે અને તેને અમુક આકાર (જીં) આપવામા આવે છે એ આકૃતિ ઉપર શ્વેત અર્ધચન્દ્ર અને તેના ઉપર શ્યામ બિન્દુ હોય છે, એ આકૃતિના પ્રત્યેક ભાગમા તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ ચીતરેલી હોય છે અને તે ઘણું કરીને આ પ્રમાણે—શ્યામ બિન્દુમા બે શ્યામ તીર્થંકરો મુનિમુદ્રાની અને અરિષ્ટનેમિની, શ્વેત અર્ધચન્દ્રમા બે શ્વેત તીર્થંકરો ચન્દ્રપ્રભુની અને પુષ્પહન્તની, ઉપરની આડી રાતી રેખામા બે રક્તવર્ણ તીર્થંકરો પદ્મ પ્રભુની અને વામુપૂજ્યની, ઉભી નીલ રેખામા બે નીલવર્ણ તીર્થંકરો મહાનાથની અને પાર્શ્વનાથની આકૃતિની બીજી પીત રેખાઓમા બાકીના બીજા ૧૬ તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે, કારણ કે તે સૌના દેહ સુવર્ણ વર્ણના હતા એમ મનાય છે કુલ ૨૪ મૂર્તિઓ હોય છે

ભરતખડગ બીજા ધર્મોમા જુદાના અથવા વિષ્ણુના પાદ ચિન્હ જેમ પવિત્ર મનાય છે તેમ જૈનધર્મમા પણ તીર્થંકરોના અને બીજા સાધુપુરુષોના પાદચિન્હ (પગલા) પવિત્ર મનાય છે

દુર્ગા અને કૌરવ જેવા દેવદેવીઓનું સૂચન કરતા વિવિધ પ્રકારના જુદા ચિન્હો સોનાના, રૂપાના કે ત્રાણાના પતરા ઉપર, (આરસ) પથ્થર ઉપર, કે લાકડાના પાટીઆ ઉપર કોતરવામા આવે છે

આ બધા વિવિધ પ્રકારના ચિન્હો વિષે આપણે વાત કરી, તેની થોડે કે ઘણે અંશે પૂર્ણ પણ થાય છે દેવની પ્રતિમાઓ (જેને વિષે આપણે હવે થીના પ્રકરણમા વર્ણન કરીશું)ની ચોંટ કંઈક અંશે એમને પણ પૂજ્ય ગણવામા આવે છે, જોકે પ્રતિમાઓ જેટલું એમનું મહત્ત્વ નથી

દેવપુરુષોને અને ઉંચી ભાવનાઓને જ માટે આવા ચિન્હો જીનો આકે છે એમ નથી, ભૌતિક પુરુષોને માટે પણ અમુક ચિન્હો કદ્યે છે ગતચુરની પૂજા કરવાને તેમને સ્થાને કોઈ ગ્રન્થ (પુસ્તક) રાખે છે અને શ્વેતાશ્વર સમગ્રદાયના સાધુઓ પોતાના ગુરુના સૂચનને અર્થે અમુક ચિન્હો રાખે છે તપાગન્ધના અનુયાયીઓ ૫ કંડીઓ (અક્ષ), ખરતર ગન્ધના અનુયાયીઓ ૫ ચન્દનકાષ્ઠ પોતાની પાસે

રાખે છે આ સ્થાપનાચાર્ય આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાત્રનું અથવા પાત્ર મહુશ્વેતુ સૂચન કરે છે તે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય

પ્રતિમા

અત્યાર સુધી આપણે વિવિધ પ્રકારની જે પૂજાઓ વિષે કહ્યું તે, જોકે સૌને સરખી રીતે નહિ, પણ કંઈને કંઈ અશે સૌ જૈનોને લાગુ પડે છે પણ તીર્થંકરોની સ્થિત પ્રતિમાઓની પૂજા સમગ્રમાં જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમાં જુદા જુદા મત છે અનેક શ્વેતામ્બરો અને દ્વિગમ્બરો મૂર્તિપૂજના સમ્પૂર્ણ પક્ષમાં છે, ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ સમ્પૂર્ણગીતે એના વિરોધી છે ધ્રુવાન્તર બિન્દુઓ ઉપર ઉલ્લેખા આ બે પક્ષોની વચ્ચે ખીજા કેટલાક સમ્પ્રદાય પણ છે મૂર્તિપૂજનું વિધાન તીર્થંકરોએ આપેલું ઠે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર જૈનોમાં ખૂબ વિવાદ છે અને એ સમગ્રમાં ખૂબ સાહિત્ય પણ લખાયું છે ત્યારે મૂર્તિઓ અને એમની પૂજા વિષેના વિષય વિચારતા પૂર્વે મૂર્તિપૂજના વિધિ અને નિષેધ વિષે કંઈક બોલીશું

મૂર્તિપૂજાને માનનાર દહેરાવાસી (પોતાની ધર્મક્રિયાઓ દહેરામાં કરનાર) કહે છે કે મૂર્તિપૂજા તો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવે છે એમના મત પ્રમાણે તો ખુદ પહેલા ચક્રવર્તી ભગ્વે જ અષ્ટાપદ ઉપર સુવર્ણ અને ગ્લનજડિત દેવાલય બાંધાવ્યું હતું અને તેમાં ૨૪ જિનપ્રતિમાઓ પધગવી હતી એ સર્વે મમયના ધાર્મિક પુરુષોએ એમના દષ્ટાન્તરુ અનુકરણ કર્યું છે મહાવીર પ્રતિમાપૂજનું વિધાન આપ્યું છે, એના પ્રમાણ ધર્મશ્રેણીમાંથી અનેક કાઠી આપવામાં આવે છે બાહ્ય પદાર્થોની પૂજાનું વિધાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે સસારજીવનમાંથી અને તેના મોહથી તેમજ ચિન્તાઓથી જીવ વીતગગ (રાગવિનાનો) થાય છે અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ સસારથી મોક્ષ તરફ આકર્ષે છે, જેમ ધર્મક્રિયાઓ સાબળવાથી ભક્તજનનું ધ્યાન મઢેલાય છે અને ધર્મ તરફ વળે છે, તેમ તીર્થંકરોની મૂર્તિના દર્શનથી એના વિચાર અને હૃદય શુદ્ધ થાય છે અને ઉન્નત થાય છે જિનપ્રતિમાઓના

દર્શનથી જ્ઞાન પામ્યા હતા એવા ધણા એ ભક્તજનોની કથાઓ છે શિંગડા અને પુછડી વિનાના બગદિયા જ ત્યારે આવા પવિત્ર સાધનના ઉપયોગનો નિષેધ કરે

મૂર્તિપૂજના વિરોધીઓ—અધાનકવામીઓ (તેઓ પોતાના ઉપાશ્રયોમા જ ભક્તિ કરે છે, દેવાલયોમા નહિ) તેનો વિરોધ કરે છે તેઓ કહે છે કે “મૂર્તિપૂજનનું વિધાન તીર્થંકરોએ આપ્યું જ નથી ” મહાનિશીથ સૂત્ર જેવા જે અન્યોમા મૂર્તિપૂજા વિષે મહત્વના વિધિ આપેલા છે તે અન્યોને તેઓ પ્રમાણભૂત માનતા નથી અને ખીજા અન્યોમા મૂર્તિપૂજા વિષે જે જે ઉલ્લેખ આપ્યા છે તે તે સૌ પ્રક્ષેપ છે એટલે પાછળથી ઉમેરાયા છે એમ કહે છે વળી ‘ મમા રમા વિવાસ ભોગવનાર દેવોના જેવી સસારત્યાગી જિનોની પૂજા કરવી તે અનુચિત છે, મૂર્તિપૂજા જૈનધર્મની ભાવનાથી વિરુદ્ધ છે, કથાચમાથી અને કર્મમાથી જીવને મુક્ત કરવો એ ભક્તિનો હેતુ છે, જીવના પોતાના જ કાર્યથી આ બની શકે, સસારત્યાગી તીર્થંકરોની નિર્જીવ પ્રતિમાઓને પુષ્પ અને ફળ ધરાવ્યે નહિ સસારમાથી ચિત્ત સકેવી લેવાનું મન્દિરની બપકાદાર ક્રિયાઓ થી બની શકે નહિ, એથી તો ઉલ્લી મમારના બધનની સાકળો સજ્જડ ધાય પૂજાગી ઘટાનાદ, વાવ અને નૃત્યથી તીર્થંકરની શાન્ત પ્રતિમાને તેની શાન્તિમાથી જગાડે, ત્યારે તે દ્વારા શાન્તિ પામવાનું બની શકે નહિ તેથી પ્રાચીન મત્ય તરીકે જૈનધર્મમા મૂર્તિપૂજાને સ્થાન જ નથી, મત્યધર્મનો એથી નાશ છે અને મૂળ તત્ત્વની અવનતિ છે અને અજ્ઞાન ભક્તોને ભોગે સામારિક લાભ ઉઠાવવાના હેતુએ સ્વાર્થી પુરોહિતોની એ ચોજના છે ” એમ કહે છે

આ વિવાદઅસ્ત વિષય આપણે જવા દઈશું અને મૂર્તિ પૂજાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા વિષેની ચર્ચા છોડી દઈને ધાર્મિક જીવન વિષે જોઈશું કારણ કે આ પ્રકારના વિવાદઅસ્ત વિષયોથી, સૌનું સમાધાન થાય એવો નિર્ણય આપી શકાય નહિ, કેમકે માણસે માણસે ધાર્મિક ભાવનાઓ ને આવશ્યકતાઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે પ્રિરિત પાદરીઓ અને ખાસ કરીને પ્રોટે-

સ્ટેટ પાદરીઓ, મૂર્તિપૂજનો વાસ્તવિક મર્મ સમજ્યા વિના જ ભરતખંડની મૂર્તિપૂજા વિષે ચોતાનો નિર્ણય આપી દે છે મૂર્તિ પૂજાની ઉપર વળગી રહેલા ક્યારા તરફ જ એ ટીકાકારો દ્રષ્ટિ રાખે છે, પણ તેના અન્દરના ગર્ભની મામે તો જોતા જ નથી પ્રેમાનન્દ ભારતી^{૨૫} આદિ ઉપદેશકોએ યુરોપમા સાચી રીતે જ બતાવી આપ્યું છે કે ‘ધ્યાનમા આવી પ્રતિમાઓ સહાયભૂત થાય છે’ અને પછી પૂછ્યું છે કે જો મૂર્તિપૂજાને તિરસ્કારે છે અને છતાં ચે ચોતાના નાતીય ધ્વજ દ્વારા ચોતાના રાજાની અને પ્રિયજનની છબીદ્વારા પ્રિયજનની એક પ્રકારની પૂજા કરે છે એમના ગાઢપણને શું કહેવું ? જિનખિમ્બની પૂજા અતિ પ્રાચીન જૈનધર્મમા હતી કે નહિ તે વળી ખીજે જ પ્રશ્ન છે

પુરાતત્ત્વની દ્રષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે એમ નથી આજે તીર્થંક્રની જે મૂર્તિઓ છે, તેમાથી પ્રાચીનમા પ્રાચીન ઇસ્વીમનની પૂર્વેની ભાગ્યે જ કોઈ હશે તે પૂર્વેનો એટલે ઘણું કરીને ઈ મ પૂ ૧૫૫ નો ગણાતો રાજા ખારવેલનો કટકની પાનેનો હાથીગુફામાનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, તેમા એવું લખેલું જણાય છે કે અ જિનની (સ્વભાવી) પ્રતિમાને ગળા નન્દ ચોરી ગયેલો તે એ રાજા ખારવેલે પાછી આણીને પધરાવેલી એ ઉપરથી એમ લેખાય કે ન હવશના સમયમા (ઈ સ પૂ ૩૭૧ થી) પણ તીર્થંક્રની પ્રતિમાઓ હતી, વળી કોઈ કોઈ તો નદરાજાને એથી ચે એક સૈકા વહેલો થયેલો માને છે,^{૨૬} એ ઉપરથી એમ ફલિત થાય કે જિનપ્રતિમા ઓની પૂજા ઈ મ પૂ ૫ મા સૈકાની ચે પહેલા થતી હતી પણ આ વાત નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ શિલાલેખનો સમય હજી અનિશ્ચિત છે

જે અન્યો તીર્થંકરના મમયમા અથવા અતિ પ્રાચીન સઘના કાળમા લખાયા હોય તે અન્યો, મહાવીરના સમયમા મૂર્તિપૂજા હતી કે કેમ તેની પ્રમાણભૂત સાબ પૂરી શકે પણ મહાવીરના મમયના અથવા એમની પૂર્વેના પુરૂષો મૂર્તિપૂજા કરતા હતા એવા વર્ણનો જે અન્યોમા છે તે બહુ પછીના કાળના છે ને તેની

રચનાને સમયે તો મૂર્તિપૂજા સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતી, એટલે એ ઉપરથી એમ કંઈ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ કે મૂર્તિપૂજા જૈન ધર્મના અતિ પ્રાચીન કાળમાં હતી ચાલક-ગ્રંથોમાં પણ એથી વધારે મળી શકતું નથી શ્વેતામ્બરના જે ધર્મગ્રંથો અત્યારે મળી આવે છે એ તો એમની કથા પ્રમાણે વીઠ સવત ૬૮૦ પછી લખાયેલ છે તીર્થંકર પછી આશરે એક હજાર વર્ષે એ રચાયેલા (લખાયેલા) ને એ હજાર વર્ષમાં તો અનેક ફેરફાર થવાને કારણે મળેલા છે

વળી એ પણ નવાં જેવું છે કે જે સ્થળે મૂર્તિપૂજા વિષેના ઉલ્લેખની તમે આશા રાખી શકો એ સ્થળે પણ એ વિષે કંઈ ઉલ્લેખ નથી, જો કે કેાંઈ કેાંઈ દેવાલયોમાં ને દેવમૂર્તિઓ ઉપર એવા ઉલ્લેખ છે કે જેલેક સ્થળે તીર્થંકરની પૂજા વિષે ઉલ્લેખ છે, પણ તેમની પૂજામાં જે જે ક્રિયાઓ કરવાની તે વિષે કથા ઉલ્લેખ નથી શાઓમાં જે જે સ્થળોએ પશ્ચિમ અને કિવ્ય વિષેના ઉલ્લેખ છે તેનું સંશોધન કરવાથી તેમાં ઐતિહાસિક ઠંઠાએ જણાઈ આવે છે પણ જ્યાંસુધી આ વાતનો નીકાલ થઈ શકે નહિ ત્યાંસુધી મૂર્તિપૂજાનો પ્રાચીનતાના પ્રશ્નનો સંતોષજનક ખુલાસો થઈ શકે નહિ

મૂર્તિનિર્માણ શિલ્પના ઇતિહાસમાં જૈનોએ શો ભાગ ભજવ્યો છે એ પ્રશ્ન ભરતખંડની કથાના સંશોધનમાં મહત્વનો અને તેથી સર્વ સામાન્ય એ મૂર્તિપૂજક જૈનો માને છે કે મૂર્તિપૂજા સૌથી પ્રથમ જૈનોએ જ સ્થાપેલી અને બીજા ધર્મસંપ્રદાયોને એમણે જ શીખવેલી મૂર્તિવિશેષક હિન્દુ સુધારકો એવો જ મત આપે છે અને એ તો એમ કરીને જૈનો ઉપર નાસ્તિકતાનો ને ધર્મભાવનો આરોપ કરે છે પણ ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ એમ કહે છે કે હિન્દુઓની મૂર્તિપૂજામાંથી જૈનો મૂર્તિ પૂજતા થયા પછાપરા સુરોપિયન સંશોધકોનું પણ એમ માનવું છે કે તીર્થંકરોની મૂર્તિનું નિર્માણ અને પૂજા પ્રાચીન સાધુસંઘમાં નહોતી, અને ગ્રાવકોની આવશ્યકતાને કારણે જ બીજા ધર્મસંઘને અનુસરીને પ્રિસ્તિસનના આરભ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ભરતખંડના કલા વિધાનમાં જૈનોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એ વાત સાચી

પણ બર્થોલ્ડ લાઉફર (Berthold Laufer) જણાવે^{૩૭} છે એમ એમણે અગ્રેસર ભાગ લખ્યો છે કે તેમ તેના હજી પ્રમાણ મળવા બાકી છે

જિનપ્રતિમાઓ મોટે ભાગે પત્થરની (આરસ-મર્મરની) અથવા ધાતુની બનાવેલી હોય ■ વળી કોઇ કોઇવાર પથ્ર ધાતુની હોય અને તેમા રૂપાનો ભાગ વધારે હોય છે તીર્થ કરને પદ્માસનમા એટલે કે પલાડી વાળેલા પવિત્ર આસનમા બેસાડેલા હોય છે, દરેક પગના અંગુઠા સ્થિર હોય છે, પગના તળીઆ ચતા વાળેલા અને ળીજ પગના દીંચણની અદર દબા વેલા હોય છે હાથ યોજામા મૂકેલા હોય છે અને કાળા ઉપર જમણો રાખેલો હોય છે દિગમ્બરની મૂર્તિ ઉભી પણ હોય ■ અને ધ્યાનમગ્ન હોય છે દિગમ્બરની મૂર્તિઓ નમ્ર હોય છે, દેવતામ્બરની મૂર્તિઓને સુવર્ણના ને રત્નના અલંકાર હોય છે દિગમ્બરના જિન પોતાની આખ નીચી રાખે છે, દેવતામ્બરના જિનની આખ ખુલ્લી હોય ■ અને કાચ અથવા મણિની બનાવેલી હોય છે

તીર્થકરોની પ્રતિમાનુ નિર્માણ કરવામા એમના શરીરના અને તેને અનુસરીને તેના પ્રત્યેક અંગના પરિમાણ વિષે મૂક્ષમ વિધિ આપેલા છે અને પ્રતિમાનુ નિર્માણ કરનાર કારીગરે એ વિધિ પૂરેપૂરા પાળવાના છે પ્રતિમાનો કેવો દેખાવ આવવો જોઇએ તે વિષેનું વિગતવાર વર્ણન શાસ્ત્રશ્રેયોમા આપેલું ■ આપપાતિક સૂત્ર^{૩૮}મા મહાવીરની પ્રતિમાનુ વિગતવાર વર્ણન છે, અને તેમા કારીગરને જોઇતી અનેક સૂચનાઓ આપેલી છે તેમાથી થોડો મહત્વનો ભાગ અત્રે ઉતારૂ છું “ જિનની ચોટલી ઉન જેવી નરમ, કાળી, ગુછળાવાળી, માથા ઉપર છત્ર જેવી હોય, કાન લાખા, મુરખ અને ખેઠેલા, ગાલ સરાવદાર, નાક ગરુડની આચ જેવું લાંબું હોય, હોઠ એકમેક ઉપર લાગેલા હોય, છાતી ઉપર શ્રીવત્સ ચિન્હ હોય, પછવાડેની કરોડ દેખાય નહિ નાભિ ઉઠી ખેઠેલી અને જમણી બાજુથી નમતા પાણીના વમળ જેવી હોય,

હાથ ઉપર આ પ્રમાણેના શુભ ચિન્હ હોય, સૂર્ય, ચન્દ્ર, શંખ અને સ્વસ્તિક, જાનુ હાથીની સુદ જેવી ભરાવદાર હોય, પગના તળીઆ પદ્મ જેવા મૃદુ હોય ”

સૌ તીર્થકરોનો ઘાટ એકસરખો હોય છે, તેમાના ઘણાખરા તેમના શરીરવર્ણથી અને તેમની પ્રતિમા નીચે મૂકેલા તેમના ચિન્હથી પરખાઇ આવે છે સુપાર્શ્વના અને પાર્શ્વના માથાના મુકુટની આરે બાજુ નાગકણ્ઠ હોય છે તે જોતા જ એ તીર્થકરો બોળખાઈ આવે છે

તીર્થકરોની પ્રતિમાઓમા પરિમાણ અનેકવિધ હોય છે ઘરમા પૂજવાની નાની પ્રતિમાઓથી માંડીને તે ઠેઠ દેવાલયમા પૂજવાની મોટી અને વળી ખડકમા કોતરી કાઢેલી અથવા છટી પ્રકારક પ્રતિમાઓ સુધીના તેના પરિમાણ છે કારીગર પ્રતિમા તૈયાર કરે છે ત્યારે એ પૂજા યોગ્ય થઈ શકે એટલા માટે તેની સ્થાપનાના અમુક ધાર્મિક વિધિ કરવા પડે છે કોઈ શુભ સુખ્તે ખાસ કરીને રાતે, ગુરુ પ્રતિમા સામે ગમુક મત્રો બોલે છે, એક શૈખપાત્રમા ઘી, મધ, સાકર અને લોટનું મિશ્રણ રાખેલું હોય છે તેમા એક સુવર્ણશલાકા બોળીને તે મૂર્તિનો સ્પર્શ કરે છે અને તે વડે ચક્ષુઓ ખોલે છે પછી પ્રતિમાના જમણા કાનમા એક મત્ર સાતવાર બોલે છે અને હાથવડે તેનો અનેકવાર સ્પર્શ કરે છે પ્રતિમાની દેવાલયમા સ્થાપના કરવાને પ્રસંગે અમુક ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે તેનું વર્ણન હવે પછી કરવામા આવશે

કેટલીક પ્રતિમાઓ ખાસ પવિત્ર મનાય છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ અદૈશિક રીતે થયેલી મનાય છે તે સ્વયંભૂ મનાય છે અથવા તો દેવે તૈયાર કરેલી ને કોઈ અમત્કારથી મળી આવેલી કહેવાય છે સ્તમ્બનકમા (ખલ્લાતમા) પાર્શ્વનાથની એવી એક પ્રતિમા પૂજાય છે, તે આ પ્રમાણે મળી આવેલી કહેવાય છે પવિત્ર સાધુ અભયદેવસૂરિ (ઇ સ. ૧૧ મા સૈકામા) ગુજરાતમા જાત્રાએ આવેલા ત્યારે માદ્ય પડ્યા રાતમા જૈન શાસનની દેવીએ તેમને દશ ન દીધા અને સેદિકા નદીને કાઠે સ્તમ્બનકે સ્થાને જવાની એમને આજ્ઞા કરી, ત્યાં પલાશ વૃક્ષના

વનમા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જડશે અને પછી તેનાથી તમારો રોગ દૂર થશે એમ પણ જણાવ્યું અનેક યાત્રીજન સાથે બહુ પ્રયાસે એ સ્તંભનકે ગયા, પણ પ્રતિમા મળી નહિ અન્તે લોકોએ જોયું કે એક ગાય અમુક સ્થળે દૂધ મિચ્યા જ કરે છે સાધુ તે સ્થાને ગયા અને ત્યાં આપના પલકારામા એમણે જય તિહુમણ નામે ૩૦ ગાથાઓનું સ્તોત્ર રચ્યું આગળ રચેલી બે ગાથા બોલતા બોલતા તે એક દેવીએ તેમને અટકાવી દીધા, કારણ કે એટલાથી જ એમને દેવો ઉપર બહુ મત્તા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી એ સ્તોત્રના પઠનથી, કઈ એકડો વર્ષથી ત્યાં ફટાઈ ગયેલી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પૃથ્વીમાથી ધીરેધીરે નીડળી આવી ધાર્મિક જનોએ એના ઉપર દેવાલય બનાવ્યું ને અસ્યદેવે એની સ્થાપના કરી.^{૪૦}

તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ વિષે આવી કથાઓ તો અનેક છે જે તીર્થંકરનું દેવાલય હોય છે, તે તીર્થંકરની-અર્થાત્ મૂલનાયકની-સુખ્ય પ્રતિમા ઉપગત ખીબા જિનોની પણ નાની મોટી પ્રતિમાઓ અનેક હોય છે વળી તીર્થંકરની પાસેના સમ્બન્ધીજનની, જેમઢે એમની માતાની, પ્રતિમા પણ અનેક સ્થળે પૂજાય છે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભના પુત્ર ગોમ્મટની અથવા બાહુબલિની (૫ ૨૭૨) પૂજા દિગમ્બરો કરે છે પાર્શ્વમ ભારતમા અનેક સ્થાને ગોમ્મટની જે પ્રકાણ પ્રતિમાઓ છે, તે ઉપરથી પ્રતિમાવિધાનની અદ્ભુત જનકલાનું સારું જ્ઞાન થાય છે.^{૪૧} એ પ્રતિમાઓ પ્રકાણ છે, છુટી ઉભેલી છે અને દૂરથી જોતા જાણે એ સમસ્ત પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી હોય એવી લાગે છે આમાની સાથી મોટી શ્રવણ બેલગોલામા (મૈસુરમા) જમીનથી ૪૦૦ ફીટ ઉંચા એક ખડક ઉપર છે તે પ્રતિમા ૫૬૬ ફીટ ઉંચી છે ને પીઠ આગળ ૧૩ ફીટ પહોળી છે પ્રકાણ શીલાખડમાથી ઢોતરી ઢાઢેલી છે ગોમ્મટ જાણે એક વર્ષ લાંબા ધ્યાનમા લીન હોય એવા દેખાડ્યા છે, ઢેવળ નગ્ન છે, સુખ ઉત્તર તરફ છે, ખીલેલા પદ્મના ઘાટના આમન ઉપર ઝીંધા ઉભા છે તેમના માથા ઉપર બે મોટા વલ્લિમક (સફડા) છે ને તેમાથી આપ નીકળતા દેખાડ્યા છે, તેમના હાથપગ ઉપર વેલા વીંટાઈ વળ્યા

❶ એક કથામાં લખ્યું છે કે એ પ્રતિમા ભરતની કરાવેલી અથવા મૈત્રી પ્રાચીન છે અને રાવણે પણ તેની પૂજા કરેલી ગંગવશના રાજા રાજમહિના મત્રી ચામુણ્ડરાયને એક પર્વતમાં ઇટાઈ રહેલી અને બહુકાળથી જૂલી જવાયેલી આ પ્રતિમા વિષે એક વેપારીએ વાત કરી તે ઉપરથી મત્રી પોતાની માતા અને બીજા યાત્રીજન સહિત વિધ્યજિરિના આ વિભાગની ભત્રાએ નીકળ્યો. ચામુણ્ડરાયે સુવર્ણભાણુવડે એ પર્વતને ચીરી નાખ્યો, ત્યારે તેમાંથી ગોમ્મટની પ્રતિમા દેખાઈ મત્રીએ એ પ્રતિમાને ઉપડાવી, કારીગરો પાસે તેને સ્વચ્છ કરાવી, અને પછી તેની સ્થાપના કંગવી પૂજા કરી બીજી કથામાં લખ્યું છે કે પોતાનુપુરમાં ભરતે કરાવેલી પ્રતિમાનું આદર્શ લઈને ચામુણ્ડરાયે પોતે જ એ પ્રતિમા કરાવી હતી જે શિલ્પીએ એ તૈયાર કરી તેનું નામ પ્રણ કરીને અરિહનેમિ (અરિહોનેમિ) હતું, તેની સ્થાપના ઈ સ ૬૮૦ ના અરસામાં થઈ

કારકલમાં (દક્ષિણ કાનડા, મદ્રાસ) ઈ સ ૧૪૩૨ માં કારકલના રાજા વીરપાણ્ડયે ગોમ્મટની એવી જ પ્રતિમા કરાવી ને ત્યારપછી વળી એવી બીજી પ્રતિમા વેનુરમાં (અથવા વેનુરમાં—દક્ષિણ કાનડા, મદ્રાસ) ઈ સ ૧૬૦૪માં ચામુણ્ડરાયના ધણુ કરીને વચ્ચે તિમ્મરાજે કરાવી. કારકલવાળી પ્રતિમા ૪૧ ફીટથી કંઈક ઉંચી અને વેનુરવાળી ૩૭ ફીટ ઉંચી છે અને શ્રવણ બેલગોલાની પ્રતિમાને બરાબર મળતી છે, પણ વેનુરવાળીના ગાલમાં કંઈક રેખાઓ હોવાથી કંઈક વિકૃત હાસ્ય ફુટી આવે છે એ તેના સૌન્દર્યમાં વિકૃતિ છે. ગોમ્મટની બીજી એક પ્રતિમા મૈસુર નગરની દક્ષિણે ૧૫ માઈલ ઉપરના એક ખડક ઉપર છે, પણ તે માત્ર ૨૦ ફીટ ઉંચી છે. ૪૨

સૌન્દર્યની યુરોપીયન સાવનાની અને વિધાનની દૃષ્ટિને અનુકૂળ આ પ્રતિમાઓ નથી એ વાત માત્રી, પણ સર્વે યુરોપીયન પ્રવાસીઓ એટલું તો એકમને ઉચ્ચારે છે કે એ અસાધારણ ભવ્ય ❶ શ્રવણ બેલગોલાની પ્રતિમા વિષે ફર્ગ્યુસન લખે છે કે "ઈલિપ્સ

બહાર બીજે ક્યાય આથી મોટી અને અદ્ભુત પ્રતિમાઓ છે નહિ, અને ઇજીપ્તમાં પણ જે જડી આવી છે એમાની કોઈ આથી ઉંચી નથી ” આજે પણ એ પ્રતિમાને સાચી રીતે જગતના આશ્ચર્યોમાં મૂકી શકાય

કથાઓમાં જેમનો મગ્ગબંધ તીર્થંકરોની સાથે ગવાયો છે તેમની પ્રતિમાઓ ઉપરાત બીજા પણ વિવિધ પ્રકારના દેવોની— જૈનધર્મ સાથે નજીવો જ મગ્ગબંધ ધરાવતા હોય અથવા ન પણ ધરાવતા હોય એવા પણ દેવોની—પ્રતિમાઓની પણ પૂજા થાય છે અને એવા દેવોમાં યક્ષ, ક્ષેત્રપાલ, ઇન્દ્ર, દિક્ષપાલ, ગણેશ, હનુ માન, ગ્રહ અને તારા તથા ઇતર આકાશદેવ હોય છે સ્વર્ગવાસી ગુરુઓની અને આચાર્યોની પ્રતિમાઓ પણ કરવામાં આવે છે ને તેમની વિધિપુરસર પૂજા થાય છે

વળી જનમમૂઢના પણ ચિત્રો કાતરવામાં આવે છે અને તેમાં અનેક તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સાથેસાથે કાતરવામાં આવે છે, અથવા એકાદ તીર્થંકર અને તેમની આબુખાબુ વાદકો અને આમરકારોનો સમૂહ એવી રીતના પણ ચિત્રો કાતરવામાં આવે છે

શિલ્પ ઉપરાત ચિત્રથી તીર્થંકરોની ને દેવોની પ્રતિમાઓ કરવામાં આવે છે અને તે વિવિધ પ્રકારની હોય છે આયાગપટ નામે એક પ્રકારનો છબીઓનો એવો પટ મથુરામાંથી મળી આવ્યો છે લાંબો અથવા ચોરસ પથરનો પટ હોય છે તેના ઉપર એકાદ જિનતુ, કે ધર્મચક્ર આદિ કોઈ ધાર્મિક ચિહ્નતુ ચિત્ર હોય છે અથવા એકાદ સ્તૂપતુ અને તેની આસપાસ શુભચિન્હો અને પૂજા કરતા દેવો અથવા મનુષ્યોતુ ચિત્ર હોય છે ૪૩

વળી દેવાલયોને અને ઘરને તેમજ ગ્રન્થોને પણ આવા ચિત્રોથી શોભાવવામાં આવે છે ભારત ઉપરના સૌથી પ્રાચીન ચિત્રો એરિસાની ગ્રુફોમાં છે ૪૪ જેવો ડુબ્રુઈલને (Gouveau-Dubreuil) દક્ષિણ ભારતમાં પુડકોટ્ટાઈ પસે સિન્તનવસલમાં ઈ સ ૭ મા સૈકામાં જૈન-મચ્છક (fresco) ચિત્ર મળી આવેલા ૪૫ સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થચિત્ર પાટણમાં મળી આવેલા ૧૨૪૭ ના વર્ષના

કલ્પસૂત્રના ૩ થમા છે ૪૬ જૈન સૂક્ષ્મ ચિત્રોની (miniature) સૌન્દર્યની હુમ્મટીમાને^{૪૭} અને આનન્દ કે કુમારસ્વામીએ પ્રશસા કરી છે તીર્થંકરચરિત્ર આદિ જૈન ચિત્રોમા ધાર્મિક કલાવિધાનની બરાબર છાપ ઉઠી આવેલી હોય છે, એમા ધર્માત્માઓની પ્રતિમાઓને પૈરાયિક ઘટનાઓના ચિત્રો હોય છે, અજન્તાના મહોદ્ધક ચિત્રોમા કે રાજપુત કલાસમ્પ્રદાયના ચિત્રોમા સાસારિક ઘટનાઓ ચીતરેલી હોય છે તેની આ સંસ્કારવિરક્તિના ચિત્રોમા નથી હોતી ધાર્મિક ઇતિહાસના પ્રસંગો ચીતરવાનું પવિત્ર વિધાન કયા પશુ પરિવર્તન સિવાય એને એજ સ્વરૂપે રાખવામા આંધુ છે અને હલ મુદ્રાની પેઠે જમાનાઓથી આજસુધી બળવી રાખવામા આંધુ છે ઇતિહાસ ચિત્રોના વિધાનના નિયમના બન્ધન કથા-ચિત્રોને નથી તેથી કલાધરોએ પુષ્કળ છૂટ લીધી છે શાલિભદ્રના જીવનના, મોગલચિત્રસમ્પ્રદાયની ભાવનાએ ચીતરાયેલા ચિત્રો સાખિત કરી આપે છે કે નિત્યજીવનના પરિવર્તનશીલ પ્રસંગો ચીતરવામા પશુ જૈનો કુશળ હતા મુસલમાન કાળ પૂર્વે ચીતરાયેલા કલ્પ સૂત્રના સૂક્ષ્મ ચિત્રો અને ફારસી આદર્શની ભાવનાએ ચીતરાયેલા શાલિભદ્ર ચારતના ચિત્રો વચ્ચે ભગ, વસ્ત્ર, રંગ અને ખીજ અનેક વસ્તુઓમા જે ભેદ છે તે કલાના ઇતિહાસમા બહુ મહત્વનો છે

જૈનધર્મને સમ્પ્રદાયે સમ્પ્રદાયે તીર્થંકરોની પૂજના વિધિ નોખાનોખા અને અનેકવિધ છે તેમા મુખ્યત્વે ઠરીને તો પ્રથ્વામ કરવાના અને ચારીરને અમુક પ્રકારે વાળવાના અને પ્રતિમાની આસપાસ પ્રકક્ષિણા ફરવાના તથા સાથે સાથે જ અમુક મંત્રો અને સ્તોત્રો ભણતા જવાના વિધિ મહત્વના છે વળી પૂજા પ્રસંગે અનેક ભેટો ધવામા આવે છે પૂજા અષ્ટવિધ છે, જે આઠ વિધિની પૂજા બરાબર કરવામા આવે છે જ અથવા અમુક જ અનુક્રમે કરવામા આવે છે એવું કંઈ નથી જે આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે — ૧ જળપૂજા-જળથી સિંચન કરવું ને પ્રતિમાને સ્નાન કરાવવું, ૨ ચન્દનપૂજા-ચન્દનથી અર્ચા કરવી, ૩ પુષ્પપૂજા-ફુલ ચઢાવવા ને તેના ફાર પહેરાવવા, ૪ ધૂપપૂજા ધૂપ કરવો, ૫ દીપપૂજા-

આર્તિ કરવી, ૬ અક્ષતપૂજા-અક્ષત ચઢાવવા, ૭ નૈવેદ્ય પૂજા-
મીઠાઈ વગેરેનો થાળ ધરાવવો, ૮ કુંજપૂજા-કેળા, શ્રીકુંજ, નારંગી,
બદામ વગેરે કુંજ ચઢાવવા

પૂજના આ મુખ્ય વિધિ ઉપરાંત, પ્રતિમાના માનમાં
કવળ ચઢાવવી, તેની સામે વાદ સાથે નૃત્ય કરવું વગેરે ખીજા
વિધ પણ છે

ધાર્મિક સ્થાનો.

જૈનોના ધાર્મિક સ્થાનો તેમની ભાવના અનુસાર વિવિધ પ્રકારના હોય છે સાધુઓને અને માધ્વીઓને ધાર્મિક જીવન ગાળવાના હોય છે ને તેથી તેમને માટે બધા સમ્રાટાયોમાં ઉપાશ્રય હોય છે ઉપાશ્રય એ ધર્મસંઘનું મુખ્ય સ્થાન છે ઉપાશ્રયનો નિભાવ શ્રાવકો કરે છે ત્યાં તેઓ પોતાની સભાઓ ભરે છે, સાધુઓ ખાસ-કરીને સાધ્વીઓ-ત્યાજ ગહે છે ઉપાશ્રયમાં ઘણું કરીને બે માળ હોય છે એ લગચોરસ હોય છે, લાકડાના ને ઇંટોના બાંધેલા હોય છે, એના છાપરા ઉપર નળીઆ હોય છે, એ દેશના ગૃહસ્થ લોકના ગહેવાના ઘરમાં ને ઉપાશ્રયમાં એકઠેરે કંઈ ખાસ તકાવત નથી મુખ્ય ખડ એટલે કે વ્યાખ્યાનશાળા ઘણું કરીને પહેલે માળે હોય છે અને તેમાં શેતરજી પાથરેલી હોય છે ગેઓર્ગ ખુદલિરે આવી એક વ્યાખ્યાનશાળા જોયેલી, તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—“ એ ત્રીશેક ફીટ લાંબી ને ઘણું કરીને પંદરેક ફીટ પહોળી હશે એની છત બહુ ઉંચી નહોતી અને તે કોતરકામ વાળા થોડા થામલાને આધારે હતી ભંતિ ચૂને ઘોળેલી હતી, બાગીઓમાં યુરોપિયન પદ્ધતિની કાચની તખ્તીઓ હતી જમીન ઉપર નાળીએરની ચોટલીની (કાચીની) ચટાઈ પાથરી હતી એક બારણા પાસે ખમેડી શકાય એવા લાકડાના કઠેરાથી એક ખડ જુદો પાડવામાં આવ્યો હતો, એ કઠેરાને એક દરવાજો હતો એમ જુદા પાડેલા એ ખડમાં એક મચ (પાટ) હતો, એ લાકડાનો કંઈક લાંબો પહોળો તથા જમીનથી ત્રણેક ફીટ ઉંચો હતો આ મચની ઉપર આચાર્ય, ઉપદેશક અને ગુરૂ તેમજ તેને મહાયતા આપનાર સાધુ અથવા શિષ્ય બેસે છે ”

કરવાન ઉપર તેમજ દાળણીઆ ઉપર તો ક્રાંતરકામ હોય છે, બાકી ઉપાશ્રયમા પ્રતિમાને જેવી અવકાશ ચોભા હોય છે, તેવું કશું હોતું નથી પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમા લખ્યું છે કે ચીતરેલી ભૂતિવાળા મકાનમા સાધુ-સાધ્વીઓએ રહેવું નહિ અને જો જ વિધિ આજે પણ ઉપાશ્રયમા પળાય છે

ઉપાશ્રયમા માધુ અથવા સાધ્વી ચોત્તાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપે છે, તેમના પ્રતિક્રમણ સ્વીકારે છે (કરાવે છે) અને તેમને ધાર્મિક શિક્ષણ આપે છે પણ ત્યાં કોઈ પ્રકારની પૂજા કરવામા આવતી નથી પૂજા કરવાને માટે તો જુદા જ પ્રકારના મોટા ભવ્ય જિનમંદિરો કરાયા હોય છે

જૈનોમા પણ સ્થાપત્યકળા ભારતની કળા સાથે સમાનભાવે જ વિકાસ પામી હતી જો ધમમા પણ સ્મારકચિન્દો રાખવાની ભાવના તીર્થંકર પછી થોડા જ કાળમા જામત થઈ હતી, પણ છતાં જે ઇસ્વીસનની પૂર્વેના પહેલા સૈકાના પણ એવા કોઈ સ્મારક આજે મળી આવતા નથી એવું કારણ એ છે કે પ્રાચીન કાળે બીજા ભારતવાસીઓની જેમ જૈનો પણ લોકકાના મકાન બાંધતા હતા તે મકાન હવાપાણીના સપાટા માથે બહુ ટકી શકે નહિ અને તેથી જ પ્રાચીનકાળના કોઈ મકાન આજ સુધી ટકી શક્યા નથી યુરોપિયન સંશોધકોના આ મત માથે જૈનો જરૂર વાધો ઉઠાવે છે અને કયાઓમાથી પ્રમાણ આપે છે કે અમારામા અતિ પ્રાચીન કાળથી પત્થરના દેવાનથો ને મહેવ બધાતા આવ્યા છે પણ ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતા યુરોપિયન મત સાચો લાગે છે એટલું જ નહિ, પણ પાછળના કાળની એક પ્રકારની સ્થાપત્ય પ્રણાલીથી જો મતને અનુમોદન મળે છે મન્દિરોની કમાનોને ને ઘુમ્મટને ટેકવનારા પત્થરના ઘાલવા ઉપર તેમજ જો મન્દિરોની અદરના ભાગના આરસ ઉપર અતિ સુંદર અને સૂક્ષ્મ ક્રાંતરકામ કરેલું હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે લોકકામને અનુમરતું છે ને પાછળથી એવું અનુકરણ પત્થર ઉપર કરવામા આવેલું છે

જૈનોનું સ્થાપત્ય અનેક પ્રકારે વિકાસ પામ્યું છે એમાને

એક પ્રકાર સ્તૂપ છે અને તે જૈનસ્થાપત્યના આગમકાળમાં જ વિકાસ પામ્યો હતો મહાપુરુષના કોઈ અવશેષને સાચવી રાખવાને કે ધાર્મિક ઇતિહાસના અનુક્રમ પ્રસંગને સ્મરણમાં રાખવાને હેતુએ સ્તૂપ બાધવામાં આવતા, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે સ્તૂપ અર્ધ-ગુલીના આકારનો હોય છે, ચોરસ પાયા ઉપર ચણેલો હોય છે અને શિખરપ્રદેશમાં છત્રનો (રાજચિન્હ) ઘાટ હોય છે એની અદર ચારે બાજુએ ફરવાનો માર્ગ હોય છે એ માની ચારે બાજુએ કહેરો હોય છે ને તેને ચાર દિશાએ ચાર ફરવાળ હોય છે સ્તૂપ ખાસ કરીને જોદ્ધો બાધતા ને તેની અદર નિર્વાણ પામેલા મહાત્માઓના અવશેષ રાખતા, આથી કરીને પહેલા એમ માનવામાં આવતું કે બધા સ્તૂપ વિનાઅપવાદે જોદ્ધોના જ છે, પણ ત્યારપછી એ કુદરિરને (૬ Figgures) મથુગા પાસે એક જૈનસ્તૂપ જડી આવ્યો ને રામનગરમાં બીજો એક મળી આવ્યો, ત્યારથી ખાતરી થઈ કે જૈનો પણ સ્તૂપ બાધતા જો કે તેઓ અવશેષ રાખતા નહોતા વળી શ્વેતાશ્વર ગ્રંથમાં સ્તૂપ વિષે ઉલ્લેખ છે એમ લોકમાને પણ બતાવી આપ્યું છે જી બુદ્ધિર માને છે કે ચૈત્ય શબ્દ પ્રથમ મન્દિરના લાવને સૂચવતો નહોતો, પણ સ્વર્ગવાસી ગુરુના સ્મરણને અર્થે બાધેલા સ્મારકચિન્હના લાવને સૂચવતો હતો કેટલાક ચૈત્યોવિષે ધર્મગ્રંથોમાં વર્ણન આવે છે તેમાં લખ્યું છે કે એમની ઉપર છત્ર છે, અને છત્ર તો સ્તૂપ ઉપર હોય છે બીજા કોઈ દેવાલય ઉપર હોતું નથી ૫૨ મથુરામાં પત્થર ઉપરનું એક ચિત્ર મળી આવ્યું છે, તેમાં સ્તૂપ અને તેની પૂજા કરના કિન્નર અને ગરુડ અથવા સુપર્ણ દેવો ચીતર્યા છે પછીના કાળમાં શ્રીપૂજ્યનાં અથવા તો બીજા કોઈ પ્રખ્યાત માધુના સ્મારક સ્તુપને બદલે બીજો પ્રકારે રખાવા માઝ્યા રાજપુતાનામાં એ પ્રકારના સ્મારકને છત્રી કહે છે ને જો રાજપુત રાજાના સ્મરણમાં બધાવાતી છત્રીના (રિક્તમમાધિ) ઘાટની હોય છે પાલીતાણાના એક લેખમાં લખ્યું છે કે પ્રખ્યાત હીરવિજય (પૃ ૬૮) ઉપવાસ (અનશન) કરી સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારપછી એમની પાદુકા આદીશ્વરના દેવાલયની

પાસેના એક મન્દિરમા પધરાવી, ધવલુ બેલ ગોલમા દિગમ્બરોના
અનેક સ્મારક મળી આવે છે

જૈનોના દેવાલયોમા સૌથી પ્રાચીન અને પ્રકાશ્વ તો શુક્લ
મન્દિરો છે. દેવસ્થાન બનાવવાને તેમજ સાધુઓને વસવાના સ્થાન
બનાવવાને ખડકો કોરી કાઢવાની કળા ઇ સ ૩ જ સૈકાથી શરૂ
થઈ હોય એમ જણાય છે વખતે પરદેશી આકર્ષ ઉપરથી એ
ઉત્પન્ન થઈ હોય. ઠંઠ વિચારી ચે શકાય નહિ એટલા પ્રાચીન
કાળથી ઇજીપ્તમા એ કળા હતી ને દક્ષ સૈકામા ઇરાન ગઈ નક્ક
-ઈ-સ્તમના ખડકોમા ફરાયસનુ અને તેના વસાનેના સ્મારકો
કોતરી કાઢ્યા છે મહારાજા અશોકે પોતાના રાજ્યકાળના ૧૨ મા
અને ૧૬ મા વર્ષમા ઇરાનરના ખડકમા (બિહારમા ગયાની
ઉત્તરે ૧૬ માઈલ ઉપર) શુક્લો કરાવી હતી, ત્યારથી હજાર
વર્ષ કરતા ચે લાખા કાળ સુધી ભરતખડના નાના પ્રદેશોમા કલાની
દૃષ્ટિએ શુક્લો કોતરાતી હતી. હિન્દુઓની ને જોદોની સ્પર્ધામા
જૈનોએ પણ ધાર્મિક હેતુએ શુક્લો કોતરાવી છે ઓરિસ્સામા
આવેલા ઉદયગિરિમા (ઇ સ પૂ ૧૫૦૧) વિજાપુર જીલ્લામા આવેલા
બાઢામીમા (ઇ સ ૬૫૦ ને સુમારે) અને હૈદરાબાદ રાજ્યના
ઔરગાબાદ જીલ્લામા આવેલા ઇલોરામા (૬-૧૦ મા સૈકામા)
આવેલી જૈનશુક્લો સૌથી પ્રખ્યાત છે એ શુક્લોમા નાના મોટા
અનેક ખડા છે ને ચોડ છે તેની બીતોને ચિત્રોથી સજાવી છે,
એમા વિવિધ પ્રકારના સુંદર સ્તંભો અને તીર્થંકરોની અને
દેવોની અનેક પ્રતિમાઓ છે ઇલોરાના ૫ જૈન શુક્લમન્દિરોમાથી
એકમા ઇંદ્રસલા છે તેમા બીજી અનેક પ્રતિમાઓ ઉપરાત મહા
વીરની સુંદર પ્રતિમા પણ છે જોસરીમા ઇન્દ્રની પ્રતિમા છે, એ
શુક્લમા ભારતની અનેક પ્રતિમાઓને આકર્ષે પ્રતિમાઓ કોતરી છે

પણ શુક્લમન્દિરો કરતા ચે વધારે સુંદર તો સપાટ પ્રદેશ
ઉપર જૈનોના તીર્થંકરમન્દિરો છે મોટા દેવાલયમા પણ કરીને
આગળ ખુલ્લો મઠપ, ત્યારપછી સભામઠપ ને ત્યારપછી ગર્ભગૃહ
હોય છે ને એ ગર્ભગૃહમા મૂલનાયકની પ્રતિમા હોય છે, ચારે

બાબુએ ગોખ ને લોચરા હોય છે ને તેમા તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે અને એ સૌ ઉપર મન્દિરનો ધુમ્મટ આવેલો હોય છે મન્દિરની સામે ચોઠ હોય છે ને તે ઘણું કરીને ચોખ્ખો હોય છે અને એ સમસ્ત પવિત્ર પ્રદેશની ચારે બાબુ બાત્રાણુઓને ઉત્તરવાની ધર્મશાળા હોય છે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતના (ત્યા બસ્તી કહે છે) જૈનમન્દિરો કળામા ને શૈલીમા ગમે તેટલા બુદ્ધ હશે તોય એક જ પ્રકારે બાંધેલા પથ્થુ હોય છે

ઉત્તરમા તેમજ દક્ષિણમા ચતુર્મુખ દેવાલય બાંધવાનું વલણ વધારે છે એ દેવાલયને ચાર દ્વાર હોય છે ને તેમાના દરેક દ્વારે યદ્યને એક અથવા અનેક તીર્થંકર પ્રતિમા સમીપ જઈ શકાય છે ૫૫

દક્ષિણમા વળી દેવાલયો એક બુદ્ધ જ પ્રકારને ઘાટે બંધાય છે દક્ષિણ કાનડામા મૂઢબિદ્રિની (મૂઢબિદુર) કેટલીક બસ્તીઓને એક ઉપર એક એમ બે કે ત્રણ પડાળ હોય છે ને તેથી તે નેપાળના દેવાલય અથવા ચીનના ખુરજ જેવી દેખાય છે, કાઠસ્થાપત્યની કારીગરી આ બસ્તીઓમા કંઈક દીસી આવે છે બીજા એક પ્રકારના ધાર્મિક મકાન તો દક્ષિણમા જ દૃષ્ટિગોચર આવે છે એને બેદા કહે છે શવણબેલગોલામા અને બીજા સ્થળોએ ગોમ્મટની પ્રતિમાઓની ચારે બાબુ આવા મકાન છે, એ મકાન ઉપરથી અને બાબુએથી ખુલ્લા હોય છે

અનેક જૈન દેવાલયની આગળ એક પ્રકાશક મ્તલ ઉભો કરેલો હોય છે, એને માનસ્તમ્ભ કહે છે એને ચારે બાબુએથી શણગારેલો હોય છે માનસ્તભ અને મન્દિરની વચ્ચે દોઢ દોઢ વાર ધ્વજસ્તમ્ભ પથ્થુ હોય છે એ સ્તમ્ભ લાકડાનો હોય છે ને એને તાગાને પતરે મટેલો હોય છે

શ્રાવક ધનાઢ્યોના દાનથી જ સર્વે મન્દિરો બંધાયા છે આજે પણ એવા દાનવડે કિમતી માલમશાવાથી લબ્ય મન્દિરો બંધાય છે, અનેક શ્રાવકો આરસપહાણના મન્દિરો બંધાવે છે વળી એવા મન્દિરો અનેક બંધાય છે ને નાના નાના સરોવરો પથ્થુ પોતાના આગવા મંદિર બંધાવે છે મહાવીરના અનુયાયીઓ જ્યા હોય

એવા સૌ મોટા નગરોમાં એક કે વધારે મંદિર હોય છે અને કેટલીક વાર તો જરૂર કરતાં પણ વધારે હોય છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલેક સ્થળે તો પુષ્કળ મંદિર, એક એકને અડીને રહેલા હોય છે મધ્યપ્રાન્તોમાંના છવ્વપુર રાજ્યમાં ખજરાહો નામે સ્થાને, રાજપુતાનામાં આણુ ઉપર, કાઠિયાવાડમાં શત્રુજય અને ગિરનાર ઉપર આવા પ્રકારના પ્રખ્યાત મંદિરો છે આ મંદિરનગરોને ભેધાથી પ્રવાસીના મન ઉપર બહુ ભવ્ય છાપ પડે છે જ્યારે એ મંદિરે મંદિરે ફરે છે અને ગોળે ગોળે તીર્થકરોના બિબને ગાઢ શાન્તિમાં પ્રકુલ્લવદને જુએ છે ત્યારે જાણે પોતે કંઈ જાદુજગતમાં હોય એમ એને લાગે છે

જૈનમંદિરના અન્દરના ભાગમાં પણ એવી જ છાપ પડે છે પૂજકટ ભરે ઝાંખે દિવસે તાપમાથી આરસના બનાવેલા મંદિરની શીતળ છાયામાં જે ભય છે તેના મન ઉપર ત્યાં બિરાજતા વીતરાગ જિતની ગાઢ શાન્તિથી કંઈ અજબ છાપ પડે છે મંદિરના સ્તરોની ને કમાનોની સુંદરતાથી અને સુરેખતાથી તેમજ મંડપોની શુદ્ધતાથી પણ એવી જ છાપ પડે છે બેશક બધાય મંદિર કંઈ કળાની દૃષ્ટિએ સરખા સુંદર હોતા નથી, વર્તમાનકાળમાં કળાની દૃષ્ટિનુસાર અને શણગારના ઢગલા કરી નાખવાથી તેમાંથી પૂજ્યભાવનાની લાગણી નષ્ટ થાય છે, અને એવા કલાહીન મકાનો તો આજે જૈનેતર લોકોમાં પણ પુષ્કળ થાય છે

મંદિરમાં મુખ્ય પ્રતિમા મૂળનાયકની એટલે અમુક જિનની હોય છે અને મંદિરના એ અધિષ્ઠાતા દેવ છે, તેમજ બીજા તીર્થ કરોની અને તેમને પૂજનારા યક્ષોની ને દેવોની પણ પ્રતિમાઓ હોય છે વળી અનેક મંદિરોમાં (બેશક સૌ જૈન ચમપ્રદાયોના મંદિરોમાં તો નહિ જ) હનુમાન, ભૈરવ, માતા આદિ હિન્દુધર્મની દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ પણ હોય છે ધાર્મિક ઉપયોગને માટે કેટલીક વસ્તુઓ ગોઠવેલી હોય છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ભદાર, લાકડાની પેટી, તીરપાઈ, ઘટ, ધુપાની તેમજ વિવિધ પ્રકારના વાસણો હોય છે

પૂનરી મહિરમા પ્રતિમાની પૂજા કરે છે, તેને સઘ તરફથી પગાર તેમજ ભોટમાથી કંઈક લાગ મળે છે એ પૂનરી બ્રાહ્મણ અથવા બીજી ડોહ નાતનો એટલે કે વાણિયો, માળી, કણબી, બારોટ કે બીજો કોઈ હોય છે દિગમ્બરો તો જૈનને જ પૂનરી રાખે છે, પણ શ્વેતામ્બરો તીર્થંકરને માનતો ન હોય એવાને પણ તીર્થંકરની પૂજા કરવા રાખે છે, તે કોઈ પણ નાતનો હિન્દુ હોય, પણ માસાહારી અને મદ્યપી તો ન જ હોવો જોઈએ વળી અમુક અમુક ક્રિયા તો ધાર્મિક શ્રાવકો પોતે પણ કરે છે અને એમ કંવામા પુણ્ય થતુ માને છે અમુક અમુક ક્રિયા કરવાનો હક્ક લેવા માટે અમુક પૈસા આપવા પડે છે મોટા મહિરમા તો અનેક શ્રાવકો એ પુણ્યકાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અને એકમેક સાથે એટલા માટે એવી સ્પર્ધા કરે છે કે પેલી કે બીજી પૂજા કંવાના હક્ક માટે પૂનરી રીત સરની હરણ કરે છે આ હરણમા સામાન્ય રીતે અમુક શેર ધીથી એ હક ખરીદાય છે, વારતવિક રીતે તો એ ધી આપવામા આવતુ જ નથી, પણ એની કિંમતના રૂપિયા આપવામા આવે છે એ કિંમત આપતા ધીનો જે આજનો ભાવ છે તે ગણવામા આવતો નથી, પણ ઘણુ કરીને બહુ વર્ષો પૂર્વે કોઈ અમુક વર્ષે જે કોઈ ભાવ હતો તે ને તે જ આજસુધી ગણવામા આવે છે

જે માણસ સર્વથા શુદ્ધ હોમ તે જ પૂજામા ભાગ લઈ શકે એટલા માટે પૂજા કરનાર, પૂજા કરવા પેસે તે પહેલા, નહાય છે અને અમુક વસ્ત્ર પહેરે છે એ વસ્ત્ર મોટે ભાગે મન્દિરના આગલા ખંડમા રાખવામા આવે છે વસ્ત્રમા મુખ્યત્વે કરીને ઘોતી ને ઉત્તરાસન હોય છે, ત્યારપછી પૂજના ઉપયોગમા લેવાતા કેટલાક વાસણ હોય છે અને વળી મુખપટ્ટી, આમન ને નાનો ચરવળો હોય છે દેવપૂજાને સમયે ઘણુ કરીને જનોઈ પણ પહેરવામા આવે છે મહિરમા જે વસ્તુઓ આણવામા આવેલી હોય તે પછી સંસારકાર્યમા વાપરી શકાય નહિ, તેથી પૂજા કરનાર એ સૌ વસ્તુઓને પોતાના ગળવામા મૂકી રાખે છે ધાર્મિક

ક્રિયા કરતા પહેલા બીજી કેટલીક તૈયારીઓ કરવી પડે ॥ તેટલા માટે પૂજા કરનાર પોતાને કપાળે અને કાને કેશરના અમુક ચિન્હ કરે છે તેમજ હાથ ઉપર, છાતીની વચ્ચે ને કંઠ ઉપર રેખાઓ તાણે છે

દેવની પૂજા સાધારણ રીતે દિવસમાં ત્રણ વાર થાય છે પૂજા પાછળ ૫ ૪૦૬ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અષ્ટધા હોય ॥ પ્રતિમાની જલપૂજા તો દિવસમાં એક જ વાર થાય છે, બાકીની બીજી બધી પૂજાઓ વારંવારે થાય છે શુદ્ધ પુરૂષો અને જેમણે આત્મ કર્મ હોય અને વિધિમર સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેર્યા હોય તે જ પ્રથમની ત્રણ પૂજા-જલપૂજા, ચન્દનપૂજા અને પુષ્પપૂજા-કરી શકે, કારણકે એમાં પ્રતિમાને સ્પર્શ કરવો પડે છે બાકીની બધી પૂજાઓ મંદિરમાનો કોઈ પણ માણસ, સ્ત્રીઓ સુદ્ધા, કંઈ પણ ખાસ તૈયારી વગર કરી શકે છે

અમુક વાર તહેવારે પ્રજ્ઞા મંદિરોમાં અભિનય પણ કરવામાં આવે ॥ તે વારે કંઈ બાર બાળક વિવિધ વાદ્ય સાથે ગાય ॥ ને નૃત્ય કરે છે એ બાળકો અભિનયને અનુકૂળ નાટ્યવસ્ત્ર પહેરે છે અને શરૂઆતમાં સૌ સાથે નૃત્ય કરે છે, ત્યારપછી બેળે મળીને નૃત્ય કરે છે ને બીજા બાળકોએ પોતાના હાથ ઉઠાવી કરીને બનાવેલા ઠરવાળામાં ઘડીને નીકળી જાય ॥ દરેક અંકને અંતે તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ મામે ઉભા રહીને સ્તોત્ર ગાય છે ને નમન કરે ॥ એ વાત જાણવા જેવી છે કે (કમમાં કમ શ્વેતા ચળર પન્થમાં) સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓ પણ પૂજામાં ભાગ લઈ શકે છે

મન્ત્ર તન્ત્ર

હિન્દુઓની અને બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ, વ્યક્તિના તેમજ સમષ્ટિના નશીબ ઉપર શુભ કે અશુભ અસર કરનાર અમાનુષિક મત્ત્વોને માને છે આ સર્વોમાં અમુક સીમાબદ્ધ જ શક્તિઓ હોય છે અને તેઓ પોતે પણ શાશ્વત જગત્ત્યકને નિયમે તેમજ કર્મને અને પુનર્જન્મને નિયમે પણ

બધાયેલા હોય છે, પણ પૂર્વજન્મના કર્યા કર્મને કૃપે એમને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે કે મનુષ્યોના નશીબ ઉપર શુભ કે અશુભ અસર કરી શકે જન્મતના બંધનમાથી મુક્ત થયેલા જીવોને તો સ્વાભાવિક રીતે જ એ કશુંય ન કરી શકે, પણ ખીન્ન બધાને અમુક સીમામા મુખ અને દુખ આપી શકે અને તેથી એ સૌ તેમને તૃપ્ત કરવાને અને તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે

બધી પ્રજાઓમા પૂજા અને મત્ર તત્ર એકમેકની સાથે જ આજ્ઞા આવે છે એ બે વચ્ચેનો અપદ્ ભેદ જૈનોમા પણ નથી કારણકે તીર્થંકરોની પૂજા ઉપરાત એમણે હિંદુઓના અનેક દેવ દેવીઓની પણ પૂજા સ્વીકારી છે અને આ પૂજામા મત્રતત્રતુ પરિબળ વધારે છે આથી જૈન જ્યારે ગણેશની કે માતાની પૂજા કરે છે, ત્યારે એ પૂજા પોતે શુદ્ધ થવાને નહિ, પણ તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને અને ઐહિક કે આમુષ્મિક સામાજિક લાભ પામવાને કરે છે એ દેવોની પૂજાનો સામાન્ય વિધિ તો આપણે પાછળ વર્ણવી ગયા છીએ એટલે હવે તો આ પ્રકારની પૂજાના ખાસ વિધિ વિષે જ વર્ણન કરીશું આ પ્રકારની પૂજાના દેવો તે નીચ પ્રકારના સત્ત્વો હોય છે

“ મનુષ્યના ભૌતિક જીવન ઉપર અસર કરનાર સૌથી પ્રથમ તો આકાશના તત્ત્વો છે અને તેમા ખામ કરીને ૬ ગ્રહ (નરી આખે દેખાતા પાંચ ઉપરાત સૂર્ય, ચન્દ્ર, શુક્ર, ગુરુ ને કેતુ), ૧૨ રાશી ને ૨૮ નક્ષત્ર છે માણસને જન્મમમયે આકાશમા એ જ સ્થાને હોય છે, તે નવા જન્મેલા બાળકના નશીબ ઉપર પુષ્કળ અસર કરે છે તે ઉપરાત રાશીનું સ્થાન વધારે મહત્ત્વનું ગણાય છે, કારણકે ઉપનયન, વિવાહ, દીક્ષા વગેરે સર્વે મહત્ત્વના સંસ્કારોમા શુભમુદ્ધર્ત્ પસંદ કરવામા આવે છે જૈનોનું ગણિત તેમજ દક્ષિત જ્યોતિષ મોટે ભાગે હિંદુઓને મળતું આવે છે, પણ અમુક અમુક મહત્ત્વના વિષયોમા જુદું પણ પડે છે (પૃ ૨૪૨ મરખાવશો) બધા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનો પણ માને છે કે કર્મના નિયમ વિરુદ્ધ ગ્રહનું કશુંય પરિબળ પાડી શકે નહિ, કર્મ અને ગ્રહ

એકમેકની સાથે ગાઢ સહચાર રાખે છે અને જ્યોતિષ તો માત્ર એટલું જ કરી શકે કે તેથી અમુક માણુમના કર્મકળ અહંદ્રારા જાણી શકાય. આ મતનો સ્વીકાર કરીને જૈનો દરેક તીર્થંકરના જીવનના પાંચ મહાપ્રમગે (કટયાણકે)ની માથે પણ અમુક નક્ષત્રોનો સંબંધ જોડે છે ને માને છે કે ત્યારે ચન્દ્ર તે પ્રમગે તે નક્ષત્રમાં હોતો. વળી જૈન જ્યોતિષીઓ દરેક તીર્થંકરનો એકેક અહં સાથે પણ સંબંધ યોજે છે — ૬ કૃા તીર્થંકર સાથે સૂર્યનો, ૮ મા સાથે ચન્દ્રનો, ૧૨ મા સાથે મંગળનો, ૧૩ મા, ૧૪ મા, ૧૫ મા, ૧૬ મા, ૧૭ મા, ૧૮ મા, ૨૧ મા અને ૨૪ મા સાથે બુધનો, ૧ લા, ૨ જા, ૩ જા, ૪ થા, ૫ મા, ૭ મા, ૧૦ મા અને ૧૧ મા સાથે બૃહસ્પતિનો, ૬ મા સાથે શુક્રનો, ૨૦ મા સાથે શનિનો, ૨૨ મા સાથે શકુનો અને ૧૬ મા અને ૨૩ મા સાથે કેતુનો સંબંધ જોડે છે મગ્ગે લાણીને અને ભેટા ધરાવીને અહોની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેમનાથી થતી અસરને અમુક શાન્તિપાઠથી ને તેવી ક્રિયાઓથી નષ્ટ કરવામાં આવે છે.

જૈનધર્મના ગ્રન્થોમાં અહોની શક્તિ વિષે સામાન્ય રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે અને તેથી તેમને ધાર્મિક ક્રિયાઓ માં પણ સ્થાન મળેલું છે, પણ જૂતપ્રેતની સત્તા વિષેની માન્યતા તો માત્ર લોકિક છે અને બુદ્ધિશાળી જૈનો એને માનતા નથી.

માણુમના કુખ જૂત વધારી શકે એવી માન્યતા સામાન્ય રીતે સર્વત્ર, ત્રીઓમાં ને અલણુમાં તો ખાસ ધર કઠી રહી છે. જખની (યક્ષિણી) એટલે કે મરી ગયેલી સ્ત્રી બાળકોને ખાસ નડે જ્યારે કંઈ બાળક માફ પડે, ત્યારે લોક કહે છે કે એની મરી ગયેલી જોરમાન મા એને નડે છે અને ઘરની પ્રતિમાઓ સાથે એ માની પણ ધાતુની પ્રતિમા ગળીને તેની પૂજા કરવાનું સૂચવે છે. જો બાળક માણુ ગાય તો માનેલી માનતા પૂરી કરવામાં આવે છે, મૂર્તની આગળ સોવાસળો (સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી) ને નોતરવામાં આવે છે, તેમને જમાડવામાં આવે છે ને કંઈક સેંગે આપવામાં આવે છે. બાળક મોટું થતું જાય તેમ તેમ વિવિધ પ્રકાર

ના ભૂત તેને અનેક પ્રકારના દુ ખમા ને મદવાડમા નાખે છે એમ મનાય છે તેમને શાન્ત કરવાને ભુવાને બોલાવે છે, ભુવો મ તરજ તર ભણે છે, માદાને શરીરે રાખ લગાવે છે, તેને માઠગિયા બાધે છે અને એમ અનેક રીતે ભૂતને ઝાડી કાઢવાના પ્રયત્ન કરે છે વળી ભૂતનો વળગાડ દૂર કરવાને માટે અમુક દિવસે તેને બાકળા મૂકે છે, અથવા જે વૃક્ષમા એ રહેતુ મનાય છે તેની ચાગે બાજુ પાણીની ધાર કરવામા આવે છે અથવા તો ખીજી રીતે એ ભૂતને પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્ન થાય છે

વળી ખીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ બુડી નજરને માને છે કેટલાક માણસોને એવી બુડી નજર સહેજે લાગે છે, અનેક કારણે લાગે છે, જેમકે માતાના શરીર સાથે સબધ ગમતો બાળકનો નાળ વધેરતા તેમાથી નિકળતુ લોહી જેની નજરે પડે છે તેની પણ નજર લાગે છે^{૫૮} જેઓ ખાસ કરીને રૂપાળા હોય છે, કે ડાઘા હોય છે કે ખીજી રીતે સુખી હોય છે તેવા વિશિષ્ટ માણસોને પણ નજર લાગતી મનાય છે કાળા રંગના ઉપયોગથી એવી નજરને વાળી દેવાય છે, તેટલા માટે વાગ તહેવારે સુંદર વસ્ત્ર પહેર્યા હોય તેવી સ્ત્રીના વસ્ત્રને કાળો દોરો બાધે છે અથવા રૂપાળા બાળકને ગાલે મેશનો ચાલ્લો કરે છે એવે જ હેતુએ વરકન્યાના સુખની મીઠાશમા કઈક ખટાશનો પામ દેવાને માટે લગ્ન પ્રસંગે વરની પાધડીમા કે કન્યાના વસ્ત્રમા લીંબુ બાધવાનો રિવાજ છે બાળકને તાવ આવે છે ત્યારે તેને નજર લાગી છે એમ લોક કહે છે, એને ચાલે કરવાને માટે એક વાડકામા રાખ, મીઠું, દાણા, ગર્ધ અને એવા ખીજા પદાર્થો મૂકે છે ને પછી તે વાડકો માદાની પથારી નીચે મૂકે છે જ્યારે માદો સાલે થાય છે ત્યારે તે વાડકાની ચીલે ચઢલે દોળી આવે છે

અહીં વર્ણવેલા જાદુપ્રયોગો અને રિવાજો ઉપરાત ખીજા પણ અનેક વહેમો જૈનો માને છે, પણ તે બધા અહીં વર્ણવવા નુ પ્રયોજન નથી વળી ભરતખડમા જૈનો અનેક રીતે મેલી

વિધાના બાલુનાર મનાય છે જેમ્સ ટોડ (James tod) એમને વેદિયવાન અથવા ગજસ્થાનનો મગી (magi) ” કહે છે તે તેમને વિષે વર્ણન કરે છે કે તેઓ બહુવિધામાં બહુ પડ્યા છે એવો આરોપ વાર વાર લોક મૂકે છે ૫૯ તેવોજ આરોપ દક્ષિણ ભારતમાં જૈનો ઉપર મૂકવામાં આવે છે એમ મદુરાસ્થલ પુરાણ નામે મદુરાના મન્દિરનો ઇતિહાસગ્રન્થ વાચવાથી જણાશે.^{૬૦}

બહુવિધા માથે બીજી પણ એવી કેટલીક વિધાને ગાંઠા મળે છે એમાં સૌથી મહત્ત્વની વિધા શકુન જોવાની-કૃતિત જ્યોતિષ છે કૃતિત જ્યોતિષ ઉપરાત પણ શકુન જોવાના ઘણા ઉપાયો માનવામાં આવે છે શકુન અપશકુન અનેક રીતે જાણી શકાય છે માણસ જ્યારે ત્રવાસે નીકળે છે, ત્યારે અમુક વસ્તુઓ કે પ્રાણીઓ તેને સાથે મળ્યાના વર્ણન જૈન કથાઓમાં વાર વાર આવે છે એ બધાથી શુભ કે અશુભ યશે એવું સૂચન થાય છે,^{૬૧} કેટલાક સ્વપ્ન પણ મગજસૂચક હોય છે સ્વપ્નો થવાના ૯ કારણ ગણાય છે (૧) સ્વપ્ન પામનાર મનુષ્યની ચિન્તા, (૨) મદવાડ, (૩) અનુભવ, ને (૪) સ્વભાવ હોય તે પ્રમાણે તેને સ્વપ્ન આવે, (૫) તેણે કંઈ સામગ્ર્ય હોય, કે (૬) જોયું હોય કે (૭) પુણ્ય અથવા (૮) પાપ કર્યું હોય તો તે પ્રમાણે પણ સ્વપ્ન આવે, તેમજ (૯) કોઈ કોઈ દેવે કે ઉચ્ચ પ્રકારના કોઈ સત્ત્વે તેને સ્વપ્ન મોકલ્યું (આપ્યું) હોય પહેલા ૬ પ્રકારના સ્વપ્નનો કંઈ અર્થ નથી, બાકીના ત્રણ પ્રકારના સ્વપ્ન શુભ-કે અશુભ-સૂચક ગણાય છે મહત્ત્વના સ્વપ્ન ૭૨ પ્રકારના હોય છે તેમાંના ૩૦ તો મહાસ્વપ્ન ગણાય છે ને તે કોઈ મહાપુરુષના જન્મનું સૂચન કરે છે^{૬૨} તીર્થંકરના જન્મનું સૂચન કરનારા ૧૪ (હિગમ્બર ૧૬) સ્વપ્ન વિષે પૃષ્ઠ ૨૫૨ ઉપર લખ્યું છે બીજા શલાકા પુરુષના કે રાજાના કે મહારાજાના જન્મ વિષે પણ આમાંના અમુક સ્વપ્નો સૂચન કરે છે

આવા મગજસૂચક સ્વપ્નો ઉપરાત અમગજ સૂચક સ્વપ્નો પણ હોય છે રાજા ચન્દ્રગુપ્તે આવા અમગજ સૂચક સ્વપ્નો જોયેલા અને મગધમાં ૧૨ વર્ષનો દુષ્કાળ પડવાનો હતો, તે સ્વપ્નોએ સૂચવ્યું

હતુ, ^{૧૩} તેમજ ભરતે ૧૬ સ્વપ્ન જોયા હતા અને પ્રાદ્વાલ્ય જાતિનો વિનાશ થવાનો હતો એ તે સ્વપ્નોએ સૂચવ્યું હતું એમ મનાય છે ^{૧૪}

વિશેષ ભાગ.

શ્રાવક ધર્મ.

નિત્ય કર્મ.

પ્રભાતથી સન્ધ્યા સુધી ધાર્મિક શ્રાવકે અનેક કર્મ કરવાના હોય છે પ્રભાતમા પ્રાદ્ય સુકર્તે (ચાર ઘડી રાત્રિ હોય ત્યારે) ઉઠે, પરમેષ્ઠી મંત્ર બોલે અને પવિત્ર વિચારો કરે પછી એને છ આવશ્યક કરવાના હોય છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧ સામાયિક બધા અરિષ્ટોમાથી મુક્ત રહેવાને માટે વિચારને અન્તર્મુખ કરીને સમભાવમા રહેવું અને અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી

૨ ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ ૨૪ તીર્થ કરનીસ્તુતિ

૩ વન્દન શુદ્ધકિત

૪ પ્રતિવ્રમણ પાપનો પશ્ચાત્તાપ (૫ ૩૮૩)

૫ કાચોત્તર્ગ અમુક આસનમા (૫ ૩૮૭) બેસવું જેથી જીવ ભૌતિક બંધનમાથી મુક્ત થાય

૬ પ્રયાત્ન્યાન અમુક ખાદ્ય પદાર્થ તજવા વિધેની પ્રતિજ્ઞા લેવી (૫ ૩૮૫)

આવશ્યક ગમે તો ઘેર કે ગમે તો ઉપાશ્રયમા કરી શકાય અને તે પ્રાતકાળે અને સાયકાળે કરવાના છે, તે ઉપરાત સામાયિક ગમે એટલી વાર કરી શકાય ઉપાશ્રયમા જઈને ધર્મકથા પણ સાંભળવી જોઈએ

સ્થાનકવામી પોતાની મર્વ ક્રિયા 'ઉપાશ્રયમા કરે એ તો સ્પષ્ટ છે, પણ મૂર્તિપૂજકે તે ઉપગત, દિવસમા કમમા કમ એક વાર મંદિરે પૂજા કરવા માટે જવાનું હોય છે

શ્રાવકે અધારૂં થતા પહેલાં ખાઈ લેવું જોઈએ. અતિ ધર્મિષ્ઠ તો દિવસમાં એક જ વાર ખાય છે અને ખાતા પહેલાં સાધુને કે શુભ્યાને ખાવાનું આપવું જોઈએ.

શ્રાવકે રાતે સુવા જાય છે, ત્યારે ફરી ધાર્મિક મત્રો ભણે છે અને પવિત્ર વિચારોમાં લીન થાય છે, જેને પરિણામે એને શુભ સ્વપ્ન આવે.

હિન્દુધર્મની અમરથી ઘણા દિગમ્બર જૈનો વૈદિક હોમાગ્નિને પણ માને છે, આદિપુરાણ ૩૪૭-૩૪૮ ને મતે પ્રભાત-મધ્યાહ્ન-સાયકાળે એમ ત્રણ વાર સ્તુતના અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કારના સ્મરણમાં અગ્નિ કરવો જોઈએ.

નૈમિત્તિક કર્મ

ધર્મિષ્ઠ શ્રાવકોનું જન્મથી તે મરણ પર્વતનું સમસ્ત જીવન ધાર્મિક કર્મક્રિયાઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે. આમાંની ઘણી કર્મક્રિયા તેમને અને હિન્દુઓને સામાન્ય છે અને કેટલેક અંશે હિન્દુઓના ધર્મમાંથી જ એમણે લીધેની હોય એમ જણાય છે. કેટલીક વિશેષ ક્રિયાઓ જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં ને જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી રીતે થાય છે. એ પૂર્વ કાળે પણ એક સરખી થતી નહોતી. આજે સ્વેતાશ્વરોમાં જે ક્રિયાઓ થાય છે તેની ઉડી વિગતોમાં અને હેટોમાં ઉત્તર્યા વિના જ તેમાં જે મહત્ત્વની છે તેનું સક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કરી જવાનો અહીં પ્રયત્ન કરીશું. ૧

મનુષ્યજીવનને લગતા જે સંસ્કારો કરવાના હોય છે તેમાંના કેટલાક તો તેના જન્મ પહેલાં કરવાના છે. જ્યારે માતા ગર્ભવતી થાય છે ને તેના ગર્ભ પાંચ માસનો થાય છે, ત્યારે પ્રાણજન્ય બોલાવે છે ને ગર્ભાગ્નિ સંસ્કાર કરાવે છે. તે પ્રસંગે ગર્ભિણીને તેના પતિની કાળી ખાબુએ બેસાડે છે, તેના વચ્ચનો છેડો તેના પતિના વચ્ચની સાથે ખાધે છે. તેના ઉપર પવિત્ર જળ છોટે છે અને શાન્તિ કેવીનું સ્તોત્ર અને બીજા પવિત્ર મત્ર ભણીને આશીર્વાદ આપે છે. અમુરોથી, વનપશુઓથી અને બધા પ્રકારના લયથી માતા તથા

ગર્ભનું બાળક રક્ષણ પામે અને તેમને સુખપ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે તેમને દૈવી બળ મળે એ એ સ્તોત્ર અને મંત્રપાઠનો હેતુ છે.

ગર્ભ આઠમા માસમા હોય ત્યારે પુસવન સંસ્કાર કરવામા આવે છે પુત્ર અવતરે એવી ઈચ્છાએ આ સંસ્કાર કરવામા આવે છે આ સંસ્કાર પ્રમગે, પુત્રજન્મને શુભ એવે કોઈ દિવસે શતમા પાછલે પહોરે તારાવાળા ગગન નીચે નવા વસ્ત્ર પહેરેલી ગર્ભિણીને બેસાડે છે ને શુદ્ધ તેના ઉપર પવિત્ર જળનો અભિષેક કરે છે, અન્નવાણુ થયે આ સંસ્કાર થાય છે તે પ્રમગે જે મંત્રો ભણવામા આવે છે તે વડે, ગર્ભમા પ્રવેશેલા જીવને તેનો મરણતાએ જન્મ થાય એવા આશીર્વાદ આપવામા આવે છે અને એ જીવ માબાપનું સુખ તેમજ કુટુંબની આખરૂં વધારે એવી આશા પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે

પછી તરત ગર્ભિણી પિયેર જાય છે અને પ્રસવની વાટ જીએ છે બાળક જન્મે છે એટલે તેનો નાળ વધેરવામા આવે છે અને માતા તથા બાળક બંનેને નવહાલે છે જોશી નવીન જગતપ્રવાસીના જન્માક્ષર લખી લે છે શુરુ આનીને ચન્દનના અને ઘીલીના લાકડાને બાળે છે, તેની ભસ્મ કરે છે એ ભસ્મને રાઈમીકામા મેળવી તેની પોટલી બાધે છે તે પોટલી ઉપર સાત વાગ અગિયમત્ર ભણે છે અને બાળકનું રક્ષણ કરવા એ મંત્રથી એ દેવીની પ્રાર્થના કરે છે પત્રી એ પોટલીમા લોહાનો કકડો, રાતુ ચન્દન વગેરે ઉમેરે છે, કાળે દોરે બાધીને એ પોટલી પત્રી ઘરની કોઈ આધેડ ત્રી બાળકને હાથે બાધે છે

જન્મ પછી ત્રીજે દિવસે ગૃહમ્થ શુરુ આપે છે તે સૂર્યપ્રતિ માની પૂજા કરે છે ને ત્યાગપછી સુન્દર રીતે વિષૂપિત માતાને અને બાળકને સૂર્ય સામે લઈ જાય છે, માતા તે પ્રસંગે બાળકને હાથ ઉપર મૂકીને લઈ જાય છે શુરુ એ બંનેને મહમદિગ્ણ દિનકળના દર્શન કરાવે છે અને તે પ્રમગે તે બંને સુખી થાય એવા મંત્ર ભણે છે સન્ધ્યાકાળે સુધાકર તારાપતિ ચન્દના પણુ એ જ રીતે દર્શન કરાવે છે અને તેની પૂજા કરાવે છે આ સંસ્કારને સૂર્યદુર્દર્શન કહે છે

તે જ દિવસે જીવન સંસ્કાર કરવામા આવે છે માતા સ્તનમાથી બાળકને દૂધ પીવડાવે એ વિષયનો વિધિ શુરુ કરાવે છે અને બાળક નિરોગી, તથા દીર્ઘાયુ રહે એમ મત્રથી આશીર્વાદ આપે છે

જન્મ પછી ૬ ઠી રાત્રે શુરુ સૂતિકાગૃહમા જ્યાં સંસ્કાર કરાવે છે એ સંસ્કારમા પ્રક્ષાલ્પી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇન્દ્રાણી, આમુરકા અને ત્રિપુરા એ આઠ માતાઓની—રક્ષણદેવીઓની—પૂજા કરવામા આવે છે મત્રવડે તેમને આમત્રણ દેવામા આવે છે, ત્યાં પધારવાની પ્રાર્થના કરવામા આવે છે અને પછી એમની મુગન્ધ, -પુષ્પ, -ધૂપ, -દીપ, -અક્ષત-અને નૈવેદ્ય પૂજા કરવામા આવે છે, બાળરક્ષણની માતા પછીની પણ એજ રીતે પછી પૂજા થાય છે રાતે બાળકની માતા સાથે કેટલીક સોવાસણ ત્રીજો બગરણુ ઢરે જી બીજે દિવસે સવારે “માતાશુ! આવન્તો અસ્તુ!” એમ કહી શુરુ એકેએકે સૌ માતાઓને વિદાય કરે છે, પછી મત્રેવા જળથી બાળક ઉપર મર્ચન કરે છે અને આશીર્વાદમત્ર બણે છે

પ્રસવને કારણે માતા અશુદ્ધ થઈ ગણાય છે એ અશુદ્ધિ અશુદ્ધ દિવસો પછી ટળે છે અને જુદી જુદી નાતોમા એ દિવસોની સંખ્યા પણ જુદીજુદી હોય છે પ્રાક્ષણે ૧૦ દિવસ પાળે છે, ક્ષત્રિયો ૧૨, વૈશ્યો ૧૬ દિવસ અને શુદ્રો એક માસ પાળે છે એ કાળ પૂરો થયે બાળક, માતા તેમજ કુટુંબીજનો સ્નાન કરે અને શુરુ તેમને શુદ્ધ કરે છે આ મંસ્કારને શુષ્કરણ મંસ્કાર કહે છે

ઉપરના સંસ્કારને જ દિવસે અથવા બે ત્રણ દિવસ પછી વામકર્ણ સંસ્કાર કરવામા આવે છે કુટુંબના સૌ મનુષ્યો એકઠા થાય છે, શુરુ આવે છે ને સાથે જોશી પણ આવે છે, પછી કાગળના ભુગળામાના જન્માક્ષર જોગી ઉકેલે છે ૧૨ નોનાના, -૧૨ રૂપાના, -૧૨ ત્રામાના ચિહ્ના, ૧૨ ફેફળ, ૧૨ શ્રીકળ ને ૧૨ બીજા ફળ વડે સગા સબંધીઓ લગ્નના અને બીજા ૧૨ નક્ષત્રની પૂજા કરે છે તેવી જ રીતે એ સર્વે નવ નવ વસ્તુઓ વડે નવ ગ્રહની પૂજા કરે છે પછી કુટુંબીઓએ તે બાળકનું નામી કરેલું નામ શુરુ એક ફાઇના કાનમા કહે છે ત્યારપછી સૌ બિનમન્દિરમા જાય છે

ત્યા માતા અને બાળક તીર્થકરની પૂજા કરે છે અને ત્યારપછી જિનની સમક્ષ ફેઈ બાળકનું નામ પ્રસિદ્ધ કરે છે ત્યારપછી બીજી પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ઘરની અન્દરની જિનપ્રતિમા સામે પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે

આ પ્રમાણેનો વિગતવાર ને સમ્પૂર્ણ નામકરણ સ્કાર તો પ્રથમપુત્રને પ્રસંગે જ કરવામા આવે છે, બીજા પુત્રને પ્રમગે એ સ્કાર સાદી રીતે કરી નાખવામા આવે છે ને પુત્રીઓના નામ તો વિનામસ્કારે જ માતા પાડી દે છે

જે નામે કથાઓમા ને ધર્મગ્રન્થોમા આવે છે તેવા નામે પાડવા એ માફ ગણાય છે, જેમ કે ઋષભદાસ (ઋષભદામ-ઋષભનો દાસ), અન્વિતપ્રમાદ (અન્વિતની કૃપા પામેલો) વગેરે. હિન્દુઓની પેઠે જૈનો પણ કેટલીક વાર સાદા નામ પાડે છે, જેમકે ઘાડું (મરાઠી, પત્થર), કડાપ્પા (કાનડી, વન) વગેરે કેટલીક વાર કુડા અમુરોને રીઝવવા માટે પણ આવા નામ પાડવામા આવે છે, જેથી પછી એવા નામવાળાને એ નડે નહિ

પુત્ર હોય તો તેને છઠ્ઠે માસે, પુત્રી હોય તો તેને પાંચમે માસે ષક્તપ્રાણ સ્કાર કરાવવામા આવે છે શુદ્ધ કેટલીક ક્રિયાઓ કરાવે છે, ત્યારપછી માતા કુળદેવીને ધનવેલો ખોરાક બાળકના મોમા મૂકે છે

બાળક જ્યારે ૩, ૫ કે ૭ વર્ષનો થાય છે, ત્યારે શુદ્ધ તેને કળવેષ સ્કાર કરાવે છે આ સ્કારમા માતાઓની વિધિપુર-સગ પૂજા કરવામા આવે છે અને તે સમયે જણાતા મત્રોમા જણાવ્યા પ્રમાણે બાળકને જૈનધર્મમા લેવાની ક્રિયારૂપ તેના કાન વીધવામા આવે

ત્યારપછી ગમે તે સમયે જુઠાકરણ સ્કાર કરવામા આવે છે શુદ્ધ માતાઓની પૂજા કરે છે, પછી વાળદ બાળકનું માથું મુડી નાખે છે, ઉપરના ત્રણ વર્ણના છોકરાને માથે વચ્ચેવચ ચોટલી રહેવા દે છે

જન્મ ને લગ્ન વચ્ચેનો સૌથી મહત્વનો સરકાર ઉપનયન સરકાર છે, બાળકને શુદ્ધ પાસે મોકલવાનો એ સરકાર છે. ઉપરના ત્રણ વર્ષના કુમારોને જ આ સરકાર કરવામાં આવે છે. પ્રાદ્યક્ષને ગર્ભાધાન પછી ૮ મે વર્ષે, ક્ષત્રિયને ૧૦ મે અને વૈશ્યને ૧૨ મે વર્ષે આ સરકાર કરવામાં આવે છે. શુદ્ધને આ સરકાર કરવામાં આવતો નથી. બાળકને ઉપવિત પહેલાવવું એ આ સરકારમાં મહત્વનું અંગ છે. આ સરકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ શરૂ થાય તે પહેલા બાળકને સ્નાન કરાવે છે, પછી તેને શરીરે તૈલમર્દન કરાવે છે. સરકાર કરવાને દિવસે બાળકના વાળ ઉતારી દે છે. ઘર આગળ વેદી રચીને તેની ઉપર જિનપ્રતિમા પધરાવે છે. મંત્રો ભણી વેદીની પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી બાળકની પાસે અમુક ક્રિયા કરાવે છે. ત્યારપછી તે બાળક શુદ્ધને પગે લાગે છે. ને કહે છે કે “શુદ્ધેવ ! હું વર્ણવિનાનો, સમ્યક્ ચારિત્ર વિનાનો, મત્ર વિનાનો, જ્ઞાન વિનાનો, ધર્મ વિનાનો, શુદ્ધિ વિનાનો, પ્રજ્ઞ વિનાનો છું, દેવો ઋષિઓ, પિતૃઓ અને અતિથિઓ એટલે કે સાધુઓ પ્રતિના મારા ધર્મ મને શીખવે” અમુક મંત્રો ભણતા ભણતા શુદ્ધ તેને સુજાતુ ને સાથે બીજી ઉપવિત ધારણ કરાવે છે. તે બીજી ઉપવિત પ્રાદ્યક્ષને સોનાતુ અને ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને કપાસ (સુતર) નું હોય છે. ત્યારપછી તેના કાનમાં ત્રણ વાર પચ્ચરમેછી મત્ર ભણે છે અને પછી તેને પ્રજ્ઞાચારી બનાવવાની ક્રિયા કરે છે. એ ક્રિયામાં તેને વ કલ પહેરાવે છે અને હાથમાં પલાશકાદનો દડા આપે છે. પછી શુદ્ધ એને પોતે ધારણ કરવાના ધર્મ અને મત્ર શીખવે છે. અન્તે એણે શિક્ષા માગવા જવાનું હોય છે, કેટલાક જૈનોને ઘેર એ શિક્ષા માગવા જાય છે ને ત્યાંથી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રજ્ઞાચારીએ વિદ્યાભ્યાસ કરવાને અમુક કાળ સુધી શુદ્ધ પાસે રહેવાનું હોય છે. વધારેમાં વધારે પ્રાદ્યક્ષે દ્વિમાસી ૧૬મા વર્ષ સુધી, ક્ષત્રિયે ૧૦માસી ૧૬મા વર્ષ સુધી અને વૈશ્યે ૧૨માસી ૧૬મા વર્ષ સુધી રહેવું જોઈએ. પણ આજે એટલો લાંબો સમય સામાન્ય રીતે વિદ્યાભ્યાસમાં ગણાતો નથી, આજે

તો થોડાક અથવા તો એક જ દિવસ બ્રહ્મચારી ગુરૂ પાસે રહે
 ૭ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સમાપ્ત કરવાને માટે મતવિસર્ગ સ્વકાર કરવામાં
 આવે છે એ સ્વકારમાં બ્રહ્મચારી વલ્લભનો, દહનો અને ઉપ
 વીતનો ત્યાગ કરે છે ગુરૂનો આદેશ સાભળે છે ને ગુરૂ એને
 આશીર્વાદ આપે છે ત્યાગપત્રી ગોદાનની ક્રિયા કરવામાં આવે
 છે, એ ક્રિયામાં બ્રહ્મચારી ગુરૂને સુન્દર શલ્યગારેલી ગાયત્રી કાન
 કરે છે અથવા બીજી ક્ષિપ્રા આપે છે પછી માધુર્યોને વસ્ત્રો,
 આહાર સામગ્રી, પાત્રો અથવા એવી વસ્તુઓનું કાન કરે છે

ઉપનયનને અને ઉપવિતને ધ્યાને રૂદ્રોને બીજી એક ક્રિયા
 કરાવવામાં આવે છે, તેને ઉત્તરીયક ન્યાસ કહે છે એ ક્રિયામાં
 એવાજ મત્રો લણે છે, તેને એવું જ શિક્ષણ આપે છે અને તે
 એજ પ્રકારે કાન કરે છે

તેરમો સ્વકાર અગ્ન્યન સ્વકાર છે તેમાં અમુક વિધિઓ
 કરવાના છે મંદિરમાં અથવા કદમ્બવૃક્ષ નીચે બ્રહ્મચારી ગુરૂની,
 ડાળી બાજુએ કુશાસન ઉપર બેસે છે એના જમણા કાનમાં ગુરૂ
 ત્રણવાર મારસ્વત મંત્ર લણે છે, પછી મોટા સમારંભ સાથે એને
 ઉપાધ્યાય પાસે મૂકી આવે છે બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ હોય તો ઉપા-
 ધ્યાય એને આયુર્વેદ, ૬ અંગ, સ્મૃતિઓ અને પુરાણ શીખવે
 છે, ક્ષત્રિય હોય તો એને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, રાજનીતિ અને
 આજીવિકાશાસ્ત્ર^{૬૬} શીખવે છે, વૈશ્ય હોય તો એને સ્મૃતિ અને
 આજીવિકાશાસ્ત્ર શીખવે છે અને બીજી નાતનાને તેને ઉપયોગી
 વિદ્યા શીખવે છે

ગૃહસ્થસઘમાં સૌથી મહત્ત્વનો સ્વકાર તે ૧૪ મો વિવાહ^{૬૭}
 સ્વકાર છે એક જાતના પણ લિન્ન ગોત્રના બે જણ વચ્ચે વિવાહ થઈ
 શકે બાળકો હજી તો કુમળી ઉમરના હોય, તે સમયથી માળાપ
 તેમના લગ્ન માટે કેઈ સાસા કુટુંબની શોધમાં રહે છે જો કેઈ
 યોગ્ય કુટુંબ મળી જાય તો તેમની સાથે વાતચીત કરે છે અને
 બન્ને પાત્રોના જન્માક્ષર મેળવે છે અને મળતા આવે છે કે કેમ

તેની તપાસ કરે છે જો આ બધાનું પરિણામ સંતોષજનક આવે તો નિધિપુર સર વાઝાન થાય છે અને લોટો અપાય છે વાઝાન અને વિવાહ વચ્ચે બહુ વર્ષો વીતી જાય છે અને વર જ્યારે ૧૫ વર્ષનો અને કન્યા ૧૨ વર્ષની કે તેથી ચે ગ્રાટી થાય છે ત્યારે વિવાહ થાય છે જોયી પાને લખાનું શુભ મુદ્રત્ કઢાવે છે અને શુભ રાશીનું મુદ્રત્ મળ્યે લગ્નક્રિયા કરવામા આવે છે પછી બને પક્ષના વડીલો ઘરમા માતાની, વધીની, ગણેશની, કન્દર્પની અને કલકરની (પૃ ૨૭૦) પૂજા કરે છે લગ્નને પૂર્વને દિવસે વર કન્યાને સ્નાન કરાવે છે, તેલ (પીડી) ચોળે છે અને બીજી શુભ ક્રિયાઓ કરે છે

લગ્નને દિવસે વરને સુંદર રીતે શણગારે છે, ઘોડા કે હાથી ઉપર બેસાડે છે અને કન્યાને ઘેર લઈ જાય છે વરઘોડામા માથે સગાસમજાઓ હોય છે, સ્ત્રીઓ મગજ ગીત ગાય છે વરઘોડાને મોખરે બ્રાહ્મણો ચાલે છે તેઓ ગ્રહોની કુડી અસર સમાવવાને માટે (મહશાન્તિ) મંત્ર ભણે છે, અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરાવ્યા પછી વરકન્યાને સાથે સાથે બેસાડે છે અને તેમના હાથ કેશર-રંગ્યા નાડાથી એકઠા બાંધે છે અને ત્યારે હસ્તબધનમંત્ર ભણુતા ભણુતા ' જો બે સહા એક રહો ' એવો આશીર્વાદ આપે છે

કન્યાના પિતાના ઘર સામે ચોકમા લાકડાનો ચતુષ્કોણ મંડપ બાંધેલો હોય છે ને તેની અદર ચોરી કરેલી હોય છે એ ચોરીના મધ્યમા અગ્નિ પ્રકટાવે છે તે અગ્નિની ચારે બાજુએ વરકન્યાને ફેરા ફેરવે છે ને તે પ્રસંગે પણ અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે ત્યાર પછી વર કન્યાનો હાથ ગ્રહ છે અને ત્યારે પાછા મંત્રો બોલવામા આવે છે આવી રીતે લગ્નની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી દક્ષિણા અપાય છે ત્યારપછી શુદ્ધ વરકન્યાને માતૃસ્થાપનાવાળા ખડમા લઈ જાય છે, ત્યા વળી કેટલીક ક્રિયાઓ થાય ને લોટો અપાય છે વળી પાછા વરકન્યા મંડપમા આવે છે, ત્યા પાછી વળી કેટલીક ક્રિયાઓ થાય છે ત્યારપછી એ બન્ને શયનગૃહમા જાય છે, ત્યાં એ બેએ પ્રથમ સત્રિ સાથે ગાળવાની હોય છે એ ગૃહમા નવીન દમ્પતી અનગદેવની પૂજા કરે છે, એકઠા બેસી દૂધ ને

ચોખા (ખીર) ખાય છે ને રતિમુખ લોગવે છે ત્યારપછી ખીજે દિવસે પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરે છે ને દાન કરે છે લગ્નની સાથે જન્મણુ જોડાયેલા જ હોય છે લગ્નને અંગે જે બધું કરવું પડે છે તેનો ખર્ચ બહુ સારે થાય છે, અને તે મોટે ભાગે વરના પિતાને માથે પડે છે એ કાજે વરનો પિતા એવો વ્યવહાર રાખે છે કે જેથી ઘણાખરો ખર્ચ એના સબધીઓ પૂરા કરી દે

લગ્નક્રિયા પ્રસંગે જે ધાર્મિક વિધિ કરવાના હોય છે તે અતિ ઘણા છે, તેથી અહીં જે આપ્યા છે તે તો ખુબ મહત્ત્વના ને તે પણ સંક્ષેપમાં આપ્યા છે અનેક લૌકિક વ્યવહાર તો પ્રાન્તેપ્રાન્તે બહુ ભુલ પડે છે અને એવા અનેક જૈન વ્યવહાર ઉપર હિન્દુવ્યવહારોની ઉડી છાપ પડેલી છે, હિન્દુઓના લગ્ન વ્યવહાર પણ મોટે ભાગે ઉપર બતાવ્યા છે તેવા છે અને તેથી જૈન વ્યવહારો તેમના ધર્મગ્રન્થોથી બહુજ ભુલ પડતા છે જે લોકોએ આવા લગ્નવિધિ પોતાની આજે નિહાળ્યા છે તેમણે એ સબધે જે વર્ણન આપ્યા છે તે તપાસતા તો વળી એવા અનેક વિધિ મળી આવશે કે જેનું વર્ણન ઉપર નહિ આગ્યું હશે.

મનુષ્ય જ્યારે અમુક વ્રત પાળે છે ત્યારે જ તેનું જીવન સુખી થાય છે અને ઇહલોકમાં તેમજ પરલોકમાં અક્ષય થાય છે આ વ્રત લેવાનો મન્કાર તે ૧૫ મો મન્કાર છે અને તે મૌથી મહત્ત્વનો મનાય છે અત્યારમુધી જે સૌ મન્કાર કહ્યા તેનાથી આ મન્કાર બે વાતે ભુલો પડે છે એક તો ખીલ સૌ મન્કારોમાં ગૃહસ્થગુરુ એટલે કે જૈનપ્રાણણ અથવા કુલક ક્રિયા કરાવે છે ત્યારે આ વ્રતગ્રહણ મન્કારમાં માત્ર સાધુ-નિર્ગન્થ ગુરુ યતિ સર્વ ક્રિયા કરાવે છે, અને ખીજી ખીલ સૌ મન્કારોમાં જે 'લોકો ને મત્રો' વપરાય છે તે મસ્તકમાં હોય છે, ત્યારે આ મન્કારમાં સર્વ વર્ગના નરનાગી સમજી શકે એવી ગીતના પ્રાકૃત 'લોકો ને મત્રો' વપરાય છે દાવકે જે વ્રત ને પ્રતિમા ગ્રહણ કરવાના છે તે પાછળ પૃ ૩૦૫ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ મન્કારમાં જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તે બરાબર વ્યવસ્થિત ગીતે કરવી પડે છે આવડ સાધુ પામે નાય છે ને અમુક વ્રત અમુક વિન્તારમાં અમુક કાળ મુધી

મારે શ્રદ્ધા કરવું છે એવી પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે, ત્યાર પછી એ તીર્થ કરે, શ્રુતદેવતા આદિની પૂજા કરે છે, તેમને લેટ ધરાવે છે ને તેમની પ્રદક્ષિણા કરે છે ત્યારપછી એ માધુ પાસેથી જ્ઞાન માળજે છે અને પછી અમુક કાળ (દિવસ, સપ્તાહ, માસ, વર્ષ કે કોઈ કોઈ વાર જીવન) પર્યન્ત અમુક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું કે અમુક સીમા સુધી જ પ્રવાસ કરવાનું અથવા ધન રાખવાનું કે એવું કોઈ મત વિધિપુર સર સ્વીકારે છે જેણે એ પ્રકારનું મતપ્રદક્ષ કર્યું હોય તેણે નિત્ય અનેક રીતે એ આચરવું જોઈએ ને તેનું ઉદ્દેશન યતા પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ

ધાર્મિક જૈનને માટે અન્વયસ્વાર તે દહનક્રિયાનો જો જ્યારે કોઈ મરવા પડે છે ત્યારે તેના મમાસમ્બન્ધી એને ધાર્મિક આશ્વાસન આપે છે અને એના શુરને બોલાવી આણે છે, શુર તેને ધાર્મિક આશ્વાસન આપે છે, પોતે મન્ત્રો બોલે છે ને મરનારની પાસે બોલાવે છે મરણ સમીપ આવતા કોઈ પણ પ્રકારનો ધન કે પ્રવાહી આહાર નહિ લેવાનું અને બધા પ્રકારની શૌતિક વામનાઓ ત્યજવાનું એ મત લે છે પછી ધર્મને માટે, ધર્મસેવકોને માટે, અનાથને માટે દાનમા રકમ કાઢે છે ને અતે પચ્ચપરમેષ્ઠીમા ચિત્ત ગળનો મરણ પામે છે

પછી એના મગને જમીન ઉપર સુવાડે છે, એને નવકાવે છે, સુગન્ધિત પદાર્થોનો લેપ કરે છે ને નવા વસ્ત્ર પહેગાવે છે પછી એને કાંઠણી ઉપર સુવાડે છે ને નિકટના ચાર સમ્બન્ધી એને સમશાનભૂમિમા લઈ જાય ■ કોઈ જીવની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે પત્થર ઉપર કાષ્ઠની ચિત્રા બોઠવે છે ને તેના ઉપર શળને સુવાડે છે ઘેરથી આણેલા અગ્નિવડે એ ચિત્રાને ચેતાને છે શળ જ્યારે જળીને રાખ થઈ જાય છે, ત્યારે સૌ માધુ પાછા ઘેર આવે છે ત્રીજે જિવને મમીપના સમ્બન્ધીઓ એ રાખ નદીમા નાખી આવે છે અને કુંડને (હાડકાને) અમુક સ્થળે દાટે છે (એના ઉપર પત્રીથી શકુ આકારનું સમારક રચે છે અને તેના ઉપર પત્થરનો કલશ મૂકે છે) પછી ખીજા બધા સમ્બન્ધીઓ મન્દિરમા જાય છે ને ત્યાં જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે

ત્યારપછી ઉપાશ્રયમા જાય છે, ત્યાં સાધુ તેમને ભૌતિક જીવનની અનિશ્ચયતા વિષે ઉપદેશ આપે છે

મગ્ધુને કારણે સમ્બન્ધીજન ૧૦ દિવસ સુધી સતક પાળે
હિન્દુઓમા શ્રાદ્ધ કરવાનો જે આચાર છે, તેવા આચારને સાચા જૈન માનતા નથી

મરનાગ્ની પાછળ જો વિધવા હોય છે તો તે પોતાનો ચુડા ભાગે છે, ગણગાર ઉતારે છે, કપાળ ઉપર પછી સૌભાગ્યચિન્હ કરતી નથી, ભૌતિક વિલાસ લોગવતી નથી, જીવન પ્રાયશ્ચિત્તમા ગાળે જેને કદાપિ પુનર્જન્ન કરતી નથી

અત્યારસુધી જે મસ્કાર વર્ણવ્યા તે મુખ્યત્વે કરીને મૂર્તિ પૂજક શ્વેતામ્બરો આજે જે રીતે આવરે છે તે ગીતના છે અને તેમા પણ સ્થાનલેદે ને સમગ્રદાયલેદે અનેક પ્રકારના તક્ષવત છે સ્થાનકવાસીઓના સસ્કારોમા ઘણા તક્ષવત છે અને મુખ્ય તક્ષવત તો એ છે કે તેઓ જિનપ્રતિમાનો ઉપયોગ કરતા નથી દિગમ્બરો પણ એવા સસ્કાર કરે છે ધાર્મિક જૈને મરણ સુધીમા જે ૨૦ સસ્કાર કરવા જોઈએ તેનું વર્ણન આદિપુરાણમા (અધ્યાય ૩૮) આપ્યું છે પ્રથમ મસ્કાર ગર્ભાશય છે, અને તે સ્ત્રી વૈવાહિક જીવન શરૂ કરે તે પૂર્વે કરવાનો હોય છે ત્રી ગર્ભવતી થાય ત્યારે ગર્ભના ૩ જા, ૫ મા, ૭ મા અને ૯ મા મામમા અનુક્રમે પ્રીતિ, મુપ્રીતિ, વૃત્તિ અને મોદ મસ્કાર કરવામા આવે છે અને એનો હેતુ ગર્ભનું સાગીરીતે વર્ધન થાય જો છે જન્મપ્રસંગે પ્રિયોદ્ભવ સસ્કાર કરવામા આવે છે ત્યારપછી ૧૨ દિવસે નામકરણ મસ્કાર કરવામા આવે છે, ત્રણ ચાર માને વહિર્યાન મસ્કાર થાય છે ને ત્યારે માતા તથા બાળક પ્રથમવાર બહાર નીકળે છે ત્યારપછી નિશાચ મસ્કાર કરીને બાળકને પારણામા ઝુકાવે છે માતામે કે આઠમે માસે પ્રાણ મસ્કારથી બાળકને પ્રથમવાર અન્ન આપવામા આવે છે ત્યારપછી એક વર્ષે સમ્બન્ધીજનોના આમત્રણનો જ્યુષ્ટિ સસ્કાર કરવામા આવે છે ત્યારપછી પ્રથમ જ વાર પુત્રના વાળ ઉતારવામા આવે છે પાંચમે વર્ષે લિપિમહ્યાન મગ્ધ

કરીને તેને ઘેર આગળ જ અક્ષરો શીખવવા માટે ૮ મે વર્ષે અથવા ત્યારપછી ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે કુમાર ઉપવિતધારણ કરીને શુદ્ધને ત્યાં જાય છે અને ત્યાં પ્રવ્રણ્યર્થ પાળવાનું, ઉંચી શૃંગાએ નહિ સુવાનું અને એવા બીજાં મત લે છે અધ્યયનકાળ પૂરો થયે (૧૨ માથી તે ૧૬ મા વર્ષ સુધી) એ મતમાંથી એ (મતાવર્તન) મુક્ત થાય છે અને ત્યારપછી લગ્ન કરી શકે છે તે ઉપરાંત બીજાં પણ સંસ્કાર ૬ વર્ષમાં સંસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વર્ણલામ, કુળમાનુ સમ્યક્ ચારિત્ર આવરવાનું મત લેતા કુલચર્યા અને સાધારણ રીતે સર્વમાન્ય ગૃહસ્થસ્થિતિમાં પ્રવેશવા માટે વૃદ્ધિસ્થિતા સંસ્કાર કરવામાં આવે છે

કુટુંબના અમુક પ્રસંગોએ પણ અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે જ્યારે કોઈ પુરુષ અથવા વિધવા કોઈને દત્તક લે છે, ત્યારે પ્રથમ તેા દત્તક યનારના માળાપની અનુમતિ લેવાય છે, તેના ખતપત્ર થાય છે, તેના ઉપર તેના સગાસગબંધીનું સાક્ષ્ય લેવાય છે ને પછી રાજાના દરબારમાં એ ખતપત્ર ઉપર સહી સિલ્કા કરાવાય છે આમ કાલદેસર બધી વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી એના સમન્ધે ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે છે સગાસગબંધી નરનારીઓને નોતરવામાં આવે છે, જમાડવામાં આવે છે અને વાદથી તથા નૃત્યથી આનન્દ આપવામાં આવે છે ત્યારપછી એ સૌ મંદિરમાં જાય છે, ત્યાં વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે ને ભોટો ધરાવે છે ત્યારપછી જમણ આપવામાં આવે છે ને ત્યારે જન્મ સમયની ક્રિયા કરવામાં આવે છે દત્તકનો પિતા ત્યારપછી પાદપી, નાગિયેર અને પૈસા લાવે છે આ વસ્તુઓ લેવાઈ દેવાઈ રહે એટલે દત્તવિધાનની ક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ રહી જણાય છે અને દત્તકપુત્ર હોય તે પિતાનો સાચો પુત્ર હોય તેમ અધિકાર હોગવવાને યોગ્ય થાય છે ૬૯

કોઈને ઉંચા અધિકાર ઉપર સ્થાપવામાં આવે ત્યારે પણ અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે રાજાને અભિષેક કરવાને દે મત્રી, સેનાપતિ, વિષયાધિકારી (ઇલાકાનો ઉપરી), વિભાગાધિકારી (જિલ્લાનો ઉપરી), મહત્તર (ગામનો મુખી) વગેરે

આધકારીઓની નિમણૂક કરવાને પ્રસંગે જે ક્રિયાઓ કરવાની છે તેનું વર્ણન અન્યગ્રન્થોમા સવિસ્તર આપેલું છે^{૭૦}

સાધુધર્મ

નિત્ય કર્મ

સાધુ પાછલી રાતે બ્રાહ્મચર્યે જાગે છે એટલે પથપરમેષ્ઠી મત્ર લાભે છે અને પથારીમાંથી ઉઠે છે પછી બહાર નીકળીને મહામૂત્રનો ત્યાગ કરી આવે છે પછી પાછા આવીને ધ્યાન ધરે છે અને અજાણતા રાત્રે જે નાના જીવની હિસા યદ હોય તે અને એવા ખીજા પાપ વિષે વિચાર કરે છે ત્યારે એ પ્રતિક્રમણ કરીને શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે પડિવેહણ કરે છે ને પોતાના શરીર, પથારી ને બેઠક ઉપર જન્તુઓ હોય તો વીણી કાઢે છે ને તેમને કોઈ સલામત સ્થાને મૂકી આવે છે પછી એ અધ્યયન કરે છે, કરાવે છે કે કોઈ ગ્રન્થની નવી પ્રતિઓ કરે છે પછી એ જિનમન્દિરે જાય છે અને ત્યાં તીર્થકરની ભાવપૂજા કરે છે ત્યારે પ્રતિમાને વન્દન કરે છે, તેની પ્રવક્ષિણા કરે છે, મંત્રો લાભે છે ને ધ્યાન ધરે છે સાધુ મન્દિરમા પૃ ૪૦૬ ઉપર જણાવેલી ભર્વવિધ પૂજા કરતા નથી તેમજ શ્રાવકની પેઠે મન્દિરમા એ વિશેષ પ્રકારના વસ્ત્ર પણ પહેરતા નથી, એની પૂજા અનેક અશે આધ્યાત્મિક અને અન્તર્મુખ હોય છે ત્યાંથી પાછા એ ઉપાશ્રયે આવે છે ને ત્યાં ધ્યાન ધરે છે

૧૦ વાગ્યા પછી અન્ન અને જળ વહોરવા સાધુ બહાર નીકળે છે ભિક્ષા માગીને પાછા આવ્યા પછી માર્ગમા આટ્યાથી જે જીવહિસા યદ હોય તેના પાપને માટે ધરિયાવહી પડિક્કમે છે ત્યારપછી મત્ર લાભીને ભિક્ષાન આઈ લે છે ત્યારપછી પાત્રોને ઘોઈને સ્વચ્છ કરે છે થોડો કાળ આરામ લઈને અવ્યયન કરે છે કે કરાવે છે ત્રણ વાગ્યે ફરી પડિવેહણ કરે છે જા ૧ વાગ્યે ફરી વહોરવા નીકળે છે, પાછા આવીને ધરિયાવહી પડિક્કમે છે, મત્ર લાભીને ખાઈ લે છે તેમણે સૂર્યાસ્ત પહેલા જ ખાઈ લેવું જોઈએ અન્ધારામા કશું ચ ખવાય નહિ, પાણી પણ પીવાય નહિ

ઉપાશ્રયમા દીવો બાળી શકાય નહિ માધુ રાત્રે પ્રતિક્રમણ કરીને પછી ધર્મધ્યાન કરે છે, ત્યારપછી પરમેષ્ઠીમંત્ર અને બીજા મંત્ર સંજો છે ને પછો (મોડામા મોડુ ૬ વાગે) સુઈ જાય છે પહેલી રાતે ધાર્મિક પાઠ સંજો છે, પછી નિદ્રા લે છે ને પાછલી રાતે ધ્યાન ધરે છે

અહીં આપેલી દિનચર્યા^{૭૧} મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બર સાધુની છે શ્વેતામ્બર સાધ્વીઓની અને ઇતર સમ્પ્રદાયના સાધુઓની દિનચર્યામા કંઈક કંઈક તફાવત હોય છે

નૈમિત્તિક કર્મ

ગૃહસ્થજીવનની પેઠે સાધુજીવનમા પણ અનેક પ્રકારના કર્મ અને સરકાર કરવાના હોય છે ને તેમા સૌથી પહેલા દીક્ષાનો અને છેલ્લો મરણ પૂર્વથી મરણ પછી સુધીનો છે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયો અને ગચ્છો જુદે જુદે પ્રકારે આ ક્રિયાઓ કરે છે, અને તેની વિગતોમા એટલો બધો તફાવત છે કે વિસ્તાર થી એ બધાનું વર્ણન કરવું અહીં પાલવે નહિ તેથી એનું અહીં સંક્ષેપમા જ વર્ણન કરીશ અને પ્રથમ શ્વેતામ્બર માધુ જીવનના ક્રિયાવિધિ વર્ણવીશ

શ્રાવકને સાધુ સઘમા પ્રવેશ કરવો હોય તો તેના વિધિ અનેક છે અને તે પૃથ્થ ૩૪૪ ઉપર જણાવ્યા છે પણ સામાન્ય માર્ગ તો એવો છે કે તેને કોઈ સાધુના ઉપદેશથી દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા થાય છે અને પછી સસારનો ત્યાગ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે એમ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય છે તે કોઈ સાધુપાસે આવીને પોતાને દીક્ષાપાત્ર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે જો એ ચોક્કસ હોય છે તો સાધુ એને શિષ્યરૂપે સ્વીકારે છે શિષ્ય ધીરે ધીરે વિરતિમા સમ્પૂર્ણ થાય અને પરીક્ષામા ૬૬ જણાય, તો પછી અન્તે એને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવે છે ઉત્કટ વિરાગી ને પશ્ચાત્તાપ કરનારને દીક્ષા લેવાનો વળી નોખો જ માર્ગ છે—એને સસારનો ત્યાગ કરવાની એકવાર ઇચ્છા થઈ એટલે કોઈની મહાયતા વિના પોતે પણ અધ્યયન કરે

ભૌતિકની અનિત્યતા વિશેનું જ્ઞાન પામે અને કોઈ પણ મનુષ્યની સહાયતા વિના માધુ થાય આવો પ્રકાર તીર્થંકરના પ્રસંગમાં બને છે, જૈનો એમને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે પણ આજે તો, પૃથ્વ ૩૪૯ ઉપર લખ્યું છે એમ, નાના બાળકોને દીક્ષા આપવામાં આવે છે કુમળી વયના બાળકોને સાધુ બનાવવાને માટે અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે, જેઓ અધ્યયન કરી રહે છે તેમને દીક્ષા અપાય છે, બીજાને છાત્રી દેવામાં આવે છે આ બધાને માટે સ્વાભાવિક રીતે જ જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરવી પડે છે

વર્ધમાનચૂરિના આચારદિનકરમાં લખ્યું છે કે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા હોય અને તેને પોતાના મામાપની, સ્ત્રીની, પુત્રની અથવા વડીલની સમ્મતિ હોય, તે પ્રથમ તો પ્રદક્ષિણારી યાત્રા કેટલીક ક્રિયાઓ કર્યા પછી શુદ્ધ તેને પ્રદક્ષિણારીના ધર્મ મમનત્વે એ ક્રિયામાં કેટલાક સૂત્રો અને મંત્રો લખવાના હોય છે, તથા વ્રત અને ચારિત્રધર્મ સ્વીકારવાના હોય છે આ સ્થિતિમાં પ્રદક્ષિણારી એક સમયથી માડીને તે ૩ વર્ષ સુધી રહે, હજીયે તે સુદાવેલા માથા ઉપર ચોટલી રાખે અને ઉપવિત પણ રાખે કુલ્લક થવાને જો એ યોગ્ય નિવડે તો એ રહે, નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછો જાય.

માધુ થવાના માર્ગને બીજે પગથીએ કુલ્લક થવાનું છે અમુક વિધિએ દીક્ષા આપીને પ્રદક્ષિણારીને કુલ્લક બનાવવામાં આવે છે આ પ્રસંગે પણ કેટલાક મંત્રો અને સૂત્રો લખવાના હોય છે ને પછી તે પાંચ મહાવ્રતનું ગ્રહણ કરે છે કુલ્લકપદમાં રહ્યા પછી ત્રણ વર્ષે સાધુ થવાય આ કાળમાં એણે સામાયિક ચારિત્રને સમ્પૂર્ણ આચરવું જોઈએ, ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને અનેક પરીક્ષણોમાંથી ઉત્તીર્ણ થવું જોઈએ એમ થાય તો જાણવું જો એ દીક્ષા લેવા યોગ્ય થયો છે, જો પરીક્ષણોમાં ઉત્તીર્ણ થાય નહિ, તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછો જાય

સાધુ બનાવવાને જે દીક્ષા આપવામાં આવે છે તેમાં સૌથી

પ્રથમ ક્રિયા તો પ્રવ્રજ્યા છે એમા અનેક પ્રકારની નાની નાની ક્રિયાઓ હોય છે આચાર્ય વિજયધર્મસુરિએ (આ આચાર્ય ૧૦મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩ ને રાજ માળવામા આવેલા શીવપુરી ગામમા સ્વર્ગવાસી થયા છે) સાધુ હિમાયુવિજયને દીક્ષા આપેલી તેનું વર્ણન લખ્યું છે, તેમાથી સવિસ્તર વિગત મળી આવશે એમા જણાવ્યા પ્રમાણે એ ક્રિયા ૨૭ દિવસે સમાપ્ત થાય છે ને ત્યારપછીયે એ નવીન સાધુએ એક સપ્તાહ સુધી અમુક મત પાળવાના હોય છે .

સાધુની દીક્ષાને માટે લગ્નને જેટલે જ સમારમ્ભે શુભ મુહૂર્ત કાઢવામા આવે છે, આ સમસ્ત ક્રિયામા જે મોટો ખર્ચ કરવાનો તે, એ સ્થિતિ સારી હોય તો દીક્ષા લેનાર કે તેના સગા સમ્બન્ધી આવીને કરે છે, નહિ તો શ્રાવકે કાળો કરીને એ ખર્ચ કરે છે સારા કપડા પહેરેલા શ્રાવકશ્રાવિકાઓ દીક્ષા લેનારને તેને પિતૃગૃહેથી શિબિકામા કે ઘોડા ઉપર બેસાડીને વાજતે ગાજતે દીક્ષાક્રિયા થવાની હોય તે સ્થાને લઈ જાય છે ત્યાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને બીજા સાધુઓ વાટ જોતા બેઠા હોય છે નગર બહાર કોઈ પવિત્ર વૃક્ષ નીચે કે ગુફાના સ્થાનકના ચોકમા એ ક્રિયા થાય છે ત્યાં મઠપ બાધેલો હોય છે અને તેમા વેદી (નદી) રચેલી હોય છે પુષ્કળ માધુસાધ્વીની અને શ્રાવકશ્રાવિકાની નમસ્ક ત્યાં જિનપ્રતિમાની પૂજા ને પછી પ્રદક્ષિણા કરવામા આવે છે મોત્રો ગાવામા આવે છે ને મત્રો બણવામા આવે છે ત્યારપછી દીક્ષા લેનાર પોતાના વસ્ત્રોનો, આભૂષણોનો અને (જે હોય તો) ઉપવિતનો ત્યાગ કરે છે અને સાધુના વસ્ત્ર પહેરે છે ત્યારપછી પોતે પોતાના વાળ ઉઝેડી નાખે છે અથવા તો ગુરૂ કે બીજા કોઈ પાસે આ હુ બળનક ક્રિયા કરાવે છે ત્યારપછી મત્રો અને સૂત્રો ભણીને સામાયિક ચારિત્ર પાળવાનું મત લે છે અને નવું નામ ધારણ કરે છે (સ્થાનકવાસી સાધુઓના નામ મોટે ભાગે તેમના પૂર્વાવસ્થાના નામને મળતા હોય છે) ત્યારપછી માથા ઉપર વાસચેપ કરવામા આવે ॥ પછી સમવસરણની પ્રદક્ષિણા કરીને એ નવીન માધુ ગુરૂને અને બીજા સાધુઓને નમન કરે છે તથા સાધ્વીઓ અને શ્રાવકશ્રાવિકાઓ એ નવીન સાધુને નમન કરે છે

તેરાપથીઓના સાધુઓમા સાધુઓ અને સાધ્વી થવાની દીક્ષાક્રિયા કઇક જુદી રીતે થાય છે લાડનુ (Ladnun) મા એવી એક ક્રિયા થયેલી તે સજ ધે હર્મન યાકોળીએ મને આમ લખેલું “દીક્ષા લેનારા જે જણ દપતી હતા, તેઓ પ્રદ્યુત્યારી કે પ્રદ્યુત્યારિણી નહોતા, તેમજ કુલક કે કુલિકા પણ નહોતા. એક ધર્મશાળાની સામેના મેદાનમા આ ક્રિયા થઇ હતી, થોડાક પગથીઆ ચઢીને ધર્મશાળાને દરવાજે જવાનું હતું અને તે દરવાજે જમીનથી માથાપુર ઉચો હતો પગથીઆની ખને બાજુએ ઓટલા હતા જમણી બાજુને ઓટલે આચાર્ય અને યતિઓ બેઠા હતા, ડાબી બાજુને ઓટલે સાધ્વીઓ બેઠી હતી, ત્યાં દીક્ષા લેનાર દપતીને સારા વસ્ત્ર પહેરાવીને આશ્વા પત્ની સાધ્વીઓની પાસે ઉભી, પતિ આચાર્યની સામે જમીન ઉપર ઉભો ‘ન્યાન’ એવું હતું કે પ્રદક્ષિણા થાય નહિ દીક્ષા લેનાર પુરૂષનો મોટો ભાઈ એની પાછળ ઉભો હતો, તેણે એક ઠાગળ આચાર્યને આપ્યો, તેમા કુદુમ્બની દીક્ષાવિષે મમ્મતિ લખી હતી બાજુબાજુના જનમડળમા કઈ શાન્તિ થઈ એટલે આચાર્ય સ્પષ્ટ સ્વરે એક લાણુ સૂત્ર બોલ્યા પછી માધુએ મસ્તક નમાવ્યું, માથા ઉપર માત્ર ચોટલી હતી, તે આચાર્યે પાંચ ભાગે ઉખેડી નાખી, તે પ્રસંગે થનાર સાધુના મુખ ઉપર કઈ પણ વિકૃતિ જણાઈ નહિ ત્યારપછી એ માધુએ બીજા માધુઓને નમન કર્યું અને એમની હાજમા માથી છેલ્લો બેઠો, માધ્વીને બીજા સાધ્વીઓ પાસે બેસાડી માધુને દીક્ષા આપી તે પૂર્વે માધ્વીએ તેા આચાર્યની સૂચનાથી એમને માત્ર થોડીકવાન નમન કરવાના હતા ”

એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી સાધારણ રીતે થોડોક ઉપદેશ આપવામા આવે છે અને ત્યારપછી થોડીક બીજા ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે, એ મુખ્ય ક્રિયા તેા ચારેક કલાકમા પતી જાય છે, પણ પછી બીજા વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવામા આજો દિવસ આવ્યો જાય છે

દીક્ષાક્રિયા થયા પછી માધુએ આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ કરવાની

હોય છે, તે દ્વારા તે ઉદોપસ્થાપન નામે ચારિત્રના બીજા પદ ઉપર આવે છે તથા, કથાયશુદ્ધિ અને ભૌતિક વાસનામાથી મુક્તિ દ્વારા એ ચારિત્રના બાકીના બીજા ત્રણ પદ (પૃ ૨૧૧) ઉપર ચડે છે આટલા માટે શુદ્ધ જે બતાવે તે ધર્મ સાધુએ પાળવાના હોય છે તે ઉપરાંત બીજા પણ અનેક વિધિ પાળવાના છે એ ધર્મતુ અને વિધિતુ ઉદ્ધવન યતા તેણે પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ અને એ પ્રમાણે જોણે અનેક આધ્યાત્મિક ક્રિયા કરવાની હોય છે

માધુને ત્યારે વાચકને, ઉપાધ્યાયને કે આચાર્યને પદે દેવામા આવે છે ત્યારે પણ સઘની અદર અનેક તૈયારીઓ થાય છે તેવે પ્રમગે સમવસરણની પ્રદક્ષિણા થાય છે, સ્તોત્રો અને મંત્રો બહુાય છે, વાસાર્થના થાય છે ને તે ઉપરાંત અનેક ક્રિયાઓ થાય છે આચાર્ય બનાવવાની ક્રિયા વિશિષ્ટ પ્રકારે મહત્ત્વની છે તે પ્રમગે યનાર આચાર્યને પહેરાવવાના વસ્ત્રને રાત્રે અમુક ક્રિયાથી શુદ્ધ કરવામા આવે છે, ત્યા પછી એ આસન મૂકાય છે, તેમાના એક ઉપર શુદ્ધ બેસે છે ને બીજા ઉપર અક્ષસમૂહ (સ્થાપનાચાર્ય) મૂકાય છે કેટલીક ક્રિયા થયા પછી અને કેટલાક મંત્રો તથા સ્તોત્રો બોલાયા પછી શુદ્ધ આચાર્ય યનાર સાધુના કાનમા ત્રણવાર સ્મરિત્ર બોલે છે અને તેના હાથમા અક્ષસમૂહ મૂકે છે ત્યારપછી એનું નવું નામ પાડે છે (આ નવું નામ તે ઘણું કરીને તેના સાધુનામને ઉવટાવીને પાડવામા આવે છે ને ત્યારપછી તેને સ્મરિ પદ લગાડવામા આવે છે, જેમકે ઇન્દ્રવિજયનુ નવું નામ વિજયઇન્દ્રસ્મરિ) ત્યારપછી એ નવા આચાર્ય બેમાના એક આસન ઉપર બેસે છે, અને શુદ્ધ તથા બીજા બધા જો એમને નમસ્કાર કરે છે તથા " સસારપર્વતના વજ્ર સમાન " જૈનધર્મના ઉપદેશકરૂપે એમને વિષે કેટલાક શ્લોક બોલાય છે ત્યારપછી ઉપદેશ અપાય છે ને બીજા ધાર્મિક વિધિ થયે તે ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે શ્રાવકો તે પ્રસંગે મહોત્સવ કરે છે તે દય દિવસ સુધી ચાલે છે

સાધુ સ્વેચ્છાએ ઉપવાસ કરીને મૃત્યુને આમ ત્રણ આપે છે,

તે ક્રિયાને સંલેખના કહે છે. ૧૨ વર્ષ સુધી પ્રત્યંક તપ આચર્યા પછી સંલેખનાને માટે એ માધુ પર્વત ઉપર જાય છે, ત્યાં એક વૃક્ષ નીચે બેસે છે અને અન્નજળને અભાવે મૃત્યુ પમાય ત્યાં સુધી કોઈ અગને હલાવતા પણ નથી આ પ્રકારે સંલેખનાની ક્રિયા હાલમાં ભાગ્યે જ કરવામાં આવે છે ઘણાખરા સાધુઓ તો (અને વળી શ્રાવકો પણ) મરણપથારીએ હોય છે ત્યારે હાજર રહેલા આચાર્યની, ગુરૂની કે માધુની સમક્ષ સર્વ પ્રકારે અન્નજળ તજવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે મરનાર પોતાનું મોઢો ઉત્તર કિશામાં ફેરવીને કુશાસન ઉપર પલાઠી વાળીને બેસે છે, પાને આણેલી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે છે અને સ્તોત્રો તથા મંત્રો વડે તીર્થકરેની તથા દેવીઓની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારપછી એનું જે કોઈએ કંઈ અશુભ કાર્ય હોય તે જોને ક્ષમા આપે છે ને તેવી જ રીતે એણે જે કોઈનું કંઈ અશુભ કાર્ય હોય તે જોની ક્ષમા યાચે છે ત્યારપછી પચમહાવ્રતનું ફરી મહણુ કરે છે અને સર્વ પ્રકારે અન્નજળનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે ત્યારપછી સંલેખનાવ્રત લેનાર સાધુજન મંત્રો અને શાસ્ત્રપાઠ સાલજતો સાલજતો સ્વર્ગે જાય છે વર્તમાન અશુભતમ આરામાં આપણા ભૂખડમાં નિર્વાણ પામવું તે અશક્ય છે, પણ હવે તે ખીજે કે ત્રીજે ભવે નિર્વાણ પામશે એમ મનાય છે આવી રીતે સમાધિમાં જેણે મૃત્યુને સ્વીકાર્યું છે, તેને જોનો બહુ ઉચ્ચી કક્ષાએ મૂકે છે અને તીર્થયાત્રા કર્યે જેમ કર્મક્ષય થાય તેમ એના કર્મણાંનું સાન્નિધ્યથી પણ કર્મક્ષય થાય છે એમ માનીને ધાર્મિક જનો એની પાસે જાય છે

જ્યારે સાધુ મરણ પામે છે ત્યારે શ્રાવકો થોડેઘણે આઠ અથવા દહનક્રિયા કરે છે સાધુઓ તથા ધાર્મિક શ્રાવકો ઉપવાસ, કરે છે ને ભૌતિક જીવનની અનિત્યતા વિષે કથા સાલજે છે

સાધ્વીની દીક્ષાને તથા મરણને પ્રસંગે તેમજ તેને પ્રવર્તિની, મહત્તર વગેરે પદો લેવાને પ્રસંગે જે ક્રિયા થાય છે તે ઉપર બતાવેલી સાધુને કરવાની ક્રિયાને મળતી હોય છે.

દિગમ્બરોના સાધુસંઘની રચના કઈક જુદા પ્રકારની છે ને

તેથી તેમને માટેની ક્રિયાઓ પણ કંઈક જુદા પ્રકારની છે શ્રાવક સાધુ થાય ને પછી અનુક્રમે હવે પદે ચઢતો જાય તે સૌ પ્રસંગે અમુક અમુક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ધાર્મિક જને કયે અનુક્રમે કંઈ ક્રિયા કરવાની છે તેનું વર્ણન આદિ પુરાણમાં (અ ૩૮) આ પ્રમાણે આપેલું છે - પ્રથમ તો શ્રાવકે પ્રશાન્તિ ધામથી જોઈએ, ઇન્દ્રિયવિલાસ ત્યજવા જોઈએ અને ધાર્મિક અભ્યાસમાં ચિત્ત લગાડવું જોઈએ ત્યારપછી પોતાની સમ્પત્તિ ધર્મકાર્યને માટે, પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને માટે અને ઇતર બાળકોને માટે વહેંચી નાખવી ને પછી ઘરનો ત્યાગ કરવો ત્યારપછી એને મુલ્લક બનાવવાની ક્રિયા થાય, એ પદમાં પણ એણે અનેક વિધિ આચરવાના છે, આગળ જતાં એણે વસનો પણ ત્યાગ કરીને જિનવ્વતા ધામવાની છે ઉપવાસ, તપ, અને અધ્યયન કરીને એ શુદ્ધ થાય એથીયે જ્યારે એ ઉપરને પદે જાય ત્યારે અતુર્વિધ સધનો ગણધર થાય પણ આ ગણધરનું પદ એ પોતાના અન્ત પર્થન્ત ધારણ કરી રહેતો નથી, તપમાં કે ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવાને માટે એ પદ પોતાના શિષ્યને સોંપી મર્વ કાર્યભારથી મુક્ત થાય છે પછી અત્તત્યાગ કરીને સમાધિમાં સંલેખના મૃત્યુ સ્વીકારે છે અને બીજે ભરે સ્વર્ગલોકમાં અવતરવાનું સાધન એમ સાધી લે છે

મન્દિરપૂજા

નિત્યકર્મ

જૈનમન્દિરમાં કરવાના વિધિઓ અનેક પ્રકારના છે મન્દિરમાં જે પૂજાવિધિ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં તો આજો અન્ય ભાષામાં તેથી અહીં તો ગુજરાતના જિનમન્દિરમાં પ્રભાતે, મધ્યાહ્ને અને સંધ્યાકાળે જે વિધિઓ કરવાનો રિવાજ છે, તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનું સક્ષિપ્ત જ વર્ણન કરી જઈશ જે બર્જેસે (J Burgess) ઇન્ડિયન એપિગ્રાફિ ૧૩ માં (૧૮૮૪) પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી જે વર્ણન આપ્યું છે તેને આધારે નીચેનું વર્ણન આપું છું

પ્રભાતે ૬૧ વાગ્યે દેવપૂજાને લગતી ક્રિયા શરૂ થાય છે પૂજાની

પ્રથમ તો સ્નાન કરે છે, અથવા મહો, હાથ ને પગ એ શરીરના પાત્ર અગને તો ધુએ જ છે ત્યારપછી એ મંદિરને ઉઘાડે છે પવિત્ર ગર્ભગૃહમાં, પ્રવેશ કરવાને ગમચે નિસ્સિદ્ધ શબ્દ બોલે છે, એ શબ્દનો ભાવ એ છે કે હું સમારમાથી નિમરૂ છું તથા સર્વ સંસારિકતાનો ત્યાગ કરૂં છું પછી એ મંદિરને ને પ્રતિમાને શુદ્ધ કરે છે તીર્થંકરની પ્રતિમાને જમણે પાસે દીવો હોય છે ને ડાબી બાજુએ ધૂપદાની હોય છે તે એ સળગાવે છે ત્યારપછી તીર્થંકરના નવ અંગ (અંગુષ્ઠ, કુર્પર (ભાનુ), કરચન્થી, સ્કન્ધ, શિખા, લલાટ, કણ્ઠ, વક્ષ અને નાભિ) ઉપર પૂજારી વાસચૂર્ણની રેખાઓ કરે છે અને ચન્દન, કપુર, કમ્તુરી, અમ્બર અને કેશરના બનાવેલા મુગન્ધિત પ્રવાહીનો ક્ષેપ કરે છે

મંદિરની અંદરના ખંડમાં નાનું એક મેજ હોય છે, તેના ઉપર અક્ષતનો સ્વસ્તિક રચેલો હોય છે એ સ્વસ્તિક ઉપર કુંજ અને અર્ધચન્દ્ર ઉપર નૈવેદ્ય ચઢાવવામાં આવે છે ત્યારપછી પૂજારી (બ્રાહ્મણ જેમ ઉપવિત પહેરે છે તેવી રીતે નાખેલા) પોતાના ઉત્ત ગમનનો પાલવ પોતાને બે હાથે પકડે છે તે વડે જમીનને માફ કરે છે ને એક મત્ર (ખમાસમણ) બોલે છે તે વખતે બે કુર્પર, બે હથેળી અને કપાળ જમીનને અડાડીને પચાગ પ્રણામ કરે છે ત્યારપછી પ્રતિમાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી તેની સામે યોગસુદ્રામન વાળીને બેસે છે ત્યારપછી ચૈત્યવન્દન નામે પ્રાર્થના બોલી શકાય એટલા માટે એક મત્ર લાભે છે ને સન્તોને નામે દૃષ્ટ શબ્દથી અનુમતિ મેળવે છે ત્યારપછી તીર્થંકર (શાન્તિનાથ વિગેરે) આશીર્વાદ આપે એટલા માટે મત્ર લાભે છે ત્યારપછી વિધિપુર સર શરીરના અંગ વાળીને ખીજા પણ કેટલાક મત્ર લાભે છે ને સ્તોત્રો ગાય છે દેવપૂજાને અન્તે જયઘણ્ટા વગાડે છે અને આવસ્સહા (સંસારમાં પ્રવેશુ છું) કહીને મંદિરમાથી પૂજારી ચાલતો થાય છે

દેવપૂજા બીજીવાર સવારમાં દશેક વાગ્યે (બીજે પહેરે) થરૂ થાય છે પ્રથમ તો પૂજારી ગ્લાન કરે છે એ પ્રસંગે તે પૂર્વ તરફ મુખ કરીને ૧૦ વ્રાવણિ એટલે કે બે કર્ણ, બે કર્ણચન્થી, બે

કુર્પર, એ કલ્પા, કણ્ઠ અને કટિ એમ કથી શરૂ થતા ૧૦ અંગને ધુએ છે અને શુદ્ધ શ્વેત વસ્ત્રથી એ સૌ અંગ લુછી નાખે છે પછી મંદિર પાસેના કુડમા બચ છે ને ત્યાં પોતાના પગ ધુએ છે કાથા ઉપર પગ લુછી નાખે છે ને ત્યારપછી નિસ્તિહી શબ્દ બોલીને મંદિરમા બચ છે પોતાના ઉત્તરાસનને આઠ પડું વાળે છે ને પ્રતિમાને પોતાનો શ્વાસવાયુ હાગે નહિ એટલા માટે એમ ઘડી કરેલા ઉત્તરાસનને મ્હોંએ બાધે છે

મંદિરમા જઈને જેના ઉપર કેશર વટાય છે એ પત્થર (ઓરશીઆ) પાસે બચ છે, ત્યાં નવું કેશર વગેરે વાટે છે ને એક પાત્રમા ભરે છે અને ત્યારપછી ગર્ભગૃહમા પેસે છે ત્યાં ગંધ પૂજાને પ્રસંગે ચઢાવેલા પુલ ઉતારી લે છે ને તીર્થંકરની પ્રતિમા ઉપર પુલ પૂલ વગેરે કંઈ ચોટયું હોય તે મચુરપીચથી સાફ કરી નાખે છે પછી એક વસ્ત્રને પાણીમા ભાળે છે, પ્રતિમા ઉપરનો ચન્દન લેપ ફર કરવાને તે જીવું વસ્ત્ર તેના ઉપર ફેરવે છે કોઈ સ્થળે એ લેપ દઢ ચોટી ગયો હોય તો ઉશીરતૃષ્ણના મૂળની બનાવેલી વાળાકુચીથી એને ઉખેડી નાખે છે એવી રીતે પ્રતિમાને સ્વચ્છ કર્યા પછી દૂધ, દહીં, ઘી, પાણી અને સાકર એ પાચ દ્રવ્યોનું પચ્યામૃત તૈયાર કરે છે એ પચ્યામૃતને કલશ નામે પાત્રમા ભરે છે એ પાત્ર નળીવાળી આઠાની જેવું હોય છે પચ્યામૃતથી પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે છે ત્યારપછી જીભ કલશમા આણેલા સ્વચ્છ જળથી સ્નાન કરાવે છે એ વખતે પૂજારી સંસ્કૃત શ્લોક ભણે છે ત્યારપછી ત્રણ જુદા અંગલુહન લે છે ને દરેક વડે એક વાર એમ ત્રણ વાર પ્રતિમાને લુછી નાખે છે ત્યારપછી પ્રતિમાના આસનને ઘોઘ નાખે છે હાથ ધોયા પછી પ્રતિમાના નવ અંગ ઉપર ધીરે હાથે ચન્દનનો લેપ કરે છે

ત્યારપછી પુષ્પપૂજા કરે છે સાથે આણેલી છાબમાથી પૂજારી પુલ લે છે ને પ્રતિમા ઉપર ચઢાવે છે, તથા કંઠ ઉપર પુલમાળા ચઢાવે છે પછી મંત્ર બહુતો બહુતો ધૂપપૂજા ને દીપપૂજા કરે છે પ્રતિમાને આમર કરે છે ત્યારપછી પાસેના ખડમા જઈને

મેજ ઉપર સ્વસ્તિક રચે છે તે તેના ઉપર અક્ષત, ક્ષણ તથા નૈવેદ્ય ચણવે છે ત્યાગ્પછી સ્તોત્રો ગાય છે અને મગલધટા વગાડીને પૂજા સમાપ્ત કરે છે ત્યાગ્પછી આવસ્મહિ શબ્દ બોલીને પૂજારી મન્દિરમાથી ચાલતો થાય છે

મન્થાકાળની પૂજા આદી હોય છે એ પૂજા ૫ અને ૬ વાગાની વચ્ચે થાય છે નિસ્મિહી શબ્દ બોલીને પૂજારી મન્દિરમા જાય છે અને દીવા કઢે છે તથા ધૂપપૂજા કરે છે પછી પાચ દીવેટોએ દીવા કઢીને આગતિ ઉતારે છે ત્યારપછી પ્રતિમાની આમે મગળદીપથી દીપપૂજા કરે છે તે સમયે નગાગ ધટ વગેરે વાગે છે મત્રો ભણ્યા પછી પૂજારી જયધટા વગાડે છે અને આવસ્મહિ શબ્દ બોલીને મન્દિરમાથી નીકળે છે

તૈનમન્દિરમા જે વિધિએ પૂજા થાય છે તેનું આશુ ચિત્ર ઉપર આપ્યું છે મગ્નપ્રદાયે મગ્નપ્રદાયે એના કઈક કઈક તક્ષવત છે પ્રતિમા આગળ દીવા ઠરવાનો અને અન્ધારૂ થયા પછી ધૂપદીપ પૂજા કરવાનો ગિવાજ સ્વેતાગ્નગેમા જ છે, દીગમ્બરો રાત્રે તે પૂજા કરતા નથી, પણ છતાંયે શાસ્ત્રગ્રન્થો વાચવાને માટે મન્દિરમા દીવા તો ઠરે છે ૭૩

નૈમિત્તિક કર્મ

પ્રતિમાની સ્થાપના ને પ્રતિષ્ઠા કરવાને પ્રમગે અનેક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે બન્ને મગ્નપ્રદાયની અને તેમની શાખાઓની એ ક્રિયાઓમા તક્ષવત છે વળી જુદી જુદી પ્રતિમાની પણ સ્થાપનાની ને પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયામા પણ તક્ષવત હોય છે કારણ કે શામનદેવતાની, દેવોની ને ગ્રહોની પ્રતિમાના મળધમા જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તેનાથી જુદી જુદી તરેહની ક્રિયાઓ તીર્થકરની પ્રતિમાના સમ્બન્ધમા કરવાની હોય છે તેમજ વળી એક ને એક દેવની જુદા પ્રકારની ને જુદા ઉપયોગની જુદી જુદી પ્રતિમાઓ સબધે પણ જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ધાર્મિક શ્રાવણના ધર્મમા પૂજા કરવાને માટે રાજેડી પ્રતિમા

સબંધે જે ક્રિયા કરવાની હોય છે, તેનાથી જુદી તરેહની ક્રિયા મુખ્ય મંદિરમાની પ્રતિમા સબંધે હોય છે. વળી મંદિરમાની જે પ્રતિમા એવડી મોટી હોય ॥ કે તેને ખસેડી શકાય નહિ તેને સબંધે જે ક્રિયા કરવાની હોય છે તેનાથી જુદી તરેહની ક્રિયા ત્યાંની જ જે પ્રતિમા એવડી નાની હોય ॥ કે જેને ખસેડી શકાય તેને સબંધે હોય છે જૈનોના ક્રિયાશ્રવ્યોમા આ બધી ક્રિયાઓ વિષે બહુ વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે, તેમાની મહત્વની જ હકીકતો નીચે આપી શકાઈ છે.

જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા માટે પુષ્કળ આયોજન કરવું પડે છે. પ્રથમ તો સારું સ્થાન નક્કી કરવું જોઈએ, ત્યાં વિસ્તૃત જમીન સાફ કરવી જોઈએ. આબુખાજી પહેલાં હાડકા, મળ, વાળ, નખ, કાત વગેરે મલિન પદાર્થો કાઢી નાખવા જોઈએ ત્યારપછી ક્રિયા કરવાનું શુભ મુહૂર્ત શોધી કાઢવું જોઈએ બધા ગ્રંથો અનુકૂળ હોય એવું શુભ મુહૂર્ત નીકળી ન શકતું હોય તો પછી નડતા શ્રદ્ધાની શાન્તિ માટે ક્રિયા કરવી જોઈએ ત્યારપછી આબુખાજીના પ્રદેશમા વસતા સર્વે સાધુઓને અને શ્રાવકોને આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવના સમાચાર આપવા જોઈએ. તેમને પધારવા આમ તથા આપવા જોઈએ. પ્રતિષ્ઠા કરતા પૂર્વે પ્રતિમાને શુદ્ધ કરવી જોઈએ, અને પછી જ્યાં સ્થાપના કરવાની હોય ત્યાં લાવવી જોઈએ ત્યારપછી સ્થાપનાને પ્રસંગે જરૂરના કળશ, ચાળીઓ, પાણી, વનસ્પતિ ઇત્યાદિને મંદિર આગળ આણવું જોઈએ (એ સૌ આણવી વખતે નૃત્ય અને ગાનતાન થાય ॥) મંદિરમા વેદી રચવામા આવેલી હોય ॥ અને મૂર્તિ જ્યાં રાખેલી હોય તે ઘરમા યજ્ઞ આશીર્વાદજનક ક્રિયાઓ થાય છે.

પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા પૂર્વે પ્રથમ તો દિગ્પાલોની સ્થાપના કરવામા આવે છે અને તેમની પૂજા થાય છે ત્યારપછી મૂલનાયકની પ્રતિમાની ચારે દિશાએ મૂલ્યવાન ધાતુના ચાર કલશ મૂકે છે, અને સુ દર શણગારેલી આઠ કાચો પ્રતિમાને સ્થાન કરાવીને હજાર વનસ્પતિઓ એળીને તૈયાર કરવો લેખ કરે છે.

કોઈ આચાર્ય, સાધુ, પાઠક, જોન પ્રાદાણ કે કુલક પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા કરાવે છે, પણ એ બધા એક સરખી જ ક્રિયા કરાવતા નથી એ ક્રિયા કરાવનારને પ્રતિષ્ઠાચુર કહે છે, તેની પાસે ચાગ સ્નાત્રકાગ ઉભા રહે છે

પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાની સરખાવટમા જ ભૂતબલિ દેવાય છે, તે વારે બળિબાકુલ ને ફલ વગેરે પદાર્થોમાથી બનાવેલી આહાર-સામગ્રી ચાર દિશાઓએ પણ મૂકવામા આવે છે, અને ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, ગન્ધર્વ, ચક્ષુ, રાક્ષસ, કિત્તર, વેતાલ આદિ સર્વે પ્રકારના અત્યોને એ આહારસામગ્રી લઈ જવાનું મત્રો બોલીને આમત્રણ કરવામા આવે છે પછી મત્રો અને સત્રો લખીને શાસનદેવતાની અને બીજા દેવોની પૂજા કરે છે પછી જુદા જુદા પદાર્થોના મિશ્રણવાળા જળથી સ્થાપવાની પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે છે, પવિત્ર બનાવેલા ચન્દનથી લેપ કરે છે, પુષ્પહાગથી શણગારે છે અને તેના પ્રત્યેક અંગને સ્પર્શી પવિત્ર બનાવે છે પછી વિવિધ મત્રોથી તેની વિવિધ પ્રકારે પૂજા કરે છે આઠ દિવસનો આ મહોત્સવ કરવામા આવે છે પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર શ્રાવક પોતાને ખર્ચે સૌ અતિથિઓનો સત્કાર કરે છે પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે જે આતિથ્ય અને આડમ્બર કરવો પડે છે, તેમા એવડો મોટો ખર્ચ થઈ જાય છે કે આજે તો એ બધું કરી શકે એવા લોક થોડા જ છે ને તેથી ગયા ઠાળમા થતું હતું તેની ગીતે પૂરી વિધિએ પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાઓ અને તેને અનુક્રમ બધો આડમ્બર આજે ભાગ્યે જ ટોઈ કરે છે

જિનર્ણિબની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે જેવી ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે તેવી જ વિવિધ દેવતાઓની પ્રતિમા, ચન્દ્ર (ચંદ્ર ચિન્હોવાળા પટ), પવિત્ર ધ્વજ આદિની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે પણ ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે મન્દિરની પ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે પણ એવી જ ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે

દિગમ્બરોમા પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વખતોવખત ફરી ફરીને કરવામા આવે છે અને તે પ્રમાણે શ્રવણ બેલગોલાની ગોમ્મટની પ્રખ્યાત પ્રતિમાને અમુક વર્ષો પછી કરીને પચામૃત (કધ. ૨૨)

દહી, ઘી, મધ અને પાણી) વડે સ્નાન કરાવે છે, લેપ કરે છે અને એની પુષ્પપૂજા, ફલપૂજા વગેરે અનેક પ્રકારે પૂજા કરે છે એવે પ્રકારે ઈ સ ૧૯૨૫ માં છેલ્લો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો, એ પ્રચલ્લ પ્રતિમાના શિખાપ્રદેશ સુધી વ્યવધાને માટે પ્રચલ્લ આયોજન રચવામાં આવ્યા હતા. પવિત્ર પ્રવાહી પદાર્થો વડે પ્રતિમાને સ્નાન કરાવવા માટે અનેક શાવકો આતુર બની ગયા હતા, અને એમ સ્નાન કરાવવાનો અધિકાર લીલામ કરીને ઘાટી રકમે આપવામાં આવ્યો હતો.

અમુક વિશિષ્ટ પ્રસંગોએ ધાર્મિક હેતુએ વિવિધ પ્રકારના ધ્વજ દિગમ્બરો ચડાવે છે. આદિપુનાલુમાં ૧૦ પ્રકારના ધ્વજ હતા છે, ચાર દિશામાં એ દશેશ પ્રકારના ૧૦૮-૧૦૮ એટલે એકત્રદે ૪૩૨૦ ધ્વજ સ્થપાને નામે ચડાવે છે એવા પ્રકારના પલ્લિષ્ઠ ચડાવવાનો રિવાજ આજે પણ છે ૭૪

તીર્થંકરની પ્રતિમાની ભક્તિ કરવાનો એક બીજો પણ પ્રકાર છે ને તે રથયાત્રાનો છે એવી રથયાત્રા કમમાં કમ વર્ષમાં એકવાર તો નીકળે છે જ પણ પૂર્વે રથયાત્રાનું જોટલું મહોત્સવ મનાતું એટલું આજે નથી મનાતું, કારણ કે પૂર્વે મહાપ્રતાપી રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા અને તેઓ પ્રકાશક રથયાત્રાઓ કાઢતા અને તેને લીધે ચક્રવર્તી મહાપત્રે (પૃ ૨૬૨), સમ્પ્રતિએ અને કુમારપાલે કાઢેલી રથયાત્રાના યથોગાન જૈનોના અન્ધેમા ૭૫ છે આ મહોત્સવને પ્રમગે તીર્થંકરની પ્રતિમાને સ્નાન તથા અર્ચન કરીને પુજા શળુ ગારેલા પ્રકાશક રથમાં પવગાવે છે અને લોકની મેદની સાથે એ રથને નગરમાં ફેરવે છે એ રથને હાથી કે ઘોડા જોડેવા હોય છે

પર્વો

જૈનોનું સૌથી પવિત્ર પર્વ પવુષણ છે ચાતુર્માસના એક માસ ને વીશ દિવસ વીત્યા પછી, સાધુઓને ને શાવકોને પોતાના ધાર્મિક મત પાળવાનો દિવસ (સવત્સરી) આવે છે તેની અગાઉ સાત દિવસથી એ પર્વ શરૂ થાય છે એવી મહા બીરની ૭૬ આજ્ઞાને લીધે એને પયુષણ કહે છે

શ્રવેતામ્બરો આજે સામાન્ય રીતે એ પર્વ શ્રાવણ વદિ બાર શથી શરૂ કરે છે અને બાદગ્વા શુદ્ધિ ૪ થે સમાપ્ત કરે છે દિગ્મ્બરોમા એ પર્વ ૧૫ દિવસ ચાલે છે અને ભાદરવા શુદ્ધિ પાચમથી વદિ પાચમ સુધીનું ગણાય છે, બાદગ્વા શુદ્ધિ ૪ પછીના ૭૦ દિવસના (કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૪ સુધીના) કાળને પવિત્ર મનાય છે ૭૨ પર્વની શરૂઆત ઉપવાસથી થાય છે આખા આઠેય દિવસનો ઉપવાસ કરવો એવો શ્રવેતામ્બર વિધિ છે, પણ આ વિધિ શબ્દશ પળાતો નથી, કેમકે અનેક લોક આજે તો એકાન્તર દિવસે ઉપવાસ કરે છે, છેલ્લે દિવસે બધો પૂરો (ચૌવિહાર) ઉપવાસ કરે છે એ દિવસે વળી પૌષધવ્રત (પૃ ૨૦૬) ગખવામા ધર્મ મનાય છે, અને ત્યારે શ્રાવક સાધુજીવન પાળે છે પૌષધવ્રત પાળનાર શ્રાવક ઉપાશ્રયમા કે એકાન્તમા એવીશ્યે કલાક રહીને ધ્યાન ધરે છે કે અધ્યયન કરે છે આ પવિત્ર મહત્કાલમા બધું મમ્મગી કામ બધ રહે છે ને સૌ લોક ઉપાશ્રયમા જામ છે, ત્યાં ઉપદેશ અપાય છે ને વ્યાખ્યાન વચાય છે શ્રવેતામ્બરોમા ખાસ કરીને કલ્પસૂત્ર વચાય છે પર્વને પાચમે દિવસે મહાવીરના જન્મોત્સવનો વગ્ધોડો નીકળે છે (મહાવીરનો જન્મ સાચી રીતે તો ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ ને રાજ થયેલો મનાય છે) પર્યુષણનો છેલ્લો દિવસ ગવત્સરી છે ને તે જૈનોના ધાર્મિક વર્ષનો છેલ્લો દિવસ પણ છે તે દિવસ પ્રતિક્રમણ કરવાનો છે અને નવા વર્ષમા કંઈ નવા પાપ ન થાય એની એની ભાવના છે ગત આખા વર્ષમા જેની જેની માથે કલહ થયો હોય તે તે જાની એ દિવસે ક્ષમા આપી લેવી જોઈએ, એમ સૌ જૈનોના ધર્મ મનાય છે ૬૨ દેશાવરમા વસનારની ક્ષમા મુખે માગવી અશક્ય હોવાથી વિરૂપિ લખીને જૈનો પોતાનો ધર્મ સાચવે છે અને જાણ્યે અજાણ્યે જે કંઈ એમને માઠું લાગે એવું થયું હોય તેની ક્ષમા એ વિરૂપિમા ચાય છે (પૃ ૧૩૭)

પર્યુષણ પત્રી માથી વધારે મહત્ત્વનું જૈનપર્વ સિદ્ધચક્રપૂજા છે આ પૂજા વર્ષમા બે વાર—ચૈત્રમા અને આસોમા થાય છે ને સાતમથી પુનમ સુધી ૬ દિવસ ચાલે છે એ વખતે મન્દિરમા સિદ્ધચક્રની પૂજા વિધિપુરત્તર થાય છે એમાને કોઈ એક દિવસે

વરઘોડે ચડાવી સિદ્ધચક્રને તળાવ ઉપર લઈ જાય છે અને ત્યાં એને સ્નાન કરાવે છે તે જળયાત્રા કહેવાય છે આ પર્વમાં અનેક પ્રકારે આયોજિત કરવાના હોય છે ૭

દિગમ્બરનું બીજું પર્વ આ પ્રમાણે છે—જેઠ શુદ્ધિ પાચમે શ્રુતપચમી આવે છે, કુદકુદે એ દિવસે જૈનશાસ્ત્રગ્રંથો લખવાનો આરંભ કર્યો હતો તેના સ્મરણમાં દિગમ્બરો આ પર્વ પાળે છે ૭૮ કાર્તિક શુદ્ધિ પાચમે જ્ઞાનપચમી આવે છે, તે દિવસે સ્વેતામ્બરો ધર્મગ્રંથોની પૂજા કરે છે અને ધૂળ તથા જન્તુથી તેમને સ્વચ્છ કરે છે, માગશ્વર શુદ્ધિ અગિયારમે મૈનગ્ગેકાદશી આવે છે, તે દિવસે દ્યાન ધરવાનું અને મૌનવ્રત પાળવાનું હોય છે ઘણા જિનચરિતોમાં એ દિવસનો ઉલ્લેખ છે આતુર્માસનો આરંભ અષાઢ શુદ્ધિ ૧૪ થી થાય છે અને તેના અંત કાર્તિક શુદ્ધિ પુનમે આવે છે બધી પુનમેએ (હાલમાં ચૌદશે) ઉપવાસ કરવામાં આવે છે અને ધર્મ પરાયણ જૈનો તો દરેક માસમાં પાચ દિવસે ઉપવાસ કરે છે ૮૦

આદિનાથના, પાર્શ્વનાથના અને જીજ્ઞા તીર્થંકરોના ચરિત્રમાના પ્રસંગના (કલ્યાણકના) સ્મરણને અર્થે અનેક દિવસો પાળવામાં આવે છે, અને તે તે પ્રસંગ અનુસાર તેને ઉજવવામાં આવે છે

હિન્દુઓની સાથે જે પર્વો જૈનો પાળે છે, તેમાં સૌથી મહોદ્દ દીવાળીનું પર્વ છે, તે કાર્તિક (આશ્વિન) માસની અમાવાસ્યાને રોજ આવે છે, દીવાળીના દિવસોમાં હિન્દુઓ લક્ષ્મીની પૂજાને હેતુએ ઘર ને શેરી દીવાથી શણગારે છે મહાવીરના નિર્વાણના સ્મરણમાં જૈનો એ પર્વ પાળે છે એ નિર્વાણ પામ્યા તે રાત્રે એમના ધર્મના અનેક રાજ્યો દીપોત્સવ કરેલો કહેવાય છે ૮૧ મન્દિરમાં તે દિવસે નૈવેદ્યમાં લાડુ ધનલવવામાં આવે છે અને પાવાપુરીની બાજુ ખાસ કુંજદાથી માનવામાં આવે છે, પણ હિન્દુ આચાર-વિચારને પ્રભાવે આજે તો ઘણાખરા જૈનો તીર્થંકરના નિર્વાણના સ્મરણમાં એ પર્વ પાળે છે, તેના કરતા વધારે તો સૌભાગ્ય અને ધનની પૂજાને અર્થે પાળે છે દીવાળીને દિવસે ને એમતા વડેને દિવસે અમુક વિધિ કરવામાં આવે છે દીવાળીને દિવસે શ્રીઓ લક્ષ્મીપૂજામાં ચોતાના ઘરેણાને પૂજે છે અને ખીજે દિવસે

ભૂતપ્રેતથી રક્ષણ પમાય એટલા માટે ચક્રે નૈવેદ્ય મૂકે છે, તે જ દિવસે વળી હિસાબી ચોપડાની પૂજા થાય છે એ હેતુએ બ્રાહ્મણ, તેમા શ્રી શબ્દ લખે છે અને તેના ઉપર નાણુ ને નાગરવેલનુ પાન મૂકવામા આવે છે અને ત્યારપછી એ ચોપડાની આરતિ ઉતારવામા આવે છે છેવટે એના ઉપર ગુલાલ છાટવામા આવે છે ત્યારપછી બ્રાહ્મણ અને જૈન પ્રસાદી લે છે કેટલાક કલાક સુધી એ ચોપડા ઉઘારો પડ્યો રહે છે, બન્ધ કરતી વખતે 'લક્ષ લાભ, લક્ષ લાભ,' એવા શબ્દ બોલવામા આવે છે

હિન્દુઓના બીજા પશુ પર્વ જૈનોએ જુદે જુદે રૂપે સ્વીકારી લીધા છે ભાઈરવા ગુફિ ચોથે ગણેશચતુર્થી આવે છે, તે સદ્ધિ સિદ્ધિના દેવ ગજાનનનો જન્મદિવસ છે, જૈનોએ મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમ ગાણધરને નામે તે ચડાવ્યો છે, આસોમા નવરાત્રિના નવ દિવસ ભરતને નામે ચડાવ્યા છે ૮૨

પોતાના ધર્મનો કશોય આધાર ન હોય એવા પશુ કેટલાક હિન્દુપર્વો જૈનો પાળે છે, જેવા કે વનન્તમા આવતી હોળી, તેમજ વળી શીતળાસપ્તમી વિગેરે

તીર્થ અને યાત્રા.

કોઈ પવિત્ર મનાતે સ્થળે તીર્થકરણુ ધ્યાન, તેમની પ્રતિમાની પૂજા અને પર્વને દિને ઉત્સવ કરવામા આવે તો ઇહલોકમા તેમજ પરલોકમા વિશેષ પુણ્ય મળે છે, ભારતવર્ષની પૂણ્યભૂમિ મા અનેક પવિત્ર સ્થળ છે, ત્યાં યાત્રા કરવાથી પુણ્ય થાય ને પાપનો ક્ષય થાય એવી દૃઢ ભાવના સમસ્ત ભારતધર્મીઓની છે ને જૈનોની પણ એવી સમ્પૂર્ણ માન્યતા છે જે સ્થળે યાત્રાશુ યાત્રા કરવા જાય તેને હિન્દુઓ તીર્થ કહે છે તીર્થનો શબ્દાર્થ પ્રવેશદ્વાર, જલાશયમાળ, પ્રણાલી, નદાવતરણ, ઉપજુપજનારાય, સ્નાનસ્થાન વગેરે થાય છે સ્નાનસ્થાન એ અર્થ લઈને હિન્દુઓએ એમા " પવિત્ર સ્થાન, યાત્રાસ્થાન " એવો ભાવ મૂક્યો છે, કારણ કે તેમના 'મુખ્ય મન્દિરો નદીને કે ચરોવરને કિનારે હતા અને તેના જળમા પાપનાશક શાક્ત મનાતી હતી તે ઉપરથી પ્રાચીન ઢાળે/પણુ

તીર્થનો ભાવ ધીજી જે મન્દિરોમા આનસ્થાનનો ભાવ નહોતો તે મન્દિરોને પણ આશપાયો, ત્યારથી તીર્થ એટલે ભવમાગર પાર પામવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપનાર સ્થાન એમ મનાયુ

જૈનોમા તીર્થ શબ્દનો અર્થ ખાસ કરીને આ જ મનાય છે, કારણ કે એમના તીર્થ ડોઘ સ્નાનસ્થાન છે જ નહિ પવિત્ર નદીઓમા પાપનાશક શકિત છે એમ હિન્દુઓ માને છે, પણ માયા જોનો માનતા નથી હિન્દુઓના આ મન્ત્રવ્યને તેઓ ઉન્માદ માને છે અને સતી થવાના રિવાજને તથા પવિત્ર પર્વતો ઉપર થી પડતુ મૃકવાના રિવાજને અથવા એવા જ ધીજી જે રિવાજને હિન્દુઓ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉચ્ચ માને છે, તેમની જ સમાન ઠક્ષાએ નીજળમા પાપનાશક શકિત છે એવા મન્ત્રવ્યને પણ જૈનો મૂકે છે ૮૪

તીર્થંકર જ્યા જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન કે નિર્વાણ પામ્યા હોય અથવા તો જ્યા લાગો નમય રહ્યા હોય એ સ્થાનને જૈનો તીર્થ સ્થાન માને છે ધીજી સન્તો જ્યા રહ્યા હોય કે નિર્વાણ પામ્યા હોય અથવા જ્યા ધીજી ડોઝ પ્રખ્યાત પુણ્ય પદાર્થ હોય તે સ્થાનને પણ તીર્થ માને છે

જૈનોના તીર્થની સખ્યા ખૂબ છે, એનું સમ્પૂર્ણ પત્રક આપી શકાય એમ નથી, કારણ કે સૈકાઓ જતા જૈનધર્મની અવનતિને પરિણામે અનેક પ્રાચીન પ્રખ્યાત તીર્થ આજે વિસારે પડી ગયા છે, તેમજ બધા તીર્થને બધા મમ્પ્રદાય સરખી રીતે માનતા નથી, કેટલાક સુધારક મઘ પવિત્ર સ્થળની શકિત માનવા ના પાડે છે તે ઉપરાત વળી જૈનધર્મ ઉપર હિન્દુધર્મની છાયા આજે પ્રબળભાવે પડી રહી છે અને તેને પરિણામે અનેક જૈનો આજે હિન્દુઓના તીર્થસ્થાનોએ જત્રા કરવા જતા થયા છે, પછી એ તીર્થસ્થાનો માથે જૈનધર્મને કશેય સબધ ન હોય કે નામનો જ માત્ર હોય

પડિત સુખવાલે લખેલા અને જ્વેતામ્બસેમા ખૂબ વપરાતા પવપ્રતિક્રમણ નામે ગ્રન્થમા ૨૮ મા પૃષ્ઠ ઉપર “વર્તમાનકાળના

કેટલાક તીર્થ આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે — શત્રુજય, ગિરનાર, તારંગા, શંખેશ્વર, કુલારિયા, આણુ, રાણકપુર, કેસરિયાજી, બામનવાડા, માડવગઢ, અન્તરીક્ષ, મક્ષી, હસ્તિનાપુર, અઢાળાદ, બનાગમ, અયોધ્યા, સમ્મેતશિખર, રાજગૃહ, ઠાકદી, ક્ષત્રિયકુડ, પાવાપુરી, ચમ્પાપુરી અને એ જ મન્થમા બીજા અગોએ બીજા કેટલાક તીર્થોના નામ આવે છે તે આ પ્રમાણે છે સત્યપુરી, ભુગુકમ્ભ (ભરૂચ), મુહરી (૫૨૫), અષ્ટાપદ, વરકાણા, છરાવલા (૫૧૭૨), ગજપદ, વૈભારગિરિ, સોનાગિરિ, ચિત્રકૂટ (૫૨૪૬) પણ આ પત્રક આપ્યું છે તે ઉત્તર ભારતના શ્રવેતાગ્ગરો જે તીર્થોની જાત્રા કરે છે તેનું જ છે, થવણુ બેવગોલા, પદ્માવતી, મૈસુર (નગર) પાસે ગોમ્મટગિરિ અને બીજા અનેક દિગમ્બર તીર્થો દક્ષિણ ભારતમાં પણ છે જૈન તીર્થો એટલા બધા છે કે તે બધાનું એકે એકે અહીં વર્ણન આપ્યું પાલવે નહિ Heilige Stätten der Hindus, Jains and Buddhisten નામના મારા મન્થમાં અનેક જૈનતીર્થોનું વર્ણન આપ્યું છે, તેથી અહીં તેો થોડાક મહત્વના તીર્થોનું સક્ષિપ્ત વર્ણન આપીને જ મન્ત્રોપ પામીશ.

જૈનોના ઘણાખરા પ્રખ્યાત મન્દિરો પર્વતો ઉપર છે ૧ લા તીર્થ કર ઋષભદેવ હિમાલયમાં આવેલા અષ્ટાપદ (કૈલાસ) ઉપર નિર્વાણ પામેલા મનાય છે એમના પછીના (વાસુપૂત્ય, અરિષ્ટ-નેમિ અને મહાવીર સિવાયના) બીજા બધા (૨૦) સમ્મેતશિખર ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા આ પર્વત આજે ૨૩ મા તીર્થકર પાર્શ્વ-નાથના નામ ઉપરથી ‘પારસનાથ પર્વત’ને નામે ઓળખાય છે એ પર્વત ગિહાર પ્રદેશમાં હાઝારીબાગ જિલ્લામાં આવેલો છે એના શિખરને શોભાવી રહેલા અનેક મન્દિરોમાં દર્શન કરવા દરવર્ષે હજારો શ્રવેતાગ્ગર અને દિગમ્બર જૈન જાત્રાળુઓ એ પર્વત ઉપર ચડે છે ૨૨ મા તીર્થકર અરિષ્ટનેમિ કાઠિયાવાડમાં આવેલા ગિર નાર (રૈવતક) પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામેલા છે એ જ પ્રદેશમાં પાલિતાણા નગરની પાસે શત્રુજય નામે પર્વત છે, તેના ઉપર ઘણા

ઉપરના પૃષ્ઠકો સુખનાનજવાળા દિંદી પચપ્રતિકમણના છે

સન્તો નિર્વાણ પામેવા ગણાય છે સૌ તીર્થોમા આ વિશેષ પવિત્ર છે એમ અનેક જૈનો માને છે “શત્રુજયના સ્પર્શમાત્રથી મહાપાપી પણ સ્વર્ગ પામે છે, પુણ્યશાળી લોકો થોડા જ વખતમા મોક્ષ પામે છે શત્રુજય તરફ જતા એટલે પગલે સહસ્રોટી ભવમા બાધેલા પાપથી માનવી મુક્ત થાય ૥” ગિરનાર અને શત્રુજય એના સુંદર મંદિરોને માટે પણ પ્રખ્યાત છે, પણ તે કાળે તો એમના ઠરતા થ વવારે પ્રખ્યાત રાજપુતાનામા આવેલા પવિત્ર આબુગિર છે એ પર્વત ઉપર દેલવાડા નામે સ્થળે સૌથી સુંદર મંદિરો છે અને એ પ્રકાશ ભય મંદિરો સદેહ આરસપહાણના બાધેલા છે શેક વિમલશાએ ૧૧ મા સૈકામા અને વસ્તુપાલ તેજ પાલ નામે બે ભાઈઓએ ૧૩ મા સૈકામા એ મંદિરો બાધેલા ૭

ત્યારપછી ખીજા તીર્થકરો જ્યા નિર્વાણ પામ્યા હોય તે તીર્થસ્થાનો પણ મહત્વના છે ૧૨ મા તીર્થકર વાસુપૂજ્ય ગિડા રમા આવેલી અમ્બાપુરીમા (વર્તમાન ભાગવપુરમા) નિર્વાણ પામ્યા હતા તે જ પ્રદેશમા આવેલી પાવાપુરીમા મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા અને ત્યા આજે પણ એમની તેમજ એમના શિષ્યો ગૌતમની અને સૌધર્મની પાદુકાઓ છે ૭ વળી તેજ પ્રદેશમા આવેલા રાજગૃહમા મહાવીરના તેમજ ૨૦ મા તીર્થકર મુનિસુવ્રતના જીવનની અનેક ઘટનાઓ બનેલી, તેના સ્મરણમા અનેક જાત્રાગુ જાત્રા કરવા ત્યા જાય છે ગનારમ, અયોધ્યા, (દિલ્હીની ઇશાને પદ માઈલ ઉપર આવેલુ) હસ્તિનાપુર અને ક્ષત્રિયકુલ વગેરે જે નગરોમા તીર્થકરો જન્મ પામેવા ત્યા પણ શ્રદ્ધાળુ જાત્રા કરવા જાય છે

જે સ્થળે તીર્થકરોની અને સન્તોની અસાધારણ અને તેથી આશ્ચર્યજનક પ્રતિમાઓ હોય છે તે સ્થળો પણ જાત્રા જવા માટે પ્રખ્યાત થયા છે આમાના કેટલાકનું વર્ણન તો પૃ ૪૦૩ ઉપર કર્યું જ છે

જ્યારે કેઈને જાત્રાએ નીકળવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે નીકળતા પહેલા ઉપવાસ, ધ્યાન વગેરે કરીને એ ધાર્મિક કાર્ય માટે યોગ્ય થવાની તૈયારી કરે છે ખુદ જાત્રાએ જતી વખતે માર્ગમા પણ એણે અમુક નિયમ (છ રી) પાળવાના હોય છે, એનાથી દિવસમા એક જ વાર ખવાય, સચિત્તનો ત્યાગ કરવો પડે, હોય ઉપર જ

સુવાય, એણે પ્રદક્ષિણ પાળવું જ જોઈએ, જે ટક પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, પણ જ આલીને જત્રા ઠગી જોઈએ એ આમાના કોઈ નિયમનું કંઈ અંશે ઉલ્લંઘન થાય તો તેટલે અંશે જત્રાથી તેને મળનારૂં ફળ જોણું મળે, જેમકે જે કોઈ વાહનમાં બેઝીને જત્રા કરે, તેને પણ આલીને જત્રા કર્યાથી જે ફળ મળવાનું હતું તેનાથી અર્ધું જ મળે તીર્થસ્થાને પહોંચ્યા પછી જત્રાણું ધાર્મિક વિધિ આચરવા માટે છે, મન્દિરે મન્દિરે તીર્થકર્તા પૂજા કરે છે ને પુષ્કળ દાન કરે છે, અમુક પુણ્ય મળે માટે અમુક ક્રિયા કરવાનો રિવાજ અનેક થયો હોય છે, જેમકે શત્રુજય ઉપર ચઢવાના જે હજારો પગથીઆ છે તેના ઉપર હલ વાર ચઢ ઉતર (યાત્રા) કરે અને અમુક પ્રકારે અમુક મન્દિરોની (હલ) પ્રદક્ષિણા કરે તેને અમુક પુણ્ય થાય એ આ પ્રમાણે વિધિમર કરવું હોય તો ત્રણ માસ ઉપગત લાગે, જત્રાણું છેવટના દિવસોમાં કરી ખાતો પીતો નથી, (ઉપવાસ કરે છે) છેવટે જ્યારે વિધિ પૂરું કરીને મુખ્ય મન્દિરે એ આવે છે, ત્યારે શુદ્ધ તીર્થકર્તાની રૂપાની પ્રતિમાને ચાકમા એક મહાપમા પધરાવે છે જત્રાણું એ પ્રતિમાની અષ્ટવિધ પૂજા અગી આદ વગ કરે છે, તે વખતે શુદ્ધ મત્રો ભણે છે, તીર્થમાળા પહેરાવે છે છાકરાઓ ધાર્મિક નૃત્ય કરે છે આ બધો વિધિ કરતા પુષ્કળ ગર્ભ થઈ જાય છે ને તેનું પુણ્ય પણ મહોદ્ધ મળે છે”

કોઈની મિથિ એવી હોય કે જાતે જત્રા ન કરી શકે. તેવે પ્રમળે ખીજા જે કોઈ જત્રાએ જતા હોય તેમને માર્ગમાં જોઈતી ગામઝી પૂરી પાડીને કે ઉતાન આપીને કે ખીજી રીતે તેમની જત્રાને મદાયતા આપે તો તેને પણ જત્રાનું ફળ મળે વળી જે કોઈ પોતે જત્રા કરે અને પોતાને ખર્ચે ખીજાને જત્રાએ લઈ જાય તેને તો જરૂર ફળ મળે એ સ્વાભાવિક છે એવી તીર્થયાત્રા માટે મોટા મોટા મઘ કાઢનારા જૈન રાજાઓની ને મંત્રીઓની ઠથાઓ જૈન ગ્રંથોમાં અનેક છે” વસ્તુપાલે એવો મઘ કાઢેલો, તેમાં કમમાં કમ ૪૫૦૦ રથ, ૭૦૦ ગિણિકા, ૭૦૦ ગાડા, ૧૮૦૦ ઉટ, ૨૬૦૦ એવક, ૩૩૦૦ ભાટ, ૪૫૦ જૈન ગાયક, ૧૨૧૦૦ રોનામળર અને ૧૧૦૦ દિગમળર આવકો હતા”

અધ્યાય ૭

સમાપ્તિ

ધર્મના તિહાસમા જૈનધર્મનું સ્થાન

માનવજાતિ જે જે ધર્મ પાળતી આવી છે તે સૌ ધર્મોનું, તેમના કહેવરને અનુસરીને, વર્ગીકરણ કરવાના પ્રયત્ન અનેક વાર અનેક ત્રિશાએથી થયા છે આ દૃષ્ટિએ જૈનધર્મને પણ કોઈ અમુક વર્ગમા મૂકવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો એને નિરીશ્વરવાદી, મનુષ્યપૂજક, આધ્યાત્મિક, નૈતિક, સંસારત્યાગી, ઉદ્ધારીન, નિર્વાણધર્મ માને. જેઓ યુરોપિયન ધર્મોના સ્વરૂપમા શ્રદ્ધા રાખી રહ્યા છે, તેમને તો ‘નિરીશ્વરવાદી ધર્મ’ એ શબ્દો જ પડતો બ્યાધાત સ્વરૂપ લાગશે, પણ તે ભૂલ છે કારણ કે ‘ધર્મ’ એ શબ્દના મૂળ અર્થમા (religum vincula pietatis obstrictiōes et religatōes sumptus-Lactantius, Institut III 28) દેવ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ હશે કે નહિ—પણ આજે તો એ શબ્દમા એવો જ ભાવ મમાયેવો છે કે ધર્મમા ઇશ્વરની ભાવનાની ખાસ જરૂર જ છે એવું કાંઈ નથી, નહિ તો ઐહિકધર્મ, ચીનનો સુધરેલો ધર્મ વગેરે અનેક સંસ્થાઓ આમાન્યતઃ ધર્મ કહેવાય ॥ તેમને તે પ્રદેશમાથી નીકળી જ જવું પડે યુરોપિયન ધર્મ-જ્ઞાનની ભાવનાએ જૈનધર્મ બેશક નિરીશ્વરવાદી છે, કારણ કે તે અનેકેશ્વરવાદી નથી, એકેશ્વરવાદી નથી, દેવવાદી નથી, અદેવવાદી નથી, વિશિષ્ટાદેવવાદી નથી આર્થિક શોષનહાઉચરે પોતાના ધર્મ મતમા જે ભાવના પ્રદર્શિત કરી છે એ જ ભાવના આ નિરીશ્વર ધર્મમા છે જૈનો પોતે પણ જ્યારે પોતાના ધર્મને નિરીશ્વરવાદી કહે છે, ત્યારે પોતાનો મત સાબીત કરવા પોતાના પ્રમાણ આપે છે કારણ કે ઇશ્વર સંબંધીનો પ્રશ્ન ભારતવર્ષમા યુરોપથી જુદો જ દૃષ્ટિએ હોવાય છે ને એ દૃષ્ટિએ તો જીવના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું કે (બોદો માને છે તેમ) જીવના મોક્ષ પછી એના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું કે ચારલૌકિક દેવી ગતિ પામેલા-નિર્વાણ

પામેલા જીવના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું અસ્તિત્વ જે સ્વીકારે નહિ તે નાસ્તિક ગણાય આ દૃષ્ટિએ જોતા જૈનધર્મ ખરે જ નિરીશ્વર-વાદી નથી, જૈનો યોતાને અમુક અપેક્ષાએ ઇશ્વરવાદી પણ માને છે તે તેમ માનવાનો તેમનો કાવો માયો છે, કારણ કે જીવના (જે કે નિર્વાણ પામતા જ પ્રકટ થવાના) પવિત્ર અને શુદ્ધ સ્વભાવને તેઓ માને છે અને તીર્થંકરો જેવા નિર્વાણ પામેલા પુરૂષોને યોતાના નેતા અને દેવરૂપે પૂજે છે ।

જૈનધર્મ અને ભારતના ઇતરધર્મ.

ઇતિહાસની તેમજ કલેવરની દૃષ્ટિએ જૈનધર્મમા ભારત-ધર્મના સૌ લાક્ષણિક અંગ છે હિન્દુ અને જૈનધર્મની પેઠે તે પશુ કર્મના, પુનર્જન્મના અને મુક્તિના સિદ્ધાન્તોને યોતાના ધર્મના મુખ્ય બિન્દુસ્વરૂપ માને છે, નરક-સ્વર્ગ અને મર્ત્ય-લોક વિષેના વર્ણન, જગતના ઇતિહાસમા પ્રવર્તતા કાળની ગણના અને ધર્મના સંસ્થાપકોના યથાનિયમે જન્મ વિષેની હકીકતો પણ જૈનધર્મમા પેલા જો ધર્મને મળતી છે એ ધર્મમા સામાન્યિક તેમજ ધાર્મિક જીવનના સ્વરૂપ પણ તે જો ધર્મના જેવા છે આ વાતો છેક સ્વાભાવિક છે, કારણ કે હિન્દુ, જૈન અને જૈન એ ત્રણેય ધર્મ એક જ મૂળમાથી નીકળ્યા છે, મેકાઓ સુધી સાથે જ ખીલ્યા છે અને એમણે એકમેક ઉપર તીવ્ર છાપ પાડી છે

જૈન અને હિન્દુધર્મ.

જૈનધર્મ અને હિન્દુધર્મ વચ્ચે સામ્ય તો પુષ્કળ જ છે સામાન્યિક અને ધાર્મિક જીવનમા (અને હિન્દુઓમા એ તો મુખ્ય વાત છે) આજે જૈન હિન્દુથી થોડે જ અંશે જુદો છે સ્થિતિ એવી છે કે જૈનો અને હિન્દુઓ બંણે જુદા જુદા મતપ્રદાયના હોય તેમ તેને અનુમરીને જનેના ગીતગ્વાજોમા કેટલાક તફાવત છે, એ જો વચ્ચે એથી વધારે ભેદ નથી અને એ સિવાય તો તેમનો જીવનક્રમ વ્યવહારથી સગ્ગો જ ઘડાઈ ગયેલો છે જી જીવનરે તે વિષે ઠણુ છે કે જીવનચર્યા વિષેના જૈનવિધિઓ

મોટે ભાગે મનુસ્મૃતિએ આપેલા વિધિઓને મળતા છે, એ લખે છે કે - “ જૈનોએ અનેક વિધિઓ આદ્યશ્વ સ્મૃતિઓમાથી લીધા છે જે આદ્યશ્વ આપતકાળે વૈરયજ્ઞવલ્ક પામતો હોય તેને માટે આદ્યશ્વ સ્મૃતિમા જે વ્યવમાય નિષિદ્ધ ગણ્યા છે, તે જ વ્યવમાય આવકને માટે પણ નિષિદ્ધ ગણ્યા છે ૨ ” અને ત્યારપછી તે લેખક મનુસ્મૃતિ અને જૈનધર્મના ગ્રન્થો વચ્ચે ખીલ કેટલીક સમાનતા બતાવે છે મગમાસનો ઉપયોગ નહિ કરનારા હિંદુઓમા જેવા સામાજિક અને ધાર્મિક રીતગિવાજ છે તેવા જ જૈનોમા પણ છે જુદા એટલે અગ્રે પડે છે કે અહિં માના સિદ્ધાન્તને જૈનો બહુ તીવ્રભાવે પાળે છે ને તેથી અધારૂ થયા પછી વાગુ કરતા નથી વગેરે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોઇએ તો એ જોમા મહસ્ત્વનો ફેર એ છે કે પવિત્ર નદીઓમા સ્નાન કર્યાનું માહાત્મ્ય જૈનો માનતા નથી, હિંદુઓ પોતાના માધુ (મન્થામી)ને ઢાટે છે એમ જૈનો માનતા નથી પણ પાળે છે, તેઓ પશુવધ કરતા નથી, તેઓમા મતી થવાનો શિવાજ નહોતો આ બધા સામાજિક અને ધાર્મિક તફાવત પ્રમાણમા નજીવા છે અને એ ધર્મમા કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જુનામા જુના વિચારના હિંદુને પણ તેમના પવિત્રતાના વિચારોની આડે આવતી નથી એટલા માટે આજે હિંદુઓ જૈનોને મોટે ભાગે ખીલ ધર્મના અનુયાયી ગણતા નથી, પણ હિંદુધર્મના જ અનુયાયી માને છે કે પૃ ૩૩૦ ઉપર જણાવ્યું જ છે કે ધણી યે જગ્યાએ વૈષ્ણવો અને હિંદુઓ એક જ નાતના હોય છે જૈનો પણ હિંદુઓને ખીલ ધર્મના માનતા નથી, ધણી યે જૈનો વસતિપત્રકમા પોતાને હિંદુ જણાવે (લખાવે) છે, હિંદુ દેવની પૂજા કરે છે, હિંદુ પર્વ પાળે છે (પૃ ૪૪૫) અને પોતાના મન્દિરોમા હિંદુ આદ્યશ્વો પાસે પૂજા કરાવે છે (પૃ ૩૨૮) સામાન્ય હિંદુ ધર્મ તરફ જૈનોનું પ્રયાણ છેલા મૈકામા એટલે સુધી થયું છે કે જો એમ ને એમ જ ચાલ્યું જશે તો જૈન ધર્મ હિંદુધર્મમા પુરેપુરો ગળી જશે એવો મત મળે છે સરકારી જૈનો આ બધું મમજી ગયા છે, તેથી હિંદુઓ અને જૈનોમા જે તફાવત (જેમકે, વારમાના નિયમ) છે તેને તે વાગી ગયા છે, અને જૈનોમા જે વિશેષતા છે તેને પકડી રાખવાનો આગ્રહ રાખે છે

હિન્દુ અને જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે બહુ ફેર છે જૈનો વેદને માનતા નથી, સ્મૃતિગ્રંથોને અને બ્રાહ્મણોના ઇતર પ્રમાણુ ભૂત ગ્રંથોને પ્રમાણુભૂત માનતા નથી, પણ જૈનધર્મ અને હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે મહત્વનો લેહ તો એ છે કે જૈનમધને સગઠિત રાખી શકે એવા અમુક સ્પષ્ટ ધાર્મિક તત્ત્વો અને પ્રણાલિકાઓ જૈનધર્મમાં છે, હિન્દુધર્મમાં એના સર્વે અનુયાયીઓને એક બધને બાધી રાખે એવા કશા સર્વમાન્ય ધર્મતત્ત્વો નથી, અને વળી એ ધર્મમાં પરસ્પરવિરોધી અનેક સિદ્ધાન્તો છે અને તે મર્વે પોતે સાચા હોવાનો દાવો કરે છે સિદ્ધાન્તોની આ વિવિધતા એટલી તો વિચિત્ર છે કે હિન્દુઓના સિદ્ધાન્તો વિષે, ખામ કરીને મસ્કારી જન જેને વિષે ચર્ચા કરી શકે એવા સિદ્ધાન્તો વિષે, સ્વાભાવિક રીતે અભિપ્રાય આપતા મંકોચ થાય એમાના કેટલાક સિદ્ધાન્તોની રૂપરેખા દોરવાનો પ્રયત્ન મે મારા Haridvāstamās નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે, તે સિદ્ધાન્તોની તૂલના જૈનસિદ્ધાન્તો સાથે કરીએ તો આ લેહ સ્પષ્ટ તરી આવશે ઘણાખરા હિન્દુઓ સુદા અને નિયન્તા ઇશ્વરને માને છે, જૈનો માનતા નથી, હિન્દુઓ જીગે જીગે જગતની સૃષ્ટિ અને પ્રલય માને છે, જૈનો અનાદિ અનન્ત માને છે, હિન્દુઓ માને છે કે શુદ્ધ સનાતન ધર્મ દેવોએ (ઇશ્વરની પ્રેરણાથી બ્રહ્માએ મર્ત્યલોકમાં) પ્રકટ કર્યો, જૈનો માને છે કે મહાપુરુષોએ-તીર્થંકરોએ પોતે પ્રકટ કર્યો ને પ્રસાર્યો, હિન્દુઓ માને છે કે દેવ મોક્ષ પામી શકે, જૈનો માને છે કે એમ થઈ શકે નહિ, એ તો માત્ર માનવીનો જ અધિકાર છે અને તેથી તેમને મોક્ષ પામવાની ઈચ્છા થાય તો એમણે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય પણે અવતાર લેવો જોઈએ ને તપ કરવું જોઈએ, હિન્દુઓ કર્મને અદ્વૈત સત્તા માને છે, જૈનો એને પુણ્યલના સૂક્ષ્મ તત્ત્વ માને છે ને તે જીવને વળગે છે એમ માને છે, હિન્દુઓ માને છે કે ભગ્ન જન ઇશ્વરની ભક્તિ કરે તેને પરિણામે તેની કૃપાથી સુખ મળે છે, જૈનો માને છે કે પોતાના જ કરેલા સતત કર્મથી સુખદુઃખ મળે છે, ઘણાખરા હિન્દુઓ માને છે કે નિર્વાણ બધા ય પામી શકે, જૈનો ભવ્ય અને અભવ્ય વચ્ચે લેહ કરે છે (પૃ ૧૯૪), ઘણાખરા

હિન્દુઓ માને છે કે મોક્ષ થતા જીવ ઇશ્વરના સ્વર્ગમાં અનાદિ કાળ સુધી રહે છે અથવા પરમાત્મામાં લગી જાય છે, જૈનો માને છે કે લોકને શિખરપ્રદેશે કેવળી (સિદ્ધ) અમુખ નિઃકલ્પ શાન્તિમાં રહે છે, અન્તે ખાસ કરીને જૈનધર્મમાં એવા અનેક તત્ત્વો છે કે જે હિન્દુ આધ્યાત્મિક પ્રજ્ઞાલિમાં નથી (જેમકે ધર્મ અને અધર્મતત્ત્વો, લેશ્યા, અલુપ્ત્યાન વગેરે), એ ધર્મના જ્ઞાન-તત્ત્વમાં અને ન્યાય શાસ્ત્રમાં સ્વતંત્ર (સ્વાદ્વાદ જેવા) તત્ત્વો છે અને એમાં એની પોતાની આગલી પરિભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે

જૈનોની આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતની તૂલના હિન્દુઓના જ દર્શનો સાથે અહીં કરવી નિર્નયક છે, અહીં તો એટલું જ જણાવવું ખમ થશે કે ન્યાય ને વૈશેષિક પ્રજ્ઞાવિની છેક સમીપ જૈનધર્મ છે, કારણકે જનેમાં પરમાણુવાદ તેમજ જીવના કર્તૃત્વ વિષેના મન્તવ્ય માં યા કે જૈનધર્મમાં અને સામ્યમાં નિરીશ્વરવાદ સમાનભાવે છે, વળી જનેમાં જીવની વ્યગ્નિપણે સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને સુખિતા માની છે, એમાં પણ અમુક અંશે સમાન ભાવ છે આ સિવાય બ્રાહ્મણ દર્શનો અને જૈનદર્શન વચ્ચે મમાન અંશે બહુ થોડા છે

જૈનદર્શન બ્રાહ્મણદર્શનથી ભિન્ન અને અતંત્ર હોવા છતાં, કાળ વહેતે એણે બ્રાહ્મણદર્શનમાંથી ઘણું સ્વીકાર્યું છે યોગમાંથી અને તત્ત્વમાંથી (પૃ ૩૭૬) લીધું છે, વેદાંતમાંથી લેવાના ને તીર્થંકરોમાં હિન્દુઓની દેવભાવના આરોપવાના પ્રયત્ન કર્યા છે

હિન્દુઓની અને જૈનોની વિશ્વવિદ્યા વચ્ચે પણ નિકટનો સંબંધ દેખાય છે, અને વળી એક એ ગ્રાહ્ય કહે છે એમ એ તો નક્કી જ છે કે જૈનોના સ્વર્ગોના નામ તે કઈક અંશે બ્રાહ્મણોના અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવોના સ્વર્ગોના (બ્રહ્મલોક સહસાર આદિ) નામ સાથે મળતા છે

જૈન સંત્યરિતોની કથાઓ ઉપર પણ બ્રાહ્મણ કથાઓની સ્પષ્ટ છાપ પડેલી છે સગરની, યજ્ઞસામની, મહાભારતના અને રામાયણના પાત્રોની અને બીજા અનેકની કથાઓ જૈનોએ

લીધી છે અને તેમને ચોતાની ભાવનાએ ધરી છે આ વાત તેઓ તો સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વીકારતા નથી, પણ એમણે એ કથાઓને જે સ્વરૂપે ધરી કાઢી છે, તે સ્વરૂપ ઉપરથી જ અમળાઈ આવે છે કે તેમની કથાઓ ણનાવટી છે ને સાચી તેમજ પ્રમાણભૂત કથાઓ પ્રાદ્યક્ષોની છે* (આ ત્રયકર્તાની માન્યતા માત્ર છે)

વળી જે વિવિધ સિદ્ધાન્તો, મન્ત્રો, ઉપદેશો અને રિવાજો આજે જૈનો ચોતાના માની રહ્યા છે, તેમાના અનેક હિંદુઓની સાથે એકમરખા છે આ બધા ઉપરથી જૈનો એવો દાવો કરે છે કે અમારો ધર્મ પ્રાચીન છે, ને તેમાથી જ હિન્દુ ધર્મ નીકળ્યો છે આવો દાવો કરવાનો પ્રાચીન પૂરાવો તેઓ આપે છે ને કહે છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસમા એમ લખ્યું છે કે જરતે પ્રકટ કરેલા સત્યવેદની ભાવના ભૂંડ્યો એટલે મનુષ્ય મિથ્યાત્વમા પડ્યો અને પશુચર કંતો થયો* આવો દાવો આજે પણ જૈન દાર્શનિકો કરે છે અને ચમ્પતરાય જૈન લખે છે કે “ હિન્દુ ધર્મ મૂળથી જ જૈનધર્મની શાખા હતી ”

આવા દાવાને ઇતિહાસનો કશોય આધાર નથી, એ દાવો જૈનો સિવાય બીજા કોઈ માનતું નથી, પણ એ વાત છેક કાઢી નાખવા જેવી નથી, કારણકે જૈનધર્મે હિન્દુ ધર્મ ઉપર બેશક અનેક વિષયોમા છાપ પાડી છે હિન્દુઓના અતિપ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમા—ઉપનિષદોમા, રામાયણ, મહાભારતમા અને ધીજા ગ્રંથોમા—જૈન ભાવનાના ચિહ્ન હોય એ કેવળ મભવિત છે, પણ એ 1૫૫ થમા મશોધન હતું એટલું જાણુ થયું છે કે સ્પષ્ટતાએ કશું કહી શકાય એમ નથી મહુક ઉપનિષદ અને જૈનધર્મ વચ્ચે નિકટનો સબધ છે એમ ત્રો હર્ટલ જે કહે છે તે માનવાને પૂરતો આધાર હતું મળ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી હર્ટલ ખતાવે છે તે પ્રદક્ષોક અને સુક્તિ વિષેની જૈનોની ભાવના ઉપનિષદની ભાવનાથી જુદા પ્રકારની છે અને એ બેને સરખાવી શકાય એમ નથી એ બે વચ્ચેની સમાનતા તે માત્ર Termini Technici છે* બેશક હિન્દુ સમ્પ્રદાયો ઉપર જૈનધર્મની છાપ તો છે જ પણ

યજ્ઞની વિરૂદ્ધ અહિંસાની ભાવના તીવ્રભાવે જે ઉભી થઇ અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવધર્મમાં અત્યાહારની ભાવનાએ જે જડ ધારી તે ઐશ્વર્યધર્મની અને જૈનધર્મની ભાવનાને જ પરિણામે ઠદ્દી શકાય. વૈષ્ણવધર્મ ઉપર જૈનધર્મે બીજીપણુ ઘણી રીતે અમર કરી છે જિન વિષ્ણુનો અવતાર મનાય છે,^૮ વિષ્ણુએ ઋષભરૂપે આહર્ત શાન્ત પ્રકટ કર્યું એમ પદ્મતાલ ૧,૧,૪૪થી લખ્યું છે^૯ ભાગવત પુરાણ ૫, ૩ થી અને ૧૧, ૨ માં તેમજ વૈષ્ણવોના બીજા ધર્મ ગ્રંથોમાં તેવી જ રીતે ઋષભને વિષ્ણુના અવતાર માન્યા છે તેમાં ઋષભના ચરિત વિષે જે કથા આપી છે, તે જૈન કથા સાથે થોડે જ અંશે મળતી આવે છે, પણ ઋષભની કથા વૈષ્ણવધર્મના ગ્રંથમાં આવે છે જ હકીકત મહત્ત્વની ગણાય.^{૧૦} વૈષ્ણવોના દર્શન નિકે સમ્પ્રદાયોમાં ખાસ કરીને મધ્વના (ઇ સ ૧૧૬૬-૧૨૭૮) પ્રદા સમ્પ્રદાયમાં જૈન ધર્મની છાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે, આ હકીકત તુરત જ સાબીત થઇ શકે તેમ છે કે દક્ષિણ કાનડામાં મધ્વ રહેતો ને અનેક સૈકાથી જૈનધર્મ ત્યાં મુખ્યધર્મ હતો, માટે તે ધર્મની છાપ મધ્વના સમ્પ્રદાય ઉપર છે “વિષ્ણુધર્મનું મધ્વ દર્શન (Madhvas Philosophic des Vishnu (Jainbens) ” નામના મારા ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ ૨૭, ૩૧ ઉપર મેં જણાવ્યું છે પ્રારબ્ધ વાદ, શ્રેણિઓ વગેરે મધ્વના સિદ્ધાન્તો તે જૈનધર્મને આધારે ઘડાયા હોય એમાં કશું અસંભવિત નથી

શૈવ સમ્પ્રદાય ઉપર પણ જૈનધર્મની છાપ પડી છે જુ યુ પોપ^{૧૧} અનુમાન કરે છે કે જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને આવરણ દેનાર ત્રણ પાશનો અથવા મનનો શૈવ સિદ્ધાન્ત જૈનસિદ્ધાન્તને આધારે હોય. એ સંશોધક જ્યારે પોતાના અનુમાનની વિગતોમાં ઉતરે છે ત્યારે તેનામાં જૈનધર્મ વિષેનું ઉંડું ને માત્રુ જ્ઞાન નથી એમ જણાઇ આવે છે, છતાંયે આનવ-કર્મ-અને માયા-મલનો સિદ્ધાન્ત જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્તને આધારે પ્રકટ થયો હોય એ વાતને અત ગણી શકાય એવી નથી, છતાં એને વિષે કંઈક સ્પષ્ટ નિર્ણય ઉપર આવવાને માટે વધારે સંશોધનની અપેક્ષા છે, સિંચાયતોના ધર્મ-કર્મ ઉપર પણ જૈનધર્મની અસર હોવાનો સંભવ છે,^{૧૨} પરંતુ

એ સમગ્રદાય વિષે પણ શાસ્ત્રીય મશોધન થાય ત્યારપછી જ કંઈક અપ્રત્યક્ષે કહી શકાય. રાજપુતાનામાં અલખગીરનો સમગ્રદાય છે, તે સમગ્રદાયનો મસ્થાપક લાલગીર હતો, મર જી થામ્સન કહે છે કે તે સમગ્રદાયમાં અને જૈનધર્મમાં ઘણીક વાતો સમાન છે^{૧૩} તેના મશોધનની પણ જરૂર છે વર્તમાનકાળમાં પણ જૈનોએ હિન્દુઓના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર છાપ પાડી છે જે એન ફર્કંહાર (J N Farquhar) જણાવે છે^{૧૪} કે આર્ય સમાજના મસ્થાપક ક્યાનક મરસ્વતીના (૧૮૨૪-૧૮૮૩) જન્મ સ્થાન ટકારિયામાં (ઠાકિયાવાડ) મ્યાનકવાસ્તીઓનું પરિભ્રમણ હતું અને ઘણું કરીને એ સમગ્રદાયની અમરથી જ ક્યાનક મૂર્તિપૂજનો ઉત્પન્ન કરવાને પ્રેરાયા હતા, ભારતપ્રજાના નેતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ અહિં આત્મક મત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો તેમાં પણ જૈનભાવનાની અસર સ્પષ્ટ છે ગાંધી જો કે જન્મે વૈષ્ણવ છે, પણ પોતાની સુવાવસ્થામાં જૈનધર્મની ગંભીર છાયામાં આવ્યા હતા અભ્યાસ કરવાને એ ઈંગ્લેન્ડ જતા હતા, ત્યારે જતા પૂર્વે જૈનસાધુ બેચરજીને હાથે પોતાના માતાની સમક્ષ મામ-મહિરા અને નારીનો સ્પર્શ નહિ કરવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી^{૧૫}

જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ

સુગોપમાં જૈનધર્મ વિષે પ્રથમ બધું થઈ ત્યારથી, તે ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચે કંઈ અંતિહાસિક મરખન્ધ છે કે નહિ ? એ પ્રશ્નને જૈનધર્મનો અભ્યાસ કરનારા મર્વે મશોધકોને સુઝવી મૂક્યા હતા તેના પોતે માને છે કે એક પતિત જૈનસાધુએ બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના કરી હતી એક કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથનો એક અનુયાયી સાધુ પુલ્લકીર્તિ સરયૂ નદીને તટે તપ કરતો હતો, એ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં એક મરેલી માછલી તણાઈ આવતી એણે જોઈ એ ઉપરથી એને વિચાર આવ્યો કે એ માછલીમાં જીવ નથી તેથી એને ખાવામાં દોષ નથી અને ખાઈ ગયો આ આચારથી વિરોધનું કારણ ઉભું થયું ને તેમાંથી બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના થઈ

ખીલ કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના ખીજ એક અનુયાયી સાધુ મૌદ્ ગલાયને, મહાવીર ઉપરના દ્વેષભાવને કારણે, જૌહધર્મની સ્થાપના કરી અને ગુદોદનના પુત્ર જૌહને ઇશ્વર કહ્યો.^{૧૬} જૌહધર્મ જૈન ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ પ્રથમ તો યુરોપિયન પડિતો (કોલબ્રુક, પ્રિન્સેપ, સ્ટિવન્સન, ઝો ટૉમસ) પણ માનતા મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યનું નામ જૌતમ હોય અને તેથી એને જ જૌતમજુહ માની લઇને એ પડિતો પોતાના એવા અનુમાન ઉપર આગ્રહ કરતા.

ખીલ બાલુએથી જૌહો જૈનોને પાખડી કહે છે અને જૌહ શ્રવ્યોમાંથી ચોરી કરીને જૈનોએ પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો છે એવો આરોપ કરે છે.^{૧૭} ગયા સૈકાના અનેક યુરોપિયન મશોષકોનો પણ એવો મત હતો કે જૈનધર્મ જૌહધર્મનો સમ્પ્રદાય છે “ જૌહધર્મ અવનતિ પામવા લાગ્યો, તેવે સમયે તેમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ.”^{૧૮} એમ વિદ્વંસન અને બેન્ડ્રી જેવા ભારતસરોધક માનતા, ત્યારે વગી કિ લામન જેવા એને ઈ સ ૧-૨ સૈકામાં અથવા એ વેબર જેવા જૌહધર્મના શરૂઆતના સૈકામાં ઉત્પન્ન થયેલો માનતા એક ધર્મમાંથી ખીજે ધર્મ નીકળ્યો એવું સાબીત કરવાના એ બધા જે પ્રયત્નો હતા તેની ભૂલ ઉપરે એંચ યાકોબીએ ભાગીને સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપ્યું કે એ બે ધર્મોમાં જે સમાન અંશો છે, તે ઉપરથી એમ માનીત થઈ શકતું નથી કે એક ધર્મમાંથી ખીજે ધર્મ નીકળ્યો છે.

જૈનધર્મમાં અને જૌહધર્મમાં અનેક સમાન અંશો છે એ વાત સાચી છે અને ગ્રાહ્ય લેખકોએ એ બે ધર્મોને એકઠા ગુચવી નાખ્યા છે, તે ઉપરથી પણ એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે એ બે ધર્મોના કેટલાક અંગો તો કેવળ મરખા જ છે, બન્ને વેળી સત્તાનો અનાદર કરે છે અને ગ્રાહ્યનું શુરુપદ તથા યજ્ઞ સામે વાધો ઉઠાવે છે બને સર્વશ્રેષ્ઠ સર્ગુષ્ઠ ઇશ્વરનો અગ્રી કાર કરે છે, બનેએ તે સમયને અનુકૂળ સંસ્કૃતિઓને સ્વીકાર્યા, અને બાહ્ય સ્વરૂપે મળતા આવે એવા (મંદિરો, સ્તૂપો, ચૈત્યો)^{૧૯}

સ્થાનોમા' મળતા આવે એવા પૂજાવિધિ સ્વીકાર્યા અને એ પોતાના ધર્મસ્થાપકને એક જ પ્રકારના (અર્હત, બુદ્ધ, જિન) નામ આપ્યા, એક જ પ્રકારના સૌન્દર્ય તેમને આરોપ્યા અને એક જ પ્રકારના ચિહ્નથી તેમને અલકૃત કર્યા, આ બધી વસ્તુચિતિથી હુએનત્સ્યાગ પણ આશ્ચર્ય પામેલો.^{૨૦} અને અમુક ચક્રવર્તીઓને સ્વીકારે છે ને તેમના સરખા જ પ્રકારના ગુણોનું આરોપણ કરે છે વળી અને અહિં સાના મિદ્ધાન્તને તીવ્ર બનાવે છે અને નૈતિક આજ્ઞાઓ પણ સરખેરૂપે આપે છે, બનેના સઘમા માધુ અને સાધ્વી મહત્ત્વના અગ્ર મનાય છે વળી વધારે મમાનતાસૂચક તો એ વાત છે કે બને ધર્મના સસ્થાપક—મહાવીર અને બુદ્ધ—સમકાલિન હતા, બનેએ એક જ પ્રદેશમા—ગિહારમા ઉપદેશ શરૂ કર્યો હતો, એ બનેના જીવનચરિત્રમા એક ને એક સ્થાનનો અને માણસનો ઉલ્લેખ આવે છે, એ બે પુરૂષોના સબધમા જે જે મનુષ્યો આવેલા, તેમના નામ પણ એક જ પ્રકારના છે, કારણ કે મગધના ક્ષત્રિયોમા તે કાળે તેજ પ્રકારે નામ પાડવામા આવતા (મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું અને તેજ નામ બુદ્ધનું તેમની કુમારાવસ્થામા હતું, મહાવીરની પત્નીનું નામ યશોદા હતું, બુદ્ધની પત્નીનું નામ યશોધરા હતું)

આ બધા સ્થળોની ને સમયની, ડેટલાક મિદ્ધાન્તોની, સામાજિક બધારણની અને બીજી કેટલીક બાદ્ય સમાનતાઓ ઉપરથી જૂલાવો ખાવાનો નથી, એ બેમા મૌલિક ભેદો છે તે વિચારવા બેઠએ એ બેના ધાર્મિક અથો જુદા છે, ઇતિહાસ જુદો છે, કથાઓ જુદી છે, એટલું જ નહિ, પણ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પણ જડ મૂળથી કેવળ જુદા છે પ્રાદાણધર્મની પેઠે જૈનધર્મ પણ શાશ્વત અલ્પાતિક જીવતું અસ્તિત્વ માને છે અને માને છે કે જ્યાં સુધી એ પુરૂગલના બધનમા હોય છે ત્યાં સુધી ગમાગમા રખડે છે બૌદ્ધોનો મુખ્ય મિદ્ધાત તો એ છે કે કોઈ અદમ-કોઈ જીવ છે જ નહિ જેને આત્મા, અકમ્ અથવા જીવ રૂપે બાણીએ છીએ એ કોઈ શાશ્વત પદાર્થ નથી, પણ ક્ષણિક ધર્મોનો સન્તાન છે, એક ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારી ને બીજી ક્ષણે નાશ પામનારી વિવિધ

પદાર્થોની સાકળ જ છે, એ પદાર્થોની પ્રતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ રૂપ છે અહમ્ના નાસ્તિત્વનો આ સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધધર્મમા મહા મહત્વનો મનાયો છે,^{૨૧} અને સ્વાભાવિક રીતે જ જૈનધર્મમા મનાતા જીવંતત્વની કેવળ વિરૂદ્ધનો છે જ્ઞાનના, નીતિના, કર્મના અને ખાસ કરીને નિર્વાણના સિદ્ધાન્તમા તેમજ જીજ્ઞા અનેક મહત્વના સિદ્ધાન્તોમા એ બે ધર્મમા ઘણા ફેર છે જૈનો માને છે કે જીવને જે પુરૂગલ તત્વો ઘેરી રહ્યા છે તેને વિરતિદ્વારા તે દૂર કરે અને તેમાથી નીકળી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે નિર્વાણ પામે પછી તે લોકને શિખરપ્રદેશે ચડે અને ધવિત્ર વ્યક્તિગત, સર્વ આત્મિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ સ્વરૂપે શાશ્વત કાળ સુધી ત્યાં રહે એથી વિરૂદ્ધ બૌદ્ધો માને છે કે અહમ્ના કલ્પેશજનક ક્ષણસ્થાયી નાશવન્ત તત્વનું જ્ઞાન થાય એટલે સ્કંધને ફરી બંધ નમા આવવું પડતું નથી અને ધર્મશાન્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં સુધી કર્મની સત્તાએ મ્કન્ધ મરણ પછી નવ નવા બંધ નમા જન્મ લીધા કરે છે

એ બે ધર્મના મિદ્ધાન્તોમા ઓટો લેહ પાપના નિર્ણય સળધે છે બહારના જીવની હિંમ્મા થાય એટલે જૈના પાપ થયું માને છે અને તેથી અભણથે થયેલી હિંમ્માને પણ પાપ માને છે મનની વૃત્તિ ઉપર પાપનો આધાર છે એમ બૌદ્ધો માને છે એટલે ભણીજોધને કરેલી હિંમ્માને જ પાપ માને છે

એ બે ધર્મની આજે જે સ્થિતિ થઈ છે તેનું કારણ પણ એ છે કે તેમની સમાજરચનામા પણ ઓટો લેહ છે બૌદ્ધોએ જે સઘ બાંધ્યો તેમા સાધુ અને સાધ્વી એ બેને જ સ્થાન આપ્યું, ગૃહસ્થોને સઘમહાર રાખ્યા સાધુઓને અને સાધ્વીઓને પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે ગૃહસ્થો ઉપર બધો આધાર રાખવો પડતો, તોપણ સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર ગૃહસ્થોનો કરોડ અકુશ નહોતો અને તેમના ધાર્મિક જીવનમા પણ ગૃહસ્થોનો સળધ પ્રમાણમા બહુ શિયિવ હતો જૈનોનો મઘ મૂળથી જ ચતુર્વિધ હતો, કારણકે તેમા સાધુ અને સાધ્વી ઉપરાત શ્રાવક અને શ્રાવિ

કાનો સ્વીકાર થયો હતો. સઘના મહત્ત્વના અગરૂપે શ્રાવકો તેમા મારો ભાગ હો છે અને માધુના આરિત્ર ઉપર અકુશ રાખે છે (પૃ. ૪૦) અને ખીજા એવા મહત્ત્વના અધિકાર લોગવે છે સાધુ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેના જુદા સળધને લીધે અને ધર્મમા જુદા પરિણામ આવ્યા છે જૌદ્ધધર્મમા મધ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેના સળધ અતિ શિથિલ હોવાથી પરિણામ બહુ માહુ આવ્યુ જૌદ્ધ સાધુ સધ વિકાર પામતો ગયો, પ્રાણાણુધર્મના પ્રચલ વિરોધ મામે એ સધને ટકવુ કઠણ થઈ પડ્યુ અને ધર્માન્ધ મુસલમાનોના કૂર અત્યાચારથી એનો નાશ થયો, એટલે તેની સાથે જ જૌદ્ધધર્મ પણ ભરતખડમાથી અદૃશ્ય થઈ ગયો અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ હિન્દુ થઈ ગયા, કારણક તેમને જૌદ્ધસધ સાથે કશો ગભીર સળધ નહોતો. એથી વિરુદ્ધ જૈનધર્મ પોતાની સમાજરચનાને પગે બળે આજસુધી એ દેશમા ટકી રહ્યો છે અને ય જુગે જુગે તડકો ધાયડો જોવો પડ્યો છે, પણ છતાં એ એનો માધુસધ જૌદ્ધધર્મના સાધુસધની પેઠે અવદશમા નથી આવી પડ્યો અને હિન્દુ ધર્મની સ્પર્દા અને મુસલમાન ધર્મના અવાચાર મામે પણ શ્રાવકોના અનુરાગને લીધે એ ધર્મ આજે પણ ટકી રહ્યો છે ૨૩

ઉપર બતાવ્યુ તેમ જૈન અને જૌદ્ધધર્મ એકમેકથી ગમે એટલા સ્વતત્ર અને અલગ હોય, તોપણ એ બે એટલો લાભી કાળ એટલા બધા પ્રદેશોમા ખીલ્યા છે કે તેમની અસર એકમેક ઉપર થયા વિના ન જ રહે એ તો વગર કહો સમજાય એવી વાત છે પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ અને એકમેક સાથે વિરોધતાઓ હોવા છતાં એક ધર્મે ખીજા પાસેથી કેટલાક બાહ્ય સ્વરૂપો-ખાસ કરીને મૂર્તિવિધાયક અને સામાજિક બાવો-લીધા છે એકમેક ઉપર જે પ્રભાવ પાડ્યો છે તેને વિષે હજી વિશ્વાસજનક સંશોધન થયુ નથી એ ખેંદનો વિષય છે, બેશક એ પ્રકારનુ સંશોધન ધારીએ એટલુ સહેલુ પણ નથી, કારણકે અમુક વાત એક ધર્મે ખીજા ધર્મમાથી લીધી છે કે એ બને વેદવિરોધી ધર્મોએ તે વાત બનેને સમાન હિન્દુધર્મમાથી લીધી છે એનો નિર્ણય કરવો એ સહેલી વાત નથી બેશક કોઈ કોઈ પ્રમગ એવા છે

ખરા કે જેમા, આ વાત એક ધર્મે જીના ધર્મમાથી લીધી, એમ કહી શકાય, જેમકે યાકોબી જણાવે છે^{૨૪} તેમ, વિચાર ઉપર માઠી અસર કરનાર, બાહ્ય જગતનો પ્રભાવ જેને ખોદો આસવ કહે છે, એ ભાવ જૈનધર્મના આત્મવ-ભાવમાથી પ્રકટ થયો હોવો જોઈએ, કારણકે જીવ ઉપર કર્મપુણ્ય અસર કરે છે એવી ભાવના માત્ર જૈન દર્શનમા જ છે જીજી બાબુએ હરિભદ્રસૂરિના યોગવિદુમા તીર્થકરને પ્રોધિમત્ત્વ કહ્યા છે તે ભાવ જૈનોએ ખોદો પાસેથી લીધો છે એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય

જૈન ધર્મ અને આર્યેતર ધર્મો

વિદેશી ધર્મના જે અનુયાયીઓ ભરતખંડમા આવી વસ્યા છે અને જેમણે એ દેશમા પોતાના ધર્મને માટે સ્થાન કર્યું છે, તેમની સાથે જૈના પોતાના વેપારને લીધે સજધમા તો આવ્યા છે પણ એ મખધ બાપાની ને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ યોદો ને ધર્મની દૃષ્ટિએ તો નહિ જેવો જ છે આંગ્રેજ વેમરે ગ્રીક અને ભારત-ખાસ કરીને જૈન-કથાઓમા રહેલી સમાનતાઓ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે “ એ ત્રમા નતાઓ ગૌણ છે, ઇતિહાસકાગની છે, હોમરની અથવા તો પાશ્વ મની કથાઓમા એ તરી આવે છે અને તેથી તે બીજે ક્યાકથી હેવાઈ ને સ્વીકારાઈ હોય ” પણ જ્યારે આ સંશોધક અહંદયા-એફિલેયુસની^{૨૫} ચર્ચા કરીને તેને પોતાના મન્તવ્યના આધારમા ટાકે છે, ત્યારે તો એ વાત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી

જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મે અસર કરી હોય એ સભવિત છે તેજસ સમુદ્ધાતમા સાધુના ખલામાથી બિખ નીકળે છે (પૃ ૧૭૧), એ મન્તવ્ય સોહકની (Sohak)^{૨૬} ઇરાની કથામાથી હેવાયુ હોય એમ એંચ યાકોબી કહે છે તે વાત વિચારવા જેવી છે જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મની શી અસર થઈ છે તે વિષે હજી કંઈ સંશોધન થયુ નથી, પણ એવી અસર સભાવે છે એમ એક પારસી જ અને કહેતો હતો

જૈનધર્મે માની (Mazda) ધર્મ ઉપર કંઈ અસર કરી છે

નહિ તે પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે ત્રણ સુમિ, અર્થાત કાય, વચન અને મનના વ્યવહાર ઉપરના અકુશને (પૃ ૨૦૬), માની ધર્મમાની હાય, મહો અને મન ઉપગ્ની મુદ્રા (Signacula) માથે હસ્ત્ય બંગે (IV Bang) સરખાવીર છે, અને માનીના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ દક્ષિણને અધકારનો પ્રદેશ માને છે, એવી એ બે ધર્મોમા સમાનતા છે એમ જણાવ્યું છે એ બંને પ્રમ-ગોમા જૈન ભાવનાની છાયા નહિ પણ ભારત ભાવનાની છાયા હોય, કારણ કે ઉપરના બંને પ્રસંગોમા આમાત્ય રીતે ભારત ભાવના જ છે Electa અને orpeditores (સાભળનાર) અર્થાત 'સાધુ' અને 'શ્રાવક (સાભળનાર)' બન્ને જે સરખામણી ઓ જુ ફ્રાંસ વેઝે નૂંકાંકે (von Wesendonk) કરી છે^{૨૮} તે વિચારવા જેવી છે, પણ એવી બીજી વધાર સમાનતાઓ કાઢી શકાય ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માનીના ધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અમર થઇ છે

કઇ સૈકાઓ સુધી મુસલમાન ધર્મ જૈનધર્મ માથે ભૌગોલિક ન બળધમા ને તે રીતે નિકટના સબધમા આવ્યો છે ને તેણે જૈન ધર્મ ઉપર સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગલીર છાપ પાડી છે એકદરે ભારત-વાસીઓની-ખાસ કરીને પશ્ચિમના અને ઉત્તરના ભારતવાસીઓની તેવી જ રીતે જૈનોની ભાષામા ફારસી-આરબી શબ્દો ખુબ પેઠા છે ને હવે ત્યાં હક્કદાર થઇ પડ્યા છે, પણ મુસલમાનોની સૌથી વિશેષ અસર તો જૈનોની સ્થાપત્ય-અને ચિત્રકળા ઉપર થઇ છે અને તેમા મુસલમાન આદર્શ પ્રમાણે જૈનોની એ કળાને કંઈક જુદું સ્વરૂપ મળ્યું છે, બેશક જૈનકળાને એથી હાનિ પણ થઇ છે જૈન સ્થાપત્યકળાની અસર મુસલમાન સ્થાપત્યકળા ઉપર પણ થઇ છે, પણ એમા તો સાચી રીતે મુસલમાન કળાએ કંઈ ખાસ વિકાસ નથી કર્યો, માત્ર નકલ જ કરી છે, કારણ કે મુસલમાનોથી તુરેલા જૈન દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મસ્જિદો બાધ વામા વાપર્યા છે, અથવા તો જૈન દેવાલયોમા થોડોક ફેરફાર કરીને જ તેની મસ્જિદો બાધી લીધી છે

ધાર્મિક પ્રદેશમાં મુસલમાનધર્મે જૈનધર્મ ઉપર કંઈક મહત્વની અસર કરી છે મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ લોકાશાએ જે વિરોધ જણાવ્યો અને તેવી જ રીતે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ ઘરનાર કેટલાક સમપ્રદાય વૈષ્ણવધર્મમાં પણ જાણ્યા એ મુસલમાનધર્મની પરોક્ષ છાયા જ હતી બીજી બાબુએથી હિન્દી મુસલમાન ઉપર જૈનધર્મની અસર પણ જણાઈ આવે છે, કારણ કે હિન્દી મુસલમાનોએ-ખાસ કરીને ભારતના આર્યધર્મીમાંથી થઈ ગયેલા મુસલમાનોએ-એ આર્યધર્મના ઘણા મિદ્ધાન્તોને ને રીતરિવાજોને સ્વીકારી લીધા છે આ ઐતિહાસિક વિષયનું મશોધન મુસલમાનધર્મના શોધકને બહુ રસિક થઈ પડે એવું છે

જૈનધર્મની અસર મુસલમાનધર્મ ઉપર એથીએ મોટા વિસ્તૃત પ્રદેશ ઉપર પડી હોય એમ લાગે છે A. Farber & Bremer એક નાના નિબંધમાં લખે છે કે આગળ કવિ અને પ્રીવમુક અબુ-લ-અલા (1111-1112, ૬૭૩-૧૦૫૮), જે નુમાનમાં (Numan) આવેલા પોતાના પિતૃનગર મારાતમાં (Marut) સામાન્ય રીતે અબુ-લ-અલા અલ-મારીના (al Maarri) નામથી ઓળખાતો, તેણે જૈન પ્રભાવને બળે પોતાના નૈતિક સિદ્ધાંતો ઘડી કાઢ્યા છે આ માણસના આચાર વિચાર કેવળ અ-મુસલમાન હતા અને તેનું વર્ણન કેમર આ પ્રમાણે કરે છે —“ અબુ-લ-અલા કેવળ અજાહાર જ કરતો, અને વળી હૃદય પણ નહોતો ખાતો, કારણ કે બચ્ચાના ભાગનું હૃદય માતાના સ્તનમાંથી જેથી લેવું એને એ પાપ માનતો, વળી બની શકતું ત્યાં સુધી તો આહાર વિના જ એ ચલાવતો મધનો પણ એણે ત્યાગ કર્યો હતો, કારણ કે જે મધમાખીઓએ એટલી ખતથી જે મધનો સંગ્રહ કર્યો છે, તેમની પાતેથી તે મધ છુટી લેવું એ અન્યાય છે એમ એ માનતો તે જ કારણે, એ ઇંડા પણ ખાતો નહિ આહારમાં ને વસ્ત્રમાં એ સન્યાસી જેવો જ રહેતો મારા વસ્ત્ર મુતરના છે, તે લીલા કે પીળા કે સત્તા નથી અને બીજા સૌ માણસો જેનો ત્યાગ કરે એ મારો આહાર છે પગે માત્ર લાકડાની પાવડીઓ જ પહેરતો, કારણ કે પશુને મારવું ને તેનું

આમહું 'વાપરવું એ પાપ છે, તેથી ચામડાના ભેડા પહેરવા સારા નથી એમ માનતો બીજે એક સ્થળે, નગ્ન રહેવાની એ પ્રશ્ન સા કરે છે અને કહે-છે કે ' ગ્રીષ્મ એ જ તારે માટે સમ્પૂર્ણ વસ્ત્ર છે ૨૮ ' લીખારીને દિરમ (Dirhem) દેવો તેના કરતા માખીને જીવન દેવું સારું છે ' એમ એ કહેતો, તે જ દેખાડી આપે છે કે અહિં મા ધર્મને કેવે તીવ્રભાવે એ માનતો. "

નગ્નતા, જીવરક્ષણ, અન્નાહાર અને વળી મધનો ત્યાગ^{૩૦} વગેરે વિષયો ઉપરનો એનો જે પશ્ચાત્ત તે દેખાડી આપે છે કે એના વિચાર ઉપર જૈનધર્મની, ખાસ કરીને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની અસર હતી અબુ-લ-અલા પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ખગ દાદમા રહેલો, એ નગર વેપારનું કેંદ્ર હતું, જૈન વેપારીઓ ત્યા ગયા હોય, તેમની માથે કવિનો સખધ બધાયો હોય એ બધી વાતો સહવિત છે એના લખાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એને અનેક ભારત ધર્મમન્ત્ર-યોનું જ્ઞાન હતું ભારતના સાધુઓ નખ ઉતારતા નથી એ વાતનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે શબ્દાહની પદ્ધતિની એ પ્રશ્ન સા કરે છે ને લખે છે કે " જુઓ, ભારતવાસી પોતાના શખને કેવા બાળે છે, બધી ઉપાધિઓ કરતા એ સારું છે, મને જે બાળો તો રાતે જોતરી ખાતા તરસથી (jeera) અને વળી દુર્ગંધવાળી અને અપવિત્રતાથી બચી જાઉં શખની ઉપર કપુર વગેરે જે સુગંધિત પદાર્થો નાખો છે, તે સૌ કરતા અગ્નિ માગે છે " ભારતના સાધુઓ ચિતાની અભિજ્ઞવાળામા પડતું મૂકતા એ વાતથી અબુ-લ-અલા બહુ વિસ્મય પામેલો મૃત્યુ પામવાના આ માર્ગને જૈનો જેટલે ધર્મહીન 'પ્રમત્ત તપ' માને છે, પણ બીજી રીતે એટલે કે ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામવાની પ્રજ્ઞાલીને પ્રશન્ત ગણે છે બની શકે તો આહારનો કેવળ ત્યાગ કરવો એવા અબુ-લ-અલાના વચન ઉપરથી એવા પણ અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે એને 'સલેખના' વિષે (પૃ ૪૩૬) પણ જ્ઞાન હતું, પણ એ વ્રત એ પોતે પાળી શકે એવો એનો આત્મા મખળ નહોતો આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે અબુ-લ-અલા જૈનોના મખધમા આવ્યો હતો અને તેમના કેટલાક ધાર્મિક

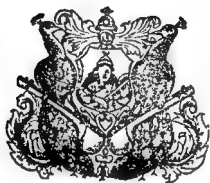
ભારતવાસી અનન્તને માને છે એ માને છે કે જગત શાશ્વતકાળથી શાશ્વતકાળ સુધી રહે છે એ માને છે કે કા તો (જૈનો માને છે તેમ) એ મરણતુ ય નથી ને નાશે ય પામતુ નથી, અથવા કા તો (હિન્દુઓ માને છે તેમ) એ મરણ્ય છે ને નાશ પામે છે એ વાત ખરી, પણ તે માત્ર એક જ વાર નહિ, પણ જુગે જુગે એમ ને એમ થયા કરે છે વળી તેઓ માને છે કે મુક્તિને માટે જ્યારે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે મળે છે, કાળને અમુક સમયે જ મળે છે એવું કંઈ નથી પાગમીઓ તેમજ સુમવમાનો માને છે કે જગતનું નાશ એક જ વાર ભજવાય છે પ્રિય્તિઓ માને છે કે જગત અમુક સમય સુધી જ ચાલે છે અને સૂર્યમાથી તથા મનુષ્યપતનથી શરૂ થાય છે, કાઇસ્ના આત્મસમર્પણથી દિશા બદલાય છે અને છેવટે ન્યાય તથા કાઇસ્તનું શાશ્વત ગત્ય આવી સૌનો અન્ત આવે છે આધુનિકો વિકાસને અને વર્દનને માને છે અને તેમા પણ ઍડવર્ડ હાર્ટમાન (Edward J Hartmann) જેવા નિરાશા વાદી માને છે કે જગતપ્રવાહ તો કેઇ અચેતન દેવની વૃત્તિઓનો ઇતિહાસ છે અને એ દેવ પ્રધાન કર્મો કરતો અશુભમાથી શુભ તરફ જતો જાય છે

વ્યક્તિત્વનો નાશ કરવો એમા જ કન્યાણુ છે એમ ભારતવાસી માને છે જૈન માને છે કે જીવને પૌષ્ઠલિક આવગળ માથી મુક્ત કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, ને ત્યારે તેની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતા કશી રહેતી નથી, સૌ તીર્થંકરો એકમેક સરખા જ છે, માત્ર તેમની પાહુક ઉપરના ચિહ્નોથી જ, અમુક પ્રતિમા કયા તીર્થંકરની છે તે જાણી શકાય ધાર્મિક હિન્દુ માને છે કે ઇશ્વરની કૃપાથી મુક્તિ મળે, ત્યારે ઇશ્વરના નિરાનુસંગ પ્રતિબિંબ રૂપે ખની રહેવાય, વેદાન્તી પ્રહ્મને જાણે છે ત્યારે તે એમા જાણી જાય છે, બુદ્ધના અક્રમ-ભાવનું મિથ્યાજ્ઞાન તેના નિર્વાણમા ટળી જાય ॥ પશ્ચિમની ભાવના એથી વિરુદ્ધ છે એ પોતાના વ્યક્તિત્વનો નાશ થવા દેતી નથી, પણ ગમે તો આ જીવનમા, ગમે તો ઉચ્ચતર

જીવનમાં એને પરિપૂર્ણ બનાવે છે, અશુભ વાવીને શુભ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પૃથ્વીના બાળકનું શ્રેષ્ઠ સુખ વ્યક્તિત્વમાં છે

પશ્ચિમની અને પૂર્વની વિચારશ્રેણી વચ્ચે મુખ્ય ભેદ કયા છે તે ઉપરની હકીકતોથી જણાઈ આવશે એ બેની વચ્ચેના ભેદ ઉપર રસ્તો બધાય, એ બે વચ્ચેનો સામાન્ય પ્રદેશ શોધી શકાય, એ બેની તુલના કરી શકાય એવા પ્રયત્ન વધ્યા છે, પણ એથી એમ માની લેવાય નહિ કે એ બે વચ્ચે જે ખાડો છે તે પૂરી શકાય બનેમા માનવજાતિના માથા અનુભવ છે, બંને કાળની આવશ્યકતાને અનુમતી વિકાસ પામ્યા છે અને તેમનામાં જીવનશક્તિ હશે ત્યાં સુધી જીવતા રહેશે પશ્ચિમના તેમજ ભારતના બંને તત્ત્વદર્શને હજારો વર્ષ જીવીને પોતાના અસ્તિત્વનો અધિકાર સાબીત કરી આપ્યો છે તેથી આ દર્શન ઉચ્ચ કે પછી ઉચ્ચ એ વિષે વિવાદ કરવો નિર્થક છે, પણ તે બેમાં અમુક ભેદ છે, એ જાણવું આવશ્યક છે, જાણ કે એ બંનેની વિશિષ્ટતા જે જાણે, તે જ એ બેના જીવનની ભાવનાઓની સમ્પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા નિશ્ચિતભાવે સમજી શકે

નોંધો

સંક્ષેપ

ERE=Encyclopaedia of Religions and Ethics, ed
by J Hastings

GSAI=Gioenale della Societa Asiatica Italiana

Ind. Antq=Indian antiquary

J=Jainism

JRAS=Journal of the Royal Asiatic Society

JBORS=Journal of the Bihar Orissa Research
Society

RAS=Royal Asiatic Society

SBE=Sacred Books of the East

Tattw=તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર.

WZKM=Wienner Zeitschrift für the Kunde des
Morgenlandes

ZDMG=Zeitschrift der Deutschen Morgenlandis
chen Gesellschaft

અધ્યાય ૧—મૂળિકા.

૧ (૫ ૧૪) Chr Lassen ' Indische Aetertumsku
nde " (Leipzig 1861) IV, ૫ ૭૫૭

૨ (૫ ૧૪) Major C Mackenzie, Dr F Buchanan
અને H T Colebrooke ' Asiatic Researches " IX
(Calcutta 1809), J Delamaine, F Buchanan Hamil
ton, H T Colebrooke "Transactions of the R. A S "
I (London 1827) અને Lient, Col William miles તેજ
પુસ્તકમાં III, ૫ ૩૩૫—કોલબ્રૂકના લેખ ફરીવાર એના ' Miscel

laneous Essay" (London 1837, 1873) અને તેના
"Essays on the Religion and Philosophy of the Hin-
dus" (Leipzig 1858) એમાં જણાયા છે

૩ (૫ ૧૪) H H Wilson "Asiatic Researches
XVI, XVII (કલકત્તા ૧૮૨૮, ૧૮૩૨) તેજ લેખકના 'Sketch
of the Religious sects of the Hindus" (લંડન ૧૮૬૨)
એમાં ફરી જણાયા છે

૪ (૫ ૧૫) વેમરના અને તેના અનુયાયીઓના જૈન-સંશોધન
સમયે સરખાવે E Windisch Geschichte der Sanskrit-
Philologie und Indischen Altertumskunde" (Strass-
burg ૧૯૧૭) ૫ ૩૪૬ થી.

અધ્યાય ૨—ઇતિહાસ.

૧ (૫ ૧૯) 'Alberuni's India' Ed. Sachau નો
અંગ્રેજી અનુવાદ (લંડન ૧૮૮૮) II ૫ ૧૦

૨ (૫ ૨૩) પાર્શ્વની પૂર્વેના તીર્થંકરોના-રૂપમના, અરિષ્ટનેમિ
વગેરેના-ઇતિહાસનો નિર્ણય કરવા આધુનિક જૈન લેખકો મથે છે અને
વેદ વગેરે પ્રાચીન સાહિત્ય ગ્રંથોમાં તીર્થંકરોના નામ છે એમ બતાવવાનું
સાહસ કરે છે જેમકે બરોડીઆ "History of Jainism" ૫ ૧૫
Seeker 'Notes on the Sthanakwasi Jains' ૫ ૧૭
ન્યાયવિજ્ઞાનના "અધ્યાત્મતત્ત્વાવલોક" ઉપર મહેતાનો ઉપોદ્ધાત, ૫
IV 'Mithya khandan containing the Origin of Jaini-
sm' (Ludhiana ૧૯૧૪) એ પુસ્તકમાં શ્રી પ્રેમચંદ (પાછતુ નામ
નાનકચંદ) જૈનદર્શિએ આ વિષયને વિગતવાર ચર્ચે છે—મુનવૌશત્તરચના
એવો ઉદયેષ્ય ત્રઅર્થે ૧૦ ૧૩૬ ૨ માં જોઇને A Weber ને પણ
લાગ્યું કે એ ઉદ્દેશ્ય દિગ્ગમર જૈનો વિશે છે (એનો નિબંધ Lur in
dian Religious geschichte" Drische Revue 1899
ખાસ આલેખના ૫ ૨૧ ઉપર)

૩ (૫ ૨૩) મિમલ ચરણ દ્વારે Historical Gleanings'
(કલકત્તા ૧૯૨૨) એમાં આપેલા ઉવટના એકીકરણમાં ૫-૭૬ થી
સરખાવણો ;

૪ (૫ ૨૬) R Hoernle "Proceedings of the Asiatic Society of Bengal" ૧૮૯૮, ૫ ૩૯ થી

૫ (૫ ૨૮) H Jacobi. "Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern" (Bonn und Leipzig, 1923) ૫ ૨૫, Th. Stcherbatoky "The Central Conception of Buddhism" (London 1923) ૫ ૭૨

૬ (૫ ૨૯) Jacobi તેજ ગ્રંથ ૫ ૬૮, Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ ૫ ૭૩, Sten Konow નો એવો જ મત in Chantaple de la Saussaye, 'Lehrbuch de Religionsgeschichte" ૬ (Tubingen, 1924) II ૫ ૧૦૯

૭ (૫ ૨૯) Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ, ૫ ૬૮

૮ (૫ ૩૫) ભદ્રબાહુના કપ્પસૂત્રમા આપેલી હકીકત, પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સમ્બંધેનો છાનચરિતમાનો ડું ૧૬૦ તે બીજા ગ્રંથમા આપેલી હકીકતો સાથે સમ્મત થતો નથી, સરખાવશે M. Bloomfield Life and stories of Parshwanath ૫ ૧૮, ૧૪૪, Hoernle, Ind. Antiq XIX (૧૮૪૦) ૫ ૨૩૩ થી ૨૫૦ વર્ષને માટે પાંચ ધર્મ-સરચાપક બહુ ઓછા છે.

૯ (૫ ૩૭) શ્વેતાશ્વરોને મતે ૪ સ પૂ ૫૨૭ મા મહાવીર નિવાણ પામેલા અને તેવીજ રીતે ધણાખરા દિગમ્બરોને મતે ૫ણુ (સરખાવશે નેમિચન્દ્રનો "ત્રિલોકસાર", શ્લોક ૮૫૦ વળી પ્રો. યાકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે કામતાપ્રસાદ જૈનો ભગવાન મહાવીર," ૫ ૨૧૧), બીજા દિગમ્બરો એથી થે આગળ ૬૦ વર્ષે માને છે (જ સા જૈની "Outlines of Jainism" ૫ XXVII)—આખા એ વિષયને માટે સરખાવશે યાકોબીની 'કલ્પસૂત્ર'ની અને 'પરિશિષ્ટપર્વણુ'ની આદ્યતિની પ્રસ્તાવના, G Buhler, Denkschr d Wierer akademie ૩૭, ૫ ૨૪૮, J Carpentier, Ind Antiq 43, ૫ ૧૧૮ થી, A F R Hoernle ERL I ૫ ૨૬૧ (મહાવીરનું નિવાણ ૫ર્ષ ૪ સ પૂ. ૪૮૪ માને છે) તેમજ V A Smith "Early History of India" ૪ થી આદ્યતિ (ઓક્સફર્ડ ૧૯૨૪) ૫ ૪૯ JRAS ૧૯૧૭, ૫ ૧૨૨ થી પ્રસિદ્ધ થએલા વેકટેશ્વરના મત પ્રમાણે મહાવીર

૪ સ. ૫ ૪૩૭ માં નિર્વાણ પામેના અને પીટકના નિર્ગમ્મો તે પાર્શ્વ નાથના અનુયાયીઓ હતા, પણ તે મત સભાવિન નથી સરખાવશે Sir Charles Eliot 'Hinduism and Buddhism' (London 1921) 1 પ ૧૦૫—શુદ્ધના નિર્વાણ વર્ષ વિષેના મતોના એપીકરણ વિષે જોશે M Winternitz 'Geschichte der Indischen Litteratur' II પ ૨, ૩૬૩ અને V A Smith પ ૪૯ થી

૧૦ (પ ૩૯) Ernst Leumann 'Buddha and Mahavir' Zeitschrift für Buddhismus IV પ ૧૩૦ થી

૧૧ (પ ૪૨) ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર, અધ્યાય ૨૩

૧૨ (પ ૪૨) સરખાવશે જિ ચ હોની છેલ્લી આશૃત્તિ "Historical Gleanings" (કચ્છતા, ૧૯૨૨) પ ૨૬ થી

૧૩ (પ ૪૨) A F R, Hoernleએ ERE પ ૨૫૬ ઉપર આશૃત્તિકોના સિદ્ધાન્તનું અને ઇતિહાસનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે

૧૪ (પ ૪૬) સરખાવશે H Jacobi ZDMG ૩૫ (૧૮૮૧) પ ૬૬૭

૧૫ (પ ૪૬) આ વિષે જોશે L Rice Ind Antiq ૩ (૧૮૭૪) પ ૧૫૬ થી H Jacoby ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પ ૬ થી J F Fleet Ind Antiq ૨૧ (૧૮૯૨) પ ૧૫૬ થી Fleetની પેઠે V A Smith પણ ચ દ્રુપ્તે દીક્ષા લીલા ને સાધુ યયાની વાત કાંપનિક ગણી કાની હતી, પણ પોતાના 'Early History of India' ની ચોથી આશૃત્તિમાં (૧૯૨૪) એ વાતને ઐતિહાસિક માની છે

૧૬ (પ ૪૭) આશૃત્ત્ય વિષેની કથાઓ હેમચ દ્રના 'પરિચિદ્ધપર્વ' ૮ માં છે (જર્મનમાં Joh Herlet 'Ausgewählte Eryahlungen aus Hem Per' Leipzig ૧૯૦૮ પ ૧૮૬ થી

૧૭ (પ ૪૮) વળી સરખાવશે L Thomas "The early Faith of Asoka" JRAS ૬ (૧૮૭૭) પ ૧૫૫ થી

૧૮ (૬ ૪૮) Buhler ના Beiträge Zur Erklärung der Asoka-Inschriften (Leipzig) પ ૨૭૮ ને અનુસરીને, થોડાક ફેરફાર સાથેનો અનુવાદ

૧૯ (પ ૪૯) Beal Si-yu-ki, Buddhist Records of the

Western World" (૨ ઇ આવૃત્તિ, લંડન, ૧૯૦૬) II ૧૬, ૧૫૮
૧૬૬, ૧૯૫

૨૦ (૫ ૫૦) હેવટમા આર ટી યૅનરજી અને કે પી જ્યસ્વાલે
ખારવેત સબધી વિવેચન કર્યું છે (JBORS III ઠીસે ૧૯૧૭ ૫
૪૨૫ થી) V A Smith ' Early History of India ' ૪ થી
આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૨૪) ૫ ૪૪ જોશી લુચ્ચેનલ્પાગ વિષે જોશી Beal
ના તેજ ગ્રન્થમા ૫ ૨૦૮

૨૧ (૫ ૫૧) ખાસ કરીને સગ્રખાવશો H Jacobi ZDMG ૩૮
(૧૮૮૪) ૫ ૧ થી, ૪૦ (૧૮૮૬) ૫ ૯૨ થી

બંને સગ્રખાવના મિદ્ધાન્તો ને ક્રિયાવિધિ વચ્ચેના ૨૨ બેઠો વિષેની
દખીકત W Miles એલે As Reserches III ૫ ૩૬૮ થી આખ્યા
છે, ૮૪ બેઠો વિષેની " Jain Gazette " X ન ૬-૯મા આખ્યા છે
ને તે XX ૫ ૬૩ થી ફરી ઉપાયા છે

૨૨ (૫ ૫૪) Buhler WZKM ૧ ૫ ૧૬૫ ૨ ૫ ૧૪૧, ૩ ૫
૨૩૩ ૪ ૫ ૧૬૬, ૩૧૩ ૫ ૫ ૫૬, ૧૭૫ ૧૦ ૫ ૧૭૧

૨૩ (૫ ૫૪) જોશી H Jacobi, /DMG ૩૪ (૧૮૮૦) ૫
૨૪૭, E Leumann, 7DMG ૩૭ (૧૮૮૩) ૫ ૪૬૩

૨૪ (૫. ૫૫) જિનપ્રભુસુગ્નિ ' કલ્પપ્રદીપ ' માં (૧૪મું મૈક્રુ)
શામિવાદનનો ઇતિહાસ આખ્યો છે જોશી V N Mandlik, J
Bombay Branch RAS ૧૦ (૧૮૭૩) ૫ ૧૩૧ થી તેમજ Bombay
Gazetteer I ૨ ૫ ૧૬૬ થી, શામિવાદને વિક્રમને દગલો દતો એ કથા
કેવળ ઇતિહાસ વિરહની છે, એમ બીજા વધુનોથી સાબિત થાય છે અને
તે પ્રમાણે તો વિક્રમનો વય ૧૩૫ વર્ષ ચાલ્યો હોવો જોઈએ જોનો નિશ્ચય
લાવે માને છે કે વિશ્વ જૈન દતો અને એનું નામ સન્ધ્યાવદન પહેલાના
સઠ પમા રાજા શ્રેણિકના નામ પેરે જ આવે છે વિક્રમ સબધે સરખાવશો
દરિત્ કૃષ્ણવેવ, Zeitsckr für Indologie I ૫ ૨૫૦ (૧૯૨૨)
આર રામસાસ્ત્રી JRAS ૧૯૨૫ ૫ ૮૧

૨૫ (૫ ૫૬) K. B. Pathak Ind Antiq ૧૯૧૮ ૫ ૧૮,
વળા જોશી H B Bhude, Ind antiq ૧૯૧૯, ૫ ૧૨૩

૨૬ (૫ ૫૮) ૧૩ માં કે ૧૪ માં મૈકામાં લખાએના " અપ્પભાષિ
સુરિ ચરિત્ર માથી 'આમ ની કથા ઉત્પત્ત યદ્ય છે એમાં ઐનિદાસિક
ખીજ કેટલું છે તે પ્રશ્ન છે ચક્ર પા પંડિતની "ગઉકરહો" ની આશ્ચિ
નો (Bombay Sanskrit Series No ૩4) ઉપોદ્ધાત ૫ CLXV
થી જુઓ.

૨૭ (૫ ૫૮) મેક્લગનો પ્રમથમિતામણિ ' (Tawney નો
અનુવાદ ૫ ૧૩)

૨૮ (૫ ૬૦) ઉપરનો જ પ્રથમ ૫ ૧૯ ૨૯ (૫ ૬૦)
Bombay Gazetteer I ૫ ૧૬૯

૩૦ (૫ ૬૦) G Buhler Über das Leben des Jain
mouches Hemchandra Denkschriften der K. Akademie
der Wissenschaften Wien 1889

૩૧ (૫ ૬૩) ઉપરના પ્રથમ પૃ. ૪૫ થી કુમારપાળ વિષે વર્ણી જુઓ
Some Distinguished Jains by Tank (૨૭ આશ્ચિ આમાં
૧૯૧૮) પૃ. ૧ થી

૩૨ (૫ ૬૪) સોમદેવે જોતાના કાબ્જ નામે " કીર્તિકૌમુદી મા
વત્સુપાનના કાથો વર્ણવ્યા છે August Haack એણે એનો જર્મન
અનુવા. Die Lotosblume des Ruhines એવે ખેટ નામે કથો છે
(Ratibor ૧૮૬૨) ઉપોદ્ધાતમાં વસ્તુપાલના સમય કવન વિશે વિગત
વાર દર્શાવત આપી છે સરખાવો વર્ણી L S Tank ' Some distinguish
shed Jains ' ૫ ૪૭ થી.

૩૩ (૫ ૬૬) પછીની તકીકતો માં સરખાવો H Lewis Rice
' Mysore and Coorg ' (૧૩૧ ૧૯૦૬)

૩૪ (૫ ૭૦) બિદિદેવ ૧૦૯૬ માં વૈષ્ણવ થયો હોય કારણ કે તે
દશ તો ગાળીએ મેઠા નહોતો, માત્ર એકાદ વિપક્ષનો (પ્રાન્તનો) અધિકારી
હોતો " Vaishnavism Shaivism Etc (Strassburg ૧૯૧૩)
૫ ૫૨ ઉપર સ. એ લાવકારક જણાવે છે કે બિદિ તે 'વિષ્ણુ' શબ્દનું
અપભ્રંશ રૂપ છે તેથી એ રાજાને પહેરેથી 'વિષ્ણુદેવ' પણ કહેતા.

૩૫ (૫ ૭૦) E P Rice " History of Kanarese
Literature ' ૨૭ આશ્ચિ (ક-કતા ૧૯૨૧) પૃ ૨૨

૩૬ (૫ ૭૧) એમ. એસ. રામસ્વામી આયયર " South Indian Jainism ૫ ૩૨

૩૭ (૫ ૭૧) ઉપરનો ગ્રંથ ૫ ૩૩ થી

૩૮ (૫ ૭૧) Sir Walter Elliot Coins of Souther India (London ૧૮૮૬) ૫ ૩૮, ૪૦, ૧૨૬

૩૯ (૫ ૭૧) Coldwell "Comparative Grammar of the Dravidian or South Indian Family of Languages"

૩ ૭ આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૧૩) ૫ ૧૮૪

૪૦ (૫ ૭૨) Rice 'Kanarese Literature' ૫ ૨૬

૪૧ (૫ ૭૨) Ind Antiq ૨ (૧૮૭૩) ૫. ૨૫, Rice Lpigraph. Carnatica II ૫ ૪૭

૪૨ (૫ ૭૪) કુમારિલ અને જૈનો વિષે જોશી K B Pathak, Transact J Int Orient. Congress London 1893 I ૫ ૧૮૬ થી, પ્રહસૂત ૨ ઉપર શરૂ ૨, ૩૩-૩૬

૪૩ (૫ ૭૪) Ind Antiq ૧૯૧૧ ૫ ૨૧૫

૪૪ (૫ ૭૫) Elliot, " Coins of South India " ૫ ૧૨૬, V A Smith "Early History of India" ૫ ૪૭૫, અને લા ન બીનુ સાહિત્ય, વળી જોશી Ind Antiq ૨૨ ૫ ૬૩— જૈનો અને શૈવો વચ્ચે જાદુબળે લદાએતા મુદ્દોનું વર્ણન " મદુરાસ્થપ પુરાણ " માં છે, એ વિષેનું પૃથક્કરણ William Tagor ના " Oriental Historical Manuscripts " (મદ્રાસ ૧૮૩૫) એના ૧ લા ભાગમાં, ખાસ કરીને, ૭૦ થી, ૭૬ થી, ૧૧૧ થી જોશી

૪૫ (૫ ૭૫) વિગ્રાપતો વિષે સરખાવણા V Glasenapp "Hinduismus" ૫ ૩૯૩ થી અને Missional Wurthim "Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen mission und Bibel-Gesellschaften" ૧૮૫૩ (Basel), ૧ લા ભાગ ૫ ૮૬ થી, જૈનોના બસવદારા ધર્મોન્તર વિષે તેજ સ્થળે ૫ ૧૧૭ ઉપર જોશી

૪૬ (૫ ૭૬) Bombay Gazetteer I ૨, ૧૮૬૬) ૫. ૪૮૨ થી

૪૭ (૫ ૭૬) Rice " Mysore and Coorg " ૫ ૨૦૮

૪૮ (૫ ૭૬) રામાનુજના કોણ સમકાલિન પુરુષે લખેલા એમના ચરિત્રમાં ૬૭ માં શ્લોકમાં આનંદપૂર્ણેના " મતિ રાજવૈભવ " ને કથુ છે નિશ્ચિદ્દહાપિ જૈનવર્ગા । આ ગ્રન્થની એસ કૃષ્ણુરવામી આયગરની આવૃત્તિ અને તેના અનુવાદ વિશે જાણો Ind Antiq ૩૮ (૧૯૦૬) ૫ ૧૨૬ થી—એજ લેખકે લખેલા અને મદ્રાસમાં જ એ નાટ્યને પ્રમિદ્ કરેલા

Sir Ramanujacharya, A sketch of His Life and Times' માં લખ્યું છે કે આ Constanline of Vaishnavism ના બીજા ધાર્મિક પ્રશ્નો સંબંધેના આચાર વિચારો જોષ્ઠએ લીધે, ત્યારે તેમને આરોપેલી રૂપેતા માની શકાતી નથી અને તેથી તેને કલ્પનામાન ગણી કાઢવી જોષ્ઠએ

૪૯ (૫ ૭૭) Rice, Ind Antiq ૪૧ (૧૯૧૨) ૫ ૨૩, Rice " Mysore and Coorg " ૫ ૧૧૨, ૨૦૭

૫૦ (૫ ૭૭) સરખાવરો v Glasenapp " Madhvas Philosophie des Vishnu-Glaubens " (Bonn und Leipzig ૧૯૨૭)

૫૧ (૫ ૭૭) Sir G Grierson LRL ૨, ૫ ૫૪૫ (હરિ શંદ્રના ' વૈષ્ણવ સર્વેશ્વર ને અનુસરી)

૫૨ (૫ ૭૬) Sir T W Arnold ' The Preaching of Islam ' ૨ જ આવૃત્તિ લંડન ૧૯૧૩, ૫ ૨૭૧

૫૩ (૫ ૭૬) ડૉ જો બરોડીઆ History and Literature of Jainism' ૫ ૭૫

૫૪ (૫ ૮૦) V A Smith ' Jain Teachers of Akbar ' R G Bhandarker Commemoration Volume (પૂના ૧૯૧૭) ૫ ૨૬૫ થી P C Nahar અને K C Ghosh એમનું મળ લેખોનું પુરૂ જાણાતર " Epitome of J ' માં પરિશિષ્ટ ૫. VI-XXX ઉપર છે, વળી Guerot ' Epigraphic Jaina ' ૫ ૨૧ અને ન ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૯૨ જોશો

૫૫ (૫ ૮૦) Rice, Epigr Carnatica VIII Nagar No 46

૫૬ (૫ ૮૨) James Tod " Annals and Antiquities of Rajasthan " (London ૧૮૨૯) I ૫ ૫૧૯ થી, ૫૫૩ થી—
 'મેવાડના ઉદ્ધારક' જૈનપ્રધાન લામાચાર્યો ઇતિહાસ U S Tankના
 " Some distinguished Jains " મા ૫ ૪૫ ઉપર દુકામાં આપ્યો
 છે તેજ લેખકે વળી, જે અનેક જૈનોએ ગજપુત રાજાઓની સેના કરેલી
 તેની વિગતવાર હકીકત આપી છે

૫૭ (૫ ૮૨) Ind Antiq ૧૯૧૭ ૫ ૨૭૬

૫૮ (૫ ૮૨) Seeker " Notes on the Sthankwas
 Jains " (૧૯૧૧)

૫૯ (૫ ૮૫) M D Desai " Shrimad Yashovijayaji,
 a Life of a Great Jain Scholar " Bombay (વર્ષ વિના)

૬૦ (૫ ૮૬) આ હકીકતો મને રા. ડોટેનાન જૈન અને કન-
 કતાની " શ્રી સમ્મેતશિખર ચમ્પાપુરાદિ ગિમ્મર જૈન તીર્થક્ષેત્ર કમિટી "
 સાથેના પત્ર-વ્યવહારથી મળેલી ને તે માટે તે બંનેનો આભાર માનું છું

૬૧ (૫ ૮૭) ૧૮૮૧ ના વર્ષતિપત્રક પ્રમાણે ૧૭૨૧૮૬૬ જૈનો
 હતા ૧૮૮૧-૧૮૮૧ ના દશકામાં જે વધારો છે તે (આગના વસતિ
 પત્રકમાં ભૂલ ના હોય તો) તે વારે ચાર થયેના જૈનધર્મ પ્રચારને
 કારણે હોવા જોઈએ જૈનધર્મના પ્રચાર માટે નવેસરથી પ્રયત્નો થતા
 હોવા છતાં અને તેમનામાં સગઈન ચતુ હોવા છતાં જૈનોની વસતિ ત્યાર
 પછી ઘટતી જ નથી છે એ ખેદજનક છે

૬૨ (૫ ૮૯) વિજયધર્મસંસ્થા અવનમરિત બહુ રીતે સુરોપિયન
 ભાષાઓમાં લખાએલું છે, જેમકે, A Guerinot એમણે Journ
 Asiatique 18 મા ૫ ૩૭૯ થી L P Tessitory ' Vijaya
 Dharma Suri, a Jaina Acharya of the Present Day
 (સ્થળ અને વર્ષ વિના,) A J Sunavala " Vijaya Dharma
 Suri " (Cambridge), " Modern Review " (કલકત્તા
 ૧૯૨૩) પુસ્તક ૨૩, ૫ ૪૬૫ થી H S Bhattacharya

૬૩ (૫ ૮૯) પછી આવતી હકીકતો માટે " Archiv für
 Religionswissenschaft " XIII (૧૯૧૦) ૫ ૬૧૫ થી, XVIII
 (૧૯૧૫) ૫ ૨૭૩ થી અને J N Farquhar " Modern Re

ligious movement in India " (New York ૧૯૧૫) ૫
૩૨૪ થી સરખાવશે

૧૪ (૫ ૯૩) ગાંધી વિશે " Speeches and Writings of
Virchand P Gandhi Vol I The Jain Philosophy
Collected and Edited by Bhagu F Karbhari ' (મુબમ્બ
૧૯૧૧) ૫ IV થી એમની જીવનરેખા સરખાવશે શિકાગોમાં જેણે
એથી Parliament of Religions વિશે જોશે = The Chicago-
Prashnottar or Questions and Answers on Jainism for
the Parliament of Religions held at Chicago U S A
in 1893 by late Mahamuni Shrimad Vijayanandasuri,
Translated and published by Shri Atmanand Jain Pu-
stak Pracharak Mandal, Agra 1918 '

૧૫ (૫ ૯૪) H Warren ના જણાવ્યા પ્રમાણે પાઠ્યથી
Robert Wightman અને J H Dunn ઉમેરાયા હતા

અધ્યાય ૩—મ.થો.

૧ (૫ ૯૬) ' Scientia ' ભાગ XIV વર્ષ ૭ (૧૯૧૩) ૫
૨૭૨ થી H Jacobi " Was it Sanskrit ? "

૨ (૫ ૯૬) Journ of the American Oriental So-
ciety Vol XXXII ૫ ૪૧૬

૩ (૫ ૯૬) Wackeenagel ' Altindische Gram-
matik " I ૫ XIX

૪ (૫ ૯૭) બનારસીનાથ જોશી ' Ardha-Magadhi Rea-
der " (લાહોર ૧૯૨૩) ૫ XI

૫ (૫ ૯૮) R Pischel ' Grammatik der Prakrit-
Sprachen " (Strassburg ૧૯૦૦) ૫ ૧૯ થી

૬ (૫ ૯૮) H Jacobi ' Bhavisatta Kaha " (Abb
Egl-Bayer Akademie Phil Klasse XXIX, 4 munchen
1918) p 86

૩ (૫ ૧૦૨) H. Jacobi, Archiv für Religionswissenschaft XVIII (૧૯૧૫) ૫ ૨૭૫

૮ (૫ ૧૦૪) Weber 'Indische Studien' ૧૬, ૫ ૨૧૫ થી

૯ (૫ ૧૦૫) "Report 1883/84" ૫ ૧૨૯ ઉપર ૨૧ ગો બાણકરે જણાવ્યા પ્રમાણે વલ્લભીનો સઘ મથુરાનાની પત્ની બરાએસો; તારીખો ત્યારે ફેરવવાની રહી

૧૦ (૫ ૧૦૫) ત્યા જ બાણકર "Jaina Law" ૫ ૩ ઉપર જ લા જૈનીએ આપેલી એક દિગમ્બર કથા પ્રમાણે વિ સ ૪૯ મા (૪ ૫, ૮ મા) ગ્રંથો સમઠાયા હોય

૧૧ (૫ ૧૦૭) Weber "Indische Studien" ૧૬ ૫ ૩૪૯

૧૨ (૫ ૧૧૧) અહીં સરખાવશે Leumann ZDMG ૪૬ ૫ ૫૮૧ થી, "Archives d'Etudes Orientales" Vol 18 ની Charpentier ની આકૃતિની ભૂમિકા ૧/૨, Schubring, Orientalist-ische "Literatur Zeitung 1924 સપ્ટે ૫ ૪૮૩ થી

૧૩ (૫ ૧૧૨) Nahar and Ghosh "Epitome of J" ના પરિશિષ્ટ ૫ XXXVIII ઉપર ૩૬ જૈન-ઉપનિષદનું પત્રક આપે છે — ઘણા ધર્મગ્રંથોના પ્રાકૃત નામોના સમૂહ ૩૫ અનિશ્ચિત છે વળી એ ધર્મગ્રંથોના ક્રમમા પણ ફેર છે ઘણા શ્વેનામ્બરો અગ ઉપાગ, મૂલસૂત્ર, હેંદસૂત્ર, પ્રકીર્ણ અને પછી બે સૂત્ર એવે ક્રમે એ ગ્રંથોને મૂકે છે સ્થાનકવામીઓ આ ક્રમે મૂકે છે ૧૧ અગ, ૧૨ ઉપાગ, ૪ મૂલસૂત્ર (ઉત્તરાખ્યપન, દસવૈકાનિક, અનુયોગદ્વાર, નન્દિ), ૪ હેંદસૂત્ર (૧, ૩, ૪, ૫) અને આવશ્યકસૂત્ર સ્વતંત્ર રૂપે

૧૪ (૫ ૧૧૩) H Jacobi "The Kalpsutra of Bhadrabahu" ૫ ૧૨ ઉપરનું પત્રક જોશે

૧૫ (૫ ૧૧૪) Weber "Indische Studien" ૧૬ ૫ ૩૪૪-૩૫૪ V Glasenapp 'Die Lehre Von Kalman' ૫ ૯ થી

૧૬ (૫ ૧૧૪) Weber "Indische Studien" ૧૬ ૫ ૨૧૯

૧૭ (૫ ૧૧૫) " Jaina Sutras " (SBL) I ૫
XXXIV

૨૧૮ (૫ ૧૧૬) સરખાવણે સંકલ્પકર્તિનો " તત્વાર્થસારોપક " ૧ લો અધ્યાય (જોરો ૨૧ ગો બાણરક) " Report of the Search for Sanskrit Mss 1883/84 " ૫ ૧૦૬ થી, ૩૯૩ થી) નેમિચન્દ્રનો ' ગોમ્મતસાર ઝવકાણ, ૫ ૩૪૮ થી (Jaina Gazette ૧૯૦૫ ૫ ૧૩૩ થી અને જ લા જૈની : Outlines of J " ૫ ૧૩૫)

૧૯ (૫ ૧૧૯) J N Farquahar " Outlines of Religious Literature of India " ૫ ૨૧૬

૨૦ (૫ ૧૨૧) ZDMG ૬૦ (૫ ૧૯૦૬) ૫ ૨૮૭ થી દિગ્ગજ્ઞો ઉમાસ્વામિને ઉમાસ્વામિ કહે છે અને તેમને કુદકુદના શિષ્ય માને છે એમને મતે એમનો સમય વીર સ ૭૧૪-૭૬૮ નો હતો તત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના પાઠ વિશે શ્વેનામ્બર દિગ્ગજ્ઞરમા અનેક સ્થળે મત બેઠે છે (જે લા જૈનીના બાયાન્તરની ભૂમિકા જોશો)

૨૧ (૫ ૧૨૧) Peter Peterson ' Report of Operations in search of Sanskrit Mss in the Bombay Circle " Bombay ૧૮૮૩, ૫ ૬૭

૨૨ (૫ ૧૨૨) " સમ્રાટઅકલ્પા " ની વાર્તાની આવૃત્તિમા તેનો ઉપોદ્ધાન

૨૩ (૫ ૧૨૫) માધવના " સર્વદર્શનસમ્રદ માનુ (પૂનાની આવૃત્તિના ૫ ૧૧૯ ઉપર) અનરજ્ઞ Paul Deussen નું બાયાન્તર ' Allg Geschichte der Philosophie ' I ૩ ૫ ૩૬૬

૨૪ (૫ ૧૨૬) WZkM ૨ (૧૮૮૮) ૫ ૨૪

૨૫ (૫ ૧૨૬) સુચિન કુમાર > " Studies in History of Sanskrit Poetics " (લડન ૧૯૨૩) ભાગ ૧, ૫ ૧૨૩, ૧૭૦ ૨૦૨, ૨૦૫, ૨૦૮, ૨૧૦, ૨૮૩ ૨૮૭

૨૬ (૫ ૧૨૬) P C Nahar " A Note on the Jaina Classical Literature " (Second Oriental Conference, Calcutta ૧૮૨૨) ૫ ૯

૨૭ (૫ ૧૨૬) R. Simon "Zentral Indologie ૨ (૧૯૨૩) ૫ ૧૬૦

૨૮ (૫ ૧૨૬) બી શેપાર્ડિંગ ગવ "Andhra Karnata J" ૫ ૯૮

૨૯ (૫ ૧૨૭) આ ગ્રન્થોમાથી તેમજ ધન્દજૂતિના "જન સદિતા" માથી સોમમેનના "ત્રવણ્યાચાર" માથી અને જિનસેનના "આદિપુરાણ" માથી મળી આવતા વારસાદ દ્રઢના વાક્યોના અવતરણ, દિલીમાં પ્રકટ થએલા "Jaina Law" નામે સમ્રદમાં આપ્યા છે

૩૦ (૫ ૧૨૭) અમદાવાદવાળી ૧૯૦૬ ની આવૃત્તિ ૫ ૧૫૧, ૧૭૪ જુઓ.

૩૧ (૫ ૧૨૭) આ પ્રકારના અનેક ગ્રન્થોના નામ W Kurfel "Kosmograpic der Inder" મા ૫ ૨૦૮ ઉપર આપે છે

૩૨ (૫ ૧૨૭) જૈન જ્યોતિર્વિદ્યા વિશે સમ્બાવશે E Leumann "Beziehungen der Jaina Literatur zu Anderen Literaturkreisen Indiens" III (Acts du VIe Congres des Orientalistes III 2, p 469-564, Leiden 1885)

૩૩ (૫ ૧૨૭) મદાનીરાચાર્યના "ગણિતસારસમ્રદ" ની એમ ૨ ગાચાર્યની મદ્રાસની (૧૯૧૨ ની) આવૃત્તિ અને તેનું ભાષાન્તર જૈન ગણિત વિશે વળી સમ્બાવશે જ લા જૈનીની "Jaina Gem Dictionary" ના પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી આપેલું "Brief Statement of 21 kinds of numbers"

૩૪ (૫ ૧૨૭) પગ્માણુખડ-ચત્ત્રિસિકા, પુદ્ગલ-ચ, નિર્ગોલ-ચ, (થી આત્માનન્દ-ગ્રન્થરત્નમાળામાં પ્રકટ થએલું ૧૩ મું પુસ્તક)

૩૫ (૫ ૧૨૭) Guérinot "La doctrine des etres Vivants dans la religion Jaina" (Rev de L'histoire des Religions, 47, Paris, 1903)

૩૬ (૫ ૧૨૮) Rice "History of Kanarese Literature" ૫ ૩૭, ૪૫ પૂન્યપાદનું નામ આજે પણ જૈનોમાં પ્રખ્યાત છે, અને જે વૈદ્યો એમને અનુચરે છે અને એમની પિધિએ ઔષધ કરે છે, તેમની તેવા પ્રકારની જાહેરાતો જૈન પત્રોમાં હોય છે Jaina Ga

zette XX નં ૧ માં એવી એક જાહેરાત આ પ્રમાણે છે “ દરેક ઔષધ શ્રી પૂનમપાદ સ્વામીએ જતાવેના વિધિ પ્રમાણે જરાજર જનાવવામાં આવે છે અમારા ઔષધ એવા ગુદ કે ગૃહસ્થ અને સાધુ બંને વાપરી શકે ”

૩૭ (પ ૧૨૮) “ આદિપુરાણ ” પૃ ૧૬, ૧૬૨ થી શિલ્પશાસ્ત્ર ઉપર આધેવી દક્ષીકતનો સંક્ષેપ

૩૮ (પ ૧૩૦) G Buhler ‘ Leben Hemachandra ’ પૃ ૫

૩૯ (પ ૧૩૩) Jon. Hertel ‘ Das Panchatantra ’ (Leipzig 1914) p VII થી

૪૦ (પ ૧૩૩) H Jacobi ‘ Erzählungen in Māhārāṣṭri p XIX

૪૧ (પ ૧૩૫) “ ત્રિયજિનલક્ષણમહાપુરાણ ” ના અધ્યાય ૭૫, ૧૮૩ થી E Hurtzsch નું અંગ્રેજી “ Quarterly Journal of the Mythic Society ” XII પૃ ૫૭-૪૩૮

૪૨ (પ ૧૩૭) H Jacobi ની પ્રસ્તાવના સાથેની આવૃત્તિ, Abh Bay, Akademie Philos Kl XXIX, 4 (München 1916)

૪૩ (પ ૧૩૮) Leumann નું ‘ No one ’ પ્રથમ ‘ Zeitschr für Buddhismus III પૃ ૧૯૩ થી (München 1921) અને પછી સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થયું

૪૪ (પ ૧૩૮) Georg Müller Verlag, München તરફથી ૧૯૧૩ માં આ વાત જાહેર થઇ છે

૪૫ (પ ૧૩૯) Jain Gazette \ (૧૯૧૪) પૃ ૧૪૬ W Karfel નું જન્મન લાયાન્તર (Leipzig 1924)

૪૬ (પ ૧૪૯) “ Indische Liebeslyrik in Übersetzungen von Fr Ruckert ’ (München 1921) એવી મારી આવૃત્તિમાં Geist und Wesen der indischen Kunstdichtung ના લક્ષણ જોશે

૪૭ (૫ ૧૪૦) આ પ્રકારના બીજા ત્રણે જુઓ Rice
“ Epigr Carnatica ” II ૫ ૫૪ ની નોંધ.

૪૮ (૫ ૧૪૦) Aehdly f d kunde des Morgen-
landes V ન ૩ મા Albrecht Weber ની આવૃત્તિ અને તે જ
પત્રમા VII ન ૪ મા (Leipzig ૧૮૭૬ તેમજ ૧૮૮૧ મા) તેજ
સુધારેનું સ્વરૂપ લાપાન્તરવાળી ગાથા અને આવૃત્તિમા આ અનુક્રમે છે
(૧) I, II ૧૬, (૨) II ૩૮૫, (૩) I, II ૪૬ (૪) I ૧૩૫, II
૧૩૨ (૫) II ૬૫૮ (૬) II ૮૧૮ દાખની બીજી ગાથાઓ કવિતા
સ્વરૂપે ફરીથી O V Glaseapp એમણે “ Indische Gedichte
aus vier Jahrtausenden ” મા (Berlin 1925) ૫ ૭૧-૭૫
ઉપર આપી છે

૪૯ (૫ ૧૪૨) Julius Laber “ Über das Vajja-
laggam des Jayavallabha ” (Leipzig 1913)

૫૦ (૫ ૧૪૩) “ South Indian J ” ૫ ૪૧ થી

૫૧ (૫ ૧૪૩) ‘ Weihnachtsbaum für Arme Kin-
der 6 Christbescherung, Von Frudrich Hofmann ”
મા F Ruckert એમણે પ્રકટ કર્યું (Hildburghausen 1847
૫ ૧૫૩) જુદું બધાંય L Hirschberg ના “ Ruckert-Nach-
lese ” મા (Weimer ૧૯૧૧) II ૫ ૩૪૬ થી.

૫૨ (૫. ૧૪૪) “ Naladiyar with Introd, Transl
and Notes by G U Pope ” (Oxford ૧૮૯૩)

૫૩ (૫ ૧૪૫) Richard Schmidt નું સંસ્કૃત તથા જર્મન
ZDMG 59 અને 61 મા (૧૯૦૫, ૧૯૦૭) ગાથા ૬, ૨૦, ૨૪

૫૪ (૫ ૧૪૭) પછીનાને માટે સરખાવે E. Hultzsch
“ Neue Sanskritdramen ” (Nachr-der K Ges d Wiss
zu Gottingen Phil Kl 1921) ૫ ૩૬ થી

૫૫ (૫ ૧૪૮) Sten Konow “ Das, indische Dra-
ma ” (Berlin ૧૯૨૦) ૫ ૯૫ થી

૫૬ (૫ ૧૪૯) Ind Antiq ૧૯૧૭ ૫ ૨૭૬

અધ્યાય ૪—સિદ્ધાન્તો.

૧ (૫ ૧૫૪) ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ. ૧૮

૨ (૫ ૧૫૫) W Schubring એમણે ZDMG ૭૫ (૧૯૨૧) ૫ ૨૫૪ થી વિશ્વવર્ણનના કેટલાક વિષયોમાના મનભેદ વિશે ચર્ચા કરી છે

૩ (૫ ૧૫૬) સિદ્ધાન્તનો પ્રત્યેક પ્રશ્ન ચર્ચતા તેના મૂળ આધારભૂત ગ્રન્થોના નામ મે ત્યા જ આપ્યા છે, તેથી અહીં તે કોઈ નવા સાહિત્ય ગ્રન્થનું નામ આપવાનું હશે તે આપીશ

૪ (૫ ૧૫૬) ' પ્રત્યક્ષ ' ના અર્થ સબધે જૈન દાર્શનિકોમા મતભેદ છે સ્થાનામસૂત્ર અને ઉમાસ્વાતિ (તત્વાર્થોધગમસૂત્ર ૧ ૧૧થી) જેવા અનેક, માત્ર આત્માથી જ થએના (અવધિ મન પચાષ કેવળ) જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માને છે અને મન તથા ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનને પરોક્ષ માને છે પછીથી થએના-સિદ્ધસેન વિવાકર માણિક્ય નાં, દેવસૂરિ આદિ-દાર્શનિકો ભારતવર્ષના બીજા ધણીખરા સપ્રદાયોના દાર્શનિકોની સાથે એકમત થાય છે ને કહે છે કે ઇન્દ્રિયગત જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ છે (સરખાવશો S C Vidyabhusana ' History of the Medieval School of Indian Logic ' ખાસ કરીને પૃ ૬, ૨૮ ૩૮)

૫ (૫ ૧૫૭) તર્કથી અને અનુમાનથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન વચ્ચે કેટલાક ભેદ માને છે તર્કનું ઉદાહરણ આ વાક્ય છે ' ત્યા અગ્નિ હોય છે ત્યાથી ધુમાડો નિકળે છે ' પણ ત્યારે અગ્નિ હોતો નથી ત્યારે નિકળતો નથી ' અનુમાનનું ઉદાહરણ આ વાક્ય છે ' અહીં અગ્નિ છે કારણ કે અહીં ધુમાડો છે '

૬ (૫ ૧૬૨) આમાના કેટલાક વિષયો વિશે જોશી સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ ' History of the medieval School of Logic (કનકપા ૧૯૦૯) અને ' A History of Indian Logic ' (કનકપા ૧૯૨૧) S N Dasgupta ' History of Indian Philosophy ' (Cambridge ૧૯૨૨) I ૫ ૧૭૩ થી એસ રાધાકૃષ્ણ " Indian Philosophy " (London & New York ૧૯૨૩) I ૫ ૩૦૨ Nahar and Ghosh ' Epitome of J " ૫ ૧૦૩ થી ' તત્વાર્થોધગમસૂત્ર " વિશે શોકાબ્દી I ૫ ૩૫.

૭ (૫ ૧૫૨) “તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર” વિશે યાકોબી I ૫ ૩

૮ (૫ ૧૫૬) “ ” ” II ૫ ૧૭

૯ (૫ ૧૫૬) “દ્રવ્યસમૂહ” ૫ ૨૨

૧૦ (૫ ૧૫૬) વધારે માટે જુઓ “તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર” વિશે યાકોબી IV ૫ ૧૫, Kirfel ‘Kosmo-Graphic ૫ ૩૩૭ થી, Jaina “Outlines” ૫ ૧૫, “Gem Dictionary” ૫ ૧૫૩

૧૧ (૫ ૧૫૮) આ સિદ્ધાન્ત વિશે ભારતના દાર્શનિકોમાં ઘણા વિવાદ હોયા છે વૈશેષિક મતપ્રદાયનો આ સિદ્ધાન્ત સામે પ્રયત્ન વિરોધ છે, જોશી E Hultzsch “Annambhattas Tarkasangraha” (Abh Gottinger Ges d Wiss, ૧૯૦૭) ૫ ૮

૧૨ (૫ ૧૫૯) “દ્રવ્યસમૂહ” ૧૬ અને દીક્ષા

૧૩ (૫ ૧૫૯) “વેતાવપચવિવિધિ” આશ્રિત Uble (૧૮૮૧) XI, ૨

૧૪ (૫ ૧૬૨) “જોગ્યતસાર” કર્મકાણ્ડ, શ્લોક ૨૧

૧૫ (૫ ૧૬૩) આનો અર્થ એવો છે કે જે જીવ નરક-આતુ-પૂર્વા-નામ-કર્મના બંધનમાં છે, તે પોતાનો અન્યભવ પૂરો કરીને નરક આતુપૂર્વા કર્મને બંને ત્યાથી નીકળીને નરકના ભવને મ્થાને જાય છે, અને વિમુક્તિના એટલે એક ભવેથી બીજો ભવ જતા સુધીના કાળમાં નરકભવનું ૩૫ ધાગણ કરી રાખે છે

૧૬ (૫ ૧૬૫) જિન્મજરો માને છે કે સ્થિત નામકર્મથી રસ, અમુજ (અધિ), માસ, મેદ, અરિથ, મત્ત અને મુક એ શરીરની સાત ધાતુઓ તથા વાત, પિત્ત, કફ, નાદી પિંડ ત્વક અને પાચક અગ્નિ એ સાત ઉપધાતુઓનું રૂપાન્તર થાય છે (નરજાતિના પ્રસંગમાં) અગ્નિયર નામકર્મથી ઉતરી અસર થાય છે (નારીજાતિના પ્રસંગમાં) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર વિશે જ લા. જોની VIII ૫ ૧૧

૧૭ (૫ ૧૬૯) V Glasenapp “Hinduismus” ૫ ૨૪૦

૧૮ (૫ ૧૭૫) “જોગ્યતસાર” જીવકાણ્ડ, શ્લોક ૧૩૦

૧૯ (૫ ૧૭૬) પુરાની સંભોગવાતસાનાં ૭ પત્રથીઆ મહાત્મ્યા છે: W Schubring “Mahamahatya Sutta” ૫ ૬૬

૨૦ (૫ ૧૭૭) વી રા. ગાંધી ' Karma Philosophy ' ૫ ૪૫, W Schubring ઉપરના તેજ પ્રથમા ૫ ૭૦, ૭૩

૨૧ (૫ ૧૭૮) દ્રવ્યસમૂહ ૧૦, ટીકા

૨૨ (૫ ૧૯૩) " Es ging ein mann durchs syrer land, fuhr er kareel am halfterband (સિરિયામાં થઈ એક માણસ જતો હતો, મને બધા જાણીને એક ઉટને દોરતો હતો) " એ કવિતાવાળી Rückert ની કથામાં આ જોનકથાનો ભાવ છે ફરિશદ ' સમરાષ્ટ્ર-ચક્રવાટ, ' શાકોબીની આદ્યતિ, ૫ ૧૧૦ થી પ્રગુચ્છ " સમરાષ્ટ્ર સંક્ષેપ, ' શાકોબીની આદ્યતિ II ૩૨૦ થી, ૫ ૫૮ (Hertel નું જર્મન ૫ ૨૨૫) હેમચંદ્ર ' પરિશિષ્ટપર્વ ' II ૧૬૧ (Joh Hertel નું જર્મન ' Ausgewählte Lehlungen Aus Hems Pars " Leipzig ૧૯૦૮ ૫ ૬૪ થી) અભિનવગતિ " હમપેરીક્ષા " II, ૫-૨૧ (N Mironow નો વસ્તુસાર Die Dhar des Amit " ૫ ૩૯) સમસ્ત જન્મનમાં આવતી આ કથાના વિવિધ સ્વરૂપો વિ. જોશા L kuhn " Der Mann in Brunnen ' (Bobtlung Stuttgart ૧૮૮૮ ૫ ૬૮-૭૬) વળી જોશા Chauvin " Bibliographie des ouvrages arabes " II ૫ ૮૫, ૧ ૧૧૩ ૧૭ III ૫ ૧૦૦

૨૩ (૫ ૨૦૩) તત્ત્વાચાર્યમસૂદ IV, ૫ ઉપર જ સા જોનીએ આ આશ્રવ ગણાવ્યા છે Stevenson " Heart of J ' ૫ ૧૪૧, ૩૦૫ Nahar and Ghosh ' Lpitome of J " ૫ ૫૩૨ થી

૨૪ (૫ ૨૦૫) V Glasenapp ' Lehre Vom karman " ૫, ૩૫ Stevenson ઉપરના જ પ્રથમા ૫ ૧૧૩ થી, ૧૩૨ થી, ૩૦૧ થી Nahar and Ghosh ઉપરના જ પ્રથમા ૫ ૪૬૩ થી ૫૧૪ થી

૨૫ (૨૦૬) આ ૨૫ ભાવના " આચાર્યમસૂદ " (II, ૧૫) મા વણીથી (Jacobi Jaina Sutras ' I ૫ ૨૦૨ થી)

૨૬ (૫ ૨૧૨ અનિષ્ઠાએ સહેલા કુ ખનુ તેમજ ઇચ્છાપૂર્વક કરેલા પાપનું ફળ પરચોક્કમાં મળે છે, જોશા ' ઔપચારિક મૂત્ર " ૬૬ ૬૬ ૭૦, J J Meyer " Indian Tales " ૫ ૬

૨૭ (૫ ૨૧૯) સુદા છે કે નહિ તે પ્રશ્નની વિગતવાર ચર્ચા જિનસેનના “આદિપુરાણ” ૪૧૬ થી આવે છે, હરિભદ્રના “વૃક્ષદર્શન સમુચ્ચય” ગુણરત્નની ટીકા, ૪૫ થી, મણિગણની “સ્વાધ્યાદ્મજરી” (Chowkhamba-Series ની આવૃત્તિ ૫ ૨૩ થી), H Jacobi “Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern” માં એનું જર્મન ભાષાન્તર ૫ ૧૦૨ થી, વળી જોશા F O Schrader “Über den stand der Indischen Philosophie zur Zeit Mahavirs and Buddhas” ૫ ૬૨ થી, S N Dasgupta “History of Indian Philosophy” I, ૨૦૩ થી H Jacobi “Atheism (Jain)” ERE 2, ૫ ૧૮૬ થી, Rikhab Dass Jaini “An Insight into Jainism” ૫ ૫૬ થી

૨૮ (૫ ૨૨૩) મણિગણ “સ્વાધ્યાદ્મજરી” VI ૬૬ થી (યાદોબીના ભાષાન્તરમાં ૫ ૨૦૬ થી)

૨૯ (૫ ૨૨૮) “જોમ્મતસાર” શ્રવકાવ્ય ૧૯૭

૩૦ (૫ ૨૨૮) નેમિચન્દ્ર “ત્રિલોકસાર” ૧ ૧૪૩, જોશા કેસરીચંદ બહારીની “Ardhar Magadhi Dictionary” I ૫ ૪૧૦

૩૧ (૫ ૨૨૯) જોશા “Hinduismus” ૫ ૨૨૬, Schoemeius “Carva-Siddhanta” ૫ ૨૨૩ થી, F S Growse “The Ramayan of Tulsi Das, translated” (6th edition, Allahabad ૧૯૨૨) ૫ ૮ નીચે નોંધ

૩૨ (૫ ૨૨૯) જ લા જૈના “Jaina Gem Dictionary” ૫ ૧૫૭—કેટલાક શરૂઆતમાં જ નિર્ગોદના આ બે પ્રકારે ભેદ પાડતા નથી, પણ માગે છે કે “સમાન દેહની વનસ્પતિ” ૧૪૦૦૦૦ હોય છે તે “વિશેષ પ્રકારના દેહની વનસ્પતિ” થી ભિન્ન છે

૩૩ (૫ ૨૩૦) વિશ્વુ અર્દી જે વર્ણન ઉતાર્યું છે, તે મુખ્ય અને મહત્વના મતોનો સાર છે એમાં વિસ્તાર કયો નથી, તેમજ વિવિધ સમપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તોની તે સમજાવતી વિશેષતાઓ તેમ મતભિન્નતાઓ આપી નથી, કારણકે જૈન વિશ્વવર્ણનનું વિસ્તૃત વર્ણન W Kirfel “Die Kosmographie der Indier” ૫ ૨૦૮-૩૩૧ ઉપર આપેલું

૩ વળી આ મ થનુ અવલોકન કરતા W Schubring એમણે અનેક દર્શકો આપી છે (ZDMG ૭૫ [૧૯૨૧] ૫ ૨૫૦-૨૭૫) તે ઉપરાંત ઉમાસ્વાતિ 'તત્વાર્થધિનમ સૂત્ર' ૩૦૪, નેમિચન્દ્રના "દ્રવ્ય-સમ્રદ" ઉપર જાહેરની ટીકા ૩૫ (મૂળગ્રંથ ૫ ૪૭ ૬૨)

૩૪ (૫ ૨૩૯) દ્રવ્યસમ્રદ" ઉપર જાહેરની ટીકા ૩૫ (૫ ૪૮)

૩૫ (૫ ૨૩૯) Stevenson "Heart of J" ૫ ૨૭૧

૩૬ (૫ ૨૪૩) G Thibaut "Astronomic, Astro-logic and Mathematik im 'Grundriss der Indo-Arischen Philologie u Altertumskunde" III, ૭ (Stra ssburg ૧૮૯૯) ૫ ૨૧

૩૭ (૫ ૨૪૮) હેમચન્દ્ર "નિષ્પત્તિસત્તાકાપુરુષ ચરિત" ૪ ૩ ૨૧૧ અમૃતચન્દ્ર "તત્વાર્થસાગર" ૨ ૧૬૭

૩૮ (૫ ૨૫૦) કાનચક વિશે જોશ F O Schrader "Über den Stand der Indischen Philosophie zur Zeit Mahavira and Buddhas" ૫, ૫૮ થી

૩૯ (૫ ૨૫૦) તત્વાર્થધિનમ ૪ ૧૫ ઉપર ટીકા આ દર્શકોત જોનાને બા મહત્વની ૩ બારતમા દુષ્ટા-આરા ચાલે છે તે એ આરામા કાષ્ટ નિર્વાણ પામી શકે નહિ. પણ વિદેહ જેવા ક્ષેત્રમા પામી શકાય જે જો નિર્વાણ પામવાનો હોય તે આવને બે વિદેહમા જન્મ પામે તે ત્યાથી નિર્વાણ પામે

૪૦ (૫ ૨૫૧) "Outlines of Jainism" ૫ ૧૨૭ ઉપર આતુ પત્રક આપ્યું

૪૧ (૫ ૨૫૨) "તત્વાર્થધિનમ સૂત્ર" ૬ ૨૩ (ચાકોખી)

૪૨ (૫ ૨૫૫) જાન્ના "કપસૂત્ર" ૬ ૧૧૮

૪૩ (૫ ૨૫૬) દે રા ભાણ્ડારકર "Jaina Iconography Ind Antiq ૪૦ (૧૮૧૧) ૫ ૧૨૫ થી, ૧૫૩ થી સમગ્ર સરખુ વિશે વિગતવાર દર્શકોત આપે છે

૪૪ (૫ ૨૫૭) હેમચન્દ્ર "અભિધાનચિન્તામણિ" ૫૭ થી,

Otto Bohtlingk અને Charles Rieu ને અનુસરીને (યોડા ફેરફાર સાથે) લાપાન્ત વળી જોગા “ લોકપ્રકાશ ” ૩૦, ૬૮૪ થી, “ પ્રવચન-સારોદ્ધાર ” ૧, સૂત્ર ૪૫૦

૪૫ (૫ ૨૫૭) જોગા H Jacobi ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪)
૫ ૧૩

૪૬ (૫ ૨૫૮) “ પ્રવચનસારોદ્ધાર ” ૧ ૪૪૦

૪૭ (૫ ૨૬૦) આ અતિથયો લોકપ્રકાશ ૩૧ ૨૩ થી ગણાન્યા છે

૪૮ (૫ ૨૬૧) હેમચન્દ્ર “ ત્રિપદિશનાકાપુરુષચરિત ૭ ૧૩

૧૧ થી

૪૯ (૫ ૨૬૪) “ પ્રવચનસારોદ્ધાર ” ૧ ૨૬૮ થી

૫૦ (૫ ૨૬૫) હેમચન્દ્ર “ અભિધાન-ચિન્તામણિ ” ૫૦ થી—
ગણ ઉત્સર્પિણીના ભરતવર્ષના ૨૪ તીર્થ કરોના નામ આ પ્રમાણે છે —
કેવલજ્ઞાની, નિર્વાણી, સાગર, મદાપ્ત, વિમલ, સર્વોન્મૂલિ, શ્રીધર, શ્રીક્ષ્ણ, દામોદર, સુતેજ, સ્વામી, શિવાશી (અથવા મુનિમુનત), સુમતિ, શિવગતિ, અસ્તાગ (અખાધ), નેમીશ્વર અનિન, યશોધર કૃતાર્થ, ધર્મશ્વર (નિ નેશ્વર), શુદ્ધમતિ, શિવકર, સ્પન્દન સમ્પ્રતિ

૫૧ (૫ ૨૬૫) E Ieumann “ Actes du 6 ième Congrès des Orientalistes ” III ૫ ૫૪૮ (Leiden ૧૮૮૫)

૫૨ (૫ ૨૬૬) “ ૬૩ લક્ષણમદાપુગણ ” માના વર્ણુનની નિવિધના વિશે જુઓ Glasenapp in der Jacobi Festschrift

૫૩ (૫ ૨૬૮) નેમિચન્દ્ર “ ત્રિલોકસાગર ’ ૮૨૮ વળી જ લા જોની “ Outlines ” ૫ ૧૦૬

૫૪ (૫ ૨૬૮) ગુણુભદ્ર “ ઉત્તરપુરાણ ”

૫૫ (૫ ૨૬૯) દિગ્મયોર જુ ૧ કલ્પદ્રુમ માને છે તેના નામ અને તેનાથી મળતા ફળના નામ નીચે આપુ છું — ૧ મધ્યાગ મધ, ૨ દુર્યાગ વાઘ, ૩ વિભૂષાગ આશૂષણ ૪ સગગ માળા, ૫ જ્યોતિગ પ્રકાશ (આ પ્રકાશ નિરતર પ્રવર્તે છે તેથી વિસ રાત્રિનો ભેદ ગ્રહેતો નથી), ૬ દીપાગ એથી પછી પ્રકાશ, ૭ ગૃદાગ ધર, ૮ ભોજનાગ ભોજન, ૯ પાત્રાગ વાસણ, ૧૦ વસ્ત્રાગ વસ્ત્ર (આદિપુરાણ ૩ ૩૯)

૫૬ (૫ ૨૭૨) જોશી "આપુરાણ" અભ્યાસ ૩—કુલકર
અપભ્રંશ, હાલત અને તેના પછીના પ્રયોગોની અન્ય હકીકતો A Weber,
'Uber das Satrunjaya-Mahātmya' (Leipzig) ૫ ૨૬
થી મળી આવશે.

૫૭ (૫ ૨૭૨) સપ્તમના પૂર્વભાગે L. Sauli એ અપૂર્ણ નિબંધો
"Analisi dell' Adicvaracaritra di Hemcandra" મા
(Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica, ૧૯૦૯)
ગણાવ્યા છે. વળી આદિપુરાણને અનુસરતી દુકી ગણના માટે જોશી H
H Wilson "Descriptive Catalogue of the Oriental
Manuscripts collected by the late Colin Mackenzie (૨૭
આગસ્ટ ૧૮૨૮) ૫ ૧૭૬ થી

૫૮ (૫ ૨૭૫) "કથાકોષ મા બાલુબલિની કથા વર્ણવી છે
(C H Tawney નું ભાષાન્તર ૫ ૧૬૨ થી)

૫૯ (૫ ૨૭૫) જોશી 'આચારદર્શનકર ૫ ૮/૧ ચાર આર્ષ
વેના નામ આ પ્રમાણે છે સરકારદર્શન સરચાનપરામર્શન તત્વાવ-
જોષ, વિદ્યાપ્રજોષ ધાર્મિક દ્વિયાઓમા આને વપરાતા સરફત શ્લોક જોન
વે માથી લીધેલા છે

૬૦ (૫ ૨૭૬) બ્રાહ્મણ વર્ણની ઉત્પત્તિની કથા ને "Jacobi
Festschrift" મા આપી છે

૬૧ (૫ ૨૭૭) 'ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્ર ગણિની
ટીકામા સગરની કથા વિગતવાર આપી છે Richard Fick એમણે એનું
મૂળ તથા એનું ભાષાન્તર ખેતાના નિમંત્ર નામે 'Eine hinduisti-
sche Bearbeitung der Sagar-Sage' મા આપ્યું છે સગર
કથાનું સામાન્ય શ્રાવણ સ્વરૂપ Glasenapp ના 'Hinduismus'
૫ ૯૪ થી આપેલું છે

૬૨ (૫ ૨૭૮) હેમચન્દ્રે ('ત્રિપટિશનાકાપુરુષ ચરિત' ૩ ૩)
સાગી પાસે, અદ્વિસાનનને અનુસરતો ઉત્તર અષ્ટાખ્યો છે. સાગીએ કહ્યું કે
તીર્થંકરનો જન્મ થાય ત્યાં સુધી થોળી જાઓ. એ વખતે ન્યાય આપણ
આથી જૂની નાતા સજી થઈ, પણ સાચી માતા તો આસુ પાડવા લાગી
ને ઘરના ન્યાય માગવા લાગી—આ આખી કથા સોનોમને આપેલી

ન્યાયની કથા જેવી જ છે (૧ રાજ્યો ૩ ૧૬-૨૮) આ સબધે
 જોશ Hertel "Geist des Ostens" I (૧૯૧૩) પૃ ૧૬૨,
 L P Tressitory, Ind Antiq ૧૯૧૩ પૃ ૧૪૮ થી, આ કથા
 કથાથી સેવાઈ દરે તે સબધનું બીજું સાહિત્ય જોશ R Garbe
 'Indian und das Christentum' (Lubingen ૧૯૧૪)
 પૃ ૨૫ થી

૬૩ (પૃ ૨૮૩) વાસુપૂજ્ય એમના સમયના બળદેવ, વાસુદેવ
 અને પ્રતિવાસુદેવ એમના જીવનચરિત તથા એમના વિશેની કથાઓ વર્ધ-
 માનસુગ્ના "વાસુપૂજ્ય ચરિત" ને (આશરે ૪ સ ૧૨૪૩) અનુસરીને
 I Ballani પોતાના 'Rivista degli Orientali' I મા પૃ ૪૧ થી,
 ૧૬૯ થી, ૪૩૯ થી II પૃ ૩૬, ૩૩૯ થી (Rom ૧૯૦૭/૦૮) આપે છે

૬૪ (પૃ ૨૮૪) Mrs Stevenson "Heart of J" પૃ
 ૫૪ ઉપર કથાઓ આપે છે

૬૫ (પૃ ૨૮૫) અનન્ત અને એમના મમયના ૪થા ત્રણ શાપકા-
 પુરપના ચરિત "આમુષ્કાનય પુરાણ" ને અનસરી H H Wilson
 "Descriptive Catalogue of the mss collected by Col
 Mackenzie" ૧૭૯ ઉપર આપે છે

૬૬ (પૃ ૨૮૬) અનેક પ્રસંગોના વર્ણનથી શણુકારેલી સતત્કારની
 કથા જોતોને અતિપ્રિય છે ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપ ની દેવેન્દ્ર ગણિની પ્રાકૃત
 ગીકામા એ કથા આવે છે (અગ્રેષ્ઠ ભાષાન્તર J J Meyer ના
 "Indian Tales" મા, દ્વિતીય ભાષાન્તર G de Blonay ના Re-
 vue de L'histoire des Religions" ૩૧ મા [પારીસ ૧૮૯૫],
 પૃ ૨૯-૪૧), હરિભદ્રના "નેમિનાથ ચરિત" મા પણ અપભ્રંશમા એ
 કથા આવે છે (પાકોબીનું જર્મન ભાષાન્તર "Abhdlg der
 Bayerischen Akademie der Wiss" Phil Kl. XXXI ૨,
 Munchen 1921)

૬૭ (પૃ ૨૯૨) જોશ Huttemann "Die jnata-Erza-
 hlungen im 6 Anga des Kanons der jnisten" (Dis-
 sertation Strassburg 1907) પૃ ૨૯ થી

૬૮ (પૃ ૨૯૫) જૈન ગમ કથા બાહ્ય કથાથી અનેક પ્રસંગોમા
 અનેક રીતે જુદી પડે છે વગી જૈન કથાના પણ જુદા જુદા સરકળ

એકમેકથી અનેક રીતે જુદા પડે છે એવા પ્રસંગો માટે નોંધો N Mironow 'Die Dharmapariksha des Amitgati' ૫ ૨૮, ૪૯ થી રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર "Notices of Sanskrit MSS" (૧૮૮૨), ૫ ૭૦ થી (પુસ્તક-દ્રોણ પુરાણ) William Stutterheim "Rama Legenden und Rama-Reliefs in Indonesian" (München ૧૯૪૫) ૫ ૯૩ D C Sen "The Bengali Ramayans" ૫ ૩૫ અ, ૨૦૬

૬૯ (૫ ૨૬૧) આ સબધે નોંધો A Weber 'Über das Satranjaya Mahatmya' ૫ ૩૫ થી અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર Ind Antiq ૩૦ (૧૯૦૧) ૫ ૨૩૯ થી 'અન્તગ-દસાઓ' (L. D. Barnett નું ભાષાન્તર લંડન ૧૯૦૭, ૫ ૧૩-૧૫, ૬૭-૮૨) ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ૨૨ (H Jacobi નું ભાષાન્તર SBE ૪૫, ૫ ૧૧૨ થી) વળી દ્વારવતીના કુમ્ભા વિશે અને કૃષ્ણના મરણ વિશે નોંધો ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ઠીકા (H Jacobi નું ભાષાન્તર ZDMG ૪૨ [૧૮૮૮], ૫ ૪૬૭-૫૭૬) તેમજ અરિષ્ટનેમિની કથા વિશે તે જ સ્થાને (Jarl Charpentier નું જર્મન ભાષાન્તર ZDMG ૬૬ [૧૯૧૦], ૫ ૪૦૮-૪૨૬)

૭૦ (૫ ૨૬૯) ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ઠીકાને અનુસરી P L Pavolini એ બ્રહ્મતત્ત્વની કથાનું ઇટાલિયન ભાષાન્તર કર્યું છે G S A I ૬ (૧૮૯૨) ૫ ૧૧૧ ૧૪૮, J J Meyer એમણે Hindu Tales માં અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યું છે હેમચન્દ્રના 'યોગસાગર' ઉપરની ઠીકા વિશે P L Pavolini એ G S A I ૭ (૧૮૭૩) ૫ ૩૩૬-૩૪૨ ઉપર વિવેચન કર્યું છે

૭૧ (૫ ૩૦૦) મિત્ર અને સમ્ભૂત એ બાહ્યોની કથા બ્રાહ્મણ (દરિદ્ર ૧ ૧૮-૨૪), શુદ્ધ (જાતક ન ૪૬૮) અને અનેક જોડ (આવસ્યક નિયુક્તિ ૯, ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ઠીકા) સ્વરૂપમાં છે નોંધો E Leumann WZKM 4, ૫ ૧૧૧ ૧૪૬, ૫ ૧-૪૬ (Wien ૧૮૯૧-૯૨)—નોંધો વળી ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ૨૨ (H Jacobi નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર SBE ૪૫ ૫ ૫૬ થી E. Leumann નું જર્મન ભાષાન્તર 'Textbuch zur Religionsgeschichte' [Leipzig ૧૯૧૨] ૫ ૨૦૭ થી

૭૨ (પૃ ૩૦૨) પ્રથમ Major Delamaine એમણે પાર્શ્વ-
કથા " Transactions of the RAS " I भा (૧૮૨૭), પૃ ૪૨૮
થી પ્રસિદ્ધ કરી. ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકામાંની કથા Jarl
Charpentier એમણે ભાષાન્તર કર્યું ZDMG ૬૯ (૧૯૧૫), પૃ
૩૨૧-૩૫૬ ભાવદેવસૂરિના " પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર " ને અનુસરી પાર્શ્વકથાનું
પૃથક્કરણ Maurice Bloomfield એમણે જોનાના પુસ્તક ' The
Life and Stories of the Juna Savior Paravanath " भा
(Baltimore ૧૯૧૯) આપ્યું છે

૭૩ (પૃ ૩૦૯) જોનાએ મહાવીરનું જીવન ખૂબ વિસ્તારથી લખ્યું
છે જોશા બ્રદમાનું " ક પસન " (પાકોનીનું ભાષાન્તર, SBE ૨૦,
પૃ ૨૧૭ થી), માણેકચંદ્ર જોનીનું " Life of Mahavir " (અના-
દામાદ ૧૯૦૮)

૭૪ (પૃ ૩૧૦) કલ્કિ વિશે જોના H B Bhide, Ind
Antiq ૪૮ (૧૯૧૯) પૃ ૧૨૩ થી

૭૫ (પૃ ૩૧૧) જળદેવવામી વિશેની કથાઓ હંમચન્દ્રના ' પરિ-
શિષ્ટપર્વ " અધ્યાય ૨ થી આવે છે, પાકોળીનું પૃથક્કરણ એના નિમ્નલેખમાં
પૃ ૨૦ થી જર્મન ભાષાન્તર J Hertel " Auswahke Lya-
hlungen aus Hemchandras Parishastaparvan " પૃ ૪૪ થી

૭૬ (પૃ ૩૧૨) જોશા નોંધ ૩૯ (પૃ ૪૮૬)

૭૭ (પૃ ૩૧૩) જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં કષ્ટક કષ્ટક ફેર હોય છે
(જેમકે રમદેવને મદલે ગમદેવ) ભાણ્ડારકર, રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પ્રમાણે
૧૦ પૂર્વ જાણનારા યુગપ્રધાનના નામ આમ છે મહાગિરિ, નુહસ્તી
ચુલુસુન્દર, સ્યામ, રકદિલ, દેવતીમિત્ર, ધર્મ, બદ્રગ્રામ, ગ્રામ અને વજ્રરવામી

૭૮ (પૃ ૩૧૪) ભાણ્ડારકર, તે જ ગ્રન્થ પૃ ૧૨૫

૭૯ (પૃ ૩૧૪) " Guérinot Epigraphic Jaina " પૃ
૩૬ ગિનસેન " આલ્પિયુરાણુ " ૨ ૧૪૧ થી

૮૦ (પૃ ૩૧૪) એ પ્રકારની અનેક કથાઓ ધર્મધોષના " સુધિ
મહત્ત પ્રકરણુ ' ના ભાણ્ડારકરના પૃથક્કરણમાં (રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪, પૃ

૧૩૦ થી) હેમચન્દ્રના " પરિક્ષિતપર્વ " ના યાકોબીના પૃથક્કરણમાં તેમજ બીજે સ્થળે મળી આવશે

૮૧ (પ ૩૧૫) જાવિ ઉત્સર્ગિણીની વિવિધ ઘટનાઓ બનવાના સમય વિવિધ ગ્રન્થોમાં વિવિધ આપ્યા છે કેટલાકને મતે કલ્યાણજનક દૃષ્ટિ કુ ધમ્મકુ ધમા આરાના અતમા વસે છે કુલકરો કુ ધમામા અવતરે છે, ઇત્યાદિ (જોશી ઉત્તરપુરાણ ૭૬ ૪૫૪ થી)

૮૨ (પ ૩૧૮) હેમચ દ્રનો અભિધાનચિન્તામણિ ' ૫૩-૮૬ " ભોકપ્રકાશ ૩૪ ૨૯૭ થી " પ્રવચનસારોદ્ધાર " ૧ સૂત્ર ૪૫૭ થી ' ઉત્તરપુરાણ ' ૭૬ ૪૭૭ થી

૮૩ (પ ૩૧૯) " પ્રકરણગ્નાકર ' ભાગ ૨ ન ૬૧, શ્લો ૧૮, એ જ ગ્રન્થમાં એ જ પ્રમારના બીજા શ્લોક

૮૪ (પ ૩૨૦) દરિભદ્ર ' ભાકતર્વાનલુચ ૧ ૩૮ (૭૪૫ li GSAI ૧૮ [૧૯૦૫] પ ૨૭૮)

૮૫ (પ ૩૨૦) Herbert Warren Jainism in Western Garb is a solution to life's great problems " (Madras 1912)

૮૬ (પ ૩૨૦) O Pertold ' The Place and Importance of Jainism in the Comparative Science of Religions (Bhavnagar, O J) ખાસ કરીને પ. ૧૪ થી

૮૭ (પ ૩૨૧) ' અઘસ્ય ' ૨ ૭ ૩૩ ઉપર શકરાચાર્યની નીકા કબીર, બીજાકે રમનિની ૩૦ (અદમન્સાદની આશ્રિતે કોનપુર ૧૯૧૧) ક્યાનન્દ સરસ્વતી ખાસ કરીને ' સત્યાર્થપ્રકાશ ' ના ૧૨ મા સમુદ્ધાસમાં

૮૮ (પ ૩૨૧) E Washburn Hopkins " The Religions of India " (Boston and London ૧૮૮૫) પ. ૨૬૬

અધ્યાય ૫—સુધ.

૧ (પ ૩૨૨) સમન્તભદ્ર " રત્નકરક-આવકાચાર ' ૧૨૦

૨ (પ. ૩૨૨) Georg Buhler ' Über die indische Sekte der Jaina ' પ ૩૬

૩ (પ ૩૨૩) હેમચન્દ્ર “ પરિગિષ્ટપત્ર ” ૮૯-૧૦૨

૪ (પ ૩૨૩) Bühler તે જ ગ્રન્થમાં પૃ ૩૬ જૈનધર્મ સ્તી-
કારેલો એવા એક પાદરી વિષે ચાકાળીને ખબર હતી

૫ (પ ૩૨૩) Samuel Beal “ Si yu ki Buddhist
Records of the Western World ” (૧૮૭૧) ૧, પ ૫૫

૬ (પ ૩૨૩) Pulle GSAI ૧ (૧૯૮૭), પ ૫૫

૭ (પ ૩૨૩) A Grunwedel “ Alt-Kutocha ”
(બર્લિન ૧૯૨૦) ૧ ૧૦, ૧૭

૮ (પ ૩૨૪) G Bühler, Ind Antiq ૭ (૧૮૭૮) પ ૨૮

૯ (પ ૩૨૪) F Buchanan “ Particulars of the
Jainas, ” Asiatic Researches IX (૧૮૦૭), પ ૨૦૮

૧૦ (પ ૩૨૫) “ આદિપુરાણ ” ૧૬ ૧૮૩ થી ૩૮ ૩ થી
“ Jacobi-Festschrift ” માના મારા નિમન્ધમાં વિગતવાર

૧૧ (પ ૩૨૬) બદ્યાદ્ “ કલ્પસૂત્ર, ” જિનચરિત ૧૭

૧૨ (પ ૩૨૬) Bombay Gazetteer ૪, પ ૧૦૬

૧૩ (પ ૩૨૭) Jaina Gazette X ૧ ૪ (એપ્રિલ ૧૯૦૪)

૧૪ (પ ૩૨૮) Imperial Gazetteer of India (૧૯૦૭)
૧, પ ૪૧૬

૧૫ (પ ૩૨૮) જ લા જૈની “ Jaina Law ” પ ૭૭

૧૬ (પ ૩૨૮) Census of India ૧૯૧૧, XVI મેમ્બર
પ ૧૭૭

૧૭ (પ ૩૨૮) Bombay Gazetteer ૭, પ ૫૬

૧૮ (પ ૩૨૮) આ વિા સૌથી પ્રથમ Dr Buchanan-Ha-
milton એમણે Transactions of the RAS (૧૮૨૪) પ
૫૨૪, ૫૩૭ ઉપર નોંધ કરી

૧૯ (પ ૩૨૮) Bombay Gazetteer ૨૩ પ ૨૮૦ કષક
અમે ચતુર્થમાથી અને પચમમાથી પણ ઉચ્ચાખ્યા લેવામાં આવે છે
(તે જ ગ્રન્થમાં પા ૨૪, પ ૧૩૫)

૨૦ (૫ ૩૨૯) Census ૧૯૦૧, XIX ૫ ૬૬

૨૧ (૫ ૩૨૯) J Tol 'Annals of, Rājasthān' (૧૮૩૨) ૨ ૧૮૬

૨૨ (૫ ૩૨૯) J N Bhattacharya 'Hindu Castes and Sects' (કલકત્તા ૧૮૯૬) ૫ ૨૦૭ મા "શ્રીમાળ" અને એસવાળમા સમાતી "શ્રી શ્રીમાળ" અને "શ્રીમાળી" એ નાતોમા બેઠ મા પો છે એ ગ્રન્થને અને શ્રીમાળાની નાત જુદી જ છે, અને આગળ જણાવેલી મે નાતો સાથે એ નાત કન્યાવહેવાર નથી સખતી

૨૩ (૫ ૩૨૯) H Jacoby અને સખે III ૩ "ચોરવાસ અથવા પ્રાચીન કોઇ વેપારીજનમા નથી જ ઉતરી આવ્યા" હરિભદ્રના શાન્તિકુમાર ચરિત્ર" યાકોબીની આશ્રિતિમા (München ૧૯૨૧) તેની ભૂમિકા ૫ ૩૫ અને ત્યા આપેલુ Epigr Indica IX ૫ ૧૫૧ ઉપરના Kielborn ના નિબંધુ અવગરણુ જોશો "

૨૪ (૫ ૩૨૯) J Tol 'Western India' ૫ ૪૬૫ Sir A. Baines 'Indian Ethnography' (Straasburg ૧૯૨૧) ૫ ૩૩

૨૫ (૫ ૩૨૯) "Bombay Gazetteer" 9, ૧, ૫ ૬૭

૨૬ (૫ ૩૨૯) ઉ દો બ્રોડીઆ "History and Literature of Jainism" ૫ ૫૦

૨૭ (૫ ૩૩૦) J N Bhattacharya 'Hindu Castes and Sects' ૫ ૨૦૫

૨૮ (૫ ૩૩૦) 'Bombay Gazetteer' 9 ૧ ૫ ૬૭ જોશો.

૨૯ (૫ ૩૩૦) Sir A. Baines એ જ ગ્રન્થમા ૫ ૩૪

૩૦ (૫ ૩૩૦) 'Bombay Gazetteer' 9, ૧, ૫ ૭૩

૩૧ (૫ ૩૩૦) Syed Siraj ul Hassan 'Castes and Tribes of H. E. H. the Nizam's Dominion' ૧ ૫ ૨૫૯

૩૨ (૫ ૩૩૧) 'Bombay Gazetteer' ૪ ૫ ૧૧૩

૩૩ (૫ ૩૩૧) ત્યા જ ૧૯ ૫ ૫૮ થી

૩૪ (૫ ૩૩૧) ત્યા જ ૨૩ ૫ ૮૦ થી

- ૩૫ (પૃ ૩૩૨) Census ૧૯૧૧ XXX પૃ ૫૬
 ૩૬ (પૃ ૩૩૨) ત્યાજ પૃ ૧૭૭
 ૩૭ (પૃ ૩૩૨) " Bombay Gazetteer ૭ પૃ ૬૭
 ૩૮ (પૃ ૩૩૨) ત્યાજ ૧૭ પૃ ૬૬, ૧૨, પૃ ૭૧
 ૩૯ (પૃ. ૩૩૨) ત્યાજ ૧૨, પૃ ૭૧
 ૪૦ (પૃ ૩૩૨) ત્યાજ ૨૩ પૃ ૨૮૦ થી ૨૪, ૧૩૫, સૈયદ
 સિરાજ હલ દસન તેજ અન્થમા પૃ ૨૬૩
 ૪૧ (પૃ ૩૩૨) " Bombay Gazetteer " ૨૪ પૃ ૧૩૩
 ૪૨ (પૃ ૩૩૩) G Buhler, WZKM ૪ (૧૮૬૦) પૃ ૩૨૪
 ૪૩ (પૃ ૩૩૩) રાજા રાજ્યમ્ હતિ પ્રકૃતિસંદેષ । ('અર્થશાસ્ત્ર'
 પૃ ૩૨૫)
 ૪૪ (પૃ ૩૩૪) હેમચન્દ્ર 'અર્હનીતિ' ૧ ૪૪ (પૃ ૬)
 ૪૫ (પૃ ૩૩૪) સોમદેવ " નીતિવાક્યામૃત " (મુબમ્ ૧૮૮૭)
 પૃ ૧૪. M Winternity " Gesch. der ind Litterature "
 ૩, પૃ ૫૨૬ પ્રમાણે
 ૪૬ (પૃ ૩૩૫) B L Rice " Incriptions of Shravan
 Belgola " (Epigr Carnatica, Vol II પૃ ૧૪૫ મા
 [Bangalore] લેખ ૫૭ મા યુદ્ધ સમયના, ૩૮૮ પ્રકારના બુદ્ધ બનાવે
 છે તે ઉપસ્થી જણાય છે કે જોનોએ યુદ્ધકળા વિશે પશુ ચર્ચા કરી છે
 ૪૭ (પૃ ૩૩૬) ફેલિટ્સ " અર્થશાસ્ત્ર " પૃ ૬૬ થી, Win-
 ternitz " Gesch der ind Litterature ' III પૃ ૫૧૨
 ૪૮ (પૃ ૩૩૬) Joh Hertel ' Das Panchatantra "
 (Leipzig ૧૯૧૪) પૃ ૩૭૪ " Indische marchenromane "
 ૧ પૃ ૭૬ ગળ નન્દે (પૃ ૩૪) આ પ્રકારે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું કહેવાય
 ■ (ભાષ્યારકર, Report ૧૮૮૩-૮૫, પૃ ૧૩૨)
 ૪૯ (પૃ ૩૩૭) જૈન અધિકાર સબધે દુકી નોધ પદ્મરાજ પડિત
 પોતાના ગ્રંથ ' A Treatise on Jain Law and Usages ' મા
 મુબમ્ ૧૮૮૬ ક્યોટક પ્રેસ અને જ ત્યા જોની Jaina Laws
 Bhadrababus Samhita " મા (Arrish ૧૯૧૬) આપે છે

૫૦ (પૃ ૩૩૭) જ ના જેની " Jaina Laws ' મા અનેક ઉદાહરણ

૫૧ (પૃ. ૩૩૮) નેમિચંદ્ર " ત્રિલોકસાર ' ૭૯૮

૫૨ (પૃ ૩૩૯) G Buhler, Deutsche Revue XIX (૧૮૯૪), ૪, ૫ ૨૨૮

૫૩ (પૃ ૩૩૯) Jaina Gazette IX ૧૧ (નવેમ્બર ૧૯૧૩), ૫ ૮

૫૪ (પૃ ૩૩૯) Stevenson ' Heart of J ' ૫ ૨૨૬ થી

૫૫ (પૃ ૩૪૦) ત્યા જ ૫ ૨૧૧ નોંધ ૨

૫૬ (પૃ ૩૪૦) G Buhler, WZRM ૪ (૧૮૯૦) ૫ ૩૨૬

૫૭ (પૃ ૩૪૨) " ધર્મસમ્રત " ૧ ૫ ૨૫૨ તેથી સમ્પ્રતિએ ૮૯ ૦૦ મન્દિરોનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો હોવા જોઈએ અને ૩૬૦૦૦ જ નવા બાધ્યા હોવા જોઈએ કુમારપાસે અને વસ્તુપાસે પણ તેમજ કરેડુ

૫૮ (પૃ ૩૪૨) Jaina Gazette X (૧૯૧૪), ૧ ૪, ૫ ૧૫૩

૫૯ (પૃ ૩૪૪) Bombay Gazetteer ૪, ૫ ૧૧૪ થી.

૬૦ (પૃ. ૩૪૫) " આચાર દિનકર ' ૫ ૭૪ થી

૬૧ (પૃ ૩૪૫) ત્યા જ ૭૫

૬૨ (પૃ ૩૪૭) W Schubring ' Das Kalpasutra ૫ ૫૦

૬૩ (પૃ ૩૪૮) O Bohtlingk " Indische Sprache (૨ શ્રી આદિતિ ૧૮૭૩) ૧ ૬૫૨૩ વિદ્યાવિજયના આદર્શસાધુ ' મા (શ્રી વિજયધર્મસૂત્રિ જીવનમત્ત, ભાવનગર ૧૯૦૮) આ શરૂપે ટાંક્યા છે

૬૪ (પૃ ૩૪૯) G Buhler ' Leben Hemchandras ૫ ૬ સરખાવડો ૫ ૫૬

૬૫ (પૃ ૩૫૦) Jacobi, Archiv für Religionswissenschaft chapt XVIII (૧૯૧૫) ૫ ૨૭૧ એથી ન જ જુદી ૫૬ની સખ્યા મને જેનોએ જણાવી છે

૬૬ (પૃ ૩૫૧) નમ રહેના ત્રિમુખર સાધુઓના નામ મેળવવા એક દિની વનમાનધરે મારી સૂચનાથી પ્રયત્ન કર્યો કે એ પત્રમા મને તેવા નમ સાધુઓના નામ આ પ્રમાણે આપ્યા છે - શાન્તિસાગર આત્મિસાગર ૧, આદિમાગર ૨ (બેનગમ મુખર) ચન્દ્રસાગર (ગણરાયજી) ઇત્યાદિ

૬૭ (પૃ ૩૫૧) “ આદ્યુરાણ ” ૪૧, સરખાવણા Jacobī
Festschrift મા V Glasenapp

૬૮ (પૃ ૩૫૧) કવકતાના હોટેનાન જૈનના એક પત્રને અનુસાર.

૬૯ (પૃ ૩૫૨) G Buhler, Ind Antiq ૭ (૧૮૭૮)
પૃ ૨૮ આ વાત સાચી હોવાની ટિપ્પણીએ મને ના પાડી કે પછી
મૈથિલ સિરાજ ઉવ દસન “ The Castes and Tribes of H E
H the Nizam's Dominions ” ૧ પૃ ૩૫૯ ઉપર (મુબમ
૧૯૨૦) આવા જ પ્રકારની દબીકત મળી આવે છે

૭૦ (પૃ ૩૫૩) ચપતગલ જૈન “ The Householder's
Dharma ” પૃ ૬૬ થી

૭૧ (પૃ ૩૫૩) L. Thurston ‘ Castes and Tribes
of Southern India (Madras ૧૯૦૯) પૃ ૪૩૨ થી અને ૪૩૦

૭૨ (પૃ ૩૫૪) તેજ ગ્રન્થમા પૃ ૪૨૪ Sir Charles
Eliot ૧૯૦૧ મા અવજ્ઞાનેનગોષ્ઠાના આચાર્યવત્સલાભીને મળેલા, તેમણે પછી
જાણુદીઆ ગુના વચ્ચ પહેરેલા (Eliot “ Hinduism and
Buddhism, ” લડન ૧૯૨૧, ૧ પૃ ૧૧૭, નોંધ) તેટલા માટે આજે
ટિપ્પણીએ રક્તાભ્યર પછી કહે છે

૭૩ (પૃ ૩૫૪) E. Leumann “ Die alten Berichte
von den Schismen der Jaina ” Ind Studien ૧૭
(૧૮૮૫) પૃ ૯૧ થી.

૭૪ (પૃ ૩૫૭) “ ઉત્તરાખ્યયન સુત્ર ” ઉપર દેવેન્દ્રની વૃત્તિ પ્રમાણે
(યકિાબીલુ આપાન્તર / DMG ૩૮ [૧૮૮૪] પૃ ૧ થી), જોશી
Weber “ Kupaksha-Kaushikaditya des Dharmasagar ”
Sitzungber der Berliner Akademie ૧૮૮૨, પૃ ૭૬;

૭૫ (પૃ ૩૫૯) Schriftliche mitteilung von Vijaya
Indra Suri

૭૬ (પૃ ૩૫૯) “ Epitome of J ” પૃ ૬૬૬ થી

૭૭ (પૃ ૩૫૯) H Jacobī “ Archiv fur Religions-
wissenschaft ” XVIII (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૦

૭૮ (પૃ ૩૬૦) W Schubring “ Das Mahanish-
Sutta ” પૃ ૯૨

૭ (૫ ૩૬૦) Miles 'Transect of the RAS' III
૫ ૩૫૮ થી (અને તેમા જ II ૪૧૪ થી Delamare ૫૭) અનેક
વાતો અને યોગવાતો મળાવે છે

૮૦ (૫ ૩૬૦) જે સાદિન્ધ મળ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે વર્મ-
સાગરનો " Sonne für die Lulen der Irrlehren (મિથ્યાગ્રાન-ઉત્ક
-નિકર ?) નામે શ્વેનાચાર ૬૧મે ૧૫૭૩ મા વખાળેલો ગ્રન્થ (Weber,
Sitzungsber der Berliner Akademie ૧૮૮૨, ૫ ૭૬૬) આ
મ થમા ૧૦ નાત સજયે વાત છે ધર્મમાત્રના સમયમા જે નાતોતું કરું
મદત્વ નહિ કરો તેતું એમા વર્ણન નથી એ સમય પછીના કાળમા
જે ઉત્પત્ત ધર્મ કરો તેતું વર્ણન નો સ્વભાવિ રીતે જ ના હોય એ જ
રીતનો બીજો મ થ દેવમેનનો દર્શનસાર છે એ વિષમ પછી ૬૯૦ મા
(ઇ સ ૧૦૪૭ મા ?) લખાયો કરો દરિમદના ' પદ્મચર્ચન સમુચ્ચય "
ઉપરની ગુણુરતની ગીકામા ૫૭ આ સજયે કઇક દર્શીકન છે આ
મ-થામા સાનો આપી નથી તે કઇક અરો અને અનિશ્ચિત ભાવે Cen-
sus of India ના રિપોટોમાથી અને ગ્રેગીઅરોમાથી, Nahar and
Ghosh ની નોંધોમાથી તેમજ આચાર્ય વિજયચંદ્ર તેમજ રા છેડેપાદ
જેન સાથેના પત્ર-વ્યવહારમાથી મેળવી બીવી છે ને તે માટે તેમનો આભાર
માતું છું

૮૧ (૫ ૩૬૩) " Archiv Für Religionwissens-
chapt " XVIII (૧૯૧૫) ૫ ૨૭૨ વળી જોશો " Census of
India ૧૯૨૧ Vol I મા પરિચિટ ૪

૮૨ (૫ ૩૬૫) દેવમેન ' દર્શનસાર અને દરિમદના " ૫૩
દર્શન સમુચ્ચય ઉપર ગુણુરતની ગીકા ૪ આરમ્ભ

૮૩ (૫ ૩૬૬) વિજયચંદ્ર સાથેના પત્ર-વ્યવહારને અનુસરી

૮૪ (૫ ૩૬૬) જ ના જેની Ind Antiq ૩૩ (૧૯૦૪)
૫ ૩૩૦ થી

અધ્યાય ૬—કર્મકાણ્ડ.

૧ (૫ ૩૬૮) " યોગસાસ્ત્ર માથી અવનરણ (ન્યાયવિજ્ઞાનના
" જૈન-દર્શન " માથી [' ધર્મનીતિ પ્રચાવણી " ૧૨૧૩ ૧ અમ ૧૯૧૬
૧૯૨૦] ૫ ૪૮)

૨ (૫ ૩૬૬) શકર "અપરોક્ષાનુબ્રુતિ" ૧૪૦, "આત્મ-
બોધ" ૪૬

૩ (૫ ૩૭૧) J G Buhler "On the Indian Sect
of the Jainas," Jas Burgess ની અગ્રેજ આટિ (સડન
૧૯૦૩) પરિશિષ્ટ ૫ ૬૬ થી સ્વેનામ્બર નામ હેમચન્દ્રના 'અભિધાન
ચિ તામજિ' (યશોવિજય મન્યમાળા) ૧ ૪૪ પ્રમાણે આપેલા છે

૪ (૫ ૩૭૨) હેમચન્દ્ર, તેજ મન્યમા ૨ ૧૫૩ થી

૫ (૫. ૩૭૨) "આચારદિનકર" ૫ ૨૨૩/૩

૬ ૧ (૫ ૩૭૨) 'દ્રવ્યસમદ' ના અગ્રેજ ભાષાન્તરને ત્રીજે પૃષ્ઠે
ઉપાયેતા મજ્જાત સ્તોક પ્રમાણે આ મજ્જા નીચે પ્રમાણે કે ૪૦
ધન્દ્રો ભવનવામીના, ૩૨ વ્યન્નરના, ૨૪ કન્પરમાનિકના, ૨ જ્યોતિષકના,
(એટલે કે સૂર્યચન્દ્રના), ૧ મનુષ્યોના ને ૧ તિથિચોના

૭ (૫ ૩૭૩) 'આદિપુરાણ' ૩૮ ૨૨૬, ઉમાસ્વામી "તત્ત્વાધા
ધિમમ સૂત્ર" ૩ ૧૯

૮ (૫ ૩૭૩) Burgess, Ind Anthol ૧૩ (૧૮૮૪) ૫ ૨૭૬

૯ (૫ ૩૭૫) જોશી નેમિચન્દ્ર "પદ્ધિસતક" ૮૨ ("પ્રકરણ
રત્નાકર" ભાગ ૨ ભાગ) જ્યાં મણેસની પૂજા વિશે કહ્યું છે

૧૦ (૫ ૩૭૮) "પદ્યપ્રતિક્રમણ" ૫ ૨૬૫

૧૧ (૫ ૩૭૯) ત્યાજ, આચારદિનકર ૫ ૨૨૫/૧

૧૨ (૫ ૩૭૯) આચારદિનકર ૫ ૨૨૮/૧

૧૩ (૫ ૩૮૦) હેમચન્દ્ર યોગસાસ્ત્ર ૪ ૧૧૭ થી

૧૪ (૫ ૩૮૦) સુભચન્દ્ર "સાનાર્ણવ" (મૂળ અને ભાષાન્તર)
ગોપણની "દ્રવ્યસમદ" ની આટિના પરિશિષ્ટમા ૫ LIX થી સં-
ખ્યાતો હેમચન્દ્ર "યોગસાસ્ત્ર" ૭-૧૨, ભાષ્યારકર "Reports"
૧૮૮૩-૮૪ ૫ ૧૧૦-૧૧૨)

૧૫ (૫ ૩૮૩) હેમચન્દ્રના "યોગસાસ્ત્ર" ૪ ૧૨૩ થી અનેક
આસન બતાવ્યા છે (E Windischchul ભાષાન્તર, ZDMG ૨૮
[૧૮૭૪] ૫ ૨૫૭.)

૧૬ (૫ ૩૮૩) "આચારદિનકર" ૫ ૧૧૪

- ૧૭ (૫ ૩૮૩) હેમચન્દ્ર 'અભિધાન ચિન્તામણિ' (Bohtlingk and Hievert ભાષાન્તર, શ્લોક ૧૧૦૭ થી)
- ૧૮ (૫ ૩૮૪) Schubring "Das Kalpasutra ૫ ૨૨થી
- ૧૯ (૫ ૩૮૪) "પચગ્રંથિકમણ" ૫ ૧૮
- ૨૦ (૫ ૩૮૫) તે જ ગ્રંથ ૫ ૮૦
- ૨૧ (૫ ૩૮૫) Schubring "Das Mahanistha Sutra" ૫ ૮૪
- ૨૨ (૫ ૩૮૬) Jaina Gazettee XX (જાન્યુઆરી ૧૯૨૪) ૫ ૨૪
- ૨૩ (૫ ૩૮૭) દરિભદ્ર 'યોગચિન્ત' ૩૭
- ૨૪ (૫ ૩૮૭) દદિ એટલે સુધર્યા સગત એ જોખો દદિ સમજવાની છે
- ૨૫ (૫ ૩૮૮) દરિભદ્ર "યોગદદિ સમુચ્ચય" ૧૬
- ૨૬ (૫ ૩૮૮) Rice "Epigr Carnatica" ૨ ૫ ૩૯, ૧૬૨
- ૨૭ (૫ ૩૮૯) સમન્તભદ્ર "રત્નકરેણુ-આવકાચાર" ૧૧૩
- ૨૮ (૫ ૩૯૦) Imperial Gazetteer (Oxford ૧૯૦૭) ૧ ૫ ૪૧૭
- ૨૯ (૫ ૩૯૦) Deutsche Revue XIX (૧૮૯૪) ૪ ૫ ૨૬૬ થી
- ૩૦ (૫ ૩૯૫) 'ઔપપાતિક સૂત્ર' કુર્ડ ૧૦, ૪૬, હેમચન્દ્ર 'અભિધાન ચિન્તામણિ' ૫ ૧૬૧
- ૩૧ (૫ ૩૯૫) વી. રા. ગાધી 'Jain Philosophy' ૫ ૮૮ થી
- ૩૨ (૫ ૩૯૫) J Burgess Ind. Antiq ૩૨ (૧૯૦૩) ૫ ૪૬૪
- ૩૩ (૫ ૩૯૬) 'ધર્મસમદ્ર' ૧ ૫. ૨૧૦
- ૩૪ (૫ ૩૯૭) R Fick "Eine Jainistische Bearbeitung der Sagas-Sage" ૫ ૧૩

૩૫ (પૃ ૩૯૯) એમના વિશે જોશો v Glasenapp " Der Hinduismus " પૃ ૪૪૧

૩૬ (પૃ ૩૯૯) જમસ્વાન JBORS III પૃ ૪૬૫ વળી સર-
ખાવો એમ જે મહેતાની "અધ્યાત્મતત્વાલોક" ની ભૂમિકા પૃ. XV થી

૩૭ (પૃ ૪૦૧) B Laufer Documente der indischen
Kunot, I. Citralaksana " (Leipzig ૧૯૧૩) પૃ ૮ થી

૩૮ (પૃ ૪૦૧) " ઔપપાતિક સૂત્ર " કુ ૧૬ (આ પ્રમાણુ
Dr W Hüttemann પાસેના એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાંથી લીધું છે)

૩૯ (પૃ ૪૦૨) આ ક્રિયાઓ વિગતવાર " આચારદિનકર ' અધ્યાય
૩૩ માં વર્ણવી છે

૪૦ (પૃ ૪૦૩) P Peterson " ૩ Report " (૧૮૮૭) પૃ ૨૫

૪૧ (પૃ ૪૦૩) Rice ના " I-pigr Carnatic " II પૃ
૧૫૩ ઉપર ' લેખ નં ' ૮૫ માં અવલુભેવગોલાવાળા એકમદનુ બહુ સુંદર
વર્ણન આપ્યું છે

૪૨ (પૃ ૪૦૪) Jaina Gazette XX પૃ ૩૦ (જાન્યુઆરી
૧૯૨૪)

૪૩ (પૃ ૪૦૫) " Transact. of the 15th Congress
of Orientalists " (૧૮૯૩) માં r Bühler પૃ ૨૧૯

૪૪ (પૃ ૪૦૫) A k Coomarswamy " Jaina Paint-
ings and Manuscripts " પૃ ૩૨

૪૫ (પૃ ૪૦૫) Ionveau-Dubreul " The Pallava
Painting, " Pudukottai ૧૯૨૦

૪૬ (પૃ ૪૦૬) Nahar and Gosla " Epitome of I "
પૃ ૬૬૬, ૭૦૭ (તેમાં જ વળી ચિત્ર)

૪૭ (પૃ ૪૦૬) W Hüttemann " Miniaturen Sum
Inacarita, " Basler Archiv ૧૯૧૩

૪૮ (પૃ ૪૦૬) A k Coomarswamy ' Notes on
Jaina Art " (Journal of Indian Art No 127, London
1914) , ' Catalogue of Indian Collections in the

Museum of Fine Arts " Boston, Part IV: Indian Paintings and Manuscripts " (Boston 1924)

૪૯ (૫ ૪૦૭) Deutsche Revue XIX (૧૮૯૪)
૫ ૨૨૬ થી

૫૦ (૫ ૪૦૮) શ્રોતા જ વખત ઉપર પૂજનમા અને સિંધમા પ્રાચીન ધમારતોના અવશેષ જડી આખ્યા છે ને તે દલ્હરી વધના પ્રાચીન છ ૨૫૬ રીને જ તે બીજી માર્ગ સરકુતિના છે ને તેથી આ લખતી વેળા તેના ઉપર ખ્યાન રાખ્યું નથી

૫૧ (૫ ૪૦૯) ' રાજપ્રમીલ ઉપાધ્યૈ ' મા, જોશી E. Leumann
' Transact of the VIth Intern. Orientalist Congress "
Part III, Sect II, ૫ ૪૯૮

૫૨ (૫ ૪૦૯) G Buhler WZbM ૪ (૧૮૯૦) ૫ ૩૨૭ થી

૫૩ (૫ ૪૯) G Buhler WZRM ૫ (૧૮૯૧) ૫ ૧૭૯

૫૪ (૫ ૪૧૦) Sir J H Marshall : " Comparative History of India " ૧ ૫ ૬૩૪

૫૫ (૫ ૪૧૧) E. Hulhysch ' Annual Report on Epigraphy ' Madras ૧૯૦૦-૧૯૦૧

૫૬ (૫ ૪૧૪) Bombay Gazetteer 9, ૧, ૫ ૧૧૨

૫૭ (૫ ૪૧૪) Census 1901, XVIII Baroda ૫ ૧૫૦

૫૮ (૫ ૪૧૭) Bombay Gazetteer ૨૪ ૫ ૧૩૯,

૫૯ (૫ ૪૧૮) I Tod ' Annals and Antiquities of Rajasthan (લડન ૧૮૩૨) ૧ ૫ ૫૧૮

૬૦ (૫ ૪૧૮) સરખાવશે નોંધ ૪૪ (૫ ૪૦૭)

૬૧ (૫ ૪૧૮) જાનસાગર " રત્નચૂડ " (Joh. Hertel : Indische Märchenromane " ૧, ૫ ૧૧૭)

૬૨ (૫ ૪૧૮) તે જ સ્થળે ૫ ૧૦૦ થી વળી ત્યાજ સંલેપમા સ્વપ્નવિદ્યા આપેલી ૬

૬૩ (૫ ૪૧૯) જોશી Rice ' Epigr Carnatica " ૨ ૫. ૪

૬૪ (૫ ૪૧૯) " આદિપુરાણ ૪૧ જોશી " Jacobi Fests-

chrift મા ૧ Glasenapp મત્રત્ર વિષે વધારે દર્શીકત માટે
 નોંધો ૧ Glasenapp ના "Hindutismus" મા "Aberglaube
 and Lauberei (વહેમ અને ભદ્ધ)" વિષેનું પ્રકરણ, પૃ ૩૬૯-૩૭૭,
 ત્યાં જે કહ્યું છે તે જોવાને પણ લાયક પડે છે

૧૫ (પૃ ૪૨૦) આ પછીનું વર્ણન મુખ્યત્વે વર્ધમાનસગિના "આચાર
 દિનકર" ને આધારે કર્યું છે

૧૬ (પૃ ૪૨૫) "આચાર દિનકર" પૃ ૩૬ ઉપરની નીકામા આશ
 વિકાસાઅને રસેદનું, વ્યવહારનું ને નીતિનું સાચું કહ્યું છે

૧૭ (પૃ ૪૨૫) પદ્મરાજ પંડિત " A Treatise on Jaina
 Law and Usages" પૃ. ૯ પ્રમાણે જૈનોએ (હિન્દુઓની પેઠે) ૭
 પ્રકારના વિવાદ માન્યા છે પિતા પોતાની કન્યા વરને સોપે તે બ્રહ્મવિવાહ,
 કન્યાપક્ષની સમ્મતિ વિના ને વિધિ વિના રાજ કોષ કન્યા સાથે લગ્ન
 કરે તે ગાન્ધર્વવિવાહ, રાજકન્યા જાતે વર પસંદ કરે તે સ્વયંવર,
 રાજ જિતેતા શત્રુઓની કોષ કન્યા લગ્ન લે ને તેની સાથે લગ્ન કરે તે
 રાક્ષસવિવાહ, કન્યાપક્ષને અમુક દ્રવ્ય આપીને વર લગ્ન કરે તે અમુર-
 વિવાહ, (આ વિવાદ માત્ર ક્ષત્રિયને જ વિધેય છે) રાજ પોતાના કે
 પારકા કુળમાથી કોઈ કન્યાને બળાતકારે દરી લાવે ને તેની સાથે લગ્ન
 કરે તે પૈશાચવિવાહ પહેલા પ્રકારનો વિવાદ તે જ આર્પવિવાદ છે
 કાન્યુ કે તેમા પિતા પોતાની કન્યા અગ્નિ સમક્ષ લાવીને વિધિપૂર સગ
 વગેરે સોપે છે એ જ અન્યને મતે, ત્રી જો ધૃષ્ટાન્ગનક, વધ્યા, કુરાચારી,
 કનકપ્રિય, ધર્મહીન અથવા આધિગ્રસ્ત હોય તો પુરુષ કરીવાગ લગ્ન કરી
 શકે, પણ આ કારણો નથી હોતા, તોય પુરુષો કરી લગ્ન કરે છે

૧૮ (પૃ ૪૨૭) પ્રાચીનકાળના વરથોડાનું વર્ણન તરિલકની
 " સમગર્ભ-ચક્રદા " મા, ધનપાનની " ભવિષ્યતકદા " મા અને તેવા જ
 બીજા કાવ્યોમા આપેલું છે હાલના વરથોડાના વર્ણન વિષે નોંધો
 " Bombay Gazetteer " ૯, ૧, પૃ ૧૦૧ ૧૫ ૧, પૃ ૨૩૪,
 ૨૪ પૃ ૧૪૧ Stevenson Heart of J ' પૃ ૧૯૫ થી J
 Burgess, Ind Antiq ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ ૨૮૦ સૈયદ મિરાજ ઉન
 દસન " Castes and Tribes of H T H the Nizam's
 Dominions " ૧, પૃ ૨૬૧ થી

૬૯ (પૃ ૪૩૦) ભદ્રબાઈ સદિના, " દાવખાત " ૪૦ થી (જ
હા જૈની ' Jain Law ' પૃ ૪૦ થી)

૭ (પૃ ૪૩૧) ગુરુ દાથી, ઘોડા આખવા વખેરેને પણ સરકા
આપે છે (' આચાર નિકર " પૃ ૩૬૩)

૭૧ (પૃ ૪૩૨) આચારનિક ૫ ૧૨૭ Stevenson :
" Heart of J " પૃ ૨૨૮ જોશી ' ઉત્તરખંડન સૂત્ર ' ૨૬

૭૨ (પૃ ૪૩૭) જોશી વળી ' Bombay Gazetteer ' ૯,
૧, પૃ ૧૧૦ થી Stevenson ' Notes " પૃ ૮૬ થી " Heart
of J " પૃ ૨૫૦ થી

૭૩ (પૃ ૪૪૧) જ હા જૈની, Ind Antq ૩૩ (૧૯૦૪)
પૃ ૩૩૨

૭૪ (પૃ ૪૪૪) ' જાદિપુરાણ " ૨૨ ૨૧૯ થી પાદક, ' Ind
Antiq ૧૪ (૧૮૮૫) પૃ ૧૦૪ થી

૭૫ (પૃ ૪૪૪) સ્વર્ણચંદ્ર આદિવિધિ પૃ ૧૬૩ થી.

૭૬ (પૃ ૪૪૪) ' કલ્પસૂત્ર ' SBL ૨૨, પૃ ૨૯૬

૭૭ (પૃ ૪૪૫) આ પાગવાને માટે જુદા જુદા સમ્રાટોમાં
મનભેદ છે કેટલાક બાદરવા શુદ્ધિ પાત્રમને દિવસે, કેટલાક ચોથને દિવસે
પાગે કે ચોથને રોજ પાગવાનો રિવાજ છે કાલિકાચાર્યના (પૃ ૫૪)
સમયથી ચાલતો આવે છે પાત્રમને દિવસે ગમ્મએ નિધિ પ્રમાણે ખીજ
વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે તે તે ઉત્સવમાં ભાગ લઈ સહે એવી એ
આચાર્યની ઇચ્છા હતી તેથી એમણે ચોથને રોજ પાગવો સર કર્યો.

૭૮ (પૃ ૪૪૮) આ દ્રષ્ટીકત Nihar " Epitome of J "
પૃ ૬૭૩ થી લીધેલી છે

૭૯ (પૃ ૪૪૬) આ કથા Jama Gazettee XX (૧૯૨૪ પૃ
૧૦૪ ઉપર આપેલી છે

૮ (પૃ ૪૪૬) પર્વો વિરોની વધારે દ્રષ્ટીકત વિરો જોશી Ind
Antiq ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ ૧૯૬

૮૧ (પૃ ૪૪૬) ' કલ્પસૂત્ર નિબંધસિ ૧૨૮ (SBL ૨૨ ૫૨૬૬)

૮૨ (પૃ ૪૪૭) Bombay Gazetteer ૨૨ પૃ ૧૧૮

૮૩ (પૃ ૪૪૭) O Bohtlingk ' Sanskrit-Wort-
buch in kurzerer Fassung

૮૪ (પૃ ૪૪૮) સમન્તભદ્ર “ સનકરણ આવકાચાર ” ૨૭, જોશી અમિતગતિ “ ધર્મપરીક્ષા ” ૧૭ ૩૪ થી.

૮૫ (પૃ ૪૪૯) જિ. પ્રભસુગ્નિ “ તીર્થઠક્ષ્ય ” માં અનેક તીર્થોની દર્શકિત આપી છે, એ તથા ‘ Bibliotheca Indica ’ માં (કનકતા ૧૯૨૩ થી) છપાવેા શરૂ થયેા હતા.

૮૬ (પૃ ૪૫૦) “ આત્મપ્રબોધ ” પૃ ૭૬

૮૭ (પૃ (૪૫૦) P C Nahar “ Tirth Pawapuri Extracts from Visitors' Remark Book,” Pawapuri ૧૯૨૫

૮૮ (પૃ ૪૫૧) Stevenson ‘ Heart of J ’ પૃ ૨૫૪

૮૯ (પૃ ૪૫૧) વિક્રમાદિત્ય વિષેની દર્શકિત “ શ્રાદ્ધવિધિ ” પૃ ૧૧૫ ઉપર જોશી

૯૦ (પૃ ૪૫૧) સોમેશ્વરની “ કીર્તિકોમુદિ ” ની ભૂમિકામાં કાથવટે, પૃ XVI

અધ્યાય ૭—સમાપ્તિ.

૧ (પૃ ૪૫૩) સરખાવસો પૃ ૩૭૫ ઉપરનો શ્લોક અને દરિભદ્રન “ વર્ણદર્શન સમુચ્ચય ” માં ૪૫ થી

૨ (પૃ ૪૫૪) G Buhler “ Über the indische Belter der Jaina ” પૃ ૩૮

૩ (પૃ ૪૫૪) પડિત બાળચંદ્ર શાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય જોશી Census ૧૯૧૧ XXII Rajputana પૃ ૧૦૩, એનું ભાષાન્તર v Glasenapp ના “ Hinduismus ” માં પૃ ૧૬ થી

૪ (પૃ ૪૫૭) Mironow ‘ Die Dharmapariksha des Amitgiri, ’ ખાસ કરીને પૃ ૪૭ થી

૫ (પૃ ૪૫૭) તીર્થંકર મુનિસુતના સમયમાં પશુવધની ઉત્પત્તિ થયેલી એમ પડિત પર્વત માને છે, v Glasenapp એમણે “ ઉત્તર પુરાણ ” ને (૬૭૨૧૨ થી) આધારે તે વિષે Jabobi Festochrift માં એક લેખ લખીને તેનું વર્ણન કર્યું છે

૬ (પૃ ૪૫૭) ચમ્પતરાય જૈન ‘ The Prectical Path પૃ ૨૩૦

૭ (પૃ ૪૫૭) Joh Hertel Mundaku Upanishad

- Kritische Ausgabe (Leipzig 1834) ૧
 આવેલી કથાએને જેનેએ પોતાની દૃષ્ટિએ ઉપરે
 Charlotte Kruseo એ પ્રકર કરેલી " ૧
 old Rajasthani Tale " માં (Asia
 1824) જણાવેલું છે
 ૮ (૫ ૪૧૮) " અદિષ્ટ-બ્ય સદિના " ૧
 charya ની આરતિ, અભિષાર ૧૮૧૬, ૩૩, ૧૮
 ૯ (૫ ૪૧૮) I O Schrader
 Panchatantra (અભિષાર ૧૮૧૬) ૫ ૧૧૩
 ૧૦ ૫ ૪૧૮) L. de Milloue " ૧
 the de Vishabha " (Annales de musee
 ૫ ૪૧૩ થી Paris ૧૮૮૭)
 ૧૧ (૫ ૪૧૮) G. L. Pope The
 (Oxford 1800) ૫ I XXXVI
 ૧૨ (૫ ૪૧૮) J. N. Farguher : "
 ture of India " ૫ ૨૫૬
 ૧૩ (૫ ૪૧૬) F.R.E. ૧ ૫ ૨૭૧
 ૧૪ (૫ ૪૧૬) J. N. Farguher
 gious movements in India (New York
 ૧૫ (૫ ૪૧૬) માધીચંદ્ર નામ જેનોમા અનુવૃત્તિ
 ૫), હતા જે મે. ૬ અધી જેન નદિ ૫૫ દિ-
 વેશ્યુવ છે પોતાની ધર્મસ્તીમારમા (Young India
 ૨૬, ૧૮૨૧) તે પોતેજ એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે અને
 U S Tank Some distinguished Jains માં (1
 ૧૮૧૮ ૫ ૭૪) આ પ્રમાણે છે " By birth I am
 site I have derived much religious benefit
 religious works as I have from scriptures
 great faiths of the World I owe much to
 company of the deceased philosopher
 who was a Jain by birth. Retana Rai.

Gandhi" અને એવા જ બીજા પુસ્તકોમાં ગાંધીજીને જૈનધર્મના અનુયાયી માન્યા છે

૧૬ (૫ ૪૬૦) Mironow " Die Dharmprakāsha des Amitgiri " ૫ ૪૭

૧૭ (૫ ૪૬૦) Beal " Si-yu-ki " ૧ ૫ ૧૪૩

૧૮ (૫ ૪૬૦) Ersch and Gruber " Allg Encyclopädie de wissenschaften and kunste " (Leipzig ૧૮૪૦) II, ૧૭ ૫ ૨૦૬ ઉપર " Jb Benfey " Indian "

૧૯ (૫ ૪૮૦) Sir charles Eliot " Hinduism and Buddhism " (બડન ૧૯૨૧) ૧ ૫ ૧૧૯ ઉપર પાલીતાણાના જૈન મંદિર અને બર્મિઝ બૌદ્ધ મંદિરોની સમાનતા બતાવી છે

૨૦ (૫ ૪૬૧) Beal " Si-yu-ki " ૧ ૫ ૧૪૫

૨૧ (૫ ૪૬૨) જોશી v Glasenapp " Hinduisms " ૫ ૩૦ ની નોંધમાં અવતરણ

૨૨ (૫ ૪૧૩) L de la vallee Poussin ' The way to nirvana " (Cambridge ૧૯૧૭) ૫ ૬૭, A B Keith ' Buddhist Philo-sophy " (Oxford ૧૯૨૩) ૫ ૨૦૩

૨૩ (૫ ૪૬૩) A I R Hoernle ' Annual address ૧૮૯૮ Proceedings of the Asiatic Society of Bengal 1898 ૫ ૮૫)

૨૪ (૫ ૪૬૮) IRI ૭ મ ૪૭૨

૨૫ (૫ ૮૪૪) Sitzungberichte der Berliner Akademie, ૧૦ નવેમ્બર ૧૮૮૭

૨૬ (૫ ૪૬૪) Grief Schook " Heldensagen von Indien " (૭ શ્રી આરતિ, બર્લિન ૧૮૬૫), શ્રુતિકા ૫ ૬૧

૨૭ (૫ ૪૧૫) W Bing ' Manichäische Laien Reichspiegel ' Mission XXXVI ૫ ૨૨૧ Iauvain ૧૯૨૩

૨૮ (૫ ૮૬૫) B G von Wesendank " Ueber geographisches Herdentum ' in " Conasia ' Iuse ૧ (Leipzig ૧૮૮૪), ૫ ૩૬ થી

Kritische Ausgabe (Leipzig ૧૯૨૪) ૫ ૬૫ થી—ઉપનિષદમાં આવેલી કથાએને જોડેને પોતાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરી લીધો છે એમ Charlotte Krause એ પ્રકટ કરેલી 'Nasaketari Katha an old Rajasthan Tale' માં (Asia Major I, Leipzig ૧૯૨૪) જણાવેલું છે

૮ (૫ ૪૫૮) 'અદિત્યુર્જ્જ્વલ સહિતા' M D (Rāmānujāchārya ની આદૃત્તિ, અડિયાર ૧૯૧૬) ૩૩, ૧૮

૯ (૫ ૪૫૮) I O Schrader Introduction to the Pauchatantra (અડિયાર ૧૯૧૬) ૫ ૧૧૩

૧૦ ૫ ૪૫૮) L de Milloue 'Etude sur le mythe de Vrishabha' (Annales de musée Guimet vol X ૫ ૪૧૩ થી, Paris ૧૮૮૭)

૧૧ (૫ ૪૫૮) G U Pope The "Tiruvallagana" (Oxford ૧૯૦૦) ૫ LXXXVI

૧૨ (૫ ૪૫૮) J N Farguhar 'Religious Literature of India' ૫ ૨૫૬

૧૩ (૫ ૪૫૮) FRK ૧ ૫ ૨૭૬

૧૪ (૫ ૪૫૮) J N Farguhar 'Modern Religious movements in India' (New York ૧૯૧૫) ૫ ૧૦૪

૧૫ (૫ ૪૫૮) ગાંધીજીનું નામ જોડેના આગવડું નથી (જોશી ૫), છતાં યે મો. ક ગાંધી જોન નહિ પણ દિ-કુ છે અને વળી વેબ્બજી છે પોતાના ધર્મસ્વીકારમાં "(Young India" October ૨૬, ૧૯૨૧) તે પોતેજ એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે અને તેનું અવતરણ U S Tank Some distinguished Jains માં (૨ જી આદૃત્તિ ૧૯૧૮ '૫ ૭૪) આ પ્રમાણે છે 'By birth I am a Vaishnavite I have derived much religious benefit from Jain religious works as I have from scriptures of the other great faiths of the World. I owe much to the living company of the deceased philosopher Ranchand Havi who was a Jain by birth.' Remain Rolland, 'Mahatma

Gandhi" અને એવા ૦૪ જીના પુસ્તકોમાં ગાંધીજીને લેનધર્મના અનુ-
યાયી માન્યા છે

૧૬ (પ ૪૬૦) Mironow " Die Dharmpraktika des
Amitgiri " પ ૪૭

૧૭ (પ ૪૬૦) Beal " Si-yu-ki " ૧ પ ૧૪૩

૧૮ (પ ૪૬૦) Ersch and Gruber " Allg Encyclo-
pddie de wissenschapten and kunste " (Leipzig ૧૮૪૦)
II, ૧૭ પ ૨૦૬ ઉપર " Jh Benfey " Indian "

૧૯ (પ ૪૬૦) Sir charles Eliot " Hinduism and
Buddhism " (૧૩૧ ૧૯૨૧) ૧ પ ૧૧૯ ઉપર પાલીનાથાના લેન
મન્નિ રાને અર્મિજ ઔદ્ધ મદિરોની સમાનતા બતાવી છે

૨૦ (પ ૪૬૧) Beal " Si-yu-ki " ૧ પ ૧૪૫

૨૧ (પ ૪૬૨) એગો v Glasenapp " Hinduisms "
પ ૩૦ ની નોંધમાં અસતરણ

૨ (પ ૮૧૩) L de la vallie Poussin ' The way
to nirvana " (Cambridge ૧૯૧૭) પ ૬૭, A B Keith
Buddhist Philosophy " (Oxford ૧૯૨૩) પ ૨૦૩

૩ (પ ૮૧૩) A F R Hoernle ' Annual address
૧૮૯૮ ' Proceedings of the Asiatic Society of Bengal
1916 પ ૮૫)

૨૪ (પ ૪૬૮) ERL ૭ મ ૪૭૨

૨૫ (પ ૪૦૪) Sitzungberichte der Berliner Akade-
mie, ૧૦ ૧૧૨૫ ૧૮૮૭

૨૬ (પ ૪૧૪) Giff Schook " Heldensagen von
Parthian " (૨૬ આગતિ, અર્ધન ૧૮૬૫), ભૂમિકા પ ૬૧

૨૭ (પ ૪૧૫) W Bing ' Manicharische Luen
Blickspiegel ' Musion XXXVI પ ૨૦૧ Lauvain ૧૯૨૩

૨૮ (પ ૮૬૫) B G von Wesendank " Ueber
geographisches Herdentum ' in " Comarca " Fase ૧
(Leipzig ૧૯૦૮), પ ૫૬ થી

૨૮ (૫ ૪૧૭) Erbr & Kremer ' Über die Philosophischen Gedichte des Abul Ala maurry," Sitzungsberichte der Wiener Akademie LVII Band ૧ (૧૮૮૯)

૩૦ (૧ ૪૬૭) અમિતગતિ ' સુભાષિતમદોદ ' ૨૦

૩૧ (૧ ૪૬૮) " ઉત્તરાધ્યયન સત્ર ' ૭ ૧૪ થી-મધ્ય ૨૫ ૧૮ અને પુક ૧૬ ૧૧ જોશ H Jacobi DBE ૪૫ ૫ XLII

૩૨ (૫ ૪૬૮) અપ્પનગમ જોન ' Confluence of Opposites ૫ ૭૭૫

૩૩ (૫ ૪૬૮) યુરોપના સાહિત્ય ઉપર વર્તમાનકાળમા ઔદ્યમે જે અમર કરી ડ ને જોનરમે દજસુધી પધી કરી જોનધર્મ વિરે ખ્યાન આપનાર પ્રથમ અને એકમાત્ર પુનતકો Ludwig Fahrenkrag & Dschun Mahawar ' (rectt im Wandel der Zeiten & ૮ થુ પૂનત) જે મા ૧ જાણવા નો મા ૧ છે

આમ જુદાના—આ નોડના પ્રથમ મા ને મા મમા પૂગક સના નોડના જાણવા છે, તે કુધારવા સુધી ગયા છે તેમાં ધતો ભાગે મુકના દુશકમા માત્ર જોડા કરીને આ શુકમા નેવાયો ન ને નોડનુ રથાન મળી શકે સમવ ૮

વળી નોડના આકે ૧ પગ કેટલેક મુકોરેન નથી શુકમા ની ગયા કે તેના દુશક અનુમાનાં વખ્યા ૬ તે સદેજ આગમ પાઠમ નેવારી નોડનુ રથાન મળી આવશે

